

Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor
Taal- en Letterkunde en Geschiedenis

(GESTICHT IN 1870)

H A N D E L I N G E N

UITGEGEVEN MET STEUN VAN HET
MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING
EN CULTUUR

XVII

1963

De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis werd in 1870 als Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde, onder voorzitterschap van Prof. Dr. J.F.J. Heremans opgericht.

Aanvankelijk bedoeld als een „Academie van Taalkunde” zou zij niet meer dan vijftig leden tellen.

Van 1923 af werd het arbeidsveld tot de taal- en letterkunde en de geschiedenis verruimd.

De mededelingen van de leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen, in de *Handelingen* die de Maatschappij elk jaar uitgeeft, worden gepubliceerd.

*
**

De medewerkers worden verzocht *persklare* manuscripten in te leveren. Ze gelieven hun tekst op één zijde van de bladen te typen en de voetnoten doorlopend te nummeren.

Redactie en administratie : Gilbert Degroote, Herderinlaan 22, St.-Agatha-Berchem (Brussel).

*
**

Handelingen III, IV, XI, XIII, XV zijn nog te verkrijgen tegen 150 F per deel ; delen XVI en XVII tegen 200 F. Zich wenden tot de secretaris. Het bedrag te storten op naam van de Zuidnederlandse Maatschappij, St.-Agatha-Berchem (Brussel), postrekening 4051.77. Buitenlandse leden kunnen storten op : Kredietbank, Schilde, postrekening 16.19.18, met vermelding : voor de Zuidnederlandse.

Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor
Taal- en Letterkunde en Geschiedenis

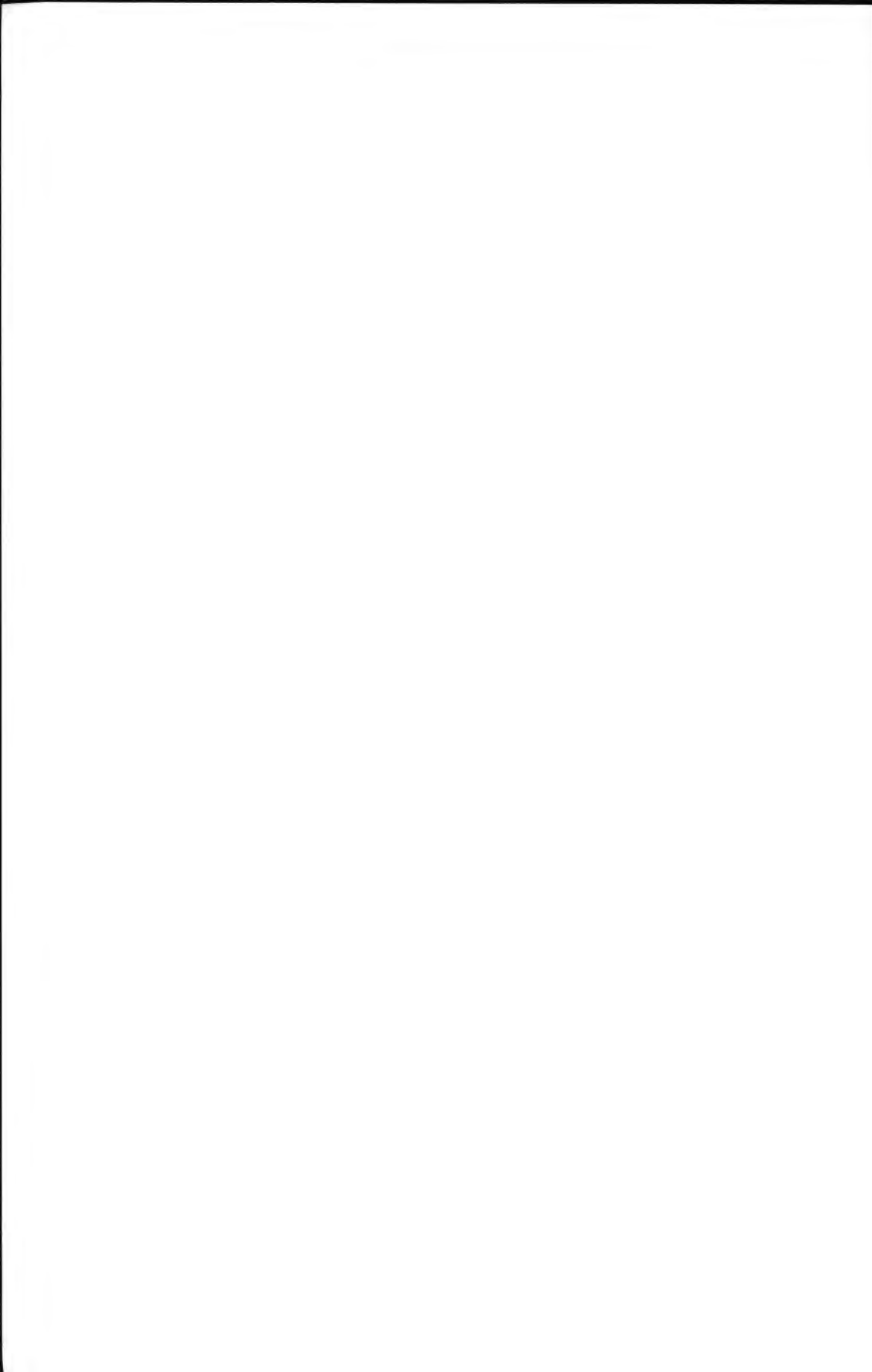
(GESTICHT IN 1870)

H A N D E L I N G E N

UITGEGEVEN MET STEUN VAN HET
MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING
EN CULTUUR

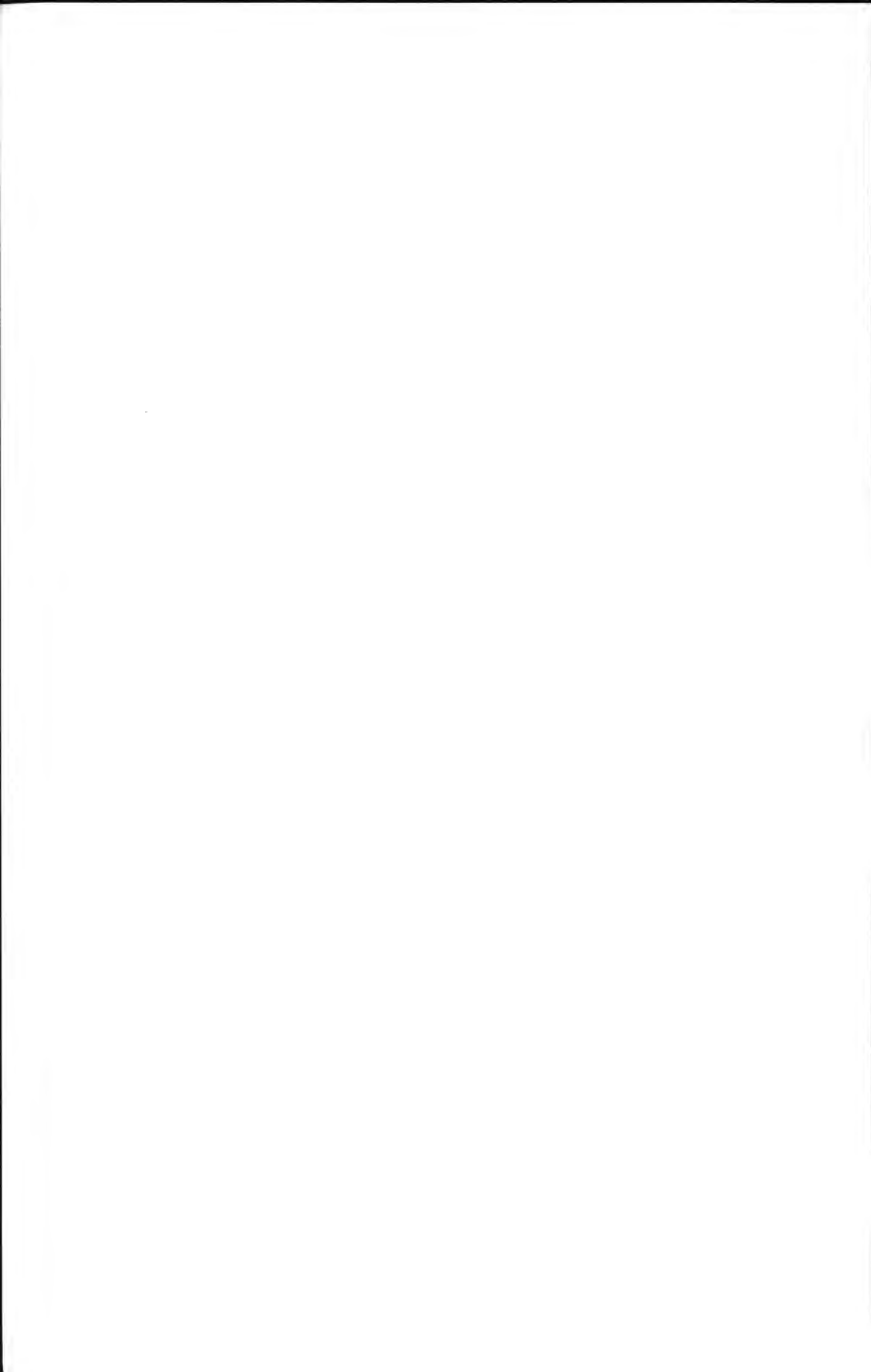
XVII

1963

INHOUD

	blz.
1. Hulde aan Dr. Remi Sterkens	5
2. Een vernieuwd onderzoek omtrent enkele „onechte” sermoenen van Jordanus van Quedlinburg, door Dr. A. AMPE S.J.	13
3. Volkstellingen, Burgerlijke Stand en Mémoires in Brabant onder het Franse Regime en in het Verenigd Koninkrijk (1795-1829), door Dr. A. COSEMANS	47
4. Het belang van de kommunikantencijfers en de verhouding ervan tot de bevolking, door E.H. J. DE BROUWER	67
5. Pol de Mont en de „Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde”, door Dr. Gilbert DEGROOTE	81
6. Ons „Oud-Nederlands Paasspel”, door E.H. AL. DE MAEYER	91
7. De Middelnederlandse handschriften van de grote en de kleine „Der sielen troest”, door Drs. J. DESCHAMPS	111
8. De talenkennis bij de Lagelandse bisschoppen in de tweede helft van de 16e eeuw, door Prof. Dr. M. DIERICKX, S.J.	169
9. Onuitgegeven brieven van Justus Lipsius, door † Dra. Irène VERTESSEN en Prof. Dr. A. GERLO	181
10. Kroonvormige dialectgebieden, door Dr. J. GOOSSENS	253
11. Linguïstiek en logopedie, door Dr. W.E. HEGMAN	269
12. Woord, Dichtkunst en Wijsbegeerte van Fr. van Eeden tot M. ter Braak, door Dr. R. HENRARD	285
13. De studie van de neolatijnse letterkunde: resultaten en opgaven, door Dr. J. IJSEWIJN	293
14. De koninklijke macht bij Vondel, door Dr. Lieven RENS	319
15. Europese volkskunde in een verenigde wereld, door Dr. Win. ROUKENS	331
16. Enkele opmerkingen bij de Medea-tragedies van Euripides en Seneca, door Dr. Lieven VAN ACKER	385
17. Longinus en de Longinuslegende in het Nederlandse taalgebied (eerste deel), door Dr. J. VAN HAVER	397
18. De verhalen van Nestoor in de Ilias, door Prof. Dr. R. VAN POTTELBERGH	461
19. Werkzaamheden van de Maatschappij	475
20. Ledenlijst	487

Hulde aan Dr. Remi Sterkens

Na de plenaire vergadering op zondag 6 oktober 1963 in de Universitaire Stichting, kwamen omstreeks 16u.30, in het bovenzaaltje van „Concordia”, aan de Naamse Poort, talrijke leden samen om een intieme en hartelijke hulde te brengen aan de sympathieke penningmeester van onze vereniging, Dr. Remi Sterkens, naar aanleiding van zijn zeventigste verjaardag. Er was lichte schuimwijn, er waren heerlijke sigaren en bloemen en, vooral, er was een sfeer van oprechte vriendschap.

Na voorlezing van verontschuldigen en telegrammen door de secretaris, Gilbert Degroote, hield de voorzitter, Prof. E. de Strycker S.J., deze toespraak :

Zeer Geachte en Waarde Professor Sterkens,

Binnen enkele weken, op 17 november e.k., wordt U zeventig jaar. De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, is gelukkig de gelegenheid van haar herfstvergadering te baat te kunnen nemen om haar zo verdienstelijke en alomtewaardeerde Penningmeester haar warme hulde te brengen.

Wanneer wij op Uw rijkge vulde loopbaan terugblikken, dan vervult ons een gevoel van dankbare bewondering. U hebt Uw leven aan de opvoeding van de jeugd gewijd. U begon hier reeds mee in 1912, toen U als onderwijzer in Uw geboorteplaats Rijkvorsel optrad. Als oorlogsvrijwilliger nam U aan de hele oorlog 1914/18 deel. Na uw studies in de Germaanse Filologie aan de Rijksuniversiteit te Gent, was U dertig jaar lang op verschillende plaatsen leraar in het Middelbaar Onderwijs, en sinds 1937 ook Professor aan een aantal hogere Instituten voor Handels- en Bestuurswetenschappen, o.a. aan de St.-Ignatius Handelshogeschool te Antwerpen. Het is voor me persoonlijk een grote vreugde, als lid van het professorencorps van datzelfde complex voor Hoger Onderwijs, getuige te mogen zijn van de trouwe afhankelijkheid die de hele staff van St.-Ignatius met U verbindt, en U vandaag de dank en de gelukwensen van Uw vroegere collega's te mogen aanbieden. Uw eigen domein is steeds het onderwijs van de Nederlandse taal geweest. Wij kennen allen de merkwaardige handboeken die uit Uw langdurige praktijk gegroeid zijn en bij het opstellen waarvan U een onvergelykelijke hulp mocht vinden bij Uw eerste echtgenote, de ervaren pedagoge die Mevrouw Paula Sterkens-Cieters was.

Maar U liet het niet bij het onderwijs van de jeugd alleen ; ook aan de taak van de volksopvoeding in de ruimste betekenis van dit woord heeft U zich met volle overgave weggeschonken. In vele takken van het Vlaamse verenigingsleven is U op Uw belangloze en bescheidene, maar steeds doeltreffende wijze actief geweest, en in de laatste jaren wellicht meer dan ooit te voren. Dit was inzonderheid het geval met onze Maatschappij. U is er sinds dertig jaar lid van en meermalen is U op onze vergaderingen als spreker opgetreden. Toen Jozef Simons begin 1948 overleed, na 21 jaar het ambt van Penningmeester van de Zuidnederlandse bekleed te hebben, was het Uw echtgenote die hem opvolgde. Twee jaar later, bij haar vroegtijdig overlijden, nam Uzelf met vrome handen de taak van haar over en sedert dertien jaar waakt U nu met Uw bekende zorg en toewijding over de financiële belangen van de Maatschappij. Mijn vereerde voorganger, Professor Foncke, liet eens opmerken, hoe licht de taak van de Voorzitter is, wanneer het werkelijke bestuur van een vereniging in zo vaste en betrouwbare handen rust als die van onze Penningmeester en onze Secretaris. Onze Maatschappij heeft het geluk gehad, in Dr. De Baere vele jaren een uitzonderlijk Secretaris te bezitten en nu heeft ze in de even minzame als dynamische Dr. Degroote een opvolger gevonden, die grote voorganger waardig. Maar naast hen beiden is het aan U, Waarde Penningmeester, dat de Zuidnederlandse haar huidige bloei verschuldigd is, het steeds toenemende aantal van haar leden, en de opvallende vooruitgang in omvang en in kwaliteit bij de jaarlijkse bundel van onze Handelingen. Van dit alles genieten wij, de leden, en met ons de hele Vlaamse, beter : de hele Nederlandssprekende gemeenschap. Maar Uw verborgen en niet aflatende toewijding is het, die de werking en de uitstraling van ons genootschap mogelijk maakt.

U beperkte trouwens Uw activiteit niet tot het onderwijs en het verenigingsleven ; daarnaast was U en is U meer dan ooit werkzaam op het gebied van de wetenschap, inz. van de literatuur in haar historisch, geografisch en sociologisch kader gezien. Dat hierbij Uw voornaamste aandacht naar Uw geliefde Kempen gaat, zal niemand verwonderen ; ik hoef hier niet op te insisteren, daar Emiel Van Hemeldonck U binnen enkele ogenblikken de bijzondere groet van de Kempische Schrijvers brengen zal. Toch mag ik Uw hoofdwerk niet onvermeld laten, Uw grondige studie over „De letterkunde in de Antwerpse Kempen van 1830 tot 1900”, die door de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde bekroond en in 1935 uitgegeven werd. Buiten dit uitvoerige en synthetische boek heeft U nog een aantal publicaties gewijd aan afzonderlijke schrijvers, als Servaas Daams, Dr. Juul Grietens of Renier

Snieders, of aan bepaalde literaire centra, als Turnhout. Naast de gedegenheid van de inhoud treft in Uw werk bijzonder de waardering, die U zelf koestert en bij de lezer weet te wekken, voor hen die zich aan de zedelijke en culturele verheffing van het volk gewijd hebben. Dit betekent helemaal niet, dat U de esthetische waarden zou geringschatten ; maar U ziet de literaire bedrijvigheid altijd in het ruimere kader van het leven als een geheel. In de schrijver ziet U de mens, en wel bepaald als lid van de gemeenschap.

Wanneer wij U heden dankbaar vieren, dan brengen wij niet alleen hulde aan de toegewijde penningmeester van onze Maatschappij, aan de ervaren didacticus, aan de onvermoeibare volksoepvoeder, maar ook en vooral aan de goede mens die U is, vol welwillendheid en begrip, vol eenvoud en oprechtheid, taai in het werk, bescheiden en volhardend. Bij alles wat U in deze gezegende jaren gepresteerd hebt, werd U de kracht gegeven door een rotsvast geloof in de voorrang van ideale waarden en in de positieve zin van het leven ; door een onwankelbare hoop, de kenmerkende deugd van de opvoeder, die steeds aan de jongeren denkt en een betere toekomst voor zijn volk voorbereidt ; door een wegschenken- de liefde die zichzelf vergeet en voor anderen leeft. Door de menselijke betekenis van deze kostbare deugden heen straalt bij U het licht van hun goddelijke zin, en met U danken we de Heer voor al wat U tot hiertoe voor hem en voor Uw medemensen hebt mogen doen. Maar vooral willen wij met U naar de toekomst kijken. U is jong, niet alleen van hart en geest, maar ook van lichaamskrachten. Onze Maatschappij, Uw dierbare Kempen en heel de Nederlandse gemeenschap verwachten nog veel van U. Blijf ons voorgaan, zoals U tot nu toe gedaan hebt. Wij allen, Uw vrienden, zeggen U op deze heuglijke dag : ad multos annos!

Vervolgens overhandigde de voorzitter aan Remi Sterkens het geschenk van de Maatschappij : de laatste editie van het door de jubilaris zo bijzonder gewaardeerde groot Woordenboek van Prof. Dr. L. Grootaers, waarin het sierlijk-gedrukte hulde-adres voorkwam : „De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde & Geschiedenis aan Dr. Remi Sterkens, haar trouwe penningmeester, bij gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag. Brussel, 6 oktober 1963”.

Nadat de aanwezigen hun handtekening in het mooie boek hadden geplaatst, en Emiel Van Hemeldonck, uit naam van de "Kem- pische Schrijvers", in een sprankelende improvisatie, de vele gaven van geest en hart van Remi Sterkens en diens verbondenheid met

het „Kempische land” had geloofd, antwoordde de gevierde met zichtbare ontroering :

Mijnheer de Voorzitter,
Dames en Heren,

Mag ik vooreerst de heer Voorzitter bedanken voor zijn vriendelijke woorden, en U allen voor uw aanwezigheid en voor dat mooie geschenk.

Wanneer ik de circulaire las, die ons tot deze receptie uitnodigde, dan was mijn eerste reactie : in welke hinderlaag heeft men me nu gelokt?

Het heeft inderdaad weinig zin, iemand te huldigen... om zijn zeventigste verjaardag. Het beste dat men hiervoor doen kan is... Onze Lieve Heer te bedanken.

En wat betreft die „verdienstelijke penningmeester”, van wie er sprake is in de circulaire : die verdiensten zijn toch maar zeer miniem... Gestorte bijdragen inschrijven, een paar rekeningen betalen, het jaarlijks financieel verslag opstellen... het heeft alles zo weinig te betekenen.

Nadien heb ik gedacht : het is voorzeker onze secretaris, die met zijn steeds innemende vriendelijkheid, deze samenkomst op touw gezet heeft. Hij heeft mij al zo dikwijls met aandrang gevraagd : wat hij me voor mijn 70ste verjaardag mocht aanbieden... en nu heeft hij, in zijn grote beminlijkheid, me willen verrassen en er deze receptie op bedacht...

Wanneer ik dan verleden woensdag, bij de opening van het nieuwe academiejaar van St.-Ignatius, onze voorzitter ontmoet heb, dan heeft hij met zijn zachte, warme stem en zijn zalige glimlach... me helemaal met het opzet verzoend.

Laat er mij nog bijvoegen, dat wanneer ik in 1950 mijn lieve overleden vrouw, Dr. Paula Cieters, als penningmeester van de Zuidnederlandse opgevolgd heb, ik dat in de eerste plaats gedaan heb om genoegen te doen aan mijn vriend, Dr. Cyriel de Baere, zaliger, voor wie ik steeds een grote sympathie gehad heb... en ook een beetje... uit genegenheid voor de Zuidnederlandse.

Ik ken geen vereniging in Vlaanderen, waar academici van verschillende leeftijd en met onderscheiden levensvisie, zo sereen en vriendschappelijk samenkomen, om ernstig werk te leveren, als in onze Zuidnederlandse.

Als penningmeester kan ik hierbij enkel betreuren, dat de toestand van de kas het niet meer toelaat, dat onze Vereniging bij elke vergadering de aanwezigen een middagmaal aanbiedt, zoals

dat de gewoonte was in de jaren '20, wanneer ik lid geworden ben van onze Maatschappij. Gezelligheid en vriendschappelijk contact, tussen mensen die dezelfde discipline beoefenen, is immers zeer belangrijk, vooral in het zo gespleten en verdeelde Vlaanderen van vandaag.

Natuurlijk moet U, Geachte Dames en Heren, alles wat de heer Voorzitter betreffende mijn persoontje heeft gelieven te zeggen, niet al te letterlijk opvatten. Zeereerwaarde pater De Strycker heeft zijn naam eer aangedaan, hij heeft in elk geval mijn zondagspak wel erg mooi in de plooi gestreken. Neem dus alles maar met een korreltje zout, zoals ik het ook zal trachten te doen.

Wanneer de Bestendige Deputatie van de provincie Antwerpen zo vriendelijk geweest is, naar aanleiding van mijn 70ste verjaardag, me een premie toe te kennen voor mijn gezamenlijk oeuvre, dan heb ik, bij de officiële bekendmaking van de literaire prijzen, op het Provinciaal Bestuur gezegd, dat het voor de hand ligt, dat deze prijzen in de eerste plaats gaan naar de scheppende kunstenaars. Ik heb echter eveneens mijn vreugde uitgedrukt, omdat officiële instanties nu ook de waarde erkennen van... een goed schoolboek en van zijn betekenis voor de culturele opgang van ons volk.

We weten allemaal, en we voelen er ons allen gelukkig om, dat het middelbaar onderwijs de laatste decennia in Vlaanderen grote vorderingen gemaakt heeft. Dat is hoofdzakelijk te danken aan de vervlaamsing van dat onderwijs in de jaren twintig-dertig en aan de democratisering van de middelbare school; maar gedeeltelijk ook aan het oeuvre van b.v. een Cyriel de Baere en het didactisch werk van b.v. een Achilles Mussche.

De basis van elke cultuur is toch de taal. De moedertaal is onvervangbaar voor de structuur van het geestesleven van elke mens. Alle geestelijke groei loopt parallel met de groei van de beheersing van de moedertaal.

Wanneer wij, Vlamingen, nu met reuzenschreden onze culturele achterstand inhalen, dan is dat grotendeels te danken aan de opgang van onze literatuur en aan de bloei van ons onderwijs... maar ook enigszins aan de verbetering van het onderricht in de moedertaal.

Prof. Pitlo, hoogleraar aan de gemeentelijke universiteit van Amsterdam, schrijft naar aanleiding van een opstelwedstrijd in een artikel: „Vlaamse en Nederlandse leerlingen van middelbare scholen op de weegschaal”: „In Nederland neemt de vaardigheid in het beheersen van de moedertaal af. Wij zien in tegenstelling daarmee, hoe aan de Belgische scholen de beheersing van het Nederlands in de laatste jaren ongemeen sterk gestegen is... Van toeval kan geen sprake zijn, dat deze 25 Belgische opstellen, van 8 ver-

schillende scholen, alle getuigen van een zeer goede beheersing van de Nederlandse taal"¹.

We weten het: „Le moi est haïssable”. Maar vergeef het ons, indien we ons vandaag een beetje durven vleien met de hoop, dat onze handleidingen betreffende het moedertaalonderwijs enigszins hebben bijgedragen tot deze bloei van ons huidig middelbaar onderwijs.

En laat me toe, indien er verdiensten zijn, mijn overleden vrouw, Dr. Paula Cieters, hierbij te betrekken. Gedurende 25 jaar is ze niet alleen mijn lieve levensgezellin geweest, maar ook mijn ideale medewerkster. Samen hebben we onze drie eerste schoolboeken gepubliceerd: de „Inleiding tot de Taalstudie”, waarvan de 3 delen later herwerkt werden tot „Taal en Taalinzicht” en: „Het Stellen van Brieven voor het Middelbaar Onderwijs”.

Gedurende vele jaren heb ik aan het Atheneum en aan de Handelshogeschool Nederlandse literatuurgeschiedenis mogen doceren. Deze lessen heb ik con amore gegeven. Maar in mijn vrije uren kwam ik toch altijd terug tot mijn eerste grote liefde: de Kempische heimatkunst.

„Kempische Heimatkunst” was de titel van mijn doctorale dissertatie... en mijn leven lang ben ik dat jeugdwerk getrouw gebleven. Mijn belangstelling bleef vooral gaan naar schrijvers van en over de Kempen, en mijn meeste essays handelen dan ook over Kempische schrijvers.

De verklaring hiervoor is natuurlijk mijn genegenheid voor mijn geboortestreek. Men mag dat romantisme, narcisme of provincialisme noemen, voor mij, zoals voor vele streekgenoten, is deze trouw aan de Kempen levende werkelijkheid.

Ik heb het geluk gehad in heel mijn leven overal goede vrienden te vinden, maar toch kan ik U verzekeren, dat... na 4 jaar IJzerfront, 4 jaar universiteit, 2 jaar Wallonië en 6 jaar Brussel, ik bij mijn benoeming te Antwerpen triomfantelijk gejuicht heb... eindelijk weer thuis! Antwerpen is immers, naar een woord van Emiel van Hemeldonck, het grootste dorp van de Kempen.

Verleden zondag hebben we te Turnhout een gedenkplaat helpen onthullen, aan de woning van de Kempische dichter Jozef Simons; hij was tot aan zijn dood penningmeester van de Zuidnederlandse. Ook zijn literair werk, zowel zijn talrijke verhalen als zijn populaire gedichten, kan samengevat worden in zijn vers:

„Heimwee doet ons hart verlangen
Naar de heimat onzer jeugd...”

(1) *Nu nog*, juli 1962, blz. 78.

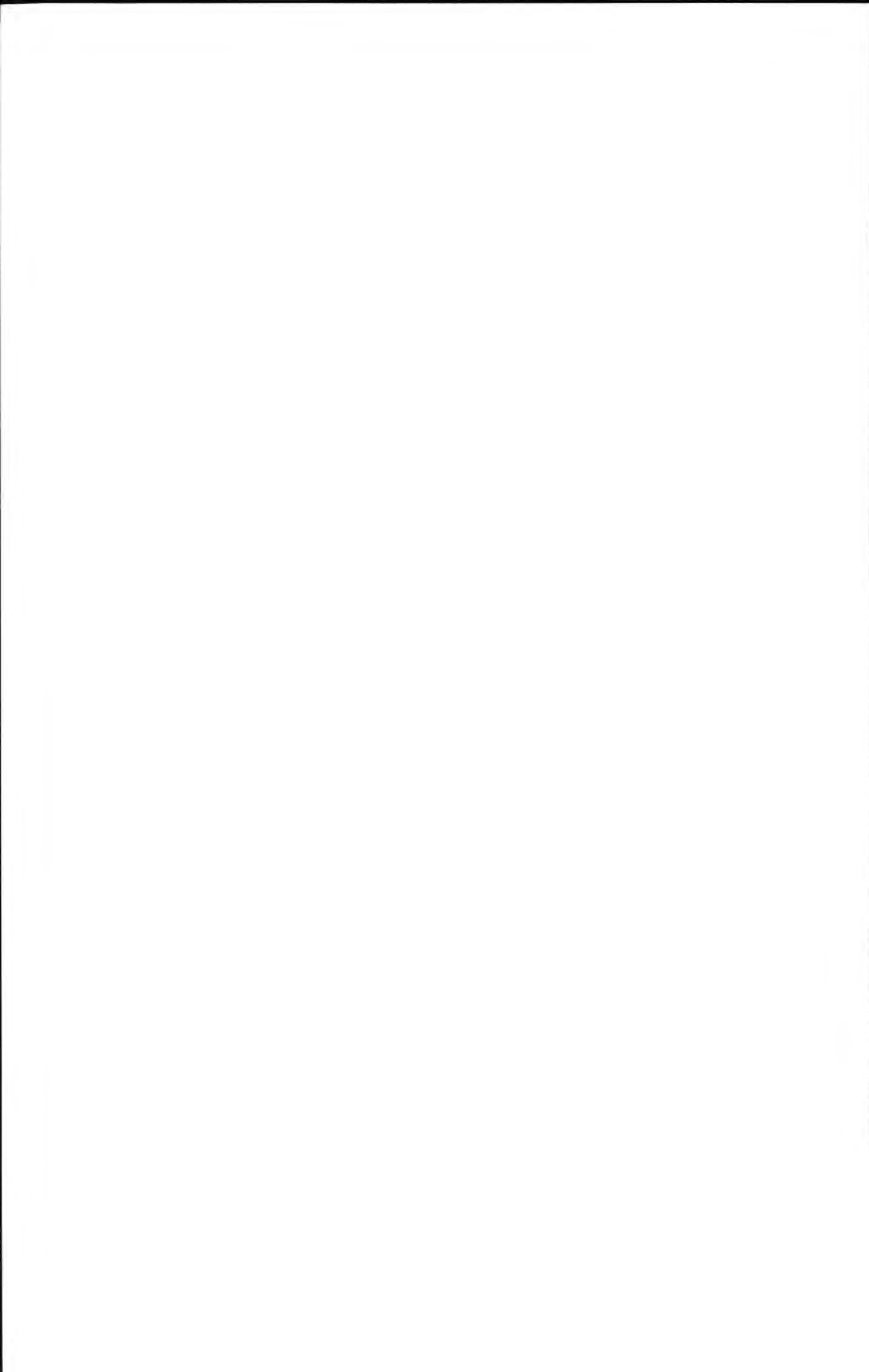
Ik ben dus in mijn 70ste levensjaar. Goddank, mag ik me in een goede gezondheid verheugen. Ik marcheer elke dag ten minste een 5-tal km in de bossen, ik speel nog graag een partijtje tennis, en... voor de pingpongtafel of... op de dansvloer zal ik mijn man wel staan. Ik heb zelfs sedert een paar jaar, sinds dat ik de grootstad ontvlucht ben en in het mooie Schilde woon, ontdekt : het serene genot van groentekweek en bloementeel.

Aan mijn goede gezondheid dank ik voorzeker ook : mijn lust tot werken. Maar de grote drijfveer is toch : mijn blijvende belangstelling voor alles wat het moedertaalonderwijs betreft, en mijn grote genegenheid voor de Kempen.

Ten slotte, Geachte Dames en Heren, is uw aanwezigheid hier, na het afwerken van de zware agenda van deze dag, en niettegenstaande de gezelligheid van een zondag-namiddag in familiekring, het bewijs van uw genegenheid en uw vriendschap, en van waardering voor het werk dat ik mocht presteren.

Ik beschouw deze genegenheid en deze waardering als een rijk bezit, dat voor mij een sterke aansporing is om zolang mogelijk actief te blijven. Ik beloof U dan ook, hiervoor mijn best te zullen doen. Ik betuig U allen voor deze vriendschap mijn zeer innige en zeer oprechte dank.

Een intieme receptie, een eenvoudige uiting van innige waardering voor een van die figuren wier stille toewijding het reeds meer dan drieënnegentigjarig bestaan van de Zuidnederlandse heeft mogelijk gemaakt.

Een vernieuwd onderzoek omtrent enkele „onechte” sermoenen van Jordanus van Quedlinburg

door

Dr. A. AMPE, S.J.

Sinds het grote verkennerwerk van Dr. R. Lievens¹ is de duitse augustijner predikant (ca. 1300-1380) ook bij ons geen onbekende meer, en wel zo dat men aan zijn figuur, zijn werk en zijn invloed op onze vroomheid niet meer achteloos kan voorbijgaan. Wel kan en moet nog gezocht en gevonden worden, bv. om de inventaris van zijn werken in onze streken te vervolledigen², of om de invloed van zijn spiritualiteit bij onze vromen te bepalen. Het voornoemde werk heeft evenwel tot dit alles een goede stoot gegeven.

Naast de vele oplossingen en antwoorden, die Lievens ons bracht, heeft hij evenwel meteen een kritische vraag scherp gesteld, die hij zelf niet kon beantwoorden, nl. het *probleem der 'onechte' Jordanus-sermoenen*. Hij constateerde immers, dat in de mndl. Jordanus-hss. een aantal sermoenen voorkwamen, die, al of niet uitdrukkelijk aan Jordanus toegeschreven, minstens wegens hun inlassing in een Jordanus-verband, blijkbaar als Jordanus-sermoenen werden doorgegeven, maar die in de latijnse Jordanus-verzamelingen niet afgedrukt werden. Het blijft zijn verdienste, deze bevinding omschreven, het materiaal ter zake voorgelegd en door zijn verklaringen en inhoudsopgave een antwoord uitgelokt te hebben³.

Het kan onze bedoeling niet zijn, het ganse aldus gestelde probleem hier te behandelen. Daar wij evenwel naar aanleiding van ons bronnenonderzoek van de *Tempel onser sielen* (1543), waarvan wij een kritische heruitgave voorbereiden, gestoten zijn op belangrijke ontleningen aan Jordanus' zowel echte als 'onechte' sermoenen, stonden wij ongewild met die vraagstelling geconfronteerd. Aangezien ons hierbij materiaal als 't ware in handen viel,

(1) R. Lievens, *Jordanus van Quedlinburg in de Nederlanden. Een onderzoek van de handschriften*. Gent, 1958. — Over Jordanus zie nog J. Koch, in *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 1933, i.v.; F. Rennhofer in *Lexikon für Theologie und Kirche*², Bd. V, i.v. — Voor verdere literatuur zie bij deze 3 aangehaalde werken.

(2) Vgl. Drs. J. Deschamps in *Spiegel der Letteren*, 4, 1961, 295-300; C.C. de Bruin in *Tijdschrift v. Ndl. Taal- en Letterkunde*, Leiden, 77, 1959, 122-4.

(3) Nl. zijn *Vierde hoofdstuk: De niet-authentieke sermoenen*, t.a.p., pp. 61-85.

dat een oplossing bracht voor enkele 'onechte' sermoenen, menen wij alvast deze gegevens te mogen voorleggen, in de hoop dat wij zelf of anderen hierdoor tot verder onderzoek geprikkeld worden, om de andere betwiste punten tot klaarheid te brengen. Hiermee is wellicht een richting voor verdere studie aangegeven.

I. HET 'ONECHTE' SERMOEN E

In meerdere mndl. Jordanus-hss. komen 3 preken voor over de evangelie-perikope omtrent de bruiloft van Cana: *het 'onechte' sermoen e*, waarvan men geen correspondent in de latijnse drukken vindt, + de vertalingen van de latijnse Sermo 115 en 114 (en wel telkens in deze volgorde), terwijl de S. 116-117 onvertaald bleven. De latijnse S. 114, 115, 116, 117, die hij kort samenvat, handhaaft Lievens in hun tekst en in hun volgorde, en wraakt de mndl. volgorde en het S. e als *niet-authentisch*. Hierbij beschikt hij uitsluitend over interne argumenten⁴.

Hiertegenover kunnen wij uitgaan van de vaststelling van een extrinsiek feit, dat een onverwacht licht op de mndl. vertaling en meteen op alle Cana-preken van Jordanus werpt. Dit nieuwe feit, waarvan wij moeten uitgaan, is dat S.e. ontleend werd aan Eckhart. Wegens de belangrijkheid van dit gegeven achten wij het nodig, beide teksten naast elkaar af te drukken, zodat zij voor zich zelf kunnen pleiten en de lezer zelf moge oordelen.

Sermoen e

Hs. 1268 UB. Gent. (f. 41 vb)
Op den anderen sonnendach
(rood) (nl. na Driekoningen)¹.

Het sijn ghemaket in een dorp
5 hier Chana Galilee etc.

Meister Eckhart, *Expositio sancti Evangelii secundum Iohannem*²

CAPITULUM SECUNDUM

Et die tertia nuptiae factae sunt in Cana Galileae. 284

Circa quod septem sunt exponenda: primum est, ut hic dicitur: *nuptiae factae sunt*; secundum quod dicitur *aqua vi-*

(4) *T.a.p.*, p. 67-9.

(1) Onze mndl. tekst is ontleend aan hs. 1268 UB. Gent (zie beschrijving bij Lievens, *t.a.p.*, pp. 228-240; op p. 67-69 geeft Lievens aan, in welke hss. S. e nog te vinden is). Voor de identificatie van citaten (Bijbel, Vaders, enz) en bronnen verwijzen wij globaal naar de Eckhart-uitgave, waarover in volgende noot.

(2) Wij citeren naar: Meister Eckhart. *Die deutschen und lateinischen Werke. - Die lateinischen Werke*. Bd. III (ug. K. Christ en J. Koch). Stuttgart-Berlijn, 1936. De identificatie der bronnen en de tekstverklaring, die deze uitgave aangeeft, nemen wij hier niet over, aangezien ons doel in een andere richting ligt.

num factum; tertium quod sequitur: omnis homo primum bonum vinum ponit, tu autem servasti et cetera, quae sunt exponenda; quartum quod ait: manifestavit gloriam suam; quintum quod ait: eiecit omnes de templo; sextum quod dicitur: zelus domus tuae comedit me; septimum quod dicitur: ipse enim sciebat quid esset in homine.

20 Sciendum autem quod deinceps, praeterquam in paucis locis, breviter transcurremus et exponemus quae occurrerint exponenda ex his quae diffuse exposita sunt in primo capitulo, et sic non frustra capitulum illud expositum est diffuse. Ait ergo:

Nuptiae factae sunt.

Notandum quod sicut materia est propter formam, corpus propter animam, femina propter virum — 'caput enim mulieris vir', I. Cor. 11 — sic 'verbum caro factum est', ut habitaret in nobis. Unde Augustinus l. IV De trinitate c. 20 ait: „quia in sapientia dei non poterat mundus cognoscere per sapientiam deum" 'placuit deo', „ut verbum caro fieret et habitaret in nobis". Hinc est quod transcursis his quae dehinc ratione verbi dicenda erant in primo capitulo, statim hic in secundo capitulo incipit Iohannes loqui de nuptiis inter deum et animam, quomodo verbum caro factum habitat in nobis, dicens: *nuptiae factae sunt in Cana Galilaeae.*

285

Men vint met onderscheide drierhande bruloften. Die (*f. 42ra*) eerste sijn lichaemlic tuschen man ende wijf inder welten, ende hebben beyde vader ende moeder hier inder tijt, daer

50 Sciendum ergo quod nuptiae distinguuntur triplices: primo corporales, et istae habent patrem et matrem in hoc mundo. De istis hic ad litteram scribitur: *nuptiae factae sunt.* Secun-

286

dit ewangelium na der letteren
nu of seit, dat bruloften ghe-
maect waren in Chana Galileen,

(zie dietse tekst op p. 20)

- 15 daer nu op desen tijt niet veel
of te segghen en is, dan als Beda
seit, dat die echtscap, die te recht
ghehouden wort, die is goet; die
onthoudinghe inder weduscap
20 is beter; mer maechdelike vol-
comenheit is alre-beste. Als dat
ewangelium oec bewijst, dat dat
goede vruchtbaer lant sommich
voert-brocht .xxx.fout vruchten,
25 sommich .lx.fout vruchten, som-
mich brochte .c. fout vruchten,
ende daer elken staet opt sijn
bewijst wort, als die echtscap op
- do sunt nuptiae inter deum et
nostram naturam, et istae ha-
bent patrem in caelo, sed ma-
trem in hoc mundo. De quibus
60 scribitur: 'verbum caro factum
est'. Tertio sunt nuptiae inter
deum et animam, de quibus
scribitur: 'et habitavit in nobis'.
Istae nuptiae non habent patrem
65 nec matrem in hoc mundo, se-
cundum illud infra Ioh. 14:
'princeps mundi huius in me
non habet quidquam', scilicet
nec patrem nec matrem in hoc
70 mundo et infra decimo septimo
de apostolis ait: 'non sunt de
mundo, sicut et ego non sum de
mundo'. Augustinus De moribus
ecclesiae dicit: „toto mundo est
75 omnino sublimior mens inhae-
rens deo". Et De Trinitate l.
IV c. 20 sic ait Augustinus:
'verbum caro factum est'; „cum
ex tempore cuiusque perfecta
80 mente percipitur", et „mitti qui-
dem dicitur, sed non in hunc
mundum", „quia et nos, secun-
dum quod mente aliquid aeter-
num, quantum possumus, capi-
85 mus, non in hoc mundo sumus;
et omnium iustorum spiritus eti-
am adhuc in hac carne viven-
tium, in quantum divina sapi-
unt, non sunt in hoc mundo".
- 90 De primis nuptiis nihil ad 287
praesens nisi quod Beda in Ho-
melia dicit „bona est castitas
coniugalis, melior continentia vi-
dualis, optima perfectio virginalis"
95 "fructum affert aliud centesi-
mum, aliud sexagesimum, aliud
tricesimum".

xxx.fout, die weduscap op die
30 .lx., die reynicheit op die .c.fou-
dighe vruchten ³.

Die ander brulof ten sijn tus-
schen onsen Here Gode ende
onser menscheliker natueren,
35 ende desen hebben enen[en]
vader inden hemel ende ene
moeder inder eerden. Daer-of
ghescreven staet: Dat Woert is
menschelike gheworden. Van (f.
40 42rb) deser ander brulof is eerst
te merken, dat God die Soon,
die dat Woert des Vaders is,
hevet die menschelike natuer
aenghenomen, op-dat hij ons
45 daer-mede leren soude, dat wij
kinder Gods mochten werden,
als dat ewangelium seit: Hij gaf
hem die macht kinder Gods te
worden den-ghenen, die in sinen
50 name gheloveden. Ende cort
volcht ⁴ daer-na: Dat Woert is
menschelike gheworden, ende hevet
onder ons ghewoent. Augusti-
nus: Indien dinghen, die naden
55 loep der tijt gheschiet sijn, so
is dat een die meeste gracie, dat
die mensche in die eenheit des
persoons met Gode verenicht is.
Als dat ewangelium seit: Die
60 ghenade ende die waerheit is
overmits Ihesum Christum ghe-
schiet. Hier-om seit S. Iohan in
sijnre epistelen: Mijn alre-lief-
ste, siet hoe sulke minne dat ons
65 God die Vader bewijst heeft,
dat wij kinder Gods gheheten
worden ende sijn.

Circa secundas nuptias

notan- 288
100 dum primo quod deus verbum,
filius, assumpsit naturam huma-
nam, ut doceret nos posse fieri
filios dei, supra primo: 'dedit
eis potestatem filios dei fieri'; et
105 post ibidem: 'verbum caro fac-
tum est et habitavit in nobis'.

Augustinus De trinitate l. XIII
c. 14 de his nuptiis ait: „in re-
bus per tempus ortis illa summa
110 gratia est quod homo in uni-
tate personae coniunctus est
deo”, secundum illud supra pri-
mo: 'gratia et veritas per Iesum
Christum facta est'. I Ioh. 3:
115 'videte qualem caritatem de-
dit nobis pater, ut filii dei no-
minemur et simus'; 'simus' ait,
non solum "nominemur". Ioh.
5: 'simus in vero filio eius'.

120 Secundo notandum quod deus 289
verbum assumpsit naturam, non
personam hominis. Circa quod
notanda sunt quinque:
Primo quidem quod natura

(3) Waar Eckhart tweemaal de 3 soorten bruiloften doorneemt, telkens van uit een ander standpunt, heeft onze predikant de verschillende gegevens daaruit in één behandeling samengebracht. Aldus hier: Eckhart, rr. 50-55 + 90-98.

(4) In de marge bijgeschreven: door dezelfde hand, met lichtjes andere inkt.

- 125 est nobis omnibus aequaliter
communis cum Christo univoce.
Ex quo datur fiducia quod, si-
cut in ipso, sic et in quolibet
nostrum proprie verbum caro
130 factum habitare<t> in nobis.
Beda in Homilia 'In principio
erat verbum' sic ait: „non invi-
deo Christo facto deo, quoniam
et ego, si volo, possum fieri se-
135 cundum ipsum”. Quod quidem
verbum, si bene intelligatur, uti-
que verum est secundum prae-
missa, quamvis hoc ibidem re-
probet quantum ad intellectum
140 haeticorum.

- Secundo notandum quod na-
tura humana est cuilibet homi-
ni intimior quam ille sibi. In
quo docemur quod in intimis
145 cuiuslibet, non foris, celebran-
tur istae nuptiae, Luc. 1: 'spiri-
tus sanctus superveniet in te'.
Augustinus De vera religione:
„noli foras ire, in te ipsum redi,
150 in interiori homine habitat”. Su-
pra primo capitulo: 'verbum ca-
ro factum est et habitavit in
nobis'.

- Tercio docemur quod volens
155 filius dei fieri, verbum caro fac-
tum in se habitare debet dili-
gere proximum tamquam se ip-
sum, hoc est tantum quantum
se ipsum, abnegare personale,
160 abnegare proprium. Diligit e-
nim habens caritatem in nullo
minus proximum quam se ip-
sum, diligit siquidem unum de-
um in omnibus et omnia in ip-
165 so. In uno autem nulla est di-
stinctio nec Iudaei etiam nec
Graeci, in uno neque magis ne-
que minus.

- Quarto: natura ipsa cuiuslibet
170 amat deum super omnia et plus
quam se ipsam. Docemur ergo
diligere deum super omnia et

Daer-in te merken is, hoe vro-
 liken, weedeliken leven inden
 70 ghenen is, daer dat Woert, dat
 mensche gheworden is, in
 woent. Want sij (*f. 42va*) min-
 nen God alleen in allen ding-
 ghen, ende alle dinghen in hem.
 75 Ende daer-om vervruechden sij
 hem altoes in allen dinghen.
 Want sij Gode meer minnen
 dan hem selven, so en sijn hem
 alle sine gheboden niet swaer,
 80 mer licht te houden, als dat e-
 wangelium seit: Buert mijn ioc
 op ende leert van mij dat ic
 sachtmoedich bin ende oetmoe-
 dich van herten. Ende mijn iuc
 85 is soet ende mijn last is licht ⁵.

plus quam nos ipsos. Quod non
 faciunt aliud quam deum finem
 175 sibi constituentes.

Ubi quinto notandum quam
 291
 deliciosa et gaudiosa est vita in
 quibus habitat verbum caro fac-
 tum. Isti enim amant deum so-
 lum in omnibus et omnia in ip-
 180 so et propter hoc gaudent in
 omnibus et de omnibus semper
 et aequaliter. Isti quia amant de-
 um plus quam se ipsos, propter
 185 hoc omnia mandata dei et prae-
 cepta sunt ipsis levia. Propter
 hoc signanter dicitur Matth. 11:
 'tollite iugum meum super vos',
 et sequitur: 'iugum meum suave
 190 est et onus meum leve'. 'Tolli-
 te', ait, 'super vos'. Monens
 enim et agens, praeciens et
 influens quanto est superius,
 tanto quod mandat influendo
 195 est levius et dulcius, ut osten-
 sum est supra. Ergo qui tollit
 iugum dei super se ipsum, le-
 vius est illi omne quod deus
 mandat et iubet quam id ad
 200 quod appetitus humanus incli-
 nat. Adhuc autem qui deum su-
 per se tollit et plus quam se ip-
 sum amat — secundum illud
 Reg. 1: 'amabilis valde super
 205 amorem mulierum', id est plus
 quam mulieres amentur; et in
 Psalmo: 'firmavit terram super
 aquas', id est plus quam aquas-
 tali, inquam, levius est sequi
 210 mandatum dei quam ipsum vi-
 vere suimet naturale, secundum
 illud Ecclesiastici: 'pro iustitia
 agonizare pro anima tua et us-
 que ad mortem certa pro ius-
 titia. Dant enim viri sancti et
 215 contemnunt vivere naturale et

(5) Over de 2e bruiloft brengt de predikant hier samen, wat Eckhart op verschil-
 lende plaatsen daarover schrijft: Eckhart, rr. 55-61 + 99-119 + 176-191. Daarnaast
 grote weglatingen, zodat bepaalde uitspraken in hun nieuwe verband niet meer tot
 hun recht en verstaanbaarheid komen.

Die derde brulof ten sijn tuschen God ende der minnender zielen. Daer-of ghescreven staet: Hij heeft in ons ghewoent. Dese
 90 brulof ten want sij alte-mael gheestelijc sijn ende hemelsche, so en hebben sij noch vader noch moeder in deser werelt. Als die Heere selve ghetughe
 95 daer-af ghevet, daer hij seit: Ic heb die vercoren vander werelt; sij en sijn vander werelt niet, als ic oec vander werelt niet en bin. Dat ghemoede, dat Gode aen-
 100 hanghet, is hogher dan alle die werelt, seit S. Augustijn. Want so wanneer wij na onsen vermoghen wat ewichs (*f. 42vb*) mitten ghemoede begripen ⁶, so en
 105 sijn wij in deser werelt niet. Ende alle die gheesten der gherechtigher menschen, nochtans in desen sterflichen lichaem leven ⁷, in also veel als sij godlike
 110 dinghen smaken, so en sijn sij in deser werelt niet.
 Mer hier staet in te merken, dat alle godlijc troest ende elc

animas suas, antequam recedant a mandatis. Ait ergo: 'tollite iugum meum super vos', et sequitur: 'onus meum leve'. 1
 220 Ioh. 5: 'mandata eius gravia non sunt'. Iob 7: 'posuisti me contrarium tibi, et factus sum mihi me ipsi gravis', quasi omne
 225 ne quod mei est grave mihi est et odiosum, si sit contrarium tibi et mandatis tuis. Ratio est: homo habet ab anima vivere, a deo vero habet esse. Esse autem
 230 dulcius et delectabilius est quam vivere, quin immo hoc solo amatur vivere a viventibus, quia „vivere viventibus est esse”.

Tertiae nuptiae sunt inter de- 292
 235 um et animam, (*zie vervolg p. 22*).

(*de rr. 86-110 van de dietse tekst beantwoorden aan de rr. 61-89 van Eckhart, p. 16*).

Vers. 10. Omnis homo primum bonum vinum ponit.. 296
 In his verbis notanda sunt octo.
 Primum est...

(6) In het hs. verbeterd uit *begripen*.

(7) Versta: *zelfs al leven zij nog*

goet werc, dat tot Gode ende
 115 totten duechden-werts dient, in-
 den beghin arbeidelic ende en-
 ghe ende swaer is, mer in dat
 eynde ist suete ende ruum ende
 licht. Recht weder-sins daer-te-
 120 ghens ist mitter ghenoechten en-
 de mitten troest, die de werelt
 gheeft ende mit allen sondeliken
 werken. Want, als inden
 ewangelium ghescreven staet,
 125 die wech, die daer leijt ter ewi-
 gher verdoemenisse, is wijt ende
 ruum. Ende die wech, die daer
 leit totten ewighen leven, is en-
 ghe ende nauwe. Mer inden
 130 voertgaen wert hij breed ende
 ruum ende licht doer te wandere-
 ren, als die Wise-man seit: Ic
 seldi leiden doer die toepaden
 der gherechticheit. Ende als du
 135 (*f. 43ra*) daer-in ghecome[n] bi-
 ste, en sellen dijn voetstappen
 niet benauwet worden. Een toe-
 pat en is mer een halfwech, die
 enghe ende nauwe is. Daer die
 140 Wise-man noch voert of seit:
 Der gherechtigher menschen
 toepat is recht als een blencken-
 de licht, datter voert-gaet ende
 wasset al totten volcomen daghe.
 145 Daer Seneca oec aldus of seit:
 Duechde wert mit arbeit ghe-
 leert. Mer onduechde leert men
 sonder mejster ende lichtelic
 sonder ijements hulpe. Want
 150 gheen dinc en is also licht
 als quaet te werden, al ist datter
 nijement toe en helpt. Mer
 goet te werden is swaer te doen,
 recht als eenen hoghen berch op
 155 te climmen, al ist datter veel
 menschen toe-raden ende toe-
 helpen.

Een cleyn voncke der
 boesheit wert eer ontfuncket en-

Secundo notandum quod om- 297
 nis consolatio et opus bonum,
 divinum et virtutis in principio
 artum est et difficile, in fine
 5 autem dulce est, latum et leve.
 E converso se habet consolatio
 mundana et de omni opere ma-
 lo et vitioso, Matth. 7: 'spatiosa
 via', 'quae ducit ad perditio-
 10 nem', 'et arta via', 'quae ducit
 ad vitam'.

In progressu vero dil-
 latatur via et fit levis et facilis,
 Prov. 4; 'ducam te per semitas
 aequitatis: quas cum ingressus
 15 fueris, non artabuntur gressus
 tui' — semita, a semis dicta,
 arta via est et media —

Prov.
 4: 'iustorum semita, quasi lux
 splendens, procedit et crescit us-
 20 que ad perfectum diem'.

Seneca De quaestionibus natura-
 libus sic ait: virtus cum labore
 discitur, vitia etiam sine ma- 298
 gistro discuntur ».

Gregorius
 25 Nazianzenus in Apologetico sic
 dicit: « facile et sine » « ullis
 adminiculis malitia proficit et
 nihil tam facile quam malum
 fieri, etiamsi nemo doceat, ne-
 30 mo compellat. Rarum et perdif-
 ficile fieri bonum et quasi con-
 scendendus sit arduae cuiusdam
 et praeuptae rupis ascensus, li-
 cet plures provocent, multi in-
 35 vitent, etiamsi omnes hortentur'.

de maect ondertiden meer brants
 160 dan een groot vuer der duech-
 den doet. Ende hier-of ist, dat
 die propheet drierwen seit:
 Mitten heylighen selstu heilich
 wesen; mitten onnoselen selstu
 165 onnosel werden; mitten wtver-
 coren selstu (*f. 43rb*) vercoren
 werden. Daer-na volcht: Mer
 mitten verkeerden selstu ver-
 keert werden, dat hij mer één-
 170 werven en seit. Want een bose
 mensche maect meer scandeliza-
 cie dan vele goeder menschen
 stichticheit maken kunnen.
 Gheen dinc en is also licht als
 175 quaet te werden. Ende gheen
 dinc en is also bitter als quaet
 te wesen. Daer weder-teghens
 gheen dinc en is also lastelic en-
 de also swaer, als goet ende
 180 duechdelic te werden. Ende
 gheen dinc en is also genuech-
 lich ende licht, als goet ende
 duechdelic te wesen. Hierom
 vraechde onse *Here* dien man,
 185 die xxxviii iaer ziec hadde ghe-
 weest, of hij ghesont woude
 werden, mer ghesont te wesen
 en was gheens vraghens. Want
 alle menschen willen wel ghe-
 190 sont wesen. Mer te doen ende
 te liden, daermen mede ghesont
 werden mach, daer en comen sij
 dicwijn niet gheern aen⁸.

Sermo 115

Nu⁹ staet ons voert te bezien,
 195 waer dese bruloften ghehouden
 werden. Want het was een dorp,
 dat Chana (*f. 43va*) hiet, inden
 lande van Galilea. Chana be-
 duut <e>en vuerighe minne.
 200 G[h]alilea beduut een overleij-

Et infra: « velocius malitiae par-
 va scintilla consumimur quam
 virtutis ignibus vel accendi vel
 etiam concalescere possimus ».

40 Hinc est quod in Psalmo ter
 dicitur de bono: 'cum sancto
 sanctus', 'cum innocente inno-
 cens', 'cum electo electus eris';
 sequitur autem: 'cum perverso
 45 perverteris', quod semel dicitur.
 Plus enim scandalizat unus ma-
 lus, quam plures boni possint
 informare, iuxta illud: 'modi-
 cum fermenti totam massam cor-
 50 rumpit'.

Consuevi ego dicere: nihil tam
 dulce et iucundum quam perire,
 nihil tam amarum quam peris-
 se; rursus: nihil tam onerosum
 55 et difficile quam bonum fieri et
 virtuosum, nihil tam iucundum
 et facile quam bonum esse et
 virtuosum.

Hinc est quod salva-
 tor infra Ioh. 5 ait: 'vis sanus
 60 fieri?' Constat enim quod om-
 nes volunt sani esse, secari
 autem, uri, abstinere, per quae
 fit homo sanus, recusant (*pp.*
 248-251).

(*Vervolg van p. 20 nr. 292*)

et istae celebrantur in *Cana Ga-
 lilaeae*. *Cana zelus*, *Galilaeae*
 transmigratio interpretatur. Nup-
 235 tiae siquidem dei cum anima ce-
 lebrantur in *Cana*, zelo, fervore
 dilectionis quo quis se toto de-
 um et hunc solum diligit, super

(8) Over de 3e bruiloft verzamelt de predikant wat Eckhart hier en elders ver-
 klaart: Eckhart, Nr. 292, rr. 229-230 + Nr 286, rr. 61-89 + Nr. 297, rr. 1-60.

(9) De tekst, die in de mndl. hss. hier gewoonlijk zonder onderbreking door-
 loopt, beantwoordt aan S. 115 van de latijnse drukken.

dinghe. Daer Beda¹⁰ aldus of
 seit, dat dese bruloft tusschen
 onsen Here God ende der god-
 minnender zielen niet ghehan-
 205 tiert en wert anderswaer dan in-
 den ghemoede van binnen, dat
 mitter godliker minnen ontfonct
 is, ende begheert van allen eert-
 schen dinghen totten hemelwart
 210 een overliden te doen. Hier-om
 vinden wij datter twe dinghen
 sijn, die dat ghemoede tot deser
 brulof ten te houden bequaem
 ende bereet maken. Dat eerste
 215 is, dattet vander vuericheit der
 godliker minnen in desen leven
 begavet sij. Dat ander is, dattet
 van desen leven begheert verlost
 te wesen ende een overliden te
 220 doen totten anderen leven. In-
 den eersten mael, dat dat ghe-
 moede behoever vuerich te we-
 sen, daer sijn drie redenen toe¹¹...
 Dat ander, daer des menschen
 225 ghemoede tot desen brulof ten
 bequame mede wort, is dattet
 van desen leven begheert verlost
 te wesen. Want sij en moghen
 hier niet te vollen volmaect (*f.*
 230 *44va*) worden, men en moet
 eerst een overliden doen totten
 anderen leven, ende begheren
 dat mit alre begheerten also dat
 hij segghen mach mit S. Pau-
 235 wels: Ic beghere ontbonden te
 wesen. Alsulke begheringhe is
 recht een trouscap ende een tey-
 ken, dat die ziele Gode ghetrou-
 wet is. Hugo seit: In wien dat
 240 die soete minne Christi is, die
 denct altoes wanneer der werelt
 eynde mit hem sal comen, wan-
 neer hij den warachtighen vrede

se tollit, plus quam se ipsum
 diligit: 'ego dilecto meo, et di-
 240 lectus meus mihi', Cantica. No-
 ta: 'ego', inquit, 'meo' et 'meus
 mihi'. Matthaeus: 'abneget se-
 met ipsum' 'et sequatur me'.

Habes ergo ubi celebrentur istae
 245 nuptiae, scilicet *in Cana*, fer-
 vore dilectionis.

Item in *Galilaea*, in transmi-
 gratione, Psalmus: 'transmiga
 in montem sicut passer'. Debet
 250 enim homo transire omne mu-
 tabile et creatum contemnendo,
 ut dignus sit istarum nuptiarum.

Phil. 3: 'omnia detrimentum fe-
 ci et arbitratus sum ut stercora,
 255 ut Christum lucrifaciam', id est
 ut Christus, verbum caro fac-
 tum in me habitet, Gal. 4: 'do-
 nec formetur Christus in no-
 bis'. Nuptiae enim istae non fi-
 260 unt nisi filio dei, Matth. 22;
 'fecit nuptias filio suo'. Filius
 autem dei ut sic non habet pa-

(10) Dit citaat vinden wij als zodanig niet bij Eckhart, maar de omschrijving der 2 voorwaarden beantwoordt aan zijn interpretatie van het *ubi: in Cana Galilaeae* (rr. 245-252).

(11) De predikant (= Jordanus) geeft een hem eigen verklaring van Eckhart's glose van *Cana: zelus: vuerighe minne*.

sel vinden moghen. Ende om dit
 245 te bewisen gheschietet dat dese
 overhemelsche bruloften aen
 Maria vanden enghel Gabriel
 gheboetscapt wert in Galileen,
 om ons te bewisen ende te ken-
 250 nen te gheven, dat elc ghemoede,
 dat mit deser gheesteliker
 bruloften verenighen wil, dat
 moet mit begheerten begheren,
 dese werelt over te liden. Daer
 255 Christus na sijnre verrisenisse
 mit sijns selfs exempelp bewisen
 woude, doe hij tot sinen disci-
 pulen seide: Ic gae u voer in
 Galilea: daer sul dij mij sien,
 260 als ic u gheseit hebbe. Want
 God en (*f. 44vb*) mach niet
 meer gescouwet worden dan in
 een overliden, als hij selver tot
 Moyses seide: Die mensche en
 265 sal mij niet zien ende leven.
 Aldus moet die minnende ziele
 een overliden totten anderen le-
 ven doen, sullen die brulofte,
 die begonnen sijn volbrocht
 270 werden. Daer ons oec die pro-
 phet vermaent berch, seide: Li-
 dhet over in den berch, recht als
 een musche, mit enen stercken
 voertgaenden begeerten wt der
 275 nederster der eertscher dinghen
 totten berghen der overster goe-
 den. Ende dat recht als een mus-
 sche, die int hoghe nestelt, van
 duechden voert te gaen in den
 280 werken der volcomenheit. Al-
 dusdanighe overlijnghe be-
 gheerde S. Barnaert in enen ser-
 moen, daer hij seit: O hemel-
 sche vaderlant, datter hoghe en-
 285 de vol weelden is, na dij verlan-
 ghert mij wt desen dale der tra-
 nen verlosset te wesen. Hier-om,
 mine siele, lope mitten begeer-
 ten, ende sich mitten oghe des
 290 verlanghens alle dat vaderlike
 lant over, ende besich, hoe dijn

trem neque matrem in hoc mun-
 do, ut dictum est supra; oportet
 265 ergo transmigrare omnia.

Galilaea transmigratio, Matth.
 28: 'in Galileam; ibi eum vide-
 bitis'.

(zie rr. 248-252 van Eckhart)

brudegom als een coninc der
 glorien mit allen (*f. 45ra*) legi-
 oenen der enghelen al-omme be-
 295 seten is, ende hoe dat hij mitten
 scaren der saliger gheesten ver-
 ciert is, ende segt dan: O Here,
 salich sijn sij, die in dinen huse
 wonen. Want si sullen dij van
 300 ewen te ewen loven. Daer ons
 toe helpen moet die *Vader*, die
 Soon ende die heilige Gheest.
 Amen ¹²

Secundo notandum quando ce-
 270 lebrentur istae nuptiae.

293

Het is onnodig een lang betoog op te zetten, om te bewijzen dat de Eckhart-tekst de bron en de basis is van de *S. e + S. 115*: de 2 sermoenen verwerken in grote vrijheid, verkortend, verlengend, samenschikkend, wijzigend, wat Eckhart in zijn logisch opgebouwde commentaar van *Jo. 2. 1 (+10)* didactisch aaneenschakelde en ontvouwde. Dit moeten wij aannemen als een *nieuw feit*, dat op zich onbetwifelbaar is en dat ons toelaat, de dietse overlevering van de Jordanus-teksten in een nieuw perspectief te betrekken.

Immers wij weten vooreerst, dat Jordanus in grote mate afhankelijk is van het werk van Eckhart, die hij telkens en telkens, in kleinere of grotere stukken aanhaalt, in meer of min zuivere woordgetrouwheid, zij het ook zonder ooit zijn naam te vernoemen. Dit punt moeten wij hier niet nader bewijzen. Het volsta het getuigenis van de grote Eckhart-kenner J. Koch hier aan te brengen:

Die Quellen dieses umfangreiches Predigtwerkes (Jordanus') sind nicht untersucht. Nicolaus Cusanus macht in seinem eigenen Predigtwerke (Vat. Lat. 1245, Bl. 35 b B) darauf aufmerksam, dasz Jordan die Schriften Meister Eckharts benutzt, ohne ihn zu nennen. So ist z.B. in den *Sermones de tempore* LXVIII, LXIX, LXXI-LXXXVI der Johanneskommentar ausgeschrieben; dabei ist es merkwürdig, dasz Jordan in derselben Predigt LXXIV Eckhartisches Gut benutzt, einige der 1329 verurteilten Lehren des Meisters als Aussprüche von Phantasten anführt und mit Texten aus dem Johanneskommentar kritisiert ¹³.

De Eckhart-ontleningen bij Jordanus bleken intussen zo belangrijk en omvangrijk te zijn, dat zijn preken telkens geëxcerpeerd worden in het varianten-apparaat van de kritische uitgave van Eckhart's werken ¹⁴.

(12) Deze tekst is een losse uitbreiding van wat Eckhart gaf als interpretatie van *Galilea* (rr. 248-252). - In het hs. volgt onmiddellijk S. 114, aangegeven als een andere preek.

(13) Zie op p. 13, n. 1.

(14) Zie J. Koch in zijn Inleiding tot de op p. 3, n. 2 genoemde Eckhart-uitgave, p. XXII-XXIII.

Zo is het al dadelijk waarschijnlijk, dat, wanneer wij in een Jordanus-hs., te midden van authentieke Jordanus-sermoenen, op een Eckhart-ontlening stoten, wij daarin het werk van Jordanus mogen of moeten zien. In ons verband blijft het evenwel niet bij een dergelijk waarschijnlijkheidsbesluit. Immers de Eckhart-ontlening betreft niet alleen S.e, maar in de zelfde onverminderde mate evenzo S. 115, waarvan de Jordanus-authenticiteit buiten kijf staat en dat in de mndl. hss., als een onderdeel van een zelfde stuk, onmiddellijk bij S.e aansluit. De Eckhart-tekst, die Jordanus in S. 115 verwerkte, is zonder hiaat het vervolg van de tekst, die in S.e aangebracht werd en die maar afgebroken werd, om een andere Eckhart-passus (nr 297-9) aan te koppelen.

De verbinding tussen de mndl. tekst van S. e + S. 115 enerzijds en de Eckhart-passus anderzijds is, concreet gezien, zo nauwsluitend, dat wie, na onze vaststelling van het nieuwe feit in deze kwestie, de Jordanus-toeschrijving van S. e zou willen ontkennen, meteen de Jordanus-authenticiteit van S. 115 zou moeten verwerpen, aangezien dit laatste op de zelfde wijze, door een zelfde hand, aan de zelfde Eckhart-tekst werd ontleend als het eerste. Aangezien wel niemand zo vermetel zal zijn, de traditionele Jordanus-toeschrijving van S. 115 tegen te spreken, mogen wij met een gerust hart S. e als preek van Jordanus beschouwen, waarvan we meteen de ontlening aan Eckhart hebben vastgelegd. Dit besluit moet gehandhaafd worden, zelfs al kunnen we voorlopig nog dit stuk in geen latijns hs. of druk terugvinden.

Wanneer de Jordanus-authenticiteit van S. e aldus is komen vast te staan, mogen we meteen verder uit dit alles besluiten, dat de volgorde der teksten uit de mndl. hss. eveneens authentisch is, en wel primitiever is dan de aaneenschakeling in de latijnse drukken, al mogen we aannemen, dat ook deze door Jordanus zelf (nà zijn eerste opzet) werd doorgevoerd. Terwijl het duidelijk is, dat de afhankelijkheid van de mndl. teksten tov. Eckhart onmiddellijk, d.i. zonder tussenschakel, is geschied, moet men vaststellen, dat de latijnse teksten enerzijds afhankelijkheid tov. Eckhart vertonen, maar anderzijds toch hun laatste doorzichtigheid eerst bekomen van uit de primitieve situatie van S. e.

Vooreerst aan het slot van S. 112 uit zijn *Expositio (sec. litteram)* van de Cana-perikope (S. 111-3) brengt Jordanus een viervoudig onderscheid van bruiloften *secundum quadruplicem sensum sacrae scripturae* :

1. nuptiae carnalis copulationis sec. s. litteralem
2. nuptiae divinae incarnationis sec. s. allegoricum
3. nuptiae spiritualis coniunctionis sec. s. tropologicum
4. nuptiae beatae fruitionis sec. s. anagogicum (S. 112, G-J).

Aangezien 3 én 4 slechts een bijkomstige onderscheiding van Eckhart's *nuptiae inter Deum et animam* zijn (verwezenlijking der vereniging tussen God en mens in de *ordo moralis*, hetzij in de gewone geloofsorde, hetzij in de mystieke genade), is deze indeling identisch met Eckhart's inzichten, al zijn er in de uiteenzetting slechts weinig echo's uit Eckhart's verklaring doorgedrongen.

Bij zijn *Sermo-reeks (tropologice)* over de zelfde perikope (S. 114-7) stelt hij volgende indeling voorop :

Nuptiae factae sunt. Verba ista exponendo tropologice de nuptiis spiritualibus tanguntur hic quatuor notabiliter advertenda. Primum est quae sint istae nuptiae et qualiter legitime contrahantur: quia praemittitur dicendo(?) Nuptiae factae sunt. Secundum ubi celebrentur, quum dicit in Chana Galilea. Tertium quae personae ad eas advocentur, quia subdit: Et erat mater Iesu ibi. Vocatus autem est Iesus et discipuli eius ad nuptias. Quartum qualiter peragantur, quia subjungit Deficiente vino etc.

Hoe kwam het tot deze gewijzigde volgorde? Jordanus besliste, (om redenen die ons ontgaan) zijn grote Eckhart-ontlening te laten vallen, evenwel met behoud van wat wij nu S. 115 noemen. Dit nu kon hij zeker wegens de geringe omvang er van niet als hoofdsermoen voorop laten staan. Zo moest hij het inschakelen in de voor hem liggende reeks S. 114, 116, 117 : en vrij willekeurig plaatste hij na het S. 114, zodat het vervolgstuk van S.e. nu als S. 115 genummerd moest worden. Dit lijkt ons de zeer banale verklaring van de 'logische' indeling van Jordanus' sermoenen.

Met dit al hebben wij verklaard : 1. hoe S. e en S. 115 in hoofdzaak een ontlening uit Eckhart zijn ; 2. hoe Eckhart op deze weg zijn invloed heeft uitgeoefend op Jordanus en langs hem om, ongenoemd, in de Nederlanden bekend werd ; 3. hoe wij voortaan S. e als een echte Jordanus-preek moeten aanzien ; 4. hoe wij in Jordanus' overlevering althans voor dit geval een dubbele redactie moeten aanvaarden (in hoever dit ook bewaarheid is in het hele werk, hebben wij niet uit te maken, maar het probleem is gesteld). Dit zij ons eerste resultaat.

II. DE PREKEN OVER DE EMMAÛS-PERIKOPE

In hs. 70 H 11, KB. Den Haag vinden wij volgende reeks sermoenen vermeld voor de maandag na pasen, welke Lievens als 'niet-authentisch' meende te moeten aangeven :

F. 12r.: *Des manendaechs na paeschen dat yerste sermoen iordanus*

Twee van ihesus iongeren gingen in dat casteel van emaus Emaus beydt also voel als een begeerte des raets Ende soe wie den raet gods ende der heyliger ewangelien volgen wil dien is noet dat hi in gae Die gebade die moeten van node gehouden wesen. mer die rade... (= BAS. I)

F. 18': *Dat ander sermoen*

En was ons hert niet bernende in ons... Sancte lucas ende cleophas waren die discipulen die van iherusalem tot emaus gingen ende vercalden onderlinge die dingen die daer geschiet ware Daer ihesus na sijne verrijzenisse mede bi quam ende wanderden mit hem. mer hoer ogen waren gehouden... (= sermoen r)

F. 23v.: *Dat derde sermoen*

En was onse hert niet bernende... Die text vander ewangelien bewijst ons hoe datter in dien tyden dat was opten paesdach twe van ihesus iongeren... Ende was lx stadien gelegen van iherusalem... (= BAS. K)¹

Het moet opvallen, dat deze 3 preken een zelfde evangelie-perikope betreffen, nl. over de Emmaüsgangers (*Lc.* 24. 13-35), en wel *BAS. I* over *Lc.* 24. 13, terwijl *Lc.* 24. 32 het thema vormt zowel van *Serm. r* als van *BAS. K*. Dit is het evangelie van de tweede paasdag, zoals meerdere *Jordanus*-hss. uitdrukkelijk vermelden. Terwijl de Bazelse Taulerdruk *BAS I* en *K* samenbrengt, zoals meerdere *Jordanus*-hss. de 3 preken tegelijk overleveren, laten dit extrinsiek gegeven alsook de eenheid van onderwerp het vermoeden doorschemeren, dat we een aaneengesloten sermoenen-reeks van een zelfde auteur voor ons hebben. Dit vermoeden zullen onze verdere beschouwingen tot zekerheid verheffen. Vooreerst onderzoeken wij nu de bronnen, die de grondslag vormen van deze 3 preken, om daarna enkele besluiten hieruit te trekken omtrent de auteur.

(1) Vgl. Lievens, *t.a.p.*, p. 242. Waarom we de volgorde uit dit hs. als vertrekpunt nemen, tegen de siglering der sermoenen in, zal verder blijken uit onze bronnenstudie. De aanhalingen uit de preken nemen we evenwel uit hs. 1038 UB. Gent (zie Lievens, *t.a.p.*, p. 222), omdat wij dit hs. konden raadplegen en dit hs. voor ons beperkte doel volstond. - De benaming *BAS. I* en *BAS. K* is afgeleid van het feit, dat deze preken voorkomen in de Bazelse Tauler-druk, 1521, waar zij als *newlich funden* aan Tauler werden toegeschreven. Zo raken wij hier meteen een Taulerkwestie (zie Lievens, *t.a.p.*, p. 61-62).

A. Bronnenonderzoek

a. Hierbij vertrekken wij van het feit, dat *Lieftinck* reeds in 1932-33 aan het licht bracht. Immers, naar aanleiding van Hendrik Mande's plagiaatmethode, stelde hij vast, dat *BAS. I*, op de inleiding na, een vertaling is van 3 stukken uit *Rudolphus van Biberach's De septem itineribus aeternitatis* (vroeger meestal aan Bonaventura toegeschreven)¹, en wel uit:

Sectio prima, Distinctio I -	p. 373b
Distinctio III -	p. 375a
Distinctio IV -	p. 376b-377a ² .

Na deze bron-vaststelling schiet er niet veel meer over, waarin de auteur, wie het ook moge zijn, nog zijn oorspronkelijkheid zou getoond hebben. Blijkbaar instemmend, zegt Lievens in dit verband: '(Lieftinck) liet tevens doorschemeren dat de rest wel Nederlands werk zou kunnen zijn dat via de Windesheimse kloosters onder het werk van Tauler is gekomen' (*t.a.p.*, p. 62). Hierop komen we verder terug.

b. Uitgaande van dit, door Lieftinck verstrekte, eerste feit, was het voor ons tamelijk gemakkelijk een tweede feit vast te leggen. Het *Jordanus-sermoen r*, dat Lievens als niet-authentisch beschouwde³, is inderdaad eveneens van Rudolphus afhankelijk. Zo is de indeling der minne naar 5 graden volgens de leer van Ps-Dionysius zonder meer uit die bron overgenomen, zij het ook dat de auteur in zijn ontwikkeling van dit graden-schema een eigen (?) weg gaat. Volgende parallel licht ons hierover voldoende in.

Serm. r

Hs. 1038 UB. Gent (f. 57v) Des Rudolphus, *De 7 itineribus, Sectio II, Partic. IV: De quarto aeternitatis*
 maendaechs in die paesdagen. *itinere. Dist. V: qualiter charitativa*
(f. 58r) Dat ierste sermoen⁴ (= S. *affectio a sanctis doctoribus distin-*
 r)

(1) In *Hendrik Mande als bewerker en compiler* in *Tijdschrift v. Ndl. Taal- en Letterkunde*, Leiden, 51, 1932-3, 201-216, vn. p. 216. - Over Rudolphus van Biberach, O.F.M. (eerste helft der 14e eeuw) zie O. Bonmann in *Lexikon für Theologie und Kirche*, 1936¹, VIII, i.v. *Rudolf*; K. Ruh, in *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*, 1955, V. *Nachträge*, i.v. *Rudolf*. Ruh typeert Rudolphus' hoofdwerk aldus: *Die 'Septem itinera' sind somit zur Hauptsache ein Textbuch der mystischen Theologie des 12. Jhs. unter Einschluss der älteren grossen Vorbilder und Leitsterne aller christlichen Mystik (Augustin, Gregor, Dionysius)*. Die Quellen zeigen auch die neuplatonische Grundhaltung der Schrift an (*t.a.p.*, c. 1011).

(2) Wij citeren naar de uitgave der *Opera Omnia* van Bonaventura, Venetië, 1572, 2e deel. Lieftinck citeerde naar ed. A.C. Peletier, Parijs, 1866, t. 8. - Voor de vindplaatsen van *Bas I* in mnd. en mnd. hss. zie Lieftinck, Lievens en Ruh, *t.a.p.*

(3) Zie *t.a.p.*, p. 80-1 de ontleding van de preek met een overzicht der vindplaatsen.

(4) De 2 rubrieken door een andere hand bijgeschreven.

En was ons herte niet in ons berende, doen hy met ons sprack inden weghe ende ontbant die schriftueren⁵. Sinte Lucas ende Cleophas waren die twee discipulen, die van Iherusalem tot Emaus ghinghen... ende aldus druvich zyt⁶? Sente Gregorius zeit: Overmids dat zy van binnen twifelden... Want zy minlick van hem spraken ende hy hem die (*f. 58v*) schriftueren bediede, zo wert haer herte in hem ontsteken⁷.

guatur per gradus. Art. III. De gradibus seraphici amoris.

De gradibus autem seraphici amoris nunc dicendum est... *Primo* igitur videamus de amore Angelorum *in communi*. De quo sciendum est, quod, sicut Dionysius dicit, secundum translationem Vercellensis, Amorem divinum Angelorum intelligere oportet immaterialiter, qui est supra mentem et desiderium, indeclinabile in aliud et irremissibile a proprio fervore contemplationis divinae, et per excessum omnis substantiae in solos sponsi amplexus tendentis, et nulla anxietate afflictus, ut accidit in desiderii carnalium voluptatum, quarum appetitus plenus est anxietate; et infra desiderium non volens coerceri vel remitti propter sui fortitudinem, ad id quod appetit, et inconvertibilitatem ad id quod nulla actione valet intercidere...

Non inveni in scriptura sacra gradus amoris angelici distincte traditos, nisi Seraphim. De quorum amore Dionysius loquens ponit *quinque gradus*, vel magis *quinque proprietates* dicens: Congruum est... (p. 406 a).

Die minne, als Sente Denys zeit, heeft vyfterande gaet ende onderscheit.

Den eersten gaet es gheheeten beweghelycke werckelicheit; ende die heeft elck minnare Gods, als hy eerst an-comt ende zynen God in

Prima igitur *proprietas* seraphici amoris, sive *supremus gradus* secundum Dionysium, est *semper mobile*... (p. 406b).

(5) *Lc.* 24. 42.

(6) In hoofdzaak weergave van de evangelie-tekst, *Lc.* 24. 13-17.

(7) Gregorius, *Hom. 23 in Evang.* (zie PL. 76, c. 1182). Deze homelie is opgenomen in het *Breviarium Romanum* als lectio I voor die dag: daar zal de predikant ze gevonden hebben.

meneg<e>rande werckelicke sorc-
<h>vuldicheit beghint te minnen...
(f. 60v) ... Den anderen <graet>
der minnen es een ghedueri[g]ghe
volherdinghen doer lief ende doer
leet, totten ende toe huut. Want met
eender duustergher werckellicheit te
beghinnen ende daer niet toe totten
inde byblivende, maer lichtelick af te
laten, dat en es niet ghenouch. Aldus-daneghe volherdin[g]ge hadde
Maria Maegdeleene...

(f. 61r) ... Die derde graet der min-
nen es gheheeten heetegheit, daer Job
af zeit: Zo wanneer...

(f. 62r) ... Die iiij graet der minnen
es gheheeten een scerpicheit. Dese
scherpicheit hadde Jacob die patri-
arch,, doen hy zeide...

(f. 63r) ... Die vste graet der min-
nen es wat meerder in die minne dan
die scerpheit. Want zo inden zeiden
(?) overlo<e>pt, dat wort vut ghe-
weldegheer hitten vanden viere vut
hem zelve gheworpen ende boven
hem zelve ghevoert ende maect een
groete verwerringhe overmids heeti-
cheit des viers, die daer-in es, diemen
nochtan niet zien en can...

(f. 74r) ... Van aldus-danegher qua-
len quolden die twee discip<u>len,
doen zy niet en rusten noch af en lie-
ten, haren gheminden weder tot Ihe-
rusalem te soucken, totdat zy van zyn-
der verrisenessen warachteghe infor-
macie ontfanghen hadden, ende we-
der met hem vereenicht worden. Daer
moet ons toe helpen die Vader, die
Zone ende den heiligen Gheest.
Amen.

Secunda proprietas vel gradus se-
raphici amoris est, incessabile et infi-
nibile. Et haec proprietas amoris non
differt prima... (p. 407a).

Tertia proprietas sive gradus sera-
phici amoris est calidum. De quo di-
cit Hugo... (ib.).

Quarta proprietas sive gradus se-
raphici amoris est acutum. Quod ex-
ponens commentator... (p. 407b).

Quinta proprietas sive gradus sera-
phici amoris est superfervidum...
Quod Lincolniensis exponit. Primo
ostendit quid sit fervidum et quid sit
superfervidum. Dicit ergo sic. Fer-
vere dicuntur, qui impresso calore
supra se sursum feruntur, et proprio
pondere in se redeunt. Huiusmodi
super se levationes et in se relapsus
vicissitudinarie fervores dicuntur...
(p. 407b-408a).

Wanneer we terminologie aan beide kanten vergelijken, kan er geen twijfel over bestaan, dat de auteur zijn Dionysius-tekst bij Rudolphus gevonden heeft. Hij putte uit de *Sectio II*, terwijl, we zeggen het maar ter herinnering, *sermoen BAS. I* aansloot bij *Sectio I* van het zelfde werk. Dat geeft alvast te bedenken...

c. Tenslotte, steeds maar verder op de 2 voornoemde feiten doortotend, konden we even gemakkelijk een derde feit hieraan toe-

voegen. Ook *Sermoen BAS. K* is evenzo uit Rudolphus geput. Immers na de inleiding, waarin het preekthema *Lc. 24. 32* wordt belicht aan de hand van Gregorius- en Bernardus-teksten, ontwikkelt de auteur in zijn eigenlijke preek zijn inzichten over de vormen, waarin God zich aan de ziel openbaart. Welnu het schema, waarin hij deze uiteenzet, is zonder meer ontleend aan Rudolphus, zoals de volgende parallel ons afdoende kan leren.

Bas. k

Hs. 1038 UB. Gent (*f. 64r*). Noch vanden selven¹.

(*f. 64v*) Was ons herte niet berrende in ons, doen hy ons toesprack inden weghe?² Den text vander evangelien bewyst ons, hoe datter in dien tyde, dat was opten paes[t]dach, twee van Ihesus' jongheren ghinghen in een casteel, dat Emaus hiet, ende was lx stadien gheleghen van Iherusalem. Ende van alden dinghen, die daer gheschiet waren, spraken zy onderlinghe. Sinte Gregorius zeit inder omilien, dat ons Heere den ij jongheren ... Bernaerdus: Recht als een gheselle des wechs maect God zyn gheselschap metten pelgrims...

Hugo van sente Victor zeit dat hy spreekt van der aerka noe, dat alle toe- (*f. 66v*) sprekinghe ende openbaringhen tusschen God ende des menschen ziele gheschien altoes heymelick, het en zy dat zy gheschien van buten of in sichtighe van binnen of der heilegher scriftueren of overmids yutwendegher figueren... Ende dattet niet goet en ware, dat (*f. 67r*) der veercken voeten die margarite der evangelien zouden betreden. Deze twee iongheren ghinghen totten casteele van Emaus, dat alzo vele bediet als een begheerte des raets. Want minnen ende begheerte hebben die raden der evangelien ende die naerste waerheit te volghen...

Rudolphus, *De 7 itineribus, Sectio II, Partic. V: de quinto itinere. Distinctio II:*

Secundo videndum est, qualiter revelatio aeternorum dicatur occulta, et qualiter distinguatur. De primo notandum, quod revelatio divinatorum dicitur occulta quia non nisi in occulto percipitur..., ut ostendit Hugo lib. 4. de arca Noe, ubi dicit, quod in revelationibus necessaria est secreta habitatio, et mentis collectio et unio... Simile dicit Deus in Evangelio, ne margaritae pedibus porcorum conculcentur —

(1) Van een andere hand.

(2) Vgl. *Lc. 24.32*.

Die zinnelicke oufenaers verstaen wy dit toespreken Gods in beelden, in formen, in figuren ende in ghelyckenissen; die inden verstande gheoufent werden, verstaen zy verstandelick inden rycke des verstants; die derde vernemen die toespraken Gods boven alle verstant...

(f. 67v) ... Dat eerste toespreken Gods <es?> in zynneliker wyzen, ende dat gheschiet als die meynschelicke visioenen oft in lichgamelicken zinnen eenigghe heymelicke dinghe Gods voerhouden worden...

(f. 68r) ... Dat andere inspreken Gods, dat den mensche inleyt, gheschiet inden rycke des verstants van binnen.

Als die gheest des menschen van gheender formen of beelde zinlicker dinghen, maer vanden ingheesten der goddelicker gaven van binnen inden ghedachten suetelick gheroert wort...

(f. 69r) ... Dat derde toespreken Gods es, dat ons metten spreker verleenicht, dat gheschiet den-ghenen, die

Ex his patere postest secundum, scilicet quomodo revelationes distinguantur. Non enim omnes aequaliter a sensibilibus abstrahuntur, nec aequaliter superintellectualiter sursum extenduntur: ideo necesse fuit, ut quibusdam fierent revelationes sensibiliter, quibusdam intellectualiter, et quibusdam superintellectualiter, quas revelationes legitimus Moysi factas... Unde quibusdam patribus fiebant sensibiles revelationes... Secunda revelatio est intellectualis quae fit intellectualiter viventibus... Tertia revelatio est superintellectualis... (p. 409b-410a).

Dist. III. Tertio videndum est de qualibet istarum revelationum. Et primo de sensibili. Et haec revelatio, ut dicit Richardus, scilicet sensibilis fit dupliciter. Fit enim quandoque per signa sensibilia... Est et alia revelatio sensibilis sive visio corporalis, quae fit sensibus exterioribus, ut quando res videntur in quibus latet significatio mystica... (p. 410a).

Dist. IV. Quarto videndum est, qualiter per intellectualem revelationem aeternorum spiritus noster ad aeterna introducitur... Et fit dupliciter, quia quandoque fit quando per Spiritum sanctum animus illuminatus, formalibus rerum visibilium similitudinibus praemonstratis sive praesentatis, ad invisibilium cognitionem ducitur... Secundo modo fit haec revelatio aeternorum... ut dicit Richardus, quando spiritus humanus per internam inspirationem suaviter tactus, nullis mediantibus rebus visibilibus, ad coelestium cognitionem erigitur... (p. 410b).

Dist. V. Quinto videndum est, qualiter per superintellectualem revelationem aeternorum spiritus noster

boven allen verstande vanden Gheeste Gods inder minnen ghewrocht werden.

Die minne gaet boven den verstande, ende als zo vele als zy boven den verstande gaet, alzo vele comt zij den gheminden te naerder. Hugo van sente Victor zeit: Verstaet...

(f. 70v.) ... Dit zyn drie andere openbaringhen, daer God der menschen ziele aensprake mede doet; den zommeghen inden zynnen; den zommeghen inden verstande ende den zommeghen boven den verstande in minnen, als voorseit es. Maer nu es vooraene te weten: zo wanneer...

aeternitati innititur... Cum praedictis concordat Hugo commentator Dionysii, dicens sic: Intelligas quanta est vis veri amoris et dilectionis, si tamen intelligi potest, quoniam dilectio supereminet scientiae, et major est intelligentia; plus enim diligitur, quam intelligitur. Intrat et appropinquat, ubi scientia foris stat... (p. 410ab).

Dist. VI. Sexto... oportet videre, qualiter sit attingenda et obtinenda (haec revelatio superintellectualis)... Gradus igitur ascensionis istius sunt, primo derelinquere omnia sensibilia, secundo omnia intelligibilia, tertio ingredi caliginem ubi apparet Deus... (p. 412a) + Dist. VII.

Ons besluit kan hierbij kort zijn: ook *BAS. K* hangt in hoofdzaak af van Rudolphus' *De septem itineribus*. De plaats, waar de auteur zijn gading voor dit sermoen vond, komt precies na de *passus*, die de bron was voor *S.r.*...

De 3 aldus aangehaalde feiten brengen ons tot de massale vaststelling, dat de 3 in onze mndl. Jordanus-hss. over de Emmaüsperikope handelende sermoenen in doorslaande mate afhankelijk zijn van de éne bron: Rudolphus' *De septem itineribus*. Deze globale constatacie, gezien in haar concreet verband, waarin de teksten voorkomen en ons overgeleverd zijn, leidt ons er toe, deze 3 preken als onderling samenhangend, als een organisch gesloten eenheid te beschouwen, en wel als herkomstig van een zelfde auteur, die een zelfde bron aanboorde, om daaruit rijkelijk te putten voor ieder van zijn 3 Emmaüspreken.

B. Auteurskwestie

Wie is deze éne auteur?

Het is a priori waarschijnlijk, dat een auteur, die zich door zijn voorliefde voor Rudolphus' werk liet verleiden tot massale ontleningen daaruit in 3 opeenvolgende preken, ook elders nog zijn vertrouwdheid met zijn lievelingsbron zou laten blijken, waaruit wij een teken van zijn identiteit zouden kunnen raden. Welnu in

Jordanus' werk blijkt dit vermoeden maar al te gegrond te zijn. Bij het doorbladeren der bundels van Jordanus' onbetwiste preken stoten we inderdaad al dadelijk op de zelfde ontleningen aan Rudolphus, die wij reeds in onze Emmaüs-cyclus aantreffen.

Voor zijn *S. 158*, Transfiguratio-preek (vgl. Hs. 1268 UB. Gent, f. 91r: *Hy leydese op eenen hoghen berch alleen...*) gebruikt Jordanus Rudolphus, *De 7 itineribus, Sectio I, dist. III* (Bonaventura-uitgave, p. 374b-375ab). Welnu in *BAS. I* komt de zelfde passus grotendeels eveneens voor (zie hierboven p. 29), nl. de uiteenzetting over de *divisio animae et spiritus*, een gedachte, die een centrale plaats in Jordanus' systematiek schijnt in te nemen.

Meer nog. Terwijl wij in de zelfde preek *BAS. I* de ontlening aan Rudolphus' *Sectio I, dist. IV* vaststelden, bevinden we dat Jordanus' *Centurio-preek S. 122* globaal genomen slechts een vertaling is van die zelfde *Dist. IV*.

Deze dubbele vaststelling van massale ontleningen uit de éne Rudolphus, enerzijds in de 'niet-authentieke' Emmaüs-cyclus, anderzijds in de authentische Jordanus-preken, waaruit een zelfde uitgesproken voorliefde voor dat werk en die gedachtensfeer aan de dag treedt, voert ons noodzakelijk tot het logisch besluit, dat wij met een en de zelfde auteur te maken hebben. Aangezien aan de authenticiteit van de voornoemde Jordanus-preken *S. 122* en *158* niet getwijfeld kan worden, dringt het auteurschap van Jordanus aan beide zijden zich wel op. En aangezien onze voorgaande beschouwingen ons er toe brachten, de 3 Emmaüs-preken als een gesloten eenheid aan te zien, mogen wij het besluit, dat ons door het bronnenonderzoek van *BAS. I* ingegeven werd, meteen over *S. r* en *BAS. K* uitbreiden: wij mogen m.a.w. de authenticiteit van de 3 Emmaüs-preken als bewezen beschouwen.

Ons onderzoek gold formeel de toeschrijving van bepaalde preken aan *Jordanus*. Aangezien twee hiervan, *BAS. I* en *BAS. K*, eveneens aan *Tauler* werden toegeschreven, is door onze besluiten ook in deze Tauler-kwestie licht gebracht. Jordanus mogen wij als de auteur van de 3 sermoenen handhaven, hoe het nu ook concreet verlopen is, dat *BAS. I* en *BAS. K* in de Tauler-omgeving zijn gekomen.

SERMOEN J

Sermoen j heeft als thema *Major autem horum est caritas* (1 Cor. 13. 13) en behandelt de onderscheiden tekenen of werken der liefde (vgl. Lievens, *t.a.p.*, p. 74-5). Daarin herkennen we al dadelijk de terminologie van Rudolphus, bij wie we inderdaad het ganse stuk terugvonden. Dit moge blijken uit het schema, waarnaar beide teksten zijn opgebouwd.

Serm. j

Hs. 1268 UB. Gent

Des sonnendages voer vastelavent
(= *Quinquagesima*)

(*f. 69vb*) Die meeste van desen is die minne etc. Sinte Pauwels tot dien van Corinten in xij(!) capitulum. Gregorius seit in eenre omilien: Lieve broeders, keert u selven inwards, ende ondersoeket of ghij Gode warachteliken minnet. Nochtan en sel nijement hem selven vermoeden ghe-noech te wesen, so wat hem sijn ghe-moede vander minnen sijns Gods antwoert sonder bewisen des wercs. Men sel daer-toe die tonghe, dat ghemoede ende dat leven tot enen ghetughe halen. Die minne Gods (*f. 70ra*) en is nimmermeer ledich. Want ist sake dat sij is, soe werct sij grote dinghen. Mer ist dat sij niet en werct, so en ist gheen minne.

Hugo seit: 'Het sijn sommige werken der volcomenre minne, recht van binnen inblivende ende werden vander minnen gheboden... Wt desen is te merken dat die minne vierrehande inrelike grote werken¹ werct.

Dat eerste werc is een inrelike diep versuchten des ghemoeds. Ende die redene waer-om dat versuchten inden ghemoede gewrocht wort, is dese...

(*f. 70va*) Dat ander grote werc dat die minne werct is een hoghe begheerte. Die reden hier-of is als (*f. 70vb*) Sinte Augustijn inder boeke sijne biechten seit, dat alle dinghen...

(*f. 71ra*) Dat derde grote werc, dat die minne werct, dat sijn quellen-de begheerten, daer Fulgentius aldus

Rudolphus, *De 7 itin. Sectio 2a. Partic. IV: De quarto aeternitatis itinere. Dist. 4: Quibus signis charitativa affectio cognoscatur. Art. 4.*

Ultimo videndum est de *signis intrinsicis* charitatis perfectae. Sunt enim quaedam actiones charitatis perfectae quasi intus manentes, a charitate elicitedae vel imperatae, et tanto sunt veriora, quanto interiora. Quanto enim charitas perfectior, tanto acutior et ad intima pertingens, ut patet per Hugo<nem>, ideo intimiores et perfectiores elicit actus(!).

Primum igitur signum intrinsecum charitatis perfectae sunt profunda et intima suspiria mentis. Ratio huius signi potest esse talis...

Secundum signum charitatis perfectae sunt alta desideria. Ratio huius signi est, quia Augustinus lib. 13 confess. dicit...

Tertium signum et intrinsecum perfectae charitatis sunt cogitationes languidae. Ratio istius signi est ista:

(1) Wegens de term *werc* uit het Gregorius-citaat werd *signum* uit Rudolphus in het ganze sermoen omgebogen tot *werc*. - Waarom staat hier *vierrehande werken*, waar Rudolphus duidelijk van *quinque signa* spreekt? Zie verder n. 2.

of seit: So waer die scat der minnen, dat is dat selve datter gheminnet wort, voer-gaet...

(f. 72ra) Dat vierde grote werc, die minne werct, dat sijn arbeidelijke verlanghen der gedachten. Want als Li<n>coniensis seit: So wanneer die minne crachtelic tidet... (f. 72va)... Ende overmits dat der minnen gheen dinc vernoeghen en mach dan te minnen.

Ende der minnen crancheit also oversterc ende gheweldich is, so seit S. Dijonisius, dat die cracht der minnen den minre wt hem selven settet. Want die minne en laet den minres haers selfs niet bliven... (f. 73ra)

... Dit mochte Paulus wel segghen als een warachtich minre, die alleen totten oversten minliken ende begherliken goede alleen om sijns selves willen boven allen verstande trecket ende crighet, ende sijn wandringhe van binnen darwaerts maect. Daer ons toe helpen moet die Vader die Soon ende die heilighe Gheest. Amen.

Dit parallelisme bewijst onomstotelijk een feit: buiten de aanvang (citaat van Gregorius, zie *PL.* 76, c. 1121) en het slot, aangebracht als clausule, is deze preek zonder meer een vertaling uit Rudolphus. Na het voorgaande weten wij nu reeds ten overvloede, dat Jordanus een kennelijke voorliefde voor Rudolphus door zijn vele ontleningen uit diens werk liet blijken. Wanneer we in een Jordanus-verband opnieuw een Rudolphus-ontlening ontdekken, is de waarschijnlijkheid, dat we te doen hebben met een Jordanus-tekst, overgroot. Wanneer men in het Jordanus-hs. L bij *Serm. j* noteert: '*welc sermoen Jordanus niet bescreven en hevet*', moeten

Fulgentius in quodam sermone...

Quartum signum intrinsecum amoris perfecti sunt expectationes taediosae. Ratio huius signi est, quia sicut dicit Linconiensis: amore tendente in rem amatam... Amor nihil magis vult quam amare. Haec ille. Et sic patet quartum signum charitatis perfectae.

Quintum signum intrinsecum perfectae charitatis sunt affectiones extaticae². Extasis autem est excessus mentis, ait Papias. Ratio huius signi est, quia sicut dicit Dionysius, amor in Deum tendens est faciens extasim spiritus. Et reddit rationem ibidem, dicens: Quia amor non permittit amatores esse sui ipsorum... Haec dicit sicut verus amator. Verus amator est, qui in solum, et summe, et vere diligibile et desiderabile, immediate et propter ipsum, superintellectualiter tendit. Haec ille. Et sic patet quintum signum charitatis perfectae. Sunt tamen plura alia signa charitatis perfectae, sed haec propter brevitem ad praesens sufficiant (*o.c.*, p. 402-3).

(2) Hoe komt het dat de vermelding van *quintum signum* in het mndl. weggevallen is? Corrupteel in de hss.? Opzettelijke vervorming door de Jordanus of door de vertaler? Of corrupteel in het latijnse hs., dat als basis diende, hetzij voor Jordanus, hetzij voor de vertaler?

we zeker de vraag stellen: waarop steunt deze bewering? Het kan zijn, bv. dat die nota-schrijver vastgesteld had, dat de tekst uit Rudolphus ontleend werd en daaruit — hoe paradoxaal ook voor ons nu — tot niet-authenticiteit besloot. Dit besluit zou dan berusten op een verwarring tussen *authenticiteit* (Jordanus heeft deze tekst als 'zijn' sermoen opgesteld en verspreid) en *oorspronkelijkheid* (Jordanus putte voor 'zijn' sermoen uit eigen vinding of uit andere bronnen). Daarom willen wij aannemen, dat *Serm. j* authentisch door Jordanus onder zijn sermoenen werd opgenomen, al is het in feite een vertaling uit Rudolphus.

SERMOEN D

Sermoen d (zie Lievens, *t.a.p.*, p. 65-7) heeft als thema *Deus caritas* (1 Jo. 4. 16; epistel van de 1e zondag na Pinksteren). Daar het niet voorkomt onder de latijnse drukken, zegt Lievens: 'Over het auteurschap is het onmogelijk zich uit te spreken. Het zou misschien van Jordanus kunnen zijn, maar dan niet met de gewone schrijffrant, doch met een door de uitzonderlijke hoogte van het onderwerp meer bewogen en geestdriftiger stijl'. Dit laatste kunnen we ten volle beamen. Misschien kunnen wij omtrent het auteurschap het volgende in overweging nemen.

De citaten, die 'talrijk en soms zeer lang' zijn (zie Lievens), stammen van auteurs, die Jordanus telkens in zijn onbetwiste sermoenen aanhaalt. In de inleiding van het sermoen, waar stof en indeling worden uiteengezet, menen wij de bij Jordanus gewone procedure te kunnen herkennen:

Serm. d, hs. 1268 UB. Gent, f. 227ra. God es die minne... Hier-om seit Johannes: God es die minne. Het es te weten, dat een dinc wort gheprezen in drierhande wijs. Welke drie een ijeghelijc dinc priselic maken, als sijn edelheit, nutheit ende ghenuechlijcheit. Hier-om, doen Johannes sach die minne te wesen een duechbaer dinc, prijst hijse inden voersprokenen woerden in desen drien. Ten (*f. 127 va*) eersten haer overste edelheit, segghende: God es die minne. Ten anderen van haere grote nutheit, daer hij seit: Die daer blivet in der minnen, die blivet in Gode. Ten derden van harer hogher ghenuechlicheit, segghende: Ende God in hem... (vgl. de hierna aangehaalde inleiding uit S. 283).

Bovendien, en hierop willen wij tenslotte steunen, vinden wij parallelplaatsen tussen *Serm. d* en andere Jordanus-preken. Zonder te willen volledig zijn, geven wij hiervan een paar voorbeelden.

De uiteenzetting van het 2e punt 'vander nuttheit der minnen' wordt als volgt ingeleid :

f. 229va: Vanden anderen als vander nutticheit der minnen... Want een ijghelijc dinc begheert vereenicht te werden tot sinen oerspronc, in welken oec staet sijn volcomenheit. Want die vloeden keeren weder totter steden, daer sij wt gheghaen sijn. Ende die beere, nae-dien dat hij sijnre iongheren begheerte vervult hadde, hem teghenwoerdich te hebben, doen hij hem gheseit hadde van sinen afganc¹ ende woudese weder troesten, doen hij sprac: Ic sal anderwerf tot u comen, ende sal u toenemen tot mij selven, dat daer ic ben, dat ghij daer oec wesen sult². Hier-om en es niet begheerlikers dan te wesen met Gode ende in Gode...

Dit is een getrouwe echo van Jordanus' S. 283, op het thema *Vado ad eum qui me misit* (Jo. 16. 5-6), voor de 4e zondag na pasen, waar we lezen :

Hs. 1268 UB. Gent, f. 174vb: ... In welken woerden drie dinghen gheuert werden, die daer volmaken die ghelovighe ziele. Dat eerste es dat ghenuechlike wedergaen der ghelovigher zielen tot haren oerspronghe, dat verstaen wordt, daer in dat voren gheseit is: Ic ga totten ghenen, die mij ghesent heeft (*f. 185ra*). Dat ander es die werkinghe der godlijken insprekens in dier zielen, datter beteekent wort, in-dien datter volcht: Ende nijement van u en vraghet mij: waer gaeste? Dat derde es dat swaer bedroeven der minnelijker zielen vanden afwesen haers gheminden, in-dien datter voert staet: Mer want ic u dese dinghen ghesproken hebbe, so heeft droefnisse u herte vervult³. Vanden eersten es te weten, dat een ijghelijc dinc begeert sijns selfs volmakinghe. Ende het wort volmaect inder vereeninghe tot sinen oerspronghe. Hier-om eest dat een ijghelijc dinc natuerlijc begheert te werden vereenicht ende niet af te sceijden den ghenen, daert wt ghevloten es. Ende alsulke vereeninghen tot haren oerspronc begheeren oec die onb<e>voelike creatueren, ghelijkerwijs als openbaer es, dat dat water nemmermeer en rust, te<n> loept weder totter zee. Als die Wijse-man seit: Alle vloeden gaen in dat meer, ende die vloeden keeren weder totter steden daer sij wt gaen⁴. Oec die sonne en rust nummermeer tot sij weder-come ten punte haers opgancs... Ende dit sal veel meer begheeren die redelijke creatuere, die bij dier hogher vereeninghe wort beteekent, meer begripende te wesen dan ander dinghen...

(1) Vertaalt *exitus* uit vulgaattekst.

(2) *Jo.* 14. 3.

(3) Hiermee wordt de stof-indeling aangegeven voor S. 283-4-5. Men ziet het parallelisme met Serm. d (eerste citaat).

(4) *Eccle.* 1-7. — wat in Serm. d zonder meer beweerd wordt, is hier aangehaald als bijbelcitaat, en wel in een principieel gedachten-complex, waarin Jordanus stelling neemt.

Verder lezen wij nog in *Serm. d* :

(*f. 230ra*) ... Aldus eest openbaer, dat met Gode ende in Gode te bliuen es een [Ende] alder begheerlichste dinc. Mer aftrect dicwijn hem die minne der zielen. Niet en segghe ic, dat hij hem aftrect te-mael, mer hij en toent niet sijn teghenwoerdicheit... Van deser aftreckinghe spreedt die bruut in *Cantica*: Ic hebbe die clincke mijnre dueren minen gheminden op-ghe-loken ende <hy?> buuchde hem ende ghinc voer-bij⁵. Op welc woert Rijchardus spreedt: Die bruijt verhaelt weder, hoe dat sij op dat sij mochte ghebruken haers gheminden, ghescouwet hevet cleijne versumenissen, die hem lichte (*f. 230rb*) verwect mochten hebben tot toerne... Want al sijn die versumenissen bij tijden cleijne, nochtans maken sij die siele doncker, ende maken een hinder der meerder gracen... Daer-om aenscout sij te meer haer herte te reinighen, op-dat sij dien ghemide te volcomelijker tot haer treckt (*f. 230va*) ende recht als duer die duere soude ingaen, van welken sij haer te voren kende onvolcomelijc ghevisiteert te wesen ende gheroert recht als duer een gat. Maer hij afbughet van haer ende gaet voer-bij, niet wech-gaende, mer ter siden wijkende... op-dat sij niet verheven en werde ende haren verdienten toe en scribe, dat sij sijnre begheerten ghebruuct... Maer hij afbughet hem van haer, op-dat hijse beware in oetmoedicheden ende haer begheerte te meer verwecke ende volcomelijker vervulle...

De zelfde gedachtengang komt voor in Jordanus' preek S. 285 (vervolg van S. 283-4)⁶ :

Hs. 1268 UB. Gent, f. 183rb: Vanden eersten es te weten, dat God der devoter zielen so langhe als sij devoet es, hem tot gheender tijt warachtelijc af en trect. Maer hij doet als hij dede den tweën discipulen gaende in Emaus ende venset hem verre te gaen, sekerlijc om haer beste... Ende daer-om seide hij oec tot sinen iongheren: Ic segghe u die waerheit, het es u nutte, dat ic ga⁷... Mer waer-om hem (*f. 183va*) God scijnt af te trecken vander devoter zielen ende hoe dattet der zielen nutte es, daer-toe sijn vele saken. Die eerste es tot merkinghe van meerder minnen tot Gode... Die ander sake es tot haers selfs vernederinghe... soe bekent sij haer crancheit, ende datse niet en hadde van (*f. 183vb*) haer selven, mer vander godlijker gaven, die sij verloren heeft... Die derde sake es om te verdriuen van haer selven die versumelheit ende traechheit. Want dat ghemoede hem dicwijn versumelijc heeft inder gracen, hem selven oefenende niet alst soude, daer-om eest hem nutte, dattet een weynich van Gode ghelaten worde, op-dat hij te begheerlijker ghesocht worde, ende na sijn weder-crijghen te vierigher ende sorchvuldiger werder weder-ghegheuen. Als in *Cantica* staet: doe die bruijt sprac: Ic sal mijn dueren minen gheminden op-doen (*f. 184ra*) seit daer-na: Ende hij buechde hem ende ghinc daer

(5) *Cant.* 5. 6.

(6) Zie p. 39, n. 3.

(7) *Jo.* 16. 7.

voerbij...⁸ Die vierde sake es om te verwecken meerder begeerte van sijnder vertreckinghe...

We menen dat deze parallellen voldoende klaar en bewijskrachtig zijn, om ons besluit te wettigen, dat alleen een zelfde auteur hiertoe in staat kan worden geacht. Daarom nemen wij aan, dat *Serm. d* wel degelijk als een authentisch Jordanus-werk moet beschouwd worden.

V. SERMOEN F

Lievens stelde op fijne wijze vast, hoe *Serm. f* begint met fragmenten uit een trits preken van Bernardus voor Palmzondag (*PL.* 183, c. 253-s.) (*t.a.p.*, p. 69-70). Na deze ontleningen volgen de nrs. F-M uit *S.* 188 van Jordanus, het laatste uit de reeks, die aan Palmzondag wordt gewijd. Hoe kwam het tot deze combinatie? Lievens stelt het feit vast, maar weet geen uitleg te geven.

Bij nader toezien mag men met grote waarschijnlijkheid besluiten, dat voornoemde 'combinatie' louter het resultaat van toevallige vergissingen is geweest.

In de keus der Bernardus-ontleningen is er al niet veel logica of samenhang te speuren. Uit nrs. 1-4 van *Sermo I* worden enkele volzinnen losgemaakt. Van *Sermo II* wordt nr. 5 geëxcerpeerd en daarna nr. 7. De laatste zin hieruit zetten wij in parallel naast de vertaling in *Serm. f*:

a. *Bernardus*:

Jumentum cui insidet, numquam ad videndum levat oculos, sed pronum est semper in terram.

Qui vero adhaerent ipsi, aliquando videre possunt, sed raptim et non continue, nec plene dum adhuc sunt in via.

Attamen quantum ad alios, ipsi magis facie ad faciem eum vident... (*PL.* 183, c. 259 C).

b. *Serm. f*, Hr. 1268 UB. Gent, f. 8va:

Die ezellinne, daer hij op-sat, en mochte oec haer oghen niet op keren, mer behoefde (*verbeterd*) dese altoes neder totter eerden te slaen, om haren last wijslijc te draghen sonder vallen. Mer die besiden hem ghinghen, mochtenen ondertiden een luttel scouwen, mer niet stadelijc noch te vollen, mer nochtan meer dan enich *vanden anderen | vanden clederen* diemen inden weghe stroyden ende onder hem leijde, is te weten, datter sommighe cleder sijn, die anders ghenen dienst en doen dan decken. Ende die horen den beghinnenden mensche toe...

(8) Vgl. n. 5. en de volledige glose van Richardus, die hier verondersteld wordt.

Hierna stellen wij in parallel de tekst van S. 188 en de mndl. vertaling er van :

c. *Sermo 188, E...*

Quis infirmatur et ego non infirmor?

Quis scandalizatur et ego non uror?

d. *Hs. 1268 UB. Gent, f. 132rb:*

Want wie is cranc, ic en bin mede cranc? Ende wie worter ghescandalizeert, ic en lide mit hem? *Tot deser ghemeenre minnen alle menschen last mede te draghen, als S. Pauwels droech, daer moet ons toe helpen en starken die Vader, die Soon ende die heilighe gheest. Amen.*

F. *Secundo* in ista processione perfectorum vestimenta Christo substernuntur tam super asinam et pullo, quam etiam sub pedibus in via... (+ 8 regels) *Sunt autem quaedam vestimenta*, quae solum tegunt. Et haec sunt incipientium...

ib., f. 8va: Vanden anderen vanden clederen, diemen inden weghe stroyden, ende onder hem leijde, is te weten, datter sommige cleder sijn, die anders ghenen dienst en doen dan decken. Ende die horen den beghinnenden menschen toe...

Wanneer we *b* en *d* resp. met *a* en *c* vergelijken, zien we hoe de uitdrukking *vanden anderen* beantwoordt, enerzijds aan *quantum ad alios* (*a*), anderzijds aan *Secundo* (*c*): beide formules kunnen met *vanden anderen* vertaald worden. Aangezien *b* feitelijk na *vanden anderen* overschakelt van *a* op *c*, mogen wij aannemen, dat de kopiist misleid werd door de woorden: *vanden anderen*, die hij vond enerzijds in de vertaling van de Bernardusteksten, anderzijds in de vertaling van Jordanus' S. 188, F, en dat hij zonder enig vermoeden *vanden anderen* uit *a/b* oversprong naar (*vanden anderen*) *vanden clederen* uit *c/d*.

Zo kwam het, 1) dat de mndl. tekst van S. 188 in dat hs. (en in de afschriften er van) onvolledig bleef, waarbij de nu aanwezige preekclausule (*Tot deser ghemeenre minnen* zie *d*) achteraf bij het vaststellen van het onbegrijpelijk geworden slot, door de zelfde kopiist of, waarschijnlijker, door de corrector of door een andere kopiist, werd toegevoegd; 2) dat de Bernardus-vertaling halverwege afbrak maar verlengd werd met S. 188 F-M; 3) dat dit kopiisten-avontuur het *Serm. f* wel in de buurt van de Jordanus-preken gebracht had, maar toch losgemaakt had uit zijn eigenlijke Palmzondag-preken; 4) dat dit ergens een nieuwe plaats moest vinden.

Deze absurde toevalligheden verklaren ten slotte de totaal absurde plaats van *Serm. f* met de onmogelijke functie, die het nu te vervullen kreeg, onder de rubriek: *Opten eersten sondach inden advent*. Immers deze 'preek', die van a tot z over Palmzondag handelt, moet nu dienen als inleidend sermoen op de advent...

Samenvattend kunnen wij zeggen : 1) *Serm. f.*, dat verkeerdelijk in de Jordanus-verzameling terecht kwam, moet herleid worden tot de Bernardus-fragmenten ; 2) deze zijn het enige wat ons bewaard blijft van een mndl. bewerking van Bernardus' Palmzondagpreken, terwijl we de rest, zonder veel spijt, moeten missen ; 3) het 2e deel van *Serm. f.* moet gevoegd worden bij de mndl. vertaling van Jordanus' S. 188 A-E (na weglating van de preekclausule), zodat wij toch over een volledige vertaling van S. 188 beschikken.

VI. SERMOEN A.

Als *Sermoen a* sigleert Lievens 'een boeiende allegorische verklaring voor het feest der HH. Onnozele Kinderen over het woord : „Accipe puerum et matrem ejus et fuge in Egyptum" (*Mt.* 2. 13), die in verschillende mndl. Jordanus-hss. voorkomt, maar niet in de latijnse Jordanus-drukken, zodat hij het als *niet-authentisch* verklaart (*t.a.p.*, p. 63-64). Als bezwaren tegen de authenticiteit laat hij verder gelden : 'In dit sermoen komen geen citaten voor ; toch klinkt eenmaal het „multa sciunt, seipsum nesciunt" van Sint Bernardus door. Het thema „neem het kind" wordt minstens vijfmaal herhaald; uitroepen als „O goede jesus" en „O xps cleyne gheboeren kijndekijn... wat segstu van den cleynten" zijn te affectief en ook de hele stijl veel te fleurig en te fris om aan Jordanus te worden toegeschreven' (*ib.*, p. 64).

Deze reeks bezwaren vervallen evenwel van zelf, zodra wij vaststellen, dat *Serm. a.* in hoofdzaak zonder meer een bewerkende vertaling is van Hugo van St.-Victor, *Miscellanea*, L. VI, Tit. XXVIII. *De matre et puero in Aegyptum profugis moraliter, et persecutione puerorum sanctorum Innocentium* (PL. 177, 827-830). Dit moge blijken uit incipit en explicat van beide stukken.

Serm. a:

Hs. 1268 UB. *Gent*, f. 23va. *Op alre kinder-dach* (rood)

Nim dat kint ende sijn moeder ende vliet in Egypten etc. Die moeder [des ghemoedes] is puerheit ende reinicheit des herten. Van dier moeder wort een kint gheboren, ende dat is warachticheit ende verstandelheit inder kennisse gods ende inder kennisse sijns selfs, ende dat is volcomen wijsheit. Wilstu weten hoe dat alsulken kint, dat is kennisse gods ende kennisse sijns selfs van alsulken

Hugo: Accipe puerum ...Mater munditia est cordis, puer veritas,

quia de tali matre nascitur intelligentia, veritas, cognitio sui et Dei. Haec est plena intelligentia et plena sapientia.

Vis scire quod de tali matre talis filius oriatur, cognitio scilicet Dei de cordis munditia? *Beati mundi corde,*

moeder, dat is wt puerheit des herten, gheboren wert? So merket dattet anders niet en is, Gode te sien, dan alleen den reijnen herten gheoerloeft is dan kennisse van hem te hebben(!)...

(f. 28ra)... also langhe als ic anders niet dencken en mach dan op myn eijghen duusternisse, alst tot noch toe gheweest heeft, so bin ic in Egipten. Mer die overmits den scouwenden leven verheven staet ende die glorie Gods mit enen pueren ghemoede scouwet, die woent alrede inden lande van Israel. Mer die die wijsheit Gods onder die volcomen leren can, ende spreken mitten monde, die heeft sonder twivel sijn wandringhe in Iudeen. Aldus is een ijghelic overmits aensien ende ghemerc sijns selfs in Egipten, mer overmits der scouwinghe Gods inden lande van Israel, ende overmits stichticheit ende leringhe sijns evenmensen inden lande van Iudeen. Daer moet ons allen toe helpen die Vader, die Soon ende die heijlighe Gheest. Amen.

quoniam ipsi Deum videbunt (Mt. V), id est cognoscent...

Hugo: ... usque hodie, qui nihil nisi tenebras video, in Aegypto sum; qui vero per contemplationem gloriam Dei intuetur, in terra Israel moratur;

quia(?) si quis sapientiam loquitur inter perfectos, et quae corde contemplatur ore confitetur, in Judaea conservatur.

In Aegypto quisque est per considerationem sui; in terra Israel per contemplationem Dei; in Judaea per aedificationem proximi.

In Hugo's tekst vinden wij inderdaad geen citaten buiten de Bijbel; wij treffen er de uitroepen met O. De vertaling, die op zich eer van de moeizame kant is, belet onze predikant niet nu eens een passus weg te laten, dan weer een eigen idee in te lassen, om zelfs al eens de teksten te herschikken. In een eigen passus vinden we nu Ps. Bernardus, *Meditationes de cognitione humanae conditionis*, c. 1 (PL. 184, c. 485).

Zo komt de tekst in een nieuw daglicht te staan. Al weten we nu dat Jordanus in zijn preken niet bepaald oorspronkelijk is en geenszins beducht voor allerlei ontleningen, is de vraag naar de authenticiteit van *Serm. a* toch niet meteen opgelost. Voor het ogenblik zien we inderdaad geen positieve gegevens daarin, die ons onbetwifelbaar naar Jordanus verwijzen.

VII. SERMOEN K

Na Jordanus' S. 419-420 op het thema *Ut quid cogitatis mala in cordibus vestris* (Mt. 9. 4) geven mndl. Jordanus-hss. nog een

tekst op het zelfde thema, vaak onder de titel '*vander ongestadicheit des herten*'. Na de inhoudsopgave noteert Lievens: 'Er komen citaten voor van Bernardus en Anselmus, verder ook van Augustinus' (*t.a.p.*, p. 75-76). In feite is deze tekst weinig maar dan een verdan een vertaling van een paar citaten.

Voor het *eerste* deel (soms aangegeven als '*Dat derde sermoen*': na een inleiding volgt: *Alsoe Bernardus beclaghet inden boec sijnder ghedachten...* Nl. Ps. Bernardus, *Meditationes piissimae de cognitione humanae conditionis*, c. 9, nr. 23-24: *De instabilitate cordis humani* (PL. 184, c. 499-500). Dat is de titel zelf, waarover boven sprake was. Na een bindtekst krijgen wij nog: *Alsoe sinte Barnardus wel bewijst in een sermoen, daer hij seit...* Dat is Bernardus, *Sermo XXXI: De sollicita cura cogitationum*, van het begin tot het einde (PL. 183, c. 623-4). Daarmee eindigt dit sermoen, mitsgaders een eigen clausule.

Het zelfde geldt voor het *tweede* deel: '*Een ander sermoen vanden goeden ghedachten*'. Na de inleiding heet het: *Hier-af seit Ancelmus inden boec vander ghelijkenisse aldus...* Nl. Anselmus, *Liber de similitudinibus*, c. XLI-XLII (PL. 159, c. 621-2), van het begin tot het einde. Hierop volgt het slot met één citaat uit Bernardus en van Augustinus (*Fecisti nos ad te... Liber Confess.*). Dat is alles. Veel eigens steekt er dus helemaal niet in. Het is weinig waarschijnlijk, dat Jordanus dit zou bijeengeflanst hebben. Ik vermoed eer, dat wij daarin het werk van de vertaler moeten zien.

*
**

Hier willen wij ons onderzoek omtrent enkele van Jordanus' 'niet-authentische' preken voorlopig afsluiten. Het ging verschillende wegen uit (bronnenonderzoek, vergelijkingen enz.) en leverde resultaten van diverse aard op. Terwijl we enkele teksten met min of meer zekerheid van Jordanus' actief moesten afvoeren, konden wij de Jordanus-authenticiteit vaststellen van *Serm. e* (tekst en volgorde der mndl. preken), van de Emmaüs-preken (*Bas. I, serm. r, Bas K*), van *Serm. j* en van *Serm. d*. Daarentegen werd *Sermo f* herleid tot de aanhalingen uit Bernardus, terwijl de rest als authentisch vervolg van een Jordanus-preek herkend werd. *Sermo a* bleek een vertaling uit Hugo van S. Victor te zijn, waarbij het verband met Jordanus in 't onzekere bleef. Van *Serm. k* werden de bronnen vastgesteld, waaruit enig verband met Jordanus als onwaarschijnlijk mag gelden. Hiermee zijn alvast enkele betwiste punten omtrent Jordanus, en meteen over Tauler, in 't klare getrokken.

Buiten de authenticiteitskwestie om konden wij het *bronnenonderzoek* van Jordanus' werk aanraken: zijn afhankelijkheid van Eckhart en van Rudolphus blijkt belangrijk te zijn. Meteen zijn grote bressen in zijn oorspronkelijkheid geslagen. Anderzijds zullen wij inzake invloed van Eckhart en Rudolphus (en anderen?) ten onzent voortaan moeten rekening houden met Jordanus' bemiddeling.

Zowel onze (positieve en negatieve) resultaten als de gevolgde methoden mogen een licht brengen voor het verder onderzoek van de 'niet-authentische' sermoenen, die wij niet aanraakten. In elk geval blijkt het authenticiteitscriterium, dat Lievens voor zijn schifting gebruikte, niet steekhoudend, om de eenvoudige reden, dat niets ons waarborgt dat de latijnse drukken *alle* Jordanus-sermoenen en *uitsluitend* echte Jordanus-preken bevatten. Zo bergen de mndl. Jordanus-hss. wel enkele authentische Jordanus-teksten tegen het getuigenis der latijnse drukken in. Maar tegelijk bleek dat daarin toch spuria voorkomen. Zo is hun getuigenis op zich geen afdoend bewijs, zodat wij voor de resterende 'onechte' sermoenen telkens zullen moeten uitzien naar een eigen authenticiteitscriterium.

Antwerpen, 31-7-1963.

Volkstellingen, Burgerlijke Stand en Mémoires in Brabant onder het Franse Regime en in het Verenigd Koninkrijk (1795-1829).

door

Dr. A. COSEMANS

Het kan niet gelochend worden dat het Franse regime voor de geografische en administratieve uitbouw van ons land doorslaggevend is geweest : de departementen en de préfets zijn de voorgangers van onze huidige provinciën en gouverneurs geweest. Ook de politieke en rechterlijke hervormingen van de opeenvolgende Franse regeringen : Conventie, Directoire, Consulaat en Keizerrijk zijn mutatis mutandis behouden gebleven. Onder hen bedoelen we hier vooral de ernstige pogingen in het werk gesteld om aan de Parijse bewindvoerders statistieken over bevolking, landbouw en nijverheid te bezorgen. Als we zeggen : pogingen, geven we tevens te verstaan dat er ook mislukkingen en tegenvallen te betreuren zijn, maar niet dat er vóór de Franse tijd geen volkstellingen hebben plaats gehad. Over deze vóór-Franse volkstellingen bestaat trouwens een omvangrijke literatuur, ook in ons land.

Aan te tonen wanneer en hoe de tellingen in het Dijle-departement (provincie Brabant) zijn uitgevoerd geworden ; op welke moeilijkheden ze zijn gestuit ; hun betrouwbaarheid ; door welke tekortkomingen ze zijn bezwaard, is hier ons doel.

Na de overwinning van het Franse leger op de Oostenrijkers te Fleurus op 26 juni 1794, werd door dekreet van 9 vendémiaire An III (1 oktober 1795) ons land geannexeerd en er de Franse wetgeving van kracht luidens het dekreet van 29 prairial An IV. Op 16 november 1794 reeds hadden de Franse volkskommissarissen de Oostenrijkse Nederlanden ingedeeld in 8 „arrondissementen” met aan hun hoofd : „administrations d'arrondissements”, elk met zes leden, en te Brussel een „administration centrale”. Op 25 oktober 1795 werden de arrondissementen vervangen door „departementen” met geografische namen ; aan hun hoofd kollegiale besturen. Luidens de Grondwet van het jaar VIII (1800) werden de departementale besturen vervangen door préfets en Conseils de Préfecture, en de departementen onderverdeeld in „sous-préfectures” (voor het Dijle departement : 1. Brussel (onder de préfet zelf), 2. Leuven en 3. Nijvel. Met de overwinning van de geallieerde mogendheden

op Napoleon te Leipzig, 19 oktober 1813, en officieel met de ondertekening van de Vrede te Parijs, 30 mei 1814, nam het Franse bewind in België een einde. Het daaropvolgend Verenigd Koninkrijk dateert van het voorjaar 1814. De departementen werden vervangen door provinciën, de préfets eerst door intendanten, daarna door gouverneurs.

En ten slotte wanneer hieronder sprake is van „kommissarissen” of „représentants du peuple”, bedoelen we de luidens de Grondwet van het Jaar III door de centrale regering van Parijs benoemde vertegenwoordigers bij de departementale besturen. Hun voornaamste taak bestond erin te waken over de uitvoering van de revolutionnaire wetgeving in kantons en gemeenten: het waren de „ogen van Parijs”. Ze werden afgeschaft door de Grondwet van het Jaar VIII; het regime zelf, berustend op préfets en sous-préfets, was voortaan machtig genoeg om alle middelpuntvliedende krachten ongedaan te maken.

1. *Tellingen van de Jaren III tot V.*

Het vertrekpunt van de in het Dijle-departement (en ook in de andere departementen) uitgevoerde echte volkstellingen is het dekreet van 10 vendémiaire An IV (2 oktober 1795).

Voordien was er echter een telling uitgevoerd geworden, met het doel 's lands voorraad aan landbouwprodukten en veestapel („subsistances”) te kennen; ook werden aan de gezagdragers van de geannexeerde provinciën vragen gesteld betreffende het bevolkingscijfer. We vinden over deze telling, uitgeschreven door de minister in het jaar III (besluiten van de Représentants du peuple van 26 brumaire, 6 en 27 frimaire an III) een tekst in de Resolutiën van het Bestuur van het arrondissement Brabant, zitting van 15 nivose an III: „Arrêté qu'il sera écrit circulairement aux communes... pour qu'elle (sic) ait (sic) a renvoyé (sic) les tableaux du recensement qu'elle (sic) a (sic) reçus, et pour scavoir l'objet du retard qu'elles ont apportées (sic) à les renvoyer.”¹. Voor de uitvoering van deze beslissing waakte de Agent national. Op 10 floreal An III schreef hij aan de gemeenten: „Citoyens, vous êtes invités à donner sans délais au magistrat du chef-lieu du canton de... l'état de la population, d'après les derniers recensemens faits, ou d'après celui que vous ferez au reçu de la présente. Cette mesure a pour objet de déterminer le nombre d'individus qui composeront désormais la Mu-

Verkortingen: A.R.A.B. = Algemeen Rijksarchief, Brussel.
S.A.B. = Stadsarchief, Brussel.

(1) A.R.A.B., Adm. Arr. Brabant, reg. 1.

nicipalité et le Conseil général de votre commune..."². Men moet geen verstokte scepticus zijn om aan te nemen dat onze boeremensen niet veel voor dergelijke operaties voelden; daarom hielden dezen te nauw verband met de bevoorradingspolitiek en de roofzucht van de Parijse regering. Ook de vrees voor de assignaten zal veel bijgedragen hebben tot wantrouwen en bedrog, alleszins op het platteland. In de steden werd aan de uitvoering van de telling ongetwijfeld meer zorg besteed.

Het heeft dan ook klachten geregend, uitgaande van de minister en van de agent national, over de onwil, het onbegrip en de domheid van de gemeentelijke overheden. Modellen werden verzonden, die niet of verkeerd ingevuld terug werden gezonden, tot verbolgenheid van de provinciale commissies. De ontreddering moet daarbij groot geweest zijn in sommige dorpen, want de staten van al de gemeenten van een kanton werden soms door éénzelfde hand ingevuld, en de tellingen zelf door één persoon uitgevoerd. Bedreigingen werden geuit en sankties getroffen tegen nalatige gemeenten, zoals later ook nog zal gebeuren. Het gevolg van die warboel was dat in het jaar daarna talrijke gemeenten hun opdracht nog niet uitgevoerd hadden, al ging het officieel niet om opeisingen maar om „un simple travail d'économie politique." Onze voorouders op de dorpen begrepen niets van die „hoogdravende" instructies! Te Gemblours werd de telling zo haastig uitgevoerd, binnen de week volgend op de circulaire, dat er daar van geen ernstig werk mag gesproken worden. Elders werden doodeenvoudig de getallen van de telling van 1786 overgenomen.

Een gevaar voor verwarring in deze bladzijden spruit ook soms voort uit de onmogelijkheid de gegevens voor de telling van het jaar III te scheiden van die van de daaropvolgende telling van het Jaar IV. Het ongemeen rijke „Franse" archief van het Dijle-departement te Brussel bevat talrijke geïsoleerde stukken die alleen door een zorgvuldige ordening, zoals die thans uitgevoerd wordt, 't zij onder het jaar III, 't zij onder het Jaar IV, gebracht kunnen worden.

Uit voorgaande beschouwingen blijkt vast dat de resultaten van de telling van het Jaar III ons vertrouwen niet verdienen.

Titel II van het dekreet van 10 vendémiaire An IV luidt als volgt: art. 1: „il sera fait et dressé dans chaque commune de la République un tableau contenant les noms, âges, états et professions de tous les habitants au-dessus de l'âge de 12 ans, le lieu de leur habitation et l'époque de leur entrée sur la commune". Art. 3 voorziet in de uitvoering: „des modèles imprimés, dressés par les administrations départementales, seront envoyés aux officiers ou agents

(2) Ib., Adm. C. et sup. de la B., nr 334.

municipaux, à remplir dans la décade, et d'en envoyer dans le même délai un double à l'administration du département, et un autre à l'administration municipale du canton." Ook het besluit van 3 germinal An IV, uitgaande van het Directoire exécutif te Parijs, bepaalt de uitvoering van de wet: „Les tableaux de population, prescrit par le titre II de la loi du 10 vendémiaire An IV, seront formés sans délai par chaque administration municipale, et adressés dans la décade qui suivra la publication du présent arrêté, à l'administration du département, si déjà ils n'ont été remplis et envoyés..."³.

Bedoelde wet van het jaar IV met haar onderrichtingen bevatte nog andere interessante bepalingen, o.m. betreffende de verplichtingen van de gemeentebesturen, lijsten van overlijdensakten over te zenden aan de ambtenaren van Registratie, en betreffende het verlenen van paspoorten voor verplaatsingen buiten het kanton: werd hierbij bepaald dat dergelijke passen alleen mochten uitgereikt worden aan inwoners met een nummer ingeschreven op de lijst van hun gemeente.

Zo sprak de wet. Maar de uitvoering ervan liep evenmin als in het Jaar III van een leien dakje. Het was ook allemaal zo nieuw voor onze mensen! En botsingen tussen overheid en ondergeschikten konden niet uitblijven. De departementale gezagvoerders moesten eerst de gemoederen geruststellen door te verklaren, de hand op het hart, dat het niet ging om opeisingen maar „en vue de favoriser l'agriculture." Toen raadgevingen niet baatten, werden nogmaals bedreigingen uitgevaardigd en ook uitgevoerd: talrijke gemeenten zagen zich verplicht het werk van vreemde kommissarissen („des expres" werden ze genoemd) te bezoldigen (te Vlesembeek, St.-Jans-Molenbeek, Nil-St.-Martin, enz.; te Ukkel werd de sekretaris uit zijn ambt onzet). In het Jaar V konstateerden de departementale overheden dat één jaar na de bekendmaking van de Wet, slechts enkele kantons er gevolg hadden op gegeven. Tot eindelijk in het Jaar VI de laatste lijsten binnenkwamen. Doch op 26 brumaire van het Jaar V reeds was de tabel van de departementale bevolking naar Parijs opgezonden geworden: de leemten waren aangevuld door de getallen van de telling van 1786⁴. De heren van Brussel waren stellig wel in de nopjes over het resultaat, toen ze aan het Directoire te Parijs schreven: „Vous verrez par les tableaux des communes qui ont procédé au nouveau recensement, que la population n'a pas diminué depuis cette époque." (1786).

(3) Brief van de minister van 4 prairial An IV. De représentant du peuple, J.B. Lacoste, stelt de kwaadwilligheid van de Henegouwse boeren aan de kaak. Adm. C. sup. de la B., nr 68, en nr 611.

(4) E. Hubert en C. Tihon, *Correspondence de Bouteville*, II, blz. 173, nr 359.

Was zulks de vrees van het centrale bestuur ten overstaan van de massale uitwijking en de algemene recessie in de geannexeerde provinciën? Blijkbaar wel. Inderdaad hadden de steden, en vooral dan Brussel, er in 1794 heel wat van hun bevolking ingeboet door het vertrek van de Oostenrijkers, van de officieren, van de adel en van de „émigrés” met hun dienstboden.

Iemand die goed op de hoogte moet geweest zijn van het verloop der tellingsoperaties, was zeker de knappe en almachtige kommissaris van het Directoire exécutif in onze gouwen: Bouteville. Op 9 vendémiaire An V had de Kommissie, door de Raad der 500 ingesteld, aan de minister een verslag gevraagd over „la distribution actuelle de la ci-devant Belgique en neuf départements, spécialement sur la circonscription de chacun et la démarcation en cantons.” Op 13 vendémiaire daarop vroeg dan de minister dergelijke inlichtingen aan Bouteville, ook over de bevolking. Het antwoord van B. dateert van 16 vendémiaire, met enkele schaarse gegevens, en op 17 een brief aan de departementen, waaruit bleek dat het Dijle-departement een zeer onvolledige kaart met het inwonerscijfer aan de kommissaris had gezonden: dat cijfer was volgens hem vollediger dan dat op de tabel door kommissaris Portiez de l'Oise gepubliceerd. De twee volgende brieven van Bouteville zijn interessanter, omdat we daaruit iets vernemen over het ongeduld te Parijs en over de onwil en de listen van onze voorzaten. Op 26 brumaire An V dringt hij bij de onderscheiden departementen erop aan dat spoed zou gemaakt worden bij het inleveren van de staten: „L'impatience du ministre de l'Intérieur et de la Commission des Cinq-Cents est telle, qu'il est aisé d'apercevoir que la célérité est encore plus indispensable dans leurs intentions qu'une précision rigoureuse et mathématique dans les calculs.”⁶ Waarop dan 7 frimaire van hetzelfde jaar een andere brief volgde, ditmaal aan de minster van Binnenlandse zaken, over de algemene resultaten van de telling: „Les départements sont en retard de fournir les renseignements. Le 17 vendémiaire je les leur ai demandés: 5 sur 9 ont répondu à ce jour... Pour se faire ériger en cantons, quelques communes se sont attribué une population de cinq mille âmes, en s'adjoignant quelques hameaux qui, réunis à des communes voisines, diminueraient le nombre de cantons et procureraient une économie toujours si avantageuse...⁶ „L'administration de la Dyle a joint un état de la population. Elle observe qu'un petit nombre ne lui ayant pas fait connaître la leur, elle y a suppléé par des états dressés en 1786, et que l'état peut être regardé comme exact. La

(5) A.R.A.B., Adm. C. sup. de la B., nr 574¹.

(6) Een gemeente of stad van meer dan 5.000 inwoners vormde een kanton; b.v. de stad Diest; de omliggende dorpen hoorden onder het kanton „Montaigu”.

population est de 391.779 âmes..." Parijs had ook kaarten van al de departementen gevraagd".

Komische kanten ontbraken ook niet : het zou de moeite lonen er enkele te noteren al was het maar om de mentaliteit en het cultuurpeil van onze voorouders te benaderen. Alleen deze : de kommissaris van Wavre stelde voor de pastoors aan het werk te zetten : „ne vous parait-il point qu'il serait bon de mettre les curés de campagne en réquisition pour faire les états de la population? Ils ont bien le tems et cela fera du bien à leur santé..." Dezelfde ambtenaar beweerde trouwens dat de wetten op de Burgerlijke Stand niet konden uitgevoerd worden „parce que les agents savent à peine écrire..."⁸.

Maar niet alleen werd de samenstelling van de gezinnen, ook de andere gestelde vragen bleven onbeantwoord of foutief ingevuld. Te Mont Saint-Guibert b.v. ontbrak het beroep van de inwoners : „nous avons tout lieu de présumer que c'est parmi ceux-ci que se trouvent les fermiers, laboureurs et propriétaires qui cultivent les champs fertiles de cette commune, car la liste n'en désigne aucun sous le nom de laboureur, ni sous celui de fermier ou de censier..." schrijft Bouteville⁹.

We oordelen het niet nodig hier nog andere voorbeelden van tekortkomingen en botsingen aan te halen : ze waren in ieder geval talrijk. Maar desniettemin moeten de resultaten van de telling van het jaar IV als kostbaar beschouwd worden, en niet het minst op lokaal plan, als men maar kritisch te werk gaat. In de steden werd aan de tellingoperaties meer zorg besteed. Maar ook voor sommige en zelfs vele dorpen bestaan goede lijsten, zelfs als er enkele leemten en onnauwkeurigheden in voorkomen. Denken we er b.v. aan dat de verklaringen van de inwoners — deze waren meestal ongeletterd — opgetekend werden door lokale tellers die in contact met de bevolking leefden en dus door de band wel wisten hoeveel kinderen of knechten de huisgezinnen telden en of ze te doen hadden met handwerkers, pachters of eigenaars. De benamingen van beroepen, in het frans vertaald, beantwoorden niet altijd aan de werkelijkheid : hun betekenis kon verschillen van streek tot streek. Denken we aan de benamingen : censier, fermier, métayer in de streek van Perwez en Geldenaken ; de Vlaamse benaming „pachter" dekt heel wat afwijkingen en verschillen : deelpachter, (naast landbouwer, garfboer, pachter voor het halve gewas, enz.)¹⁰. Voor

(7) E. Hubert en C. Tihon, *Correspondance de Bouteville*, II, blz. 217, nr 389, zie ook brief van 29 frimaire, ib., blz. 217, nr 389.

(8) A.R.A.B., Préfecture nr 1616 : de brief dagtekt van 10 thermidor An IV.

(9) A.R.A.B., Adm. C. et sup. de la Belgique, nr 330.

(10) Onder nr 806 van het archief van de Préfecture berust een zeer interessant

ons is echter van belang dat de „fermiers” en „censiers” de rijke boeren zijn, te oordelen naar hun aantal dienstboden, en dat ze in het Vlaamse gedeelte van het departement, uitgezonderd wel de streek tussen Halle en Ninove, heel wat zeldzamer zijn dan in de vette Haspengouwse streek. De interpretatie van alle mogelijke verschillen in de terminologie moet soms wel in het vage blijven.

Het gebruik van formulieren heeft zeker veel goed gemaakt. Kostbare inlichtingen kunnen verkregen worden over de sociale in-deling van de bevolking, over ouderdom en geslacht, over herkomst van de inwoners. In de loop van deze bladzijden kunnen we natuurlijk niet in alle bijzonderheden treden : dat is de taak van het lokale of regionale onderzoek. Tot zijn aanmoediging durven we wel te beweren dat het gevaar voor misrekeningen op het gebied van de demografie, niet groter zal zijn dan bij het onderzoek naar andere aspecten van het verleden! Binnen afzienbare tijd, zullen we hopelijk aan de bevolking van de Brabantse steden afzonderlijke studiën wijden.

2. *Tellingen van de jaren VI tot 1811.*

Ook de volgende jaren van het Franse regime hebben ernstige pogingen beleefd om het numerieke beeld van de Franse Staat zo nauwkeurig mogelijk te bepalen. Onder het Keizerrijk zijn militair-imperialistische bijbedoelingen zeker evenmin vreemd gebleven aan deze proeven van statistiek, als onder de Conventie. Alle staten waren trouwens „populationist”, niet in de zin echter die we nu aan dat woord verbinden, nl. die van „natalistische” politiek (bevordering van de nataliteit en vermindering van het sterftecijfer). Maar de XVIIe en XVIIIe eeuwse staten beschouwden een sterk bevolkingscijfer als een waarborg voor militaire en politieke macht door een hoge economische produktie. Ongelijk hadden ze in ieder geval niet! Voor de Napoleontische machtstaat is zulks zeker het geval geweest : zijn leiders waren uitbouwers van de gangbare ideeën der XVIIIe eeuwse theoretici. De Franse diktator heeft zoveel te danken gehad aan het demografisch potentieel van de geannexeerde landen als van Frankrijk zelf : de „Grande Armée” van 1811-1812 groepeerde tenminste evenveel buitenlanders als eigenlijke Fransen.

Over de bekende „Mémoires statistiques” der préfets werd een degelijke studie gepubliceerd door onze Franse kollega A. de Saint-

dokument betreffende sommige dorpen. Daar betekent „métayer” waarschijnlijk „petit cultivateur en hutte” of keuterboer, zo b.v. te Opwijk : 4 fermes, 316 métairies, 130 huttes. Te Merchtem : 4 fermes, 316 métairies, 140 huttes. Te Bollebeek : 8 métairies, 6 huttes, enz. Het betreft hier cijfers voor het jaar XII.

Léger. Aan deze studie ontleen we hier talrijke gegevens : het gebeuren in onze vroegere Oostenrijkse Nederlanden en vooral in het Dijle-departement zal op die wijze in het licht komen te staan van de organisatorische uitbouw van de Statistiek door de Franse Staat. Deze uitbouw ligt immers ten grondslag aan de volkstellingen van de XIXe eeuw¹¹. Deze „Mémoires statistiques” zijn eigenlijk de eindpunten van een jarenlang geharrewar tussen autoriteit, ambtenaren en ondergeschikten, geharrewar dat zeker de betrouwbaarheid ervan in het gedrang heeft gebracht. Hoe ze tot stand zijn gekomen zullen we in de volgende bladzijden bespreken, aan de hand van het archief van het Dijle-departement te Brussel. De intellectuele toestand van onze bevolking omstreeks 1800 zal daarbij aangevoeld worden. Vergeten we ook niet dat die „Mémoires” het vertrekpunt vormen van onze huidige provinciale „Memorialen”.

Reeds onder koning Lodewijk XIV werden door de koninklijke intendanten gegevens verzameld met het doel de hulpbronnen van de Staat te kennen. Tijdens de XVIIIe eeuw werd hun werk voortgezet door ministers en economen als Necker, Turgot, Moheau e.a. En zoals we hierboven zagen moesten, tijdens de Conventie en het Directoire de kommissarissen bij de legers in de bezette gebieden verslag uitbrengen over de plaatselijke bestaansmiddelen¹². De grote bezieler van de statistische methode zou echter de knappe minister François de Neufchâteau worden. Tijdens zijn eerste ministerschap in het Jaar V werden in die zin talrijke circulaires naar de departementen gezonden, zonder bevredigend gevolg echter. Onder zijn tweede ministerperiode, Jaren VI en VII, gelaste hij de kommissarissen bij de legers „de fournir à mon ministère les éléments du tableau général que la loi me charge de former... ils seront comme la glace qui rend fidèlement l'objet qu'elle reflète”. Over alles en nog wat werd om inlichtingen verzocht, zelfs over het bestaan van Romeinse monumenten ; lyceumleraars en bibliotekarissen werden aan het werk gezet. Onder het Consulaat nam

(11) A. de Saint-Léger, *Les Mémoires statistiques des départements pendant le Directoire, le Consulat et l'Empire*. (Paris, Le bibliographe moderne, t. XIX, 1918, blz. 5-43). Ook vestigen we de aandacht op de zeer interessante studie van Mevr. H. Coppejans-Desmedt, *Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846* (Hand. van de Kon. Commissie voor Geschiedenis, Brussel, 1960, CXXVI, blz. 1-60). Zie ook : G. Lefebvre, R. Guyot en Ph. Sagnac, *La Révolution française* (Paris, Coll. Peuples et Civilisations, Paris 1930, blz. 443. Het spreekt van zelf dat de gegevens van A. de Saint-Léger en in het algemeen onze beschouwingen kunnen aangevuld worden door de rijke dokumentatie van P. Mols in zijn bekende *Introduction à la démographie historique* en van de onlangs verschenen studiën van H. Hélin : *La population des Paroisses liégeoises aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Luik 1959). Als algemeen werk : J. Godechot, *Les Institutions de la France sous la Révolution et l'Empire* (Paris, P.U.F., 1951).

(12) A.R.A.B., Adm. Arr. Brabant, Reg. 3, blz. 11.

Napoleon's broeder Lucien de taak van François de Neufchâteau over. In zijn omzendbrieven werd aangedrogen op juistheid en regelmaat: de préfets moesten maandelijks hun korrespondentie dienaangaande verzenden onder de titel: „Statistique de la République” aan een „Bureau spécial du ministre”¹³. Uit aller optreden zijn dan de statistische jaarboeken (mémoires, almanachs) geboren. Ook werd gevraagd dat van alle statistische, geografische en historische boeken vier exemplaren naar Parijs zouden gezonden worden. Met minister van Binnenlandse zaken Lucien Bonaparte werd het uitwerken van de statistieken een van de voornaamste opdrachten van de préfets. De bekende scheikundige J.A. Chaptal heeft Lucien als minister opgevolgd. Zijn circulaire van germinal An IX verplichte de préfets een zeker aantal tabellen in te vullen, gegroepeerd in vijf hoofdstukken, en vergezeld van verslagen over de in de departementen heersende ziekten, over de insekten, huisdieren en planten, over de topografie, de zeden en volksgebruiken, de nijverheid en de landbouw, en natuurlijk over het bevolkingscijfer, met de aanmerkingen van de préfet: al die gegevens betreffende de toestand in het Jaar IX te vergelijken met de toestand in 1789.

In een omzendbrief van Chaptal, gedateerd 9 prairial An IX heet het: „Il n'est sans doute pas un bon esprit qui ne sente que le moment présent est un de ceux où il importe le plus de fixer le véritable état d'âme d'une nation. Les grands changements survenus dans la condition des hommes depuis dix ans échapperont bientôt aux regards les plus attentifs ou disparaîtront en nuances fugitives, si on ne se hâte de les fixer par une comparaison soignée des deux époques importantes qui sont indiquées dans les tableaux (envoyés)”. Deze „état fixe” zou in de geest van Chaptal als basis dienen voor de driemaandelijks of jaarlijkse statistieken die de préfets moesten indienen. Maar 't zij uit onwil, 't zij uit onbevoegdheid van de préfets of van hun helpers, stuitte de uitvoering van de onderrichtingen op zulke moeilijkheden dat de minister tot hun naricht in 1801 een „Bureau de la Statistique” in het leven riep. Dit organisme werd in 1806 het „Bureau d'administration générale et de la Statistique” en in 1807 het „Bureau des informations administratives et de la Statistique.” De mémoires verschenen, geheel of in samenvatting in de „Annales de Statistique”, in het „Journal général d'économie politique, industrielle et commerciale”, in de „Annales de Statistique française et étrangère” of in de „Archives

(13) Ib., Préfecture, nr 814. Een advertentie in Les Annales de Statistique geeft een bepaling van wat door „statistiek” bedoeld werd: „La statistique est l'exposé méthodique et positif des objets qui composent la richesse et la force d'un Etat, c'est le tableau physique de l'Etat.”

statistiques de la France", ofwel afzonderlijk. De „Mémoire statistique de la Dyle" door de préfet Doulcet-Pontécoulant, verscheen onder de titel: „Exposé de la situation administrative du département de la Dyle" in het Jaar XIII¹⁴.

Chaptal's opvolger J.B. Champagny stelde in 1805 een voorlopig einde aan de publicatie van de Mémoires: enkele hiervan worden thans nog bewaard in handschrift. En eindelijk in 1820 publiceerden J. Pinchet en P.G. Chanlaire een drieledige „Description topographique et statistique de la France" met de beschrijving van 54 departementen¹⁵.

Tot daar A. de Saint-Léger.

De opeenvolgende Franse regeringen hebben stellig loffelijke pogingen gedaan om de statistiek ten minste als regeringsfaktor, op nieuwe banen te leiden: ze zijn ook gedeeltelijk in hun opzet geslaagd, niettegenstaande al de hinderpalen die ze op hun weg hebben gevonden. Want voor de uitvoering van de ontvangen onderrichtingen worden de préfets aangewezen, af en toe op verstandige lieden, maar meestal op dorpsmagistraten en dito-filosofen en kwakzalvers allerhande die aan de gestelde vragen kop noch staart wisten te vinden! We moeten daarbij voegen dat sommige vragen het intellectuele peil van onze brave voorouders te boven gingen! De kommissaris van Jauche oordeelde dat „les agents de justice sont bien disposés... mais leurs facultés intellectuelles en général ne leur permettent pas une exécution prompte et précise."¹⁶ Hun verklaringen betreffende oorzaken van de besmettelijke ziekten b.v. houden meer verband met de folklore dan met de wetenschap. Bij het ontvangen van de officiële stukken gingen de maire's te rade bij de „verstandige" lieden van hun dorp: onderwijzers (als er waren), artsen (id.), vroedvrouwen, en andere wijze, bejaarde mensen, en als er geen „verstandige" en Franskennenden waren, werd er gepalaverd met de naburige dorpen; en als de antwoorden dan eindelijk klaar waren, werd de hulp ingeroepen van afgedankte woordenboeken, want antwoorden in het Vlaams werden niet geduld van hogerhand. Dorpsmagistraten weigerden te antwoorden, omdat ze daartoe niet betaald werden. Anderen beriepen zich op hun

(14) Over het Dijle-departement bestaan er nog andere statistieken; zie A. de Saint-Léger, en Bulletin de la Commission centrale de Statistique, I, blz. 580.

(15) In 1804 verscheen de tweedelige „Dictionnaire géographique et topographique des treize départements de la Belgique et de la rive gauche du Rhin" door Ch. Oudiette; in 1805 de „Coup d'œil sur l'agriculture de la Belgique" door Depère, en in 1807-1811 de drie delen van J.N. Scherz, *Einleitung zur Kenntnis der belgischen Landwirtschaft* (Halle). N.J. Van Kampen, *Staat en aardrijkskundige beschrijving van het Koninkrijk der Nederlanden* (Haarlem 1816). A.G. Camus, *Voyage fait dans les départements nouvellement réunis* (Paris 1803). Het is ons onmogelijk op al die werken in te gaan; ze geven daarbij niet veel van wat men erin zoekt.

(16) A.R.A.B., Adm. c. et sup. de la B., nr 574¹.

onwetendheid. De atmosfeer waarin de telling in sommige dorpen uitgevoerd werd, wordt beschreven door de maire van Oppem als volgt (we vertalen uit het koeterwaals) : „Over het jaar 1789 kan ik geen trouwe details geven, want de „magistraten” van toen hielden er geen nota van. De kolom bestemd voor de vrijgezellen werd niet ingevuld, want op de vraag : leeft ge als vrijgezel, ontving ik als antwoord niets dan vitterij en dwaasheden. Al is de funktie van maire dan toch nog zo eervol, wordt deze laatste in alle huizen als een gek beschouwd. Ik meen dan ook dat zij die deze tellingsoperaties verzind hebben, zelf verplicht zouden zijn van huis tot huis met al de inwoners te gaan praten : ze zouden het gauw beu zijn. 't Is de meest vervelende karwei maire te zijn, alsof de maire's „vivoient d'être maire!”¹⁷.

Het is wel te begrijpen dat de circulaire van de préfet van 12 germinal betreffende het opmaken van tabellen de zaak niet als met een toverstokje oploste. Herhaaldelijk moest aangedrongen worden op spoed : zelfs in pluviöse An XI was de eerste tabel over de topografie nog niet klaar. De ingekomen stukken waren na lang wachten meestal zo stuntelig, onvolledig en foutief, dat ze moesten teruggezonden worden. Maar wie zou daarbij wijs worden uit de verwarde en ingewikkelde geografische, rechterlijke en politieke indelingen en grenzen tussen parochiën, gemeenten, kantons en sous-préfectures? De bestaande kaarten waren onnauwkeurig en van kadastrale plannen was vooralsnog geen sprake. Voeg daarbij het duister spel van de landmaten, want al was het decimaal stelsel reeds van kracht, toch hield men zich op de buiten nog steeds aan de oude maten. Een reuzewerk werd dus van de préfets gevergd¹⁸.

In het Exposé van Doulcet-Pontécoulant, het Mémoire van de Dijle-préfet, werden enkele eigenaardige gegevens opgenomen. Zo lezen we erin, betreffende de gezondheidstoestand van de bevolking : „Les fièvres nerveuses eu putrides ont règné... les médecins les plus éclairés de ce pays s'accordent à regarder les affections morales, et particulièrement la crainte et la douleur, comme les causes éloignées de ces fièvres, dont l'invasion date, suivant eux, de la révolution brabançonne... 1/10 des malades sont morts... la phtisie pulmonaire est très répandue...”¹⁹. Deze passus is een samenvatting van de enquête op het platteland naar de openbare gezondheidstoestand aldaar. 't Zijn de gedetailleerde antwoorden van de maire's die ons hier interesseren. Er is daarin inderdaad

(17) A.R.A.B., Préfecture, nrs 797-798.

(18) De driemaandelijkse statistieken waren sinds het jaar X jaarlijks geworden, tenminste in theorie. Reg. nr 1015.

(19) Ib., Préfecture, reg. 1015. Voor de verklaringen van de dorpsartsen en kwakzalvers, zie ib., nr 809.

dikwijls spraak van de Brabantse Omwenteling : wat deze echter met de gezondheid van de mensen te maken heeft, is ons een raadsel! Elders wordt er gesproken van „la fièvre catharale que certains médecins imputent à la mauvaise qualité du seigle” (in de gevangenis van Vilvoorde in één maand 44 sterfgevallen! deze sterfte kan wel heel andere oorzaken gehad hebben dan bedorven rogge). Ook de zwarte pokken teisterden de bevolking, vooral de kinderen. Welke ziekten heersen er te Witterzée? Antwoord : „La pauvreté et la misère”. En te Tweebeek? „des rhumes..., l'immoralité, les maladies vénériennes ou écrouelles, l'alcoolisme.” (het alcoholisme was er zeker een plaag, want Tweebeek en Lembeek waren centra van stokerijen op de grens van Henegouwen). De oorzaak van de „fièvres putrides” te Perwez? „les insectes qui adhèrent aux feuilles des légumes.” Te Tilly zijn het diezelfde koortsen die de mensen teisteren ; de oorzaak? „plusieurs personnes meurent de toute sorte de grains par la cherté qu'il est, d'autre se trouve dans l'impossibilité de payer leur dette n'ayant aucun moment de tranquillité se font du mauvais sang...”. Te Court-St. Etienne spruiten de ziekten door uit : „les vicissitudes du globe” en te Vollezele vinden de veelvuldige gevallen van buikloop hun verklaring in het overdreven eten van hazelnoten.

Er werd in het formulier ook een vraag gesteld betreffende het bestaan van „insectes” in het dorp. Klaarblijkelijk wisten vele wijzen onder de voornaamste inwoners niet wat dat neologisme „insectes” betekende. De maire van Maransart erkent zijn onbevoegdheid : „n'étant pas naturaliste je ne saurois répondre... On y voit quelques animaux rous que nous nommons en patois quatre pieds.” Insekten te Nil-St. Martin? „Point.” Ook te Haut-Ittre zijn er geen. Oorzaken van de ziekten in die dorpen : „la mauvaise nourriture, la malpropreté, l'air et le vent.” Te Thourinnes-les-Ourdons zijn er insecten : „des souris, des limaçons et des chenilles.” Te Perwez leven er ook : „des bégasines, hayrons et gernoubles en abondance” (sneppen, reigers en kikvorsen). Te Sainte-Marie-Geest zijn er geen andere insecten dan schorpioenen. Op de (domme) vraag of de temperatuur sedert 1789 veranderd is, verklaart de maire van Jandrain : „oui... à cause du passage des armées dans les contrées” (betekenis van „température” onbekend).

Met dergelijke wetenswaardigheden kon de préfet niet verder. Op andere dorpen, maar vooral in de steden zijn de antwoorden alleszins meer bevredigend, te Heerne b.v. en te Nijvel. Dit laatste stadje was een belangrijk centrum van kantnijverheid : het numeriek vrouwelijk overwicht was er ontzaglijk, ten gevolge van het groot aantal kantwerksters. De maire vestigt de aandacht van de préfet op de rampzalige gevolgen van het langdurig zittend leven

van de vrouwen, de drankzucht van de mannen en de onzindelijkheid van inwoners, huizen en straten. Het omstandig antwoord van de sous-préfet van Leuven moge hier aangehaald worden omdat het een beeld geeft van onze voorouderlijke opvattingen op medisch gebied omstreeks 1800. Op vraag 24 naar de heersende ziekten stipt deze ambtenaar aan (wij vertalen) :

1. Besmettelijke ziekten, talrijker op de buiten, waar de bewoners, uitgeput door overdaad van werk, ondervoed zijn, onzindelijk en te eng behuisd in afzonderlijke woningen aan alle temperatuurschommelingen blootgesteld ;
2. Met ontsteking gepaarde ziekten zijn eerder zeldzaam ;
3. Slepemde ziekten, als gevolg van de vorige ;
4. Gal- en slijmkoortsen ; zenuwachtige, zwartgallige, catharrhale en stinkende koortsen ; zwarte pokken, mazelen ;
5. Vooral waterzucht, cachemis, beroerten ;
6. Venerische ziekten en tering zeer verspreid.

Op vraag 25 betreffende de oorzaken („d'après les officiers de santé estimés”) :

1. De morele kwalen als neerslachtigheid, teleurgestelde verwachtingen, woede, bijgeloof, bezitsverlies, te lang uitgestelde huwelijken ; deze laatste oorzaak blijkt verbonden te zijn met de talrijke ziekten en met een soort ontaarding die het gevolg is van overdadige venerische uitspattingen, vooral het intieme genot waaraan de jonge lieden lijden (nu kent de préfet het neusje van de zalm!) ;
2. Het overdreven zittend leven, met in de steden te lang geslaap ;
3. Misbruik van tee, koffie en likeur ;
4. Verwaarloosde vallingen vooral bij noorderwind ;
5. De koude ;
6. Onzindelijkheid in de huizen van de kleine lieden ;
7. Uitwasemingen en vochtigheid.

Op vraag 28 : Welk is het getal zinnelozen? Een geneesheer schat het aantal op ongeveer 1 op de 900 inwoners. Een andere een tachtigtal in de stad. Een vijfde onder hen is waanzinnig met tijdelijk of aanhoudend karakter ; bij anderen is de zinneloosheid alleen zwartgalligheid of imbeciliteit ; dit laatste is het geval bij de kloosterzusters (N.B. hier een naklank van de vijandschap van de Franse revolutionnaires tegenover het kloosterleven dat als obskurantisme en geestesdodend aangeschreven stond).

Ook werd de vraag gesteld of de gemiddelde temperatuur sedert

tien jaar veranderd was. Waarop de sous-préfet bevestigend antwoordde, maar met de volgende rake verklaring over de oorzaak: „la continuité des vents du Nord en est une cause assez plausible; mais on ne peut remonter au delà sans s'égarer dans des vues systématiques plus propres à exercer l'esprit des savans qu'à éclairer l'administration...”²⁰.

De korrespondentie tussen minister Chaptal en de préfet te Brussel is daarbij wel interessant, omdat de doeleinden der centrale regering belicht worden. Het ging er Parijs niet alleen om het bevolkingscijfer te kennen, maar ook de toestand van nijverheid, landbouw, handel, kunsten en ambachten en dat met nauwkeurige gegevens, zonder gemeenplaatsen, zelfs over mode en klederdracht. Zoals alle veroveraars met hun superioriteitsgevoel, kwamen de Fransen ons beschaven, in ieder geval ons hun levensopvattingen opdringen, en ook onze industriële bedrijvigheid opknappen. Er moest daarbij toegegeven worden dat Frankrijk als kultuurland te dien tijde aan de spits van Europa en zelfs van de wereld stond. We lezen in een omzendbrief van 16 floréal Jaar IX: „Loin de fixer la mode, l'intérêt bien entendu de nos arts est peut-être d'en multiplier les caprices; car c'est par cette industrie mobile, qui rajunit tout et prête aux produits de chaque jour une nouvelle grâce, qu'on ranime l'émulation et qu'on sollicite la consommation. La France peut être regardée comme la patrie de la mode; et si l'Europe s'endormait jamais dans la consommation monotone de produits toujours uniformes, ce serait à la France de rompre cette ruineuse monotonie, en présentant sans cesse des formes nouvelles, de nouveaux dessins et une nouvelle fabrication...”²¹. Waarbij ook de steun van de Staat beloofd, en beroep op medewerking van de verlichte geesten gedaan worden. In het Dijle-departement had in die zin de préfet een speciale kommissie ingesteld, onder leiding van Weissenbruch, even „overtuigd” voorstander van de Franse politiek als hij het later van de Hollandse en van de Belgische zou worden; ook had de préfet het advies ingeroepen van geleerden als Van Mons, arts en scheikundige, van Rozin, leraar in de natuurkunde aan het Lyceum te Brussel, en van de ambtenaren van Bruggen en Wegen. Het Napoleontisch regime heeft zonder twijfel hier te lande veel aanhangers geteld, ook bij de zogenaamde eerste „flaminganten”, ten minste zo lang het prestige van het Keizerrijk onaangeroerd bleek! Maar praktisch gezien geven ons de hoofd-

(20) A.R.A.B., Préfecture, nr 809.

(21) We verwijzen nogmaals naar de bovenvermelde studie van Mevr. H. Coppéjans, en ook naar de heruitgave van Faipoult's *Mémoire statistique du département de l'Escaut*, door P. Deprez, (Gent 1960). Deze *Mémoire* is zeker rijker en meer betrouwbaar dan die van het Dijle-departement.

stukken in de „Mémoires” over karakter van de bevolking, gewoonten, gebruiken, historische monumenten, geschiedenis, enz. per slot weinig leerrijks, doch zulks mag niet gezegd worden van hetgeen er genoteerd staat betreffende de demografie en betreffende de nijverheid.

3. *De Burgerlijke stand. De bevolkingsbewegingen.*

Eng verband met de volkstellingen houdt ook de kwestie van de organisatie van de Burgerlijke Stand²². Niet alleen werden vanuit Parijs volkstellingen uitgeschreven, die gekondenseerd werden in de bovenbedoelde *Mémoires et Annuaires statistiques*, maar er moesten door de maire's ook regelmatige staten bijgehouden en opgezonden worden over de „volksbewegingen”. Dergelijke staten worden thans nog gehouden : ze liggen aan de basis der jaarlijkse statistieken van 's lands bevolking. Als gevolg op de Wet van 22 frimaire An XII (12 december 1798) op de Registratie en als gevolg ook op de onderrichtingen van de minister van Binnenlandse zaken van 25 prairial An VIII, stuurde de préfet op 26 daarna een circulaire aan al de maire's luidens dewelke op de 1e van iedere maand, te beginnen met de eerstkomende messidor, voor elke gemeente een staat moest opgesteld worden van de geboorten, huwelijken en sterfgevallen. De verordening was trouwens niet nieuw : ze knoopte aan bij de pogingen in dezelfde zin tijdens de tweede helft van de XVIIIe eeuw in Frankrijk en Duitsland gedaan²³. Maar op bedoelde staten van de maire's moesten ook genoteerd worden gegevens betreffende de ziekten, het pauperisme, het onderwijs, de bevoegdheid van de onderwijzers en hun leerlingen („Souvenez-vous que là est l'espérance de la Patrie”), de priesters, enz. Andere omzendbrieven zouden volgen, omdat de dorps-overheden niet veel ijver aan de dag legden. Bij de ministeriële circulaire van 1 prairial waren modelstaten gevoegd ; hun tekst eindigde met de aanmaning : „combien je serai satisfait de montrer au gouvernement de cette belle France rendue au bonheur par ses soins, par les vôtres, citoyen Préfet, et combien vous jouirez de ce que vous aurez fait de sage et de patriotique. Je vous repète encore que je prends un grand intérêt à la confection et à l'exactitude de ces tableaux et à la régularité de leur envoi. Rien n'est plus propre à

(22) Het beste werk over het ontstaan van de B.S. is dat van M.A. Arnoul, *L'ancien Etat civil en Hainaut* (Brussel 1949). Ook L. en P. Lindemans in *Eigen Schoon en De Brabander* hebben zeer gewaardeerde artikelen aan deze kwestie gewijd.

(23) E. Hélin, *Les capitations liégeoises* (Standen en Landen, XXI, blz. 120).

augmenter ma confiance en vous que le soin que vous y apporterez" (get. Lucien Bonaparte) ²⁴.

Van verstandige inzichten in betekenis en doel van de statistiek in het algemeen en van bedoelde staten in het bijzonder getuigt ook de brief van minister Chaptal aan de préfet van de Dijle, gedateerd: 30 fructidor An X. We staan hier op een hoog vlak! „Plus on s'occupe de recherches sur la population, citoyen Préfet, plus on se convainc que les connaissances qu'on peut acquérir à cet égard manquent de plusieurs bases. La juste proportion entre la population, les naissances, les morts et les mariages n'est pas bien connue, et l'on se perd en conjonctures sur un des points les plus importants de l'Economie politique. Je veux lever tous les doutes à ce sujet, et il m'a paru que le moyen le plus efficace d'y parvenir, est d'avoir une table exacte faite des différents lieux de la république, et qui comprenne un nombre suffisant pour servir de terme de comparaison au reste de la France...". Te dien einde, gezien de onmogelijkheid degelijke staten voor het platteland op te maken, stelde de préfet voor de voormelde vergelijkingstatistieken te beperken tot Brussel, Leuven, Nijvel, Tienen en Diest, steden waarvan de maire's bewijzen van bekwaamheid hadden geleverd ²⁵. Maar een administratie zou volmaakt kunnen zijn zonder die hinderlijke venten van ambtenaars en burgers! Veel onwil lag bij de maire's. De tegenkanting kwam echter van de bevolking zelf, zoals we zullen zien.

Onze voorouders hadden een hekel aan de verplichtingen door de wetgeving op de Burgerlijke Stand opgelegd, vooral omdat ze ervan overtuigd waren dat het hier een bevoegdheid van de Kerk gold. 't Is een feit dat ze tussen 1795 en 1804-1805 weigerden hun geboorten, huwelijken en sterfgevallen aan te geven op de gemeenten, uit vijandschap tegenover elke nieuwlichterij of onder invloed van de klerus. Het regent dan ook klachten vanwege de maire's: in vele landelijke gemeenten werd in jaren tijd geen aangifte van de B.S. meer gedaan. En het regende ook bedreigingen vanwege de préfet en de sous-préfets. Enkele voorbeelden zullen volstaan.

De „agent" (kommissaris) bij het kanton Grimbergen schrijft het volgende (Jaar VIII): „les agents des autres communes respectives m'ont déclaré qu'aucun habitant ne veulent plus leur apporter leurs enfants, et attribuent ce manque au moment actuel...". En de agent van Tweebeeek aan de arrondissementskommissaris: „Vous vous imaginez bien, citoyen, qu'il y eut plus de naissances dans notre canton qu'il n'est rapporté à ce tableau; la cause

(24) A.R.A.B., Préfecture, nr 814.

(25) Hierna zal men opmerken dat de staten van die vijf steden, de lofbetuigingen van de préfet ten spijt, toch zo betrouwbaar niet zijn. Préfecture nr 814.

est le prétendu retour des Autrichiens, et les administrés sont assez aveuglés que de céler les naissances de leurs enfants." Soortgelijke klachten over Aarschot, Elsene, Geldenaken, Eigenbrakel, Mellery, Jauche, Herent, St.-Stevens-Woluwe, Nil-St. Martin, enz.²⁶ Te Watermaal verklaart de maire : „Te weinig aangiften werden gedaan voor het jaar IX ; ik heb ze aangevuld volgens de registers van de pastoor." De maire van Hoelaart : „Twee huwelijken werden aangegeven, er moeten er nog tien bijkomen ; 22 sterfgevallen werden niet verklaard ; voor de geboorten 9 nauwelijks aangegeven, waarbij er nog 20 moeten komen ; 11 vrouwelijke geboorten ingeschreven, 12 niet... De niet officieel ingeschreven gevallen werden bij de staat gevoegd." De maire's van Berg en van Buken werden in het jaar XII uit hun ambt ontzet „pour ne pas avoir tenu les registres d'Etat civil." Het geval was nog erger voor de stad Halle, waar de préfet op 12 vendémiaire An XII een zekere burger Blijckaerts tot „expresse" kommissaris aanstelde met de opdracht Tabel nr 12 door de maire opgesteld, te onderzoeken. Het besluit van Blijckaerts luidde : „ce tableau est absolument faux." De préfet had hem trouwens voorgeschreven de Standsregisters te konfronteren met de XVIIIe eeuwse kerkboeken. Zonder twijfel hebben ook de konskripties van 1798 en van de volgende jaren ertoe bijgedragen de achterdocht van de mensen aan te wakkeren.

Op 15 messidor An VIII deed de préfet zijn beklag over de moeilijkheden bij de uitvoering van de beslissingen van Parijs : de bestuurlijke organisatie van de twee arrondissementen Leuven en Nijvel was nog niet voltooid ; in vele gemeenten was er zelfs nog geen maire, omdat het soms onmogelijk was bevoegde personen, met voldoende kennis van de Franse taal, te ontdekken ; nauwkeurigheid bij de cijfers was helemaal zoek ; het volk lag nog steeds in de greep van de priesters, enz. In een samenvattend verslag van de sous-préfet van Nijvel over het Jaar IV, staat te lezen : „Il est impossible de parvenir à connaître la diminution ou l'augmentation de la population, tant qu'on ne pourra pas contraindre les habitans de la campagne à faire les déclarations prescrites des naissances et des décès, car l'exception de la commune de Nivelles où je suis sûr qu'il en a jamais eu de recélé, je ne crois pas qu'il se trouve une seule commune dans les ci-devant cantons ruraux où se fassent exactement les déclarations, et il y en a même où il ne s'en fait pas une seule dans tout le cours de l'année. Je ne cesse de recommander aux maires de faire sentir à leurs concitoyens à combien de regrets ils s'exposent eux-mêmes, et à combien de malé-

(26) Voormelde dokumenten in Adm. C. et sup. de la B., nrs 330, 791, 797 en 798, en in Préfecture, nrs 806, 807, 1013 en 1014.

dictions de la part de leurs enfans qui se trouveront bâtards, et de leurs successeurs qui ne pourront prouver la légitimité ou la mort de leurs devanciers. J'ai même employé les menaces vis-à-vis des maires de les denoncer eux-mêmes, mais tout cela jusqu'à présent a produit peu d'effet, de sorte que je crois qu'il conviendrait d'obliger absolument les juges de paix à informer sur ces mépris et cette désobéissance formelle aux lois...". De sous-préfet van Leuven luidt dezelfde klok, met hetzelfde aksent op de noodlottige invloed van de priesters en „confessionnaires": geen enkele aangifte werd gedaan in het merendeel der gemeenten²⁷.

Uit dat alles moeten we wel besluiten dat voor de genealogen, maar vooral voor de (statistische) demografie, de Standsregisters, zeggen we voor de periode 1795-1805, steeds onbetrouwbaar zijn, soms zelfs waardeloos. Als dan omstreeks 1803-1804 stilaan verzoening tussen klerus en wereldlijk gezag intreedt (het Konkordiaat met de Organische Artikelen van kracht sedert 8 april 1802) worden door de buitenmensen de aangiften van geboorten, huwelijken en sterfgevallen regelmatigiger gedaan, soms die welke betrekking hebben op de vorige jaren, dus met terugwerkende kracht. De staten van het jaar 1805 af zijn onverdacht. Het moet ons echter verheugen dat de Standsregisters van de steden, ongeacht hun soms abnormale cijfers, wel vertrouwen mogen inboezemen. In de steden waren immers het staatsgezag en het administratieve apparaat heel wat doeltreffender dan op de dorpen met hun bekrompen, afwijzende maire's, griffiers en veldwachters.

Ten slotte moeten we hier nog vermelden dat er tussen 1806 en 1809 tellingen of opstellen van staten werden uitgeschreven, de eerste als gevolg op de ministeriële circulaire van 3 november 1805. Van 1 juni 1807 dateert een circulaire van de minister van Binnenlandse zaken waarbij aan de gemeenten een zeer omstandige staat van de bevolking en haar sociale indeling werd gevraagd; en idem van 10 augustus 1809 aan de gemeenten met meer dan duizend inwoners.

Van de resultaten van die tellingen zijn in het archief van de Dijle-prefectuur slechts sporadische gegevens aanwezig. Hetzelfde geldt voor de echte telling uitgeschreven door de circulaire van 12 brumaire An XIV (3 november 1805). We menen dat deze telling niet in alle departementen uitgevoerd werd.

(27) A.R.A.B., Préfecture, nrs 791 en 1014.

4. *De tellingen van 1815 tot 1829.*

Onder het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd slechts één enkele Algemene Telling uitgevoerd, die van 1829. Maar ernstig is er gewerkt geworden aan het verbeteren en aanvullen van de uit het Franse regime overgeërfde wetgeving op het gebied van de Burgerlijke Stand en het houden van de registers, vooral dan van de tabellen en van de staten van de Bevolkingsbewegingen (K.B. van 2 april 1816, en circulaire van de gouverneurs van 15 december 1814 o.m.) door de steden en gemeenten aan de gouverneurs over te maken samen met de politieverlagen; van deze laatsten is er jammer genoeg niet veel overgebleven in de provinciale archieven, soms wel in de stadsarchieven. Het was de bedoeling van de regering, evenals van de Parijse voorheen, betrouwbare overzichten uit te werken van 's Rijks toestand, niet alleen op het gebied van het bevolkingscijfer, maar ook op economisch-sociaal gebied²⁸.

De jaarlijkse berekeningen van het bevolkingscijfer, op grond van de vorige volkstellingen bijgehouden door de staten van de bevolkingsbewegingen (overschotten van geboorten of sterfgevallen), en die terecht kwamen in de officiële publikaties: Almanach royal (opvolger van de Almanach impérial), Memorialen, en ook overgenomen werden in de talrijke „Almanachs” en „Guides” die in die jaren verschenen, waren stilaan onbetrouwbaar geworden, omdat de lokale overheden door de band geen nauwkeurige rekening hielden van de in- en uitwijkingen. Zo werd er in 1820 gekonstateerd dat Brussel 2.146 inwoners te veel, en Leuven 2.000 te weinig telde, en voor sommige plattelandsgemeenten, sterk onder invloed van de uitwijking, het verschil tussen werkelijkheid en berekening, soms 40% bedroeg. Een nieuwe algemene telling werd dus noodzakelijk geacht.

In 1816 en 1820 werden nijverheidsstatistieken samengesteld, grotendeels gesteund op statistieken uit de Franse tijd. Ze werden enkele jaren geleden uitgegeven door I.J. Brugmans³⁰.

In 1827 gaf E. Smits, sekretaris van het inmiddels opgerichte Statistisch Bureau, zijn „Nationale Statistiek” uit, bevattende 31

(28) Zeer interessant in dit verband zijn de gegevens vervat onder de nrs 283-284 van het Provinciaal Archief op het A.R.A.B.: het gaat daarin over de uitvoering van de ministeriële circulaire van 24 juli 1815 betreffende het opstellen van een „itinéraire général du Royaume.”

(29) S.A.B., Supplement Karton 12. Voorbeelden: Londerzeel: 4078 en 3230; Merchtem: 2798 en 3480; Halle: 5154 en 4612; Nodebais: 1351 en 1017; Pellenberg: 930 en 1788(?); Haren: 480 en 601, enz.

(30) Statistiek van de Nederlandse nijverheid, I en II (R.G.P., 's Gravenhage, 1956).

tabellen „betrekkelijk tot de gesteldheid der bevolking in de Nederlanden sedert de oprichting van het Koninkrijk tot en met 1824”, aangevuld met een tweede reeks, van 1825 tot 1829³¹.

Bij Kon. Besluit van 3 juli 1826 werd een „Statistiekbureau” bij Binnenlandse zaken ingesteld, onder leiding van een Kommissie: voorzitter van deze Kommissie was minister Van Gobbelschroy, leden o.m. A. Quetelet en de inspekteur-generaal voor de nationale Nijverheid Netcher, en sekretaris E. Smits. Deze Kommissie is dan na de Scheiding van 1830 ons Nationaal Instituut voor de Statistiek geworden.

Vermelden we ook de instelling in 1818 van de provinciale Geneeskundige Kommissies („... voor geneeskundig onderzoek en toezicht”) die door de verbetering van het hygiënisch lot van onze bevolking en voor de medische uitrusting van ons land in de loop van de XIXe eeuw van zo grote betekenis zijn geweest.

En ten slotte dat door Kon. Besluit van 29 september 1828 een Algemene Volkstelling werd uitgeschreven. Deze nieuwe telling zal in 1829 uitgevoerd worden onder de kundige leiding van de Kommissie van 1826, inz. van Smits en Quetelet. Het onmiddellijk doel ervan was het aanleggen van uitvoerige „Volksregisters bevattende de zoodanige opgaven en bijzonderheden nopens de bevolking, welke kennis in het belang van het algemeen, nuttig en noodzakelijk is bevonden.” En in 1846 heeft dan onze eerste Tienjaarlijkse Telling plaats gevonden, ook onder toezicht van A. Quetelet.

Noteren we ook nog tenslotte dat in sommige steden, o.m. te Brussel in 1816, 1835 en 1842, demografische en sociaal-ekonomische tellingen werden gehouden: de resultaten ervan, voor Brussel bedoelen we, werden opgetekend in de rijke seriën zware registers op het Stadsarchief te Brussel, waarover we later uitvoerig zullen handelen. De telling van 1842 werd door J. Kruithof bestudeerd³².

(31) 's Gravenhage 1827 en 1829.

(32) J. Kruithof, *De samenstelling der Brusselse bevolking in 1842*. (Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen, 1956, nr 3, blz. 159-221). Reeds in 1815 was er kwestie van een nieuwe volkstelling: het kwam echter niet verder dan een circulaire aan de gemeenten over een telling van vreemdelingen, deserteurs en leeglopers (Mem. prov. Brabant, 1814-1817, blz. 55). Op 1 maart 1816 nieuwe circulaire over een volledige volkstelling, met gedrukt formulier; ten gevolge van de talrijke veranderingen sedert de telling van 1806, bleken de resultaten van deze laatste geen voldoende waarborgen te bieden als basis voor berekeningen (ibidem, blz. 277). Alleen te Brussel werd een telling uitgevoerd. Zie ook de circulaire van de gouverneur van Brabant van 20 april 1822 (Mem. VI, 1822, blz. 320).

Het belang van de kommunikantencijfers en de verhouding ervan tot de bevolking

(Uitgewerkt op de dekenij Aalst van 1621 tot 1795).

door

E.H. J. DE BROUWER

INLEIDING

1. *Wat zijn kommunikanten- of paskantencijfers?*

Het is het totaal van de personen (vanaf ongeveer 12 jaar), die in de paastijd aan hun paasplicht hadden voldaan. De pastoors waren er immers toe gehouden al hun parochianen *nominatim* aan te tekenen bij het nakomen van deze verplichting; de verzuimers werden vermaand en ter vervulling aangemoedigd of bedreigd met aanklacht bij de officiaal te Mechelen. Dat *nominatim* aantekenen werd vermoedelijk niet al te strikt en over het algemeen zelfs niet nagekomen. Veelal worden, naast het aantal paashouders, ook deze genoemd die de verplichting niet volbrachten.

2. *Bronnen*

a) De eerste en algemeen gekende, en gedurende de laatste jaren ook meer benutte bron, zijn de dekanale verslagen. Jaarlijks moest de deken, volgens voorschrift van het koncilie van Trente, al de parochies van zijn distrikt bezoeken en hierover een verslag sturen aan de bisschop. Voor wat het bisdom Gent betreft, berusten deze verslagen in bewaring op het Rijksarchief te Gent. Voor de dekenij Aalst bleven verslagen bewaard van 1590 tot 1638 (met onderbrekingen), van 1654, 1655, 1669-1672, 1680/83, 1684/85, 1704-1709, 1715-1763 (eveneens met hiati). Een gedeelte van de dekanale verslagen is verloren gegaan. Daarbij, in ieder verslag komen geen kommunikantencijfers voor.

b) Een minder gekende bron is het register van de dekenen zelf. Laten wij ze dekanale registers noemen, waarin de deken veelal beknopt aantekent wat in de dekanale verslagen wordt behandeld. Voor menig jaar worden ook hierin de kommunikantencijfers aangetekend.

Wat de dekenij Aalst betreft bleef een bundel van 6 registers bewaard, die op alle gebied waardevolle aanvullende gegevens bevatten. Deze berusten in het archief van de dekenij Asse en werden mij vriendelijk gesignaleerd door Z.E.P. Spanhoven.

Het bundel bevat verslagen van de aarts priesters Philip van Hulsen (tot 1640) en N. de Walsche (waarvan sommige zelfs met aantekeningen van het aartsbisdom) van 1623 tot 1652. Twee kleine registers met verslagen van 1642-1648 en 1653-1660 van de aarts priester Nicol. de Walsche. Twee kleine registers met verslagen van 1688 tot 1693, opgemaakt door aarts priester Antonius van Papenbroeck.

Een register, bijgehouden door aarts priester G. Reinders, bevat verslagen van 1729 tot 1758.

Een ander register deed dienst onder 3 dekens, nl. C.F. de Bruyne, L. Rommes en J.J. van Keerbergen, en bevat beknopte gegevens maar ook kommunicantcijfers van 1761 tot 1795.

c) Als laatste bron, met kans op kommunicantcijfers, gelden de parochiale archieven en voornamelijk de parochieregisters. Aldus tekende pastoor De Vleeschouwere nauwkeurig de kommunicanten aan voor Teralfene van 1642 tot 1678. Voor verschillende jaren is er zelfs een lijst bij met de namen. In de dekenij Geraardsbergen stelde ik hetzelfde vast voor Pollare.

3. *Betrouwbaarheid*

Welk is nu de betrouwbaarheid van de gegevens?
Enkele vaststellingen :

a) De meeste k.c. zijn *nauwkeurig*. Dit is zelfs soms waar, wanneer er bijstaat : *circiter* of *salvo justo*. Men gebruikt dit trouwens te pas en te onpas. Het zal b.v. niet in ons gedacht opkomen aan te tekenen circ. 303 te Essene in 1643, circ. 176 te Heldergem in 1642, circ. 152 te Bussegem in 1642, circ. 253 te Appels in 1644 enz.

b) Andere k.c. zijn *betrekkelijk-juist* : hiertoe dient het veelvuldig gebruikte *circiter* of *salvo justo*, dat voorkomt bij decimale gegevens en over het algemeen voor de grotere agglomeraties, als bv. Asse, in 1639 circ. 1075, in 1640 circ. 1170, in 1642 circ. 1100, in 1644 circ. 1170, enz.

c) Soms stelt men *opvallende verschrijvingen* vast. Slechts enkele vb.: voor Mollem telde men in 1644 310 komm., in 1647 106 en in 1648 302. De pestepidemie van 1646 had zeker invloed op het kommunicantcijfer van 1647, maar niet in dergelijke verhouding en daarbij liep het herstel niet zo snel op ; — te Iddergem springt

men van 176 komm. in 1654 tot 280 in 1655 ; — te Asse noteren de cijfers een depressie van 1250 in 1716 tot o.1040 in 1719 om het jaar daarop o.1500 aan te geven ; ongetwijfeld heeft de deken in 1716 o.1400 bedoeld ; — voor Haaltert schrijft de deken in 1743 950 kommun. in 1744 100 (sic) en voor 1745 ultra 1000 ; het ligt voor de hand dat de deken 1000 heeft bedoeld ; — te Baardgem telde men in 1739 375 komm., in 1740 salvo justo 490 en in 1741 en volgende jaren 380 ; er worden hierdoor voor 1740 honderd te veel aangegeven ; — voor Merchtem komen in de dekanale verslagen 1500 komm. voor in 1746 terwijl in het dekanaalregister er 11.500 staan aangegeven (slechts één cijfer te veel!) enz.

Soms omvat de beschrijving een hele reeks van jaren. Aldus noteert de deken voor Mespelaere in de verslagen voor de periode 1745-55 telkens 120 komm., terwijl dit in het register onveranderd 220 bedraagt. Voor Gijzegem schakelt de deken plots over van 550 komm. (1790, 1791, 1792) op 250 (1793, 1794, 1795, 1796) ; er is geen enkele reden om dit te verrechtvaardigen.

d) In enkele gevallen zijn de kommunikantencijfers *absoluut onbruikbaar* : blijkbaar heeft de pastoor of de deken een of ander getal uit de lucht gegrepen. Dit was o.m. het geval te Lede, waar men in 1769 het aantal kommunikanten van 2000 verhoogt tot o.2400, het jaar daarop tot o.2500, met een onverklaarbare regressie in 1772 tot 19/2000, vanaf 1777 met 2500 tot 2800 in 1782, met tussendoor 2600, om vanaf 1789 tot 1796 er reeds 3000 aan te geven. Deze cijfers zijn louter fantastisch, wanneer men weet dat een bevolkingstelling van 1786 2251 komm. en 739 kinderen vermeldt (= 2990 zielen), en de tellingen van 1796 met respectievelijk 2834 en 3024 inwoners. De deken merkt trouwens zelf aan „dat het juist aantal kommunikanten onbekend is, gezien de pastoor de namen van de paasbiechters niet aantekende, waartoe hij nochtans was verplicht”.

Besluit : De kommunikantencijfers hebben dus een waarde, ja zelfs een grote waarde, maar een *betrekkelijke waarde*. De gegevens dienen kritisch gebruikt te worden en men moet de moed hebben voorzichtig en verantwoord de nodige wijzigingen aan te brengen.

I. WELK IS NU DE WAARDE VAN DE KOMMUNIKANTENCIJFERS ?

Hun eerste belang was van godsdienstige aard, want naast deze die hun paasplicht hadden nagekomen, werden over het algemeen ook de verzuimers aangegeven. Over de waarde ervan voor de parochiale geschiedenis en het godsdienstig leven willen wij hier niet verder uitweiden.

Voor al het belang van de kommunikantencijfers voor de demografische geschiedenis van een dorp of streek willen wij onderlijnen. Daarom is het nodig de verhouding te bepalen van de kommunikanten tot de bevolking.

1. *Bestaat er een verhouding tussen de kommunikantencijfers en deze van de bevolking?*

Ongetwijfeld, en over het algemeen werd de verhouding bepaald op $\frac{3}{5}$ of 60% kommunikanten tegenover $\frac{2}{5}$ of 40% niet-kommunikanten. Deze verhouding werd gebruikt zowel in de „Geschiedenis van Hofstade” (1948, blz. 137) als in „Bijdrage tot de Parochiale Geschiedenis van Haaltert” (1956, blz. 111) en in de „Geschiedenis van Impe” (1958, blz. 56). Voor „Zo groeide Hofstade” (1958, blz. 7) werd de verhouding gewijzigd van $\frac{4,5}{7}$ of 64,2% tegenover $\frac{2,5}{7}$ of 35,7% niet-kommunikanten. Voor „De Demografische Evolutie van de Bevolking in het Land van Aalst”, in „Bijdrage tot de Geschiedenis van het Godsdienstig Leven en de kerkelijke instellingen in het Land van Aalst tussen 1550 en 1621” (1961, blz. 263) werd de verhouding $\frac{2}{3}$ of 66,6% kommunikanten en $\frac{1}{3}$ of 33,3% niet-kommunikanten gebruikt. In de „Geschiedenis van Denderleeuw” (1960, blz. 133) werd de verhouding volgens gegevens van 1636 tot 1638 berekend op 52,7 kommunikanten en 47,2 niet-kommunikanten.

In „De demografische evolutie in enkele dorpen in de omgeving van Aalst gedurende de 17e en 18e eeuw” (1961, blz. 4) hebben wij evenwel gemeend dat een onderscheid dient gemaakt, wat de verhouding betreft, tussen de 17e en 18e eeuw.

Voor de 17e eeuw bekwamen wij 62,5 kommunikanten en 37,5 niet-kommunikanten, waar C. de Rammelaere voor het Land van Schorisse 62,1 komm. en 37,8 niet-kommunikanten telt. Er werd als vaststaande beschouwd dat de verhouding van de kommunikanten tot het totale bevolkingscijfer $\frac{2}{3}$ of 66% bedraagt.

Ik meende dat althans voor de *tweede helft van de 18e eeuw* naar een andere verhouding diende te worden gezocht. De verhou-

ding voor deze dorpen uit het Land van Aalst was immers 76,5 kommunikanten en 23,4 niet-kommunikanten, zodat $\frac{3}{4}$ kommunikanten tegenover $\frac{1}{4}$ niet-kommunikanten werd genomen. Hiermee benaderen wij het procent door prof. dr. H. van Werveke en dr. P. Deprez aangegeven voor Gent.

M. Bovijn in zijn „Geschiedenis van Baasrode” (in „Geschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde”, dl. XII, 1962, blz. 62) benadert voor 1772 met 71,75 tegenover 28,25% niet-kommunikanten en 1792 (1600 kommunikanten op een bevolking van 2153 zielen in 1799 of 74,31% tegenover 25,68% niet-kommunikanten) zeer dicht de verhouding $\frac{3}{4}$ of 75% kommunikanten en $\frac{1}{4}$ of 25% niet-kommunikanten.

Wij willen deze gegevens toetsen op een uitgestrekter terrein. Wij beschikken immers over de kommunikanten- én bevolkingscijfers voor de dekenij Aalst omstreeks 1635. Ook gegevens uit het einde van de 18e eeuw staan ter beschikking.

a. *De eerste helft van de 17e eeuw*

Bij de berekening werden de dorpen in 4 reeksen verdeeld, nl. de eerste reeks omvat de dorpen met in 1635 minder dan 100 kommunikanten, de 2e reeks de dorpen tussen 100 en 500 kommunikanten, de 3de reeks deze met minder dan 1000 kommunikanten, en ten slotte de vierde reeks met boven de 1000 kommunikanten. Van ieder dorp tellen wij, in zover zij beschikbaar zijn, de kommunikanten van 1634 tot 1640 samen en doen hetzelfde met de inwoners; hierop berekenen wij het procent.

Uit tabel I blijkt dat in de eerste reeks (nl. de kleinste parochies, het aantal kommunikanten door dit van de niet-kommunikanten bijna wordt benaderd. In de tweede reeks bedraagt dit ongeveer 60% voor de kommunikanten en ruim 40% voor de niet-kommunikanten. De derde reeks geeft 57% tegen 43%, terwijl voor Assen respectievelijk 66% en 34% bekomt.

Het totaal van de verschillende totalen geeft ongeveer 60% *kommunikanten tegen 40 procent niet-kommunikanten.*

Nieuwerkerken werd buiten reeks geplaatst omdat het mij eenvoudig onmogelijk schijnt dat het dorp, slechts 45% kommunikanten zou tellen, tegen 55% niet-kommunikanten of kinderen onder de 12 jaar.

b. *De laatste helft van de 18e eeuw*

Voor deze periode werden de dorpen in drie reeksen verdeeld. De eerste reeks omvat deze tot 500 kommunikanten, de tweede deze van 500 tot 1000 kommunikanten en de derde de parochies met meer dan 1000 kommunikanten.

Wat de inwoners betreft beschikken wij over 3 tellingen, waarvan sommige weinig nauwkeurig zijn : een telling van 1791, in het vooruitzicht van mogelijke opeisingen, zodat heel begrijpelijk het aantal inwoners over het algemeen werd opgedreven, een telling van 1796 en een telling van 1799/1800. Wij nemen nota van de verschillende gegevens en deze waarop de berekening werd gemaakt, werden cursief gedrukt.

Tabel I.

	1634		1635		1636		1637		1638		1639		1640		Totaal		Procent		
	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm.</i>	<i>Komm.</i>	
<i>1e reeks</i>																			
Kobbegegem	—	—	—	—	—	—	—	—	80	152	—	—	—	—	80	152	52,65%		
Mespelare	51	101	50	100	51	120	61	127	69	120	68	105	68	113	418	786	53,43%		
															498	938	53,09%		
<i>2e reeks</i>																			
Aaigem	324	529	324	529	326	536	331	489	340	500	333	529	340	529	2318	3641	63,66%		
Appels	223	435	237	440	239	429	229	423	246	434	243	408	396	248	1813	2817	64,35%		
Baardegem	191	314	196	343	182	309	197	310	207	348	218	342	218	373	1409	2339	60,19%		
Brusegem	150	251	156	263	—	—	162	257	166	266	157	262	159	265	956	1564	61,12%		
Denderbelle	—	—	—	—	213	402	220	417	230	431	238	438	—	—	901	1688	53,37%		
Denderleeuw	—	—	—	—	308	596	321	603	320	600	—	—	—	—	949	1799	52,75%		
Erpe	—	—	—	—	273	560	272	570	254	400	—	—	—	—	799	1530	52,22%		
Essene	269	423	275	436	291	461	282	401	294	431	306	484	296	490	2013	3126	64,39%		
Gijzegem	166	266	160	262	165	291	166	291	173	291	175	292	180	300	1185	1993	59,45%		
Haaltert	452	676	—	—	471	870	503	932	513	850	516	860	525	862	2980	5050	59,00%		
Heldergem	—	—	—	—	159	320	163	234	170	252	(173	593)	187	353	679	1159	58,54%		
Hekelgem	400	603	402	609	391	615	382	603	—	—	383	580	—	—	1958	3010	65,04%		
Herderssem	184	309	—	—	164	250	167	259	171	266	165	304	—	—	851	1388	61,31%		
Hofstade	336	590	(333	500)	335	590	353	596	380	606	—	—	340	540	1744	2922	59,68%		
Iddergem	187	323	—	—	187	323	190	308	203	329	—	—	193	354	960	1637	58,63%		
Kerksken	—	—	—	—	198	350	—	—	197	288	191	292	185	337	771	1267	60,85%		
Liedekerke	—	—	—	—	425	630	402	636	400	626	—	—	—	—	1227	1892	64,85%		

(7)

HET BEIANG VAN DE KOMMUNIKANTENCJFERS

73

	1634		1635		1636		1637		1638		1639		1640		Totaal		Procent
	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm. Inw.</i>	<i>Komm.</i>
Mazenzele	127	215	142	236	150	255	157	233	152	260	162	273	151	266	1041	1738	59,89%
Meldert	321	559	332	562	332	562	315	±500	330	500	—	—	—	—	1630	2683	60,75%
Mere	301	566	300	570	313	600	309	587	322	600	312	600	325	615	2182	4138	52,72%
Mollem	—	—	303	515	—	—	272	450	301	470	—	—	310	450	1186	1685	70,38%
Oudegem	240	428	235	420	236	455	263	460	246	461	249	450	249	458	1718	3132	54,85%
Teralfene	152	230	—	—	—	—	141	228	150	242	—	—	—	—	443	700	63,28%
Welle	169	285	160	294	166	298	168	306	170	313	—	—	157	289	990	1785	55,46%
Wieze	295	490	282	470	276	474	284	510	297	500	295	500	306	510	2035	3454	58,62%
<i>3e reeks</i>															34728	58137	59,73%
Buggenhout					526	963	512	943	500	960					1538	2866	53,66%
Erembodegem	580	1102					598	853	588	930					1766	2885	61,90%
Lede	(630 987)		648	1250	694	1311	714	1320	712	1332	681	1304	717	1326	4166	7843	53,11%
Merchtem							783	1340	803	1376					1586	2716	58,39%
Moorsel	507	800	506	820	512	826	509	850	540	850	550	900	550	900	3674	5946	61,78%
Opwijk							802	1406	836	1447					1638	2853	57,41%
															14368	25109	57,22%
<i>4e reeks</i>																	
Asse							1070	1645	(1031 1800)	1075	1659	±1170	1700	3315	5004	66,24%	
															52909	89185	59,32%
<i>Buiten reeks</i>																	
Nieuwerkerken	415	920	448	925	415	913	400	887	367	894	420	900			2465	5442	45,29%

Tabel II

	Kommunikanten		Inwoners		%
	1796 ¹	1791 ²	1796 ³	1799 ⁴	
<i>1e reeks</i>					
Bollebeek-Kobbegem	430				
Brussegem	± 300				
Heldergem	450	700	716	457(?)	62,85
Herderssem	450	642	714	920	64,42
Mazenzele	± 350				
Mespelare	160		232	235	69,00
Terafene	± 500	700			71,43
				Totaal	66,04
<i>2e reeks</i>					
Aaigem	± 900		1318	1408	68,28
Appels	± 700		696(?)	940	74,47
Baardegem	± 580		799	730	72,50
Denderbelle	550		599(?)	795	69,18
Essene	750				
Gijzegem	550	780	703 ⁵	681	78,23
	516 ⁵		703		73,33
Iddergem	593	780	636	693	85,93
Kerksken	570		653	890 ⁶	74,02
Liedekerke	801	1600			
Meldert	790		1422	1523	55,55
Mollem	600				
Oudegem	± 850			1257	67,62
Welle	± 700	1026	931	888	75,18
Wieze	± 850			1202	70,71
				Totaal	70,59

(1) Kommunikantencijfers uit het register van de deken.

(2) Ra. Gent, Kasselrij Aalst, nr. 394: telling ter uitvoering van het voorschrift van 27 augustus 1791, met vermelding van de graanvoorraad en het verbruik door bevolking en veestapel.

(3) Ra. Gent, Scheldepartement, nr. 1673: bevolkingstelling van 1796.

(4) Bevolking in het jaar 8 van de Franse Republiek, in „Mémoire Statistique du département de l'Escaut par M. Faipoult”, ingeleid door dr. P. Deprez (O.VI. Verbond van de Kringen voor Geschiedenis. Documenten nr. 3. Gent, 1960).

(5) Ra. Gent, fonds Lede-moderne, nr. 92: „Tafel inhoudende professionen ofte gemeentens hunne numbers” van de dorpen van het kanton Lede, rond het einde van 1796. Al de inwoners staan er in met naam en ouderdom. Zo telde Gijzegem in 1796 703 inw., samengesteld uit 516 personen boven de 12 jaar en 187 van minder van 12 jaar; Erpe telde 1717 inwoners: 1140 +12 jaar en 576 —12 jaar; Hofstade met 1425 inw.: 1049 +12 j. en 376 —12 j.; Lede 3024 inw.: 2166 +12 j.

3e reeks

Asse	±2610 ¹²	3698 ¹²			70,58
Buggenhout	±1800		1690	1796	
Denderleeuw	±1010	1700	1216	1400 ⁷	77,21
Erembodegem	1687	2200	2325	2320	72,55
Erpe	1325	2000	1716 ⁵	1638	77,21
	1140 ⁵		1716 ⁵		66,43
Haaltert	1660		2204	2250	75,31
Hekelgem	1100				
Hofstade	±1070	1560	1425 ⁸	1397	75,08
	1049 ⁵		1425 ⁵		73,61
Lede	±3000	3500	2734	3120	
	2165 ⁵		3024 ⁵		71,51
Merchtem	2200				
Mere	1475	2000	1602 ⁵	1874	77,37
	1105 ⁵		1602 ⁵		68,96
Moorsel	1700(?)		1746	1918	88,91
Nieuwerkerken	1260	1850	1597 ⁵	1710	78,89
	1178 ⁵		1597 ⁵		73,56
Opwijk	±1950				
Totaal					75,10

Voor de eerste reeks loopt het aantal kommunikanten op tot 66,04%, voor de tweede reeks tot 70,59% en voor de derde reeks tot 75,10%. Voor het totaal van de behandelde dorpen bedraagt dit 73,15%. Wat de verhouding kommunikanten tot de niet-kommunikanten betreft merkt men over het algemeen aangroei van de kommunikanten naar gelang het belang van het dorp.

In ieder geval die verhouding benadert voor het einde van de 18e eeuw $\frac{3}{4}$ of 75,00% kommunikanten en $\frac{1}{4}$ of 25,00% niet-kommunikanten. Een mededeling van burgemeester Van der Meulen, van 21 juli 1786⁸, bevat een belangrijk gegeven voor Lede: er waren hier 2251 kommunikanten of 75,28% en 739 kinderen of 24,72%, in totaal 2990 zielen. Volgens een telling voor Asse,

en 859 —12 j.; Mere 1602 inw.: 1105 +12 j. en 497 —12 j.; Nieuwerkerken 1597 inw.: 1178 +12 j. en 419 —12 jaar.

(6) Voor Kerksken wordt de berekening gemaakt op een gemiddeld van de cijfers van 1796 en 1799: 771.

(7) Denderleeuw wordt op dezelfde wijze berekend als voor Kerksken: 1308.

(8) Ra. Gent, Familiefonds, nr. 777.

(9) Demografische en Sociale Toestand in het Kanton Lede in 1796, in „Bijdrage tot de Geschiedenis van het Platteland in Vlaanderen” (Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis. Voorlichtingsreeks nr. 30).

(10) Jan Lindemans, *Toponymie van Asse*, blz. 10.

(11) H. Vangassen, *Geschiedenis van Ninove*, II, blz. 467.

(12) Kommunikanten en inwoners van 1786.

eveneens in 1786, waren hier 3698 inwoners¹⁰ en anderzijds 2610 kommunikanten of 70,58%.

Eveneens valt op, zowel de relativiteit van de kommunikantencijfers als deze van de tellingen.

Ook de telling van het kanton Lede in 1796⁹ wijst in dezelfde richting: op de 22.211 inwoners waren er 15.754 ouder dan 12 jaar of 70,92% en 6.457 jonger dan 12 jaar, hetzij 29,08%.

Ninove komt onze bewering staven. Ook hier beschikken wij over een bevolkingstelling van 1784, waarbij 2121 personen „boven de 12 jaar” (= kommunikanten) op 2823 inwoners worden aangegeven¹¹, hetzij 75,13% kommunikanten tegenover 24,86% niet-kommunikanten.

Nog op een ander punt dient de aandacht te worden getrokken: de kommunikantencijfers zijn over het algemeen minder betrouwbaar dan vroeger. Dit blijkt duidelijk wanneer zij worden geplaatst tegenover een gedetailleerde telling uit hetzelfde jaar. De afwijking tussen de cijfers uit het dekanaal register en de officiële telling is niet overdreven voor Gijzegem, nl. respektievelijk 550 en 516, voor Hofstade 1070 en 1049 en evenmin voor Nieuwerkerken 1260 en 1178; voor andere dorpen maakt het een verschil van 15 à 25 procent, nl. voor Erpe met respektievelijk 1325 en 1140 en Mere met 1475 en 1105; ... om van Lede, met ±3000 en 2166 maar liever niet te spreken.

Volgens het dekanaalregister telde men te Lede in 1786 — dus tien jaar vroeger — ±2800 kommunikanten tegenover 2251 volgens een bevolkingstelling. Blijkbaar heeft men er te Lede naar geslagen gelijk een blinde naar een ei... en ook elders heeft men over het algemeen niet te nauw gekeken. Trouwens de aangroei van de parochies maakte een nauwkeurige telling niet gemakkelijker!

Ik meen te mogen besluiten dat de verhouding van de kommunikanten tot de niet-kommunikanten voor de laatste helft van de achttiende eeuw 75% of $\frac{3}{4}$ kommunikanten tegen 25% of $\frac{1}{4}$ niet-kommunikanten benadert.

Verder blijkt uit een vergelijking van de procenten uit de periode 1634-1640 en deze van 1791-1799 dat het procent der kommunikanten tegenover de niet-kommunikanten overal (Meldert uitgezonderd) is vermeerderd (van 3,11% te Herdersem tot 35,57% te Mespelare), gemiddeld met 14,18%. In tabel III worden de pro-

centen van beide perioden naast mekaar geplaatst, met in de laatste kolom de aanwinst tegenover 150 jaar vroeger.

Tabel III

	1634-1640	1791-1799	Aanwinst
Mespelare	53,43	69,00	35,57
Aaigem	63,66	68,28	4,62
Appels	64,35	74,47	10,12
Baardegem	60,19	72,50	12,31
Denderbelle	53,37	69,18	15,81
Denderleeuw	52,75	77,21	14,84
Erpe	52,22	66,43	14,21
Gijzegem	59,45	73,33	13,88
Haaltert	59,00	75,31	16,31
Heldergem	58,54	62,85	4,31
Herderssem	61,31	64,42	3,11
Hofstade	59,68	75,08	15,40
Iddergem	58,63	85,93	27,32
Kerksken	60,85	74,02	13,17
Meldert	60,75	55,55	-5,20
Mere	52,72	68,96	16,24
Oudegem	54,85	67,62	12,77
Teralfene	63,28	71,43	8,15
Welle	55,46	75,18	19,72
Wieze	58,62	70,71	12,09
Erembodegem	61,90	72,55	10,65
Lede	53,11	71,51	18,40
Moorsel	61,78	88,91	27,13

c. De periode van 1650 tot 1750

Voor deze periode zijn de gegevens waarover wij tot nog toe beschikken, zeer schaars.

In de parochieregisters van Teralfene tekende de pastoor voor 1642 aan: 170 kommunikanten (of 60%) en 285 inwoners.

Er bleef een telling van Lede bewaard uit het jaar 1685. Volgens die telling waren er 896 — volgens de cijfers van de deken 1680/83 ongeveer 900 — kommunikanten en 473 kinderen, hetzij voor de eerste kategorie 65,44% en voor de tweede 34,66%.

Aaigem telde in 1724 570 kommunikanten en 299 niet-kommunikanten, hetzij respectievelijk 65,59 en 34,40%.

Voor Iddergem, met 489 inwoners in 1727, worden 317 kommunikanten, hetzij 64,82% aangegeven. Eveneens de samenstelling

van de gezinnen wordt meegedeeld: 3 gezinnen van 1 persoon, 18 van 2 personen, 11 van 3, 16 van 4, 13 van 5, 8 van 6, 10 van 7, 11 van 8, 2 van 9, 3 van 10, 2 van 11 en 1 van 12 personen. Hetzij 98 gezinnen met gemiddeld 5 personen per gezin.

Te Appelterre waren er in 1729 408 inwoners, 243 kommunikanten of 59,55% (M. 17, folio 124 r°).

Een Status Animarum van Erembodegem uit het jaar 1754 geeft 1867 inwoners aan, waaronder 1242 of 66,52% kommunikanten.

Deze gegevens zijn onvoldoende om er een konklusie uit te trekken. Toch geeft de telling van beide grotere parochies (Lede en Erembodegem) en de middel-grote (Aaigem en Iddergem) 66% kommunikanten tegenover 34% niet-kommunikanten, terwijl dit voor de kleinere centra (Appelterre en Terafene) respectievelijk 60 en 40% is.

II. WAT IS NU HET BELANG VAN EEN JUISTERE KENNIS DER VERHOUDING TUSSEN KOMMUNIKANTEN EN NIET-KOMMUNIKANTEN ?

De juistere bepaling der verhouding tussen de kommunikanten en niet-kommunikanten heeft op de eerste plaats een waarde voor een nauwkeuriger berekening van het aantal inwoners, ten tweede om hierop het per duizend der geboorten, overlijdens en huwelijken vast te stellen.

1. Een nauwkeuriger berekening van de bevolking

Hiermee worden wij in staat gesteld het bevolkingscijfer te berekenen, rekening houdend met de kategorie tot dewelke het dorp behoort en de periode waarvan de berekening dient gemaakt.

Voor de periode tot 1650 is de verhouding over het algemeen 60% of 6/10 kommunikanten tegen 40% of 4/10 niet-kommunikanten; op de kleinste en kleinere parochies ligt de verhouding 55% of 5,5/10 tegen 45% of 4,5/10.

Voor de periode 1650 tot 1750 wordt voorlopig een verhouding 65% of 2/3 tot 35% of 1/3 aangenomen.

Voor de periode na 1750 moet zeker voor de dorpen van boven de 1000 kommunikanten de verhouding worden gebracht op 75% of 3/4 kommunikanten tegenover 25% of 1/4 niet-kommunikanten. Voor de overige dorpen ligt de verhouding over het algemeen iets lager en dicht bij de 65% of 2/3 tot 35% of 1/3.

2. *Een nauwkeuriger berekening van het per duizend der geboorten, overlijdens en huwelijken*

Een voorbeeld moge volstaan. Nemen wij Lede, waar het aantal geboorten voor de periode 1786-1795 103 gemiddeld per jaar bedroeg, dit betekent op een bevolking van 2990 inwoners (75% komm.) 34,44 per duizend en op een bevolking van 3463 inwoners (65% komm.) 29,44 per duizend. Dit betekent een verschil van ongeveer 5 per duizend, wat in een berekening van het geboortekoëfficiënt niet te versmaden is. Hetzelfde geldt voor het huwelijks- en overlijdenskoëfficiënt.

BESLUIT

Wij mogen besluiten dat de kommunicantencijfers een grote waarde bezitten ook voor de demografische geschiedenis, mits een zo nauwkeurig mogelijke vaststelling van de verhouding tot de bevolking, die voor de eerste helft van de 17e eeuw dient bepaald op 60% kommunicanten (met een kleiner procent voor de kleinere parochies) en 75% kommunicanten voor de tweede helft van de 18e eeuw (eveneens met een lager procent voor de kleinere dorpen).

Pol de Mont en de „Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde”

door

Dr. Gilbert DEGROOTE

Het geestelijk portret dat Dr. G. Meir, in een veelzijdige monografie, van de dichter, essayist, leraar, volksoepvoeder, folklorist en redenaar Pol de Mont heeft ontworpen, kan met deze lichte toets bijgewerkt worden: De Monts bedrijvigheid als lid en secretaris van de „Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde”¹.

G. Meir deelt in dat verband alleen mede, dat P. de Mont op 23 maart 1880 een briefje van A. Rodenbach ontving, waarin deze hem inlichtingen vroeg over de „Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde”, en dat beiden, op voorstel van Prof. P. Willems, lid werden van deze vereniging².

De uitnodiging, die door de voorzitter, J.F.J. Heremans, en de secretaris, E.H. J. Bols, aan de leden voor de vergadering van 11 januari 1880 werd gezonden, vermeldde inderdaad twee kandidaten, die door Prof. P. Willems voor het lidmaatschap waren voorgedragen: 1. *Pol de Mont*, schrijver van „Waarheid en Leven” (Brugge 1877), van „Jongelingsleven” (Leuven 1879) en van „Rijzende Sterren” (Rouselare 1879). — 2. *Albrecht Rodenbach*, schrijver van „Eerste Gedichten” (Rouselare 1858) en van „Gudrun” (Gent 1879)³.

De toenmalige secretaris-penningmeester, E.H. J. Bols, had de splitsing van zijn dubbele functie voorgesteld⁴. Zo werd De Mont, leraar aan het Koninklijk Atheneum te Doornik, reeds op 26 december 1880, tot secretaris gekozen terwijl E.H. Bols penningmeester bleef⁵. Hij nam het secretariaat waar tot 6 december 1885 en werd door E.H. J. Muyltermans opgevolgd⁶. Hij bleef aan de

(1) Dr. George Meir, *Pol de Mont. Een studie over zijn Leven en zijn Werk*. Antwerpen-Amsterdam, 1932.

(2) Vgl. Dr. G. Meir, *o.c.*, bl. 62-63.

(3) De uitnodigingen en verslagen, waarover het hier gaat, zijn op losse bladen (14,5 cm x 22 cm) gedrukt en berusten in het archief van de Maatschappij.

(4) Onder het zesde punt in dit verslag van de „Zitting van 26 December 1880” vermeld. — In het verslag van de zitting van 17 juli 1881, dat van de hand van P. de Mont is, wordt onder 1° C) aangetekend: „Voor 't ambt van secretaris waren de stemmen verdeeld als volgt: *Claes* vier, *Boucherij* eene, *de Mont* acht stemmen”.

(5) Als zesde punt van dit verslag.

(6) Verslag zitting van 6 december 1885.

werkzaamheden van de Maatschappij tot in 1904 deelnemen ⁷.

Uit de verslagen en uitnodigingen blijkt dat de activiteit van De Mont als volgt was genuanceerd : de verdediging van bepaalde voorstellen, de deelneming aan besprekingen, het lidmaatschap van commissies, die in de schoot van de Maatschappij werden opgericht, het houden van lezingen, waarbij zijn belangstelling voornamelijk naar de woordstudie, de literatuurgeschiedenis en de folklore ging ; zijn ijveren voor de verspreiding van het Algemeen Beschaafd Nederlands en voor het gebruik van de benaming 'Nederlands' in plaats van 'Vlaams'. Als secretaris stelde hij uitnodigingen en verslagen op, en zelfs eenmaal, het uitvoerigste verslag dat we in het archief hebben aangetroffen.

Het eerste verslag van de hand van P. de Mont, dat gedagtekend is : Doornik, Oktober 1881, van de zitting van 17 juli 1881 vermeldt zijn voorstel „de *Handelingen* der Maatschappij *onmiddellijk* in druk te geven. Het werd aanvaard. Hij zal een lijst opstellen van de stukken, die op de vergaderingen werden voorgelezen. Hij zal tevens aanduiden welke ingeleverd werden”. De Monts tweede voorstel, naast de gewone leden ook ereleden te benoemen, werd als strijdig met het doel van de stichters van de Zuidnederlandse Maatschappij van Taalkunde van de hand gewezen.

De agenda van de volgende vergadering bevat een eerste vraag van Pol de Mont, nl. in verband met de etymologie en de betekenis van het woord *evenknie*, en een tweede betreffende het feit „of het onbepaald lidwoord, als onbepaald bijvoegelijk naamwoord substantievelijk gebruikt, met recht een meervoud kan aannemen, zoals in de volkstaal van enkele streken gehoord wordt?” ⁸.

De agenda van de vergadering van 20 maart 1882 herhaalt de vraag van De Mont in verband met de etymologie en de betekenis van het woord *evenknie*, en brengt een nieuwe vraag van hem : „Is *schingen*, al of niet eene verbasterde uitspraak van *schijnen*, ofwel moet men beide werkwoorden als heel en al verscheiden door etymologie en beteekenis beschouwen?”. De agenda van de bijeenkomst van 17 juli 1882 brengt alweer dezelfde vraag van De Mont over *evenknie*. Doch het zal nog een tijd duren eer daarover uitsluitsel wordt gegeven. Eerst vernemen we nog, in het verslag van de zitting van 6 december 1882, dat P. de Mont tot lid werd gekozen van de schiftingscommissie, die moet oordelen welke stukken in aanmerking komen voor „den prijskamp voor oude vlaamsche liederen”, die door de Zuidnederlandse Maatschappij was uitgeschreven. Nadat hij zijn vragen over *evenknie* en *schingen* op de

(7) Blijkens een briefkaart — in het archief der Maatschappij — dd. 31 oktober 1910 van E.H. J. Bols aan Jan Boucherij.

(8) gedagt.: Doornik, 3 November 1881.

agenda van de vergadering van 25 februari 1883 andermaal had herhaald, vatte hij vrij uitvoerig in het verslag van de zitting van 18 maart 1883 de uitkomsten van de verschillende besprekingen samen : „A) Volgens Pol de Mont is niet de *evenknie* van iemand, degene, wiens knie op gelijke hoogte van die van dezès iemand zou komen, — wat in een vroegere vergadering werd gemeend, — maar is integendeel *evenknie* van een andere, degene, die van eene gelijke geboorte, van eenen gelijken oorsprong is.

Het hoofddeel van dit samengesteld woord, *knie*, komt, volgens spreker, overeen met het Angelsaksische *cnéo*, dat geslacht beteekent ; *even* nu bepaalt het door het hoofdwoord genoemde denkbeeld, derwijze dat de samenstelling, op personen of zaken toegepast, aantoonst dat deze persoon of deze zaak het door het hoofddeel bedoelde, zoo als door het eerste deel bepaald is, bezit. *Evenknie* is dus zooveel als : *evenboortig, gelijkslachtig*, en bij overgang, *wederga, gelijke*.

Volgens Dr. P.G.H. Willems is deze uitlegging enkel aan te nemen, in zoo verre als kan goedgeemaakt worden, of in het woord *evenknie*, de wortel *knie* al dan niet zijn oude, Angelsaksische beteekenis heeft behouden. Indien *evenknie* van lateren oorsprong is, dan zal, zegt Spreker, de maker van het woord, niet meer aan de oorspronkelijke beteekenis des woords hebben gedacht. Bij deze laatste veronderstelling, en Spreker aanziet dezelve voor waarschijnlijk, zou het woord *evenknie* zijnen oorsprong danken aan eene vergelijking, niet van den knie van eenen persoon met den knie van eenen tweeden, maar van den eenen knie van een zelfden met den anderen. De beteekenis zou dan kunnen omschreven worden : *juist zooals de twee knieën eens menschen even zijn, zoo ook...* enz.

De Heer Dr. Alberdingk-Thijm helt weder meer naar de eerste meening over, en steunt zijne zienswijze op de beteekenis van *even* in het besproken woord ; *even* doelt niet op eene plaatselijke gelijkheid, zegt hij ; maar wel op eene gelijkheid van hoedanigheid⁹.

B) Is het werkwoord *schingen*, in de Westvlaamsche volkstal voortdurend en mede door de Westvlaamsche schrijvers gebruikt, eene verbastering van *schijnen*, ofwel moet men het aanzien als een afzonderlijk bestaanhebbend woord? Deze vraag beantwoordt Pol de Mont, ontkennend voor de eerste, bevestigend voor de tweede helft.

Is *schingen* eene verbasterde uitspraak van *schijnen*? — Eerst en vooral wettigt de Westvlaamsche uitspraak die zienswijze niet. Overal bestaat *schijnen* (spreek uit *schinen*), *scheen*, *geschenen* in

(9) Vgl. hiermee J. Vercoullie, *Beknopt Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal*, Gent, 1925³, i.v., blz. 83 ; Franck's *Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Tweede druk door Dr. N. Van Wijk, 's-Gravenhage, 1949, i.v., blz. 324.

de beteekenis van *blijken*, naast *schingen*, = *blinken*, *schong*, *geschongen*; — *schijn* naast *sching*. Kwam nu *schingen* van *schinen*, dan zou de inlassching van de *g* geheel onuitlegbaar zijn, en tegen de taalwetten in, gebeurd. Overal waar *ng* voorhanden is, behoorde reeds de *g* tot den stam; het is dan ook niet de *g* maar de *n* die er door verbastering of uitspraak is bijgevoegd. Van deze laatste aanmerking uitgaande, blijft men als oorspronkelijken stam van *schingen* behouden, *schig-*, *schich*, *schik-*, in verband met het bij Kiliaan opgegeven *schikkeren* of *schickeren*, dat is *schetteren* volgens Kiliaan, volgens ten Kate, die het ten onrechte van *schaak* afleidde, *stridere*, *crepare*, *resonare*, *effundere vocem*. Merkt men nu op dat wat men van het gehoor zegt, meest ook van het gezicht geldt (tonen van een *speeltuig* en van een *schilderstuk*, *schetterende klanken* en *schetterende kleuren*, het *krieken* en het *kraken* der morgendstralen), dat het Engelsch *to chick*, wel *kraken*, maar ook *te voorschijn kiemen* (*to germinate*) beteekent; dan is het waarschijnlijk dat de wortel van *schingen* is *schig*, *schich* of *schik*, met de beteekenis van *te voorschijn komen*, *uitschieten*, *doorbreken*. Zoo wordt *schingen* inderdaad gebruikt om het doorbreken van het licht te bedieden. (Vgl. *schitteren*, freq. van *schieten*, en ook *schicht* en *schichtig* of *schittig*): Uit dit alles spreken de gevolgtrekkingen: Mits 1° *schingen*, hoewel in geene oudere schrijvers aangetroffen, moet van ouden oorsprong zijn, en bezit in geval eene van schijnen gansch verschillende buiging en beteekenis; mits 2° het wensche-lijk is dat een werkwoord met de afzonderlijke beteekenis van *blinken*, *stralen*, burgerrecht verkrijge in onzen woordenschat, en het woord inderdaad in eene belangrijke gouw van Nederland gangbaar is; — is het streven der dichters en schrijvers, die het woord *schingen* in hooger omschreven zin gebruiken, geenszins berispe-lijk”¹⁰.

Blijkens het verslag van de zitting van 27 januari 1884 was De Mont, samen met Claes, Van Droogenbroeck en Willems lid van „de jury, gelast met het onderzoek der ter wedstrijde ingezonden verzamelingen van oude liederen”, waarvan Dr. P.P. Alberdingk-Thijm het voorzitterschap waarnam. Hij was eveneens lid van de commissie „gelast met het nemen van maatregelen, om de bekroonde bijdragen ter uitgave voor te bereiden”. Deze commissie kwam tweemaal bijeen: op 9 maart en op 27 april 1884 om praktische regelingen met het oog op bewuste uitgave te treffen. De Mont heeft bovendien toegestaan „gebruik te maken van de liederen, die in zijn tijdschrift, *Jong Vlaanderen*, voorhanden zijn”¹¹. De com-

(10) Vgl. hiermee: L. De Bo, *Westvlaamsch Idioticon*, Gent, 1892, i.v. *schingen*, blz. 863-864.

(11) Verslag dd. 6 juli 1884.

missie wou immers ook zoveel mogelijk liederen opnemen, die sedert de bekroning verschenen waren, of die gedurende de voorbereiding van de uitgave nog aan het licht zouden kunnen komen.

In de zitting van 6 december 1885 las P. de Mont zijn uitvoerig en gedetailleerd verslag voor „Over de werkzaamheden der Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde gedurende de jaren 1882-83-84“ — een synthetische terugblik die tot de toenmalige gewoonten behoorde. Daar werd ook zijn uiteenzetting over de evenknie en schingen integraal opgenomen, evenals een overzicht van de bedrijvigheid der commissies voor oudnederlandsche liederen waarvan hij lid was¹². Er werd toen ook beslist, dat het verslag zou gedrukt en aan dagbladen en tijdschriften meedeeld worden. Op dezelfde vergadering werd een nieuw bestuur samengesteld en „Voor het secretarisambt, waar de Heer P. de Mont wenschte van ontslagen te worden, viel de keus der vergadering bij meerderheid van stemmen, op den Heer J. Muyltermans“.

In de notulen van de vergadering van 3 februari 1889 staat een uitvoerige tussenkomst van P. de Mont genoteerd, naar aanleiding van de bespreking van een brief waarin de redactie van het „Woordenboek der Nederlandsche Taal“ een toelage had gevraagd. De Maatschappij keurde een subsidie van 50 F goed. De Mont wees er evenwel op „dat talrijke keurige uitdrukkingen en woorden, tot het Zuidnederlandsch taaleigen behoorende, stiefvaderlijk door de bewerkers uitgesloten zijn. Zoo worden, buiten de schriften van H. Conscience en J. Van Beers, haast geene andere uit Zuid-Nederland geraadpleegd; daar integendeel menigvuldige voorbeelden niet alleen der vroegere, maar zelfs der jongste Noordnederlandsche letterkundigen aangehaald worden. Op voorstel van den Heer De Mont zal de Maatschappij bij de bewerkers van het *Woordenboek* den wensch uitdrukken, dat voortaan de rechten van den Zuidnederlandschen taalschat beter zouden erkend wezen, daar wel inderdaad *al* het goede uit *al* de Nederlandsche gouwspaken verdient opgenomen te worden“¹³. Uit hetzelfde verslag blijkt dat de uitgave van de be kroonde liederen nog steeds wordt voorbereid, want „Tegenstrijdig met eene beslissing der Maatschappij, op 25 September 1888 genomen, oppert de Heer De Mont de vraag of het niet wenschelijker ware elke categorie liederen afzonderlijk, en niet ondereen gemengd, in druk te geven. Over dat punt zal men later beslissen“¹⁴.

In 1893 werd enkele malen een „leesbeurt“ van De Mont, zon-

(12) resp. blz. 5-7; blz. 9-11.

(13) In het verslag als eerste punt vermeld.

(14) In het verslag als derde punt vermeld.

der nadere omschrijving van het onderwerp, aangekondigd¹⁵. Op de vergaderingen zelf was hij telkens verontschuldigd. Uit het verslag van de vergadering van 8 april 1894 weten we eindelijk dat hij over Michiel de Swaen heeft gesproken. Hij was een der eersten bij de toenmalige eeuwwisseling om de verdiensten van De Swaen zo overtuigend te beklemtonen en aandacht te vragen voor diens figuur¹⁶. Met dit literair onderwerp bracht hij tevens een nieuwe klank in het leven van de Maatschappij, waar over het algemeen gegevens en problemen van taalkundige aard werden behandeld. De Monts lezing wordt in gemeld verslag op deze wijze weergegeven: „*Michiel de Swaen*, een Nederlandschen dichter geboortig van Duinkerken (1654), en aldaar in Mei 1707 gestorven. De verdiensten van Michiel de Swaen worden in de geschiedenis onzer letterkunde niet gewaardeerd, zooals het zou behooren. Hofdijk en Everts vermelden enkel zijnen naam; Jonckbloet spreekt er zelfs niet van. In het Zuiden echter werd hem meer recht gedaan door J.F. Willems, Snellaert, Van Duyse en Alberdingh-Thijm. Eenige feiten uit zijn leven bewijzen, dat hij bij zijne tijdgenooten in groot aanzien stond; zoo is o.a. bekend, dat, bij zijn afsterven, zijne ter aardebestelling op stadskosten geschiedde. De Swaen werkte veel voor de Duinkerksche rederijkkamer *De Karsouwieren*, later *De Verblyden in het Kruis* geheeten. In 1694 verscheen van hem de vertaling van *Le Cid*, naar den eersten Franschen druk, en in 1700 *Andronicus* (naar Campistron); denkelijk vertaalde hij ook *Cinna*, en leverde hij meteen tal van prijsdichten en allerlei stukken in den trant der Rederijkers uit dien tijd. In 1702 stelde hij ook een gelegenheidsgedicht op bij het overlijden van den Duinkerkschen zeeheld Jan Bart. Zijn hoofdwerk is echter *Het Leven en de Dood van onzen Saligmaker Jesus-Christus, rymkonstig beschreven door M. de Swaen, in syn leven Prince der Reden-ryke Gilde tot Duynkerke*. Het verscheen eerst, in twee deelen, ten jare 1767, alhoewel hij het reeds op het einde der XVIIe eeuw had afgemaakt.

Een ander merkwaardig opstel van de Swaen is het oorspronkelijk toneelstuk *De zedelyke dood van Keyzer Karel*, dat in het jaar zijner dood (1707) verscheen, en door Jan Frans Willems in het *Belgisch Museum* van 1843 werd overgedrukt. In 1891 gaf de heer Looten insgelijks een toneelwerk van M. de Swaen in het

(15) Op de uitnodigingen dd. 1 juni 1893, 1 oktober 1893, 1 dec. 1893.

(16) Geruime tijd vóór M. Sabbe (*Leven en Werken van M. de Swaen*, Mém. cour. de l'ac. roy. de Belg., 1906) en vóór de grote editie: „*Werken van Michiel De Swaen uitgegeven door Dr. V. Celen, met de medewerking van Dr. C. Huysmans en Prof. Dr. M. Sabbe*”, Antwerpen (z.d.), 6 dln. De lezing van P. de Mont was later evenmin bekend aan Prof. Dr. V. Celen, zoals blijkt uit zijn bijdrage: „*Is Michiel de Swaen de dichter van 'De Menschwordingb'?*” in „*Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*”, 1949, blz. 16-32.

licht ; het is getiteld *De Gekroonde Leers*, en werd in 1688 tot Duinkerken opgevoerd. Na deze en andere bijzonderheden over de werken van den Fransch-Vlaanderschen rederijker, spreekt de Heer De Mont ons over de Swaen's letterkundige verdiensten. Dat Vondel, vooral door zijn *Lucifer*, een weldoenden invloed op de Swaen's dichtertalent gehad heeft, valt aanstonds in het oog. De schrijver van *Het Leven en de Dood van onsen Saligmaker* munt uit door de zuiverheid zijner bewoording, welke des te merkwaardiger voorkomt, daar de invloed van het overvleugelende Frankrijk toen zeer nadeelig op onze taal werkte ; zijn vers, het alexandriensch eposvers, weet hij op zeer artistieke wijze af te wisselen, zoodanig dat men bij de Swaen die eentoonigheid niet tegenkomt, welke zooveel andere pennevruchten van die eeuw ongenietbaar maakt. Als landschapsdichter bezat hij echte verdiensten, en menige zijner charakterschetsen wekt insgelijks de bewondering der critiek door de juistheid en verhevenheid der beelden en de gespierdheid der uitdrukking. Jammer voor onzen Duinkerkschen zanger, dat hij soms wat veel naar Cats heeft geluisterd, en dan in langdradigheden, ja wel eens in platheden vervalt, die veel goeds deerlijk ontstieren. Dit belet echter niet, dat aan M. de Swaen eene eereplaats in de geschiedenis onzer letteren toekomt, en dat hij naar de Mont's gevoelens, nevens Luyken en Van der Goes, zelfs boven Vollenhove, dient geboekt te worden. Spreker leest ons ondertusschen eenige welgekozen bladzijden voor uit het hooger vermeld *Leven... van onsen Saligmaker*, en uit een tweede werk getiteld : *Zedelyke Rymwercken, en Christelycke Gedachten door M. de Swaen. Ghedruckt tot Duynkercke by Pieter Labus, Boeckdrucker ende Boeckverkooper in den Bloem-Korf, 1722*".

Op de zitting van 1 maart 1896 trad De Mont, samen met Is. Teirlinck, als promotor op van de beschaafde uitspraak van de moedertaal. Hij achtte het noodzakelijk middelen te overwegen om die uitspraak te bevorderen. Hij vroeg dat er in de volgende vergadering over dat voorstel zou gestemd worden en formuleerde het aldus : „Of het namelijk niet geraadzaam en nuttig zoude wezen de tusschenkomst van den Staat te verzoeken tot bevordering van eene algemeene beschaafde uitspraak van het Nederlandsch in de normaalscholen van middelbaar en lager onderwijs?”.

Het kwam inderdaad voor op de uitnodiging tot de volgende vergadering, gedagtekend 22 november 1896. Deze werd op zondag 6 december 1896 gehouden. De Mont verdedigde er zijn voorstel. Hij merkte hierbij op, dat de „Uitspraakleer der Nederlandsche Taal” van K.L. Ternest enigszins verouderd was en dat die algemene beschaafde uitspraak van de Nederlandse taal het best kon bevorderd worden door, naast het boek van Ternest, ook de

werken van Josson, Vercoullie en van Juffr. Eldar te gebruiken.

De uitnodiging van „den 5n April 1899” bevatte als vierde punt : „Leesbeurt door den Heer P. de Mont”, maar op de vergadering zelf, op 16 april 1899, was hij afwezig. Volgens het verslag dan van de bijeenkomst van 6 augustus 1899 heeft De Mont op die vergadering gehandeld over het folkloristisch thema : „hoe heidensche reuzen in duivels door het christene volk omkleed werden”. Over deze uiteenzetting wordt daar nog meegedeeld : „Hij haalt hierbij eenige beelden aan uit het volksleven, en eindigt met eene vergelijking van onze folklore en die van andere Deutsche stammen. — De Heer Voorzitter wenscht den spreker geluk over zijne bijdrage, wijst nog op eenige andere bronnen, en zou geerne dit opstel in *de Handelingen der Maatschappij* of in eene andere uitgave zien opgenomen. — Dit geeft aanleiding tot het bespreken van eenige bijkomende punten uit de folklore, o.a. de kennis van den naam des boozen ; en ten 2e tot het bespreken van de doelmatigste wijze om sommige verhandelingen van actueel belang onmiddellijk te kunnen uitgeven”.

Een laatste tussenkomsst van P. de Mont staat geacteerd in het verslag van de zitting van 22 april 1900. Naar aanleiding van de bespreking van „de herinrichting der Nederlandsche afdeeling voor Regentessen, volgens de wet van 15 juli 1883” waarbij de ondervoorzitter, de Hr. D. Claes, de wens uitdrukte „deze afdeeling zoodanig in te richten dat de Regentessen voortaan volkomen op de hoogte zouden zijn behoorlijk al de vakken in het Nederlandsch te onderwijzen, iets wat tegenwoordig niet algemeen het geval blijkt te zijn”. Hij stelde voor „den Minister te verzoeken deze afdeeling, niet te Brussel of te Luik, maar in eene Vlaamsche stad, bij voorkeur te Brugge, in te richten, daar hij overtuigd is, dat alleen in eene Vlaamsche omgeving, het zuiver en vloeiend spreken onzer taal, hoofdvereischte bij het onderwijs, kan worden bekomen”.

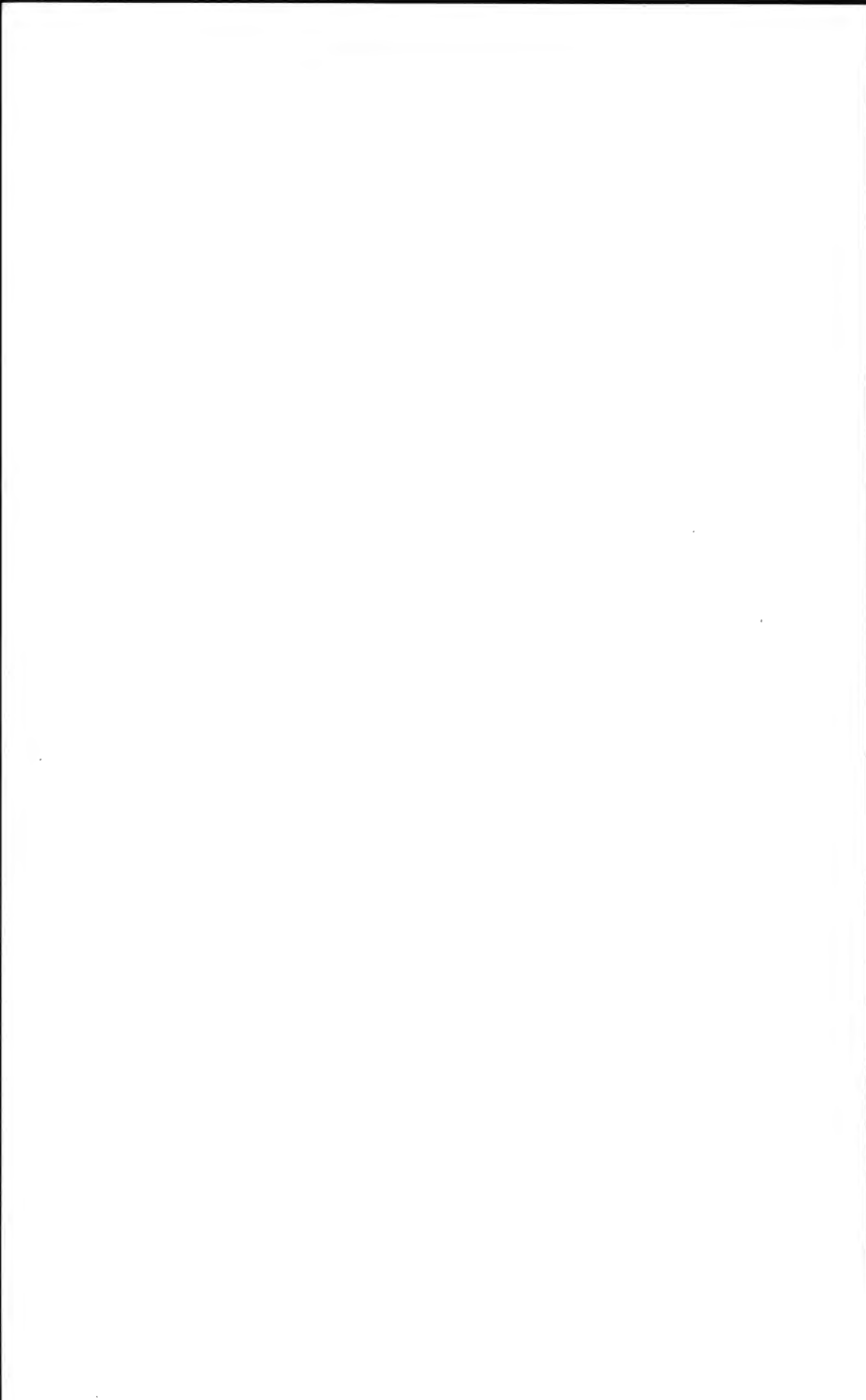
Dit voorstel werd door P. de Mont gesteund. Hij „ziet er geen bezwaar in de afdeeling te Brussel te behouden, namelijk, als het professorkorps maar op de hoogte zijner taak is. In de vrije evenals in de officiële onderwijsgestichten verwaarloozen de leeraars zeer dikwijls zuiver Nederlandsch te spreken. Daarom dringt hij aan op eene ernstige hervorming in dien zin ; hij vraagt dat de Regeering zou zorg dragen dat de professors in staat zijn, zuiver Nederlandsch te spreken (...)

Er zal in dien zin aan de Regeering geschreven worden (...) M. Pol de Mont doet vervolgens het voorstel, al onzen invloed te gebruiken, ten einde van de Regeering te verkrijgen : 1° dat in al de officiële stukken het woord *Vlaamsch* door *Nederlandsch* zou ver-

vangen worden ; 2° dat het onderwijs in de Aardrijkskunde en de Geschiedenis in het Nederlandsch zou gegeven worden (...)

Tenslotte, waar de Minister „met het oog op de ontwikkeling van het kunstgevoel bij het jonge geslacht, het onderwijzend personeel heeft uitgenoodigd met hunne leerlingen de museums te bezoeken”, drukte P. de Mont de wens uit „dat tot dit doel een of twee leeraars opzettelijk zouden aangeduid worden, die door eene bijzondere studie, het best in staat zijn zulks te doen, alsook dat in Vlaamsche steden, zooveel mogelijk de ophelderingen in het Nederlandsch zouden gegeven worden”.

Zo zien we Pol de Mont als lid en secretaris van de „Zuidnederlandsche Maatschappij” een activiteit ontwikkelen, die, bij een synthetische benadering van zijn figuur, niet langer onvermeld mag blijven.

Ons „Oud-Nederlands Paasspel”

door

E.H. AL. DE MAEYER

Dr. J. Smits Van Waesberghe, s.j. heeft tot tweemaal toe een zeer gelukkige vondst gedaan, tengevolge waarvan het oude Nederlands liurgies toneel — in het bijzonder voor Pasen — zodanig in het licht komt te staan dat het tevens bleek dat, onder de ± vijfhonderd gekende teksten, Nederland een van de merkwaardigste Paasspelen, lieterair-konstruktief en dienamies-dramaties bezit¹. Meteen was ook de mening — en de vrees — van Dr. D. Stracke achterhaald dat een grens was bereikt en „nog weinig hoop voorhanden, dat er nog ooit gewichtige liturgische teksten aan het licht zouden komen, om ons omslachtig in te lichten omtrent ons oud liturgisch Paaschspel tot en met de XVIe eeuw”².

De eerste fase van de ontdekking was een uitgebreid Paasspel, dat op twee perkamenten bladen, als schutblad en als folio 1, r^o, voorkwam in een handschrift van de „Koninklijke Bibliotheek” te Den Haag³. Omdat het Handschrift hoogstwaarschijnlijk uit Maastricht afkomstig is en een aldaar gevestigde traditie moet vertegenwoordigen, gaf de uitgever, J. Smits, aan het spel de naam „*het Maastrichts Paasdrama*”⁴ tot onderscheid met het „*Maastrichts Paasspel*” dat sedert 1842 bekend is⁵.

De ontdekking van een tweede Handschrift kwam de eerste vondst volledigen. Tans ging het om een Hymnarium afkomstig van de S. Adelbertabdij van Egmond in Noord-Holland, waar hetzelfde spel in voorkomt, echter in volledige vorm⁶. Dr. J. Smits van Waesberghe bezorgde een krietiese en vergelijkende uitgave van tekst en muziek⁷. Bovendien, steunend op de twee handschrif-

(1) J. Smits van Waesberghe, s.j.: a/Muziek en drama in de Middeleeuwen, Bigot en Van Rossum, N.V. Amsterdam (z.j., 1942?), in *Ceciliareeks* nr 9, 112 blz. — b/ Tweede uitgave, *ibid.* 1953, 110 blz. — c/ A dutch Easter-play in „*Musica disciplina*” New-York, 1953, blz. 15-37. — Al. de Maeyer, *Het Liturgisch Paasspel in de Nederlanden*, Fonteinejaarboek, Gent, 1959, pp. 55-90.

(2) D. Stracke s.j., *Bijdrage tot de kennis van onze oude Paaschliturgie*, in *Tijdschrift voor Liturgie*, Affligem, 1925, 73-99 en 137-165.

(3) Kon. Bibl., Den Haag, Teologiese afdeling HS 76 F 3. Zie J. Smits a/ blz. 63, en vlgg.

(4) J. Smits a/ blz. 88.

(5) Al. de Maeyer, *Bijdragen tot de studie van het Paas- en Passietoneel*, Gent, Fonteinejaarboek, 1961, blz. 1 en vlgg.

(6) Kon. Bibl., Den Haag, HS 71 J 70, fol. 153, v^o - 170 r°. J. Smits, b/ III-VI.

(7) J. Smits c/.

ten en op een gelijkaardige tekst uit Tours, in Frankrijk⁸, gaf hij bij „Ons Lekespel-de Nieuwe Spoel” te Bussum, een klaargemaakte speeltekst, met inleiding en regieaanduidingen — trouwe weergave van de oorspronkelijke tekst — ten gerieve van de Nederlandse toneelliefhebbers⁹.

Het *M*(aastrichts handschrift) vertoont een schrifttiepe uit de overgang van de 12e naar de 13e eeuw¹⁰. In „Rituale of Liber ordinarius” van de O.L.V.-kerk te Maastricht wordt een gebruik van een jaarliks Paasspel gememoreerd¹¹. Het schema heeft een treffende gelijkenis met het Paasdrama. De rubriek is een getuigenis dat de vertoning — als gewoonte — nog doorging in de vijftiende eeuw. De opvallende vermelding van 'in Galilea', dat trouwens de siemboolse benaming is van een deel van de kerk aldaar¹², met een hele reeks andere gegevens¹³, bevestigen op overtuigende wijze de waarschijnlijkheid dat het meer dan een eeuw lang in de O.L.V.-kerk werd vertoond, door een van de kannuniken voor die kerk werd geschreven en gekomponeerd.

Het *E*(gmondhandschrift) komt voor in een vijftiende eeuws Hymnarium. Het vult de Maastrichtse tekst aan met een eerste sene en het begin van de tweede die te Maastricht slechts halverwege aanvangt¹⁴. *E.* geeft dus de volledige tekst en kan tevens een getuigenis zijn dat ook aldaar de gewoonte van een vertoning bestond.

Het verloop van het spel biedt vijf welafgelijnde delen : de balsemkoop, het bezoek aan het graf, de Magdalenasene, de leerlingen of pelgrimsene en de apoteose¹⁵.

Wat vrij algemeen aanvaard wordt vindt hier een bevestiging. De allereerste kern van het liturgiese drama is het eenvoudig evangeliewoord, soms ontleend aan een antiefoon of responsorium, uitgebreid in troop en geleidelik met beweging verduidelikt en toegelicht. Speluitbreiding (eigenlijk : louter 'verlengen') ontstond door een tweede tekenend woord, op dezelfde wijze bewerkt en verwerkt en vóór of achteraan de Paasboodschap toegevoegd¹⁶.

(8) Tours, Staatsbibliothek, HS 827.

(9) J. Smits van Waesberghe, Oud-Nederlands Paasspel, voor praktisch gebruik uitgegeven, Bussum, Ons Lekespel, (z.j.).

(10) J. Smits, b/ 90.

(11) Ibid. 89.

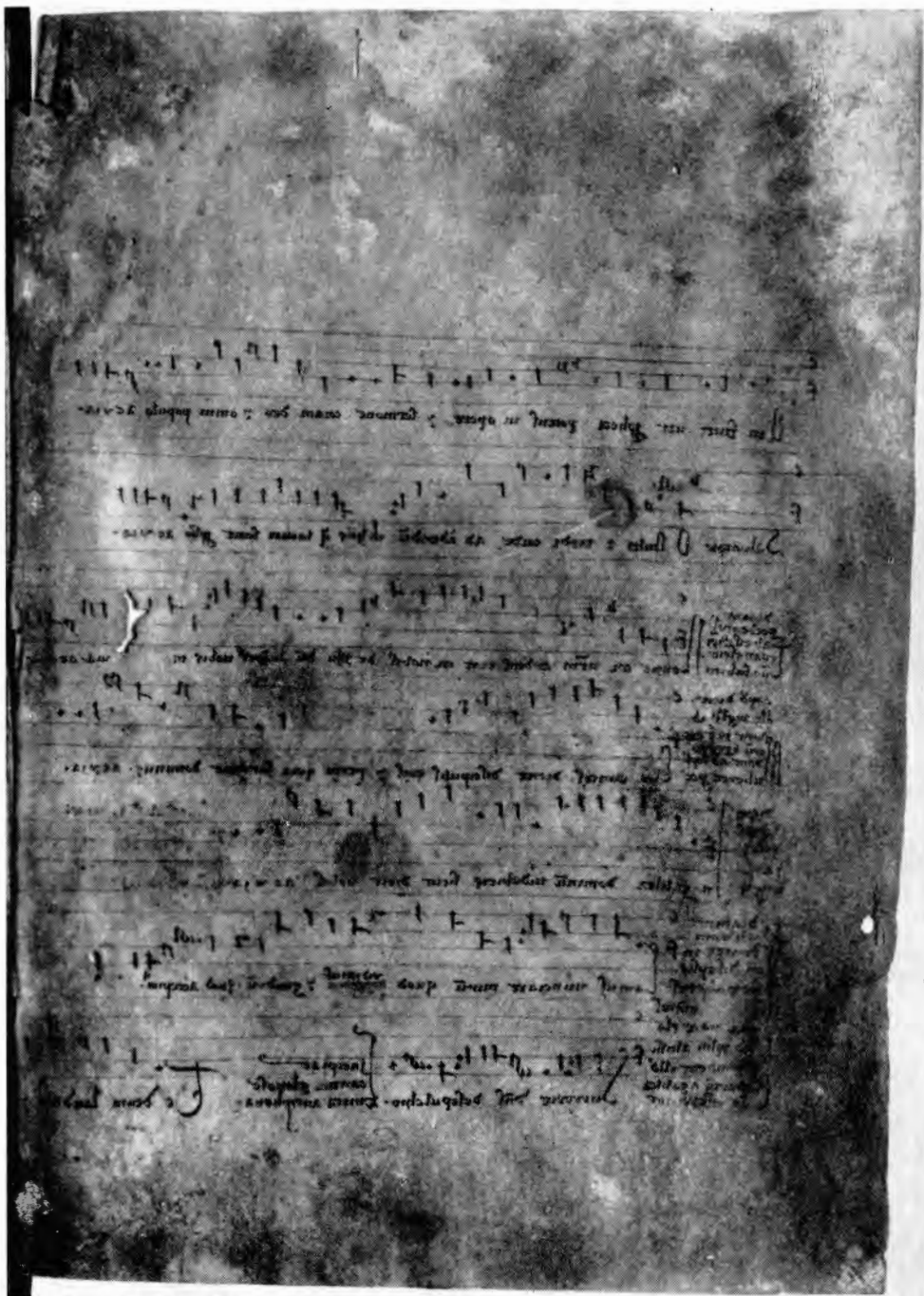
(12) Ibid. 79, 84.

(13) Ibid. 93-94.

(14) Reeds in 1943 had P.M. Maas in „Neophilologus”, 1943, 306-308, aangevoerd dat het „iam, iam...” van *M.* onmogelijk het begin kon zijn van de oorspronkelijke tekst.

(15) Zie noot 9, geeft een andere meer uitgebreide indeling.

(16) Ook het „Kerygma”, de eigenlijke geloofsboodschap, ging uit van de Verrijzenisboodschap, waaraan het Passieverhaal geleidelik werd toegevoegd. Zie Dr. J. Blinzler, Der Prozess Jesu, Regensburg, Pustet, 1960, 16-18.

PLAAT II

Het evangeliewoord was over de hele kristenheid bekend. Dezelfde weg werd gevolgd door antiefoon en responsorium, spoedig door de tropen die van de ene naar de andere abdijkerk werden overgebracht. De beginnende speluitbeelding zal hetzelfde lot hebben ondergaan.

Daardoor wordt het vaststellen van prioriteit of oorspronkelijkheid zeer ingewikkeld vermits de verschillende schriftelijke getuigenissen die we kennen, niet altijd uitkomst geven over het ontstaan, alleen verwijzen naar het plaatselijk aanwezig zijn op een bepaald tijdsmoment.

Het gemeenschappelijk bezit van de hoofdbron — het Evangelie — en zelfs van de eerste ontwikkelings-antiefoon e.d.m. — maakt het scherpe doortrekken van affilicatie, vooral van afstamming, niet gemakkelijker, alhoewel de letterlike verwantschap zeer duidelijk kan opvallen. O.i., kan alleen de eigen konstruktieve waarde van een bepaalde tekst worden ontleed, alhoewel ook langs die weg de afstamming niet altijd kan worden aangetoond. Ook onder onze moderne regisseurs die een bestaande tekst trachten aan te passen, zijn er die verbeteren, andere die, spijt het goede voorbeeld, het geheel verknoeien. Zo kan het vastleggen van de prioriteit ook weer worden bemoeilikt.

Voor het zuiver wetenschappelijk onderzoek van de handschriften verwijzen we naar het werk van Dr J. Simts van Waesberghe¹⁷. Wij willen, van onze kant, enigszins aandacht besteden aan het toneelkarakter, respektievelik de toneelwaarde van de tekst in zijn geheel.

Zoals hij tans voorligt is die tekst een van de merkwaardigste lieturgiese Paasspelen. Dat bleek al uit de onvolledige *M.* en wordt afdoende bevestigd door de aanvulling met *E.* en overtuigend bewezen na vergelijking met het handschrift uit Tours.

Een voornaam winstpunt van ons Nederlands spel ligt in de zeer uitvoerige rubrieken, zo voor het spelgebeuren, als voor de spelers zelf voor wie tot de tonaliteit van de gevoelens wordt aangegeven. Samen met de formulering van de optredende figuren „die ... voorstellen”, betekent dat een duidelijk betrachten van de „impersonatio”, grondslag van alle toneel*spel*, nl. de zelfstandigheid in het optreden.

(17) J. Smits, *cf.*

MAASTRICHTS PAASDRAMA 12e-13e eeuw.

De keuze van de epiesodes en de verantwoorde verbondenheid ervan maken er een geheel en gesloten spel van, waarvan het apoteoseslot — in het Galileagedeelte van de kerk — de bekroning is. Daar is stijging die naar een kliemaks toespitst. Van de vraag die gesteld wordt: het bezoeken van het graf, dat een zoeken wordt naar Kristus, langs de bevrediging voor de enkeling: Magdalena, of een groep: de leerlingen, gaat het over naar de gemeenschap en wordt het een sosieaal, een wereldspel in het triomfante kerygma van de Verrijzenisboodschap.

Ook al zou het muziekaal nog overwegend staties aandoen, toch is het geworden tot een heus toneel*spel*, met al de dienamiek van dien, en mag het terecht als zodanig bekeken en behandeld worden¹⁸.

Wat leren ons nu de afzonderlijke epiesodes?

De wacht bij het graf.

Van de drie handschriften die ons werkelijk aanbelangen heeft alleen *E.* een normaal begin. *M.*, zoals trouwens Dr J. Smits doet opmerken, is aan de boven linkerhoek afgesneden, waarschijnlijk bij gelegenheid van een later inbinden, wat aan P.M. Maas de mening ingaf dat het „iam, iam...” onmogelijk het begin van de oorspronkelijke tekst kon zijn. *T(ours)* is verward. De woorden „tunc erit error peior.” — K. Young vult aan: „priore” — hangen in de lucht²⁰ terwijl de volgende regel „hic Pilatus...” een voorafgaande sene veronderstelt. Zonder dat „hic” zou het begin aanvaardbaar zijn.

Dat toneel vinden we niet terug in *E.*: het spel heeft er daar geen behoefte aan. We wijzen er op dat in de rekeningposten voor het spel te Delft in 1496 noch van Pilatus, noch van „milites” spraak is²¹, zodat we langs die weg weinig aanknopng moeten zoeken. Het normale begin van *E.*, met bovendien de gebedsatmosfeer die er over heen ligt, tegenover de aarzeling in *T.* doet ons de voorkeur geven aan de Nederlandse tekst wat literaire vorm en konstruktie betreft.

(18) We herinneren hier aan de melodiese voordracht van de tekst, zoals die lang in toneelspel behouden en geëerbiedigd is gebleven. De „natuurlike” zegging is pas in de XVIIIe eeuw helemaal doorgedrongen.

(19) J. Smits, b/ 65-66.

(20) K. Young, *The drama of the mediaeval church*, 1933, I, 438, 443. Hij wijst er op dat die woorden beter op hun plaats zijn bij regel 134, waar ze ook voorkomen, en deze keer met muziekannotatie. Doch hoe de aanwezigheid bij het begin, en zonder muziek, verklaren?

(21) J. Smits, b/ 59.

De reukwerkverkoper.

In de rol van de „specionarius“ vinden we woordelijke overeenkomsten met de tweede en de vierde stroof van de „phiscus“-rol, die te Delft bewaard bleef. Dat opvallend verschijnsel zou bij J. Smits²² het vermoeden wekken dat „naar alle waarschijnlijkheid het Delftse spel een uitbreiding was van dat drama, welke speciaal voor de opvoering van 1496 werd vervaardigd“. „Dat“ moet wel slaan op het Nederlandse drama *E.* waarmee de schrijver zo pas de vergelijking had gemaakt. We vinden het Delftse geval belangrijk genoeg om er afzonderlijk aandacht aan te besteden.

Het grafbezoek.

Dit valt helemaal in de traditieonele lijn met een beroep op de verscheidene evangelieteksten.

Maria Magdalena blijft dreutelend rondzoeken en ziet ter plaatse het eerst de Zaligmaker terug. Ook deze sene, die nochtans het hoogtepunt en het keerpunt van het spel en van de dramatische opbouw is, wordt in de sobere toon van het Evangeliewoord gehouden. Logies en konstruktief maakt ze een geheel uit met het voorgaande. Het bezoek aan het graf is niet zonder gevolg geweest. Het prinsiepieële antwoord is gegeven door de engel, het wordt zakelijk bevestigd door de verschijning aan Magdalena.

De leerlingen.

Ook de leerlingen lopen met beangstigende kommer. Men kan aannemen dat ze gevolg geven aan de eerste boodschap en nu naar het graf toe gaan. Let op hoe de „wedloop“ ontbreekt! Tekenen van oudheid van de voorstelling of van instinktieve soberheid die ook de uitwerking van de reukverkoop binnen de perken hield? Bij het ontmoeten van Magdalena luidt hun vraag nog vol onzekerheid: „Wat kunt gij ons vertellen? Want het verhaal van de vrouwen leek ons verward!“

Hier komt een deliekaat punt in de konstruktie. Het lijdt geen twijfel dat in de opvatting van de faktor het spel doorloopt, d.w.z. dat hij de Emmausgangers vereenzelvigd met de leerlingen die naar het graf kwamen. De moeilikeid ligt niet in het feit dat de Emmausgeschiedenis reeds onderweg haar beslag krijgt. Dat is integendeel dramaties gezien een winstpunt. Doch zou het zich bekend maken van de Zaligmaker, of juist het herkennen van de Zaligmaker door de leerlingen, niet een dubbel uitmaken, na de gedemonstreerde mededeling van Magdalena? We menen van niet. Het dubbel ligt o.e. in het parallelisme met het toneel van de vrou-

(22) J. Smits, b/ 61.

wen : een vernieuwde, tans gemotiveerde aankondiging en voor hen, een persoonlijke bevestiging van het feit. Dus ook hier weer een instinctief, of toevallig, doch alleszins dramaties resultaat.

Apoteose.

De eerste getuigen geven nu gevolg aan de opdracht van de engel en de jonge gemeente van aanhangers verzamelt in Galilea. Ze geven het kerygma door en ook het materiëel bewijs : het siembool van Kristus : het Kruis, en van de Verrijzenis : de ongeschonden lijkwade.

Met een merkwaardig gevoel van eerbied en van kiesheid heeft de faktor van het spel hier de verschijning vermeden. Waar Magdalena en de Emmausgangers begunstigd werden met de lichamelijke aanschouwing van Kristus, vond dat steun in de stoffelijke aanwijzingen van het Evangelie : tuinman en pelgrim, en het aftredend verdwijnen bracht geen moeilijkheid mee. Bij de verschijning aan de leerlingen moest het transsendentele worden vooropgezet wat met stoffelijke middelen steeds zin en waarde verliest.

De kern van het Nederlandse Paasspel is niet de Verrijzenis om haar zelf, maar de boodschap, de opdracht van die boodschap, het kerygma van de nieuwe Kerk, door te geven.

Konstruktief vanaf de aanleiding in het bezoek aan het graf, tot de voleinding in de apoteose, over de fases van de vrouwen, van de eerste leerlingen en van de hele gemeente, is er een gesloten, gedrongene en stijgende lijn die tot een overwinnende kliemaks voert.

Het is in soberheid opgebouwd en met dat al vertoont het een doorwinterde vakkundigheid en (of) een instinctief meesterlik talent.

Het Egmontspel is, zoal niet een oorspronkelijke schepping, dan toch een meer dan gewoon geslaagde dramatische kompositie, om het J. Smits na te zeggen : „one of the finest specimens in the extensive literature of Easter Plays”²³. Niet slechts een van de allerbeste (of het beste) onder de ± 500 gekende middeleeuwse teksten, doch ook op zichzelf een hoogstaand en merkwaardig meesterlik werk. Het is een schat voor de Nederlandse cultuur en hiestories is het de bekroning van het feit van de aanwezigheid en van de ontwikkeling van het Lieturgies spel in de Nederlanden.

(23) J. Smits, c/ bl. 30.

164

donum possidendum que ipse eruditus
Specionarius
 tra redemptio. **H**ic propius stetit ante
 dicit hoc dicens si videris eorum de quo
 hoc potestis magis aut pro dicitur
Magdalena
 dicitur. **H**ic si nobis non videret
 ut hoc dicitur si tu videris dicit

Specionarius
 precium quod tibi dabitur. **H**ic dicitur
 genti si mulat tu piteo videri videri
 leni dabitur non aliter videri videri
Magdalena
Hic dicitur non videri videri
 mortem saluatoris. **H**ic dicitur
 ut dicitur ut quid mortem sustinuit

PLAAT III — Rol van de SPECIONARIUS uit het EGMONDS-PAASDRAMA XVIe eeuw. Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage. — HS 71 J 70 fol. 164 r° en v^o. Te vergelijken met de tweede en vierde stroof van de PHISICUS-rol uit Delft.

Phisicus

*Ubi dicitur
et natus
dicitur*

Domine quid gemitis quid amictus
gratus et sic hic p̄cedit et ex hinc nō cunctis rebz
*Ubi dicitur
solam
non*

aromatibus sepultura debitis. *Ubi dicitur
non*

flentes audite hoc vngenti si vultis emite de quo
bene potestis vngere cor p̄d̄ domini sacratum

*Ubi
dicitur
non*

Ista p̄xis nobile cōmet vngenti ista au
simile nō est adincenti si quis hinc terne deficiat
vngenti auri dabit integm̄ marci aut talenti

*Ubi dicitur
non*

Ubi dicitur si mille cupiat vni
ann̄ talenti dabit nō alit̄ inde portabac. *BBB*

Archief van het Bisdom
Haarlem
Inventaris 75. Boekje
Blz. 107

PLAAT IV

PHISICUS-rol uit het spel te DELFT 1496

Inventaris der archieven van kerken, kloosters en staties door P.M. Verhoofstadt, archivaris van het bisdom Haarlem, Nr 578.

Voor een verantwoorde overschrijving in gregoriaans notenschrift zie K.C. van Berckel, De St. Hippolytuskerk te Delft, in „Bijdragen tot de geschiedenis van het Bisdom Haarlem, 1904, 313-323. En voor gewoon notenschrift, zie J. Smits van Waesberghe, Muziek en drama in de Middeleeuwen, blz. 64.

HET DELFTSE FRAGMENT

We hebben gewezen op de woordelijke overeenkomsten van de tweede en de vierde stroof uit de „phiscus”-rol die te Delft bewaard is gebleven met de rol van de „specionarius” in het spel van Egmond. Tevens hebben we aangehaald hoe J. Smits daaruit zou willen vermoeden dat het Delftse spel een uitbreiding zou zijn van *M.*, respectievelijk van *E.*, met het oog op de vertoning te Delft in 1496. Een en ander wettigt wel een nadere beschouwing. Vanzelfsprekend betrekken we daarbij het rekeningblad van hetzelfde jaar, uit de S. Hippolytuskerk aldaar.

De sene van de reukwerkverkoper steunt op Markus 16, 1. „emerunt aromata”. Die eerste gemeenschappelijke bron en tevens de eerbied voor de oorspronkelijke soberheid kan als verklaring dienen voor het verstrekkende parallelisme dat over heel Europa in lieturgiese bewerkingen wordt aangetroffen. „Vertoon” en „spel” betekende oorspronkelijk „illustratie” van het zakelijke Evangeliewoord. De betrekkingen tussen de abdijen onderling, hoe ver ook van elkaar afgelegen, en de gewillige ontlening wat betreft antiefonen en lieturgiese gebruiken, zouden de woordelijke overeenkomsten al evenzeer in de hand werken, zowel voor „vers” als voor „stroof”.

Daarnaast en daarna zou de grootste verscheidenheid spoedig tot uiting komen in voorstelling en behandeling, terwijl de nevenbetekenis van de inhoud en het eigen karakter ervan gemakkelijk tot „verwereldliking” zou leiden.

Het begint al met de naamgeving die een rijkdom van verscheidenheid aanneemt: Specionarius, phiscus, mercator, unguentarius, apothecarius e.d.m., wat wel aan de plaatselijke steller of afschrijver zal te wijten zijn, doch ook wijst op een al of niet bewust onafhankelijkheidsgevoel te overstaan van de gebruikte bron. Komt daarbij dat die bron uit opgenomen aantekeningen, wellicht ook meer dan eens uit het geheugen moest worden benuttigd.

Trouwens geeft K. Young¹ een „Planctus” uit de XIIe eeuw „Versus III Mariae”. Die „Planctus” omvat drie delen: het bezoek bij de „mercator”, de eigenlike „Planctus”, de verschijning van de engel. Bij de „mercator” horen we verzen en strofen die we in vele andere gelijkaardige stukken aantreffen. De wanorde in de tekst is misschien niet zo erg als K. Young met andere meent te moeten denken. Maar dan? Is die tekst (of het handschrift) werkelijk uit de twaalfde eeuw, mogen we dan hier niet een vrij algemeen

(1) K. Young, I, 378.

gebruikte bron veronderstellen? Of is het louter suturium, een lapjesdoek uit vele andere teksten aaneengebracht?

Dat losse verband komt spoedig tot uiting in de voorstelling.

Aanvankelijk *halen* de vrouwen hun wierook aan een zijaltaar, of het wordt hun *gegeven*, wat alvast een bijkomende fieguur eist. Rond diezelfde tijd zoeken de vrouwen te *kopen* en de unguentarius staat hen te woord. Vermenging van volkstaal en latijn verschijnt en de tekst neemt uitbreiding van een of twee strofen tot zelfs dertien te Origny, waar het hele spel in de volkstaal is gesteld. Te Tours treden twee kooplieden op en in de „Carmina Burana” verschijnt zelfs de vrouw van een koopman, die de vrouwen de weg naar het graf wijst². Trouwens moet men voor al die vermeldingen niet veel op de tijd letten: ze lopen gewoon dooreen tussen de dertiende en de vijftiende eeuw.

Dat het toneel van de reukwerkverkoper gemakkelijk tot verwerdliking en vulgarisatie aanleiding zou geven is begrijpelijk. Vele voorbeelden wijzen dan ook die kant uit³.

Wat nu te Delft?

Dr J. Smits stelt de vraag of het fragment geen deel zou uitmaken hebben van een meer uitgebreid Paasspel dat verwantschap had of steunde op de Egmondtekst.

Vooralsnog zal dat wel een vraag (moeten) blijven.

De rollering van de phisicustekst, met paswoorden, waarin de tweede en de vierde strofen woordelijk overeenstemmen met de *E.*-tekst is een weinig doorslaggevend bewijs na alles wat we over mogelijke ontleningen hebben gezegd. Als we het rekeningblad nader bekijken, is er slechts één echo — voor de post „twee moerdenaers cruce” vonden we nog nergens enige aanknopings — die een posetieve aanwijzing zou kunnen zijn voor een voorafgaand toneel nl. voor een verzoek van de Fariezeën om een wacht aan te stellen. De „dyadeem” in zijn hoofd”, kon dan nog een bevestiging uitmaken voor het bestaan van dat toneel, indien „dat hoofd” Pilatus zou bedoelen.

Heeft Delft dat toneel gekend, dan wordt de volgende vraag vanwaar het gehaald werd. K. Young geeft alleen Klosterneuburg en Benediktbeuern, die trouwens veel gelijkenis vertonen. Benediktbeuern is ongetwijfeld het meest dienamië en dramaties: beide voorbeelden liggen echter vrij ver af! Zou *T.* in aanmerking kunnen komen. Spijt de verhakkelde vorm van het handschrift is het

(2) In die „Carmina” wordt ook een „monstre” gehouden, d.i. een optocht van alle spelende fieguuren als inleiding tot de vertoning. K. Young, I, 432.

(3) Voor breedvoeriger onderzoek, zie K. Young, I, 761 en vlgg.

toneel aldaar goed afgerond⁴. De verkondiging van de Verrijzenis alhoewel vooruitlopend op de spelinhoud, zou goed passen in het twee-fases schema dat we in de beschouwingen over het *E.*-spel vaststelden, nl. voor de vrouwen en voor de leerlingen. Hier zou dan ook de stelling geponeerd zijn van bij het begin en de bevestiging bij de apoteose.

Als *E.* weet had van *T.* over Normandië en Gent, zoals J. Smits met grote waarschijnlijkheid weet aan te tonen⁵ dan is het niet zo bezwaarlijk hetzelfde voor Delft te aanvaarden.

Waarom heeft *E.* dan echter die voorsene weggelaten?

Voor ons kan de enige reden daartoe zijn dat *E.* zich wilde beperken tot de Paasmorgen: de eigenlijke Verrijzenisboodschap. Teruggrijpen naar het bezoek bij Pilatus betekende een terugblik op graflegging, Kalvarie en ten slotte op het hele lijdensverhaal. De faktor te Delft kon dat niet hebben aangevoeld, of over het hoofd hebben gezien of het gewoon bij het voorbeeld van *T.* hebben gehouden. Dat zou ons trouwens dicht bij de „moerdenaerscruce” brengen.

Van die „moerdenaerscruce”, noch van de hele voorbereidende sene wordt echter elders iets aangetroffen.

Voor *E.* ten slotte is het weglaten van de Fariezeënsene, net zo goed als de besnoeiing bij de reukwerkverkoper een bewijs temeer dat de samensteller, instinktief zeer bewust naar een verantwoorde konstruktie heeft gestreefd en een geheel heeft bereikt, in vergelijking met andere tot nog toe bekende bewerkingen, dat sober is gebleven en tevens zeer sluitend.

Laat het behoud van de reukwerkverkoper ook al een uitweiding schijnen, toch ligt ze helemaal in de lijn. Als uitbeelding van het evangeliese „et emerunt aromata” betekent het een bevorderen van de tocht naar het graf.

Wij geloven niet dat er vooralsnog verdere besluiten over het Delftse fragment zouden gewettigd zijn.

(4) Een moeilijkheid blijft steeds het begin „tunc erit error peior” en de herhaling in v. 134, hier echter in de mond van de soldaten gelegd. Als beginregel kon het deel zijn van het onderhoud en de opdracht van Pilatus motiveren.

(5) J. Smits, c/29.

BIJLAGE I

ONS OUD-NEDERLANDS PAASSPEL

Volgens de handschriften.

TOURS

EGMOND (Maastricht)

LUDUS PASCHALIS

Tunc erit error peior

*Hic pilatus convocet milites ad se
et dicat eis:*

Venite ad me, milites,
fortes atque incolumes;
diligenter pergite,
quod vobis dico, facite:
tres dies cum noctibus
vigilate cum studio
ne furentur discipuli
et dicant plebi:
Surrexit a mortuis.

Ite, vos milites, sollerti cura
vobis commissa sit sepultura.

*Statim eant Milites insimul canen-
do hos versus usquedum veniant
ante Sepulchrum*

Ergo eamus,
et quid dixit, faciamus;
vigilando custodiamus,
ne sepultum amittamus.

Ne forte veniant eius discipuli
et furando transferant alibi
invadamus eos cum lanceis
et verberemus eos cum gladiis.

*Modo veniat Angelus et iniiciat eis
fulgura; Milites cadant in terram
velut mortui. Tunc tres parvi vel
clerici, qui debent esse Marie: due
vero deferant vas cum unguento
pre manibus, tertia autem turribu-
lum. Tunc veniant ante hostium
ecclesie et dicant hos versus.*

VISITATIO MARIA MAGDALENE

qui faciunt iste miserrime

Omnipotens Pater altissime
Angelorum rector mitissime,
Quid faciamus nos miserrime?

Maria Jacobi
 ipse erat nobis consilium
 Heu quantus

Maria Salome
 ut hoc corpus possimus ungere
 quod nunquam vermes possunt com-
 medere
 Heu quantus est noster dolor
Tunc mercator dicat
 Venite si complacet emere
 hoc unguentum, quod vellem vende-
 re,
 de quo potestis ungere
 corpus domini sacratum
 quod si corpus possetis ungere,
 non amplius posset putrescere
 neque vermes possent commedere

Marie simul
 Heu quantus est noster dolor
*Tunc Marie interrogant mercato-
 rem*
 Dic nobis tu

dederimus
 Heu
et cetera; respondeat mercator
 Mulieres michi intendite
 hoc unguentum si vultis emere
 datur genus mire potencie

Marie simul
 Heu quantus est noster dolor
mercator

Marie simul
 Heu *et coetere*
Alius mercator dicat eis:
 Quid queritis
Marie simul respondeant
 Aromata venimus emere
 spigmentare si habes
 illud quod nobis necesse est.

Heu, quantus est noster dolor?
 Amisimus enim solacium
 Jesum cristum marie filium
 ipse erat nostra solacio

Maria Salome
 Sed eamus unguentum emere
 quo dominum possumus ungere
 ipse erat nostra redempcio

Specionarius
 huc propius flentes accidite
 hoc unguentum si vultis emere
 de quo bene potestis ungere
 corpus domini sacratum

Maria Magdalena
 Dic tu nobis mercator iuvenis
 hoc unguentum si tu vendideris
 dic precium quod tibi dabimus

specionarius

Hoc unguentum si multum cupitis
 unum auri talentum dabitur
 non aliter unquam portabitis

respondeat mercator

Dicite quid vultis

Marie simul respondeant

Balsamum, thur et mirram
silaloe et aloes

respondeat mercator

Ecce, iam ante vobis sunt omnia
dicite quantum vultis emere

Marie simul respondeant

Quasi centum libros satis habemus
dic nobis quantum demus, domine.

respondet mercator

Mille solidos potestis habere.

Marie simul respondent

Libenter domine.

*Tunc Marie dant munera et accipi-
unt unguentum et pergant ad se-
pulchrum.*

Marie primum simul

O, summe rex eterne
regem ostende nobis.

Maria Iacobi

Pilatus iussit militibus sepulchrum
custodire.

Maria Salome

Nil timeamus; Deum venimus unge-
re.

Maria Magdalena

redemptoris

Maria Iacobi

Maria Salome

Marie simul respondent

Angelus respondet

Non eget unguentum quia Christus
de monumento surrexit vere; locus
ecce, venite, venite, videte.

*Tunc Maria Magdalene cum Maria
Iacobi vadat videre sepulchrum non
invento corpore redeat ad aliam et
dicat Maria Magdalene*

Maria Magdalena

Heu misere, cur contigit
videre mortem salvatoris

Maria Iacobi

Heu redemptio israhel
ut qui mortem sustinuit

Maria Salome

Heu consolatio nostra
ut quid taliter agere voluit.

Maria Iacobi (Maastricht)

Iam, iam ecce iam properimus ad
tumulum

ungentes dilecti corpus sanctissimum.

Maria Salome

Lamentemus tristissime
sorores nunc karissime
nos de filio Marie
sepulto tercia die.

Maria Iacobi

Tres venimus iam hodie
corpus ungere glorie
ut non possit putrescere.

Maria Salome

Angelorum eloquio
scientes sine dubio
quia surrexit de tumulo
revertamur cum gaudio.

Angelus respondit

Ad vos dico mulieres, nolite expa-
vescere neque timere, ego sum Mi-
chael arcangelus dicite michi quem
queritis aut quem vultis videre

Maria Magdalena respondet

Marie simul dicant

*Angelus alta voce clamat Marias
dicentes*

dicite

*mulieres simul respondent
crucifixum querimus*

angelus

O deus quis revolvat nobis lapidem
ab ostio monumenti. (M. hostio)

Maria Magdalene

Ecce lapis revolutus est et iuvenis
stola candida coopertus.

Angelus ad caput

(M. *Alter angelus sedens ad ca-
put*)

Venite, venite, venite, nolite timere
vos, dicit dominus.

Angelus ad pedes (M. *alter an-
gelus ad pedes*)

Quem queritis in sepulcro, o cristi-
cole

mulieres

Jhesum nazarenum querimus cruci-
fixum, o celicole.

angelus ad caput

Non est hic sed resurrexit venite et
vidite locum ubi posuerunt eum.

angelus ad pedes

(M. *Tunc mulieres procedent an-
te sepulcrum querentes Jhesum le-
vant pallam sepulcri et eo non in-
vento parum retrocebant quibus
dicit angelus ad pedes*)

Recordamini qualiter locutus est dum
adhuc esset in galilea vobis dicens

dicite

quia oportet filii hominis tradi et crucifigi et die tertia resurgere sed euntes nunciate discipulis eius et petro quia surrexit

angelus ad caput

Vultum tristem iam mutate
jhesum vivum suis renunciate

angelus ad pedes

galileam nunc abite
si placet videre festinate.

Tunc milites surgent et redeant ad

Pilatum tristi animo canendo

Heu misere quid facimus
quid dicimus,
quia perdidimus
quem custodimus.

De celo venit angelus
qui dixit mulieribus
quia surrexit dominus

Deinde dicat Pilatus ad milites

vos romani milites
precium accipite
et omnibus dicite
quod vobis sublatum est.

Milites simul respondeant

Pro quo gentiles fuimus
sepulcrum custodivimus
magnum sonum audivimus
et in terram cecidimus.

Tunc dicat Pilatus

Legem non habuistis
sed mentire potestis
quod discipuli venerunt
et eum sustulerunt.

Milites simul respondent

Nos veritatem dicimus
de celo venit angelus
qui dixit mulieribus
quia surrexit dominus.

Hoc audito Pilatus dicat militibus

hos versus

Hoc ergo volo ut sint vestra munera
nec vos credatis aliqua mandata
que vos educant
et perire faciant
ad domus vestras
ite nunc cum gaudio
et que vidistis tegite silentio

ne ad auditum populi veniant.

Milites simul respondeant ad Pilatum

Tunc erit

Et facta hoc Maria Magdalene in sinistra parte ecclesie stans et cetera exurgat inde et eat contra sepulcrum et plausis manibus plorando dicat

Heu me misera

magnus labor magna dolor

magna et tristitia

Jhesu Christi mundi tocius gloria

De te nasci teneo memoria

quam emisti tua misericordia

qui condonasti Magdalene

gravia peccamina

per te vita fruamur perpetua

O magister

quare pie te si quando

his videbo oculis

quem iudaei suspenderunt

crucis in patibulis

et audivi surrexisse

dictis nunc angelicis

rex cunctorum angelorum

pro nobis occisus est

Heu michi tristi

dolenti de morte altissimi

o quam magno dies ista

celebrando gaudio

Quam ungenti tam devoto

recolendo studio

Angelus de celo venit,

lapidem revolvit; sedit.

Deus et homo, Deus et homo, Deus

et homo.

Jhesu Christe, tu spes mea, salus viva

seculi,

Memorare Magdalene, tuique amici

Lazari.

Te vivum spero videre, cum sceptro

imperii.

Me misera, me misera, me misera.

Quid agam? Heu? tristis, quid di-

cam.

Stans Jhesu iuxta Sepulcrum in horto dicat Magdalene:

Mulier, quid ploras?

Maria Magdalene respondit:

Quia tulerunt Dominum meum et nescio ubi posuerunt.

Angelus dicat ad Mariam:

Quem queritis?

Maria Iacobi et Salome respondentes:

Viventem cum mortuis.

Angelus dicat:

Non est hic, sed surrexit; recordamini qualiter locutus est vobis dum adhuc in Galilea esset, vobis dicens quia oportet filium hominis tradi et crucifigi, et die tertia resurgere.

Et dicat Maria Magdalene; levet manus ad celum:

Tu pater, qui es in celis, tunc sanctificatum est nomen tuum in eternum. Noli me derelinquere, sed demonstrare omnibus recordare Domini, misere Magdalene, quando michi dimisisti peccata mea. Heu dolens, heu amara, heu misera, Quem interrogem, et ubi est Pater, nescio.

Deinde veniat Maria Iacobi et sustentet brachium dextrum, et Maria Salome per sinistrum et levet de terra Mariam Magdalenam; et dicat ipsa:

Cara soror, nimis langor, insidet in animo De magistri Jhesu Christi morte sibi coacta.

Maria Magdalena dicat:

Ardens est cor meum; desidero videre Dominum meum; quero et non invenio ubi posuerunt eum.

Angelus interrogat Marias:

Quem queritis?

Maria simul respondent:

Viventem cum mortuis.

Angelus dicat hos versus:

Nichil tibi est timendum, sed gaudete pocius; Jhesus enim surrexit, vere Dei filius.

Tu maria Magdalena clama

(M.: Tunc Maria Iacobi secedat in partem australem et Maria Salome in partem septentrionam et sola remanens Maria Magdalena dicat)

Ardens est cor meum desidero videre deum meum

(M. quae iterum procedens levet pallam sepulcri et lamentabiliter cantet)

Maria Magdalena:

Quero et non invenio ubi posuerunt eum.

(M. Demum pariter retrocedens de sepulcro cantet:)

Maria Magdalena:

Me miseram quid agam.

(M. Tunc apparens ei Salvator in

Resurrexit vere Cristus, surrexit
Christus.

...

videam.

Hanc meam dolenti corde tribue leti-
ciam.

Et reversus interroget Petrus:

Dic mihi, soror Maria, quod iter in-
cipiam.

Et Maria ad petrum dicat:

Vade cito hanc per viam, unde nunc
regressa sum;

Sed memento mei, Petre, dum illum
invenieris.

*Deinde veniat Maria. Discipuli
cantando dicant:*

Tristes erant apostoli
De neci sui Domini
quem pena mortis crudelis
servi damnarant impii.

*De alia parte veniant alii vi can-
tando hymnum totum:*

Jhesu nostra redemcio
amor et desiderium
Deus creator omnium
homo in fine temporum.

*Maria Magdalene veniat ante eos;
dicat hunc versum:*

Solutis iam gemitibus
Et inferni doloribus
quia surrexit dominus
resplendens clamat angelus.

*Statim petrus vadat ad discipulos
et maneat cum eis. Deinde veniat
Jesus dalmatica indutus ferens in
manibus crucem dicat:*

Pax vobis, ego sum, nolite timere.
Videte manus meas et pedes meos
quia ego ipse sum; palpate et videte
quia spiritus carnem et ossa non ha-
bet sicut me videtis habere, alleluia.

*Discipuli videant eum et osculen-
tur et dicant:*

Ecce Deus noster.

Surrexit Dominus de sepulchro qui
pro nobis pendit in ligno, alleluia,
alleluia, alleluia.

*ornatu diaconi habentis humerale.
cantet Salvator ortolanus:*

Mulier, quid ploras

Maria Magdalena:

Quia tulerunt deum meum et nescio
ubi posuerunt eum.

Salvator: (M. Item Salvator)

Mulier quid ploras, quem queris?

Maria Magdalena:

Domine, si tu sustulisti eum, dicito
michi et ego eum tollam (M. dicite).

Salvator:

Maria.

*Maria Magdalena (M. Quem ag-
noscens voce ad pedes adorans
eum cantet:)*

Rabboni, quod dicitur Magister.

*Salvator (M. Jhesu retrocedens di-
cat)*

Noli me tangere nondum enim as-
cendo ad patrem meum et deum vest-
rum aeuia.

*(M. tunc abeat salvator ab ocu-
lis mar... et ipse eat ad locum or-
dinatum in quo parvula crux iace-
at cum sudario. Tunc duo discipu-
li procedant in plaga australi in
abitu peregrinorum cantantes victi-
mae pascali)*

Victimae paschali laudes

et coeter. Duo discipuli

(M. Ita cum illo versu)

Dic nobis Maria, quid vidistis in via
*(M. alloquentes mariam et osten-
dens sepulcrum dicat:)*

Maria Magdalene:

Sepulchrum cristi viventis et gloriam
vidi resurgentis

*(M. et ostendens eis angelos et
sudarium dicat:)*

Angelicam testes, sudarium et vestes
*(M. et tandem elevans crucem di-
cat:)*

Surrexit cristus spes mea precedet
vos in galilea.

Discipuli:

Thomas veniat cantando:

Thomas dicor Didimus
Omnes fugam cepimus
congreget nos dominus
Post laudes de omnibus
Deo nostro dabimus.
O fallax iudas proditor
magistrum tradidisti
quem pro paucis argenteis
iudeis vendidisti
quod accipisti precium
heu michi quid fecisti

*Et duo discipuli vadant et dicant
ei:*

Thoma, vidimus dominum.

Thomas quasi indignatus dicat eis:
Nisi videro in manibus eius fixuram
clavorum et mittam manum meam in
latere eius, non credam.

*Tunc veniat Ihesus ad discipulos
indutus sacerdotalibus vestimentis
candidis et dicat eis item:*

Pax vobis; ego sum, alleluia, Nolite
timere alleluia.

Deinde dicat ad Thomam:

Thomas mitte manum tuam et cog-
nosce loca clavorum, alleluia et noli
esse incredulis sed fidelis. alleluia.

*Tunc ostendat ei et Thomas cadat
ad pedes eius et dicat tribus vici-
bus:*

Dominus meus et deus meus alleluia.

Dominus respondit:

Quia vidisti me Thomas credidisti;
beati qui non viderunt et crediderunt
alleluia.

*Et Thomas versa facie contra po-
pulum dicat alta voce*

Misi digitum meum in fixuram cla-
vorum et manum meam in latus eius
et dixi dominus meus et deus meus
alleluia.

Finito hoc Maria redeat ad sepul-

Credendum est magis marie veraci
quam iudeorum turbe fallaci.

*(M. tunc salvator inopinatus ve-
niens habens cocem hispidum, dis-
calciatus et baculum in manu di-
cat:)*

Salvator ad peregrinos:

Qui sunt hi sermones quos confertis
ad invicem et estis tristes alleluja,
alleluja

Cleophas (M. respondens dicat)

Tu solus peregrinus es in jherusalem
et non cognovisti quae facta sunt
in illa hiis diebus alleluja.

Salvator

Quae

Alter peregrinus

(M. tunc alter discipulus)

De jhesu nazareno qui fuit vir pro-
pheta potens in opere et sermone co-
ram deo et omni populo alleluja,
alleluja

Salvator

O stulti et tardi corde ad creden-
dum in hiis quae locuti sunt prophe-
te alleluja

*(M. Tunc subito evanescit ab eis
et ipsi procedentes dicant)*

ambo peregrini

Nonne cor nostrum ardens erat in
nobis de Jhesu dum loqueretur no-
bis in via alleluja.

Angelum ad pedes (M. dicat)

In galilea ihesum videbitis sicut dix-
it vobis alleluja.

mulieres et omnes discipuli:

*(M. tunc mulieres cum discipulis
euntes in galileam dicant:*

Eamus nunciare mirum quod vidi-
mus et gaudium quad accepimus

chrum cum duobus discipulis incipiant prosam Victimæ paschali, usque: dux vite mortuus regnat vivus. Tunc reliqui discipuli veniant ad mariam et interrogant dicendo ita:

Dic nobis maria quid vidistis in via.
Et Maria ostendat eis sepulcrum et dicat:

Sepulcrum dei viventis et gloriam vidi resurgentis.

Hic ostendat eis angelos Angelicos testes

Hic ostendat eis sudarium

Sudarium et vestes

Hic ostendat eis crucem:

Surrexit christus spes mea, precedat vos in galilea.

Et discipuli incipiant antiphonam et compleant totam prosam:

Credendum est magis soli Marie veraci quam Judeorum turbe fallaci.

Et chorus incipiat alte voce:

Te deum laudamus

(M. Mulieres precedant ad sepulcrum et peregrini stant retro eas quibus dicat)

angelus ad caput ad mulieres
Cito euntes dicite discipulis (M. eius et petro)

(M. tunc offerentes sudarium a galilea expendant illud ad populum altissima voce clamantes:)

Surrexit dominus de sepulchro qui pro nobis pendit in ligno alleluja

(M. Finita antiphona

Cantor (M. Glorioso) incipiat:

Te Deum laudamus.

BIJLAGE II

DELFT - PHISICUS-rol

Femine quid gemitis
quid gementes queritis
et sic hic proceditis
et ex hiis emitis
rebus aromaticis
sepulture debitis
Huc propius flentes accedite
hoc unguentum si vultis emite
de quo bene potestis ungere
corpus domini sacratum.
Ista pixis nobile
continet unguentum
ista cui simile
non est adinventum
si quis huius tercie
deferat unguentum
auri dabit integrum
marcam aut talentum.
Hoc unguentum si multum dabitur
non aliter inde portabitur.

EGMOND SPECIONARIUS

Huc propius flentes accedite
hoc unguentum si vultis emite
de quo bene potestis ungere
corpus domini sacratum.

Hoc unguentum si multum cupitis
unum auri talentum dabitur
non aliter unquam portabitur.

BIJLAGE III

DIT IS VAN DE VERRYZENIS TE SPELEN

Item anno sesentneghentich op ten beloken paeschen soe was die verrisenis gespeelt des smorghens ende des avonts nae die vesper te weten twie warf op ten dach.

Item dit syn alsulcke oncosten als die kerk hadde op ten voorscriven tijt van algheden dat die heren behoofden dair sij mede speelden ende anders dat deir tue ghegaen is.

Item in den eersten een nieuwen rock daer onse lieve

Heere mede speelde coste in als	xiiij st. en i ort.
vant graf te vorwen	x st.
vant zudarium	ij st.
die psalter	ij st.
een dyadeem in syn hooft	j st.
die kyste die de pharizeen an hair tabbarden hadden van papier gemaect	vij st.
drie wapenen over die pharizeen hooft	vj st.
twie moerdenaers cruce	
van die heeren haer aensichte te stofferen	iiij st.
item van die celen te scriven in fransijn dair die heren uut leerden spelen	iiij b. gr.
an spikeren	x st.
an spelden ende anders garen	iiij st.
an byer gedroncken...	xiiij gr.
... gedroncken een stoop france wijns	ij st.
wollebrant	iiij st.
item noch gegeven Dirc die ondergraefmaker van vier dagen dat hout te halen en weder thuys te brengen van die stellync comt	v st.
item Jan die mayerman van twie dagen	v gr.
item Jan die orgelblazer van iij dach	iv gr.

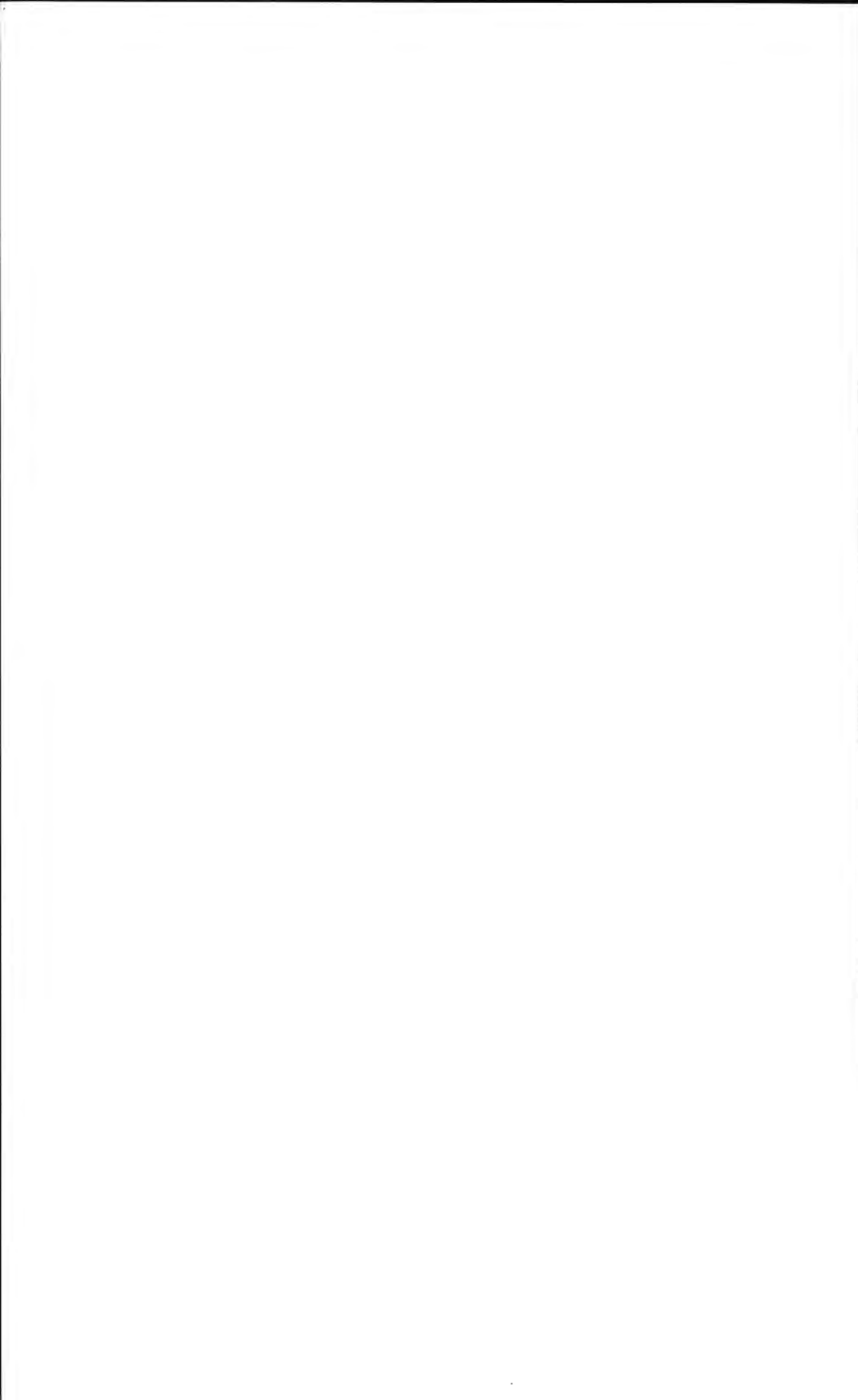
C. h. 177

|| Dit is dat die bezijenis te spelen ||

Jen anno sesentnegentich opte beloken priefchen
for Ibas die bezijenis gespelt des smozghes ende
des auots nae die bespen te Wete Alre Warff opte
dach

It dit sijn alsulcke onkosten als die kerck hadde
opte voorseue ciit va al gheen dat die heren
behoofde dair sijn mede speelden en ander dat
dair tue ghegaen is

It mede eerste een nieuwe roek dair onse lieue heer mede speelde coste in als	viij st. en i. oet
vant graf te vorthe	2 st
vant zudarium	ij st
die palster te vorthe	ij st
een spade in sijn hooft	i st
de heste die de pharizee in hair talbarde hadden va papier gemaect	viij st
die wapen over die pharizeen hooft	v st
die moordenars cruce	ij st
van die heere haer aensichte restoffere	iiij st
It van die alen restoffere in fransijn dair die heere wt leeden spelen	iiij st
in spileere	2 st
in spelde in ander gear	iiij st
vollebrar iij sachijn	2 st
in huer restoffere out te seije	viij st
	ij st

De Middelnederlandse handschriften van de grote en de kleine „Der sielen troest”

door

J. DESCHAMPS

In deze bijdrage geven we een uitvoerige beschrijving van acht handschriften, waarin de Middelnederlandse bewerking van de grote *Der sielen troest*, een catechetisch werk over de tien geboden met een overvloed van exempelen, geheel of gedeeltelijk bewaard is gebleven. Die handschriften zijn: 1. Tübingen, Universiteitsbibliotheek, Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Depot der Staatsbibliothek, ms. germ. fol. 1027; 2. Nijmegen, Rooms-Katholiek Weeshuis, 953; 3. Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 D 1; 4. Düsseldorf, Hauptstaatsarchiv, G V 1; 5. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 H 48; 6. Utrecht, Stedelijk Museum, cat. 1569; 7. Londen, British Museum, Add. 18162 en 8. 's-Gravenhage, Museum Meermann-Westreenianum, M 10 E 15. Bovendien bevatten hs. Tübingen en hs. Nijmegen een deel van de Middelnederlandse bewerking van de kleine *Der sielen troest*, een catechetisch werk over de zeven sakramenten, waarin eveneens een groot aantal exempelen voorkomt. Blijkbaar was het bedoeld als een vervolg op de grote *Der sielen troest*.

In 1959 publiceerde Margarete Schmitt naar hs. Kopenhagen, Koninklijke Bibliotheek, Thott fol. 58 een Middelnederduitse bewerking van de grote *Der sielen troest*¹. Deze tekstuitgave, voraafgegaan door een merkwaardige inleiding, zette er ons toe aan de Middelnederlandse handschriften van de grote en de kleine *Der sielen troest* uitvoerig te beschrijven. Steunend op de dissertatie van G. Reidemeister², beschreef M. Schmitt in de inleiding tot haar tekstuitgave beknopt alle Duitse en Nederlandse handschriften van

(1) M. Schmitt, *Der grosse Seelentrost. Ein niederdeutsches Erbauungsbuch des vierzehnten Jahrhunderts*. Köln-Graz, 1959 (Niederdeutsche Studien, 5). Haar onbekend gebleven is hs. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 1968, waarin een gedicht over de zeven vreugden van Maria voorkomt dat aan *Der sielen troest*, I, 33 (Schmitt, blz. 104-120) is ontleend. Dit gedicht werd naar voornoemd handschrift uitgegeven door G.G. Meersseman, *Von den Freuden Mariens. Ein Beitrag zur Geschichte der niederdeutschen Mystik*, in *Lebendiges Mittelalter. Festgabe für Wolfgang Stammer*. Freiburg (Zw.), 1958, blz. 92-97.

(2) G. Reidemeister, *Die Überlieferung des Seelentrostes*. Teil I. Inaugural-Dissertation der hohen philosophischen Fakultät der Universität Halle-Wittenberg. Halle a. S., 1915.

de grote *Der sielen troest*, die haar bekend waren. Zo komt daar-in ook een korte beschrijving van de bovengenoemde eerste drie handschriften voor³, evenwel niet van de laatste vijf, die haar onbekend zijn gebleven.

Terwijl de Nederduitse⁴, de Zweedse⁵ en de Deense bewerking⁶ van de grote *Der sielen troest* in het licht zijn gegeven, werd aan de Nederlandse versie slechts weinig aandacht besteed. Zelfs in de rijke bloemlezing uit het Middelnederlands geestelijk proza, die C.C. de Bruin in 1940 liet verschijnen, komt er geen uittreksel uit voor⁷. Dat in de 15de en 16de eeuw de grote *Der sielen troest* in het Nederlandse taalgebied zeer verspreid is geweest, wordt afdoend bewezen niet alleen door de acht bewaarde en de drie verloren gegane of zoek geraakte handschriften⁸, maar vooral door de achttien drukken, die vóór 1600 in de Nederlanden in het licht werden gegeven⁹. Zelfs later werd het werk nog gedrukt¹⁰. Een studie over en een uitgave van de Nederlandse bewerking van de grote *Der sielen troest*, bewaard in zoveel handschriften en drukken, lijkt ons niet alleen verantwoord, maar zelfs wenselijk. Ook de Nederlandse bewerking van de kleine *Der sielen troest*, ofschoon

(3) M. Schmitt, *a.w.*, blz. 11*-12*, 25* en 15*.

(4) Vóór de uitgave van M. Schmitt werden er in verschillende werken uittreksels uit Duitse handschriften van *Der sielen troest* gepubliceerd; zie hierover G. Reidemeister, *a.w.*, blz. 5.

(5) Uitgegeven door G.E. Klemming, Stockholm, 1871-73 en opnieuw door S. Henning, Uppsala, 1954-57.

(6) Uitgegeven door Niels Nielsen, Kopenhagen, 1937-52.

(7) *Middelnederlands geestelijk proza*, verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooys. Zutphen, 1940.

(8) Over een handschrift van *Der sielen troest*, destijds in het bezit van het Hendrik Adamanshuis te Zutphen, zie K.O. Meinsma, *Middeleeuwse Bibliotheken*. Zutphen, 1903, blz. 288; over een handschrift van *Der sielen troest*, in 1445 „per Hermannum rectorem in Ferwert” geschreven, destijds in het bezit van het klooster Marienwald te Frenswegen bij Nordhorn, zie K.O. Meinsma, *a.w.*, blz. 254, nr. 31; K. Löffler, *Quellen zur Geschichte des Augustinerchorherrenstifts Frenswegen (Windesheimer Kongregation)*. Soest, 1930, blz. xxxviii, nr. 31; M. Schmitt, *a.w.*, blz. 31* en B. Nonte, *Untersuchungen über die Handschriften des Augustiner-Chorherren-Stiftes Frenswegen bei Nordhorn*, Westfälische Forschungen, 14 (1961), blz. 146, nr. 31; over een handschrift van *Der sielen troest*, in 1897 nog in het Gräfl. Hoensbroechsches Archiv in Schloss Haag*bij Geldern, zie C. Borchling, *Mittelniederdeutsche Handschriften in dem Rheinlanden und einigen anderen Sammlungen. Vierter Reisebericht*. Göttingen, 1913, blz. 142-143; G. Reidemeister, *a.w.*, blz. 22-23 en M. Schmitt, *a.w.*, blz. 29*.

(9) Zie M.F.A.G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*. 's-Gravenhage, 1874, blz. 438-441, nr. 1543-1550 en W. Nijhoff en M.E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*. 's-Gravenhage, 1923, blz. 741-743, nr. 2081-2086; Id., *Tweede deel*. 's-Gravenhage, 1940, blz. 839-840, nr. 3985 en 3986. Zie verder G. Reidemeister, *a.w.*, blz. 38-39 en M. Schmitt, *a.w.*, blz. 32*-33*.

(10) Zie G. Reidemeister, *a.w.*, blz. 39-41; M. Schmitt, *a.w.*, blz. 33*-34*; V.A. Dela Montagne, *Schoolboeken te Antwerpen in de 17de eeuw*, Tijdschrift voor Boekenbibliotheekwezen, 5 (1957), blz. 31-32; E.H. van Heurck, *De Vlaamse volksboeken*. In het Nederlandsch vertaald door J. Truys. Z.p., z.j., blz. 166-168.

zij in handschrift slechts gedeeltelijk bewaard is gebleven en nooit gedrukt werd, verdient een nader onderzoek.

Ter oriëntering van de lezer laten we hier enkele bijzonderheden over de grote en de kleine *Der sielen troest* volgen¹¹. Zoals gezegd, is de grote *Der sielen troest* een catechetisch werk over de tien geboden, waarin de leer met een groot aantal exempelen is toegelicht. In de proloog betreurt de schrijver het dat sommige lieden zich verlustigen in het lezen van ridderromans over Parcival, Tristan en Diederik van Bern in plaats van zich te verdiepen in de H. Schrift, waarin toch „der sielen troest” is gelegen. Kennelijk lag het in zijn bedoeling de leken een stichtelijk boek in de volkstaal te bezorgen, zó vol spannende verhalen dat het de wereldse ridderromans zou kunnen verdringen. Om des te meer de aandacht te boeien is het werk geschreven in de vorm van een dialoog tussen een geestelijke vader (vader lieue) en een geestelijk kind (kind lieue). Oorspronkelijk in de moderne zin mag het niet heten, want de schrijver heeft de stof aan tal van bronnen ontleend. Hem komt echter de verdienste toe uit zovele bronnen een boek te hebben samengesteld dat in een boeiende en persoonlijke verhaaltrant is geschreven. Welke de bronnen zijn die hij heeft gebruikt, vermeldt hij in het begin van het werk, waar hij in het Latijn de bronnen en de inhoud van zijn werk opgeeft. De zin, waarin hij ons zijn bronnen mededeelt, luidt als volgt: *Libellus iste collectus est de diuersis libris: De byblia, de passionali, de hystoria scolastica, de hystoria ecclesiastica, de speculo hystoricali, de decretis et decreta libus, de koronicis diuersis, de uita patrum, de collationibus patrum, de dialogo, de compendio theologie, de summa reimundi, de summa gaufridi, de summa hinrici, de summa uiciorum et virtutum et de omnibus libris quoscumque legere potero audire*¹². Al heeft de schrijver zijn bronnen slechts met verkorte benamingen opgegeven, die echter voor kundige tijdgenoten duidelijk genoeg waren, toch herkennen we of menen we de volgende werken te herkennen: de H. Schrift, de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine, de *Historia scolastica* van Petrus Comestor, de *Historia ecclesiastica* van Eusebius van Caesarea, het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais, het *Decretum* van Gratianus en de *Decretales* van Gre-

(11) Zie over de grote *Der sielen troest* buiten de bovenaangehaalde werken van G. Reidemeister en M. Schmitt ook het artikel *Seelentrost* door A. Hübner in *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Unter Mitarbeit zahlreicher Fachgenossen herausgegeben von K. Langosch, IV, kol. 147-149; zie ook D.C. Tinbergen, *Des coninx summe*. Leiden, z.j. [1900-1907], blz. 138-140 en C.G.N. de Vooy, *Middel nederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*. Herziene en vermeerderde uitgave. Groningen-Den Haag, 1926, blz. 52-53.

(12) M. Schmitt, *a.w.*, blz. 1.

gorius IX, de *Vitae patrum*, de *Collationes patrum* van Johannes Cassianus, het *Compendium theologiae veritatis* van Hugo Ripelin van Straatsburg, de *Summa de casibus penitentiae* van Raymundus van Peñafort, de *Summa* van Godefridus van Poitiers, de *Summa* van Hendrik van Gent, de *Summa vitiorum et virtutum* van Peraldus of Guillaume Pérault. De studie van de bronnen die de schrijver heeft gebruikt, is niet gemakkelijk, daar hij zijn bronnen slechts in het algemeen in het begin van zijn werk aangeeft en in de loop van het werk niet aanduidt aan welke bron hij een bepaald onderdeel heeft ontleend¹³. Een bron, die door de schrijver niet is genoemd, is een Duitse vertaling van het *Speculum humanae salvationis*, waaraan hij haast letterlijk de berijmde gebeden over het lijden van Christus en over de zeven smarten van de H. Maagd heeft ontleend¹⁴. Er is ook een duidelijke verwantschap met de z.g. eerste Nederlandse Historiebijbel (eigenlijk de tweede!)¹⁵.

De schrijver van de grote *Der sielen troest* is onbekend. Verkeerdelijk werd het werk aan de Keulenaar Johannes Moirssultze toegeschreven, wiens naam in het kolofon van hs. Keulen, Historisches Archiv, G.B. fol. 50, fol. 152 v° voorkomt¹⁶. Dat kolofon luidt: *Finitum et Completum per me Johannem dictum Moirssultze Colonie natum. Sub Anno domini Millesimo Quadragesimo Quadragesimo Quinto Sabbato post Dominicam in Quadragesima jn qua Cantatur Inuocauit etc. Orate pro me misero peccatore Ob amorem domini nostri Jhesu cristi sanctissime virginis Marie ac omnium sanctorum supernorum Ciuium AmeN.* Johannes Moirssultze is echter slechts de kopiist van dit handschrift dat van 1445 dateert, terwijl het oudste gedateerde handschrift van de grote *Der sielen troest* al van 1403 dagtekent¹⁷. Dat de schrijver een geestelijke is geweest, staat wel vast. Waarschijnlijk was het een dominikaan, daar de dominikanen in de exempelen in een gunstig daglicht worden geplaatst¹⁸.

Waar de grote *Der sielen troest* is ontstaan, is moeilijk uit te maken. Al was het werk in Noord- en Oost-Neder-Duitsland en in de westelijke Nederlanden bekend, toch is het in het Oostneder-

(13) M. Schmitt bereidt een afzonderlijk werk voor over de bronnen van de grote *Der sielen troest*; zie het *Vorwort* van haar werk.

(14) Zie M. Schmitt, *a.w.*, blz. 118*-124*.

(15) Zie M. Schmitt, *a.w.*, blz. 124*-131* en M. Andersson-Schmitt, *Über die Verwandtschaft der Alexandersagen im Seelentrost und in der ersten niederländischen Historienbibel*, in *Münstersche Beiträge zur niederdeutschen Philologie*. Köln-Graz, 1960, blz. 78-104 (Niederdeutsche Studien, 6) en de aldaar opgegeven literatuur.

(16) Zie A. Ampe, *De schrijver van „Zielentrost“ op het spoor?* Ons Geestelijk Erf, 34 (1960), blz. 201-204.

(17) Zie M. Andersson-Schmitt, *De schrijver van „Zielentrost niet op het spoor!“* Ons Geestelijk Erf, 34 (1960), blz. 324-325.

(18) G. Reidemeister, *a.w.*, blz. 7-8.

lands-Nederrijns-Westfaalse en in het Oostfaalse-Middelduitse gebied het meest verspreid geweest. Waarschijnlijk is de plaats van ontstaan in het Oostnederlands-Nederrijns-Westfaals gebied te zoeken, waaruit de oudste handschriften afkomstig zijn en waarin een naar verhouding groot gedeelte van de woordenschat van de archetypus te lokaliseren valt¹⁹. Evenmin is het met zekerheid uit te maken, wanneer het werk is geschreven. Waarschijnlijk is het omstreeks 1350 ontstaan²⁰.

De twee oudste Middelnederlandse handschriften van de grote *Der sielen troest* zijn hs. Tübingen dat in 1436 in het klooster Nazareth in de stad Geldern en hs. Nijmegen dat in 1445 in een Nijmeegs klooster werd vervaardigd. Beide handschriften hebben dezelfde inhoud; ofwel werd hs. Nijmegen van hs. Tübingen afgeschreven ofwel werden zij beide, wat minder waarschijnlijk is, van hetzelfde voorbeeld afgeschreven. Zij zijn tevens de enige volledige Middelnederlandse handschriften van de grote *Der sielen troest* (wel ontbreekt in hs. Nijmegen het eerste blad); immers in hs. Deventer werden door de kopiist tal van exempelen weggelaten en de andere handschriften bevatten slechts excerpten.

Uit sommige Middelnederlandse handschriften en uit een inkunabel van de grote *Der sielen troest* werden kleine gedeelten uitgegeven. In 1732 publiceerde Isaac Le Long in zijn *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels* een uittreksel over het paternoster uit hs. 's-Gravenhage, Museum Meermannno-Westreenianum, M 10 E 15, toen in zijn bezit²¹. In 1851 nam J. van Vloten in zijn *Verzameling van Nederlandsche prozastukken van 1229-1476, naar tijdsorde gerangschikt* uit hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 70 H 48 het verhaal van Simon de Tovenaar en een gedeelte van de geschiedenis van koning Salomo op²². In 1872 publiceerde E. Verwijs naar de inkunabel Haarlem, Jakob Bellaert, 1484 in zijn *Bijdrage tot de kennis van het oude volksgeloof* het gedeelte uit het eerste gebod dat over bijgeloof handelt²³. In 1900 haalde C.G.N. de Vooy in zijn *Middelnederlandsche legenden en exempelen* naar hs. Deventer gedeelten uit de proloog aan²⁴ en in

(19) M. Schmitt, *a.w.*, blz. 132*-136*.

(20) M. Schmitt, *a.w.*, blz. 124*.

(21) I. le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels*. Amsterdam, 1732, blz. 227-229; Tweede uitgave, Hoorn, 1764, blz. 227-229.

(22) J. van Vloten, *Verzameling van Nederlandsche prozastukken van 1229-1476, naar tijdsorde gerangschikt*. Leiden en Amsterdam, 1851, blz. 101-107.

(23) E. Verwijs, *Bijdrage tot de kennis van het oude volksgeloof*, Studiën en Bijdragen op het gebied der historische Theologie, 2 (1872), blz. 401-407.

(24) C.G.N. de Vooy, *Middelnederlandsche legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*. 's-Gravenhage, 1900, blz. 8-9, 58-59; Herziene en vermeerderde uitgave. Groningen-Den Haag, 1926, blz. 2-3, 52-53.

1901 gaf hij naar hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 H 28 de legenden van Pilatus en Judas uit ²⁵.

Het lag in de bedoeling van de schrijver nog veel meer dan de tien geboden te behandelen. Op het einde van de proloog zegt hij immers dat hij wil schrijven over de tien geboden, de zeven sacramenten, de acht zaligheden, de zeven werken van barmhartigheid, de zeven vreugden van de H. Maagd, de zeven getijden, de zeven gaven van de H. Geest, de zeven hoofdzonden en de zeven hoofddeugden ²⁶. Hij wou dus geheel de stof behandelen, die men gewoonlijk in de middeleeuwse catechetische werken aantreft. Hier van behandelde hij alleen de tien geboden en in het derde gebod de zeven getijden en de zeven vreugden van Maria. Misschien heeft de dood hem belet zijn werk te voltooien.

De kleine *Der sielen troest* handelt over de zeven sacramenten. Hij is eveneens geschreven in de vorm van een dialoog tussen een geestelijke vader en zijn geestelijk kind en bevat ook een groot aantal, meestal korte exempelen, die de leer moeten toelichten. Kennelijk is hij bedoeld als een vervolg op de grote *Der sielen troest*. In zijn werk heeft de schrijver twee reeds bestaande werken ingelast, die eveneens in de vorm van een dialoog tussen een geestelijke vader en zijn geestelijk kind zijn geschreven en ook tal van exempelen bevatten: in het vierde sacrament de *Biechtspiegel*, beginnend met de woorden: *Laetare filia Sion, quia ego venio et habitabo in medio tui* (Zach., 2, 10) en in het zesde sacrament de *Kloosterspiegel*. De *Biechtspiegel* handelt niet alleen over het vierde sacrament, maar ook over de zeven hoofdzonden, de tien geboden, de vijf zintuigen, de zeven werken van barmhartigheid en de zeven sacramenten ²⁷. De *Kloosterspiegel* behandelt niet het sacrament van het priesterschap, maar de hoedanigheden van de goede mannelijke en vrouwelijke kloosterling. Samen met de ingelaste *Biechtspiegel* en de *Kloosterspiegel* is de kleine *Der sielen troest* lijviger dan de grote. Zowel de *Biechtspiegel* als de *Kloosterspiegel* hebben een aantal exempelen aan de grote *Der sielen troest* ontleend. In de *Biechtspiegel* wordt de grote *Der sielen troest* zelfs onder de benaming „dat boec vanden tien geboden” tot tweemaal toe vermeld. Wie de auteurs van de kleine *Der sielen troest*, de

(25) C.G.N. de Vooy, *De Middelnederlandsche legenden over Pilatus, Veronica en Judas*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 20 (1901), blz. 145-148, 162-165.

(26) M. Schmitt, *a.w.*, blz. 4.

(27) Zie over de Duitse handschriften en oude drukken van deze *Biechtspiegel* de bijdrage van F.X. Thalhofer, *Ein Beichtbüchlein aus dem Ende des 15. Jahrhunderts*, in *Festgabe Alois Knöpfler*. München, 1907, blz. 295-313. Hierin worden twee vijftiende-eeuwse handschriften vermeld, die een Latijnse vertaling van deze *Biechtspiegel* bevatten.

Biechtspiegel en de *Kloosterspiegel* zijn geweest, is onbekend²⁸.

De kleine *Der sielen troest* is slechts gedeeltelijk in het Middelnederlands overgeleverd. Hs. Tübingen en hs. Nijmegen, de enige Middelnederlandse handschriften van het werk, bevatten de eerste vijf sacramenten (met de *Biechtspiegel* ingelast in het vijfde sacrament) en het zesde sacrament tot waar de *Kloosterspiegel* in de Duitse handschriften is ingevoegd. In deze handschriften ontbreken dus de *Kloosterspiegel*, het slot van het zesde en geheel het zevende sakrament. De onvolledige kleine *Der sielen troest* eindigt erin met de woorden: Kynt lieue woltu wat weten vanden geestelicken leuen soe lese dat cloister spigel dair vyndstu dat ynne gheschreuen. Afzonderlijk komt de *Biechtspiegel* nog in verschillende Middelnederlandse handschriften voor²⁹. Ook werd hij onder de benaming *Boec der biechten*, samen met de *Spiegel des ewighen levens*, in 1480 te Delft bij Jacob Jacobz. van der Meer gedrukt³⁰. In 1872 publiceerde W. Moll in zijn *Bijdrage tot de kennis van het middeneeuwsch bijgeloof* naar hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 G 33 (Cat. 1691), toen in zijn bezit, een passus over bijgeloof uit het eerste gebod³¹. In zijn bloemlezing *Middelnederlands geestelijk proza*, verschenen in 1940, gaf C.C. de Bruin naar hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit 5 G 53 (Cat. 1691), tot 1908 hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I F 7 (Moll 31), twee exemplen uit de *Biechtspiegel* uit³². In zijn *Middelnederlandse stichtelijke exempelen* nam C.G.N. de Vooyo naar hetzelfde handschrift 24 exemplen uit de *Biechtspiegel* op³³. In 1963 bezorgde L. Decorte naar hs. Parijs, Bibliothèque nationale, néerl. 32

(28) Zie over de verhouding van deze drie werken tot elkaar en tot de grote *Der sielen troest*: M. Schmitt, *a.w.*, blz. 138*. Volgens A. Ampe, *a.w.*, blz. 203 zouden de grote en de kleine *Der sielen troest* door dezelfde auteur zijn geschreven.

(29) Die handschriften zijn: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 21.940; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 73 E 25; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Akademie van Wetenschappen, XXV; Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 D 4 (Cat. I, 52); Parijs, Bibliothèque nationale, néerl. 32; Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 5 G 33 (Cat. 1691) en Zwolle, Overijssels Museum, Emmanuelshuizen, 5. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2087 bevat een verkorte versie van het werk. Al die handschriften, behalve het laatste, werden reeds vermeld door W. de Vreese, *Beschrijving der handschriften van Jan van Ruusbroec's werken. Eerste stuk*. Gent, 1900, blz. 365, voetnoot 1 en door C.G.N. de Vooyo, *Bijdrage tot de kennis van het middeleeuws volksgeloof*, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis. Nieuwe serie, 1 (1902), blz. 359.

(30) Zie M.F.A.C. Campbell, *a.w.*, blz. 451, nr. 1580.

(31) W. Moll, *Bijdrage tot de kennis van het middeneeuwsch bijgeloof*, Studiën en Bijdragen op 't gebied der historische Theologie, 2 (1872), blz. 388-389; zie ook C.G.N. de Vooyo, *Bijdrage tot de kennis van het middeleeuws volksgeloof*, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis. Nieuwe serie, 1 (1902), blz. 371-385.

(32) *Middelnederlands geestelijk proza*, verzameld door C.C. de Bruin en ingeleid door C.G.N. de Vooyo. Zutphen, 1940, blz. 206-207.

(33) *Middelnederlandsche stichtelijke exempelen*, verzameld en uitgegeven door C.G.N. de Vooyo. Zwolle, 1953, blz. 14-27.

een volledige uitgave van de *Biechtspiegel*, voorafgegaan door een uitvoerige inleiding³⁴. Mocht de Nederlandse versie van de *Biechtspiegel* zich dus in een verdiende belangstelling verheugen, de Nederlandse bewerking van de eigenlijke kleine *Der sielen troest* is tot nog toe onbestudeerd gebleven.

In de onderstaande beschrijvingen hebben we de spelling en de interpunctie van de handschriften ongewijzigd weergegeven. De titels die in de handschriften in het rood zijn geschreven, hebben we gekursiveerd. De opgeloste abbreviaturen hebben we kursief laten drukken behalve dan in de gekursiveerde rode titels, waar wij ze in romein hebben aangegeven. Met onderstrepingen in de handschriften hebben we geen rekening gehouden. Daar hs. Tübingen en hs. Nijmegen gelijk van inhoud zijn, hebben we de aantekeningen bij sommige stukken uit het eerste handschrift bij dezelfde stukken in het tweede niet meer herhaald.

I. TÜBINGEN, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, STIFTUNG
PREUSSISCHER KULTURBESITZ, DEPOT DER STAATS-
BIBLIOTHEK, MS. GERM. FOL. 1027.

Handschrift op papier en perkament, geschreven in 1436 en 1437, bestaande uit een septern (fol. 1-14; fol. 1, 7, 8 en 14 perk.); 7 sexternen (fol. 15-26, 27-38, 39-50, 51-62, 63-74, 75-88, 89-100); een quintern (fol. 101-110); 4 sexternen (fol. 111-122, 123-134, 135-146, 147-158); een quintern (fol. 159-168) en een quintern, waarvan het 9de en het 10de blad weggesneden zijn (fol. 169-176), samen 176 bladen; in formule uitgedrukt: VII, 7 VI, V, 4 VI, V, V--2. Op de binnenzijde van het voor- en achterbord is telkens een heel en een half perkamenten blad geplakt. Blad: 286 x 206 mm; bladspiegel: 210 à 228 x 150 à 155 mm. Twee kolommen; 37 à 47 regels per kolom; tussenruimte ca. 14 mm. Reklamen op fol. 38 v°, 62 v°, 74 v°, 88 v°, 158 v°; geen signaturen. Moderne potloodfoliëring van 1 tot 176; oude foliëring met zwarte Romeinse cijfers van j tot [CI]xx (= 168); fol. 169-176 zijn in de oude foliëring ongefolieerd gebleven; de twee foliëringen lopen gelijk tot [CI]viii = 158; in plaats van [CI]ix schreef de oude folieerder [CI]xj, zodat de oude foliëring van hier af twee nummers op de nieuwe vooruit is. Opmerkelijk is dat de oude folieerder

(34) L. Decorte, *De Middelnederlandse Biechtspiegel „Letare filia syon quia ego venio et habitabo in medio tui”*. I. Inleiding. II. Tekstuitgave. Leuven, 1963, CL en 133 blz. [Onuitgegeven verhandeling ter verkrijging van de graad van licentiaat in de Wijsbegeerte en Letteren (Germaanse Filologie) aan de Katholieke Universiteit te Leuven].

van fol. Cj af kortheidshalve C en van fol. Clviiij af Cl weglaat. Dikte van het blok : 40 mm.

BAND

Oorspronkelijk kalfslederen band op beuken borden. Sporen van twee sloten. Zowel op het voor- als op het achterbord sporen van vijf knoppen. Het voor- en het achterplat zijn versierd met drie- en vijf dubbele filets en met vijf soorten losse stempeltjes : een arend of grijp, een heilige in een nis, een draak en twee soorten friezen ; op het voorplat komen 51, op het achterplat slechts 34 losse stem-pels voor. De rug is afgeschilferd, maar niet gebarsten ; op de vier hoeken is het leder versleten, zodat het hout van de borden zichtbaar is. Vijf ribben.

SCHRIFT EN DATERING

Het handschrift is door twee kopiïsten geschreven (littera cursiva): de eerste kopiïst schreef fol. 1 r^oa-110 v^ob en 148 v^oa, 17de regel - 174 v^oa ; de tweede fol. 111 r^oa-148 v^oa, 16de regel. Een latere kopiïst schreef bovendien de 13 regels van de geloofsbelijdenis op fol. 176 v^ob. Rode titels (in de kleine *Der sielen troest* evenwel geen titels); afwisselend rode en blauwe initialen en lombarden (in de kleine *Der sielen troest* echter slechts rood); hoofdletters rood doorstreept ; in geheel het handschrift correcties door de eerste kopiïst. Het handschrift is op drie plaatsen gedateerd, tweemaal door de eerste kopiïst en eenmaal door de tweede. De eerste kopiïst voltooide fol. 1 r^oa-107 v^oa daags vóór het feest van de H. Catharina (25 november), dus op 24 november, 1436: Explicit iste liber Anno domini Millesimo Quadringentesimo [tricesimo] sexto jn profesto katherine virginis (fol. 107 v^oa); fol. 148 v^oa-174 v^oa beëindigde hij op de feestdag van de H. Marcus, dus op 25 april 1437: Scriptum et completum anno domini m^o cccc^o xxxvij jn festo domini Marci ewangeliste (fol. 176 v^oa). De tweede kopiïst voltooide fol. 111 r^oa-148 v^oa daags vóór het feest van de H. Maria Magdalena (22 juli), dus op 21 juli, 1436: Anno domini Milesimo cccc^o xxxvj^o nec non in profesto beate marie magdalene Scriptor scripsisset bene melius si potuisset. Fol. 107 v^oa-110 v^ob, geschreven door de eerste kopiïst, zijn niet gedateerd, maar werden eveneens in 1436-37 voltooid. Het gedeelte van de tweede kopiïst met de kleine *Der sielen troest* werd dus vóór de beide gedeelten van de eerste kopiïst geschreven.

INHOUD

1. Fol. 1 r^oa-107 v^oa [*De grote Der sielen troest*] Inc. DER sielen troist leget an heyliger leer van becoringen der heyliger scrift want lijkewijs als dat licham leuet van ertscher spysen soe leuet die siele van heyliger leren want die mynsche en leuet nyet alleen van den uytwendighen brode Mer oyck van den worden die dair gaen vyt den monde gades ende dat is die heylighe scrift die he gesproken heft doir die propheten Ende doir die heylige leerre ende noch alle dage sprict doir der prediker mont Kynt lieue dair om saltu gerne lesen Ende horen die lere der heyliger scrift dair der sielen troist aen leget up dat die siele gespysset werde ende gesterket in allen guden dingen Ende neme een beelde an onsen lieuen heren ihesu cristo die myt synen vader in den tempel nakede den wysen meysteren ende hoirde ende vragede van der heyliger scrift VOele lude syn die lesen wertlike boeke ende hoiren dair na ende verliesen al oir arbeyt want sy nyet en vynden der syelen troist... Expl. Hier had he grote wertlike ere nv heft he grote scande Hier nam sijn heerscheit eyn eynde Ende hier en wolde he nyet halden die gebade gades nv moet he halden die [107 v^oa] gebade des duuels yn der hellen Hier om saltu gerne halden die ghebade gades up dat wy dair nyet en commen dair allexander quam Sunder dat wy dair commen moeten dair alle gades heilgen myt gade vervreuwen yn synen ewigen ryke Des help ons allen die vader ende die soen ende die heilige geist Amen

2. Fol. 107 v^oa-107 v^ob *Eyn spigel alre mynschen* Inc. ICK rade v allen dat ghi v dair toe keert Ende ghi alle dage steruen leert Want got en heft ons nyet te weten gegeuen Woe lange wy sullen leuen Och woe wijs is hy die gadert ende spairt Tgegen die lange hynnevairt ... Expl. Want id mach ons nyet geschyen Dat wy der doit mogen ontvlyen Hier om edel mynsche voir dyncke dy wel Ende wes toe den dienste gades snel Dyenestu der werlt du blyefs bedragen Als du moges syen myt oghen

3. Fol. 107 v^ob-108 r^oa *Twelief sijn graden der oitmodicheit* Inc. MERcke xij graden der oytmodicheit die sente benedictus setten yn sijre regulen Die ierste graet is altoes oitmodicheit yn den herten ende yn den lijcham to bewysen Ende ok neder te zyen an die erde ... Expl. Die illefte graet is dat eyn gade ontfuchten sal ende halden al sijn gebade soe mach he commen yn dat lant der geloefden Die twelfte graet is dat eyn onderdanicheit bewyse synen ouersten

4. Fol. 108 r^oa-108 r^ob [*Gedicht over de uitspraken van de schepenen*] Inc. DAT ordel dat die scepen wysen Des en kan ick nyet geprysen Ok en kan ick des gelasteren nyet Want id is duck wal eer geschiet Dat beide sitten yn eenre banck Gude scepen ende kranck ... Expl. Sy gaen oeren ede voel te na Men solde dat recht laten blijken [108 r^ob] Den armen als den rijken Nu ende toe allen stonden Als dat voirmals is gevonden

5. Fol. 108 r^ob *Van der boysheit des woekeners* Inc. EEN woekener is arger dan die boese geist Want die boes geist vluyt den heilgen cruce ende den wywater Mer die woekener nyet Jtem en woekener is arger dan die helle Want die helle verslyndet alleen die quaden Mer en woekener verslyndet beyde guden ende quaden ... Expl. Jtem en woekener is arger dan

die doyt Want die doyt doedet alleen dat lijf Mer en woekener doedet beyde ziele ende lijf

6. Fol. 108 r^ob-108 v^oa *Dit sijn teyken des aenstaenden dodes* Inc. Dat ierste teyken is wannere eyn kranck mynsche voir synen houede royt wordet ende voir bleeck was Dat ander teyken wanneer enen sijn voete ende been beneden kalt werden ende voir warm weren ... Expl. *Frons rubet in primo pedibus frigescit ab ymo Dentes nigrescunt nasus summotenus albet Mentem submittit leniter lacrimatur ocellus* Hijs certis signis moriens congnoscitur omnis

7. Fol. 108 v^oa-109 r^ob *Die tien gebade gaets te ryme* Inc. MYnsche tien sijn der gebade Die di gebaden sijn van gade Dat ierst bedudet du salt mynnen Dynen got van allen synnen Van herten en[de] van alre macht Zo hefstu dat irste gebot volbracht Auer an desen seluen gebade Verbudet he die afgade ... Expl. Dit sijn heb ick recht vernomen Die tien gebade die got geboit Toe halden voir der zielen doit Die men soe sterck halden moet Zoe wie an enen mysdoet Dat hi es nyet en mach ontfallen He en moet rekenen van on allen Soe wie se haldet ontebraken Alsoe hier voir is gespraken Die sal dair myt gade leuen Dat moet got ons allen geuen amen — Andere Middelnederlandse berijmingen van de tien geboden: F.J. Mone, *Uebersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit*. Tübingen, 1838, blz. 253, nr. 357; K. Regel, *Mittelniederländische Psalmen, Hymnen und Gebete aus zwei handschriftlichen Breviarien der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, in *Programm des Gymnasium Ernestinum zu Gotha*. Gotha, 1864, blz. 11; K. de Gheldere, *Dietsce rime. Geestelijke gedichten uit de XIIIe, XIVe & XVe eeuw naar een hs. van het einde der XVe eeuw*. Brugge, 1896, blz. 171-172; D.C. Tinbergen, *Des coninx summe*. Leiden, [1900-1907], blz. 123-124; J. Paquay, *Middelnederlandsche gewijde teksten naar handschriften der XIVe-XVe eeuw*. Lummen, 1933, blz. 15.

8. Fol. 109 r^ob-110 r^oa *Eyn gedicht van geistliker mynnen* Inc. IT is tijt dat wij beginnen Mit onsen wille schier Te clymmen in der mynnen Die tijt is nv al hier Wy hebben versumet so mennigen dach Mit onsen willen traghe Mocht wy dat nv leggen af Soe en hoirden wy gene clage ... Expl. Biddet all ghemeyne Den vader mynnentlike [110 r^oa] Dat hi ons misdaet cleyne En[de] make ons ziele rijck Ende make ons des toeuals quijt Jn desen armen dale Ende hi na deser corter tijt Ons allen tot om hale Amen — Naar dit handschrift uitgegeven door A. von Arnswaldt, *Vier Schriften von Johann Rusbroek in niederdeutscher Sprache*. Hannover, 1848, blz. XXXVII-XL; naar dit handschrift en naar hs. Würzburg, Universiteitsbibliotheek, ch.q. 144 gepubliceerd door D.A. Stracke, *Middelnederlandsche bijdrage uit het Würzburger hsch. ch 9. (lees: q.) 144*, Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1926, 1, blz. 373-377 en naar hs. Würzburg, Universiteitsbibliotheek, ch. q. 144 door W.H. Beuken, *Dichters der middeleeuwen*. Bilthoven, 1936 (*Bloemlezing uit de katholieke poëzie van de vroegste tijden tot heden onder redactie van A. van Duinkerken, I*), blz. 293-296 en *Ruusbroec en de middeleeuwse mystiek*. Utrecht-Brussel, 1946, blz. 113-114. De eerste 10 en de laatste 6 verzen werden naar dit handschrift meegedeeld

door C.G.N. de Vooy, *Verspreide Mnl. geestelike gedichten, liederen en rijmspreuken*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 23 (1904), blz. 72.

9. Fol. 110 r^a-110 r^b *Dit is een merclick liet* Inc. W^Oe lude sanck die lerer op der tynnen Wie nv yn swaren sunden leecht He mach sich wal besynnen Dat hi myt tyde dair aue laet Eer om die doit den wech onder gaet ... Expl. Der lerer sprac Woltu dijn herte neygen Den rechten wech toe gade wart den wil ick dy helpen steygen Soe saltu halden die x gebot zoe en wordstu nyet des duuels spot Dat hemelrijck dat wordt dijn eyghen — De eerste 10 en de laatste 6 verzen zijn naar dit handschrift meedeeld door C.G.N. de Vooy, *a.w.*, blz. 72.

10. Fol. 110 r^b-110 v^a *Dit is ok en schoen liet* Inc. NV sterk ons got yn onser noit ick beuele my here yn dyn gebot laet ons den dach genedentlich aen schynen Dijn namen drie bid ich myr by Jn allen noeden waer ich sy ... Expl. Ende gif dat ich soe schone komme tzoe dich dair yn Mijns leuens eyn guet eynde verlene here my Zoe dat my nyet verslynde der duuel ofte sijn En[de] wasch af al mijn sunden myt dynen heilgen wonden Des bid ick here dy — De eerste 13 en de laatste 11 verzen werden naar dit handschrift meedeeld door C.G.N. de Vooy, *a.w.*, blz. 72-73.

11. Fol. 110 v^b [Deugden van de H. Maagd] Maria was oitmodich voirhuedich stedich vredich zedich voil swygende gade verkrigende reyn gern alleyn satich caritatich arm en[de] verduhdich sympel en[de] eynvoildich schemel en[de] getruwe All dese doechden had ons lieue vrouwe Hed ick se mede dat were my guet Want ick ommer steruen moet

12. Fol. 111 r^a-148 v^a [De kleine *Der sielen troest*] Inc. D^Er zielen troest leget an heiliger leren ende an betrachtungen der heiliger scrijft want gelikerwijs dat die licham leuet van eertscher spisen Alsoe leuet die ziele vander heiliger scifturen Want die mynsche en leuet nyet allene vanden brode Mer oic vanden woirden die dair gaen vit den monde gades Got is gelijc enen vader die sine kinder spiset mitten besten brode dat he heuet want god spiset ons hijr an desen leuene mit alsodanen brode dat ons hijr nutte is Soe wanneer wij ouer comen tot hem so wil he ons spisen mitten brode des wij hir nyet begripen mogen KJnt lieue du salt dat weten dat ons got hijr seuenderhande spise geeft dat sint die heilige vij sacramenten die he ons gegeuen heeft to hulpen to den ewigen leuen dat is dair bewyset an dat onse here ihesus cristus tot eenre tijt iiiij^m volkes spiseden myt vij broden inder woestien ende sprac ... Expl. Do stont die osse op ende ginc sijne straet Do wart die conincinne bekiert mit allen den volc dat dair was Kint lieue aldus quam die geestelike gewalt bouen die werltlike Dit heeft got gedaen der paepscap to eren Hir om salmen se eren Kint lieue woltu wat weten van den geesteliken leuen soe lese dat cloester spigel ouer dair vindestu in dat gescreuen Explicit Deo gracias Amen Gloria Amen — Op fol. 123 r^b-141 r° is de *Biechispiegel* ingelast, waarvan het inc. en het expl. luiden als volgt: Inc. L^Etare filia syon quia ego veniam et habitabo in medio tui dicit dominus Dese worde spreket onse lieue here to der seliger zielen doir den propheten sachariam vreuwe dij dochter van syon want ic comme ende wil wonen by dy Syon dat is een spiegel die dochter van syon is die selige ziele die sich seluen spgelt ende bescouwet of enich vleckte sij

an ore antlate — Expl. Ic bid al den gonen die dit boke lesen dat sy got bidden voir den gonen diet dboke dichteden ende oic voir den genen diet scrijft of scriuen let dat si vwer genieten moten dat se myt on comen in dat ewighe rijck des help ons die vader ende die sone ende die heilige geest Amen

13. Fol. 148 v^oa-153 r^oa [Dicta van Seneca, Augustinus, Hiëronymus, Ambrosius, Johannes Chrysostomus, Isidorus van Sevilla, Gregorius, Bernardus e.a.] *Dit sijn heilge leren* Inc. VOele lude weten voel mer om seluen en weten sy nyet ende up dat wy ons seluen leren kynnen ende auermyds kynnisse ons selfs voirt leren kynnen onsen lieuen heren ihesum cristum zo sulle wy aen zyen die leringen die ons heilge leerre hebben bescreuen die hier na staen Jnt ierst seget sente Bernardus Die dach sal noch commen dat beter wesen sullen reyn herten dan schalke woirde ende gude consciencie dan vol budel ... Expl. Thomas van aquinen Eyn mynsche vervult al die heilge scrift yn drie saken yn mynnen der ewiger dyngen yn versmaenisse der tijtliker dyngen Ende yn verduldigen lyden weder stotes die om auer commet

14. Fol. 153 r^oa-154 v^ob [Augustijnken van Dorcht, *De schepping*] *Van der heilger dryuoldichet vader soen heilge geist eyn schoen gedichte* Inc. O Heilge geist vader ende sone Die eyn got is yn drie persone Voir alle der werlt anbegyn Eyn ewich leuen dat tuget mijn syn Doe dijn woirt her neder quam ... Expl. Ende den licham yn den soen Die om te vreuwen was gewoen Geistlich yn synen lyden Jn lyden sult dy v verblyden Ende leuen yn verduldicheit Dit is dat slot der heilger dryuoldicheit — Naar hs. Brussel, K.B. 15589 - 623 uitgegeven door Ph. Blommaert. *Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen*, III. Gent, 1851, blz. 120-123.

15. Fol. 154 v^ob-156 r^ob *Van drie doden konnyngen ende van drie leuendigen konnyngghen* Inc. IN eyntre suter zomer tijt Doe men wunnentliken siet Loif gras bloymen mennigerleye Als om die tijt van den meye So wart eyn grote iacht gestalt Van drien heren wal te maten alt ... Expl. Wil wy gade sijn bereit Ende dyenen om up genade Vroe ende spade Dat wy sijn hulde verweruen Eer dan wy steruen Des gunne ons got van hemelrijck Jn synen throne ewelick amen — Dezelfde versie werd naar een Nederrijns handschrift van 1393 uitgegeven door F.D. Gräter, *Dit is van den doden koningen Jnd van den leuenden koyngen*, Bragur. Ein litterarisches Magazin der deutschen und nordischen Vorzeit, 1 (1791), blz. 369-378. Zie over deze legende: R. Lichtenberg, *Over de legende der drie levenden en der drie dooden*. 's-Hertogenbosch, 1934 (Collectanea Franciscana Neerlandica, III, 4).

16. Fol. 156 r^ob-165 v^ob [De passie naar de zeven getijden] *Prologus van passien ons heren ihesu cristi* Inc. DJe gone die begert eyn warachtich medelyder te wesen des lydens ons heren ihesu cristi als id geschieden yn ilker vren des dages doe hi gecruyst wart Die moet om hoeden van leckeren spysen ende van leckeren dranck ende beide soberliken te nemen Ok moet he om hoeden van voel spreken ende van ydelre blijtschappen ende ydelen woirden ... Expl. Mer altoes dinckende wesen yn onsen herten ende dat wy moeten commen myt desen mede doegen tot cristum tot der ewiger vreuden Dat moet die soen des ewigen vaders ons allen gunnen die alsoe gepassijt

ende gepynicht is up den guden vrijdach an der galgen des cruces ende maria sijn gebenedide moeder — Ook in hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 2 D 23 (cat. 1032), fol. 143 v°-171 v°.

17. Fol. 165 v^ob-167 v^ob *Woe sich eyn mynsche bereyden sal te ontfangen dat heilge sacrament ons beten ihesu cristi* Inc. TWe dingen sijn die den mynschen seer heblick maken ende eyn bereitscop te ontfangen dat heilge sacrament Dat ierste is dat om die mynsche die ontfangen wil dat heilge sacrament sal om seluen vermeten ... Expl. Ende my ontfarmelicken verloesst heuest myt dynen bloede doe ick verlaren was die myt den vader ende myt den heiligen geist dryuoldich yn personen een gewair got bist onverschelden ende here gebenedijt altoes AmeN

18. Fol. 167 v^ob-168 r^oa [*Zes gebeden vóór de H. Communie*] *Dese na bescreuen gebede salmen lesen als men dat heilge sacrament ontfangen sal* Inc. Here ick ga tot dy als eyn kint tot synen vader die id nyet laten en wil Here ic ga tot dy als eyn vrint tot synen vrint die mit om kortswyle hebn wil ... Expl. Nu vreuwe dy siele want ihesus cristus is myt dy den my die priester heft gegeuen hy is dat ewige leuen Huden is hy commen yn mijn siele mijn got ende mijn here Des moet he mijn geuangen sijn huden ende ommermeer AmeN

19. Fol. 168 r^oa-168 r^ob [*Drie gebeden na de H. Communie*] *Dese na bescreuen gebede salmen lesen als men ontfangen heft dat heilge sacrament* Inc. Wale my dat ick ontfangen hebbe dat heil deser werelt ende dat woirt des vaders den le- [168 r^ob] uendigen offer ende die geware mynscheit ende die gantse gotheit... Expl. tot eyntre beteringen al mijnre sonden die ick ye gedede an gedincken an woirden an wercken dat he betere voir my ende tot ener volbringingen alle mijnre mysdaet Ende ok tot eyntre verlossingen alle der die yn den vegevuer sijn AmeN

Fol. 168 v^oa-168 v^ob onbeschreven.

Fol. 169 r^oa-171 v^oa Inhoud van de voorgaande bladen.

20. Fol. 171 v^oa-174 v^ob *Van marien van Egipten woe sy bekeert wart van sonden* Inc. ET was eyn monyck die hiet zoymas die van kynde yn eyn cloester geweest hadde dair voel heilger monyken waren Mer zoymas die ginck bauen die anderen verre yn heilicheiden Naest sijntre huyt plach he eyn haren cleet te dragen Ende plach voel te vasten ende te waken ende te beden ... Expl. Nu bidden wy dy maria egipciaca dattu onsen heren bids voir ons dat hi ons gracie geue dat leuen der penitencien also an ons te nemen dat wy om na volgen moeten Ende commen tot der blijtsappen dair dusent iaer is als eyn dach die geleden is Amen — Deze Middelnederlandse bewerking van de legende van Maria Egyptiaca troffen we alleen in dit handschrift en in hs. Nijmegen, Rooms-Katholiek Weeshuis, 953, fol. 290 r^oa-294 r^ob aan. Een Middelnederlandse vertaling van de *Vita Sanctae Mariae Aegyptiacae, meretricis* van Sophronius (uit *Vitae patrum*; Latijnse tekst: Migne, P.L. 73, kol. 673-690) bevindt zich in de volgende handschriften: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, VI B 14, fol. 206 v^oa-217 v^ob; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1405, fol. 208 r^ob-219 v^oa; 11173-74, fol. 185 v°-197 r^ob; 15134, fol. 152 v^oa-160 v^ob; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 70 E 15, fol. 189 r^ob-206 v^ob; 133 E 5, fol. 264 r^oa-276 v^oa (begin ontbreekt); Kassel, Landesbibliothek, Ms. theol. fol. 56, fol.

106 r^ob-116 r^oa; Parijs, Bibliothèque de l’Arsenal, 8205, fol. 111 r°-122 r°; Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, A 217, fol. 211 r^oa-226 r^oa en Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 31. 7 Aug. 4°, fol. 194 r^oa-209 r^ob. De *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine, waarin een verkorte bewerking van deze legende als kap. 56 voorkomt, werd tweemaal in het Middel-nederlands vertaald. In de eerste vertaling komt de legende in verschillende handschriften voor o.a. in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15140, fol. 121 v^oa-122 v^ob; Londen, British Museum, add. 18162, fol. 81 v^ob-82 v^ob en Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, A 159, fol. 97 r^ob-98 v^oa; in de tweede vertaling troffen we ze slechts aan in hs. Bornem, Sint-Bernardus-abdij, 80-81, fol. 233 r^oa-234 v^oa en in hs. ’s-Gravenhage, Koninklijke Bi-bliotheek, 78 F 1, fol. 117 v^oa-119 r^oa.

21. Fol. 174 v^ob-176 v^oa *Van den tien dusent marteleren woe sy gepas-siet worden om des kersten gelouen wille* [175 r^oa] Inc. IN den tyden doe Adrianus ende Anthonius waren keyzers van Romen Ende die van romen by na alle die werlt hadden onder oeren dwanck So geuielt dat sommege lantscappen hertogen ende heren sich setten tegen dat roemsche ryke Ende nyet onderdanich en waren oeren gebaden ... Expl. tot welken ons allen moet bringhen ende vueren als gude getruwe kersten mynschen ihesus cris-tus die eyngbaren gades soen die leuet ende regniert myt den vader ende myt den heilgeist een waer got den al engelen ende hemelsche her sonder up horen lauen ende benedien yn ewicheiden Amen — Deze Middelnederlandse bewerking van de legende van de Tienduizend Martelaren troffen we slechts in dit handschrift en in hs. Nijmegen, Rooms-Katholiek Weeshuis, 953, fol. 290 r^oa-294 r^ob aan. Andere Middelnederlandse versies van deze legende be-vinden zich in de volgende handschriften: Amsterdam, Universiteitsbiblio-theek, VI B 15, fol. 28 v^oa-30 r^ob; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 388, fol. 297 v^ob-299 v^ob; 3402-03, fol. 143 r^oa-145 v^oa; II 1944, fol. 39 v^oa-42 v^oa; IV 138, fol. 324 v^oa-326 v^oa; Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 D 5 (Cat. I, 46), fol. 285 v^oa-288 v^ob; 101 F 9 (Cat. I, 43), fol. 276 v^oa-281 v^ob; ’s-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 78 F 1, fol. 173 v^oa-175 r^ob; Leiden, Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 279, fol. 24 r^oa-25 v^ob; Londen, British Museum, add. 18162, fol. 107 v^oa-108 r^oa; add. 20034, fol. 155 v^ob-157 v^ob; Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, Huseby 16, fol. 97 v^ob-110 v^oa; Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 80. 5 Aug. 2°, fol. 116 v^ob-117 r^oa.

22. Fol. 176 v^ob [Geloofsbelijdenis] Inc. Ick geloue inden naem des vaders des soens ende des heiligen geest jc geloue dat dese drie persone een got is ende anders geen got en sij... Expl. jnd geue mij schuldich in mijnen in sien dat ic lieuer gesien heb die ijdelheit der werlt dan den dijenst gaets in horen dat ic lieuer gehoerd heb

HERKOMST

Het handschrift bevat geen eigendomsmerk. Het behoort echter tot de tenminste 14 handschriften uit de verzameling van August Freiherr von Arnswaldt te Hannover (1798-1855), die afkomstig zijn uit het augustinessenklooster Nazareth in de stad Geldern

(niet uit het regulierenklooster Nazareth te Aalten bij Bredevoort!). Zie over de herkomst van het grootste gedeelte van de verzameling Freiherr von Arnswaldt en over het klooster Nazareth te Geldern: E. Lüders, *Zur Überlieferung der St. Georgener Predigten. Eine folge von Einzelbeiträgen*, III: 1, *Studia Neophilologica*, 32 (1960), blz. 218-140.

GESCHIEDENIS

Het handschrift werd omstreeks 1846, samen met een aantal andere uit het klooster Nazareth te Geldern, door August Freiherr von Arnswaldt aangekocht; zie A. von Arnswaldt, *Vier Schriften von Johan Rusbroek in niederdeutscher Sprache*. Hannover, 1848, blz. XIV. Na zijn dood bleef zijn verzameling handschriften tot in 1887 in het bezit van de familie in welk jaar zij door bemiddeling van Prof. A. Reifferscheid door de Koninklijke Bibliotheek, later Preussische Staatsbibliothek, te Berlijn werd aangekocht. Sedert ca. 1945 berusten de meeste handschriften van de voormalige Preussische Staatsbibliothek, in de Westdeutsche Bibliothek te Marburg an der Lahn en in de Universiteitsbibliothek te Tübingen.

LITERATUUR

A. von Arnswaldt, *Vier Schriften von Johann Rusbroek in niederdeutscher Sprache*. Hannover, 1848, blz. XXXVII-XL; A. Reifferscheid, *Beschreibung der Handschriftensammlung des Freiherrn August von Arnswaldt in Hannover*, Jahrbuch der Vereins für niederdeutsche Sprachforschung, 9 (1885), blz. 101-105, nr. 3112; C.G.N. de Vooys, *Middelnederlandsche legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozaliteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*. 's-Gravenhage, 1900, blz. 58; herziene en vermeerderde druk. Groningen-Den Haag, 1926, blz. 52; Id., *Verspreide Mnl. geestelike gedichten, liederen en rijmspreuken*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 23 (1904), blz. 71-73; F.X. Thalhofer, *Ein Biechtbüchlein aus dem Ende des 15. Jahrhunderts*, in *Festgabe Alois Knöpfler*. München, 1907, blz. 311; L. Sormani, *Inventaris van de archieven van het Borger-Kinderen-Weeshuis, het Arme-Kinder-Huis en de beide Weeshuizen te Nijmegen*. Nijmegen, 1915, blz. 287 en 291; G. Reide-meister, *Die Ueberlieferung des Seelentrostes, Teil I*. Halle a. S., 1915, blz. 11-12; H. Degering, *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek. I. Die Handschriften im Folioformat*. Leipzig, 1925, blz. 143, nr. 1027; D.A. Stracke, *Middelnederlandsche bijdrage uit het Würzburger Hsch. ch. 9 (lees q) 144*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1926, 1, blz. 373-378; M. Schmitt, *Der grosse Seelentrost. Ein niederdeutsches Erbauungsbuch des vierzehnten Jahrhunderts*. Keulen, Keulen, 1959, blz. 11*-12* en passim; E. Lüders, *Zur Ueberlieferung der*

St. Georgener Predigten. Eine Folge von Einzelbeiträgen, III: 1, Studia Neophilologica, 32 (1960), blz. 134, voetnoot 3.

II. - NIJMEGEN, ROOMS-KATHOLIEK WEESHUIS, 953 (olim 61) *

Handschrift op papier, geschreven in 1445, bestaande uit een septern, waaraan met tekstverlies het eerste blad ontbreekt (fol. 2-14); een sextern, waarvan zonder tekstverlies een blad is weggesneden (fol. 15-25); 6 sexternen (fol. 26-37, 38-49, 50-61, 62-73, 74-85, 86-97); een quintern (fol. 98-107); 4 sexternen (fol. 108-119, 120-131, 132-143, 144-155); een septern, waarvan zonder tekstverlies drie bladen zijn weggesneden (fol. 156-166); 12 sexternen (fol. 167-178, 179-190, 191-202, 203-214, 215-226, 227-238, 239-250, 251-262, 263-274, 275-286, 287-298, 299-310); een septern (fol. 311-324), samen 323 bladen; in formule uitgedrukt: VII-1, VI-1, 6 VI, V, 4 VI, VII-3, 12 VI, VII. Als schutbladen voor- en achterin een half perkamenten blad uit een Latijns juridisch foliohandschrift, daterend uit het begin van de 14de eeuw; die halve bladen, als 1 en 324 gefolieerd, waren blijkens lijnsporen oorspronkelijk tegen de binnenzijde van het voor- en het achterbord geplakt. Blad: 271 x 203 mm; bladspiegel: 205 x 155 mm. Twee kolommen; 29 à 39 regels per kolom op fol. 2 r^a-94 v^b (behalve evenwel fol. 55 r^a-56 v^b, die 35 of 36 regels per kolom tellen), 22 à 26 regels op fol. 95 r^a-322 v^b en 28 of 29 regels per kolom op fol. 323 r^a-323 v^b. Reklamen. Moderne potloodfoliëring.

BAND

Zestiende-eeuwse kalfslederen band, versierd met filets en rolstempels. Rug met zwart leder gerestaureerd. Twee sloten verdwenen. Op de rug drie etiketten: 1. een rond etiket van Oudhollands papier met een Gotische S; 2. een rechthoekig gekarteld etiket met de volgende tekst (op zijn kop) Kabinet v. Oudheden / XIV A no. 16b II / Nijmegen; 3. een rechthoekig etiket van de Beide Weeshuizen met de signatuur 953.

* Dit handschrift hebben we zelf niet kunnen raadplegen. Drs. A. Gruijs, conservator van de handschriften aan de Universiteitsbibliotheek te Nijmegen, was zo vriendelijk ons beroep op zijn hulp als aanleiding te nemen om ten behoeve van voormelde bibliotheek een volledige fotokopie van het handschrift te laten vervaardigen, die hij ons met de grootste welwillendheid in bruikleen heeft gezonden. Ook bezorgde hij ons nadere gegevens over het handschrift. Wij stellen er prijs op hem hiervoor onze welgemeende dank te betuigen.

SCHRIFT EN DATERING

Oorspronkelijk was het handschrift slechts door twee handen geschreven : de eerste hand (littera cursiva formata) schreef fol. 2 r^oa-94 v^ob, de tweede (littera cursiva) fol. 95 r^oa-323 v° ; om een of andere reden werden fol. 55 r°, 55 v°, 56 r°, 56 v°, 323 r° en 323 v° een veertigtal jaren later door een derde hand (littera bastarda) herschreven. Blijkens een aantekening op fol. 263 r^ob waren de eerste 263 bladen in 1445 daags vóór Allerheiligen voltooid : Anno domini Millesimo CCCC^o xlv nec non in profesto omnium sanctorum Scriptor scripsisset bene melius potuisset. De overblijvende bladen zijn kort daarna geschreven. Op fol. 2 r°-94 v° : rode lombarden van 2 regels hoog, rode titels in een andere hand (littera cursiva), hoofdletters rood doorstreept, representanten. Op fol. 95 r°-323 v° rode initialen, soms opengewerkt, van 3 à 5 regels hoog ; rode lombarden van 1 of 2 regels hoog ; rode titels door de kopiist ; hoofdletters rood doorstreept ; rode paragraaftekens. Op fol. 55 r°-56 v° en 94 v°-105 v° zijn de titels en de lombarden niet ingevuld.

INHOUD

1. Fol. 2 r^oa-159 v^oa [De grote *Der sielen troest*] Inc. [De proloog ontbreekt op de laatste woorden na] ... des helpe onns allen dye vader die soene die heilige geest *hier begint dat irste gebot gades. mynsche du en salt geen afgade anbeden* VADER lieue ick bidde v doir onsen here *Jhesum cristum* / dat ghij my leren wijlt / wilke dat yrste gebot gades sy / kijnt lieue dat wijl ick gherne leren dij / dattu god biddes voir my / Dat yrste gebot is alzo / Non adorabis deos alienos etc / Mensche du en salt gheen afgade aenbeden / dat saltu mennigherleywijs verstaen / Toe den yrsten male du en salt dy myt geenreley creaturen verenighen bauen god / off voir enen got aenbeden / Nyet alzoe dye heyden doen / die dye zonne off dye mane off die sterre off die donre of die bome off die stene off dye beelde aenbeden / dat mishaget gade zere / dat heeft he wail bewyset aenden Joedschen volke ... Expl. Hier hadde he grote werltlicke eer nv heeft he grote schande hier nam sijn heersheit een eynde *Ende* hier en wolde he nyet halden die gebade gaitz nv moet he halden die gebade des duuels in der hellen hier omme saltu gerne halden die gebade gaidz up dat wy dair nyet en coemen dair allexander quam Sunder dat wy daer coemen moeten dair alle gades heiligen mit gade verrouwen [159 v^oa] In sijnen ewigen rijck Des helpe ons allen die vader die soen *ende* die hellige geest *AmeN* Explicit Jste liber

2. Fol. 159 v^oa-160 r^oa *Een Spigel alre menschen* Inc. ICK rade v allen dat ghy v dair to keert *Ende* ghy alle dage stueren leert Want got en heeft ons niet to weten gegeuen *Woe* lange wy sullen leuen Och woe wijs is hi die gadert *ende* spairt Tegen die lange henenuairt ... Expl. Want id mach

ons nyet geschien Dat wy der doet moegen ontflijen Hier *omme* edel mijnsche voerdijnck dy wel *Ende* wes toe den dienste gades snel Dienstu der werlt du blyues bedragen Als du moeges syen mit ogen

3. Fol. 160 r^a-160 v^a *Twelf sijn graden der oetmoedicheit* Inc. M^Ercke xij graden der oetmoedicheit die *sunte benedictus* setten in sijnre regulen Die [160 r^b] yerste grait is altoes oitmoedicheit in den hertten *ende* inden lijcham toe bewijsen *Ende* oick neder to zyen an die erde ... Expl. Die ilfte grait is dat een got *ontfruchten* sal *ende* halden alle sijn gebade soe mach he coemen in dat lant der gheloefsten Dit twelfte grait is Dat een onderdanicheit bewyse synen ouersten

4. Fol. 160 v^a-161 r^a [Gedicht over de uitspraken van de schepenen] Inc. D^At ordel dat die schepen wysen Des en kan ich nyet geprisen Oeck en kan ich des gelasteren nyet [160 v^b] Want et is duck wael eer geschiet Dat beide sitten in eenre *banc* Guede schepen *ende* cranck ... Expl. Si gaen *oeren* ede voel te nae Men solde dat recht laeten blijcken Den armen als den rijcken Nu *ende* to allen stonden Als dat hier voermaels is gebonden

5. Fol. 161 r^a-161 r^b *Van der boesheit des wokeners* Inc. Een woekener is *arger* dan die boese geist want die boese geist vluit den heiligen cruce *ende* den wywater mer die woekener nyet *Jtem* een woekener is *arger* dan die helle Want die helle verslijndet alleen die quaden Mer een wokener verslijndet beide gueden *ende* quaden ... Expl. *Jtem* een woek[en]er is *arger* dan die doet Want die doit doetet allen dat lijff Mer een woekener dodet beide ziele *ende* lijff

6. Fol. 161 r^b-161 v^a *Dit sijn teicken des aenstaenden dodes* Inc. D^At ierste teicken is *wanneer* een cranck mijnsche voer synen houede roit [161 v^a] wordet *ende* voer bleeck was Dat ander teicken *wanneer* enen sijn voete *ende* been beneden kalt werden *ende* voer warm weren ... Expl. *Frons rubet in primo pedibus frigescit ab ymo Dentes nygrescunt nasus summotenus albet Mentem submittit leuiter lacrimatur ocellus* Hijs *certis signis moriens cognoscitur omnis*

7. Fol. 161 v^a-163 v^b *Die x gebade gaitz te ryme* [161 v^b] Inc. Mijnsche x sijn der gebade Die dy gebaden sijn van gade Dat yrste bedudet du salt mynnen Dynen got *van* allen synnen *Van* hertten *ende* van alre macht Soe hefstu dat irste gebot volbracht Euer an desen seluen ghebade Verbudet he die afgade ... Expl. Dit syn hebbe ich recht vernoemen Die tyen gebade die got gheboet Toe halden vur der zielen doet Die men soe starck halden moet Soe wie an enen mysdoet Dat hy es nyet en mach mysfallen He en moet rekenen van on allen Soe wie se haldet ontebraken Alsoe hier voer is gesproken Die sal dair myt gade leuen Dat moet ons got allen geuen Amen

8. Fol. 163 v^b-165 r^b *Een gedicht van geistelicker mynnen* Inc. Et is tijt dat wy *beginnen* Mit onsen wille schier [164 r^a] Te clymmen in der mynnen Die tijt is *nv* alle hier *Wy* hebben *versumet* soe *mennigen* dach *Myt* onsen willen traech Mocht wy dat *nv* leggen aff Soe en hoerden wy gene claghe ... Expl. Biddet alle *ghemeyne* Den vader *mynnentlick* Dat hy onse mysdaet cleine *Ende* make onse ziele rijck *Ende* make ons des toeuals quijt [165 r^b] *Jn* desen armen dale *Ende* hy nae deser corter tijt *Ons* allen tot om hale Amen

9. Fol. 165 r^ob-165 r^ob *Dit is een merkelick liet* Inc. WOe lude sanck die leerre op der tynnen Wie nv in swaeren sunden leet die mach sich wael besynnen Dat hy myt tijde dair aue laet Eer om die doet den wech ondergaet ... Expl. Der leerre sprac Woltu dijn hertte neigen Den rechten wech toe gade wart Den wil ich dy helpen stedigen Soe saltu halden die x gebot Soe en wordstu nyet des duuels spot Dat hemelrick wordt dijn eigen

10. Fol. 165 v^ob-166 v^oa *Dit is oeck een schoen liet* Inc. Nu stercke ons got yn onser noet Jch beuele my heer in dijn gebot laet ons den dach genedentlick aen schynen Dijn naemen drie bidde ich myr by Jn allen noeden wair ich sy ... Expl. Ende giff dat ich soe schone komme tzoedich dair in Mijns leuens een guet eynde verlene here my zoe dat my nyet verslinde der duuel ofte sijn En[de] wasch alle mijn sunden. myt dynen heiligen wonden des bidde ich here dy

11. Fol. 166 v^ob [Deugden van de H. Maagd] Maria was Oitmoedich voirhuedich stedich vredich zedich voil zwigende gade verkrigende reyn gerne alleyn satich Caritatisch arm ende verduldich simpel eynvoldich schemende getrouwe Alle dese doichden hadde onse lieue vrouwe Hed ick se mede dat weer my guet Want ic ommer steruen moit

12. Fol. 167 r^oa-263 r^ob [De kleine *Der sielen troest*] Inc. DER zielen troist leget an heiliger leren / ende an heiliger betrachtungen der heiliger schryft / want ghelijcker wijs dat die lijcham leuet vander eertscher spijsen Alzoe leuet die ziele vander heiliger schrifttueren/want die mijnsche en leuet nyet allene vanden broede Mer oick vanden woerden die dair gaen vit den monde gaidz Got is gelijck enen vader die sijn kijnder spiset mitten besten broede dat he heeft/Want got spiset ons hier an desen leuene mit alsodanen broede dat ons hier nutte is Soe wanneer wij ouer coemen tot hem soe wil he ons spijsen [167 r^ob] mitten broede des wy hier nyet begripen en moegen Kijnt lieue du salt dat weten dat ons got hier seuenderhande spijse geeft / dat sijnt die heilige zeuen sacramenten / die he ons gegeuen heeft to hulpen toe den ewigen leuen / dat is dair bewijst an dat onse here *ihesus cristus* tot eenre tijt iij^m. volkes spiseden mit .vij. broeden inder woestenien ende sprac ... Expl. Doe stoent die osse op [263 r^ob] ende gijnck sijnre straet Doe wart die Coningynne bekiert mit alle den volck dat dair was / Kijnt lieue aldus quam die geestelicke ghewalt bouen die werltlicke. Dit heeft got gedaen der paepschop toe eren hier omme salmen se eren / kijnt lieue woltu wat weten vanden geestelicken leuen soe lese dat cloister spigel ouer dair vyndstu dat ynne ghescreuen explicit deo gracias amen. Op fol. 199 v^oa-244 v^ob is de *Biechtspiegel* ingelast, waarvan het incipit en het explicit als volgt luiden: Inc. L'Étare filia sion quis ego veniam et habitabo in medio tui dicit dominus Dese worde sprekent onse lieue here to der zeliger zielen doer den propheten sachariam vrouwe di dochter van syon want ic come ende wil woenen bi dy Sion dat is een spiegel die dochter van syon is die zelige ziele die sich selue spiegelt ende beschouwet off enich vleckes sy an oerer antlate ... Expl. Jc bidde alle den goenen die dit boick lesen dat sy got bidden voer den goenen die dit boick dichten / ende oic voer den goenen diet schrijft off schryuen let dat sy uwer genyeten moeten dat se alle coemen in dat ewige rijk Des hel- [244 v^ob] pe ons die vader die soen ende die hellige geest Amen

Fol. 263 v° onbeschreven.

13. Fol. 264 r^oa-275 r^oa [Dicta van Seneca, Augustinus, Hiëronymus, Ambrosius, Johannes Chrysostomus, Isidorus van Sevilla, Gregorius, Bernardus e.a.] Inc. Voele luide weten voel Mer oen seluen en weten sy nyet / *ende* op dat wy ons seluen leren kynnen *ende* ouermidz kynnisse ons selues voert leren kynnen *onsen* lieuen heren *Jhesum cristum* soe sullen wy aensyen die leringe die ons heilige leerre hebben bescreuen die hier nae staen ¶ Jnt yerst seget sunte Bernardus die dach sal noch coemen dat beter wesen sullen reyn hertten dan schalcke woirde *ende* gude conscience dan volle buedele ... Expl. ¶ Thomas van aquinen seget Een mynsche veruult alle die heilige schrift in drie saken yn mynnen der ewiger dingen Jn versmaenissen der tijtlicker dingen *Ende* in verduldighen lijden werderstoetz die om auer compt in synen leuen

14. Fol. 275 r^ob-279 v^ob [Augustijnken van Dordt, *De schepping*] *Van der belliger drieuoldicheit Vader soen heilige geist een schoen gedichte* Inc. O heilige geist vader *ende* soen Die eyn got is in drie persoenen Voer alle der werlt aenbegyn Eyn ewich leuen dat tueget mijn syn Doe dijn woirt her neder quam ... Expl. *Ende* den lijcham inden soene Die om te vrouwen was ghewone Geistelick in synen lijden Jn lijden suldy verbliden *Ende* leuen in verduldicheit Dit is dat slot der helliger drieuoldicheit

15. Fol. 279 v^ob-283 v^oa *Van dryen doden Coningen ende van drie leuendigen Coningen* Inc. IN eenre sueter soemer tijt Soe man wonnentlicken siet Loef gras bloemen mennigerleye Als omme die tijt vanden meye Soe wart een grote iacht gesta[1]t Van drien heren wail tomaten alt ... Expl. Wilen wy gade sijn bereit *Ende* dienen om op ghenae Vroe *ende* spade Dat wy sijn hulde verweruen Eer dat wy steruen Des gunne ons got van hemelrijck Jn synen troen ewelijck AmeN

16. Fol. 283 v^oa-288 v^oa *Woe sich een mynsche bereiden sal to ontfangen dat heilighe sacrament* [283 v^ob] Inc. Twee dinghen sijn die den mijnschen zeer hebbelick maecken *ende* eyn bereitschop te ontfangen dat heilige sacrament ¶ Dat ierste is dat om die mijnsche die ontfangen wille dat heilige sacrament sal om seluen vermeten ... Expl. *Ende* ontfarmelicken verloest heues mit dynen bloede doe ick verlaeren was Die mit den vader *ende* myt den heiligen geist dryuoldich in personen een ghewair got bist onverschieden *ende* here benedijdt altoes AmeN

17. Fol. 288 v^oa-289 v^oa [Zes gebeden vóór de H. Communie] *Dese nae bescreuen gebede salmen lesen als men dat heilige sacrament ontfangen sall* Inc. HÈre ick gae tot dy als een kijnt tot synen vader die id nyet laten en wille Here ick gae tot dy als een vrijnt tot synen vrijnt die mit om kortswyle hebben wille ... Expl. Nv vrouwe dy ziele want *Jhesus cristus* is mit dy den my die priester heeft ghegeuen hi is dat ewige leuen Huden is hy coemen in mijn ziele mijn got *ende* mijn here des moet he mijn gheuangen sijn huden *ende* ommermeer AmeN

18. Fol. 289 v^oa-290 r^oa [Drie gebeden na de H. Communie] *Dese nae bescreuen gebede sal men lesen als men dat heilige sacrament ontfangen heeft* Inc. Wale my dat ick ontfangen hebbe dat heil deser werlt *ende* dat woirt des vaders den leuendigen offer *ende* die ghewair mijnscheit *ende* die gantse gotheit ... Expl. tot eynre beteringen alle mijnre sunden die

ick ye gedede an gedencken an woirden an wercken dat he beter voer my ende tot eenre volbryngingen alle mijnre mysdaet ende oick tot eyre verlossingen alle der die inden veghevuyr sijn AmeN

19. Fol. 290 r^a-294 r^a *Van den tyen duseent merteleren woe sy ghepassijt worden Om des kerstenen gheloeuen wille dat volghet hier nae beschreuen Dat saltu wael mercken ende verstaen* [290 r^b] Inc. IJN den tijden doe adrianus ende anthonius waren keysers van romen Ende die van roemen by nae alle die werlt hadden onder oeren dwanck Soe gheuyelt dat sommige lantschappen hertogen ende heren sich satten tegen dat roemsche rijck Ende nyet onderdanich en waeren oeren ghebaede ... Expl. tot wulken ons allen moet bringen ende vueren als guede getruwe kersten mijnschen *Jhesus cristus* die eyngebaren gades soen die leuet ende renghnyert myt den vader ende myt den heiligen geest een wair got den alle engelen ende hemelsche her sonder ophoeren lauen ende gebenediden in ewicheiden AmeN

20. Fol. 294 r^b-316 v^b [De passie naar de zeven getijden] *Prologus van der passien ons heren Jhesu crijsty* Inc. DJe goene die begeert een waerachtich medelijder te wesen des lijdens ons heren *Jhesu cristi* / Alsoe als id gheschieden in ylcker vren des dages doe hy ghecruyst wart Die moet om hueden van lekeren spijsen ende van lekeren dranck ende beide soeberlick te nemen Oeck moet he hem hueden van voel spreken / ende van ydelre blijschoppen / ende ydelen woirden ... Expl. Mer altoes dinckende wesen yn onsen herten ende dat wy moeten coemen myt desen mede dogen tot *cristum* tot der ewiger [316 v^b] vrouden Dat moet die soen des ewigen vaders ons allen gunnen die alsoe gepassijt ende gepynicht is up den gueden vrydach an der galgen des cruces ende maria sijn gebenedide moder

21. Fol. 316 v^b-323 v^b *Van maria van Egipten woe sy bekeert wart van SundeN* Inc. Et was een moenick die hiet sozymas die van kijnde in een cloester gheweest hadde daer voel heiliger moeniken waren Mer sosy-mas ginghe bauen die anderen veer jn heilicheiden / naest sijnre huyt plach he een haren cleet to dragen Ende plach voell to vasten ende to waken ende to beden ... Expl. Op dat wi ommer niet int vegvuer en comen Want dat is alsoe hertelicke swaer want die ziel diet besocht heuet weer si daer wt si coer daer voer. dat si alle oere dage croepe in eens worms gelick opter eerden. dan si enen dach wer inden vegevuer

HERKOMST

Het handschrift is afkomstig uit een Nijmeegs klooster, waarschijnlijk het klooster Hessenberg (Sint-Petersberg) of het klooster Bethlehem, waaraan resp. één en twee van de zeven handschriften hebben toebehoord, welke het Rooms-Katholiek Weeshuis bezit. De taaleigenaardigheden bevestigen de Nijmeegse herkomst van het handschrift.

GESCHIEDENIS

Toen het klooster Hessenberg op 14 april 1638 Arme-kinderhuis

werd, was het handschrift, samen met de zes andere, waarschijnlijk in het huis aanwezig. Het komt voor op een lijst, opgemaakt ca. 1882, die alle dokumenten vermeldt, die het Rooms-Katholiek Weeshuis toen bezat. Van 22 september 1906 tot 1914 berustte het onder signatuur XIV A n° 16 b, II in het Museum van Oudheden te Nijmegen.

LITERATUUR

L. Sormani, *Inventaris van de archieven van het Borger-Kinderen-Weeshuis, het Arme-Kinder-Huis en de Beide Weeshuizen te Nijmegen*. Nijmegen, 1915, blz. 284-291, nr. 953; C.G.N. de Vooys, *Middel nederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*. Groningen-Den Haag, 1926², blz. 52; Schmitt, blz. 25*.

III. - DEVENTER, ATHENAEUM-BIBLIOTHEEK, 101 D 1 (1724 ; Cat. 58).

Handschrift op papier, geschreven ca. 1430-40, bestaande uit 6 sexternen (blz. 1-24, 25-48, 49-72, 73-96, 97-120, 121-144); een quatern, waarvan het 3de blad zonder tekstverlies is weggesneden (blz. 145-158); 11 sexternen (blz. 159-182, 183-206, 207-230, 231-254, 255-278, 279-302, 303-326, 327-350, 351-374, 375-398, 399-422) en een quatern (blz. 423-438); samen 438 blz. of 219 bladen; in formule uitgedrukt : 6 VI, IV-1, 11 VI, IV. Blad : 199 x 142 mm ; bladspiegel : 157 x 171 mm. Eén kolom, 22 à 27 regels per kolom ; blind afgeschreven, maar niet gelinieerd. Reklamen, geen signaturen. Moderne potloodpaginering, slechts op de oneven bladzijden. Dikte van het blok : 38 mm.

BAND

Donkerbruine kalfsleideren band op afgeschuinde eiken borden, daterend uit de tweede helft van de 16de eeuw. Voor- en achterplaat met dubbele filets afgezet en met een raam van driedubbele filets versierd ; in de hoeken van dat raam een leliestempeltje en middenin een ruitvormig bloemmotiefstempel. Beide platten erg afgesleten. Twee koperen sloten, waaraan de sluishaken ontbreken. In de rechterbenedenhoek van het achterbord een kettingoog, waaraan nog een schakel vastzit. Midden in de katernen zijn de gaatjes van de eerste band zichtbaar. Blz. 1 en 438 zijn vershoten, zodat het

handschrift een tijd zonder band moet zijn geweest. Bij de tweede inbinding zijn de marges — vooral de bovenmarge — erg afgesneden. Rug voor en achter gebarsten. Vier ribben. Voorin drie zestiende-eeuwse papieren bladen, waarvan het eerste blad tegen het voorbord is geplakt; achterin drie dito bladen, waarvan het laatste blad tegen het achterbord is gekleefd.

SCHRIFT EN DATERING

Op de eigendomsmerken op blz. 436 en 437 na is geheel het handschrift door dezelfde kopiïst in een vrij slordige littera cursiva geschreven. Volgens een aantekening op blz. 436 heette de kopiïst Gerard Groen: *Ffinitum per me Gerardum Groen clericum Jn vygilia pasche Orate pro scriptore*. Het handschrift is niet gedateerd. Volgens de watermerken (een kroon = Briquet 4637 en een kolom = Briquet 4398) moet het tussen 1430 en 1440 zijn geschreven. Rode initialen van 3 à 6 regels hoog; rode lombarden van 2 regels hoog; zwarte titels, soms rood onderstreept; eigenamen rood onderstreept; rood doorstreepte hoofdletters.

INHOUD

Blz. 1-436 [*Der sielen troest*] Inc. DER sielen troest leget an hiliger lere *ende* aen betrachtunge der hiliger scrift Want ghelikerwijs als dat lichaem leuet vander eertscher spisen leuet die siele van hiliger leere want die mensche en leuet niet allene vanden wtwendigen brode mer oec vanden woerde dat daer gaet wt den monde godes *ende* dat is die heilige scrifte die god gesproken heeft doer den *propheten* monde *ende* doer der hiligher leerre / *ende* noch alle dage spreect doer der prediker monde Lieue kijnt daer om saltu gheerne lesen *ende* horen die lere der hiliger daer der zielen troest aen leghet op dat dijn siele gespiset *ende* gesterct werde an allen gueden dingen *Ende* nym een belde van onsen lieuen here Jhesu *cristo* die zat inden tempel gelike den wisen meysteren *ende* hoerde en[de] vragede vander hiligher scrift Vele luden sijn die lesen werlike boeke *ende* horen daer nae *ende* verliesen alle horen arbeit want si en vinden daer niet ynne der zielen troest ... Expl. Tot eenre tijt wert hem ghevraget wanneer hem ghenuegen solde hij sprac hoe solde my ghenueghen Dat een mensche alle die werlt hadde hem en solde nyet ghenueghen kijnt lieue daer om [blz. 436] saltu die ghiericheit weder staen want het is vergenclinc Coninc Alexander moste doch steruen hoe rijc hij oec was Daer dencke aen *ende* laetti dyt een leer wesen *ende* arbeide nae den ewighen rike Dat wij daer alle moeten comen Des help ons die vader *ende* sone *ende* die hilige geest Amen Aldus eyndet der sielen troest God make onss alle onser sonden los AMEN De volgende gedeelten ontbreken: Schmitt, I, 18; III, 17, 18, 26, 32b, 35-37, 44; IV, 4, 17, 18, 32, 34, 36, 37; V, 3-10, 18-25; VI, 4, 5, 7, 9, 10, 13, 22; VIII, 2, 3, 7, 8; IX, 9, 19, 21, 22, 24; X, 7, 7a-7s, 8. Naar

dit handschrift zijn gedeelten uit de proloog uitgegeven door C.G.N. de Vooys, *Middelnerlansche legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozaliteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*. 's-Gravenhage, 1900, blz. 8-9, 58-59 ; tweede herziene en vermeerderde uitgave. Groningen-Den Haag, 1926, blz. 2-3, 52-53. Aanhalingen uit *Der sielen troest* naar dit handschrift bevinden zich in A. Troelstra, *De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw*. Groningen, 1901, blz. 219-220 en *Stof en methode der catechese in Nederland vóór de reformatie*. Groningen, 1903, blz. 20 en passim.

HERKOMST

Blijkens het eigendomsmerk op blz. 437 heeft het handschrift aan het Kerstekenshuis te Deventer toebehoord : Dit boec hoert den susteren in kerstekens huus te deunter toe (slordige littera textualis). Omstreeks 1470 werd het Kerstekenshuis met het belendende Brandes- of Sint-Ursulahuis verenigd. Sindsdien behoorde het handschrift aan het Brandes- of Sint-Ursulahuis toe, zoals uit het eigendomsmerk op blz. 436 blijkt : Dit boeck hoert toe den susteren in sunte vrsulen huus bynnen deunter inder beghynen strate (littera bastarda).

GESCHIEDENIS

In het begin van de 16de eeuw, zelfs nog in 1629, liet de Deventer vroedschap in partikuliere bibliotheken handschriften en boeken opsporen, die uit de opgeheven kloosters afkomstig waren. Op die wijze kwamen 15 handschriften, die aan het Brandes- of Sint-Ursulahuis hadden toebehoord, de stadsbibliotheek verrijken. Een van die handschriften is het hier beschreven manuscript. Zie J.C. van Slee, *Geschiedenis der Athenaeum-bibliotheek te Deventer*, Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen, 5 (1907), blz. 153-154.

LITERATUUR

J.V. v(an)S(lee), *Catalogus der handschriften berustende op de Athenaeum-bibliotheek te Deventer*. Deventer, 1892, blz. 28, nr. 58 ; Reidemeister, blz. 16-17 ; Schmitt, blz. 15*-16*.

IV. - DÜSSELDORF, HAUPTSTAATSARCHIV, G V 1
(olim A 234)

Handschrift op papier en perkament, geschreven in 1454 en ca. 1480, bestaande uit 135 bladen. Blad : 205-143 mm. Vier gedeelten. Moderne potloodfoliëring.

BAND

Band, bestaande uit twee op elkaar geplakte bladen perkament. In het voor- en achterplat gaten ; in het voorplat bovendien een dichtgenaaide snede en verharde plooiën. Het perkament, vooral van het achterplat, is verschrompeld, zodat het blok niet meer volledig bedekt is. Op het voorplat, bovenaan, met erg verbleekte letters: Sancte barbare (littera textualis). De katernen zijn genaaid op een strook dik leder van 202 x 25 mm. Op de rug, bovenaan, een etiket, waarop met inkt geschreven staat : A 234, en middenin een tweede etiket, waarop gedrukt staat : HANDSCHRIFTEN / G V / N° 1.

Eerste gedeelte

Het eerste gedeelte bestaat uit een sextern (fol. 1-12 ; fol. 1, 6, 7 en 12 perk.) ; een sextern (fol. 13-24 ; fol. 13, 18, 19 en 24 perk.) ; een septern, waarvan het 2de blad is weggesneden (fol. 25-37 ; fol. 25, 30, 31 en 37 perk.) ; een dubbelblad (fol. 38-39) ; een dubbelblad (fol. 40-41) en een sextern (fol. 42-53 ; fol. 42, 47, 48 en 53 perk.) ; samen 53 bladen ; in formule uitgedrukt : 2 VI, VII - 1, I, I, VI. Dit gedeelte is niet meer volledig : tussen fol. 12 en 13 bevond zich vroeger een sextern, waarvan slechts 4 bladen, thans fol. 40, 38, 39, 41, die dus niet op hun plaats staan, bewaard zijn gebleven. Tussen fol. 24 en 25 ontbreekt een gehele sextern. Alles samen zijn dus 20 bladen verloren. Bladspiegel : ca. 131 x ca. 95 mm. Twee kolommen ; tussenruimte : 9 mm ; 27 à 30 regels per kolom ; met bruinkool afgeschreven, maar niet gelinieerd. Geen reclamen ; enkele signaturen bewaard.

SCHRIFT EN DATERING

Geheel dit gedeelte is door dezelfde kopiist in een littera textualis geschreven, die echter op sommige bladzijden de eendelige in plaats van de tweedelige a vertoont. Blijkens de kolofon op fol. 53 v^oa werd het op 23 juni 1454 voltooid : *Hier gaet wt die historie*

des leuens der passien ende myrakelen der glorioser ioncfrouwen sante barbara der martelaersche cristi. Ende it wart geeyndt int iaer ons heren Mcccc ende liiij op sante iohannes auent als hi onthoeft wart. Opengewerkte rode initialen van 2 à 3 regels hoog; rode lombarden van 2 à 3 regels hoog; hoofletters rood doorstreep; zwarte punten rood overgedaan. Rode titels door de kopiist.

INHOUD

1. Fol. 1 r^oa-53 r^oa [*Johannes van Wackerzeele, Vita ac passio Sanctae Barbarae virginis et martyris cum translationibus et miraculis ejus*] Hier beghint dat prologus vanden leuen ende steruen der heiliger ioncfrouwen Ende mertelerschen sante barbaren Inc. Een deuoten eerbaren man ghebaren van hoghen gheslechte enen man van groeten dochden van meerre eerbaerheit ende van den alre meister minnen Enen al is hijs onweerdich belyer ende meister in der heiligher scriften gueten. ende cussen des vreden miten gauen sijre gebeden te verkrighen ouermits der gracien in desen teghenwoerdighen leuen vermeerdinghe der hemelscher gracien ... Expl. Ende ist dat [8 v^oa] ghi daer iet in vindet dat niet wael ghesacht en is. dat scryuet toe mynre sympelheit. ende dat daer wael ghesacht is dat scryuet toe der godliker goedertierenheit Want van hem sijn alle beeste gauere neder dalende van den vader der lichten Den moet wesen eer ende glorie van ewen tot ewen Hier eyndet dat prologus Ende die hystorie van sante barbara ende hoer leuen beghynt dat ijrste capittel Inc. Men vint mit waerachtigen bewysen des ewangeliums. dat dat hoeft der zeghender ende der stridender onse moder *cristus* ihesus die here alre dinghen die dit ghesproken heuet Ghi sult werden auerghelouert in den [8 v^ob] doet van uwen alderen ende vrienden Op dat die onversiende schutten nyet te seer en wonden die herten sijner ghelouigher ... [Slot van het leven en begin van de translatie niet bewaard] ... Expl. Also als die scriften leuens ende oere passien claerliken tughen. als dat si niet en solden scheiden vanden kerker des teghenwoerdighen leuens. si en waren bewaert myt bichten. ende mit rouwe van oeren sunden Ende myt ontfanginge des licham ons heren ihesu cristi oers brudegums Welc ons wil wer-[29 r^oa]dighen te verlenen die daer leuet. ende regniert got van ewen tot ewen Amen Hier eyndet die transilacie der heiligher ioncfrouwen ende martelaersche cristi sante barbara Ende nu begint hier een deel vanden wonderliken mirakelen ende teykenen Inc. Om dat ic begheer wt te spreken die laue der bruyt cristi. ende der heiliger ioncfrouwen ende martelaersche sante barbara Soe comt my toe voeren des propheten wort dar hi secht Woe guet is got van israhel dien ghene. die gherecht sijn van herten ... Expl. Ende volherden trouweliken in oeren laue ende dienste totter toe Ende dese brueder van sante Augustynus oerden seide inden woorden des geloues. dat hi hem ghesien hadde ende van sijnen monde dese voersechde dinghen ghehoert hadde. bynnen den seluen iaer doe hi dit myrakel predicten. Deo gracias — Door het verlies van 20 bladen ontbreken de volgende hoofdstukken geheel of gedeeltelijk (met een asterisk gemerkt): 2*, 3*, 4, 5* 6*, 9*, 13, 14*. Een mirakel van de H.

Barbara werd naar dit handschrift gepubliceerd door W.B. Lockwood, *A Manuscript in the Rylands Library and Flemish-Dutch and Low German Accounts of the Life and Miracles of Saint Barbara*, Bulletin of the John Rylands Library, 36 (1953), nr. 1, blz. 35. Dezelfde vertaling komt nog voor in hs. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 991, fol. 134 v^ob-195 v^ob (ripuarisch). Het meest verspreid was een tweede vertaling, die te vinden is in de volgende handschriften: Brussel 19554, fol. 125 r^oa-151 v^oa; Düsseldorf, Landes- und Stadtbibliothek, C 20, fol. 196 v^ob-218 r^oa; Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, cod. theol. 1576 in 4°, fol. 14 r^oa-55 r^ob (ripuarisch); Marburg, Westdeutsche Bibliothek, Berliner Sammlung, ms. germ. quart. 1687, fol. 116 v^oa-137 v^oa (ripuarisch); Nijmegen, Stadsarchief, 8, fol. 256 r^oa-283 r^ob; Parijs, Bibliothèque nationale, all. 35, fol. 427 r^oa-443 v^ob (ripuarisch). Een derde vertaling komt slechts voor in hs. Nijmegen, Rooms-Katholiek Weeshuis, 66 (Cat. 955), fol. 68 r^oa-114 v^ob. De translatie en de mirakelen komen in een vierde vertaling voor in de volgende handschriften: Bornem, Sint-Bernardusabdij, 80, fol. 53 v^oa-57 r^oa en 57 r^oa-77 r^ob; 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 71 H 6, fol. 109v^o-115v^o en 115v^o-151r^o en Gent, Universiteitsbibl., 1761, fol. 132 r°-147 r° en 148 r°-223 r°. Het aantal mirakelen in al deze handschriften is zeer ongelijk. De meest verspreide vertaling werd gedrukt in het *Passionaal* dat bestaat uit een vertaling van de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine en uit een aantal toegevoegde legenden. Van de 12 uitgaven van het *Passionael* raadpleegden we slechts die, welke ons toegankelijk waren; zo vonden we de legende van Sint-Barbara in de volgende uitgaven: Delft, Jacob Jacobszoon van der Meer, Winterstuk, 1487 (Campbell 1763), fol. 87 r^oa-111 r^ob; Zwolle, Peter van Os, Winterstuk, 1490 (Campbell 1766), fol. 180 r^ob-200 v^oa; Antwerpen, Henrick Eckert van Homberch, Winterstuk, 1505 (Nijhoff-Kronenberg 1193), fol. 72 r^ob-92 v^ob; Parijs, Wolfgang Hopyl, Winterstuk, 1505 ((Nijhoff-Kronenburg 1194), fol. 60 v^oa-74 r^ob; Antwerpen, Henrick Eckert van Homberch, Winterstuk, 1516 (Nijhoff-Kronenberg 1195), fol. 72 r^ob-92-v^ob. Deze vertaling is ook afzonderlijk gedrukt: Delft, Christiaan Snellaert, 1497 (Campbell 966) en Antwerpen, Govaert Back, 1498 (Campbell 967). Ze is ook te vinden in *Dat duytsche Passionail*. Keulen, Ludwig von Renchen, 1485, winterstuk, fol. 12r^ob-32r^ob (ripuarisch) (Vouillième 626). Zie over deze legende B. de Gaffier, *La légende latine de Sainte Barbe par Jean de Wackerzeele*, *Analecta Bollandiana*, 77 (1959), blz. 5-41; Id., *Le triptyque du Maître de la Légende de Sainte Barbe. Sources littéraires de l'iconographie*, *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis*, 28 (1959), blz. 3-23.

Tweede gedeelte

Het tweede gedeelte bestaat uit een quatern, waarvan het laatste blad is weggesneden (fol. 54-60), samen 7 bladen, in formule uitgedrukt: IV - 1. Bladspiegel: 149 x 90 mm. Een kolom; 26 à 28 regels per kolom. Met inkt afgeschreven, maar niet gelinieerd.

SCHRIFT EN DATERING

Geheel dit gedeelte is door dezelfde kopiist in een littera brevitura geschreven. Een rode initiaal van 5 regels hoog, rode titel door de kopiist, hoofdletters rood doorstreept, rode paragraaftekens. Niet gedateerd ; geschreven ca. 1480.

INHOUD

Fol. 54 r° en v° onbeschreven.

Fol. 55 r°-60 v° [*Conversio Sanctae Catharinae*] *Van sent katerinen bekeringe* Inc. BEdijst sij got die wt sinre ouervloediger myldicheit ende wt sinre gewoenlicher barmherticheit wilt dat alle menschen selich werden. ende dat si to bekentenis der wairheit ende sins namen comen. die auch sine heiligen in mancherlei windeliker wijze to eme bekert ende mit nyen oppenbaryngen roept hei si in sijn wonderliche lijecht Dat nu alte wael erschinet alre myrcklicste onder anderen heiligen me in sente katerine ... Expl. Dar na do si xvij iair alt was. do verlois si den doit ende vant dat leuen ouer mits die palme der martilien dar mede men geproift heft dat si *crustum* lief heft gehaet als men vt oere legende opperbarlick merken mach got si geloft eulich ende ommer AMEN — Dezelfde vertaling komt voor in hs. Marburg, Westdeutsche Bibliothek, Berliner Sammlung, Ms. germ. quart. 1687, fol. 139 r°a-141 v°b en misschien ook in hs. Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. theol. 1731 in 4°, fol. 94 v°b-99 v°b.

Derde gedeelte

Het derde gedeelte bestaat uit 6 quaternen (fol. 61-68, 69-76, 77-84, 85-92, 93-100, 101-108) en een quatern, waarvan het 7de blad is weggesneden (fol. 109-115); samen 55 bladen ; in formule uitgedrukt : 6 IV, IV - 1. Bladspiegel : 144 à 160 x 92 à 105 mm. Twee kolommen ; tussen ruimte : 8 à 12 mm ; 26 à 36 regels per kolom ; met potlood of droog afgeschreven, maar niet gelinieerd. Reklamen noch signaturen.

SCHRIFT EN DATERING

Geheel dit gedeelte is door dezelfde kopiist in een slordige littera bastarda geschreven, waarin echter de lange s en de f niet onder de regel zijn doorgetrokken. Rode titels door de kopiist ; slordige rode lombarden, een paar malen opengewerkt, gewoonlijk van twee regels hoog ; tal van bladzijden zonder rood doorstreepte hoofdletters. Niet gedateerd ; geschreven ca. 1480.

INHOUD

3. Fol. 61^oa-62vb [*Der sielen troest*, I, 3] *Hier begynt een suerlick exempel van een edelre ioncfrouwen die hiet Sapiensya Inc.* Het was een edel ioncfrowe die hiet Sapiensya dye had drie dochter die hieten fides spes caritas Dese ioncfrouwe quam myt oeren dochteren te romen Ende bekierden voel lude myt oerre heiliger leren ... Expl. Daer nam die moder die lichamen *ende* begroef se Ende [62vb] viel op oer knyen Ende sprack O ghy lieue dochteren nemet my tot v yn dye ewyge vroude Ende alte hant gaf sy oren geest op — Schmitt, blz. 11-13.

4. Fol. 62vb-63va [*Der sielen troest*, I, 4] *Een exempel Inc.* Et was een heilighe ioncfrouwe die hiet eugenia Die was cristen geworden Ende was soe heilich dat se grote teiken dede Doe liet se die richter voer hem brengen Ende sprack ... Expl. Ende wil dy nae halen yn desen naesten sonnendaghe Ende duet quam anden dach doe sterf sy *ende* voer toe den ewygen leuen amen — Schmitt, blz. 13.

5. Fol. 63va-65vb [*Der sielen troest*, I, 6] *een exempel Inc.* Et was een guet man Eradyus die had een dochter die hi gade offerden toe synen diensten Dat haten die viant. Ende bekaerden [63vb] eenen iongelynck dat hy se lief krech ... Expl. Doe nam die bisschop den brief *ende* gaf on den iongelynck weder Ende brachte doe den iongelynck weder toe synre huysvrouwen — Schmitt, blz. 14-16.

6. Fol. 65vb-66rb [*Der sielen troest*, I, 12] *exempel Inc.* Dat was een ric woekener die [66ra] had al syn hert gesat op syn guet *ende* dacht alleen woe hijt crege dat hijt hedde Ende hi hadde twe soen ... Expl. Ende die steen wart weder op gelacht Ende hy quam weder tot hem seluen *ende* bleef als hy was *ende* wart een heilich mensche — Schmitt, blz. 22.

7. Fol. 66rb-67rb [*Der sielen troest*, I, 13] *exempel Inc.* Dat was een ryck man die en hadde op got geen acht Ende sat al synne daer nae dat hi voel guets ver- [66va] gaderden Ende syns lyues wael pleghen wolde ... Expl. Doe voerden om sathanas weder tot synen meester Daer gaf hi al dat guet om got Ende beterden syn leuen Ende kreech got lieuer dan al dat guet dye werlt heuet amen — Schmitt, blz. 22-23.

7a. Fol. 67rb-67vb [*Der sielen troest*, I, 14] *exempel Inc.* Dat was een ryck ionghelynck den was groet guet an geuallen Die begaf sich *ende* wart een brueder daer nae doe hy der spisen gemysten *ende* des sachten legers ... Expl. Dar na wart des ionghelyncks siel weder toe den licham gebracht Ende hi bleef in den oerden Ende versmaden al dat guet dat die werlt heuet — Schmitt, blz. 23-24.

8. Fol. 67vb-70va [*Der sielen troest*, I, 16] *van sante allexcius Inc.* TOe romen was een rick heer die hiet Eufemyanus Ende syn huys vrouwe hiet Aglaes die waren ricke lude Ende en hadden geen kynder Sy waren alsoe rick dat on dienden wael dusent knechte gecleet myt oren gewande ... Expl. Ende aldus heuet sante allexcius onsen lieuer heren lief gehadt bauen alle dynck *ende* bauen vader *ende* moder *ende* oec bauen syne huysvrouwe — Schmitt, blz. 24-27.

9. Fol. 70va-71rb [*Der sielen troest*, III, 5] *exempel Inc.* Dat was een edel ioncfrouwe die hoerden gueden luden toe der was soe lief toe

dansen dat se lieuer danseden dan se at of dranck *ende* versumeden duck oer maeltit om des dansens wil ... Expl. *ende* al die heilighe ioncfrouwen die yn den hemelrick syn *ende* yn den dans trede ic nv wael my dat ich ie gebaren wart Ende daer mede gaf sy oeren geest op — Schmitt, blz. 70-71.

10. Fol. 71 r^ob-72 v^ob [*Der sielen troest*, II, 25] *van sante fynsencyys* Inc. Sante vynsencyus was een dyake Ende et was een bisschop dat hiet valeryus die bisschop en conde nyet wael spreken Ende [71 v^oa] beual sante vyncencyus al syn lant *ende* al syn macht Sante vyncencius predicten den rechten geloue ... Expl. en[de] liet [72 v^ob] on werpen in dat meer toe hant quam hy weder toe lande Daer quam een guede vrouwe *ende* begroef on dese pyn leet hy om den name ons heren *ihesu cristi* — Schmitt, blz. 53-55.

11. Fol. 72 v^ob-74 r^oa [*Der sielen troest*, II, 26] *Van sante blasius* Inc. Dyoclesyanus vervuolgden al die goen die den name ons heren hadden ontfangen Doe vloet sante blasius yn die woesteny *ende* verhueden sich in een stenen kule *ende* wolde een eensedel wesen Doe quamen daer vogelen *ende* brachten om spyse ... Expl. *ende* bat onsen lieuen heren wie daer sieck of kranck worde *ende* synen naem anriep mytter hulpen gades dat die gesont worden Daer quam een stemme van den hemel *ende* sprac hy weer gehoert Daer na wart om syn hoeft af geslaghen — Schmitt, blz. 55-56.

12. Fol. 74 r^ob-75 r^ob [*Der sielen troest*, II, 28] *sante vitus ende modestu[s]* *legende* Inc. Dat was een rick heer van cecelien die hadde een kynt dat hiet vytus *ende* et was van xij iaren Ende syn tochtmeister hiet modestus dat kynt ghelouede an onsen lieuen heren *ihesum cristum* *ende* riep altoes synen naem an ... Expl. Doe quam die engel *ende* verloesten se vanden noetstal *ende* [75 r^ob] brachte se voer een water daer vielen si in oer gebet *ende* gauen daer oeren geest op dit heeft sante vitus geleden om den sueten name ons heren *ihesu cristi* amen — Schmitt, blz. 57-58.

13. Fol. 75 r^ob-77 v^ob [*Der sielen troest*, II, 29] *van sante cristoffele* Inc. Cristoffer spreket also voel als die onsen heren auer dat water droech hi droech onsen heren in eens menschen ghelickenisse op synen armen hi droech den name ons heren in synen herten ... Expl. Toe hant wart hi siende *ende* liet sich doepen. aldus heeft cristofelus den doet geleden om den naeme ons heren *ihesu cristi* amen — Schmitt, blz. 58-61.

14. Fol. 77 v^ob-79 v^oa [*Der sielen troest*, IV, 5] *dit is van sante cristyna* Inc. Sante cristyna was soe schoen dat ir oer vader genen man en wolde geuen hi wolde se offeren synen gaden Alsoe dat sy synen afgaden willichliken dienen solde ... Expl. *ende* warp den richter syn ogen wt doe wart hi taernych *ende* schoet oer twe pyle in oer herte *ende* enen pyle in die syde *ende* alsoe gaf sy oeren geest op — Schmitt, blz. 129-131.

15. Fol. 79 v^oa-81 v^ob [*Der sielen troest*, IV, 33] *van sante justyna* Inc. Dat teiken des heilighen crus heuet grote macht dat is bewiset aen eenre heiliger ionfrouwen die is geheiten Justyna die was seer schoen Doe was daer een heydens meyster ... Expl. *ende* liet se setten in een pan vol heits pecs Daer slogen sy voer sich dat heilighe cruys doe en schaden on die heitste nyet daer na worden oen dat hoefden alf geslagen — Schmitt, blz. 151-154.

16. Fol. 81 v^ob-82 r^oa *Exempel*. Inc. Dat was een vrouwe die had al oer

sunden gebicht sonder een die had si heymelicken gehalten *ende* en dorste sy van schemten nyet bichten ... Expl. Doe vermaenden die priester der vrouwen dat sy die heymelicke sunde bichten solde. dat dede sy Doe gynck die viant bedruet wtter kerken

17. Fol. 82 r^oa-82 r^ob [*Der sielen troest*, III, 31] *Exempel* Inc. Dat was een heyllich bisschop die sanck mysse Doe stont syn diake *ende* sach den boesen geest sitten yn [82 r^ob] een vynster ... Expl. Hij sprack ic schryue alle die woerde die die lude spreken inder kerken — Schmitt, blz. 95.

18. Fol. 82 r^ob-82 v^oa [*Der sielen troest*, V, 30] Inc. Inder prediker aerden was een brueder die hiet meester jordaen *ende* was meester auer alle die arden *ende* was seer barmher [82 v^oa] tich ... Expl. gy en spreket alsoe nyet. doe bedachte hi sych *ende* sy namen on weder in der oerden — Schmitt, blz. 195.

19. Fol. 82 v^ob-83 r^oa [*Der sielen troest*, III, 34] *een suuerlic exempel* Inc. Dat was een man die plach geern toe stelen *ende* toe rouen nochtant soe had hi ommer sonderlynge ynnicheit tot onser lieuer vrouwen ... Expl. *ende* hi gynck in een cloester *ende* wart daer nae een guet man *ende* voer toe den hemelrick — Schmitt, blz. 120-121.

20. Fol. 83 r^oa-83 v^oa [*Der sielen troest*, III, 35] *een suuerlic exempel* Inc. Dat was een ridder die had een borch by den gemeynen weghe *ende* beroefden alle die goen die daer voer hyn toghen ... Expl. Doe dat die ridder hoerden doe viel hi den heiligen man te voeten *ende* bat genade *ende* die viant voer en wech. *ende* die ridder wart daer nae een guet man — Schmitt, blz. 121.

21. Fol. 83 v^oa-84 r^ob [*Der sielen troest*, II, 9] *een Exempel* Inc. Dat was een guet man die hadde een berue vrou [83 v^ob] we die deden beide oer geloefden dat si oer reyncheit wolden halden ... Expl. Doe quam onse lieue vrowe *ende* nam my on weder af Doe sande die heilighe man dat kynt weder tot synre moder — Schmitt, blz. 41-42.

22. Fol. 84 r^ob-84 v^oa [*Der sielen troest*, III, 37] *Een suuerlick exempel* Inc. Dat was een guet eenvoudich monyck die plach des wanneer hy gynck voer onser lieuer vrouwen beelde soe sprac hy die aue maria ... Expl. Daer om sal een mensche gern onse lieue vrouwe eren *ende* spreken ommer alle dage syn aue maria — Schmitt, blz. 122.

23. Fol. 85 r^oa-95 v^ob [*Der sielen troest*, I, 17, 17a-17g] *Hier beghynt een schoen exempel* Inc. Toe Judea was een conyck die hiet Auenier die veruolgden alle die cristen lude den gaf got enen soen die hiet Josephat doe liet he alle die wise meyster toe samen comen die in den lande waeren ... Expl. Daer om heuet hem got ghegheuen syn ewygher ryck Dat ons allen dat werden moet des help ons die vader die soen die heilige geest Amen — Schmitt, blz. 27-37.

24. Fol. 95 v^ob-98 r^oa [*Der sielen troest*, II, 30] *van sante Joriaen* Inc. SAnte Joriaen was een vroem rydder *ende* quam tot eenre tyt voer eens heydens lant tot eenre groeter stat die gheheyten was tylena voer die stat lach een see ... Expl. daer na wart hem [98 r^oa] syn hoeft af gheslaghen *ende* die rechter die hem doeden liet die hiet daciaens *ende* wart altemael van der blyxe verbrant — Schmitt, blz. 61-63.

25. Fol. 98 r^oa-98 r^ob [*Der sielen troest*, III, 21] *Exempel* Inc. Dat was

een guede vrouwe die plach seer ynnychliken toe beden yn enen wynckel van der kerken dat mercketen een bisscop *ende* sach een witte duue comen van den hemel ... Expl. Doe nam he oer den salter *ende* beuael oer dat sy spreke dat pater nostere als sy plach toe doen — Schmitt, blz. 79.

26. Fol. 98 r^ob-101 r^ob [*Der sielen troest*, V, 18] *van teodera* Inc. Dat was edel vrouwe die hiet Theodora *ende* hadde enen byruen man daer was een knecht die warp syne boese liefde op hoer *ende* hedde gheern by oer gheweest ... Expl. so dat hi daer na een abt wart *ende* bracht syn leuen op een guet eynde Also moeten wy alle doen des helpe ons die vader die soen *ende* die heilighe gheest Amen — Schmitt, blz. 189-191.

27. Fol. 101 r^ob-102 r^oa [*Der sielen troest*, IV, 10] *Een exempel* Inc. Dat was een ioncfrouwe die hiet marynus hoer moeder was doet haer vader wolde varen yn een cloester *ende* wolde daer gade dienen doe wolde die dochter den vader volghen yn den gueden leuen ... Expl. *ende* bekende daer hoer sunden apenbaer *ende* bat got ghenade doe war sy verloest van den boesen gheest *ende* nam hoer kynt weder na sych — Schmitt, blz. 134-135.

28. Fol. 102 r^oa-104 v^ob [*Der sielen troest*, VIII, 3] *Hier begynt een schoen exempel* Inc. Toe romen was een keyser die had een vrouwe die seer ynnych was *ende* had onsen lieuen heren got lyef die keyser wolde over mer trecken toe den heilighen graue ... Expl. des en wolde sy niet doen *ende* sprak tot den pauwes dat sy hoer gade *ende* synre lieuer moder ghelauet hadde *ende* wolde sych begheuen Also quam sy yn een cloester *ende* dienden gade — Schmitt, blz. 226-229.

29. Fol. 104 v^ob-106 v^oa [Verklaring van het vorige exempel] Inc. Wt desen reden mach men merken dat dese voerseide keyser is ihesus *cristus* die sich verenyh heuet myt der menscheit *ende* die kersten mensche myt ihesus *cristus* ouermyts der heiligher doepen Dese keyser dat is ihesus *cristus* treckede ouer mer ten heilighen graue toe iherusalem ... Expl. *Ende* oefenen ons van doegheden toe doegheden daer wy mede comen moghen toe der gheselschap des ewyghen leuens So *vervrouwet* sych onser alle die staet van romen Dat is alle hemelsche heer op dat ons dat ghescheye so laet ons *ver*smaden alle eersche ghenochte

30. Fol. 106 v^oa-107 r^oa [*Der sielen troest*, III, 9] *Exempel* Inc. Dat was Een pryster *ende* twe mannen die solden op enen wech ryden Doe reden sy doer een dorpe daer sanck men mysse Doe sprack die een knape ... Expl. Jn pryncipio erat *verbum* kynt lieue laet dy een leer wesen *ende* hoer gheern dat heilige ewangelyum Jn pryncipio erat *verbum* — Schmitt, blz. 74.

31. Fol. 107 r^oa-107 v^oa [*Der sielen troest*, III, 40] *exempel* Inc. Dat was Een yongelynck den had syn vader groet guet aen gheerft dat bracht hi al te mael quelliken toe *ende* wart soe arm dat hi niet en hadde ... Expl. doe seyde hi oen alle dync doe gaf oen die ridder syn dochter *ende* gaf oen alle syn guet weder *Ende* waert daer na een guet mensche — Schmitt, blz. 123.

32. Fol. 107 v^oo-108 r^ob [*Der sielen troest*, III, 44] *Exempel* Inc. Dat was een andersche die hadde seuen iaer Een apenbaer andersche gheweest Die quam toe eenre tyt enen priester toe ghemoeten *ende* began oen

aen te lachen ... Expl. doe liep sy weder toe den priester *ende* seggeden oen alle dynghen ende bichten alle oer sunden *ende* waert daer na een heilich mensche — Schmitt, blz. 124-125.

Fol. 108 v° onbeschreven.

33. Fol. 109 r^oa-114 v^oa [*Der sielen troest*, VI, 11] *van iosoph des patriarchen soen* Inc. Dat was een heilich patriarche die hiet iacob die had xij soen daer was een mede die ioseph geheiten was den hadde die vader alre liefste *ende* liet hem enen schonen rock maken ... Expl. *ende* gaf om een lant aldus genoet iosoph dat hi kuysch *ende* reyn was dat om got soe seer verhoechden *ende* soe grote dyngen by hem dede — Schmitt, blz. 200-206.

Fol. 114 v^ob-115 v^ob onbeschreven.

Vierde gedeelte

Het vierde gedeelte bestaat uit 2 quinternen (fol. 116-125, 126-135), samen 20 bladen, in formule uitgedrukt : 2 V. Bladspiegel : 152 à 156 x 107 à 100 mm. Twee kolommen ; tussenruimte : ca. 12 mm ; 31 à 35 regels per kolom ; blind afgeschreven, maar niet gelinieerd. Quinternen binnenin met een strookje perkament versterkt.

SCHRIFT EN DATERING

Dit gedeelte is geheel door dezelfde kopiist in een kleine littera brevitura geschreven, waarin echter enkele malen een kursieve d voorkomt. Rode titels, waarschijnlijk door de kopiist, in een littera bastarda, waarin de lange s en f niet onder de regel zijn doorgetrokken. Rode initiaal van 4 regels hoog ; rode lombarden van 2 of 3 regels hoog behalve de J, die 7 of 8 regels hoog is ; door doorstreepte hoofdletters ; zwarte punten rood overgedaan ; slechts op fol. 121 r^oa een rood paragraafteken. Niet gedateerd ; geschreven ca. 1460.

INHOUD

Fol. 116 r^oa-134 r^ob [*Thomas van Cantimpré, Vita Christinae mirabilis*] *Hier beghint dat prologus in cristenen leuen die wonderlick heit* Inc. *W*Ant is der weerder ioncfrouwen cristenen leuen begheer *ende* beghinne te scriuen soe willic anden beginne mijns werkes nemen dat selue dat die eersam bisscop *ende* cardinael jacobus van der joncfrouwen vermaent inder legende die hi ghemaect heuet vander saligher vrouwen marien van oegines ... Expl. *ende* inden iersten willen wi bewisen hoe si gheuoet *ende* ghehouden is Ende daer na bescriuen alle haer ghesten *ende* wercken gheleijker wijs. als wise sekerlic *ende* sonder [117 r^oa] alle twiuel *van* ghewarighen menschen hebben ontfanghen *Hier beghint der saligher cristijnen*

leuen die ghebeiten is wonderlic dat ijrste capittel Inc. DEse eerweerdighe maghet cristi cristina was gheboren van eersammen olderen wt enen dorp inder grauescap van loen dat gheheiten is brusthem bider stat van sante truden anden sticht van ludike Dese bleef na haren olderen doet mit tween ghesusteren daer si die ioncste aff was ... Expl. Ende wat riep cristina in al haren leuen anders dan penitencie te doen *ende* tot alre tijt bereet te sijn Mit woerden mit screyen mit hulen mit onsprekeliken veel roepen mit leuen *ende* exempel leerde si. *ende* riep dat meer dan wi van yement voer haer *ende* na haer hebben ghelesen of ghehoert le loue *ende* te weerdicheit cristi Die mitten vader *ende* mitten heilighen gheest [134 r^b] leeft *ende* regniert almachtich god ewelic *ende* ommermeer AmēN — Dezelfde vertaling komt nog voor in hs. Leiden, Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1211, fol. 1 r^a-18 v^a en in hs. Würzburg, U.B., ch. qu. 144, fol. 10 r^a-36 r^a. Latijnse tekst: *Acta Sanctorum*, Juli, V, blz. 651-659.

HERKOMST

Het handschrift bevat geen eigendomsmerk. Te oordelen naar de dialektische eigenaardigheden is het afkomstig uit de omstreken van de stad Gelder.

GESCHIEDENIS

Het handschrift heeft toebehoord aan de Keulse koopman Hugo Garthe (1821-1876), een groot kenner van munten en zegels. Zijn verzameling oorkonden, handschriften en zegelstempels werd in 1877 bij J.M. Heberle (H. Lempertz' Söhne) te Keulen geveild. De aukteekatalogus (*Schrifttum zur Rheinischen Kunst*, 1949, nr. 1143) hebben we niet kunnen raadplegen. Het handschrift werd op deze veiling door het Staatsarchiv te Düsseldorf voor 5 mark gekocht. Zie over H. Garthe : O.H. Förster, *Kölner Kunstsammler*. Berlijn, 1931, blz. 116.

LITERATUUR

Th. Ilgen, *Rheinisches Archiv. Wegweiser durch die für die Geschichte des Mittel- und Niederrheins wichtigen Handschriften. I. Teil. Der Niederrhein*, Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst. Ergänzungsheft II. Trier, 1885, blz. 154; C. Borchling, *Mittelniederdeutsche Handschriften in den Rheinlanden und in einigen anderen Sammlungen. Vierter Reisebericht*, Nachrichten der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse, 1913, blz. 61-63; W.B. Lockwood, *A Manuscript in the Rylands Library and Flemish-Dutch and Low German Accounts of the Life and Miracles of Saint Barbara*, Bulletin of John Rylands Library, 36 (1953), nr. 1, blz. 25 en 35; Id., *Mirakelen van Sinte Barbara in Middelnederlandse handschriften*, Ons Geestelijk Erf, (1953), blz. 370.

V. - 'S-GRAVENHAGE, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK
70 H 48 (X 71, Cat. 759)

Handschrift op papier en perkament, geschreven ca. 1450, bestaande uit een perkamenten blad (fol. 3) en 13 sexternen (fol. 4-15, 16-27, 28-29, 40-51, 52-63, 64-75, 76-87, 88-99, 100-111, 112-123, 124-135, 136-147, 148-159), samen 157 bladen, in formule uitgedrukt : 1, 13 VI. Voorin een onbeschreven perkamenten blad, tegen het voorbord geplakt, en een dubbel blad papier, als schutblad dienende (fol. 1-2); achterin een perkamenten dubbelblad, waarvan het tweede blad tegen het achterbord is geplakt. **Blad** : 200 x 135 mm; bladspiegel : 155 x 100 mm. Twee kolommen; 27 à 29 regels per kolom. Oude foliëring met zwarte Romeinse cijfers van J tot lx (= moderne foliëring : 4-63) en met rode Romeinse cijfers van lxi tot Clv (= moderne foliëring : 64-159) ; moderne potloodfoliëring, het dubbelblad papier en het perkamenten blad voorin meetellende, van 1 tot 159. Reklamen, noch signaturen. Dikte van het blok : 33 mm.

BAND

Kalfslederen band op eiken borden, daterend uit het midden van de 16de eeuw. Voor- en achterplat op dezelfde wijze versierd met rolstempels, filets en rechthoekige losse stempels. Midden in de katernen zijn de gaatjes van de eerste band goed zichtbaar. Twee koperen sloten. Vier ribben.

SCHRIFT EN DATERING

Geheel het handschrift is door dezelfde kopiïst in een littera bastarda geschreven, behalve de aantekeningen op fol. 3 v° en 63 v°, waarover hieronder. Het is niet gedateerd, maar is in het midden van de 15de eeuw geschreven : als watermerk komt er een ossekop met Sint-Andreaskruis in voor, gelijkend op Briquet 14180 (ca. 1435-54). Rode initialen van 3 of 4 regels hoog (de J echter 8, 9 en 13 regels hoog); rode lombarden van 2 regels hoog; hoofdletters rood doorstreept; rode paragraaftekens. Rode titels door de kopiïst.

INHOUD

1. Fol. 3 r° [Inhoud] *Dat is die tafel. daer men bi [vinden] sullen. wat hier na ghescreuen is. elcs op sijn ghetal gheset Inc. ¶ Jtem. van sinte eli-*

zabet die wedue legende. een conincs doc[h]ter van vngheren ... Expl. Item. van salomos wijsheit ende van sijn leuen. Cxlvij. Jtem. Een suwer exempel. Cliij.

2. Fol. 4 r^a-23 v^b [Theodoricus van Apolda, *Vita beatae Elizabeth regis Ungariae filiae ac Thuringiae Lantgraviae*] Hier beghint sinte elizabeth die wedue van vngheren legende Inc. JN dien tiden dat philips hertoech van sweuen die keyser heynrics broeder was. ende een gheheten otte heynrics zoen welke heinrijc der was hertoch van beyeren ende van sassen Doe dese mit twisten ghecoren keyzers streden daer om so wie van hem beiden keiser soude wesen ... Expl. Ouermits hore verdienten ende oec den ghichtighen. ende den beseten ende den malaetschen ende den scripbrokinghen ende den vanghene. ende alle zuucten ende node ende alle vresen ende oec worden verwecket. ouermits hore verdienen. xvi dode menschen bider hulpen gods dien ere ende glorie si van ewen tot ewen Amen Hyer eyndet die legende van sinte elyzabet der wedue een conyns dochter van ongherien Amen — Verkorte versie van de vertaling naar hs. 's-Gravenhage, K.B. 73 G 32 uitgegeven door L. Scharpé, *Sunte Elizabethen legende*, Leuvense Bijdragen, 5 (1903), blz. 8-116. In die verkorte versie zijn de volgende hoofdstukken geheel of gedeeltelijk (gemerkt met een asterisk) weggelaten: de proloog; I, 8; II, 2*, 5*, 10* 11*; III, 1*, 2, 4, 5, 7*, 8-10; IV 1*, 2*, 3, 6*, 7-9; V, 1, 2*, 4*, 5*, 7-9; VI, 1*, 2, 3, 4, 5*, 6*, 7-9; VII, 1-7; VIII, 3*, 4*, 5*, 6*, 7-13, 14*. Buiten de 9 door L. Scharpé gebruikte handschriften en de onderhavige verkorte versie bestaan nog de volgende handschriften van deze vertaling: Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 1912, fol. 2 r°-141 v°, en 822, fol. 81 v°-118 v° (beide ripuarisch); Donaueschingen, Fürstlich Fürstenbergische Hofbibl., B VI 2 (ripuarisch); 's-Gravenhage, K.B. 129 G 9, fol. 1 r^a--48 r^a; Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. theol. 1751, fol. 277 v^b-340 v^b (ripuarisch); Keulen, Historisches Archiv, G.B. 8° 13, fol. 1 r°-68 v° (Nederduits); Maastricht, Stadsbibliotheek, 111, fol. 137 r^a-199 r^a; Parijs, Bibliothèque nationale, all. 35, fol. 444 r^a-470 r^b (ripuarisch). In het thans verloren bovengenoemde handschrift Schlosz Haag, Gräfllich Hoensbroechsches Archiv kwam ook een afschrift van deze legende voor. In deze vertaling is de legende opgenomen in *Den Wijngaert van Sinte Franciscus*. Antwerpen, Hendrick Eckert van Homberch, 1518; zie B. Kruitwagen, *Den Wijngaert van Sinte Franciscus*, Neerlandia Franciscana, 1 (1914), blz. 63. Latijnse tekst: L. Surius, *De probatis sanctorum vitis*, XI. Keulen, 1618, blz. 424-440; J. Basnage, *Thesaurus monumentorum ecclesiasticorum et historicum, sive Henrici Canisii lectiones antiquae*, IV. Amsterdam, 1725, blz. 116-152.

3. Fol. 23 v^b-24 r^b ¶ Exempel [24 r^a] Inc. MEn leset van ener heylighe vrouwe die van gode begheerte dat hi haer woude vertonen. wat hem meeste mishaghede inden vrouwen. op dat si hoer daer in beteren mochten Daer nae wert dese heilighe vrouwe ghetoghen inden gheeste ... Expl. dat hem gheen dinc meer en mishaghet inden vrouwen. dan wtwendighe ydele cyerheit. want ydele cyerheit der wiuen is een beelde des dodes. ende een sac vol vanden toerne godes. want si menighen mensche trect totter ewigher doot

4. Fol. 24 r^b-24 v^a [Dicta van Gregorius] Sente gregorius seit. Jst dat [24 v^a] een wijf haer *verciert* om die oeghen der menschen tot haer te trecken. al waert dat si nyemant en dede sondighen. nochtans sel si daer pine voer liden. want si dat venijn heeft gheoffert. al wast dattet ghiemant en smakede Oec seit sente gregorius. dat nyemant duerbare clederen en draghet. en draecht dan om ydele glorie. want nyemant en wil al daer duerbare clederen an trecken. daer hi vanden menschen niet ghesien en mach werden. Amen.

4a. Fol. 24 v^a-26 v^a [Johannes Gobijs, *Scala caeli*, excerpt uit het hoofdstuk *De ornatu*] Een seer goet *exempel*. ¶ Hoe anxtelike dattet is een mensche hem te cyeren. nae ydelheit der werelt. dat machmen merken in een gruelic exempel dat iacobus de vitriaco descriuet in een boech. dat [24 v^b] *scala celi* ghehieten is ende seyt aldus. *Exempel Inc.* Het was een priester die sijn moder verloren hadde. Dese priester plach hem te castien in penitencien voer sijn moeder. *ende* plach voer haer dicwile te bidden *ende* misse te doen ... Expl. doe wart sy vandaen ghenomen vanden drake mit een blixeme *ende* mit verueerliken hulen. Wt desen exempel machmen merken dat een mensche nae desen leuen in dien leden meest ghepinicht sel werden in welken [26 v^a] hi meest ghesondighet heeft hier inder tijt *Ende* dat sijn wtwendicheit swaerliker ghepinicht sel werden dan hi nu vermodet — Naar dit handschrift uitgegeven door J. van Vloten, *Verzameling van Nederlandsche prozastukken van 1229-1476, naar tijdsorde gerangschikt*. Leiden en Amsterdam, 1851, blz. 86-88. Latijnse tekst: Ed. Jan van Westfalen. Leuven, 1485, blz. O2, kol. a - c.

5. Fol. 26 v^a-26 v^b ¶ Hoe die duuel hem verblidet in wtwendicheit der clederen. machmen merken inden exempel. dat hier na volghet *Exempel van houerdie Inc.* Men leset van ener vrouwen die ghecyert op een heylighe dach ter kerken ghenc Doe si naecte die doren der kerken. doe sach die priester die *ommeghenc* wiwater te gheuen hoe dat duuelen ... Expl. *ende* trecte oetmoedighe clederen an die van grown simplen maecksel waren. *Ende* doe en sachmen die bespottynghen der swerten duuelen an haer niet meer. amen. — Naar dit handschrift uitgegeven door J. van Vloten, *a.w.*, blz. 88-89.

6. Fol. 27 r^a [Dictum] Die heilighe man iob mercte die cortheit des leuens. *Ende* daer *omme* had hi lieuer hier in scarpheit in groter penitencie te leuen. dan namels groten rouwe te hebben *onnutelike ende* sonder vruchte. *Ende* daer om sprac hi die cleyneheit mijnre daghen sel cort gheeyndet werden. daer om ghehenghe my dat ic een luttel bescreye minen rouwe eer dat ic ga totter doncker swarter eerden die bedect is. mitter swarheyte des doets.

7. Fol. 27 r^a-27 v^b [Excerpt uit Augustinus] Inc. Sente augustijn seyt. dat leuen des menschen is alte mael cort vanden eersten der kinscheit totten vtersten des outheit. of adam noch leuede *ende* hi huden storue. wat mochte hem die lanchheit [27 r^b] sijns leuens helpen. luttel of nyet ... Expl. *ende* wes starc van moeden in alle dinen arbeide *ende* verdriet. als een goet ridder *cristi* want die tijt is hier bi dat die heer die ghesont maken sel. dat gheef ons die vader die zoen *ende* die heylighe gheest amen.

8. Fol. 27 v^b-63 v^a [Johannes van Hildesheim, *Historia trium regum*]

Hier beghint die historie van die drie coninghen die tot betlebeem quamen met hore offerhande. wt vere lande [28 r^a] Inc. Dje materie der heiligher drie coninghen heeft beghinsel ghenomen vanden propheet balam an een heiden propheet. die dus seit. het sel een starre op gaen van iacop ... Expl. Meer si doent om nydicheit. om dat hem hoer lant is of ghewonnen. Ende si also ghedestruert zijn. ende noch meer vergaen sullen. Amen. Deo gracias Inden iaer ons heren. dusent. ende hondert. ende lxxiii. [63 v^a] des anderen daghes. na marien magdalenen dach worden die heilige drie coninghen ghebrocht van meylanen tot coelen. hoe. ende van wien. ende in wat manyeren si daer quamen. sullen wy vijnden. als voer ghescreuen is. amen — Excerpten hieruit zijn naar dit handschrift gepubliceerd door J. van Vloten, *a.w.*, blz. 89-94; naar dit handschrift volledig uitgegeven door T.J.A. Scheepstra, *Van den heilighen drien coninghen*. Groningen, 1914, blz. 240-258.

9. Fol. 63 v° [Rijmspreuk] plato Quaden tonghen. waer sy zijn. Zijn te scuwen. als venijn. Want quade tonghen. breken been. Al hebben sy. seluen gheen

10. Fol. 64 r^a [Hendrik van Saltrey, *De purgatorio Sancti Patricii*] *Dit is dat vegheuer dat men hiet patricius uegheuer* Inc. Die grote patricius die men seit den anderen naden apostel paulus. doe hi dat woert goeds predicte in yerlant ende hi daer vele miraculen dede soe pijnde hi hem die bose herten der menschen van dien lande vanden sonden te trecken mitten anxe der helscher pinen ... Expl. Ende daer nae vertelde hi den prior [84 r^a] ende den ghemene cloester al dat hi ghesien hadde als groet ende clein van pinen. ende van blijscapen Jtem van desen voer ghescreuen patricius die was inden iaren. domen screef. cccc. ende .lxxx. als ghescreuen staet. in dat passionael: ende oec mede van sijn leuen ouer gheset is. in duitschen wten latijn Jnden iaren ons heren M ende. CCC. Amen deo gracias — Excerpten hieruit zijn naar dit handschrift gepubliceerd door J. van Vloten, *a.w.*, blz. 94-101; naar dit handschrift volledig uitgegeven door R. Verderyn en J. Endepols, *Tondalus' visioen en St. Patricius' vagevuur*, II. 's-Gravenhage-Gent, 1917, blz. 190-311 (telkens onder aan de bladzijde). Latijnse tekst: Ed. Mall, in *Romanische Forschungen*, 6, 2 (1889), blz. 143-195, telkens kol. 1.

11. Fol. 84 r^a-96 v^b *Dit is van sente anthonius legende die heremite* Inc. ANthonius was gheboren wt egypten van ghees- [84 r^b] teliken ouders. die beide reckelic ende goeduruchtich waren in allen gheboeden gods Die oec nader werelt eersamich ende gheboertich rijc ende vernoemt waren bouen horen buren Ende als anthonius na bi loep der iaren verstaen mochte ... Expl. dat se niemant daer wt driuen soude. dan anthonius van egypten daer vele wonders ofte spreken waer als in sijnre translacie ghescreuen staet. dat een sonderlinghe scone historie is. als hoe sijn lichaem gheuonden wort Ende hoe hi verheuen wart mit menich schoen mirakel. dat god om sijn heilige wille liet gheschien. dat men vinden mach. hier na ghescreuen — Nog bewaerd in de volgende handschriften: Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 2682, fol. 268 r^a-281 v^b (ripuarisch); Gent, Universiteitsbibliotheek, 123, blz. 225a-257a; Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek, 685, fol. 160 r^a-169 r^a; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversi-

teit, B.P.L. 61, fol. 44 r^a-48 r^a; Marburg, Westdeutsche Bibliothek, Berliner Sammlung, ms. germ. quart. 1571, fol. 182 r^a-187 v^b. Deze legende van de H. Antonius is ook te vinden in volgende uitgaven van het *Passionael*, die we konden raadplegen: Utrecht, Jan Veldener, Winterstuk, 1480 (Campbell 1757), fol. 20 v^a-26 v^b; Delft, Jacob Jacobszoon van der Meer, Winterstuk, 1487 (Campbell 1763), fol. 152 r^a-157 r^b; Delft, Henrick Eckert van Homberch, Winterstuk, 1499 (Campbell 1767), fol. 124 v^b-121 r^b; Antwerpen, Henrick Eckert van Homberch, Winterstuk, 1505 (Nijhoff-Kronenberg 1193), fol. 124 v^b-129 r^b; Parijs, Wolfgang Hopyl, Winterstuk, 1505 (Nijhoff-Kronenberg 1194), fol. 105-107 v^a; Antwerpen, Henrick Eckert van Homberch, Winterstuk, 1516 (Nijhoff-Kronenberg 1195), fol. 117 r^a-126 v^b. Ze is ook te vinden in *Dat duytsche Passionail*. Keulen, Ludwig van Renchen, 1485, winterstuk, fol. 77 v^b-82 v^a (riparisch), (Voullième 626).

12. Fol. 96 r°-111 r^b [Translatio et inventio Sancti Antonii] *Hier na so volghet die translacie Ende die windi[n]ghe van sente anthonijs legende*. Inc. JNder tijt doe constantinus keyser was so leestmen dat hi ghen kijnt en hadde Dat sijn rijc na hem besitten mochte des hi hem zeer bedroefde Ende bat gode nacht ende dach. dat hi hem verleende een kijnt ... Expl. ende aenropet mit groter begheerten. ende met ghetrouwer herten. den heiligen vader sinte anthonius. dat hi dat voir vaer mach hopen an gode dat te vercrighen in wat node hi is. Des gonne ons. die vader. ende die zone. ende die heyliche gheest. ende die heilige vader sinte anthonius. AmeN — Deze legende komt nog in de volgende handschriften voor: Bonn, Universitätsbibliothek, S 2561, fol. 185 v^b-197 v^b; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 388, fol. 168 v^b-176 r^a; Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 2682, fol. 281 v^b-288 v^b (riparisch); Deventer, Atheneumbibliotheek, 101 D 5 (Cat. 46), fol. 193 r^a-206 v^b en 101 F 11 (Cat. 45), fol. 45 v^b-62 r^a; Düsseldorf, Landes- und Stadtbibliothek, C 20, fol. 135 r^b-143 v^b; Gent, Universiteitsbibliotheek, 896, fol. 187 r°-200 v°, en 1080, fol. 286 v^b-297 r^a; Keulen, Historisches Archiv, W. fol. 155, 288 r^a-298 v^b (riparisch); Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek, 685, fol. 170 r^a-182 r^b; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 61, fol. 48 r^b-54 v^b; Marburg, Westdeutsche Bibliothek, Berliner Sammlung, ms. germ. quart. 1571, fol. 187 v^b-196 v^a, en ms. germ. quart. 1687, fol. 266 v^b-276 v^a; Nijmegen, Stadsarchief 8, fol. 121 v^a-130 v^a; Parijs, Bibliothèque nationale, all. 35, fol. 65 v^b-78 v^b (riparisch). Deze legende vonden we ook in de volgende *Passionael*-uitgaven die we konden raadplegen: Utrecht, Jan Veldener, Winterstuk, 1480 (Campbell 1757), fol. 26 v^b-35 r^a; Delft, Jacob Jacobszoon van der Meer, Winterstuk, 1487 (Campbell 1763), fol. 157 r^b-164 v^a; Delft, Henrick Eckert van Homberch, Winterstuk, 1499 (Campbell 1767), fol. 129 r^b-135 r^b; Antwerpen, Henrick Eckert van Homberch, Winterstuk, 1505 (Nijhoff-Kronenberg 1193), fol. 129 r^b-135 r^b; Parijs, Wolfgang Hopyl, Winterstuk, 1505 (Nijhoff-Kronenberg 1194) fol. 107 v^a-112 v^a. De legende komt niet voor in de uitgave: Antwerpen, Henrick Eckert van Homberch, Winterstuk, 1516 (Nijhoff-Kronenberg 1195). Ze is ook te vinden in *Dat duytsche passionail*. Keulen, Ludwig van Renchen, 1485, Winterstuk, fol. 12 r^b-

32 r^ob (ripuarisch) (Voulliéme 626). We hebben niet kunnen nagaan, of al de bovengenoemde handschriften dezelfde vertaling bevatten. Latijnse tekst: *Analecta Bollandiana*, 2 (1883), blz. 341-354.

13. Fol. 111 v^oa-133 r^ob [*Leven van Jezus* (S-red.), kap. 205-231] ¶ *Hier beghint een beghinsel van ons heren passie* Inc. O alder liefste broder ic beloue di dattu niet bequamer moghete doen dan den vader. ende den zoen ende den heilighen gheest. dan al dijn tijt toe te brengen in *criso* ... [112 v^oa] ... *Hier beghint die passie ons heren ihesu cristi vergadert wten iij ewangelisten. als matheus. marcus. lucas. ende iohannes. mit sommige punten in ghetrecket* Ende inden eersten hoe dat iudas ihesum den ioden vercofte om xxx penninghe ende leuerde ouer sinen meester dat onnosele lammekijn Inc. Doe waren daer vergadert als die ouersten der priesteren. ende die ouersten des volx. ende die scriuen inden vrijhof des bisscops die hiete cayphas. ende makede daer enen raet. dat si ihesum souden vanghen ... Expl. Ende die ridderen namen dat gheelt ende deden also als hem beuolen was Ende also wert dit ghecunnighet onder die ioden tot op desen dach toe. *deo gracias*. — Naar hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Theol. 140 uitgegeven door J. Bergsma, *De levens van Jezus in het Middelnederlandsch*. Groningen, 1895-96, blz. 222-266 (slechts de even blz.).

14. Fol. 133 r^ob-136 r^oa [*Der sielen troest*, II, 22] *Hier na volghet die legende van Judas die onse heer verriet sinen meyster. Ende schiep ende troude sinen eyghen moeder Ende vermoerde sijn eighen vader* Inc. JNden stat tot iherusalem woende een man. die hiete ruben Ende had een wijf. die hiete eborie Dese eborie die droemde een anxtelijc droem die verrekendse hare man ende seide. Mi dochte hoe ic een kijnt totter werelt hadde ghebrocht ... Expl. du en salte des kersten doems niet vergheten ende varen totten heidenscap. soe wie dat doet die heuet die name ons heren te vergheues an hem ghenomen die nemen selden een goet eynde. — Op de laatste regels na naar dit hs. uitgegeven door C.G.N. de Vooy, *De Middelnederlandse legenden over Pilatus, Veronica en Judas*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 20 (1901), blz. 162-165; Schmitt, blz. 48-51.

15. Fol. 136 r^oa-138 v^ob [*Der sielen troest*, V, 14] *Van pilatus legende hoe hi gheboren vart Ende hoe hi sijn eynde nam* Inc. Het was een coninc die hiete acus. die reet op enre tijt wt iaghende Ende quam so vere in dat wout dat hi bida- [136 r^ob] ghe niet to huus comen en conde. Daer so want hi in den veghe een molen staen Daer bleef hi dien nacht ... Expl. daer hem die duuelen soe vele pinichden. ende noch al daghe doen tot ewelick ende ewelick ende altoes sonder eynde Al dus so nam pilatus die vrede tyranne sijn eynde. want hi hadde onse here ihesus met onrecht veroerdelt. — Naar dit handschrift uitgegeven door C.G.N. de Vooy, *a.w.*, blz. 145-148; Schmitt, blz. 180-182.

16. Fol. 138 v^ob-141 v^oa [*Der sielen troest*, V, 15] [Van die dextruxi van iherusalem] Inc. ¶ Doe pilatus ihesus ter doot hadde ghebrocht. doe hadde hi anxt voerden keyser van romen [139 r^oa] Doe sende pilatus een bode wt totten keyser van romen die hiete albanus die hem soude ontsuldighen teghen den keyser van ihesus doot ... Expl. also worden si gepla-

ghet die valsche nydighe ioden om den moert di si onsen here ihesus *cristus* aen deden ende die karstenen die behilden si *ende* si betymmerden die stat van iherusalem weder op. — Schmitt, blz. 182-185.

17. Fol. 141 v^oa-143 v^ob [*Der sielen troest*, V, 16a-16c] ¶ *Daer sijn drie herodessen. Ende van haer leuen Ende hoe si storwen.* [141 v^ob] Inc. Coninc herodes die wert oec gheplaghet om den moert die hi beghinc. Daer van so wil ic di segghen *ende* of beduden. Der coninghen waren drie die herodes hieten ende hadde drierhande namen besonderlinghe ... Expl. dat sijn lijf bestont te beuen. *ende* waert al vol leuende wormen dat si hem den mone ende den noese gaten wt [143 v^ob] cromen *ende* kastidede hem ter doot toe. *ende* hi starf bennen wijf daghen. Amen. — Naar dit handschrift uitgegeven door J. van Vloten, *a.w.*, blz. 104-107; Schmitt, blz. 185-188.

18. Fol. 143 v^ob-145 v^ob [*Der sielen troest*, II, 31] *Van symon magus* Inc. Daer was een ghokelaer. die hiete symon magus. die dede metten swarten konsten vele teykenen. *Ende* vermette hem seluen te wesen die goeds zone *ende* waer alre dinghen weldich ... Expl. daer uel hi neder op ter aerden so plat als een padde *ende* brac den hals ontween. also nam symon magus sijn eynde. om dat hi god woude wesen. Amen. — Schmitt, blz. 63-65.

19. Fol. 145 v^ob-149 r^oa [*Der sielen troest*, II, 30] ¶ *Die legende van sinte iorijs die vroem goeds ridder. als hier na volghet van sijn leuen ende hoe hi ghepassit wort* [146 r^oa] Inc. Sanctus georgius was een vroem ridder *Ende* quam op eenre tijt in een heyden lant dat onghelouch was Daer so quam hi riden voer een groet stat *Ende* bi den stat so lach daer waste bi een groet riuier ... Expl. *Ende* die rech- [149 r^oa] ter die sinte iorijs liet doden die hiete decyanus *ende* hi wert vander blixeme verbrant tot puluere. Deo gracias — Schmitt, blz. 61-63.

20. Fol. 149 r^oa-150 v^ob [*Der sielen troest*, IV, 17] *Van sinte iulianus leuen* Inc. Sinte iulianus was een schoen ionghelinc. ende soude op eenre tijt een herte iaghen inden woude. doe keerde hem dat heert omme. *ende* began hem to te spreken ... Expl. *ende* ghi sult cortelic na comen in ons hemelrijcke totten ewighen leuen. Dat wi daer alle gader comen moeten dat help ons die vader *ende* die heylighe gheest amen — Schmitt, blz. 139-141.

21. Fol. 150 v^ob-152 r^oa [*Der sielen troest*, IV, 18] ¶ Inc. Desen heylighen man sinte iulianus pleghen sommige pelgrijms aen te ropen om goede herberghe. want hi dat eweghe leuen verdient heuet mit sijnre herberghe ¶ Dat gheschiede op enre tijt. dat twe broderen wanderde[n] op enen weghe ... Expl. doe ghinc hi met hem *ende* [152 r^oa] brachtse in die rechte weg. doe sy omme saghen doe was dat cloester al vergaen. doe dankede si god *ende* den heilighen man sinte iulianum — Schmitt, blz. 141-142.

22. Fol. 152 r^oa-157 r^ob [*Der sielen troest*, VI, 14, 14a-14e] *Van salomons leuen.* Inc. Salomon was coninc dauids zoen *ende* sijn moeder hiete barsabee. doe coninc dauid out *ende* cranc was Doe lach hi op sine bedde *ende* mocht niet gaen. doe was hi van outhet also cout dat hi allene niet bewermen en mochte ... Expl. Och lieue wtuercoren mensche dat alle dese

rijcdoem waren also vele mere dat niet meer wesen mochte op eertriken en soude di totten ionxten daghe niet baten Ende het is oec der mijnste blijscap inden ewighen leuen dats dees salomon [157 r^ob] ricdoem al waert oech dusentwarf mere. — Schmitt, blz. 207-215.

23. Fol. 157 r^ob-159 v^ob *Een suwerliken exempel* Inc. Te romen was een keyser. die hadde een goede vrouwe die hadde onse lieue here lief ende voer oghen so had si altoes sijn gheboden Het gheuuel dat die keyser voer totten heylighen graue Ende beual sijn broer sijn keyserriick te beuaren — Expl. Ende si gaf hoer in een cloester ende waert een nonne bennen rome. Ende daer [159 v^ob] so leefdse langhe tijt in penitencien ende sterf een heylich salich mensche. amen. — Vgl. C.G.N. de Vooys, *Middelnederlandse Marialegenden*, I. Leiden, (1902), blz. 156-163 en Schmitt, blz. 226-229.

24. Fol. 159 x^ob [Twee rijmspreuken] Desen nacht moghen wi ghensen. mer die nacht daer altoes nacht sal wesen. ende nymmermeer en sal wesen morghen. voer die nacht moghen wi wel sorghen. Wael te doen ende vrolijk leuen is bouen allen doechden verheuen. amen.

HERKOMST

Het tertiariissenklooster Sint-Ursula te Enkhuizen erfde het handschrift van Welmoet Jan Albertsz. Wilscut, mater van genoemd klooster, zoals blijkt uit de aantekeningen op fol. 3 v° en 63 v°. Op fol. 3 v°: Jtem dit boeck heuet ghegheuen welmoet ian ellerts tot enen testament bidt daer voer om gods willen een *pater noster* ende een aue maria (littera bastarda, ca. 1500); daarbij aansluitend: was mater *Sinte* ursule clooster tenchusen (littera bastarda, 16de eeuw); wéér daarbij aansluitend: nota dese welmoet was een dochter van Jan Albertss wilscut van enchuijsen. een oud westfries bekend geslacht (17de eeuw). Op fol. 63 v°: Jtem dit boec heeft ghegeuen tot een (recht) testement welmoet ians elleerts (wilscut) twy onser susteren moey (littera bastarda, ca. 1500; de twee woorden tussen haakjes in de 16de eeuw bijgevoegd); daarbij aansluitend de apokriefe datum 1413.

GESCHIEDENIS

Blijkens de aantekening onderaan op fol. 63 v°: Sum Adriani. FF. Westphalen[*sis*], heeft het handschrift toebehoord aan de Enkhuizer historicus Adriaan Westphalen (1626-1695); zie over hem: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, III, kol. 1412-1414). Daarna was het in het bezit van de Amsterdamse kerkhistoricus Isaac Le Long (1683-na 1762), wiens belangrijke verzameling handschriften en boeken in 1744 werd geveild. In de auctie-catalogus *Bibliotheca selectissima, sive catalogus librorum, pluri-*

mum rarissimorum in omnibus facultatibus, scientiis ac linguis ... Quae omnes magno studio, labore et impensis per 50 annos continuos comparatae, auctione publica vendentur Amstelaedami, die Lunae 17 Augusti et seqq. 1744. apud Salomonem Schouten, bibliopolam in platea vulgo dicta de Kalverstraat komt dit handschrift op blz. 20 onder nr. 61 voor. Later behoorde het toe aan de Landsadvokaat Mr Jacob Visser (†1804). In 1809 werd het, samen met de handschriften en oude drukken van deze laatste, door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage verworven; zie over deze aankoop: L. Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*. Leiden, 1939, blz. 37-38.

LITERATUUR

J. van Vloten, *Verzameling van Nederlandsche prozastukken, van 1229-1476, naar tijdsorde gerangschikt*. Leiden en Amsterdam, 1851, blz. 86-107; C.G.N. de Vooy, *De Middelnederlandse legenden over Pilatus, Veronica en Judas*, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 20 (1901), blz. 135, 145-149, 160, 162-165; Id., *Middelnederlandse Marialegenden*. Leiden, 1902-03, I, blz. 156-163 en II, blz. LXVIII; T.J.A. Scheepstra, *Van den heiligen drien coninghen*. Groningen, 1914, blz. 66, 68, 69, 240-258; R. Verdeyen en J. Endepols, *Tondalus' visioen en St. Patricius' vagevuur*. Gent, 1914-1917, I, blz. 300-302 en II, blz. 190-311 (telkens onder aan de bladzijde); *Catalogus codicum manuseriptorum Bibliotheca Regiae. I. Libri theologici*. 's-Gravenhage, 1922, blz. 268-269, nr 759; P. Dalmatius van Heel, O.F.M., *De tertiariissen van het Utrechtsche kapittel*. Utrecht, 1939, blz. 236.

VI. - UTRECHT, STEDELIJK MUSEUM, Cat. 1569.

Handschrift op papier, geschreven in 1450, bestaande uit 5 ongefolieerde bladen met een kalender van juni tot oktober; een quatern, waarvan het eerste klad zonder tekstverlies is weggescheurd (fol. 1-7); 16 quaternen (fol. 8-15, 16-23, 24-31, 32-39, 40-47, 48-55, 56-63, 64-71, 72-79, 80-87, 88-95, 96-103, 104-111, 112-119, 120-127, 128-135); een quatern, waarvan het 6de blad zonder tekstverlies is weggesneden (fol. 136-142); 11 quaternen (fol. 143-150, 151-158, 159-166, 167-178, 179-186, 187-194, 195-203, 204-211, 212-219, 220-227, 228-235); een dubbelblad (fol. 236-237); drie dubbelbladen, waarvan de laatste twee bladen zijn weggesneden (fol. 238-241); samen 246 bladen; in formule uitgedrukt: 5, IV-1, 16 IV, IV-1, 11 IV, 2, 6. Voorin 5 ongefolieerde papieren schutbladen uit de tijd van de tweede band en 2 ongefolieerde perkamenten schutbladen, waarvan blijkens lijmsporen het eerste

ooit tegen het voorbord van de oorspronkelijke band was geplakt. Blad: 290 x 210 mm; bladspiegel: 199 x 143 mm. Twee kolommen; 37 à 41 regels per kolom; tussenruimte: 13 mm; met zwarte inkt afgeschreven, maar niet gelinieerd. Reklamen, noch signaturen. Oude foliëring met rode Romeinse cijfers van J tot CCxlj, te beginnen met de eigenlijke tekst. Dikte van het blok: 50 mm.

BAND

Achttiende-eeuwse perkamenten band. Voor- en achterplat versierd met een groter raam van driedubbele en met een kleiner raam van dubbele filets; middenin een vignet. Zes ribben; op de rug, tussen de 1ste en de 2de rib: PASSIONAEL gekomen uyt het Klooster Bethlehem buyten Utrecht. Op het eerste perkamenten schutblad voorin dat tegen het voorbord van de oorspronkelijke band was geplakt, sporen van leder en twee sloten.

SCHRIFT EN DATERING

Geheel het handschrift is door één kopiïste in een duidelijke litera bastarda geschreven, ook de kalender, ofschoon in een zwaardere letter, is van dezelfde hand. De eigenlijke tekst begint op fol. 1 r^a met een fraaie rood-blauwe initiaal van 8 regels hoog, met rood penwerk versierd; verder slechts rode lombarden van 2 of 3 regels hoog; rode titels door de kopiïste; hoofdletters rood doorstreept; rode paragraaftekens; rood onderstreepte persoonsnamen; lange letters in de bovenste marge doorgetrokken en met rood en zwart penwerk versierd. Blijkens de kolofon op fol. 241 v^a, door de kopiïste in een kleinere letter geschreven, werd het handschrift op 2 maart 1450 voltooid: Dit boec is geeyndet jnt iaer ons heren .M. CCCC. ende vijftich opten anderen dach in meert Een aue maria van mynnen voer de onnutte scrijfstster.

INHOUD

Op de 5 ongefolieerde bladen voorin bevat het handschrift een kalender van juni tot oktober, tevens inhoudsopgave, met de volgende titel: Dit is die tafel vanden passionael Het getal vanden bladen daer men die heiligen bi vijndet dat staet voer elken regel. De eigenlijke inhoud bestaat uit 84 legenden, ontleend aan de eerste vertaling van de *Legenda aurea* en wel volgens de editie van Th. Graesse, Dresden en Leipzig, 1846, de volgende hoofdstukken: 73, 77-83, 85-93, 95-100, 102, 103, 27, 26, 84, 101, 104, 106, 107, 110, 109, 108, 111-127, 130, 144, 152, 128, 129, 131, 134, 135-137, 132, 139, 133, 140, 141, 161, 142, 143, 145-147, 17, 40, 148, 153, 154, 156, 158-160, 180 en 181; 15 toegevoegde legenden en wel van de

HH. Alexius (fol. 35 r^a-38 r^b), Beda (fol. 58 v^b-59 r^a), Kunera (fol. 59 r^a-60 v^b), Tienduizend Martelaren (fol. 64 r^a-65 v^b), Pelagia (fol. 65 v^b-66 r^b), Epictetus en Astion (fol. 66 r^b-78 v^b), Blandina (fol. 78 v^b-81 v^b), Frederik, bisschop van Utrecht (fol. 81 v^b-83 r^b), Arsenius (fol. 83 r^b-84 r^b), Fides, Spes, Caritas en hun moeder Sapientia (fol. 94 r^a-97 r^a), Taurinus (fol. 113 v^a-114 r^a), Jeroen (Hieron), fol. 121 r^b-123 v^b), Pelagia (fol. 191 r^b-196 r^b), Hugo van Sint-Victor (fol. 211 r^a-211 r^b) en Gereon, Victor en gezellen (fol. 211 r^b-211 v^a); ten slotte de volgende stukken, waarvan we het incipit en het explicite meedelen:

Fol. 211 v^a [*Der sielen troest*, IV, 34] *Van den pater noster* Inc. LJeue kijnt du selste eren dinen hemelschen vader mit dinen gebede dat onse lieue here selue leerde dat is pater noster ... Expl. Dit gebet is also goet dattet al die werlt niet vergelden en mach. ¶ Daer om sel ic vertellen van enen bisscop — Schmitt, blz. 154.

Fol. 211 v^a-212 r^b [*Der sielen troest*, IV, 35] Inc. Daer was een heilich bisscop die soude wanderen van sinen lande te romen totten paeus Dese bisscop had enen armen man aengenomen in sinen houe [212 r^a] ende loefde hem oec mede sijn prouen van eten ende van drincken ... Expl. Kijnt lieue ghi selt v pater noster mit ynnicheiden spreken. want beter is een pater noster mit ynnicheiden gesproken dan hondert dusent sonder ynnicheit Ende daer of wil ic v een exempel seggen — Schmitt, blz. 154-155.

Fol. 212 r^b-213 r^a [*Der sielen troest*, IV, 36] Inc. ¶ Het was een goede vrouwe die veel ende ynnichlic plach te beden. tot eenre tijt biechte si tegen enen brueder. die vraechde hoer wat si plage te lesen. ende hoe si hoer gebede dede Ende si seide ic en can [212 v^a] anders niet dan mijn pater noster ... Expl. Dese vrouwe dese hadde recht. lieue kijnt aldus selte di ynnichlic beden. hoe cleyn dattet si want veel beter waer een pater noster mit ynnicheiden dan hondert sonder ynnicheit. — Schmitt, blz. 156-157.

Fol. 213 r^a-213 r^b [*Der sielen troest*, IV, 37] *Vanden pater noster* Inc. LJeue vader ic vrage v berecht mi is dat pater noster yet so goet datmen daer leest in latijn als in duutsche Lieue kijnt dat wil ic di berechten. Een goed sweert is also goet in eens croepels hant ... Expl. daer omme selstu dat spreken alstu dat best verstaen moges dat is mijn raet. Nochtan so en straffe ic des niet dattu dijn pater noster te latijn sprekes. beide is goet welc di best behaget dat spreek in (hs. en) godes namen.

Fol. 213 r^b-213 v^a [*Der sielen troest*, IV, 38] *Vanden pater noster* Inc. LJeue vader berecht mi des ic v vrage. na dien dat god dat pater noster selue heeft gheleert. wat sellen dan ander gebede is daer niet genoeg dat een mensche sijn pater noster spreek ... Expl. Ende dijn gebet selte altoes doen voer die geen daer du genoten heues. ende voer alle kersten menschen zielen. — Schmitt, blz. 157-158.

Fol. 213 v^a [*Der sielen troest*, IV, 39 (slot)] Lieue kijnt waer du gaeste ouer den kerchoue so selte vmmer gedencken alle kersten zielen ende spreken dan dijn gebet. — Schmitt, blz. 161.

Fol. 213 v^a [*Dr sielen troest*, IV, 40] ¶ Het was een cleric die had van gewoenten wanneer hi ginc ouer den kerchoue so sprac hi vmmer sijn gebet

te troesten alle zielen die daer begrauen waren. Ende het gesciede na dat dese clerc starf doe men groef ende die priester seide requiescat in pace doe riepen alle die zielen die op den kerchoue begrauen waren Amen. — Schmitt, blz. 162.

Fol. 232 r^a-238 r^a [Bernardus, *Sermones in Cantica canticorum*, XXVI] *Sicut tabernacula cedar sicut pelles salomonis*. Inc. IC bin swart alse cedars tabernakelen ende salomons velle ¶ Wat sijn dese tabernakelen dan onse lichamen daer wi pelgrym in sijn. want wi en hebben hier geen bliuende stat ... Expl. die tranen gebieden dat eynde der woerden. O heer wil du den tranen mate ende dat eynde gebieden — Ook bewaard in hs. Nijmegen, Oud Archief XVX 3, fol. 140 r^b-146 v^b en in hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 8 K 26, blz. 373a-386a. Latijnse tekst : Migne, P.L. 183, kol. 903-912; *Sancti Bernardi Opera*, I. Rome, 1957, blz. 169-181.

Fol. 238 r^a-241 v^a [Bernardus, *Sermones de sanctis. In obitu domini Humberti sermo*] *Dit heeft Sinte bernaert gemaect*. Inc. HUmbertus die ynnige knecht. die getrouwe knecht. die gods knecht is gestoruen. ghi hebten selue wel gesien hoe dat hi in deser nacht onder onsen handen den geest gaf ... Expl. op dat ghi totten genen comen moet daer hi toe gecomen is die daer gebenedijt is in ewicheit Amen. — Een volledige of gedeeltelijke vertaling van deze preek komt nog in de volgende handschriften voor: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 47, fol. 44 r^a-47 r^a; Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 F 11 (Cat. I, 45), fol. 77 r^b-78 r^b; Nijmegen, Oud Archief XIV 3, fol. 136 v^a-140 r^b en Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 3 L 6, fol. 125 r^b-126 r^b. Latijnse tekst: Migne, P.L. 183, kol. 513-518.

Fol. 241 v^a [Dictum] Inc. ¶ O hoe salich sijn si die dese werlt uerwonen hebben mit al hoerre genoechten ... Expl. daer wi in hopen sellen mit hem te vercrigen die bliscap sonder eynde. Amen

HERKOMST

Volgens de reeds bovenvermelde rugtitel is het handschrift afkomstig uit het tertiariissenklooster Bethlehem te Utrecht; zie over dit klooster P. Dalmatius van Heel, O.F.M., *De tertiariissen van het Utrechtse kapittel*. Utrecht, 1939, blz. 210-212 en 339-340; M. Schoengen, *Monasticon Batavum*, I. Amsterdam, 1941, blz. 184-185. Op de rectozijde van het eerste papieren schutblad voorin staat de volgende aantekening in een achttiende-eeuwse hand: Passionael, volgens aantekening op den Perkamenten omslag gecomen uyt 't Clooster Bethlehem buyten Utrecht. In of omstreeks 1450 zeer duidelijk op papier geschreven, groot 241 bladzijden, op welken laatste men vindt: „Dit boec is geeyndet int jaer ons heren 1450 opte andere dach in Meert. Een Ave Maria van mynnen voer die onnutte scrijfter”.

GESCHIEDENIS

Het handschrift heeft toebehoord aan de Utrechtse rechtskundige en historicus Petrus van Musschenbroek (1764-1823), kleinzoon van de Leidse hoogleraar van die naam; zie over hem J.T. Bodel Nyenhuis in *Handelingen der jaarlijkse algemeene vergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leyden*, 1824, blz. 38-40 en in A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, XII, 1. Haarlem, 1869, blz. 1185-86. In de auctiecatalogus van diens bibliotheek *Bibliotheca Musschenbroekiana sive Catalogus librorum cum impressorum, tum maxime manuscriptorum, mapparum geographicarum, tabularum aenearum, effigierum sculptarum, aliarumque rerum ad antiquitatem, patriam imprimis, facientium; quibus usus est vir amplissimus Petrus van Musschenbroek ... Quorum publica fiet in aedibus dictis de Zon (W. IV No. 279. Bredestraat)*, die IV sqq. m. Octobris MDCCCXXVI. Lugduni Bataavorum per S. en J. Luchtmans, *academiae typographos* komt het handschrift op blz. 162 onder nr. 474 voor. In 1864 werd het handschrift te Utrecht geveild; zie *Catalogue d'une collection remarquable de manuscrits, autographes et de quelques imprimés, délaissée par feu M.M. Jhr. C.A. Rethaan Macaré, Dr. G. Munnicks van Cleeff, et Mr. C.W. Ackersdijck, dont la vente aura lieu mercredi et jeudi 18 et 19 mai 1864, à 6 heures du soir, sous le ministère du Notaire Mr. C.G. de Balbian van Doorn, par T. de Bruyn, libraire à Utrecht, Hoogt, G 161*. Of het handschrift op deze laatste veiling door het Stedelijk Museum werd gekocht ofwel of het later in het bezit ervan is gekomen, hebben we niet kunnen achterhalen.

LITERATUUR

Centraal Museum Utrecht. Catalogus van het Historisch Museum der Stad. Utrecht, 1928, blz. 257, nr. 1569; P. Dalmatius van Heel, O.F.M., *De Tertiariissen van het Utrechtse kapittel*. Utrecht, 1939, blz. 340.

VII. - LONDEN, BRITISH MUSEUM, Add. 18.162.

Dit prachtige perkamenten handschrift telt 269 bladen, metende 395 x 295 mm en beschreven in twee kolommen. Het bevat 6 miniaturen, 18 gehistorieerde initialen en 18 sierlijsten en werd omstreeks 1465 te Utrecht vervaardigd. We delen hier slechts de inhoud van en de literatuur over het handschrift mede en verwijzen voor verdere gegevens naar de grondige studie van P.J.H. Vermeeren,

Het Passyonael van den heyligen in het Brits Museum te Londen
add. ms. 18162, Het Boek, 33 (1958-1959), blz. 193-209.

INHOUD

Het handschrift bevat 170 legenden, ontleend aan de eerste vertaling van de *Legenda aurea* van Jacobus van Voragine, volgens de editie van Ed. Graesse, Dresden en Leipzig, 1846 de volgende hoofdstukken: 1-15, 17, 16, 19, 18, 20-30, 36-45, 31-35, 46, 47, 49-51, 53-61, 63, 65, 67-70, 72, 74-76, 73, 77-98, 150, 176, 99-110 (kap. 108 = Van sinte eusebius leuen komt tweemaal voor: op fol. 150 r^ob-150 v^ob en 164 v^ob-165 r^ob), 112-131, 134-138, 132, 139, 133, 140-142, 151-154, 156-160, 162, 163, 161, 155, 164-174, 181; één legende, ontleend aan de tweede vertaling van de *Legenda aurea*, in de bovengenoemde editie van Ed. Graesse kap. 180, nl. *Dit is die legende van barlaam* op fol. 264 v^ob-268 v^oa; 35 toegevoegde legenden, nl. van de HH. Eligius (fol. 9 v^ob-10 r^ob), Barbara (fol. 10 r^ob-11 v^oa), Joachim (fol. 13 v^ob-14 r^oa), Servulus (fol. 18 v^oa-18 v^ob), Pontianus (fol. 37 v^oa-37 v^ob), Brigida (fol. 51 r^oa-51 v^oa), Helena, fol. 56 v^oa-56 v^ob), Apollonia (fol. 56 v^ob-57 v^ob), Dorothea (fol. 57 r^ob-58 v^ob), Gertrudis (fol. 67 v^ob-69 v^oa), Theogenus (fol. 69 v^oa-69 v^ob), Tien-duizen Martelaren (fol. 107 v^oa-108 r^oa), Bonifatius (fol. 119 v^oa-122 r^ob), Odulphus (fol. 122 r^ob-124 r^ob), Kilianus (fol. 124 r^ob-124 v^ob), Bonifatius (fol. 127 v^ob-128 v^ob), Frederik (fol. 128 v^ob-131 v^ob), Johannes Damascenus (fol. 133 r^oa-135 r^ob), Fides, Spes en Caritas (fol. 199 r^oa-201 r^oa), Polycarpus (fol. 201 r^oa-202 r^oa), Sabinus (fol. 202 r^oa-203 v^oa), Marius, Martha, Audifax en Abacuc (fol. 202 r^oa-203 v^oa), Benignus (fol. 202 v^ob-203 v^oa), Walburgis (fol. 203 v^oa-204 r^oa), Lucianus (fol. 204 r^oa-204 v^oa), Marciana (fol. 204 v^oa-204 v^ob), Genoveva (fol. 204 v^ob-205 v^ob), Marinus (fol. 205 r^ob-206 v^oa), Victor (fol. 220 r^oa-220 r^ob), Willibrordus (fol. 235-r^oa-236 v^ob), Patroclus (fol. 236 v^ob-237 r^oa), Catharina (fol. 250 r^ob-251 v^ob), Theophilus (fol. 255 r^oa-256 v^oa), Erasmus (fol. 256 v^oa-257 v^oa), Euphrosyna (fol. 261 r^ob-264 r^oa); verder *Die legende van onser vrouwen ontfangenisse*, een vertaling van Pseudo-Anselmus van Canterbury, *De conceptione beatae Virginis* (fol. 14 r^oa-15 r^ob) en *Dit is die legende van bysscop Vdo*, een bewerking van *Vdonis Magdeburgensis inusitatum et horrendum mortis genus et terrifica damnatio* uit *Magnum speculum exemplorum* (fol. 131 v^ob-133 r^oa); ten slotte 36 zeer korte legenden, waarschijnlijk ontleend aan de Middelnederlandse bewerking van het *Martyrologium Usuardi* (verspreid tussen fol. 10 r^ob-51 r^oa); en de volgende excerpten uit *Der sielen troest*, waarvan we het incipit en het explicit mededelen.

Fol. 268 v^oa [*Der sielen troest*, IV, 34] *Dit is van dat pater noster* Inc. L]jeue kijnt du sulste eeren dinen hemelschen vader mit dinen gebede. dat onse [heer] selue geleert heeft dat is dat pater noster. ¶ Die yongheren vraechden onsen heer. hoe si bidden souden ... Expl. ende en leydt ons nyet in becoringen. mer verlost ons van allen quade. ¶ Dit gebet is also goet dat alle die werlt nyet vergelden en can. — Schmitt, blz. 154.

Fol. 268 v^oa-268 v^ob [*Der sielen troest*, IV, 35] Inc. Daer om sal ic v

vertellen van enen bysscop die te romen woude wanderen totten paeus. Dese bysscop hadde enen armen man angenomen in synen houe ende hi loefde hem oec sijn prouen van eten ende van drincken ... Expl. Daer om en hijnder genen mensche inder kerken of anders waer daer hi is in synen gebede. Lieue kijnt du selste dijn pater noster mit ynnicheiden spreken. beter is een pater [noster] mit ynnicheiden gesproken dan hondert dusent sonder ynnicheit Ende daer of wil ic v een exempelp vertellen — Schmitt, blz. 154-155.

Fol. 269 r^oa-269 r^ob [*Der sielen troest*, IV, 36] Inc. ¶ Het was een goede vrouwe die veel ende ynliken plach te beden. Tot eenre tijt so biechte si tegen enen broeder. ende die vraechde haer wat datsi plage te lesen ende hoe si haer gebede dede ... Expl. ¶ Dese vrouwe hadde recht. daer om lieue kijnt seltu mit ynnicheiden beden hoe cleyn dattet sy. want veel beter is een pater noster mit ynnicheiden dan hondert sonder ynnicheit — Schmitt, blz. 156-157.

Fol. 269 r^ob [*Der sielen troest*, IV, 37] *Noch een ander van dat pater noster* Inc. O Lieue vader ic vrage v. berecht my ist dat pater noster yet so goet datmen daer leest in latijn als datmen leest in duitsche. ¶ Lieue kijnt dat wil ic dy berechten ... Expl. ende daer om sultu dat spreken so du dat best verstaen kunste dat is mijn raet. Nochtant so en straffe ic dat niet dat du dijn pater noster in latijn sprekes. beyde is goet welc dy meest ynnicheiden maect dat doet inden naem goeds AMEN. — Schmitt, blz. 157.

Fol. 269 r^ob-269 v^oa [*Der sielen troest*, IV, 38] *Noch een vrage van dat pater noster*. Inc. O Lieue vader berecht my dat ic v vrage na dien dat god dat pater noster selue heeft geleert wat sullen dan ander gebeden. ist nyet genoeg dat een mensche sijn pater noster spreke ... Expl. ende van onser lieuer vrouwen ende vanden heyligen engelen ende vanden heyligen apostolen ¶ Ende dijn gebet sultu altoes doen voer den genen die du genoten heues ende voer allen kersten sielen. — Schmitt, blz. 157-158.

Fol. 269 v^oa [*Der sielen troest*, IV, 39 (slot)] Ende alstu gaetste ouer enige kerchoue so sulste vmmer gedencken alle kersten sielen ende spreken dan dijn gebet. — Naar dit handschrift uitgegeven door K. de Flou en E. Gaillard, *Beschrijving van Middelnederlandsch handschriften die in Engeland bewaard worden*, Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1895, blz. 109; daaruit overgenomen door D.C. Tinbergen, *Des coninx summe*. Leiden, [1900-1907], blz. 181; Schmitt, blz. 161.

Fol. 269 v^oa [*Der sielen troest*, IV, 40] ¶ Het was een clerc die hadde van manyeren. so wanneer hi ouer den kerchoue ghinc so sprac hi sijn ghebet te troeste alle der sielen die daer begrauen waren. Ende het gesciede doe dese clerc storf ende men hem groef. doe die priester seide requiescant in pace. so riepen alle dye sielen die opten kerchoue begrauen lagen mit luder stemmen. AMEN. — Naar dit handschrift uitgegeven door K. de Flou en E. Gaillard, *a.w.*, blz. 109; daaruit overgenomen door D.C. Tinbergen, *a.w.* blz. 181; Schmitt, blz. 162.

LITERATUUR

Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum in the Years MDCCCXLVIII-MDCCCLIII. Londen, 1868, blz. 83; H. Brugmans, *Verslag van een onderzoek in Engeland naar archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland, in 1892 op last der regeering ingesteld*. 's-Gravenhage, 1895, blz. 421; K. de Flou en E. Gaillard, *Beschrijving van Middelnederlandsche handschriften die in Engeland bewaard worden*, Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, 1895, blz. 104-109, nr. 26; D.C. Tinbergen, *Des coninx summe*. Leiden, [1900-1907], blz. 181; R. Priebsch, *Deutsche Handschriften in England. II. Das British Museum mit einem Anhang über die Guildhall-Bibliothek*. Erlangen, 1901, blz. 172, nr. 195; C.H. Ebbinghe Wubben, *Over Middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament. Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertaling*. 's-Gravenhage, 1903, blz. 107, voetnoot; R. Priebsch, *Aus deutschen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Brüssel, III*, *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 36 (1904), blz. 385; W.E. Collinson, *Die Katharinenlegende der Hs. II 143 der Kgl. Bibliothek zu Brüssel*. Heidelberg, 1915, blz. 72-76, 81-102; A.W. Byvanck en G.J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche miniaturen in handschriften der 14e, 15e en 16e eeuwen*. 's-Gravenhage, 1922-1925, Eerste deel (pp. 1-120), pl. 94 en Tekst, blz. 45-46, nr. 106; W. Byvanck, *Utrechtse miniaturen*, *Het Gildeboek*, 6 (1923-1926), blz. 183-184, C.J. de Wit, *Die Utrechtschen Miniaturen der 15. Jahrhunderts*. Berlijn, 1927, blz. 63, nr. 37 en blz. 96; G.J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst, I*. 's-Gravenhage, 1936, blz. 543, voetnoot; A.W. Byvanck, *De middeleeuwsche boekillustratie in de Noordelijke Nederlanden*. Antwerpen-Utrecht, 1943, blz. 54; L.M.J. Delaissé, *Le livre d'heures de Mary van Vronensteyn, chef d'œuvre inconnu d'un atelier d'Utrecht, achevé en 1460*, *Scriptorium*, 3 (1949), blz. 242-244; P.J.H. Vermeeren, *Het Passyonael van den beyligen in het Brits Museum te Londen add. 18162*, *Het Boek*, 33 (1958-1959), blz. 193-209.

VIII. - 'S-GRAVENHAGE, MUSEUM MEERMANNOWEST-REENIANUM, 10 E 15 (olim 56; Cat. 142).

Handschrift op papier, geschreven ca. 1480, bestaande uit een sextern (fol. 1-12); een sextern, waarvan het 11de blad is weggesneden (fol. 13-23); 6 sexternen (fol. 24-35, 36-47, 48-59, 60-71, 72-83, 84-95); een quatern en 2 bladen (fol. 96-105); 8 sexternen (fol. 106-117, 118-129, 130-141, 142-153, 154-165, 166-177, 178-189, 190-201); 3 bladen (fol. 202-204); samen 204 bladen; in formule uitgedrukt, VI, VI-1, 5-VI, VI-2, 9 VI, 3. Voorin een modern papieren dubbelblad, waarvan het eerste blad tegen het voorbord is geplakt, en een papieren blad met aantekeningen; achterin een

modern papieren dubbelblad, waarvan het tweede blad tegen het achterbord is geplakt. Blad : 176 x 132 mm ; bladspiegel : 137 à 146 x 100 à 103 mm. Twee kolommen, 31 à 38 regels ; tussenruimte : 13 of 14 mm ; met bruinkool of blind afgeschreven ; met potlood of blind gelinieerd. Moderne potloodfoliëring. Dikte van het blok : 38 mm.

BAND

Negentiende-eeuwse bruingemarmerde kartonnen band ; op de rug met gouden letters : CONINCS/SOMME/M.S./XV EEUW. Marges vrij sterk afgesneden. Gele sneden.

SCHRIFT EN DATERING

Geschreven door drie verschillende handen (littera bastarda) : de eerste hand schreef fol. 1 r^a-146 r^b, de tweede fol. 146 v^a-152 r^a en 154 r^a-163 v^b (fol. 152 r^b-153 v^b onbeschreven), de derde fol. 164 r^a-204 v^b. Rode initialen van drie regels hoog, rode lombarden van twee regels hoog, rode titels, rood doorstreepte hoofdletters ; op fol. 146 v^a-152 r^a initialen niet ingevuld en geen rubricering. In het gedeelte van de eerste kopiist zijn de lange letters hier en daar in de bovenste marge doorgetrokken en met zwart, rood doorstreept penwerk versierd. Het handschrift is niet gedateerd ; het is geschreven in de tweede helft van de 15de eeuw.

INHOUD

1. Fol. 1 r^a-91 r^a [Frère Laurent, *Somme le roi*, traktaat 1-4, vertaald door Jan van Rode] *Hier beghint een seer nut boec dat gheheten is des conincs somme ende beghint aldus in onsen duutschen Amen Inc. Sonderlinghe lieue ende gheminde neue ende broeder jn cristo ihesu Want ic broeder jan van rode conueers der catuser oerden tot seelem groete begherte hebbe tot uwer ewigher zalicheit Sonderlinghe dat ghi naden gheboden gods iu leuen leiden moghen soe en heb ic mi luttel arbeit niet laten uerdrieten Ende heb iu ouer gheset wten fransoeyen in duitsche Jnt Jaer ons heren MCCC ende achte een boec dat een groet clerc vander predicar oerden den coninc philippus van francrijc maecte ... Expl. Ende dat hi die mitten wortel mit allen wten gaerde ons herten trecken wil ende planten daer weder in die seuen principael doechden die dese doetsonden contrarie sijn als die alre wijste gardinier of hofman die is als Jc hier voer gheseit hebbe God si gheloeft Amen — Naar hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 G 11 uitgegeven door D.C. Tinbergen, *Des coninx summe*. Leiden, [1900-1907], blz. 219-362; andere handschriften en inkunabelen aldaar blz. 197-208.*

Fol. 91 r^a-92 r^b [*Der sielen troest*, IV, 35] *Hoe goet een pater noster*

is [91 r^ob] Inc. HET was een heilich bisscop die soude te roemen riden totten paeus Doe vant hi een arm man daer staen inden weghe. den man nam hi in sijn hof ende louede hem teten te gheuen al sijn daghe lanc Maer hi soude alle daghe lesen een pater noster voerden bisscop dat hem god bewaren moste ... Expl. Want alle die werelt en machs niet verghelden Doe dede hem die bisscop ghenade Lieue mensche du selste dijn pater noster gaerne lesen noch du en selste gheen pater noster hinderen Want hinderstu een pater noster dat en constu nimmermeer verghelden ¶ Du selste dijn pater noster spreken mit *ynnicheit* so is beter dan dusent sonder *ynnicheit* — Het begin hiervan is naar dit handschrift uitgegeven door D.C. Tinbergen, *a.w.*, blz. 167; Schmitt, blz. 154-155.

3. Fol. 92 v^oa-93 r^ob [*Der sielen troest*, IV, 36] Inc. Daer was een goede vrouwe die plach veel te beden ende haer biechtvader die vraechde haer wat si plach te beden Si seide sy en konde niet dan hoer pater noster spreken Ende spreke ic in duutschen Vader onse du biste inden hemelen ... Expl. soe spreek ic dan dat een pater noster opten ander ende en weet niet wat dat is dat ic spreke soe lese icker somtijt wel hondert onder eenre missen sonder *ynnicheit* ende soe dunct my dattet mi euel gaet Dese vrouwe had recht — Naar dit handschrift uitgegeven door I. Le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche bybels*. Amsterdam, 1732, blz. 227-228; zie ook D.C. Tinbergen, *a.w.*, blz. 167; Schmitt, blz. 156-157.

4. Fol. 93 r^ob-93 v^ob [*Der sielen troest*, IV, 37] Inc. VADER lieue ic vraghe iu berecht mi Js dat pater noster soe goet in duutschen als in latijn Lieue kint dat wil ic di berechten Een goet swaert ende scarp is soe goet in eens kropels hant ... Expl. Daer om seltuut spreken alstu dat beste conste verstaen. dat is mijn raet. nochtan en straffe ic des niet oft tuut sprekens in latijn beide is goet welc di best behaecht dat sprec in gods eren Amen Deo gracias Amen — Naar dit handschrift uitgegeven door I. Le Long, *a.w.*, blz. 228-229; zie D.C. Tinbergen, *a.w.*, blz. 167; Schmitt, blz. 157.

5. Fol. 94 r^oa-96 v^oa [*Jacobus de Voragine, Legenda aurea*, 93] *Dit is die legende van [sinte margareta]* Inc. MARGARETA was theodosius der heiden patriarche der stat van antiochien dochter men leuerdese hore voedster Ende doe si out ghenoech was wert si gedoept ende hier om haetse hoer vader seer — Expl. Ende men en vant in hoer niet dat kerstene gheestelicheyden teghen was Si was ghehaet van horen vader Ende ghemint van ihesu cristo haren brudegom — Deze legende is ontleend aan de eerste vertaling van de *Legenda aurea*; zij komt voor in tal van handschriften o.a. in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15140, fol. 195 r^oa-196 v^oa; Londen, British Museum, add. 18.162, fol. 126 r^oa-126 v^ob en Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, A 159, fol. 155 v^oa-156 v^oa. Latijnse tekst: Ed. Th. Graesse, Dresden en Leipzig, 1846, blz. 400-403.

6. Fol. 96 v^oa-100 v^ob [*Jacobus de Voragine, Legenda aurea*, 158] *Dit is die legende van die elf dusent maechden* Inc. DJE elfdusent maechden worden aldus ghepassijt [96 v^ob] Jn britanien was een kersten coninc die nothus of maurus hiet die een dochter hadde die vrsula heet Dese was wonderlike eersam van seden ... Expl. Ende doe hem die abbet vraghede wat hi hadde ende als hi hem gheseit hadde der maghet beloefte soe ghinghen si alle enwech ende quamen weder nae luttel tijts ende si vonden

dat hi te gode waert was ghevaren Amen — Deze legende is ontleend aan de eerste vertaling van de *Legenda aurea*; zij komt in tal van handschriften voor o.a. in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.140, fol. 343 v^oa-345 v^oa; Londen, British Museum, add. 18.162, fol. 223 r^ob-224 r^ob; Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, A 159, fol. 276 v^ob-278 v^oa. Latijnse tekst: Ed. Th. Graesse, Dresden en Leipzig, 1846, blz. 701-705.

7. Fol. 100 v^ob-106 v^oa [Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, 169] *Een legende van sinte cecilia* [101 r^oa] Inc. CECilia was een vorbarighe maghet gheboren wt edelen gheslachte van roemen ende sy was gheuodet in cristus gheloue wt hare wyeghen Ende si hilt altoes verborghen in hoere heren cristus ewangelie ... Expl. Mer men leest elwer datsi ghepassijt was in mercs aurelijs tide die regnierde Jnt jaer ons heren twee hondert ende twijntich Amen — Deze legende is ontleend aan de eerste vertaling van de *Legenda aurea*; zij komt voor in tal van handschriften o.a. hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.140, fol. 374 v^oa-377 r^ob; Londen, British Museum, add. 18.162, fol. 245 r^ob-246 v^ob en Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, A 159, fol. 303 v^oa-305 v^ob. Latijnse tekst: Ed. Th. Graesse, Dresden en Leipzig, 1846, blz. 771-777.

8. Fol. 106 v^oa-114 r^ob [Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, 172] *Dit is sinte katherinen legende* [106 v^ob] Inc. KATHERina was costis des conincs dochter ende si was gheleert in allen consten Ende doe maxencius die keiser altegader beide riken ende arme te alexandrien dede vergaderen Dat si den afgoden offeren souden ... Expl. mer in die croniken soe was maxencius te romen mer maximianus int oestlant woeste Daer die kersten hier by schinen te segghen dat die scriuers ghescreuen hebben maxencium voer maximianus Amen — Deze legende is ontleend aan de eerste vertaling van de *Legenda aurea*; zij komt in tal van handschriften voor o.a. in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.140, fol. 383 r^ob-387 r^oa; Londen, British Museum, add. 18.162, fol. 251 v^ob-253 r^oa en Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, A 159, fol. 311 r^oa-314 v^oa. Latijnse tekst: Ed. Th. Graesse, Dresden en Leipzig, 1846, blz. 789-797.

j 9. Fol. 114 v^oa-120 v^ob [Pseudo-Ambrosius, *Passio Sancti Agnetis = Epitola I*] Inc. SJnte ambrosius een dienre ende een knecht cristi scriuet ende ombiedet allen heilighen joncvrouwen laet wi ons alte samen inden heer verbliden Ende toe stichtenis der joncfrouwen laet ons ghedencken hoe dat die heilighe maghet agneta ghepinicht ende ghedoet is ... Expl. Want ic met al dese maechden claere ende onuerganclicke schoene woninge ontfanghen hebben Ende hier om begaetmen sinte agnieten dach anderwerue inder heiligher kerken Ende dat is hoer octaue Hier eyndet die legende van sinte agnieten ¶ Amen — Dezelfde vertaling komt voor in hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 72 J 26, fol. 103 v°-114 r°. Een tweede vertaling bevindt zich in de volgende handschriften: Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 814, fol. 99 r^oa-106 r^oa (riparisch); Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 1433, fol. 6 v°-21 v° (riparisch); Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 2169, fol. 74 v^oa-79 v^ob (riparisch); 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 133 E 6, fol. 185 r°-196 v°; Keulen, Historisches Archiv, W. fol. 165, fol. 58 r^ob-63 r^oa (riparisch); Keulen, Historisches Archiv, W.

fol. 169, fol. 124 v^ob-129 r^a (ripuarisch); Neurenberg, Germanisches Museum, 8826, fol. 112 v^a (ripuarisch). Een derde vertaling komt voor in hs. Marburg, Westdeutsche Bibliothek, Berliner Sammlung, ms. germ. quart. 1099, fol. 161 r°-172 r°. Latijnse tekst: Migne P.L. 17, kol. 813-820.

10. Fol. 121 r^a-130 r^b [Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, 96] *Dit is die legende uan sinte maria magdlena* Inc. MARIA magdalena was alsoe gheheten van eenre burch die magdalum hete Ende si was van alte edelen gheslachte also vanden ghenen die van coninghen gheboren waren ... Expl. O sinte maria magdalena sal ic dijn kerke nimmermeer moghen sien ende thant worden hem sijn oghe ontdaen Ende noch vele teikenen ende miraculen die si ghedaen heeft die ic niet al scriuen en can Amen [De laatste drie miraculen ontbreken] — Deze legende is ontleend aan de eerste vertaling van de *Legenda aurea*; zij komt in tal van handschriften voor o.a. in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.140, fol. 201 r^b-206 r^b; Londen, British Museum, add. 18.162, fol. 135 v^a-139 v^b en Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, A 159, fol. 157 r^a-160 v^b. Latijnse tekst: Ed. Th. Graesse, Dresden en Leipzig, 1846, blz. 407-416.

11. Fol. 130 r^b-146 r^b [Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, 168] *Dit is de legende van sinte elizabeth* [130 v^a] Inc. ELisabeth was een edel vrouwe van geslachte des conincs dochter van ongherien mer si was edelre in ghelouen ende in gheestelicheit Dit edel gheslachte makede si edelre mit exempelen ende verclaeret bi miraculen ende uercierdet mit gracen van heilicheden ... Expl. Het was een wijf die tygride hiet *ende* si hadde een iaer al blind gheweest soe datmense altoes leiden mosten *ende* bat sinte elizabeth mit alre ynnicheden *ende* si wert gesont amen [Een paar exempelen ontbreken]. Deze legende is ontleend aan de eerste vertaling van de *Legenda aurea*; zij komt in tal van handschriften voor o.a. in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.140, fol. 365 r^b-374 r^b; Londen, British Museum, add. 18.162, fol. 240 v^a-245 r^b en Stockholm, Koninklijke Bibliotheek, A 159, fol. 296 r^a-303 v^a. Latijnse tekst: Ed. Th. Graesse, Dresden en Leipzig, 1846, blz. 752-771.

12. Fol. 146 v^a-148 v^a [Passieoverdenking] Inc. [H]Oert hoe minlike die suete here ihesus *cristus* totter doot ghecomen is Ende wien daer toe ghebrocht heeft wantet ghenen mensche moghelic en was den sone gods te cruce ... Expl. Ende dese almachtighe coninc god van hemelrike die moetet ons allen hier so doen regieren dat wi na dit corte verganclike leuen moeten besitten dat ewighe leuen amen

13. Fol. 148 v^b-152 r^a [Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, 94] [Legende van de H. Alexius] Inc. [A]lexius was een edel romeyn eens edels mans soen die men heit efemianus die wel was mitten keyser Mit welken heer waren drie dusent ionghelinghe al ghegurt mit gouden gurdelen Ende ghecleet mit siden clederen ... Expl. Dese gods vrient starf in die leste calend augusti Jnt iaer ons heren CCC ende acht ende tneghentich God is gheloeft ende gheert tot alre tiit Amen Amen Amen — Ontleend noch aan de eerste, noch aan de tweede vertaling van de *Legenda aurea*. Latijnse tekst: Ed. Th. Graesse, Leipzig en Dresden, 1846, blz. 403-406.

Fol. 152 r^b-153 v^b onbeschreven.

14. Fol. 154 r^a-204 v^b [Bewerking van het *Soliloquium* van de H.

Bonaventura] *Hier begint die voirsprake vanden boeke van vier oefenynghe* Inc. Ihesus cristus onse lieue behouder spreekt Ic ben ghecomen een vuer te senden in die eerde. ende wat wil ic anders dan dat dat barne Dit is dat vuer sijne ewigher minnen daer ic hope dat ghi mede onsteken siit ... [156 r^oa] ... *Die eerste oefeninghe* Inc. O Mensche seg mi of ic bi der *gracie* gods ghenade daer toe kreghe in mi inwendelic te oefenen in desen vieren die voirseit siin als die lancheit breetheit hoecheit ende die[p]-heit waer an soude ics beghinnen [156 r^oa] op dat ic dat loen der oefeninghe niet en verlore ... Expl. O ziele ver- [204 v^ob] met di niet te seer ic bidde di dattu dine crancheit an sieste ende der oetmoedicheit ghedenckes — Zie over deze bewerking van het *Soliloquium*: K. Ruh, *Bonaventura deutsch. Ein Beitrag zur deutschen Franziskaner-Mystik und -Scholastik*. Bern, 1956, blz. 141-159; daar worden niet vermeld: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 3811 (slot ontbreekt) en IV 209, 13 (fragmenten); Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 3 L 6, fol. 6 r^oa-6 v^ob (excerpt) en Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, B.P.L. 2231, fol. 6 v^ob-9 r^ob (excerpt); evenmin wordt aldaar vermeld het excerpt in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 3026-30, fol. 171 r°-183 v°, uitgegeven door A. Ampe, *Ons Geestelijk Erf*, 32 (1958), blz. 83-90; zie over dit excerpt ook *Ons Geestelijk Erf*, 38 (1964), blz. 23, voetnoot 1. Zie nog over deze bewerking van het *Soliloquium*: R. Lievens, *Jordanus van Quedlinburg in de Nederlanden. Een onderzoek van de handschriften*. Gent, blz. 315-318, voetnoot 1. Latijnse tekst: Bonaventura, *Opera omnia*. Quaracchi, 1882-1902, VIII, blz. 28-67; Bonaventura, *Decem opuscula ad theologiam mysticam spectantia*. Quaracchi, 1900², blz. 43-154.

15. Fol. 204 v^ob. Het sin vier punten die den mensche seer bedrieghen ende leiden inden wech der hellen Dat eerste is hope langhe te leuen Dat ander is hope van lichteliic te vercrighen Dat derde is een mensche siins selues sonden niet en wegghet als hi soude Dat vierde is niet te vresen dat vonnisse ons heren Een traen die wt enen rouwighen herte ghescreyert wert die soude die ziele meer reinighen dan tien iaer vegheuiers

HERKOMST

Over de herkomst van het handschrift is niets bekend.

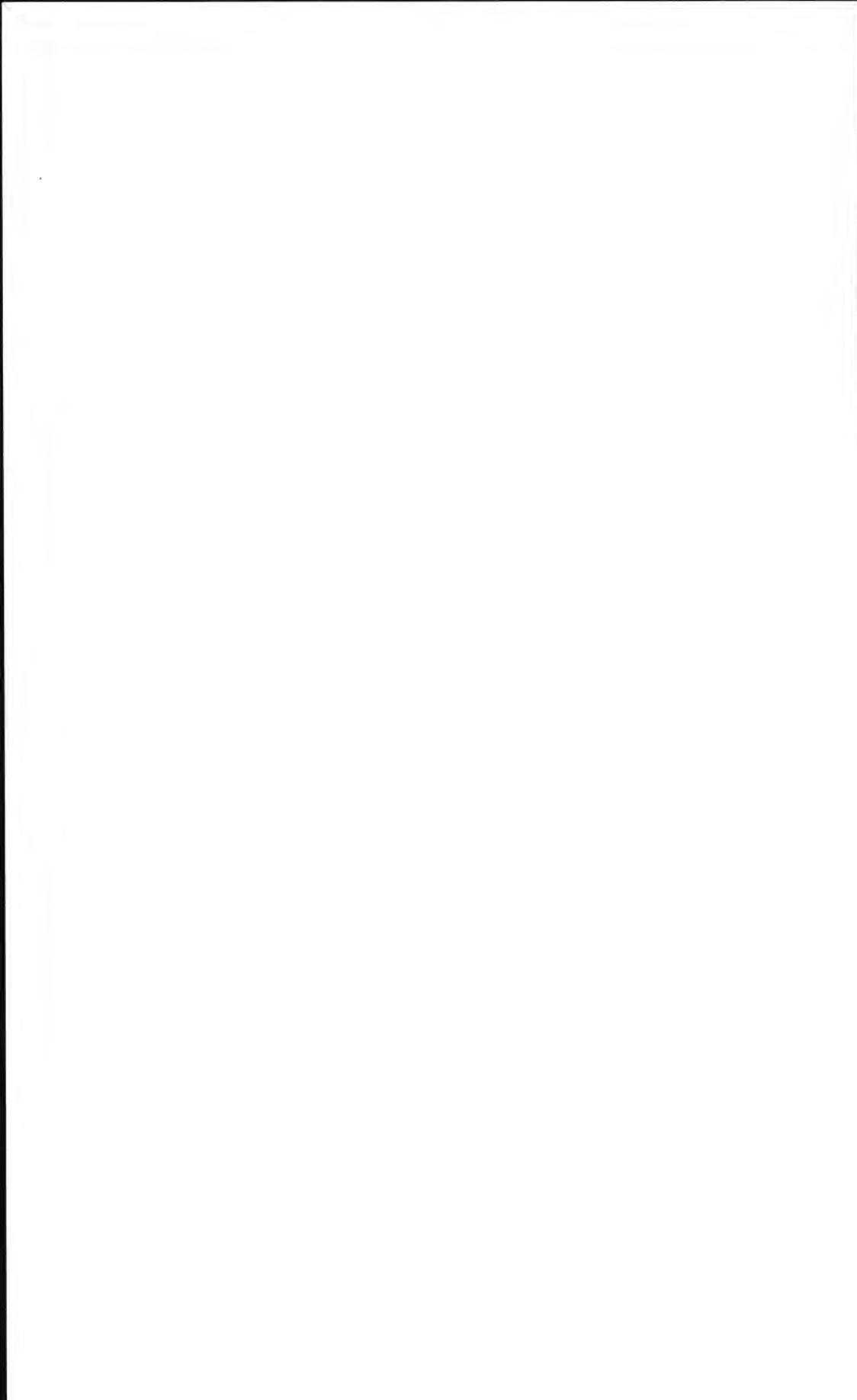
GESCHIEDENIS

Het handschrift heeft toebehoord aan de Amsterdamse kerkhistoricus Isaac Le Long (1683-na 1762). Hij vergeleek het afschrift van *Des coninx summe* met de drukken van 1478 en 1484; zie *Boekzaal der Nederduitsche Bybels*. Amsterdam, 1732, blz. 223-229. Lelongs belangrijke verzameling handschriften en boeken werd in 1744 geveild. In de auctiecatalogus *Bibliotheca selectissima, sive catalogus librorum, plurimum rarissimorum in omnibus facultatibus, scientiis ac linguis ... Quae omnes magno studio, labore et impensis per 50 annos continuos comparatae, auctione publica ven-*

dentur Amstelaedami, die Lunae 17 Augusti et seqq. 1744. apud Salomonem Schouten, bibliopolam in platea vulgo dicta de Kalverstraat komt dit handschrift op blz. 20 onder nr. 56 voor. Later was het in het bezit van Baron Van Westreenen van Tiellandt (1783-1848), die al zijn bezittingen aan het Rijk vermaakte en zodoende de stichter werd van het Museum Meermanno-Westreenianum dat in 1852 werd geopend. Zie over hem : P.J.H. Vermeeren, *W.H.J. Baron van Westreenen van Tiellandt als handschriftenverzamelaar*, *Bibliotheekleven*, 47 (1962), blz. 603-609.

LITERATUUR

I. Lelong, *Boek-zaal der Nederduitsche Bybels*. Amsterdam, 1732, blz. 223-229; J. van Vloten, *Verzameling van Nederlandsche prozastukken, van 1229-1476, naar tijdsorde gerangschikt*. Leiden en Amsterdam, 1851, blz. 151; D.C. Tinbergen, *Des coninx summe*. Leiden, [1900-1907], blz. 89, 91, 92, 167, 168, 199-200; K. Ruh, *Bonaventura deutsch. Ein Beitrag zur deutschen Franziskaner-Mystik und-Scholastik*. Bern, 1956, blz. 147-148; P.J.A. Vermeeren en A.F. Dekker, *Inventaris van de handschriften van het Museum Meermanno-Westreenianum*. 's-Gravenhage, 1960, blz. 48, nr. 142.

De talenkennis bij de Lagelandse bisschoppen in de tweede helft van de 16e eeuw

door

Prof. Dr. M. DIERICKX, S.J.

Bij het bestuderen van de oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden in 1559-1570 had het ons reeds getroffen dat heel wat bisschoppen ofwel geen ofwel slechts een stuntelig Frans kenden¹. Daar de meerderheid oud-studenten van de Leuvense universiteit waren en verscheidene een belangrijke rol in het kerkelijk leven hadden gespeeld, was dit toch wel treffend voor de taaltoestanden van toen. Nu wij eindelijk klaar zijn gekomen met de uitgave van 828 onuitgegeven stukken over deze laatste kwestie², wat ons noodzaakte alle belangrijke documenten op te sporen en elk van hen aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen, is onze verbazing over de taaltoestanden in de 16e eeuw nog groter geworden. In deze korte studie willen wij u de voornaamste gegevens over de talenkennis bij onze Lagelandse bisschoppen voorleggen.

Kende Kardinaal Granvelle, eerste aartsbisschop van Mechelen, Nederlands?

Toen wij ongeveer twintig jaar geleden onze studie over de 16e eeuw begonnen, vroegen wij op zekere dag aan Prof. L. van der Essen of Granvelle Nederlands kende; ik weet het niet, erkende volmondig deze eminente kenner van de 16e eeuw. Verscheidene jaren later stelden wij dezelfde vraag aan Dr. M. Van Durme, die een degelijke monografie en tal van artikelen over Granvelle³ schreef; deze historicus van naam, de beste kenner van Granvelle voor het ogenblik, antwoordde eveneens het niet te weten. In april 1961 gaf Kan. R. Tambuyser voor de Oudheidkundige Kring van

(1) M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II. 1559-1570*. Antwerpen-Utrecht, 1950.

(2) M. Dierickx, *Documents inédits sur l'érection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas (1521-1570)*, 3 delen, Brussel, 1960-1962 (Koninklijke Belgische Academie. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, uitg. in-8°). Dit werk wordt verder geciteerd onder de afkorting: *Doc. Inéd.*

(3) M. Van Durme, *Antoon Perrenot, bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, minister van Karel V en van Filips II (1517-1586)*. Brussel, 1953 (Verh. Kon. Vlaamse Acad. Wet. Lett. Schone Kunsten België, Klasse der Letteren, Verh. n° 18); Idem, *El Cardenal Granvela (1517-1586). Imperio y revolución bajo Carlos V y Felipe II*. Barcelona, 1957 (Reeks: „El hombre y su tiempo”. II).

Mechelen een voordracht over de eerste Mechelse aartsbisschop en noemde deze „Nederlandsonkundig”, als wij tenminste een verslag van *De Standaard* op de letter mogen geloven⁴; toen wij de spreker, archivaris van het aartsbisschoppelijk archief dat zoveel documenten over Granvelle bewaart, later nader ondervroegen, zei hij, geen sporen te hebben gevonden van een kennis van het Nederlands bij Granvelle.

Persoonlijk hebben wij in de *Bibliothèque Municipale* van Besançon, waar 103 bundels correspondentie van Granvelle worden bewaard, voldoende bewijsmateriaal gevonden om te affirmeren dat Granvelle wel degelijk Nederlands kende.

De uitvoerige catalogoog van dit fonds⁵ geeft per band, folio voor folio, alle documenten op, met b.v. voor de brieven: de schrijver en de geadresseerde met plaats en datum van elke brief, en hierop volgt dan als de brief niet in het Frans is gesteld, de taal van de brief. Zo is het gemakkelijk alle Nederlandse documenten in dit fonds te achterhalen, althans op het eerste gezicht, want niet alle Vlaamse brieven krijgen de vermelding: „Flam.”. Zo vonden wij in de bundels 12-23 negen in het Nederlands gestelde documenten, dagtekenend uit de jaren 1564-1566, toen Granvelle pas uit de Nederlanden verbannen was. Wij kunnen ons moeilijk voorstellen dat men hem Nederlandse documenten doorstuurde of toezond, indien hij geen Nederlands kende.

Een brief, die wij in het aanhangsel publiceren⁶, is geschreven in het Nederlands door Lincken Hinckaert op 25 juli 1564 en geadresseerd aan Kardinaal Granvelle. Deze schreef er eigenhandig boven: „La petite Linke de 7 ans, fille du conseiller Hinckere, 25 de juillet 1564”. Het is een leuk briefje van een klein meisje aan de grote Kardinaal, die blijkbaar bij haar vader aan huis kwam, en nu sinds drie maand in een ver land woonde. De vader van het meisje was Frans Hinckaert, heer van Berg en Lillo, advocaat en raadsman aan de Raad van Brabant⁷. Uit dit Nederlands schrij-

(4) *De Standaard*, maandag 1 mei 1961: „Nederlandsonkundig (...) schreef hij aan Filips dat hij er zorg moest voor dragen in de Nederlandse provincies bisschoppen te benoemen (...) die 'Vlaams' konden, zoniet zouden het 'stenen beelden' zijn, die niets begrijpen van wat er zich in de staten afspeelt, waar alles in de Nederlandse taal werd behandeld”.

(5) A. Castan, *Manuscrits de la Bibliothèque de Besançon*, Paris 1900, (Catalogue général des manuscrits des Bibliothèques publiques de France. Départements. Tome XXXIII, Besançon, tome II, Première partie).

(6) Lincken Hinckaert aan Kard. Granvelle, Brussel, 25 juli 1564: *Bibliothèque Municipale de Besançon, Collection Granvelle*, tome 13, fol. 139bis (orig.). (Zie Aanhangsel nr 1).

(7) A. Gaillard, *Le Conseil de Brabant. Histoire, organisation, procédure*. 3 dln, Brussel, 1898-1902. Op bl. 353 van tome III lezen wij: „Hinckaert (François), avocat, seigneur de Berg et Lillo, conseiller-commissaire le 9 juin 1557, conseiller ordinaire surnuméraire le 17 août 1572; il résigna ses fonctions le 23 février 1579

ven concluderen wij dat bij deze hoge ambtenaar te Brussel aan huis Nederlands gesproken werd. Verder leiden wij eruit af dat de Kardinaal blijkbaar met de kleine wat Nederlands gepraat had, en de sympathie van het kind had gewonnen. En ten slotte, indien de Kardinaal niet voldoende Nederlands kende, had de hoge raadsheer nooit toegestaan dat zijn klein meisje in een onbegrijpelijke taal aan de vroegere eerste minister van de Nederlanden schreef.

Nochtans zouden wij graag weten in hoever Granvelle Nederlands kende. Welnu, wij hebben een eigenhandig door Granvelle geschreven Nederlandse brief teruggevonden. In tome 19, vermeldt de catalogoog van Castan op fol. 165 : „Une lettre en flamand. 17 juillet 1565” en op fol. 166 : „Réponse à la lettre ci-dessus par le cardinal. Besançon, 12 août 1565”. De eerste brief is vreselijk slecht geschreven, en wij begrijpen best dat Castan alleen vermeldt dat het een „lettre en flamand” is, maar waarom niet opgeven in de kataloog dat het antwoord van de Kardinaal ook in „flamand” gesteld is. Dan zou dit zeker sinds lang de aandacht hebben getrokken en b.v. aan Dr. Van Durme niet zijn ontsnapt.

In die uiterst moeilijk te ontcijferen brief (wij zagen ons genoodzaakt moeizaam het alfabet van de auteur samen te stellen, en dan nauwkeurig letter voor letter de brief over te schrijven), schrijft Stina Van der Daegen, meid van Viglius, die sinds 1563 proost van Sint-Baafs was, uit Gent aan Granvelle op 17 juli 1565 om nieuws over Viglius en over zichzelf mee te delen⁸. Het is een Hollandse vrouw, die in Brabant en Vlaanderen moeilijk kan wennen („haddick in Hollandt gebleven mij duijnck ic hadde veel wijeser ghevest”).

De Kardinaal is blijkbaar geroerd door de eenzaamheid en de hartkreet van die arme vrouw, die hij dikwijls bij Viglius moet hebben ontmoet, en hij schrijft haar een lief briefje⁹. Hij dankt „men herz lieb Stina” voor haar brief die hem zoveel vreugde deed „off die van meine aigne suester geschrive ware”. Hij hoopt haar eens terug te zien en dankt haar voor haar zorgen voor Viglius. En dan „et ist mij lied dat ich dese sprache niet also schreven kan wie Ich wel sode in ander don, damit Ich u mochte om u brief antworde”, maar toch „heb ich u mit men aigne hand dese twee worden schri-

avec droit de conserver ses gages et mourut en 1598”. Zie ook L.P. Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*. Deel II, Brussel, 1851, bl. 646 en 647.

(8) Augustina Van der Daegen aan Granvelle, (Gent) 17 juli 1565 : Bibliothèque Municipale de Besançon, *Collection Granvelle*, tome 19, fol. 165-165 v° (orig.). (Zie Aanhangel nr 2.)

(9) Granvelle aan Augustina Van der Daegen, 12 augustus 1565 : Bibliothèque Municipale de Besançon ; *Collection Granvelle*, tome 19, bl. 166-166 v° (minute). (Zie Aanhangel nr 3.)

ven will om dat ghi weten solle dat Ich u brief empfanghe heb" ; hij verzekert, haar steeds een goed hart toe te dragen en beveelt haar nog eens aan, goed voor haar heer te zorgen. Ondertekend : „U hertelich guet frunde A. Perrenot”.

Granvelle, ver van alle vrienden die hem bij het opstellen van een Nederlandse brief hadden kunnen helpen, is zo ontroerd bij het terugdenken aan die brave boerenmeid van Viglius, dat hij, de kenner van vele talen, zich over alle schroom heenzet en de enige Nederlandse brief schrijft, die wij van hem hebben kunnen vinden. Het is geen accuraat Nederlands, ongeveer zoals dat van Willem van Oranje in deze periode, maar met wat minder Duits ertussen. Trouwens in die tijd verschilde de taal merkkelijk volgens het gewest. Maar wat er ook van weze, om deze brief te kunnen schrijven met eigen hand, moet Granvelle Nederlands kennen, al weze dit ook niet volmaakt.

Alle in 1561 benoemde bisschoppen werden in het eigen taalgebied gerecruteerd

Op 10 maart 1561 benoemde Paus Pius IV elf Lagelandse bisschoppen. Als aartsbisschop van Mechelen en ereprimaat van de Nederlanden benoemde hij de eerste minister van de Nederlanden, bisschop reeds van Atrecht, Antoon Perrenot van Granvelle : dit was een politieke benoeming, die volgens de toenmalige denkwijze geen verbazing wekte. Granvelle kende wel een gebroken Nederlands, maar daar hij meer te Brussel dan te Mechelen zou vertoeven, stelde hij de paus voor, de dominicaan Pepinus de Rosa tot zijn hulpbisschop te benoemen. Pepinus de Rosa was geboortig van Landen, en naar het woord van Granvelle : „gran predicador en esta lengua flamenca que es la que usa el pueblo en esta diocesi”¹⁰.

Petrus Curtius, eerste bisschop van Brugge, was geboortig van Brugge zelf. Martinus Balduinus Rithovius, eerste bisschop van Ieper, was geboren te Riethoven in Noord-Brabant. Sonnius, eerste bisschop van 's-Hertogenbosch, was geboortig van Son bij Eindhoven, waaraan deze Franciscus Van de Velde trouwens zijn naam Sonnius ontleende. Voor Antwerpen benoemde de paus Philippus Nigri, ook de Campo geheten, geboortig van Boulogne-sur-Mer ; hij was aartsdiaken eerst van Terwaan daarna van Brabant, en kanselier van de orde van het Gulden Vlies ; waarschijnlijk dankte hij aan zijn kennis van het Nederlands zijn benoeming tot de zetel van Antwerpen, waar wegens de duizenden vreemdelingen de kennis van het Frans welkom was. Hij stierf evenwel reeds op 4 ja-

(10) M. Dierickx, *Doc. Inéd.*, deel II, bl. 89.

nuari 1563, vóór hij geïnstalleerd of zelfs gewijd werd ¹¹.

In de kerkprovincie Utrecht benoemde de paus tot eerste aartsbisschop van Utrecht Frederik Schenck van Toutenburg, zoon van George Schenck van Toutenburg, stadhouder van Friesland. De eerste bisschop van Middelburg was Nicolaas van der Burch, of de Castro, geboren te Leuven als zoon van een pedel van de universiteit, en kanunnik aan de collegiale kerk Sinte-Marie te Utrecht. De eerste bisschop van Haarlem, Nicolaas van Nieuwland, was geboren te Sint-Maartensdijk bij Utrecht.

In de Franssprekende kerkprovincie Kamerijk benoemde de paus eerst Guillaume de Poitiers, een Franse edelman, baron van La Ferté, tot de bisschoppelijke stoel van Sint-Omaars; maar toen deze weigerde, werd de eerste bisschop Gérard Haméricourt, gesproten uit een Luikse familie die in Henegouwen was gevestigd. De opvolger van Granvelle op de stoel van Atrecht was François Richardot, geboren in Franche-Comté, zoals Granvelle zelf, namelijk te Morey. De laatste van de elf bisschoppen die op 10 maart 1561 benoemd werden, was Antoine Havet, bisschop van Namen, geboren te Simencourt in Artois.

Op 8 augustus 1561 benoemde Paus Pius IV nog eens vier bisschoppen voor de bisdommen in het noordoosten van de Lage Landen. Tot eerste bisschop van Leeuwarden werd benoemd Remigius Driutius of Drieux, geboortig van Merkegem bij Cassel, waar men toen nog volop Nederlands sprak. De eerste bisschop van Groningen was Joannes Antonius Knijff, geboren te Utrecht, en de eerste bisschop van Roermond was Willem Damasus Lindanus of Van der Lindt, geboren te Dordrecht. Tot de zetel van Deventer ten slotte benoemde de paus Joannes Mahieu of Mahusius, geboortig van Oudenaarde.

Zoals men ziet, aangezien het verschil van taal tussen het noorden en uiterste zuiden der Nederlanden een der voornaamste redenen van de splitsing der grote oude bisdommen en de oprichting van 14 nieuwe zetels was geweest, is het vanzelfsprekend dat de nieuwe bisschoppen de taal van hun diocesanen moesten kennen.

De talenkennis van de kandidaat-bisschoppen

Filips II, die door de oprichtingsbul *Super Universas* van 12 mei 1559 het recht had gekregen de kandidaten voor de bisschopszetels aan te duiden, op voorwaarde dat zij aan de voorgeschreven eisen voldeden, was wel enigszins overijld te werk moeten gaan bij het aanduiden van de eerste vijftien bisschoppen. Dit is trouwens

(11) M. Dierickx, *Doc. Inéd.*, deel I, bl. 168.

ook de reden waarom enkele bisschoppen aan de verwachtingen niet beantwoordden.

Voor het aanduiden echter van de latere bisschoppen nam de Koning telkens uitvoerige inlichtingen, om deugdzaame en ijverige zieleherders te kunnen voorstellen. Bij die gelegenheid lezen wij ook interessante zaken over de talenkennis van deze kandidaten.

Op aandringen van Filips II, stuurde de landvoogdes Margareta van Parma op 30 september 1564 twee lijsten van personen die het meest geschikt leken, zowel wat hun doctrine als wat hun zedelijk leven aanging, om bij een vacature tot bisschop te worden benoemd¹².

De eerste lijst met zes kandidaten is opgemaakt door Rithovius, bisschop van Ieper, die doorging voor de beste bisschop van de hele Nederlanden¹³. De eerste kandidaat is Cornelius Jansenius, geboortig van Hulst, doctor in de theologie, deken van Sint-Jacob te Leuven, die Filips II reeds op 25 november daaropvolgend, dit is min dan twee maand later, tot bisschop van Gent aanduidde: hij zou de eerste bisschop van Gent zijn, maar slechts op 8 september 1568 kunnen worden ingehuldigd.

Rithovius' tweede kandidaat was Cunerus Petri, geboren te Brouwershaven in Zeeland, doctor in de theologie, plebaan van de Sint-Pieterskerk te Leuven en in 1568 zelfs rector van de universiteit. Hij zou als eerste bisschop van Leeuwarden pas op 2 februari 1570 worden geïnstalleerd.

De vijfde kandidaat van de Ieperse bisschop was Jacob Coemans of Coomans, gewoonlijk Horstius genoemd, naar zijn geboortedorp Horst in Nederlands-Limburg; hij was doctor in de theologie, kunnik aan Sankt Gereon te Keulen en publiceerde een verdediging van de Eucharistie.

Nu lezen wij met een zekere verbazing Margareta's randschrift: „li tre sono fiaminghi et non sanno altra lingua". Men kon dus toen doctor in de theologie worden te Leuven, zelfs rector van de universiteit, en geen Frans kennen!

Rithovius' derde kandidaat was Petrus Titelman, geboren te Hasselt, licentiaat in de theologie, deken van Ronse en inquisiteur in Vlaanderen. Margareta noteert dat hij Latijn, Nederlands en Frans kent.

De vierde kandidaat was Thomas Gozaeus of De Goze, geboren te Beaumont in Henegouwen, werd doctor in de theologie, zelfs professor aan de universiteit en pauselijk en koninklijk boekencensor. Dit was blijkbaar een polyglot, want hij kende ofschoon een

(12) M. Dierickx, *Doc. Inéd.*, deel III, bl. 54-55.

(13) *Idem*, *o.c.*, deel III, bl. 55-58.

Waal, Latijn, Frans, Nederlands, Spaans en Italiaans.

De zesde en laatste kandidaat was Livinus Meeusens, een Gentenaar, licentiaat in het recht, uitstekende predikant, die Rithovius' bisdom bestuurde toen deze naar het Concilie van Trente was in zijn derde periode. Hij kende behalve zijn moedertaal ook Latijn en Frans, noteert Margareta.

Als wij nog even resumeren : de zes door Rithovius voorgestelde kandidaten kenden allen Nederlands ; drie slechts kenden ook Frans, en van deze drie waren er twee Vlamingen die Frans hadden geleerd, en één Waal die Nederlands had geleerd.

De tweede door Margareta van Parma opgestuurde lijst was, na die door de Nederlander Rithovius, opgesteld door een Franssprekende geestelijke¹⁴. Hij begint zijn lijst van acht kandidaten met de plechtige verklaring : „Sur ma conscience et la part du paradis, sans avoir respect ou consideration que sur les qualités des personnes, me semble que ceulx que iray à denombrier sont idoines pour estre evesques et prelates de l'Eglise”.

Zijn eerste kandidaat is de Fransman Guillaume van Poitiers, die reeds het bisdom Sint-Omaars had geweigerd. Hij zingt zijn lof, had hem zelfs op de aartsbisschoppelijke stoel van Mechelen gewenst en looft o.a. zijn „faconde et eloquence singuliers, et ce en trois langues, latine, franchoise et flamenghe”. Na de reeds vermelde Waal hebben wij nu een Fransman die Nederlands heeft geleerd!

Zijn tweede kandidaat is Rithovius' eerste kandidaat : Cornelius Jansenius, waarvan ook hij zegt : „Car du francois je croy qu'il ne scait riens ou guerres”.

De vijfde kandidaat is Gislenus Vroedius of De Vroye, die later een ernstige kandidaat zal zijn voor de zetel van Antwerpen ; hij was pastoor in Sinte-Goedele te Brussel en daarna van de Kapellekerk. Met enige verbazing lezen wij dat deze man alleen in aanmerking kwam voor een bisschopszetel in het Nederlandse deel van het land : „Et ce en pays flameng”.

De vijf andere kandidaten zijn Jodocus de Moix, deken van Bergen-op-Zoom, Jacob Horstius, die wij reeds leerden kennen, Arnoldus Heyndvoghel, Petrus genoemd den Heylighen Broer Pieter, en de dominikaan Petrus de Backere, doctor in de theologie, inquisiteur en een vurige verdediger van het geloof.

Van deze acht kandidaten kent volgens onze zegsman alleen Guillaume de Poitiers Frans, maar deze Franse edelman had Nederlands geleerd!

(14) M. Dierickx, *Doc. Inéd.*, deel III, bl. 58-60.

Op 1 maart 1568 schrijft Alva een hele brief aan Koning Filips II over mogelijke kandidaten voor de zetel van Brugge die vacant was geworden door het overlijden van Petrus De Corte of Curtius op 16 oktober 1567¹⁵.

Voor Brugge had Margareta van Parma, de pas uit de Nederlanden afgereisde landvoogdes, twee kandidaten genoemd: de franciscaan Jean Ghéry, een doctor van Parijs, vroeger biechtvader van de landvoogdes, en de dominicaan Jean Straetman, prior van de dominicanen te Brussel; zij kwamen echter niet in aanmerking, daar geen van beide Nederlands kende. En om zijn mening nog te staven voegt Alva eraan toe, dat juist het verschil van taal tussen het Franssprekend Doornik en het Vlaamssprekend Brugge een van de voornaamste redenen is geweest om Brugge van het bisdom Doornik los te maken.

Dan noemt hij zelf vier kandidaten op, die alle Nederlands kennen. Het zijn: Cunerus Petri en Gislenus Vroedius, die wij reeds op de lijsten van Rithovius en van die „ecclesiastique” vonden, Remi Drieux of Driutius, de elect-bisschop voor Leeuwarden, die echter nooit was geïnstalleerd, en trouwens bisschop van Brugge zou worden; en ten slotte Laurent Metsius, geboortig van Oudenaarde, deken van Sinte-Goedele in Brussel en officiaal van de aartsbisschop van Kamerijk voor het kwartier Brussel, en die in 1570 bisschop van 's-Hertogenbosch zal worden. Alva zegt niet of deze vier mannen ook Frans kennen, maar uit de boven aangehaalde documenten weten wij reeds dat Cunerus en Vroedius die taal niet kenden.

Uit latere brieven van de hertog van Alva kunnen wij nog twee gegevens plukken. Op 31 januari 1569 schrijft hij aan de koning, om voor de nog steeds niet in bezit genomen zetel van Deventer de elect-bisschop Johannes Mahieu te laten vallen, en in zijn plaats Gilles de Monte te benoemen, wat dan ook is gebeurd¹⁶. Welnu deze franciscaan Gilles de Monte was geboortig van Perwez in Waals Brabant. Hij was dus weer een Waal, die Nederlands had geleerd.

Op 3 juni 1569 schrijft Alva een brief aan de Koning om hem te overtuigen dat alleen Sonnius, de bisschop van 's-Hertogenbosch, in aanmerking komt om de eerste bisschop van de nog steeds niet in bezit genomen bisschoppelijke stoel van Antwerpen te worden. Deze Frans Van de Velde, Sonnius gewoonlijk genoemd, was doctor in de theologie en ook rector geweest van de Leuvense universiteit, had het Concilie van Trente gedurende zijn eerste en tweede

(15) M. Dierickx, *Doc. Inéd.*, deel III, bl. 348-352.

(16) Idem, *o.c.*, deel III, bl. 522-524.

periode bijgewoond en te Rome de oprichting van de nieuwe bisdommen bewerkt, en was een merkwaardig man. Volgens Alva heeft hij alle vereiste hoedanigheden behalve dat hij niet genoeg Frans kent om erin te prediken, maar dit is geen groot inconvenient volgens Alva ¹⁷.

Wij kunnen deze korte studie aldus besluiten : in de 16e eeuw telt ons land een hele groep vooraanstaande geestelijken, die vaak doctor zijn in de theologie of zelfs rector van de Leuvense universiteit, en geen Frans kennen ; anderzijds zijn er verscheidene Walen en zelfs Fransen die zich de moeite hebben gegeven, Nederlands te leren : een Granvelle van Besançon kan zich in het Vlaams behoorlijk uit de slag trekken ; Thomas de Goze van Beaumont in Henegouwen kent goed Nederlands ; Guillaume de Poitiers, de Franse edelman, wordt onder Alva, die twee Vlaamsonkundige kandidaten had geweigerd, kandidaat voor het bisdom Brugge, en moest dus wel tamelijk goed Nederlands kennen ; ten slotte werd de Waal Gilles De Monte, van Perwez in Waals-Brabant, bisschop van Deventer in het noorden. Aan de Leuvense universiteit werd, behalve Latijn, blijkbaar uitsluitend Nederlands gesproken — trouwens de universiteit van Douai was bij pauselijke bul door Filips II in 1560 opgericht ten behoeve van de Franssprekende Lagelanders ¹⁸ — en in de Nederlanden van toen was Frans alles behalve nodig om een voorname rol te spelen.

(17) M. Dierickx, *Doc. Inéd.*, deel III, bl. 587-590. Ziehier de tekst van Alva : „Solo un inconveniente hallo, y no es grande, que no tiene la lengua francesa tan experta que pudierse predicar en ella; haze lo muy bien en flamenco; para las conversaciones y otras platicas sabe el frances que le basta ; del latin se ayuda tambien” (bl. 589).

(18) M. Dierickx, *Het begin van de katholieke reformatie in Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel IV, Utrecht-Antwerpen, 1952, bl. 366.

AANHANGSELS

1

*Brief van Lincken Hinckaert aan Kardinaal van Granvelle, Brussel, 25 juli 1564 (orig.)*¹⁹.

Mijn Heere,

Mijn Heere, ick en hebbe niet willen laeten mijn debvoir te doen mij seere oetmoedelijck ende gedienselijck te gebieden in die goede gratie van Uwer seer Eerwerdige Excellencie ten ejnde dat ick soude bethonen dat ick Uwer Excellencie altijt wel gedachtich ben ende altijt sal sijn en niet en soude cunnen vergeten om die goede affectie ende grote eere die U heeft belieft mijn cleyn persoen, Uwe onderdanige dienerse, altijt te bewijzen. Hopende dat Mijn Heere in goede gesontheit ende voerspoot is, wilt God die Heere almachtich, dien ick bidde door zijn goedertierlijcke gratie die selve Uwe Excellencie daer inne te houden ende verleenen dat salich is, ende hier mede cussende seere oetmoedelijck de handen van Uwer Excellencie, biddende mij te willen vergeven dat ick die stouticheit neme met mijn brieven ende quade geschrifte Uwer Excellencie te importuneren, ende mijn mon pere ende ma mere recommanderen hun oick seere oetmoedelijck in die goede gratie van Uwer Excellencie.

Gescreven tot Brussel, den XXV. dach van Julius,

Uwer seer oetmoedige ende onderdanige dienersse

Lincken Hinckaert

(Boven stond in de rand, van de hand van Granvelle:) La petite Linke de 7 ans, fille du conseiller Hinckere, 25 de Jullet 1564.

2

*Brief van Augustina Van der Daegen aan Kardinaal van Granvelle, (Gent) 17 juli (1565) (orig.)*²⁰.

Die prins boeven alle koenijnge der aerden sij u ghescreven voer een vriendelike groet om U, mijn Eerwaerdige Heer Kardenael.

Ic en mach niet laeten, ic moet U eens om een kleijn goettgen scrijven voor mijn doot, of ic U niet meer en spraeck van mijn leeven. Nochtans hoep ic U noch eens te sien en te spreken, belieft dat God. Mijn Eerwaerde Heer van Sijnte Daef [= Baef] ende prost van Ghendt is noch wel te pas, God sij gheloft ende ghedanck van al dat hij ons verleendt, mar mijn Heer die heeft te wijnter eens weer op Vaellick geweest, ende ic was seer bedroeft ende benaudt van harten om dat ghij daer oeck niet en waert, mar God die heeft dat al versien, ghelooft moet hij sijn. Mar mijn

(19) Bibliothèque Municipale de Besançon, *Collection Granvelle*, tome 13, fol. 139bis.

(20) Bibliothèque Municipale de Besançon, *Collection Granvelle*, tome 19, fol. 165-165 v°.

Heer ende vyerroen [?] ende ons gheselsap sijn nu al in Vlaederen, ende hij is nu in sijn velde ende is alsoe wel te pap [= pas?] ende vroelick recht of hij onbonden waer; die prost is thuys ghebleven, want hij steeck al vol forge, want hij en darf niet eens van huijs gaen van forge of ghij eenick dijnck van doen hadde. Ic en weet mijn Erwaerdege op die pas anders niet te scrijven, dan ic ben noch die selve Stijn die ic tevoeren was. Mij duynck dat ic die braebander gheslacht, hoe jonder hoe freter; had-dich in Hollandt ghebleven, mij duijnck ic hadde veel wijesere ghevest. Ic en weet niet meer mijn Erwaerdege Heer te scrijvern dan ic weeijs hondert duijsent goeder nachten ende daeghen, ende dat ghy eens voer mij bijdenden wijlt.

Ghescreven den XVIIsten dach iulius

Bij mij ghescreven
Augustijn H.D. Vander
Daegen, dijnnaer

3

Brief van Kardinaal van Granvelle aan Augustina Van der Daegen, Besançon, 12 augustus 1565 (minute) ²¹.

Men hertz lieb Steina, u brief die ghi mi geschreven hebt, etc.

Men vrindelike grut, men herz lieve Stina. Ich hebbe euer brief, geben an XVII des vorgangen manen, wel empfangen, ende mit hertelicke frede ut dieselbe vernome, dat ghi gesund seit und dat ghi mij nit vergeten, ende ist mij also angenome vrede off die van meine aigne suester geschrive ware. Ich hop dat mit Gottes hulpe wie sullen unss noch in curte tit sehin ende dat ghi vinden sult dat ich et selve bin und kan u nit gnoug hertlich danken dat ghi van men Hi ... (a) von St. Bavens so groet sorg dragt. Got will unss die guet herr noch lang tit sparen. Et ist mij lied dat ich dese sprache nit also schripen kan, wie Ich wel sode in ander don, damit ich u mochte om u brief antworde, wie ich gern thon sode. Mar al kan ich so wel nit mithlais [?], heb ich u mit men aigne hand dese twe worden schripen will, om dat ghi weten solle dat ich u brief empfanghe heb ende dat ghi darut vernemen sodet, dat ich u gern schripen soude, ende will liever met u sprechen, ende dat ich nimmermer vergeten en sal dat guet hert die ghi mi dragt. Ich bit u, sorgt altit vur der guet Herr ende haudet u selve gesund, ende altit sult ghi mit [= mij] bereet vinden in alle wat ich vur u vermag. Hie mit belee ich u Got der almachtig.

Gebe Besançon, 12 Augustus 1565.

U hertelich guet frunde
A. Perrenot

(a) *Inktvlek bedekt dit woord.*

(21) Bibliothèque Municipale de Besançon, *Collection Granvelle*, tome 19, fol. 166-166 v°.

Onuitgegeven brieven van Justus Lipsius

door

† Dra. Irène VERTESEN

en

Prof. Dr. Aloïs GERLO

Wie leven en werk van Lipsius wil bestuderen staat voor een onoverzienbare massa documenten, waaronder in de eerste plaats de werken van Lipsius zelf en zijn talloze brieven moeten vermeld worden. In zijn zo verdienstelijke studie „Waarom Justus Lipsius gevierd?”¹ heeft onze betreurde collega Herman Bouchery er terecht op gewezen, dat het grootste gedeelte dezer bronnen slechts zeer oppervlakkig bestudeerd werd. Een zeer dringend werk is het uitgeven van Lipsius' correspondentie, naar het model van het onvolprezen *Opus Epistolarum Desiderii Erasmi* door P.S. Allen, H. M. Allen en H.W. Garrod. „Een grondige studie van Lipsius' uitgebreide correspondentie”, aldus nog Bouchery, „zou ons een veel juister en nauwkeuriger kijk geven op de factoren die de ontwikkeling van het geestesleven in de Nederlanden op het einde van de 16e en in het begin van de 17e eeuw hebben bepaald”.

Hoeveel van Lipsius' brieven bewaard zijn gebleven, is vooralsnog moeilijk te bepalen. Lipsius zelf bezorgde de uitgave van acht Centuriën en van de 126 brieven die voorkomen in de *Epistolarum Quaestionum libri V* (1577). Na zijn dood verschenen nog twee *Centuriae miscellaneae postumae* (1607), de *Epistolarum (quae in Centuriis non extant) decades duodeviginti* (1621) en allerlei andere verzamelingen, afdrukken of uitgaven² waarvan de voornaamste zijn: de collectie van P. Burman, nl. de delen I en II van zijn *Sylloge Epistolarum a viris illustribus scriptarum* (Leiden, 1727); de belangrijke uitgave van G.H.M. Delprat, *Lettres inédites de J. Lipse... 1580-1597* (A'dam, 1858) en ten slotte de monumentale *Correspondance de Christophe Plantin*, bezorgd door

(1) L. Van der Essen en H.F. Bouchery, *Waarom Justus Lipsius gevierd?* Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren. Jaargang XI, nr. 8, 1949, Brussel, Paleis der Academiën, 70 pp., 3 ill.

(2) De volledige lijst vindt men bij Bouchery, *op. cit.*, p. 42 sq., nota 38.

M. Rooses en *J. Denucé* (Antwerpen, 9 dln., 1883-1919) met 19 brieven van en aan Lipsius tot 1589.

Dit alles maakt een totaal van zowat 2000 Lipsiusbrieven die in druk zijn verschenen. Dat dit gebeurde tussen de 16e en de 20e eeuw en op de meest diverse manieren, maakt een moderne critische uitgave à la Allen nog meer wenselijk.

Een honderdtal brieven van Lipsius zelf, die nooit werden uitgegeven, bevinden zich in het Archief van het Museum Plantin te Antwerpen en vormen daar, wat we gemakshalve noemen: „het Lipsius-fonds in het Plantijnse archief”³.

*
**

Het archief van het Museum Plantin-Moretus is één van de merkwaardigste familie-archieven, die men in onze gewesten kan vinden. Het bevat een ononderbroken reeks bescheiden over het leven van de Plantijnse drukkerij van 1555 tot 1876, toen ze ophield te bestaan.

De familie Plantin-Moretus heeft blijkbaar steeds belang gehecht aan alle geschriften en als men de inventaris van *J. Denucé*⁴ overloopt, bemerkt men, dat er in de loop van deze drie eeuwen heel weinig papier zoek geraakt is in het Plantijnse huis.

Een zeer omvangrijk gedeelte van het archief wordt in beslag genomen door de correspondentie, die hoogst belangrijke en ook minder bekende personages met de leden van de familie Plantin-Moretus gevoerd hebben. Deze onschatbare verzameling is tevens één van de kostbaarste bronnen voor de kennis van het Humanisme

(3) Juffrouw Irène VERTESSSEN, adjunct-conservator van het Stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen en lid van onze Maatschappij, had het in 1960 op zich genomen de uitgave van deze Lipsius-correspondentie te bezorgen. Het was haar bedoeling, met dit werk onder mijn leiding te promoveren tot doctor in de letteren en wijsbegeerte (groep klassieke filologie) aan de Vrije Universiteit van Brussel.

Het onverbidelijke fatum heeft er evenwel anders over beschikt: Dra. Irène Vertessen overleed op 26 april 1962, na moedig te hebben gestreden tegen een ongeheelijke ziekte.

Reeds was zij grotendeels klaar gekomen met het kopiëren van de documenten, alsook met een proeve van vertaling der Latijnse brieven; bovendien had zij heel wat nota's verzameld met het oog op de inleiding en de commentaar. Veel bleef evenwel te doen, vooral op het gebied van de tekstopstelling, want Lipsius is allesbehalve een calligraaf.

Op verzoek van de naastbestaanden en vrienden van Juffrouw Vertessen, heb ik het op mij genomen, de taak die zij met zoveel geestdrift en toewijding was begonnen, zo mogelijk tot een goed einde te brengen.

In afwachting dat een volledige uitgave met inleiding en commentaar moge verschijnen, beschouwe men deze bijdrage, waarvoor ruimschoots gebruik werd gemaakt van het werk van Dra. Irène Vertessen, als een blijk van hulde aan hare nagedachtenis. *A. Gerlo*.

(4) Denucé, J., Inventaris op het Plantijnsch archief. Antw., 1926.

te Antwerpen. Relatief weinig van de enorme collectie is tot heden uitgegeven. Zij diende als voornaamste bron voor de uitgave van de „Correspondance de Plantin”⁵, doch alles wat van na de dood van Plantin (1589) dateert werd slechts sporadisch voor uitgaven gebruikt.

De brieven werden in de 19e eeuw gebundeld in twee verschillende series, die in de bovengenoemde inventaris van het archief de nummers 76 tot en met 94 en 525 tot en met 656 beslaan. Zij werden gebonden in stevige, witte perkamenten banden, folioformaat.

De eerste reeks omvat 19 delen met brieven van personen, die leefden in de 16e en de 17e eeuw, alfabetisch gerangschikt en voor elke correspondent chronologisch. Elke bundel omvat 600 tot 800 bladzijden. Hier en daar werden witte bladen tussengevoegd, waarschijnlijk om het geheel te verstevigen.

De tweede reeks omvat 131 delen met brieven van personen uit de 17e, 18e en 19e eeuw, eveneens alfabetisch gerangschikt in twee series. Deze reeks heeft echter voor ons onderwerp geen verder belang.

In deel 86 van het archief⁶ komt tussen de correspondenten zeer bescheiden de naam van Justus Lipsius voor, met daarnaast de data 1576-1605, dus een zeer lange periode uit zijn leven. Dit is echter enigszins misleidend, want bij nader toezien, ontdekt men, dat behalve drie brieven uit 1576, een kwitantie van 1583, één brief van 1584 en een nota van (waarschijnlijk) 1589, al deze brieven na 26 september 1590 geschreven zijn en dus illustratief zijn voor de laatste periode van Lipsius' leven: zijn „vlucht” uit Leiden, waarover trouwens verschillende brieven handelen, en zijn professoraat te Leuven.

Een gedetailleerde lijst van de bescheiden in het Lipsius-fonds — want er zitten niet alleen brieven in — wordt verder gegeven. Het moge dus volstaan hier samen te vatten, wat er in te vinden is.

Het Lipsius-fonds in de bundel nummer 86 gaat van p. 385 tot p. 741 en omvat 136 bescheiden, meestal brieven; een zestiental zijn kwitanties of verzoeken om een bepaalde som aan de drager te betalen, verder is er een minuut van een notarisakte, een afschrift van een gedeelte uit het testament van Justus Lipsius en een drukklaar gemaakt blad voor de uitgave van Seneca's *De Beneficiis*.

De brieven zijn haast alle eigenhandig door Lipsius geschreven,

(5) *Correspondance de Christophe Plantin*; uitg. door M. Rooses en J. Denucé. I-IX. Antwerpen, 1883-1920.

(6) van Immerseel (Frans Van) tot Loyens.

slechts vier zijn kopijen, waarschijnlijk in het Plantijnse huis gemaakt.

Slechts zeer weinige van deze brieven — tien in totaal — werden gepubliceerd. Drie werden er opgenomen in de „Correspondance de Plantin”. Geen enkele is echter aan Plantin zelf gericht. De beide oudste, 1 juli en 7 augustus 1576, waren gericht aan Th. Pulmannus, de zg. correcteur van de Plantijnse drukkerij, de brief van 31 oktober 1583 is geschreven aan Jan Moretus.

Enkele zijn ook opgenomen in de *Centuriae epistolarum*, hoewel het fonds in het algemeen weinig verband met deze uitgave van Lipsius' brieven schijnt te hebben, daar er in de verschillende *Centuriae* meerdere brieven aan leden van het Plantijnse huis voorkomen, die dan weer niet in het fonds opgenomen werden. Toch komt in de *Centuria IV miscellanea* een brief van 7 september 1602 voor aan Jan Moretus, over de dood van zijn dochter Adriana, en in dezelfde uitgave een brief aan Balthasar I Moretus van 5 februari 1605, die in het fonds behouden werden. In de *Centuria V miscellanea* vinden wij een brief aan Flor. van de Haer, die ook in het fonds voorkomt. De beide laatste behoren echter tot de schaarse kopijen in de collectie.

Verder zitten er nog twee brieven in — op één blad — die op verschillende plaatsen uitgegeven werden en waarvan het enigszins duister is, hoe ze in het Plantijnse archief terecht kwamen. Het gaat hier over een uiterst belangrijk document uit het leven van Justus Lipsius, nl. de brief, die hij op 14 april 1591 uit Mainz aan A. Del Rio schreef om hem te berichten, na zijn vlucht uit Leiden, dat hij zich verzoend had met de katholieke kerk, alsook, op de keerzijde, het klad van Del Rio's antwoord. Beide brieven zijn uitgegeven, doch geen van beide bij Jan Moretus, die toen aan het hoofd van de Plantijnse drukkerij stond. De brief van Lipsius werd reeds door Miraeus in zijn „Vita J. Lipsi”⁷ van 1609 opgenomen. Del Rio was reeds een jaar vroeger gestorven, misschien had hij de brief wel aan Miraeus voor diens uitgave toevertrouwd, wat echter nog steeds zijn aanwezigheid in het Plantijnse archief niet uitlegt.

Het antwoord van Del Rio kwam in het *Museum Lipsianum* terecht en werd door Burman uitgegeven in zijn bekende *Sylloge epistolarum...*⁸. Het klad van deze brief, zoals het door Del Rio op de brief van Lipsius ontworpen werd, is echter op zichzelf uiterst

(7) Miraeus, A., *Vita Justi Lipsi sapientiae et litterarum antistitis... ex scriptis illius potissimum concinabat. Ed. altera auctior et emendatior. Antverpiae, apud D. Martinium, MDCIX*, p. 26.

(8) *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum, tomi quinque...* Leiden, 1727, I, nr. 63.

interessant, omdat het, vol rasuren, toont hoeveel moeite het Del Rio heeft gekost een mooi afgerond antwoord aan Lipsius te schrijven.

Al de overige stukken uit de bundel bleven tot nog toe onuitgegeven.

Veruit de meeste brieven, meer dan 100, zijn aan Jan Moretus gericht en wij kunnen als algemene samenvatting zeggen, dat het hier gaat om de correspondentie van een vriend tot een vriend, hoewel het uit alle brieven wel duidelijk blijkt, dat de één een schrijver en de ander zijn uitgever is. Zodat wij hier terzelfdertijd een nooit gekende blik op Lipsius' privé en huiselijk leven krijgen en een zijblik op zijn literaire activiteit.

Zeer onverwacht voor iedereen zijn meer dan de helft van deze brieven in het Frans geschreven, terwijl men tot voor kort slechts een paar Franse brieven van Lipsius kende en men slechts enkele jaren terug zich nog kon afvragen of Lipsius wel Frans kende⁹.

Deze correspondentie bewijst wel afdoende, dat Lipsius ook in deze taal, althans met de pen, zeer vaardig was; of hij het even vloeiend sprak, blijft natuurlijk een raadsel.

De rest van de correspondentie is natuurlijk in het Latijn, op één enkele brief na, gericht aan Martina Plantin, de vrouw van Jan Moretus. Deze brief is in het Nederlands gesteld.

Laten wij nu nog even een blik werpen op de *inhoud* dezer brieven.

We zegden reeds dat zij ons een interessante kijk geven op Lipsius' privé-leven en op zijn betrekkingen met Moretus. Lipsius zelf gebruikt ergens een formule die ze uitstekend karakteriseert: *plerumque privata aliqua sunt nec communicanda cum ministris*¹⁰. Daarom pleegt hij ze niet te laten afschrijven en heeft hij er geen kopijen van.

Deze *epistolae* leren dan ook een andere Lipsius kennen dan die van de *Centuriae*: hier is een zieke man aan het woord, die angstvallig en nauwgezet aan zijn vriend, uitgever en schuldenaar Jan Moretus alle vervaldagen in herinnering brengt. Aanhoudend heeft hij het over geldzaken en over zijn wankele gezondheid.

Natuurlijk gaat het ook dikwijls over Lipsius' boeken, zodat de

(9) a) Anoniem. *Iets over Justus Lipsius en het Frans*. In: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1951, kol. 373.

b) Nauwelaerts, M.A. *Nogmaals Justus Lipsius en het Frans*. *ibid.* kol. 398 (spreekt van twee bewaarde Franse brieven).

(10) Brief van 4-1-1602 aan Jan Moretus. Cf. *infra* p. 227.

verzameling niet zonder belang is voor de geschiedenis van de boekhandel en het boekwezen in het algemeen en de Plantijnse drukkerij in het bijzonder. Nu eens verstrekt Lipsius aanwijzingen over de plaats van een *admonitio ad lectorem*, elders bezorgt hij de lijst van personen aan wie een presentemplaar dient gezonden, enz. Lipsius' internationale vermaardheid blijkt hieruit, dat zijn boeken zonder zijn toelating worden afgedrukt, tegen zijn belangen en die van Moretus in.

Tenslotte zijn deze brieven niet zonder betekenis voor de geschiedschrijving over deze periode, vooral voor de jaren 1602-1604¹¹. In korte, rake opmerkingen getuigt Lipsius over de tijdsomstandigheden, over oorlogsfeiten, over de muiters van het Spaanse leger (*les Muínez*), over intriges in verband met het Antwerpschepencollege en dies meer. Hij is voorzeker een niet alledaags getuige.

Een bijzondere aandacht verdienen de brieven uit de jaren 1590-1591, die verband houden met Lipsius' „vlucht” uit Leiden en zijn terugreis naar Leuven over West-Duitsland en Spa. We vernemen hier heelwat bijkomende details, die de historici en Lipsius-vorsers stellig belang zullen inboezemen. In ieder geval werpen deze documenten nieuw licht op de psychologie van de auteur tijdens deze kritische periode van zijn leven. Ze zijn derhalve een uiterst welgekomen aanvulling bij de desbetreffende brieven en bescheiden die destijds door Burman en vooral Delprat werden uitgegeven.

Ziehier ten slotte nog enkele „items” die we lukraak vermelden, zonder ze te ordenen :

- Lipsius vindt het uiterst vervelend opdrachten te moeten schrijven, met platte vleierij waarin hij niet gelooft (59, en *passim*).
- Hij antwoordt niet gaarne op pamfletten (64).
- Hij bestelt zijn brillen te Antwerpen (75).
- Hij wordt slecht betaald als Universiteitsprofessor! (111).
- Hij ontving een aanbod om naar Frankrijk te komen (oo).
- Hij leert te paard rijden en valt er af (120).
- Zijn boeken worden niet meer heruitgegeven zoals het placht (103).
- Hij verwacht niet veel van Engeland (124).
- Zijn gezondheidstoestand verslecht (93).
- Over de struiken en fruitbomen die hij in zijn tuin hebben wil (oo).
- Over zijn betrekkingen met het Hof¹² (*passim*).

(11) De briefwisseling is dan zeer regelmatig, cf. de lijst p. 189-191.

(12) Een tikje ijdelheid is hierbij goed merkbaar.

- Over de moeilijkheden van Jan Moretus met zijn wispelturige zoon Melchior, de „eeuwige student” (108) die Lipsius doet vloeken (110).
- Over de Dijle die niet bevaarbaar is vanwege de droogte (104).
- De toornige Lipsius (129).
- Over de mirakels van O.L.V. van Scherpenheuvel (113), de afbraak van St.-Pieterstoren (117), de citroenen als geneesmiddel (118 *et alibi*), over de *Gazettes* (83), over Lipsius' *contubernales* (*passim*), etc.

Kortom, het is een rijke gevarieerde inhoud, vol „wetenswaardigheden” en verrassende details.

*
**

Er dient nauwelijks op gewezen dat deze nieuwe Centurie van onuitgegeven Lipsius-brieven van aard is de eeuwenoude controverse voor of tegen Lipsius nieuw leven in te blazen. Van calvinistische zijde werd de man uit Overijsse meedogenloos verguisd, van katholieke kant al te kritiekloos verheerlijkt. Er moet evenwel een streng onderscheid gemaakt worden tussen Lipsius als geleerde — onbetwistbaar een reus — en als mens.

Persoonlijk kon ik mij nooit verenigen met een al te rooskleurige visie op de mens Lipsius. Ik kan het ook nu niet, na de studie van de onuitgegeven brieven uit het Plantijns archief. Lipsius' opportunisme, zijn geschipper, zijn voorzichtigheid, leidend tot onoprechtheid, en vooral het bestendig gebogen zijn over zichzelf worden er eens te meer, en wellicht nog duidelijker dan ooit tevoren, door geïllustreerd.

LIJST DER BRIEVEN EN BESCHIEDEN VAN J. LIPSIUS IN DEEL 86
VAN HET PLANTIJS ARCHIEF

1. (p. 385) 1576, 1 juli. Leuven Aan Th. Pulmannus Latijn
(uitgegeven in: *Correspondance de Plantin*. Antw., 1915.
V, 183-184)
2. (idem) 1576, 18 juli. Antwerpen. Th. Pulmannus aan J. Lipsius
Latijn
(uitgegeven in: *Correspondance de Plantin*. Antw., 1915.
V, 184-186)
3. (p. 391) 1576, 7 augustus. Leuven. Aan Th. Pulmannus Latijn
(uitgegeven in: *Correspondance de Plantin*. Antw., 1915.
V, 190-191)
4. (p. 393) 1583, 8 januari. Leuven Kwitantie voor J. Moretus
Nederlands
5. (p. 395) 1589(?), z.pl. Aan J. Moretus Latijn
(opgenomen met kleine wijzigingen bij de aanvang van de
Opera omnia)
6. (p. 397) 1584, 31 oktober. Leiden Aan J. Moretus Latijn
(uitgegeven in: *Correspondance de Plantin*. Antw., 1917.
VII, 171-172)
7. (p. 399) 1590, 26 september. Leiden. Aan J. Moretus Latijn
8. (p. 401) 1591, 13 januari. Leiden Aan J. Moretus Latijn
9. (p. 403) 1591, 28 april. Keulen Aan J. Moretus Latijn
10. (p. 405) 1591, 14 april. Mainz. Aan A. Del Rio Latijn
(uitgegeven in: Miraeus, A., *Vita J. Lipsi*. Antw., 1609,
blz. 26)
11. (p. 406) 1591, 2 mei. Luik. A. De Rio aan Justus Lipsius
Latijn
(uitgegeven in: Burman, P., *Sylloges epistolarum a viris il-
lustribus scriptarum...*, Leiden, 1727. I, 501, nr 47)
12. (p. 409) 1591, 2 juni. Spa. Aan J. Moretus Latijn
13. (p. 411) 1592, 16 juni. Spa. Aan J. Moretus Latijn
14. (p. 413) z. pl. en d. J. Moretus, verzoek tot betalen
Frans
15. (idem) z. pl. en d. Melchior Moretus aan J. More-
tus Latijn
16. (p. 415) 1593, 10 februari. Leuven. Aan J. Moretus Latijn
17. (p. 417) 1593, 30 mei. Leuven Aan J. Moretus Latijn
18. (p. 419) 1593, 30 mei. Leuven. Aan Balthasar Moretus Latijn
19. (p. 421) 1594, 12 september. Leuven Aan J. Moretus Latijn
20. (p. 423) 1594, 10 oktober. Leuven Aan J. Moretus Latijn
21. (p. 427) 1595, 9 maart. Leuven Aan J. Moretus, verzoek tot be-
talen Latijn
22. (p. 429) 1595, 5 juni. Leuven Aan J. Moretus, id. Nederlands

23. (p. 431)	1595, 23 juni. Leuven	Kwitantie voor J. Moretus
Nederlands
24. (p. 433)	1596, 21 augustus. Leuven	Aan Melchior Moretus Latijn
25. (p. 435)	1597, 10 juni. Leuven	Aan J. Moretus Latijn
26. (p. 437-438)	1597, 24 juli	Minuut van een notarisakte
Frans
27. (p. 441)	1597, 2 oktober. Leuven	Aan J. Moretus Latijn
28. (p. 443)	1597, 26 oktober. Leuven	Aan J. Moretus Latijn
29. (p. 447)	1597, 18 novemb. Leuven	Aan J. Moretus, verzoek tot betalen
Frans
30. (p. 449)	1598, april. Leuven	Aan J. Moretus Latijn
31. (p. 451)	1598, 16 februari. Leuven	Aan J. Moretus, kwitantie
Latijn
32. (p. 453)	1598, 13 mei. Leuven	Aan J. Moretus Latijn
33. (niet gepag.)	1598, 20 juli. Leuven	Aan J. Moretus Latijn
34. (p. 459)	1598, 10 augustus. Leuven	Aan J. Moretus Latijn
35. (p. 461)	1598, 5 oktober. Leuven	Aan J. Moretus Latijn
36. (p. 463)	1598, 31 december	Kwitantie van Jooris Deyns voor
J. Moretus Latijn
37. (p. 465)	1598, 5 oktober. Leuven	Aan J. Moretus Frans
38. (p. 469)	1599, 11 april. Leuven	Aan J. Moretus Frans
39. (p. 471)	1599, 10 mei	Kwitantie van Jooris Deyns voor
J. Moretus Nederlands
40. (p. 473)	1599, 1 december. Leuven	Aan J. Moretus Frans
41. (p. 475)	1600, 27 maart. Leuven	Kwitantie voor J. Moretus
Nederlands
42. (p. 477)	1600, 21 juni. Leuven	Aan J. Moretus Frans
43. (p. 481)	1600, 17 oktober. Leuven	Aan J. Moretus Frans
44. (p. 485)	1601, 19 februari. Leuven	Verzoek tot betalen aan J. Moretus en kwitantie van J. Deyns
Frans, Nederlands
45. (p. 487)	1601, 3 juli. Leuven	Aan J. Moretus Frans
46. (p. 489)	1601, 14 juli. Leuven	Aan J. Moretus, verzoek tot betalen
Frans
47. (p. 491)	1601, 27 december. Leuven	Aan J. Moretus Frans
48. (p. 493)	1602, 12 januari. Leuven	Aan J. Moretus Frans
49. (p. 495)	1602, 4 januari. Leuven	Aan J. Moretus Latijn
50. (p. 497)	1602, 22 januari. Leuven	Aan J. Moretus Frans
51. (p. 499)	1602, 2 februari. Leuven	Aan J. Moretus Frans
52. (p. 503)	1602, 5 februari. Leuven	Aan J. Moretus Frans
53. (p. 507)	1602, 8 februari. Leuven	Aan Melchior Moretus
Latijn kopij
54. (p. 511)	1602, 9 februari. Leuven	Aan J. Moretus Frans
55. (p. 515)	1602, 11 februari. Leuven	Aan J. Moretus Frans
56. (p. 519)	1602, 16 februari. Leuven	Aan J. Moretus Frans
57. (p. 521)	1602, 25 februari. Leuven	Aan J. Moretus Frans
58. (p. 523)	1602, 24 februari. Leuven	Aan J. Moretus Latijn

59. (p. 525) 1602, 2 maart. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
60. (p. 527-528) 1602, 26 maart. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
61. (p. 531) 1602, 9 april. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
62. (p. 535) 1602, 15 april. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
63. (p. 539) 1602, 13 mei. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
64. (p. 541) 1602, 21 mei. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
65. (p. 545) 1602, 16 juni. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
66. (p. 549) 1602, 25 juni. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
67. (p. 553) 1602, 3 juli. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
68. (p. 555) 1602, 3 juli. Leuven	Aan J. Moretus kwitantie	Frans
69. (p. 557-558) 1602, 15 juli. Leuven	Aan J. Moretus	Latijn
70. (p. 561) 1602, 11 augustus	Aan J. Moretus	Latijn
71. (p. 565-566) 1602, 8 sept. Leuven	Aan J. Moretus	Latijn
(uitgegeven in Lipsius, J., <i>Epistolarum centuria IV miscellanea</i> , nr. 29)		
72. (p. 567-570) 1602, 8 sept. Leuven	Aan Martina Moretus-Plantin	Nederlands
73. (p. 573) 1602, 16 september. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
74. (p. 575) 1602, 23 september. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
75. (p. 577) 1602, 30 september. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
76. (p. 579) 1602, 8 oktober. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
77. (p. 581) 1602, 22 oktober. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
78. (p. 585) 1602, 29 oktober. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
79. (p. 589) 1602, 26 november. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
80. (p. 591) 1602, 3 december. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
81. (p. 595) 1602, 8 december. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
82. (p. 599) 1602, 15 december. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
83. (p. 603-604) 1602, 29 dec. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
84. (p. 607) 1603, 13 januari. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
85. (p. 609-610) 1603, 20 jan. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
86. (p. 613) 1603, 27 januari. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
87. (p. 617) 1603, 12 februari. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
88. (p. 619) 1603, 16 februari. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
89. (p. 623) 1603, 4 maart. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
90. (p. 625) 1603, 9 maart. Leuven	Aan J. Moretus	Latijn
91. (p. 627) 1603, 11 maart. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
92. (p. 629) 1603, 28 maart. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
93. (p. 633) 1603, 1 april. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
94. (p. 635) 1603, 21 april. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
95. (p. 637) 1603, 29 april. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
96. (p. 641) 1603, 20 mei. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
97. (p. 645) 1603, 2 juni. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
98. (p. 647) 1603, 10 juni. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
99. (p. 649) 1603, 17 juni. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
100. (p. 651) 1603, 28 juni. Leuven	Aan J. Moretus	Latijn
101. (p. 653) 1603, 30 juni. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
102. (p. 655) 1603, 7 juli. Leuven	Aan J. Moretus	Frans
103. (p. 657) 1603, 22 juli. Leuven	Aan J. Moretus	Frans

104. (p. 659) 1603, 27 mei. Leuven Aan J. Moretus Frans
 105. (p. 661) 1603, 5 augustus. Leuven Aan J. Moretus Frans
 106. (p. 663) 1603, 12 augustus. Leuven Aan J. Moretus Frans
 107. (p. 667) 1603, 26 augustus. Leuven Aan J. Moretus Frans
 108. (p. 667²) 1603, 8 september. Leuven Aan J. Moretus Frans
 109. (p. 669) 1603, 16 september. Leuven Aan J. Moretus Frans
 110. (p. 671) 1603, 22 september. Leuven Aan J. Moretus Latijn
 111. (p. 673) 1603, 6 oktober. Leuven Aan J. Moretus Frans
 112. (niet gepag.) 1603, 19 okt. Leuven Aan J. Moretus Frans
 113. (p. 677) 1603, 21 oktober. Leuven Aan J. Moretus Frans
 114. (p. 681) 1603, 28 oktober. Leuven Aan J. Moretus Latijn
 115. (p. 683) 1603, 9 november. Leuven Aan J. Moretus Frans
 116. (p. 685) 1603, 11 nov. Leuven Aan J. Moretus Frans
 117. (p. 689) 1604, 3 januari. Leuven. Aan J. Moretus Frans
 118. (p. 691) 1604, 18 januari. Leuven Aan J. Moretus Frans
 119. (p. 693) 1604, 20 januari. Leuven Aan J. Moretus Frans
 120. (p. 695) 1604, 27 januari. Leuven Aan J. Moretus Frans
 121. (p. 699) 1604, 6 februari. Leuven Aan J. Moretus Latijn
 122. (p. 703) 1604, 16 februari. Leuven Aan J. Moretus, verzoek tot be-
 talen Frans
 123. (p. 705) 1604, 2 maart. Leuven Aan J. Moretus Latijn
 124. (p. 709) 1604, 13 maart. Leuven Aan J. Moretus Frans
 125. (p. 711) 1604, 7 juni. Leuven Aan Max. Vignacurtius Latijn
 126. (p. 713) 1604, 28 september. Leuven Aan J. Moretus, verzoek tot be-
 talen Frans
 127. (p. 719) 1604, 26 september. Leuven Aan J. Moretus Frans
 128. (p. 721) 1605, 17 januari. Leuven Aan J. Moretus Frans
 129. (p. 723) 1605, 5 februari. Leuven Aan Balthasar Moretus Latijn
 (uitg. in Lipsius J., *Epistolarum centuria IV miscellanea*, nr.
 LX)
 130. (p. 727) 1605, 14 april. Leuven Aan J. Moretus, verzoek tot be-
 talen Frans
 131. (p. 729-731) 1605, 17 juli. Leuven Aan Florentius van der Haer
 Latijn, kopij
 (uitg. in Lipsius J., *Epistolarum centuria V miscellanea*, nr.
 LXVII)
 132. (p. 737) 1605, 26 december. Leuven Aan J. Moretus Frans
 133. (p. 739) 1605, 26 juni. Leuven Aan Jacob de Damhoudere
 Latijn, kopij
 134. (p. 741) Quae in codicillis J. Lipsi P.M. ad D. Jo. Moretum spectant
 135. (niet gepag.) Drukklaar gemaakt blad voor L. Annaei Senecae ad
 Aebucium Liberalem de Beneficiis Liber Primus.
 136. (niet gepag.) 1605, 24 september. del Plano aan J. Lipsius Latijn

Er zijn dus 117 brieven en 19 bescheiden.

113 brieven werden geschreven door Lipsius :

103 aan Joh. Moretus, 2 aan Th. Poelman, 2 aan Balthazar Moretus, 1 aan Melchior Moretus, 1 aan A. del Rio, 1 aan Martina Moretus-Plantin, 1 aan Max. Vignacurtius, 1 aan Fl. Van der Haer en 1 aan J. de Damhoudere.

40 zijn in het Latijn, 72 in het Frans en 1 in het Nederlands geschreven.

3 brieven werden aan Lipsius gericht :

1 door Th. Poelman, 1 door A. del Rio en 1 door del Plano.

1 brief is van Melchior Moretus (aan Joh. Moretus)

104 brieven zijn nooit uitgegeven.

4 brieven zijn kopijen ; al de andere zijn autografen.

*
**

We publiceren hierna de tekst en de vertaling van de 44 Latijnse brieven, alsook de tekst van de enige Nederlandstalige brief. Ook een paar bescheiden worden afgedrukt, o.a. het uittreksel uit Lipsius' testament. De volgorde der stukken is die van de bundel, dus chronologisch.

Onze uitgave is diplomatisch : zij reproduceert de tekst van het origineel zo getrouw mogelijk, zonder iets te moderniseren. Ook de interpunctie is in de regel die van Lipsius en zijn correspondenten. Alleen werden de afkortingen door ons aangevuld en telkens aangeduid door middel van ronde haakjes. Slechts een paar flagrante fouten werden door ons verbeterd.

*
**

De kopijen van enkele brieven van Jan Moretus, die slaan op de hier gepubliceerde, bevinden zich in de delen XII en XIII van het Plantijns Archief. Wij hopen ze eerlang te kunnen publiceren, samen met de andere onuitgegeven Moretusbrieven aan Lipsius, die in hetzelfde Archief bewaard worden.

1. AAN THEODOOR POELMAN¹.

p. 385. Leuven, 1 juli 1576.

1 Mihi vero gratae litterae tuae, mi Pulmanne, et si vis me verum dicere,
 peccamus utrimque qui non saepius hoc genus officii exerceamus. Prae-
 sertim in locis et vicinis et ad litteras mittendas opportunis. Falken-
 burgii litteras sero accepisse me doleo. Quid enim putabit amicus ille,
 5 in tam diuturno silentio meo nisi se neglectum. Quod certe secus est,
 et amo Falkenburgium, et memoriam eius, ut unius amici, colo. Cui
 non liberalius prospectum a Redigero esse miror, et indignor. Siquid
 de rebus eius certius habes, gratum feceris si indicabis. Ego totus nunc
 in Epistolicis meis Quaestionibus eram. Quas ante septimanas aliquot mi-
 10 sissim nisi casu nactus exemplar optimum Livii essem. Itaque multa iis
 Liviana attexo. Mittentur ad Plantinum nostrum ut spero cis paucos
 dies. Tuae Musae quid agant cupio scire, et metuo ne idem accidat tibi
 quod mihi ut langueant in hoc tumultu omnium rerum. Nicolaum Stur-
 rionem et ipsius caussa et tua gratia libenter habebo in meis. Vale, mi
 15 Pulmanno. Lovanii, Kal. Julii MDLXXVI.

Tuus Justus Lipsius

Adres: Ornatissimo et
 doctissimo viro
 Theodoro Pulmanno
 amico opt(imo)
 Antverpiae

1

Uw brief was mij waarlijk welkom, mijn waarde Pulmannus; en als gij wilt, dat ik het naar waarheid zeg, wij zondigen beiden, dat wij elkaar niet méér deze dienst bewijzen. Vooral daar wij ons in naburige plaatsen bevinden, die tevens geschikt zijn om elkaar brieven te zenden. Het spijt mij, dat ik de brief van Falkenburgius zo laat ontvangen heb. Wat kan die vriend bij zo'n lang stilzwijgen van mijn kant anders denken, dan dat hij verwaarloosd wordt. Wat beslist niet zo is, want ik houd van Falkenburgius en ik denk aan hem als aan één van mijn beste vrienden. Ik ben verwonderd, dat Redigerus niet milder voor hem gezorgd heeft en ik ben er verontwaardigd over. Indien gij iets met zekerheid over hem weet dan zou ik dankbaar zijn, indien gij het mij liet weten. Ik was tot op heden volop bezig met mijn „Epistolicae Quaestiones”. Ik zou deze reeds enkele weken geleden gezonden hebben, indien ik niet toevallig een voortreffelijk exemplaar van Livius gevonden had. Daarom voeg ik er nu heel wat over Livius aan toe. Over enkele dagen zal ik ze aan onze vriend Plantin kunnen zenden, hoop ik. Ik wens te weten wat uw Muzen zoal doen en ik vrees, dat u hetzelfde zal gebeuren als aan mij, namelijk dat zij in deze algemene verwarring verkwijnen. Ik zal Nicolaas Sturio omwille van hem-

(1) Uitgegeven : *Correspondance de Christophe Plantin, publ. par J. Denucé. V. Antw., 1915, p. 183-184, nr 731.*

zelf en van uw vriendschap graag tot mijn vrienden rekenen. Vaarwel, mijn waarde Pulmannus. Leuven, 1 juli 1576.

Uw Justus Lipsius

Aan mijn zeer goede vriend de doorluchtige en zeer geleerde heer Theodoor Poelman, te Antwerpen.

2. THEODOOR POELMAN AAN JUSTUS LIPSIUS¹.

p. 385. Antwerpen, 18 juli 1576.

(onderaan op hetzelfde blad van de vorige brief).

1 S(alutem) D(ico). Nihil hoc tempore, mi Lipsi, erat quod ad te scriberem, nisi hesterno die Raphalengius tui studiosissimus te in veteri tuo Juvenalis exemplari eius vitam reperisse mihi indicasset: quam si ad me miseris operam dabo, ut Juvenali addatur. In tribus enim meis, neque
5 in aliis quibus usus sum, nullam vitam adscriptam inveni. Si aliqua in re tibi vicissim gratificari possum, maius mihi dare beneficium nullum poteris, quam id ut a te intelligam. Ego quid agam, ne nescius esses, meas annotationes in Horatium, partim ex vetustis codicibus, partim ex doctissimorum virorum scriptis, praesertim Turnebi, quod ille fere
10 ab aliis non animadversa explicet, collectas, me absolvisse te scire volui. A Falkenburgio, amico meo veteri, cum litteras accepero, te de iis rebus, quas ad me perscripserat, certiores reddam. D. Ludovico Carrioni, et Nicolao Sturioni a me salutem. Vale, mi Lipsi. Antverpia, XIIX julii MDLXXVI.

Tuus Theod. Pulmannus

2

Ik groet u. Mijn waarde Lipsius, ik zou deze maal niets gehad hebben om u te schrijven, indien gisteren Raphelengius, uw zeer goede vriend, mij niet had gezegd, dat gij in uw oud exemplaar van Juvenalis diens levensbeschrijving gevonden hadt: als gij die aan mij zondt, zou ik er voor zorgen, dat ze aan mijn uitgave van Juvenalis toegevoegd wordt. Want in mijn drie exemplaren, noch in de andere, die ik gebruikt heb, heb ik een levensbeschrijving gevonden. Als ik u op mijn beurt met iets genoeg kan doen, mij kunt ge geen grotere dienst bewijzen, dan dat ik dit van u zou vernemen. Opdat gij zoudt weten wat ik doe: ik ben klaar met het samenbrengen van mijn nota's op Horatius, gedeeltelijk uit oude handschriften, gedeeltelijk uit de geschriften van zeer geleerde mannen, hoofdzakelijk uit die van Turnebus, omdat deze uitlegt wat door anderen zo goed als over het hoofd werd gezien; dat wou ik, dat gij zoudt weten. Wanneer ik van Falkenburgius, mijn oude vriend, een brief ontvang, zal ik u van hetgeen hij meedeelt op de hoogte brengen. Groet Ludovicus

(1) Uitgegeven: *Correspondance de Christophe Plantin, publ. par J. Denucé. V. Antw., 1915, p. 184-186.*

Carrio en Nicolaas Sturio van mij. Vaarwel, mijn waarde Lipsius. Antwerpen, 18 juli 1576.

Uw Theod. Poelman

3. AAN THEODOOR POELMAN¹.

p. 391. Leuven, 7 augustus 1576.

J. Lipsius Theodoro Pulmanno suo S(alutem) D(icit).

- 1 Vitam Juvenalis descriptam mitto, mi Pulmanno; misissem libens exemplar ipsum, si id in mea manu esset. Sed usu tantum, meum fuit: re et mancipio, Petri Divaei. Contuli totum et in Juvenalis sententia non pauca adnotavi, quae inserentur Epistolicis meis, Epistola ad te. Eas
5 quando Plantinus impressurus sit, ut hae turbae labuntur, nescio. Spero tamen non cessabit. Vale, mi Pulmanne, et Lipsium tui amantem scito. Scribe siquid de Falkenburgio.

Vita Juvenalis ex mans. P. Divaei.

- Junius Juvenalis Aquinas fuit. Qui ad mediam fere aetatem declamavit; et in Paridem Pantomimum apud aulam Imp. Domitiani in deliciis quosdam versus non absurde composuit. Hos scilicet:

Quod non dant proceres, dabit histrio. Tu Camerinos

Tu Barcas, tu nobilium magna atria curas.

Praefectos Pelopaea fecit, Philomela tribunos.

- 15 Hi versus aliquantum tempus Imperatoris auditum latuerunt: sed postea cum hoc opus aggrediretur, occasione accepta in quadam Satyra, sc. hac, „Et spes et ratio studiorum in Caesare tantum” satis competenter eos inseruit. Quibus publicatis Domitianus sentiens sua tempora denotari, pudore et ira correptus, quomodo Juvenalem deprimeret, excogita-
20 vit. Sed cum tantae auctoritatis virum publice perimere non auderet, militibus Ro(manis) in extremas Aegypti partes in expeditionem tendentibus, illum praefecit. Juvenalis vero primum hoc opus peregit unde in ultima Satyra multa de militaribus officiis scripsit, ut in exercitum ituros animaret. Deinde profectus est: tandem causa profectionis comperta,
25 taedio et agore vitam finivit.

De Juvenalis aetate, et quibus Impp. vixerit, scripsi quaedam in Epistolicis, quae videbis. Vale. Lovanii, VII Idus Augusti MDLXXXVI.

Adres: Ornatissimo et doctissimo
viro Theodoro Pulmanno amico.
Antverpia(m).

3

J. Lipsius groet Theodorus Pulmannus.

Ik zend u een afschrift van het leven van Juvenalis, mijn waarde Pulmannus, en ik zou graag het boek zelf gezonden hebben, indien het in mijn bezit was. Maar ik had het slechts in gebruik, het was het eigendom en het

(1) Uitgegeven: *Correspondance de Christophe Plantin*, publ. par J. Denucé. V. Antw., 1915, p. 190-191, nr 734.

bezit van Petrus Divaeus. Ik heb alles vergeleken en niet weinig nota's gemaakt op de inhoud van het werk van Juvenalis, om ze in te lassen in mijn „Epistolicae” en wel in de brief aan u. Wanneer zal Plantin die kunnen drukken? In de troebele tijden die nu heersen, ik weet het niet. Ik hoop nochtans dat hij er niet zal van afzien. Vaarwel, mijn waarde Pulmannus en weet dat Lipsius uw vriend is. Schrijf als gij iets weet van Falkenburgius.

Leven van Juvenalis uit het manuscript van J. Divaeus.

„Junius Juvenalis was van Aquinum geboortig. Tot bijna in de helft van zijn leven was hij rhetor; op de pantomimespeler Paris aan het hof van keizer Domitianus, schreef hij enkele speelse en niet onaardige verzen, namelijk deze:

*Wat de vooraanstaanden niet geven, zal de toneelspeler geven,
Gij begeeft u naar de Camerini, de Barcd's, de grote huizen van de edelen,
Maar Pelopaea maakt prefecten en Philomela tribunen.*

Deze verzen bleven enkele tijd verborgen voor het oor van de keizer; maar later, toen hij dit werk (de Satiren) begon en de gelegenheid zich voordeed, werden zij op zeer gepaste wijze opgenomen in een Satire, namelijk deze: „Et spes et ratio studiorum in Caesare tantum...”. Wanneer ze in omloop waren gekomen en Domitianus beseftte dat zijn tijd gebrandmerkt werd, werd hij door schaamte en woede meegesleept en bezon hoe hij Juvenalis tot zwijgen zou brengen. Maar daar hij een man van zo groot aanzien niet openlijk durfde uit de weg ruimen, stelde hij hem aan het hoofd van de Romeinse soldaten, die een veldtocht ondernamen naar het verst afgelegene deel van Egypte. Juvenalis maakte echter eerst dit werk af, vandaar dat hij in de laatste Satire veel over de legerdienst schreef, om hen, die naar het leger gingen, aan te sporen. Daarna rukte hij op: eindelijk, toen hij de oorzaak van zijn vertrek vernomen had, maakte hij in walging en angst een einde aan zijn leven.”

Over de tijd van Juvenalis en over de keizers onder dewelke hij leefde, schreef ik een en ander in de „Epistolicae”, dat gij zult lezen. Vaarwel. Leuven, 7 augustus 1576.

Aan mijn vriend de doorluchtige en zeergeleerde heer Theodoor Poelman, te Antwerpen.

5. AAN JAN MORETUS.

p. 395. Zonder plaats, noch datum. Met een latere hand bijgeschreven: 1589.

- 1 Tibi, Johannes Moretus, pro amicitia quae mihi cum Plantino, (heu, quondam meo) et Plantinianis est ac fuit, tibi inquam, permitto, uti hos libros DE CRUCE et in eos NOTAS typis tuis excudas ac divulges. Nequis alibi alius praeter te, cupio sive jubeo, ex lege quam magnus
 - 5 Caesar dixit. Justus Lipsius.
- Index capit(um) sub finem.

Adres: D. Johan(n)i Moreto
typographo

5

Aan u, Jan Moretus, omwille van de vriendschap, die mij met Plantin (helaas, wijlen mijn vriend) en met zijn afstammelingen verbindt en verbond, aan u, zeg ik, geef ik de toelating deze boeken „Over het Kruis” en de bijhorende nota's met uw letters te drukken en ze te verspreiden. Ik wens en beveel, dat niemand behalve gij het ergens zou doen, volgens de wet welke de grote Keizer heeft uitgevaardigd.

Justus Lipsius.

De tafel van de hoofdstukken komt achteraan.

Aan de Heer Johannes Moretus, drukker.

6. AAN JAN MORETUS¹.

p. 397. Leiden, 31 oktober 1584.

1 Care mi Moreto, dignus eras obiurgari: et acriter me paraveram. Sed emollierunt me nuncii isti laeti, quos sero accepimus, de partu uxoris tuae et urbe iterum aperta. Deus illam sanet et firmet cum sua prole, et urbi vestrae largiatur ex his turbis quietem. Sed de munere: non debebas
5 tale aliquid mihi. Scito enim certe eam amicitiam mihi esse cum socio tuo, tam auctam imo tam sanctam ut Plantinianos omnes vivo illo mortuoque sim amator. Nec donis aut muneribus inter nos opus, tanquam externos. Censeri enim volo tanquam e domo. Hoc reipsa, Deo volente, ostendam semper. Ceterum quin munus tamen ipsum gratum
10 mihi fuerit, negare non possum; quia opportunum valde studiis meis et aptum. Diu iam est cum tale annuariolum desidero ad comparandas meas schedas. Nec mitti ad me gratius aliquid potuit ex ullo auro vel argento. Constantiae versionem in litteris suis probat valde Cornhertius, ille sermonis nostri magnus censor: spero et alii. D. Ortelio amicam
15 ex me salutem velim dici, et gratias agi pro co(mmu)nicata parte epistolae Monavianae. Scripsissem ad eum: vetat hic languor et morbus, qui duos menses iam me tenuit. Etsi enim adsurgo interdum, tamen mox recido: nec satis scio quis futurus exitus istius adfectus. In hepate enim et liene videtur. Hoc scio, aequissimo animo me laturum quidquid
20 immittet magnus ille Deus. Cui te, mi Morete, cum uxore tua et familia o(m)ni co(m)mendo. Saluta Fr. Raphelengium et alios amicos. Leidae, ult. Octobris 1584.

Tuus vere et ex a(n)i(m)o
J. Lipsius

Adres: D. Moreto

6

Mijn beste Moretus, gij verdient, dat ik u zou berispen en ik maakte mij er reeds met vuur toe klaar. Maar die vreugdevolle tijdingen, die wij vrij

(1) Uitgegeven: *Correspondance de Christophe Plantin, publ. par J. Denucé. VII. Antw., 1918, p. 171-172, nr 1028.*

laat ontvingen, over de bevalling van uw vrouw en over de stad die terug open is, hebben mij zachter gestemd. Moge God gene gezond en sterk maken, samen met haar kind en moge hij aan uw stad de rust schenken na al die troebelen. Maar nu over het geschenk; zo iets waart gij mij niet schuldig. Weet voorzeker dat deze vriendschap, die mij met uw schoonvader verbindt, zó groot, ja zelfs zo heilig is, dat ik al de leden van de familie Plantin zowel bij zijn leven als na zijn dood zal beminnen. En tussen ons zijn geen gaven of geschenken nodig, alsof wij vreemden waren. Want ik wil aangezien worden als iemand van het huis. En zo God het wil, zal ik mij inderdaad steeds als zodanig tonen. Maar voor het geschenk zelf was ik zeer dankbaar, dat kan ik niet loochenen, omdat het zeer geschikt en passend is voor mijn bezigheden. Want reeds lang verlang ik zo'n kalender om mijn bescheiden te ordenen. En er kon mij niets aangename, zelfs in goud of zilver, gezonden worden. De vertaling van de „Constantia” wordt door Coornhert, die een strenge rechter van onze geschriften is, in zijn brieven zeer geprezen; ik hoop, dat ook anderen ze zo zullen beoordelen. Ik zou graag willen, dat gij de heer Ortelius een vriendelijke groet van mij overbracht en hem dankte voor het deel van de brief van Monau, dat hij mij doorgaf. Ik zou hem geschreven hebben, maar deze loomheid en ziekte, die mij reeds sinds twee maanden vasthoudt, belet het mij. Immers, als ik nu en dan herstel, „herval” ik nochtans spoedig daarop en ik weet eigenlijk niet wat het einde van deze aandoe-ning zal zijn. Het schijnt iets te maken te hebben met de lever en de milt. Maar dat weet ik wel, dat ik met onverstoord gemoed zal dragen, al wat de grote God mij zendt. Aan wie ik u, mijn waarde Moretus, met uw vrouw en heel uw gezin aanbeveel. Groet F. Raphelengius en de andere vrienden. Leiden, 31 oktober 1584.

Oprecht de uwe en van ganser harte,
J. Lipsius.

Aan de Heer Moretus.

7. AAN JAN MORETUS.

p. 399. Leiden, 26 september 1590.

- 1 J. Lipsius Joh. Mourentorffio S(alutem) D(icit).
 Accepi epigrammata funebria in mortem et memoriam soceri tui et
 unici nostri amici Plantini. Quae libens vidi, uti om(n)ia quae ad
 famam et meritissimam laudem eius viri spectant. Amo studium secre-
 5 tarii vestri Bochii et laudo ingenium natum factumque ad has quoque
 artes. Ego affectu iampridem aliquid facio, nondum effectum praebeo.
 Quia scio vix grata esse posse quae prodeunt ex hoc loco. Si deus vale-
 tudinem et vitam dat, medebimur ac spero me (tibi dictum scriptumque
 esto) brevi et sub aestatem primum fore in finibus Germaniae. Ad
 10 eam rem, si opus erit, non consilio tantum tuo sed auxilio quoque
 utar. Nam ego me tibi amicum esse volo, et uti te pro tali. Pecunia XII
 florenorum mihi promissa est a Raphele(n)gio affine tuo et dabitur ex
 meo voto. Habeo pro recepta. Uno verbo, si quid pro te aut Plantinianis
 possim, Lipsio utimini. Saluto matrem tuam, id est viduam, uxorem

15 tuam et amicos. Lugd(uni) Bat(avorum) VII kal. octobris MDXC.

Inclusam D. Ortelio utramque dabis.

Adres: Ornatissimo et prudentissimo viro

Johanni Mourentorffio

Antverpiae

Inde Cammerstraet in den gulden passer

7

J. Lipsius groet Jan Moerentorf.

Ik ontving de rouwgedichten gewijd aan de dood en de nagedachtenis van uw schoonvader, mijn onvervangbare vriend Plantin. Ik zag ze met vreugde, zoals alle dingen die de faam en de meer dan verdiende lof van deze man verkondigen. Ik houd van het literair werk van uw secretaris Bochius en heb veel lof voor het ingeboren en verder uitgebouwd talent waarvan hij blijk geeft, ook voor deze kunst. Uit genegenheid ben ik reeds lang bezig iets te schrijven, maar het resultaat leg ik nog niet voor, omdat ik weet, dat wat uit deze plaats komt, moeilijk aanvaard wordt. Indien God mij gezondheid en leven geeft, zullen wij hieraan verhelpen en ik weet, dat ik (ik wens het u te zeggen en te schrijven) eerlang en wel omstreeks de volgende zomer, in Duits gebied zal zijn. Hiervoor, indien het nodig mocht zijn, zal ik niet alleen gebruik maken van uw raad, maar eveneens van uw hulp. Want ikzelf wil ook voor u een vriend zijn en u als dusdanig gebruiken. Een som van twaalf florijnen werd mij beloofd door uw zwager Raphelengius en zal mij zodra ik het verlang uitgekeerd worden. Ik houd ze voor ontvangen. In één woord, indien ik iets voor u of voor de familie van Plantin kan doen, doet beroep op Lipsius. Ik groet uw moeder, dat wil zeggen de weduwe, uw vrouw en de vrienden.

Leiden, 26 september 1590.

Geef de beide ingesloten (brieven) aan de heer Ortelius.

Aan de doorluchtige en zeer wijze heer Johannes Moerentorf.

In de Cammerstraet, in den Gulden Passer te Antwerpen.

8. AAN JAN MORETUS.

p. 401. Leiden, 13 januari 1591.

- 1 S(alutem) P(lurimam). Scripsi iam bis de co(m)meatu impetrando pro amico, sed ecce posteriores cogitationes sapientiores. Et si nondu(m) perfecta res sit, potest tuto omitti: si facta, bene est. Non quia consilium mutarim de profectioe, sed ut libere tecum agam, quia tunc delibera-
- 5 bam an non occulte iter facturum esse per Campiniam vestram in Leodiensem agrum et ad fontes. Nunc certum mihi est in Germaniam recte ire, atque ita minus egere videor co(m)meatu, non quidem tam cito. Si tamen, ut dixi, res iam perfecta est: gratum id habeo et ratum, trans-
- mitte. Erit usui sed magis si uxoris quoque mentio facta esset. Nam illa
- 10 videtur anhelare ut semel excurrat ad amicos. Sed fortasse non tam cito. INSTITUTIONEM EPISTOLICAM nunc edidimus, quia metus erat ne in Germania ederetur. Alioqui(n) non illa mihi mens. Ego, cum in Ger-

mania ero, privilegium deo volente, impetrabo, contra istos qui omnia recidunt et imitantur. Velleium nunc excudebant et in eum Animad-
 15 versiones meas, quia textus iam ante annum coeptas esset et non nisi cum da(m)no eorum deserendus. Mitto ad te duos aut tres libellos dan-
 dos quibus videbitur. An R(everendissi)mo? Illi imprimis, si gratos fore putabis. Sum nunc in alio et maiore¹ opere, quod si perficio, audeo dicere utilius nihil editum in re litteraria a multis annis. FACEM
 20 HISTORICAM apello et erit velut Co(m)mentarius expedita via atque ordine ad o(mn)es Historicos imo scriptores antiquos. Vale, vir amice, et saluta tuam et socram aliosque amicos. Lugd(uni) Bat(avorum) Idibus Januarii 1591.

Tuus J.L.

Adres: D. Mourentorffio

8

Vele groeten. Ik heb reeds tweemaal geschreven over het verkrijgen van een vrijgeleide voor uw vriend, maar ziehier enkele wijzere overdenkingen, die daarna gekomen zijn. Indien de zaak nog niet in orde is, dan mag ze gerust achterwege gelaten worden; indien het wel gedaan is, is het goed. Niet omdat ik van mening veranderd ben inzake mijn vertrek, maar, om vrijelijk met u te handelen, omdat ik toen bedacht of ik niet onopvallend door uw Kempen zou trekken naar het Luikse en naar de bronnen. Nu ben ik zeker dat ik rechtstreeks naar Duitsland zal gaan — en zo komt het voor, dat ik minder behoefte heb aan een vrijgeleide — echter niet zo vlug. Indien echter, zoals ik zegde, de zaak reeds in orde is, dan dank ik u daarvoor en ga er mee akkoord, zend het maar. Het zal kunnen dienen, maar vooral indien ook mijn vrouw er op vermeld is. Want zij schijnt vurig te wensen er eens en voor goed op uit te trekken naar de vrienden. Maar wellicht niet zo vlug. Wij hebben de INSTITUTIO EPISTOLICA nu uitgegeven, omdat er vrees was, dat ze in Duitsland zou uitgegeven worden. Anders was dit niet in mijn gedacht gekomen. Wanneer ik in Duitsland zal zijn, zal ikzelf, zo God het wil, een privilegie kunnen verkrijgen tegen hen, die alles nadrukken en nabootsen. Men heeft nu Velleius gedrukt (en mijn commentaar op hem), omdat de tekst reeds langer dan een jaar begonnen was en het hen zou schaden er van af te zien. Ik zend u twee of drie boekjes om ze te schenken aan wie het u goeddunkt. Aan de Zeer Eerwaarde? Aan hem het eerst, als gij denkt dat hij er prijs zal op stellen. Ik ben nu bezig met een ander en groter werk, waarvan ik, indien ik het afmaak, zal durven zeggen, dat er niets nuttigers in de literatuur uitgegeven werd sinds vele jaren. Ik noem het de FAX HISTORICA en het zal zijn als een commentaar langs een eenvoudige en ordelijke weg, werkelijk op al de antieke geschiedschrijvers. Vaarwel, mijn vriend, en groet uw vrouw en uw schoonmoeder en de andere vrienden. Leiden, 13 januari 1591.

Uw J.L.

Aan de Heer Moerentorf.

(1) *maiore e maiori correxi.*

9. AAN J. MORETUS.
p. 403. Keulen, 28 april 1591.

J. Lipsius J. Mourentorffio S(alutem) d(at).

- 1 Subitus fuit discessus Dresselerii tui, atque ideo per eum non scripsi. Sed et alia caussa fuit differendi, ut certius aliquid de rebus consiliisque meis possem scribere. Scito igitur, mi Mourentorffi, nos venisse Coloniae eo animo ut recta ad fontes Spadanos pergeremus, quiescendi
5 caussa et valetudini (si Deo ita visum esset) firmandae. Sed ecce ita multa hic audimus de periculis viarum, ut sapienti non sit co(m)mittere se in illud iter, quod non solum milites infestant sed praedones et latrones ab omni parte. Ambigo igitur an non iturum (et si invitus et cum molestia) retrorsum me flectam et Confluentiam regrediar, atque
10 illinc Treveros fortasse et ad loca propiora vobis. Mihi decretum est in finibus Belgii paullisper haerere, in otio et solitudine agere, et videre si non exitum saltem inclinationem bellorum istorum. Cur ultra sim in partibus? Praesertim cum animus meus (nec tu ignoras) partibus aut factionibus nunquam fuerit addictus. Magis sapimus. Plura de consilio meo alias: quod cupio celari a te, quia divulgari parum adhuc
15 tutum. Uxor et res meae sunt apud Batavos, uti non ignoras. Dedi negotium ut quaedam e meis ad vos transmittentur. Rogo uti recipias et fideliter asservires, donec nuncium a me habeas quo ea mittas. Hoc gratius aut opportunius facere nihil mihi potes, et quod ego vicissim
20 omni occasione rependam et agnoscam. Ad amicos certa de caussa nondum scribo: rogo tam uti D. Ortelium a me salutes, idemque uxorem tuam, socram et familiam universam. Brevi, ut dixi, plura, et tum quoque ad amicos. Vale, mi amice. Coloniae Ubiorum, IIII kal. Maiias MDXCI.
- 25 Litteras co(m)meatas sive passeportus accepi, quod expensum est uxor mea refundet et siquid aliud meo nomine expendes.
(*in margine:*) Has ad uxorem rogo te uti seorsim nuncio aut nunciae tradas, et cures ipsi reddendas in manum, et siquid volet respondere, te curaturum.

Adres: Au seigneur Jan Mourentorff
imprimeur et libraire à Anvers.

J. Lipsius groet J. Moerentorf.

Uw Dresselerius ging zo plotseling weg, dat ik hem geen brief kon mee-geven. Maar er was ook nog een andere reden om het schrijven uit te stellen, te weten dat ik met meer zekerheid over mijn zaken en plannen zou kunnen schrijven. Weet dan, mijn waarde Moerentorf, dat wij te Keulen toegekomen zijn in zulke stemming, dat wij dadelijk naar de bronnen van Spa zouden verder gaan, om er te rusten en onze gezondheid, zo God het wil, te verbeteren. Maar ja, wij hebben zoveel gehoord over het gevaar op de wegen, dat het niet wijs zou zijn zich te wagen op zulke weg, die niet alleen door de soldaten onveilig wordt gemaakt, maar ook

door dieven en rovers van alle kanten. Ik twijfel of ik mij niet opnieuw (hoewel tegen mijn zin en met moeite) in de omgekeerde richting zou wenden en zou terugkeren naar Koblenz en vandaar wellicht naar de streek van Trier en naar plaatsen, die dichterbij u gelegen zijn. Ik heb besloten een tijdje binnen de grenzen van België te blijven, rustig en teruggetrokken te leven en te zien of er geen einde of tenminste een kentering aan deze oorlogen komt. Waarom zou ik mij langer in deze twisten mengen? Vooral omdat mijn geest (en dat weet gij) zich nooit bij partijen of sekten heeft aangesloten. Wij zijn wijzer dan dat. Meer nog over mijn plannen, waarvan ik verlang, dat gij ze zoudt geheim houden, omdat het nog niet veilig is ze bekend te maken. Mijn vrouw en mijn bezittingen zijn nog bij de Hollanders, zoals gij wel weet. Ik heb last gegeven, dat een en ander van mijn bezittingen naar u zou overgebracht worden. Ik vraag u, dat gij het zoudt aanvaarden en trouw zoudt bewaren, tot gij een bericht van mij ontvangt, waarheen gij het moet zenden. Gij kunt niets doen, waarvoor ik u dankbaarder zou zijn en dat beter van pas zou komen en dat ik (niet) op mijn beurt bij elke gelegenheid zou vergelden en dankbaar gedenken. Ik schrijf nog niets aan de vrienden over deze zaak, maar ik vraag u om heer Ortellius van mijnentwege te groeten, alsook uw vrouw, uw schoonmoeder en heel de familie. Eerlang, zoals ik zegde, meer nieuws en dan ook aan de vrienden. Vaarwel, mijn vriend. Keulen, 28 april 1591.

Ik vraag u, deze brief voor mijn vrouw afzonderlijk met een bode (man of vrouw) te willen meegeven en er voor te zorgen dat hij haarzelf in de hand gegeven wordt en, indien zij iets wil antwoorden, ook daarvoor te willen zorgen.

Ik heb de geleibrieven of paspoorten ontvangen; wat er te betalen is, zal mijn vrouw terug storten, ook als gij iets anders in mijn naam bekostigt. Aan de heer Jan Moerentorf, drukker en boekhandelaar te Antwerpen.

10. AAN ANTONIUS DEL RIO.

p. 405. Mainz, 14 april 1591.

1 Reverende pater,

Amor noster vetus et verus non permittit ut te celem facinus grande quod patravi. Dei benignitate eripui me e laqueis quibus implicabar, et salvus atque incolumis perveni in Germaniam ad Patres vestros.

5 Mentior, salvus. Aeger perveni et pressus pondere peccatorum. Sed Dei misericordia, ope Patrum, illis quoque me liberavit et hoc unum superest ut perseverem in bona via et firmo eam pede calcem. Juva o me tuis precibus: tu, inquam, qui ad hanc me in parte duxisti, post cuius salutare litteras Deum iterum iratum habeam si unquam con-

10 quievi. Nocte et die me fodit ille stimulus, nec ipse somnus mihi nisi per insom(n)ia inquietus. Deo gratia esto, qui invitum quasi et reluctantem sic eduxit et posuit in locis ubi mihi, ecclesiae et reip(ublicae) possim esse utilis. Quod serio recipio me(illo adjuvante) facturum. Sum nunc apud patres Moguntiacy et inter primas curas habui ut haec

15 paucula ad te exararem. Laetare frater qui vere fratrem et amicum

recepisti et ignosce omnia praeterita, ita Deus tibi quoque ignoscat. Precibus tuis et Patris Orani me commendo serio, serio: Quem participem facere huius nuncii potes, sed solum. Nam divulgari non expedit, quia uxor, familia et resculae meae etiam nunc sunt apud Hollandos. Brevi
 20 eripiam et palam bonis me reddam. Ora, ora pro me. Moguntiacy,
 XIII April(is) MDXCI.

Nunc demum tuus
 vere frater
 J. Lipsius

(p. 408) *Adres:* Reverendo et doctissimo
 viro P. Antonio Del Rio
 sacerdoti Societatis Jesu
 Leodiu(m)

10

Eerwaarde Pater,

Onze oude en hechte vriendschap laat mij niet toe, dat ik u de belangrijke stap, die ik gedaan heb, zou verbergen. Dank zij Gods welwillendheid heb ik mijzelf ontrukkt aan de netten, waarin ik gevangen was en gezond en ongedeerd ben ik in Duitsland aangekomen bij de Paters van uw orde. Gezond is niet de waarheid! Ik kwam ziek toe en gedrukt onder de last van mijn zonden. Maar Gods barmhartigheid, met de hulp van de Paters, heeft mij ook hiervan verlost en dat ene blijft er mij nog over: te volharden op de goede weg en hem te bewandelen met vaste voet. Help mij toch met uw gebeden: gij, zeg ik, die mij gedeeltelijk tot deze stap leidde; na uw heilzame brief zou ik God opnieuw vertoornd hebben, indien ik nog ooit rust had gevonden. Bij dag en bij nacht stak mij deze prikkel en ik kende geen slaap meer tenzij een onrustige, afwisselend met slape-loosheid. Gode zij gedankt, die mij, haast ondanks mijzelf en tegenstribbelend, heeft weggeleid en gebracht in plaatsen waar ik voor mijzelf, voor de kerk en voor de staat kan nuttig zijn. Wat ik met Zijn hulp stellig beloof te doen. Ik ben nu bij de Paters te Mainz en het was een van mijn eerste zorgen deze weinige woorden aan u te schrijven. Verheug u als een broeder, gij hebt naar waarheid een broeder en een vriend terug ontvangen; vergeef al wat voorbij is, en moge God u daarom ook vergiffenis schenken. Ik beveel mij allerernstigst aan in uw gebeden en in die van Pater Oranus: aan hem kunt gij de inhoud van deze brief mededelen, maar hem alleen; want ruchtbaarheid is nog niet aangeraden, omdat mijn vrouw, mijn gezin en mijn bezittingen nu nog in Holland zijn. Eerlang zal ik ze vandaar weghalen en ik zal mij openlijk terug bij de goeden aansluiten. Bid, bid voor mij! Mainz, 14 april 1591.

Nu eindelijk in waarheid uw broeder,
 J. Lipsius.

Aan de Eerwaarde en Zeergeleerde Heer Pater Antonius Del Rio, priester van de Societeit van Jezus, te Luik.

11. A. DEL RIO AAN J. LIPSIUS.

p. 406. Luik, 2 mei 1591.

- 1 Ἔσται μὲν εὖ. Facinus praeclarum, dignum viro, dignum sap(ien)te, dignum Ch(ristia)no. Laetari me dicam, triumpho. Beavit me epistola illa tua, quam scripta(m) Moguntiaci XIII April(is) rec(ep)i Kal. Maii. Digitum Dei agnosco, nec aliter potuisses ta(m) valida, tam mul-
- 5 tiplicia vincula disrumpere. Ἀχαριστία fugienda, in tam benignum, tam misericordem, quod induxerit, quod perduxerit. Equidem sic tuo, ut meo nomine agam continuas (gratias) obsecrabo, quod petis; instabo precibus et sacrificiis ut suum ille beneficium tueatur. Memineris tantum constantiae: dimidium facti sic coepisse: sed irritum dimidium, nisi
- 10 tela pertexas. Respexit tandem paternus ille oculus. Tu tantum ne retro non diffido, sed qua amo vel securo metuo. Ne respice Pentapolim; cui tandem divina non deerit ultio, et tarditatem gravitate compensabit. illam evasisti, cave ne cum illa(m) respicias in salis statuam sterilem (muteris). Flores video natas, serpens insidiabitur calcaneo: caput con-
- 15 tere. cave a subsestis falsorum amicorum. futuri qui reducere conentur. Perage tecum, aio, illorum dolos et vim. Ah ne credas non tutus reditus, unde intutus exitus. Praepara, ait ille, cor ad tentationem: dicto id omni ad viam rectam ex diverticulis redeunti. Natus in corde tuo Jesus; fuge Herodem, ne parvulum necet. fuge in latebras non
- 20 Aegypti (quas effugisti), sed maceriae vulnere Ch(rist)i. Instat acre certamen, ne dubita! Ringentur, fremet, omnia conabuntur; non Albionie modo, cum sua Herodiade; sed et despecti hospites. de quibus ita tamen meritis, ut tuis iniqui esse non debeant, nisi cognatud sibi elementum imitentur, saevum, turbulentum, infidum, sed in Ecclesiae
- 25 arca tutus contemne diluvium. boves iratas sine vanis cornua ventis iactare, πολλὰ μάτην κεράσσειν ἐς ἕρα θυμήναντα. Praeclare Atticus ille meditans †...† contemnit adversarios bonorum et iustitiae, πρὸς ταῦτα κλέων καὶ παλαμάσθω, καὶ πᾶν ἐπ' ἔμοι τεκταινέσθω. Τὸ γὰρ εὖ μετ' ἔμοῦ, καὶ τὸ δίκαιον Ἐύμαχον ἔσται.
- 30 Multa manent, principio aspera; si quid asperum dici debet, pro animae vita, quae sola vitalis. Quo fuisti lentior, hoc nunc (quaeso) propositi ut sis tenacior. Nihil durum, si duras, neque serum, si serium. Augustinum tibi propone, quamdiu reluctatus? propone Apostolum. ictus ille et prostratus prius. sed uterque postea qualis athleta? quas hostium
- 35 strages dedere? quid illos a caritate Christi potuit separare? Tibi Deus multa contulit ingenii, iudicii, eruditionis et eloquentiae dona, sed dedit iis ut utare ad gloriam suam, ad Ecclesiae sponsae Christi defensionem, ad reip(ublicae) ornamentum, ad multorum utilitatem, ad tuam salutem, non ad ambitionem aut inanis gloriae auram fallacem, te posuit in hisce locis, imo peperit et genuit de novo in novam lucem et gratiae
- 40 vitam. Recepi te, quem amiseram; qui perierat, rediit frater. Praeterita petis ignoscam? qua tu me in re offendisti, veli offendere potuisti? Numquam id credidi, numquam amicitiam abrupti. si quid alii de me

14 muteris (vel convertaris) addidi. A.G.

aliter, noli credere; erant nonnulla in tuis, quae maluissem non edita; dicta incautius; nonne possunt emendari? alicubi perstringebar. † In
 45 me... fortes quae... iam ante... Plantino da... nondum edita... quaedam asperius... sed non in te aliud est in cen... aliud in personam... †¹ nugae istae, nugae merae. non placent qui propter huiusmodi litterarias dissensiones minus amici semel amicis, amicus fui, sum, ero. (...)² itaque satisfactionem praetermittere: sed sive quid fuit exulcerationis,
 50 sive non fuit, sincere et vere istud ἀμνήσεω. Curemque ut qui dissidium quaerebant, si apud te quaesivere, nam apud me nulli: intelligant amicitiae officia intermissa per temporis iniuriam; amorem et quod hanc fovet opinionem, altiores in corde radices egisse, quam ut leviculis susurronum flabris potuerint convelli. Si vis, et vacat, assiduum commercium litterarum spondeo, sed liberum et amicum, non
 55 gnathonium, aut ambitiosum, de litteris et studiis nostris, de officiiis amicitiae, de jocis seriis. quidquid interia potero tua causa; uno dicam verbo, impera ut amico et fratri. si huc ad nos, ut fecere spem Pet. Oranus, fecit Lamponius, tui amatissimi, nihil sane mihi vel iucundius,
 60 vel optatius: et sunt non pauca, nec levia, quae in rem tuam tecum malim coram. Salutat te P. Johannes Oranus, hodie Aquisgranum val(e)-tud)inis c(aus)a profectus; inde ad Aquas Spadanas: si et tu eo, iniurius nisi porro huc ad nos. Salve, mi Lipsi, salve, frater, salvum advenisse gaudeo. eritne ut salvum videam et amplectar gaudens, quem depositum,
 65 vel mortuum lugens luxeram? Leodii, 2. Maij 1591.

11

Zo zal het goed zijn! Dit is een hoogst merkwaardige daad, waardig van een man, waardig van een wijze, waardig van een Christen. Zal ik zeggen, dat ik mij verheug? ik triomfeer. Uw brief, geschreven te Mainz op 14 april, welke ik op 1 mei ontving, heeft mij verrukt. Ik erken de vinger Gods, anders hadt gij zulke sterke, zulke talrijke boeien niet kunnen verbreken. Nu moet gij de ondankbaarheid vluchten jegens zulke welwillende, zulke vergevingsgezinde God, omdat hij u hiertoe aangezet heeft, omdat hij u tot het einde toe geleid heeft. Ik voor mijn part zal zowel in uw, als in mijn naam, verder gaan met voortdurende dankzeggingen, ik zal afsmeken wat gij vraagt, ik zal aandringen in mijn missen en gebeden, dat hij de genade, die van hem komt, in stand moge houden. Denk slechts aan volhouden; zulk begin is reeds de helft van de voltooiing; maar de helft is verloren, als gij het weefsel niet afmaakt. Het vaderlijk oog heeft eindelijk naar u omgekeken. Keer gij slechts niet op uw stappen terug. Ik ben vol vertrouwen. Maar omdat ik van u houd, ben ik zelfs bezorgd om datgene wat geen zorgen moet inboezemen. Kijk niet om naar Pentapolis, want uiteindelijk zal de wraak van God voor haar niet uitblijven en strengheid zal tegen de traagheid opwegen; gij zijt haar ontvlucht, pas op, dat gij niet, naar haar omkijkend, in een onvruchtbare zoutzuil zoudt

(1) De in de marge bijgevoegde zin is onleesbaar, tenzij men de bundel zou losmaken.

(2) Onleesbaar woord.

veranderen. Ik zie bloemen, die ontloken zijn, maar een slang zal uw hiel belagen, verplet haar hoofd! Pas op voor de hinderlagen van valse vrienden. Er zullen er zijn, die zullen beproeven u terug te leiden. Voorwaar, geloof hen niet. Er is geen veilige terugkeer, waar het vertrek onveilig was. „Bereid uw hart voor” — zegt gene — „op de verzoeking”: overweeg bij uzelf, zeg ik, hun listen en kracht. Dit herhaal ik aan al wie uit de dwaalwegen op het rechte pad terugkeert. Jezus is in uw hart geboren, vlucht Herodes, opdat hij het kindje niet zou doden; vlucht in de veilige plaatsen, niet van Egypte — want daaruit zijt gij ontvlucht — maar van de schans van Christus' wonden. Er staat u een grimmig gevecht te wachten, twijfel daar niet aan. Zij zullen grommen, brullen, alles beproeven, niet op de wijze van Albion, met zijn Herodias, maar ook uw gastheren zijn verachtelijk; nochtans zijn zij u zoveel dank schuldig, dat zij niet onrechtvaardig zouden moeten zijn tegenover de uwen, tenzij zij het element, dat met hen verwant is, nabootsen, met zijn wreedheid, zijn woestheid en onbetrouwbaarheid, maar veilig in de ark van de kerk kunt gij de zondvloed verachten. Laat het vertoornde vee de hoornen in de ijdele wind stoten, „vergeefs met de hoornen zijn woede botvierend op de lucht”. Op merkwaardige wijze drukt de beroemde Attische schrijver ... zijn misprijzen uit voor de tegenstanders van het goede en van de gerechtigheid: „Laat Kleoon nu maar intrigeren en om 't even wat tegen mij verzinnen. Het goede is met mij en de rechtvaardigheid mijn strijdgenoot”¹. Vele dingen blijven er over, in de eerste plaats lastige; indien iets scherp gezegd moet worden, ter wille van het leven van uw ziel, die alleen maar van levensbelang is: hoe traag gij ook waart, ik vraag u, dat gij nu des te verstandiger zoudt zijn in uw opzet. Niets is hard, voor wie volhardt; niets te laat, indien het ernstig is. Neem u Augustinus tot voorbeeld, hoe lang heeft hij niet tegengestribbeld? Neem de Apostel tot voorbeeld. Hij moest eerst geslagen en vernederd worden, maar daarna, welke voorvechters waren zij beiden? Welke slagen brachten zij toe aan de vijand? Wat kon hen van de liefde van Christus verwijderen? God schonk u overvloedige gaven van geest, oordeel, kennis en welsprekendheid, maar hij gaf ze u, opdat gij ze zoudt gebruiken tot zijn eer, voor de verdediging van de kerk, de bruid van Christus, tot sieraad van de staat, tot nut van velen, voor uw eigen heil, niet voor eerezucht of de bedrieglijke glans van ijdele glorie; daarom plaatste hij u in deze plaats, ja, hij verwekte u opnieuw en liet u opnieuw geboren worden voor een nieuw licht en een leven van genade. Ik heb u, dien ik had verloren, teruggekregen; de broer die was omgekomen is teruggekeerd. Gij vraagt dat ik het verleden zou vergeven? Waarmee hebt gij tegenover mij misdaan, of kondt gij misdoen? Zoiets heb ik nooit geloofd, nooit heb ik de vriendschap afgebroken; indien anderen iets anders over mij zeggen, wil het niet geloven. Er waren dingen in uw werk, waarvan ik liever had gezien, dat gij ze niet uitgegeven hadt, op onvoorzichtige wijze gezegd, kunnen die niet geamendeerd worden? Werd ik hier of daar gekneusd, het zijn beuzelarijen, louter beuzelarijen. Diegenen bevallen mij niet, die minder vrienden zijn, onwille van zulke literaire meningsverschillen, voor wie eens hun vrienden waren. Ik was uw vriend, ik ben het, ik zal het zijn. Laat dus

(1) Aristophanes, *Acharn.* 659-662.

die verontschuldiging en achterwege, maar, zo er enige krenking geweest is of niet, oprecht en waarachtig vergeet ik dat. Zo zal ik ervoor zorgen, dat zij die onenigheid zochten — indien er bij u reeds gezocht hebben, want bij mij waren er geen — zouden begrijpen, dat onze vriendschapsverhoudingen onderbroken waren door de moeilijke tijdsomstandigheden, maar dat de genegenheid, en datgene wat deze onze achting begunstigt, diepere wortels in ons hart hebben geslagen, dan door een lichte bries van fluisteringen kunnen uitgerukt worden. Indien gij wilt, en als er tijd voor is, dan beloof ik een drukke uitwisseling van brieven — evenwel vrij en vriendschappelijk, niet kruiperig noch eerzuchtig — over onze geschriften, onze studies, over onze vriendschapsbanden, over ernstige verpozingen. Wat ik ondertussen ook kan doen voor uw zaak, ik zal het in één woord zeggen, beveel als aan een broeder en een vriend: indien gij hier naar ons toekomt, zoals uw goede vrienden, Petrus Oranus en Lampsonius, hopen, dan zal mij niets gelukkiger maken of meer gewenst zijn: en er zijn nog vele en gewichtige dingen, die ik over uw geval liever in uw aanwezigheid met u wil bespreken. P. Joannes Oranus groet u, hij is vandaag om gezondheidsredenen naar Aken gereisd, vandaar gaat hij naar de baden van Spa; indien gij daar ook heengaat, dan zou het des te onvriendelijker zijn, indien gij daarna niet naar ons toe zoudt komen. Gegroet, mijn Lipsius, gegroet, mijn broeder, ik verheug mij, dat gij behouden zijt toegekomen. Zal het mij gegeven zijn hem gered te zien en vol vreugde te omhelzen, die ik vol droefheid als verloren of gestorven beweend heb?
Te Luik, 2 mei 1591.

12. AAN JAN MORETUS.

p. 409. Spa, 2 juni 1591.

1 Mi Morete, iam bis scripsi nec a te quidquam audimus. Nec ab uxore quidem mea, quod miror et angor. Fac me, quaeso, certiozem omnium rerum quas ad me aut consilia mea spectare censebis. Litteras ad Dom. Lampsoniu(m) Leodium mittes, virum notum et mihi amicu(m). Inclu-
5 sas quaeso subito et fideliter cura, atque amicos saluta et de adventu meo iam certiores facito, imprimis D. Perezium, ad quem per occasionem scribam. Tuam uxorem, itemque socram et omnes amicos saluta. Coepi uti aquas Spadanis et juvamentum aliquod videor sensurus. Sed firmiter nondum diu dico. Vale, mi Morete. Aquis Spadanis, postrid(ie)
10 Kal. Juni(as) MDXCI.

J. Lipsius tuus.

Adres: Ornatissimo et prudentissimo viro
Johanni Moreto
typographo
Antverpiae
In aedibus Plantinianis

Daarbij, van een andere hand:

Placebit R(everendissi)mo D(omi)no Antverpiae
has reddi iubere.

12

Vriend Moretus, ik heb reeds twee maal geschreven, maar van u niets vernomen. Ook niet van mijn vrouw; dat verwondert en beangstigt mij. Ik vraag u, meld mij alles over de dingen, waarvan gij meent, dat ze belang hebben voor mij en mijn plannen. Zend de brieven aan Dominicus Lampsonius te Luik, een bekend man en een vriend van mij. Wees zo goed dadelijk en nauwgezet zorg te dragen voor de ingesloten brieven; groet de vrienden en breng ze op de hoogte van mijn aankomst, voornamelijk de heer Perezius, aan wie ik zal schrijven te gelegener tijd. Groet uw vrouw, ook uw schoonmoeder en alle vrienden. Ik ben een behandeling bij de bronnen te Spa begonnen en ik meen reeds enige verlichting te gaan voelen. Maar ik spreek er mij nog lang niet vast over uit. Vaarwel, mijn beste Moretus. Te Spa, 2 juni 1591.

Uw J. Lipsius

Aan de doorluchtige en zeer wijze heer Johannes Moretus, drukker te Antwerpen in het Plantijnse huis.
Wees zo goed bijgaande brief te Antwerpen te laten afgeven aan de Zeer Eerwaarde Heer.

13. AAN JAN MORETUS.

p. 411. Spa, 16 juni 1592.

- 1 J. Lipsius Jos Moreto S(alutem) D(icit).
Spadae sumus ubi aquae etiam invito aere isto iuvant. Firma spes mihi esset, si firma aliqua amoenitas: quae velut spiritus et anima est fontium istorum. Incredibile est quam non solum pluvia eos laedat ac
5 diluat: sed quam retundat et infirmet caligo etiam aliqua ac nubes. Ad summam, vitales isti fontes solem volunt auctorem vitae. Consilium meum, de quo scripsi etiamnunc mihi sedet. Scio sane discriminis aliquid in eo loco: sed quo usque circumagar, praesertim in hac valetudine quae vult quietem? Itaque Deo me permittam, tutori patrum
10 usque adhuc eius urbis. De Privilegio, votum perlatum. Assidue in nos peccatur, nec solum Lugduni omnia mea recudi ad me scribitur sed etiam in Anglia iam excusa esse dictata nostra*. De magistratibus, de censu, de cruce atque ea quae nunquam animus nobis divulgare. Quae haec perniciose licentia est? et quidem edita illa cum nomine et insigni
15 Franc. Raphelengii. Nisi valde de probitate eius confiderem, res ea mihi causam det suspicandi quod tu intellegis. De domo iussi mihi prospici: etsi non iturus opinor nisi sub finem aestatis. Putabam hic ad aquas haerere tantisper, sed aquae illae caelestes nos expellunt. Ecce ad Ortelium. Vale, et saluta tuam et tuos. Spadae, postrid(ie) Idus Jun(ias)
20 MDCXII.
Credo R(everendissimi)um nostrum iam Bruxellae esse (ita ad me scriptum:) si non est, officiosam salutem deferes, atque illud Lampsonium etiamnunc languere. Iniecerat, se mecum ad fontes, sed non fecit.

* (*in de marge*) Velim te efficere ut horum exemplar unum habeamus.

Adres: Ornatissimo et prudentissimi viro
 Johanni Moreto
 typographo
 Inde Cammerstraete
 inden gulden passer
 Antverpiaie

13

Wij zijn te Spa, waar de waters ook bij dit (onmogelijk) klimaat helpen. Ik zou goede hoop hebben, indien er enig bestendig goed weer was; dit laatste lijkt mij nu eenmaal de geest en de ziel van deze bronnen te zijn. Het is ongelooflijk hoe niet alleen de regen de bronnen schaadt en verdunt, maar hoezeer ook deze betrokken hemel en deze wolken ze afstompen en verzwakken. Kortom: deze levenbrengende bronnen roepen om de zon, die alle leven schept. Mijn plan, waarover ik schreef, staat nog steeds bij mij vast. Ik weet wel, dat het hier enigszins onveilig is, maar waarheen toch zou ik ronddolen vooral met mijn gezondheidstoestand, die rust vraagt? Daarom zal ik mij geven in de handen van God, de beschermer tot nu toe van deze stad onzer vaderen. Wat het Privilege betreft, mijn wens werd toegestaan. Men zondigt voortdurend tegenover ons; niet alleen schrijft men mij, dat te Leiden al mijn werken herdrukt worden, maar dat ook in Engeland reeds diktaten van ons gedrukt werden: „De magistraten”, „De census”, „Het kruis” en ook dingen, die ik nooit van plan was uit te geven. Wat is dat voor een verderfelijke vrijpostigheid? En dan werd dat alles nog wel uitgegeven met de naam en het merk van Franc. Raphelengius! Indien ik niet volkomen overtuigd was van zijn eerlijkheid, dan zou deze zaak een aanleiding zijn om te vermoeden, wat gij wel begrijpt. Ik heb opdracht gegeven een huis voor mij te zoeken, hoewel ik meen, dat ik niet vóór het einde van de zomer zal gaan. Ik dacht hier een tijdje bij de bronnen te blijven, maar die waters uit de hemel drijven ons weg. Hierbij iets voor Ortelius. Gegroet en groet ook uw vrouw en de uwen. Te Spa, 16 juni 1592.

Ik geloof, dat onze Zeer Eerwaarde reeds te Brussel is (zo werd mij geschreven); indien het niet zo is, breng dan mijn eerbiedige groeten over en ook dit: Lampsonius is nog steeds niet wel. Hij had gezegd dat hij met mij naar de bronnen zou gaan, maar hij heeft het niet gedaan.

Aan de doorluchtige en zeer wijze heer Johannes Moretus, drukker. In de Cammerstraete. In den Gulden Passer, te Antwerpen.

* (*in de marge*) Ik zou graag willen, dat gij mij een exemplaar van deze werken zoudt bezorgen.

15. MELCHIOR MORETUS AAN JAN MORETUS.
 p. 413. Zonder datum.

Petiit D. Justus Lipsius ut, dilecte pater, ad fratrem Balthasarem (si saltem venturus non sis) quid scriberes: eumq(ue) moneres ut pareat in sumendis potionibus, et in iis quae praescribuntur, ac praecipiantur ei ser-

vanda: hac enim in parte difficilis est.

Vester filius M. Moretus.

15

De heer J. Lipsius heeft gevraagd, geliefde vader, dat gij, indien gij althans niet zelf komt, aan mijn broeder Balthasar iets zoudt schrijven en hem zoudt vermanen, dat hij moet gehoorzamen in het nemen van de drankjes en in wat hem voorgeschreven wordt en voorgehouden wordt om na te leven: hiervoor namelijk is hij eigenzinnig.

Uw zoon M. Moretus.

16. AAN JAN MORETUS.

p. 415. Leuven, 10 februari 1593.

1 S(alutem) p(lurimam).

Cum nuncius nondum abiisset haec scripsi et istas quas vides inserui. Quaeso uti cures. Filium tuum Melchiorum heri conveni et visus mihi non optimo valere. Sed spero tamen serii morbi nihil esse, etsi hoc
5 video ipsum quoque corpore esse non nimis firmo. Indicavi ut apud me et meis uteretur libertate siquid opus. Profecto libenter ipsi et tuis omnibus gratificabimur. Quae scripsi de Bibliis complacentibus B. Ariae, firmam non habeo, sed ab ecclesiastico tamen viro accipi. Ideo non opus divulgari, donec certus auditis. Vale. Lovanii, 10 Febr. 1593.

J. Lipsius tuus.

Adres: Ornatissi(mo) et prudentissi(mo) viro
Johanni Moreto
typographo Antverpiae
Inden gulden passer

16

Vele groeten. Daar de bode nog niet weggegaan was, heb ik dit briefje geschreven en er deze, die gij ziet, bijgestoken. Ik verzoek u ervoor te zorgen. Ik ontmoette gisteren uw zoon Melchior en hij schijnt mij niet in goede gezondheid te zijn. Maar ik hoop toch, dat het geen ernstig ziektegeval is, hoewel ik toch merk, dat zijn gestel niet al te sterk is. Ik verklaarde hem, dat hij bij mij en de mijnen altijd hulp kon krijgen, indien het nodig was. Waarlijk zullen wij graag aan hem en aan al de uwen van dienst zijn. Voor wat ik schreef, dat de bijbels de instemming van B. Arias zouden hebben, daarvan heb ik geen bevestiging, maar ik heb het van een geestelijke gehoord. Vandaar, dat het beter is, dat nog niet rechtbaar te maken, tot gij het met zekerheid verneemt. Vaarwel. Leuven, 10 februari 1593.

Uw Justus Lipsius.

Aan de doorluchtige en zeer wijze heer Johannes Moretus, drukker te Antwerpen, In den Gulden Passer.

17. AAN JAN MORETUS.

p. 417. Leuven, 30 mei 1593.

1 S(alutem) p(lurimam). Ecce ad filium tuum, quem omnino meliore
 loco esse nunc spero. Si febris quartana accederet aut etiamnunc adest,
 sperarem id profuturum ad materiae totius concoctionem et egestionem.
 Fiet quod Deus volet, et quando volet: homo non dat ei legem. Epis-
 5 tola fuit qualem legisti, ridicula non tamen inepta, et in qua iudicii et
 memoriae certae notae. Quod rescripsi tu leges et an dari conveniat prae-
 sens iudicabis. Quod ad libros de Cruce, exspecto responsum a D. Livineio,
 nec ante deficio de editione. Tunc omnia distincte. Etsi forma
 mihi placeret quarta, quia sic pleraque opera mea initio impressa, et
 10 posses tamen addere 8am si ita tibi videretur. Privilegio nostro Caesareo
 munieris. Quod autem misi ad Livineium, non miraberis. Multa sunt
 quae solito me reddunt cunctatorem et cautiorem. Clusius ad me scrip-
 sit de vocatione Venetorum in Academiam suam Patavinam atque etiam
 seorsim a bibliopola quodam litteras accepi: ecce responsum, quod
 15 Clusius valde viget. Quem nuncio tibi in Batavos iturum brevi, ad
 eosdem etiam Scaligerum venturum, ut ad me quidem scribunt. Ortelio
 nostro salutem mitto et *gratias pro pugillaribus aptis sane ad scribendum*.
 Remisisti mihi ectypon nummi veteris quod omnino servare debebas, uti
 ex memoriali charta mea facile vides. Sed ego remittam brevi, deo vo-
 20 lente. Peregimus hic de Politicis, et sunt iam correctae, et a D. Cuyckio
 approbatae. Si co(m)modum tibi imprimere significa: si non, id quo-
 que audacter, videbimus an alius hic velit. Ista faciendae sunt, ut Romanis
 satisfiat, qui valde hoc urgent. Vale cum tua. Lovanii, III kal. Jun(ias)
 1593.

Adres: Ornatiss(im)o et prudentissimo
 viro D. Johanni Moreti
 typographo
 Antverpiae.

Vele groeten. Dit is voor uw zoon, waarvan ik hoop, dat hij het nu veel beter stelt. Indien de vierdaagse koorts moest optreden, of reeds opgetreden is, dan hoop ik wel, dat dit zal kunnen bijdragen tot de vertering en ontlasting van alle substantie. Er zal gebeuren, wat God wil en wanneer hij het wil; de mens stelt hem geen wet. De brief was, zoals gij hem gelezen hebt, amusant en toch niet dwaas, en hij bevatte onmiskenbare tekenen van verstand en geheugen. Wat ik geantwoord heb, zult gij lezen en gij zult ter plaatse oordelen of het past het hem onder ogen te brengen. Wat de boeken „Over het Kruis” betreft, verwacht ik antwoord van de heer Livineius en eerder houd ik niet op over de uitgave. Dan alles grondig. Alhoewel het 4°-formaat mij het meest zou bevallen, omdat de meeste van mijn werken aanvankelijk zo gedrukt zijn, staat het u vrij, als gij het goed vindt, daarenboven een 8°- uitgave te bezorgen. Gij zult gedekt zijn

door ons Keizerlijk Privilegie. Verwonder u niet over wat ik aan Livi-neius geschreven heb. Er zijn vele dingen, die mij aarzelender en voorzigtiger dan gewoonlijk maken. Clusius schreef mij over de uitnodiging van de Venetianen naar hun universiteit van Padua en ik heb ook nog afzonderlijk een brief van een boekhandelaar ontvangen: hierbij mijn antwoord, dat Clusius in hoog aanzien staat. Ik deel u mede dat deze eerlang naar de Hollanders zal gaan, en dat Scaliger hetzelfde doen zal, zoals zij althans mij berichten. Ik zend onze vriend Ortelius mijn groeten en *mijn dank voor het schrijfpapier, waarop men zo gemakkelijk schrijft*. Gij hebt mij nu een exemplaar gezonden van een oude munt, die gij beslist moest bewaren, zoals gij uit mijn verklarende nota gemakkelijk kunt opmaken. Maar ik zal ze u weldra terugzenden, zo God het wil. Wij hebben hier het boek over de politiek afgewerkt, het is reeds verbeterd en door de heer Cuyckius goedgekeurd. Laat weten of het u past het te drukken, zo niet, zeg het dan zonder vrees, en wij zullen zien of een andere hier het wil. Dit moet gebeuren om voldoening te schenken aan de Romeinen, die er erg op aandringen. Vaarwel met uw vrouw. Leuven, 30 mei 1593. Aan de doorluchtige en zeer wijze heer Johannes Moretus, drukker te Antwerpen.

18. AAN BALTHASAR MORETUS.

p. 419. Leuven, 30 mei 1593.

1 J. Lipsius S(alutem) D(icit).

Mi Morete, quem quasi filium amavi atque amo, accepi litteras tuas sane laetus quia nunciabant meliorem valetudinem tuam. Quam aeternus ille Deus, qui dare coepit, magis magisque instauret opto, et precibus

5 eum rogo. Id quoque fiet si tu mentem ad illum flectes, sed cum modo et reverentia, nec assidue in rerum etiam caelestium meditatione ver-seris. Nam mens nostra non semper attollenda est, nec corpusculi huius imbecillitas id ferat. Iterum dico, serva modum, et parentibus tuis ac medicis morigerum te praesta cum in aliis tum in iis quae ad confirma-
10 tionem sanitatis facere etiam videbuntur. Certe, ut scribis et agnoscis, gravis te morbus habuit, eoque is paulatim totus pellendus est et tol-lendus. Ut tum denique possis Deo servire, parentibus tuis et tibi utilis esse; quod omnino confido aliquando te facturum. Interea alacritas con-venit, et animus in una aliqua cogitatione numquam defixus. Vale, mi
15 Morete, et convalesce. Lovanii, III kal(endas) Jun(ias) MDXCIII.

Frater tuus Melchior a me salvebit.

Adres: Balthasari Moreto
in optima spe nuncio.

Justus Lipsius groet u.

Mijn lieve Moretus, die ik altijd als een zoon liefgehad heb en nog liefheb, ik was zeer verheugd toen ik uw brief ontving, omdat hij meldde,

dat gij in een betere gezondheidstoestand zijt. Ik hoop, dat deze eeuwige God, die u aan de beterhand bracht, de beterschap zal doen voortduren en ik vraag het hem in mijn gebeden. Het zal ook zo gebeuren, indien gij uw geest op hem instelt, maar met mate en onderworpenheid, en gij u niet voortdurend met overdenkingen van hemelse zaken bezighoudt. Want onze geest moet niet steeds zo hoog opgevoerd worden, de zwakheid van ons nietig lichaampje laat dit trouwens niet toe. Ik zeg het opnieuw, weet maat te houden en onderwerp u gedwee aan ouders en dokters, zoals in alle andere dingen ook in deze, welke zij zullen doen voor de versteviging van uw gezondheid. Zeker, zoals gij schrijft en toegeeft, heeft een erge ziekte u te pakken gehad, en juist daarom moet deze stilaan geheel genezen en verdwijnen. Zodoende en dan pas zult gij God kunnen dienen en uw ouders en uzelf nuttig zijn; ik ben er volledig zeker van, dat gij dat eens zult doen. Onderwijl past opgeruimdheid en een geest, die niet altijd op één enkel onderwerp gericht is. Vaarwel, mijn lieve Moretus, en veel beterschap. Leuven, 30 mei 1593.

Groet namens mij uw broeder Melchior.

Aan Balthazar Moretus schrijf ik dit in de beste hoop.

19. AAN JAN MORETUS.

p. 421. Leuven, 12 september 1594.

- 1 S(alutem) P(lurimam). Insignia accepi et curabo ut sic depingantur et ad memoriam amicitiae nostrae ponantur in nova domo. Quae me profecto plus satis exercet. Non quia magnum aedificium sit, sed quia reparaciones multae, et ad o(m)nia (ut ante scripsi) lente et ignari
- 5 operarii nostri. Cura et directio o(mn)is mihi fere incumbit. Itaque lapsi mihi isti menses sine alio fructu, quod fateor me dolere. Imagines militares aliquot nunc accepi et disponam in ipso libro quem mox habebis. Vellem enim te jam recepisse ut *Observationes sive facem* posses eadem opera subiungere, si Deus dat vires et aliquam vitam. Tem-
- 10 pora quomodo labuntur vides, et non valde excitamur et scribendum. Ubi hic praemia? aut quae vix spes? Sed obduramus ad ista, et bonum quia bonum amplectimur, sine alio aspectu. De horto jam tempus est si Springius aliquid volet. Scis me scripsisse ad eum et pollicitus erat, monere te cupio uno verbo sed non urgere. Beneficia non extorqueo.
- 15 Quas ad me nuper miseras, erant a filio Harlaei primi praesidis atque ecce responsum. Credo nunc esse in Gallia apud patrem: ideo putarem tutissimum responsum mitti ad Beijsium aut alium notum in ea urbe. Gaudeo Balthasarem nostrum talem esse qualem scribis, quod ego quoque ex litteris eius video, constanter et bono iudicio scriptis. Mihi
- 20 si talis aliquis a manu esset, plura possem. Nunc molestum est o(mn)ia describere, rescribere, uti res poscit. De Prunii insignibus curatum est, de *Perezio nihil audivi*, nec velim te invecunde exigere. Quantula ista res est? Et ego amicitiam tantum hic specto, et reiicio multos qui offerunt. Plantino per me erit locus nec illud nomen omittam. Politica
- 25 nostra ubi sit, an apud Busscherum, tua inquisitio est: per co(m)modum vide. Ego per hos octo dies cum mulierculis occupatus fui, et

Bruegelii uxor et filia et cognatae hic fuerunt in predicatione. Vellum tu et tua semel, sed spero erit occasio. Vale, 12 Sept. 1594.

Tuus J. Lipsius.

Ortelio nostro S(alutem).

Adres: Ornatiss^o et prudentiss^o viro
D. Johanni Moreto
Typographo
Antverpiae

19.

Vele groeten. Ik heb de tekeningen ontvangen en zal er voor zorgen, dat ze zó worden afgeschilderd en tot herinnering aan onze vriendschap worden aangebracht in mijn nieuw huis, dat mij nu meer dan genoeg te doen geeft. Niet omdat het een groot gebouw is, maar omdat er veel herstellingen moeten gebeuren en omdat onze werklieden traag en ongeschold zijn in alles (zoals ik reeds schreef). De zorg en de leiding rusten haast gans op mij. Vandaar dat deze maanden voor mij vervlogen zijn zonder andere baat en ik verzeker u, dat ik het jammer vind. Ik heb nu enige platen met krijgsonderwerpen ontvangen en ik zal ze opnemen in het boek zelf, dat gij weldra zult in handen hebben. Ik zou wel willen, dat gij het reeds ontvangen hadt, opdat gij er meteen de *Opmerkingen of de Fakkel* zoudt kunnen aan toevoegen, indien God mij krachten en enige tijd van leven geeft. Gij ziet hoe de tijd voorbij gaat en wij worden niet erg tot schrijven geprikkeld. Waar blijven hier de vergoedingen of zelfs maar de hoop daarop? Maar wij blijven standhouden bij dit alles en houden het bij het goede om het goede, zonder andere oogmerken. Voor de tuin is het tijd, indien Spiringius iets zou willen doen. Gij weet, dat ik hem geschreven heb en hij had het beloofd; ik zou willen dat gij met één woord er over zoudt spreken, zonder aan te dringen. Ik dwing geen vrijgevigheid af. De brief, die gij mij onlangs hebt doorgezonden, was van de zoon van Harlaeus, de eerste voorzitter, en ziehier het antwoord. Ik geloof dat hij nu in Frankrijk is, bij zijn vader. Daarom zou ik het voor het veiligst houden het antwoord te zenden aan Beijs of een ander, die bekend is in die stad. Ik verheug mij, dat onze Balthazar zó is, als gij schrijft; ik zie het ook aan zijn brieven, die vastberaden en met gezond oordeel geschreven zijn. Als ik zo iemand bij de hand had, kon ik meer voortbrengen. Nu is het lastig om alles op te schrijven, weer over te schrijven, zoals het werk het eist. Voor de tekeningen van Prunius werd gezorgd, van *Perezius heb ik niets geboord* en ik wil u niet op onbescheiden wijze laten aandringen. Het is immers maar een kleinigheid! Bovendien heb ik hier enkel de vriendschap op het oog en wijs er velen af, die mij hun portret aanbieden. Een plaats bestem ik voor Plantin en ik zal die naam nooit vergeten. Waar onze *Politica* is? Of zij bij Busscherus is? Dat moet gij maar uitzoeken: kijk maar eens als het u past. Ik was de laatste acht dagen door vrouwvolk in beslag genomen: de vrouw, de dochter en de verwante van Breughel waren hier voor de preek. Ik wou, dat gij en uw

vrouw hier ook eens geweest waren, maar ik hoop, dat zich wel eens eens gelegenheid voordoet. Vaarwel, 12 september 1594.

Uw J. Lipsius.

Groet onze vriend Ortelius.

Aan de doorluchtige en zeer wijze heer Johannes Moretus, drukker, te Antwerpen.

20. AAN JAN MORETUS.

p. 423, 424, 425, 426. 1594, 10 oktober¹.

S(alutem) P(lurimam). Accepi postremas tuas et una a fratre tuo. Springio herbas et flores curando horto, pro quo munere equidem gratias ei habeo, et rogo ut meo nomine promas. Eidem etiam dices expectare me arbustulas de quibus scribit, et vellem addi **malum citroneam Lusitanicam* quam credo vos ibi ubertim satis habere. Si non, ematur mihi et rationibus inscribatur. Sufficit una arbustula. Idem dico de *Malo Posica*, siqua sit grandioribus pomis aut melioribus. Nonne uter audacia apud vos? Nec emendabo unquam hanc culpam et imo vereor ut crescat. Corn. Prunius munificus in me fuit arbustulis nobilioribus missis, magnas illi debeo gratias et per l(itte)ras egi. Credo recepisse, nec opus illi quidquam dici. Multum mihi temporis ereptum in nostra aedificiuncula, sed hiems cetera impedit et me mihi et studius reddit. Itaque partem potiore *De Militia* perpolivi et adnotavi et ad te mitto. Potes specimen editionis futurae mihi mittere, quando co(m)modum erit. Reliqua interea adnotabo et mittam. Politica si recepisti, non abhorreo ab editione, sed ita ut lenta sit et uno possim addere NOTAS ad duos postremos libros *De Bello externo et interno*, quae aptae essent ut una cum Polybianis istis prodirent. A quibus ipsis recidi quaedam, ibi commodius aut in FACE dicenda. Equidem velim haec absolvere quae sub manu sunt, et vereor ne impediatur et avocer per speciem honoris aut benevolentiae de quo aliquid mandavi. (*Hierbij in de marge: Tibi soli, solissimo*). Sed adhuc incertum et immaturum est. Scies inter primos si quid erit. O si mihi fas in ista quiete vivere. Praesertim nunc cum valetudo paulo melio videtur, nescio an otio isto et externis actionibus, an novo quodam et exiguo remedio quo sum usus. Si perseverat multa possam atque etiam volo. Sed Deus quod salutare est, dabit. De filio tuo est quod significem, etsi a Zangrio venturo poteris haec cognoscere. Sed nihil nocet a me praedici qui melius scio. Cum aliquamdiu apud me non venisset, miratus sum et iussi illum vocari. Venit, excusavit honeste quod nolisset turbare occupationes et rogavi de domo; omnia bene, inquit. De studiis; bene. Quando igitur promoveris in Baccalaurem? Negabat adhuc velle. Cur non, inquam, haec alii cottidie faciunt, qui non diutius in studiis, imo minus fuerunt. Ille tergiversari. ad summum, me rogante et excitante, dixit tandem non posse se, et aliud in animo habere. Rogavi quid? Et ecce arcanum quod solum mihi creditum volebat. Constitui, inquit, fieri Societatis Jesu. Attonitus fui, Deus adjuvet, inquam: bonum institutum est, sed vide nequid

* ung poirier ou pomier de coings de Portugal.

(1) Deze brief, geschreven op slecht papier, is zeer moeilijk leesbaar.

temere, et te prius examines, et quid possis ferre aut perficere, etc. An etiam de voluntate illorum tibi constat? Nam paucos mere et aegre recipiunt Ita, inquit, et indicavi P. Rectori qui est confessorius meus. Etiam(n)e, inquam, ad patrem tuum scripsisti? Negabat. Ante omnia hoc debes, inquam, si tale aliquid cogitur. Sed vide ne te et illos vanis cogitationibus impedias aut turbes. Dixit, sibi certum esse et ad te scripturum. Habes historiolam, qua non valde debes moveri, nisi hoc uno quod sic vacillat. Nam de ipsa re, profecto aut sunt, aut erunt som(n)ia. Aliud. Accepi ab Andr. Sasseno, aut hodie saltem accipiam *florenos octogintaquinque* tuo nomine. Ego enim totam su(m)mam accepi illo offerente et rogante, scilicet *quinguaaginta* ex solempni tuo dono et reliquos 35 pro quibus in deminutionem assigno tibi 24 flor. super conventu Facuensi, quos credo te nunc accepturum. En quitanciam. Reliquos undecim computabimus postea in vitru (*sic*) tuo et Prunii venire aut Episcopi. Videbimus, ego arcas vestras etiam pro parte mea exhauriam, quasi non sit satis vobis onerum. Proximo de vitris et pretio scribam. Iussi enim confici. Vale mi Morete. Lovanii 10 octobr(is) 1594. Tuam et socram, et Spiringium cunctos saluto.

In de marge: (p. 424): Scripsi ad Nansium, quaeso mitte. Cest ung terrible fantastique, Dieu me garde. Il me tailleroit de la besogne pour respondre.

In de marge (p. 425): Respondi Baysio de vocatione. Credis me iturum? non, non. Hoc statu rerum.

Quae ad editionem specta(n)t, scribam ad tuum filium.

Adres: D. Moreto.

20

Vele groeten. Ik ontving uw laatste brief en terzelfdertijd van uw broeder Spiringius kruiden en bloemen voor het aanleggen van de tuin; ik ben hem dankbaar voor dit geschenk en verzoek u hem mijn dank over te brengen. Zeg hem ook, dat ik de struiken verwacht, waarover hij mij geschreven heeft en dat ik zou willen, dat hij er een Portugese kweeperenboom zou bijvoegen, waarvan ik veronderstel, dat gij die daar in overvloed hebt. Indien niet, koop er dan een voor mij en schrijf het op mijn rekening. Eén boompje is genoeg. Ik zeg hetzelfde over een Poolse appelboom indien hij grotere of betere appelen zou geven. Ben ik niet erg driest tegenover jullie? Deze fout zal ik nooit verbeteren en ik vrees zelfs, dat ze nog erger zal worden. Corn. Prunius was heel vrijgevig met sierstruiken; ik ben hem veel dank schuldig en heb hem in een brief bedankt. Ik meen, dat hij hem ontvangen heeft en gij hoeft hem niets te zeggen. Veel van mijn tijd werd opgeslorpt door ons gebouwtje, maar nu legt de winter de afwerking stil en schenkt mij terug aan mezelf en aan mijn werk. Zo heb ik het grootste stuk van „De Militia” afgewerkt en geannoteerd en ik zend het u. Gij kunt mij een specimen van de uitgave, zoals ze zal worden, zenden, wanneer het u past. Ik zal de rest onderwijl annoteren en zenden. Als gij de „Politica” ontvangen hebt, ben ik er niet afkerig van om ze uit te geven, maar laat het traag gebeuren, zodat ik terzelfdertijd de nota's kan bijvoe-

gen voor de twee laatste boeken van „De bello externo et interno”, die samen met de commentaar op Polybius zouden kunnen uitkomen. Daarvan heb ik één en ander geknipt, dat gemakkelijker hier of in de „Fakkel” kan gezegd worden. Ik zou in ieder geval graag de dingen afwerken die ik onder de hand heb, en ik vrees, dat ik zou verhinderd worden of weggeroepen voor een soort erbetuiging of weldaad waarover ik u iets liet weten (streng betrouwelijk!). Maar het is nog onzeker en onrijp. Gij zult bij de eersten zijn, die het weten, indien er iets van terecht komt. O! mocht het mij toegelaten zijn in zulke rust te leven! Vooral nu mijn gezondheids-toestand iets beter schijnt, ik weet niet of het komt door deze rust en door invloeden van buitenaf, ofwel door een klein en nieuw geneesmiddel, dat ik gebruikt heb. Indien het blijft duren, kan ik heel veel en wil ik het ook. Maar God zal geven wat goed voor mij is. Ik heb iets mee te delen over uw zoon, hoewel gij het ook van Zangrius, die naar u toekomt, zult kunnen vernemen; maar het schaadt niet dat het door mij, die het beter weet, reeds eerder gezegd wordt. Toen hij een tijd lang niet bij mij geweest was, was ik hierover verwonderd en liet ik hem roepen. Hij kwam, verontschuldigde zich beleefd, dat hij mijn werkzaamheden niet had willen storen en ik vroeg hem naar zijn thuis; alles goed, zei hij. En zijn studies? Goed. Wanneer zult gij uw Baccalaureaat behaald hebben? Hij zegde, dat hij dat nog niet wou. Waarom niet, zei ik, anderen halen het elke dag, die niet langer en zelfs minder met hun studie bezig waren. Hij krabbelde terug. Toen ik bleef vragen en aandringen, zegde hij eindelijk, dat hij niet kon en dat hij iets anders van plan was. Ik vroeg: wat? En ziehier het geheim, dat hij alleen aan mij wilde toevertrouwen. Ik heb besloten, zei hij, Jezuet te worden. Ik was verstomd. God helpe u, zei ik, het is een goede instelling, maar kijk wel uit, dat gij niets onbedachts doet, en onderzoek uw geweten eerst goed, en wat gij kunt verdragen of volbrengen, enz. En zijt gij ook zeker of zij het wel willen; want zij aanvaarden er slechts zeer weinigen en met moeite. Zo is het, zegde hij, ook heb ik mijn voornemen te kennen gegeven aan Pater Rector, die mijn biechtvader is. En hebt gij ook aan uw vader geschreven? zei ik. Hij zei: neen. Dat moet gij vóór alles doen, zei ik, indien gij zo iets overdenkt. Maar zie wel uit, dat gij noch uzelf noch genen met ijdele plannen kwelt en in verwarring brengt. Hij zegde, dat hij zeker was en dat hij u zou schrijven. Zo hebt gij het verhaaltje, waardoor gij u niet te zeer moet laten ontroeren tenzij alleen door dit: dat hij zo wispelturig is. Want wat de zaak zelf betreft, dat zijn voorzeker dromen of zullen het zijn. Iets anders. Ik ontving van Andr. Sas-senus, of ik zal ze tenminste vandaag ontvangen, *vijf-en-tachtig florijnen* uit uw naam. Ik heb nl. de hele som ontvangen, daar hij het aanbood en vroeg, namelijk vijftig van uw jaarlijks geschenk en de verdere vijf-entertig, waarvan ik u in mindering aanreken de vier-en-twintig florijnen op het Falkonklooster die ge, meen ik, nu gaat ontvangen. Ziehier het kwijtschrift. De overige elf zullen wij in aanmerking laten komen voor uw glasraam, of dit van Prunius of van de bisschop. Wij zullen het zien, ik ga ook voor mijn part uit uw geldkist putten, alsof gij reeds niet genoeg uitgaven hadt. Eerlang schrijf ik over de glasramen en hun prijs. Ik heb immers opdracht gegeven ze uit te voeren. Vaarwel, mijn waarde Moretus.

Leuven, 10 oktober 1594. Groet uw vrouw, uw schoonmoeder en Spiringius allemaal.

In de marge: Ik heb aan Nansius geschreven, ik verzoek u de brief door te zenden. Het is een vreselijk fantast, God beware me. Het zou me werk kosten hem te antwoorden. Ik heb aan Beijsius geantwoord betreffende de vraag om te komen. Denkt gij dat ik zal gaan? Neen, neen. Met deze stand van zaken. De dingen in verband met de uitgave, schrijf ik aan uw zoon.

Aan de heer Moretus.

24. AAN MELCHIOR MORETUS.

p. 433 Leuven, 21 augustus 1596.

1 J. Lipsius Melchiori Moreto S(alutem) D(icit).

In litteris tuis meliorem mentem et vota quod video, id uno mihi in animo gratum est: quia te iacuisse, ut fateris, et taedio quodam rerum bonarum affectum, per me sensi. Sed recipiendus animus; nihil admissum, cuius pudere valde aut pigere te debeat, si serio et firmiter in viam redis. Homines sumus, vacillamus aut labimur, reponere nos in gradum et alacriter pergere debemus, et cursu, si fieri potest, corrigere tarditatem. Certus esto, quod non deero usquam vel consilio vel auxilio: mea sententia o(m)nino est, studia non esse deseranda: nec de
 5 theologis serium est, si ad ea adspiras. Nam ius canonicum, in quo fuisti aut esse debuisti, quantum a theologia abit? Conclusio est, recipe animum, amplectere constantiam, Deum advoca non deserturum. De habitatione, non placet mihi ut tua quadra. Melancholicum id genus vitae et praestat honesto consortio iungi: tum etiam molestias habet
 10 et dignitatem non habet. Ergo domus quaerenda est, et cogitabimus. Vale. Lovanii, XII kal. Sept(embres) MDXCVI.

Adres: Ornato adolescenti
 Melchiori Moreto

Justus Lipsius groet Melchior Moretus.

Daar ik in uw brief een betere geestesgesteldheid en plannen ontwaar, stemt mij dat uiterst tevreden; want zelf gaf ik er mij rekenschap van dat gij terneer laagt, zoals gij zegt, en waart gegrepen door een zekere afkeer voor het goede. Maar vat terug moed: niets is gebeurd waarover gij u zeer moet schamen of berouw hebben, indien gij ernstig en wilskrachtig op de rechte weg terugkeert. Wij zijn mensen, wij wankelen of vallen, wij moeten ons terug op weg begeven, en opgemonterd voortgaan en, indien mogelijk, met lopen onze achterstand inhalen. Wees zeker, dat ik u nooit in de steek zal laten, noch met raad, noch met hulp. Mijn mening is, dat gij de studie niet moogt opgeven; wat gij zegt over de theologie is ook niet ernstig, indien gij dit betracht. Want het kerkelijk

recht, waaraan gij u hebt gewijd, of hadt moeten wijden, is toch niet zo ver verwijderd van de theologie? Als besluit: vat moed, wees standvastig en bid God, dat hij u niet in de steek laat. Wat de woning betreft, als kwartier voor u bevalt ze mij niet. Deze wijze van leven is treurig, en het is verkieslijk zich te mengen in een eerlijk gezelschap; bovendien hebt gij nu ook ongemakken en er is niets waardigs aan. Dus moet er uitgezien worden naar een huis en wij zullen erover nadenken. Gegroet. Leuven, 21 augustus 1596.

Aan de weledele jongeheer Melchior Moretus.

25. AAN JAN MORETUS.

p. 435. Leuven, 10 juni 1597.

1 S(alutem) p(lurimam). Migrasse te ex tua officina in magnas et Plantinianas aedes intellexi ex filio, aut recte brevi migraturum, quod felix tibi et fortunatum opto. Haud dubie e re tua erit, praesentem esse in typographia et per alios etsi adfines aut amicos, nihil tam co(m)modo
5 aut utiliter administratur. Aedificare te, id non gratulor nec gaudeo: expertus scio quantae molestiae et sumptuum res sit, sed interdum tamen usurpanda usus et necessitatis causa. Quod me inviter illuc, vellem et possem me reficere apud vos, ut soleo: sed illigor domi et compedes habeo, sex istos iuniores convictores, quos temere solos domi non di-
10 mitto. Tunc porro filius bene habet, ac bene agit. Ante paucos dies mihi adfuit et carmen quoddam ostendit in licentiam unius e convictu suo: carmen non malum, et certe ab illo mihi non expectatu(m). Spero haec aestas extrema licentiatum tibi dabit et ipsi licentiam ad vos migrandi. *In militia* si pergitur, velim impressa folia ad me mitti. Lova-
15 nii, IIII Idus Jun(ias) MDXCVII

J. Lipsius.

Adres: Ornatiss^o et prudentiss^o
viro D. Johanni Moreto
Typographo
Antverpiae

Vele groeten. Ik vernam van uw zoon, dat gij uit uw werkhuis naar het grote Plantijnse huis verhuisd zijt, of in werkelijkheid over korte tijd zult verhuizen. Ik wens, dat dit voor u voorspoedig en fortuinlijk zal zijn. Het zal voor u zonder twijfel voordelig zijn in de drukkerij aanwezig te zijn want door anderen, zelfs verwanten of vrienden, kan niets zo gemakkelijk of nuttig beheerd worden. Dat gij bouwt, daarmee feliciteer ik u niet, noch verheug ik er mij over; ik weet bij ondervinding hoeveel lasten en uitgaven dit meebrengt, maar soms moet men er toch toe overgaan, omwille van het nut en zelfs de noodzakelijkheid. Dat ik mijzelf daar zou uitnodigen? Ik zou het willen en ik zou me bij u kunnen verkwikken, zoals naar gewoonte, maar ik ben aan huis vastgeklonken en zit in voetklemmen, nl. zes van deze jonge commensalen, die ik zo maar niet roekeloos

alleen thuislaat. Vervolgens, uw zoon maakt het goed en hij slaat er zich goed doorheen. Enkele dagen geleden was hij bij mij en hij toonde mij een gedicht op de promotie van één der gezellen uit zijn kosthuis, een gedicht, dat niet slecht was en dat ik zeker van hem niet verwacht had. Ik hoop, dat het einde van deze zomer u hem als licentiaat zal schenken en hem de mogelijkheid zal geven naar huis terug te keren. Als er met de „Militia” verder gegaan wordt, zou ik willen, dat de gedrukte bladen mij gezonden worden. Te Leuven, 10 juni 1597.

J. Lipsius.

Aan de doorluchtige en zeer wijze heer Johannes Moretus, drukker te Antwerpen.

27. AAN JAN MORETUS.

p. 441. Leuven, 2 oktober 1597.

- 1 S(alutem) p(lurimam). Scripsit ad me thesaurarius pecunias paratas esse. Mitto exemplar Litteraru(m) publicarum. Quod si thesaurarius ipse ibi est omnia facilia, spero. Tu recipies et procuratorium fieri iussi in tuo nomine et Uweni, unius vel utriusque, si forte tu (quod non opinor) 5 abesses etc. Cum acceperis, servabis, donec scribam. A censore mea accepi, proximo nuntio mittam, Deo volente. Lovanii, postrid(ie) kal(endas) Octob(res) 1596.
Salut(em) amicis o(mn)ib(u)s. Uweno, Robiani, Schoto.

J. Lipsius.

Adres: Ornatiss^o et prudentiss^o viro
Johan(n)i Moreto
typographo
Antverpia(m)
In officina plantin(iana)

27

Vele groeten. De tesorier schreef mij, dat het geld klaar was. Ik zend u een kopij van de kredietbrief. Als de tesorier zelf daar is, dan is alles gemakkelijk, hoop ik. Gij zult ontvangen en ik heb gevraagd een procuratie te maken op uw naam en op die van Uwens, voor de één of voor beiden, voor 't geval gij (wat ik niet meen) afwezig zoudt zijn, enz. Wanneer gij ze zult ontvangen, zult gij ze bijhouden tot ik u schrijf. Van de censor heb ik mijn zaakjes ontvangen, ik zal ze met de volgende bode zenden, indien God het wil. Te Leuven, 2 oktober 1597.

Een groet voor alle vrienden: Uwens, Robiani, Schotus.

J. Lipsius.

Aan de doorluchtige en zeer geleerde heer Johannes Moretus, drukker te Antwerpen in Plantijns winkel.

28. AAN JAN MORETUS.

p. 443. Leuven, 26 oktober 1597.

1 J. Lipsius Johan(n)i Moreto s(alutem) d(icit).

Ecce rediit ad me procuratorium cum meis litteris. Remitto ad te et videbis quid fieri aut recipi possit. Scripsit ad me recenter D. Thesaurarius Drenckwaert sese misisse diploma ad mercatores (quoru(m) no-

5 (m)i(n)a hic habes) et negotium dedisse * *Johanni Smit* amico suo, ut is reciperet, et tibi aut illi qui a me mandatum haberet, muneraret. Tu illum audies, et intelliges quo loco res sit, non tamen ulla in urgebis. Nam sunt miri labyrinthi in istis negotiis, et Deus nos servet ab tela, quantum potest. Haec per amicum misi, alia per nuncium. Vale,

10 Lovani, VII kal. Nove(m)br(es) 1597.

* (*in margine:*) Intellego esse in negotiis Licentiarum aut Gabellarum, sed est ille apud quem D. Drenckwaert solet Antverpiae diversari.

Adres: Ornati(ssi)mo et prudenti(ssi)mo
viro
D. Johan(n)i Moreto
Typographo
Antverpia(m).

28

J. Lipsius groet Jan Moretus.

De procuratie komt juist bij mij terug met mijn brieven. Ik zend ze u weer en gij zult dan wel zien, wat er gedaan of ontvangen kan worden. De Heer Tresorier Drenckwaert schreef mij kortgeleden, dat hij een brevet gezonden had aan enkele handelaars (waarvan gij hier de namen vindt) en opdracht gegeven aan * *Johannes Smit*, zijn vriend, dat deze het in ontvangst zou nemen en het aan u of iemand, die een volmacht van mij zou hebben, zou schenken. Gij zult hem horen en begrijpen, hoe de zaak ervoor staat, maar dring beslist niet aan voor om 't even wat. Want er zijn in deze handelsbetrekkingen wonderlijke kronkelwegen en God behoede ons voor het net, zoveel het mogelijk is. Deze brief heb ik met een vriend gezonden, de andere met de bode. Vaarwel, Leuven, 26 oktober 1597.

* Ik denk, dat hij iets te maken heeft met de dienst der vergunningen of taksen, maar het is in elk geval die man, waarbij de Heer Drenckwaert logeert, als hij te Antwerpen is.

Aan de doorluchtige en zeer geleerde heer *Johannes Moretus*, drukker te Antwerpen.

30. AAN JAN MORETUS.

p. 449. Leuven, april 1598.

1 S(alutem) P(lurimam). Gaudeo et gratulor de filio, omnia sic serie et honeste transacta. Similia tibi gaudia Deus in aliis liberis plura donet.

Ego Bruxella redux statim in morbum incidi. Videtur catharrus esse, sed posset ad tabem ire et nunc etiam perseverat. Valde me debilitat, in
 5 assidua tussi. Accepi plura exemplaria, et sufficiunt. Velim in Hollandiam quatrimum mitti, per alium aliquem nautam vel nuncium. Nam Christina nondum hic fuit: ergo procul a reditu, nisi fallor. Adiunxi epistolam ad Vivianum ite(m)que ad Velsorum: tu utrique exemplar unum adiunge. Vidi libros de Cruce impressos, et credo idem fore in
 10 aliis, nec impedire possumus. Bonum esset, et plures mecum egerunt, te praevenire et opera mea simul reducere. Vellem ante Martem fieret: ego paullatim ea recensebo et corrigam, atq(ue) etiam Epistolas colligam, si Deus tempus mihi dabit. De Rev(erendissi)mo vestro, non est opus librum nunc dare. Alias fiet, ite(m)que de Bochio. Vale, mi Mo-
 15 admira(m)nda sumam in manus qua(m) primu(m) potero ut possis recudere in 8°.

Adres: Ornati(ssi)mo et prudenti(ssi)mo
 viro
 Johan(n)i Moreto
 Typographo
 Antverpia(m)

30

Vele groeten. Ik verheug mij over uw zoon en wens u geluk met hem; zo is alles ernstig en behoorlijk afgehandeld. Moge God u nog meer dergelijke vreugden in uw andere kinderen schenken. Teruggekomen van Brussel, werd ik dadelijk ziek. Het schijnt een verkoudheid te zijn, maar het had tot infectie kunnen leiden en het is ook nu nog niet gedaan. Het verzwakt mij erg, daar ik voortdurend moet hoesten. Ik heb verschillende exemplaren ontvangen en het is zo voldoende. Ik zou willen, dat er naar Holland een viertal zouden gezonden worden langs een andere schipper of bode om. Want Christina was nog niet hier; zij is dus, zo ik mij niet vergis, nog lang niet op de terugweg. Ik heb hier een brief aan Vivianus bijgevoegd, alsook één aan Velsorus: voeg gij er voor elk één exemplaar aan toe. Ik heb gedrukte boeken „De Cruce” gezien, en ik meen dat hetzelfde gebeurt met andere, maar verhinderen kunnen wij dat niet. Het zou goed zijn, en meerderen hebben daar met mij van gedachten over gewisseld, dat gij hen vóór waart en mijn werken ineens zoudt drukken. Ik zou willen dat het vóór maart gebeurde: ik zal ze allengs nalezen en corrigeren, en ook de brieven zal ik verzamelen, indien God mij tijd geeft. Wat uw Zeer Eerwaarde betreft, het is niet nodig hem nu het boek te geven. Het zal een andere keer gebeuren en zo ook voor Bochius. Vaarwel, mijn waarde Moretus, met al de uwen, die ik groet.

Ik zal de „Admiranda” ter hand nemen, zodra ik kan, opdat gij ze in -8° zoudt kunnen herdrukken.

Aan de doorluchtige en zeergeleerde heer Johannes Moretus, drukker te Antwerpen.

32. AAN JAN MORETUS.

p. 453. Leuven, 13 mei 1598.

1 S(alutem) P(lurimam). Indicem accepi, utinam et tu filium receperis e
via (ut haec tempora) sollicita et periculosa. Sunt libri quidam boni,
titulo saltem; ut ille *De Circo et circe(n)sibus* Lutetiae in 8° et Ita-
licus quidam *De militiae veteris et novae comparatione* et talia, sed
5 pauca. Quod ad me, paullatim resurgo et interea in languido otio Episto-
las meas colligo et dispono si tempora patientur edi. Si non, post mor-
tem nostram fiet. Sed quis tibi, o bone, affirmavit de meo adventu
Antverpam? Si tu tibi ipsi ex coniectura; videris quomodo fidem praes-
tes. Nam ego tale nihil cogito etsi cupio tamen, sed domus me tenet, in
10 qua septem convictores, id est milites et custodes. Non desero illos, nec
ipsi velint. Videbimus si Pax Batava coibit; tunc, tunc ego ad vos et
recta ad illos. Vale, mi Morete, cum tuis. Lovanii, III Idus Maiias
MDXCVIII.

Rogo vobis mihi mittere *ad signandum minutos panes*, *Awelkens*, nos-
15 tra lingua. Hic desunt.

Adres: Ornatiss(im)o et prudentiss(im)o
viro
D. Johanni Moreto
Antverpia(m)

32.

Vele groeten. Ik heb de catalogus ontvangen, mocht ook gij uw zoon
reeds terug ontvangen hebben van de kommelvolle en gevaarlijke reis (zoals
ook deze tijden zijn). Er zijn enkele goede boeken, tenminste voor wat de
titel betreft, zoals dit „Over het Circus en de Circusspelen”, uitgegeven te
Parijs, in 8°, en een Italiaans „Vergelijking van de oude en de nieuwe
Krijgskunst”, en dergelijke, maar slechts weinige. Wat mij betreft, ik kom
stilaan weer recht en ondertussen verzamel ik, in lome rust, mijn brieven en
rangschilden, moest soms de tijd ons toelaten ze uit te geven. Zoniet,
dan zal het na onze dood gebeuren. Maar, mijn beste, wie heeft u onze
komst naar Antwerpen als vast verzekerd? Indien gij uzelf overtuigd hebt
op grond van een pure gissing, moget gij zelf ook zien hoe gij woord
kunt houden. Want ik overweeg niets van dien aard, ook al verlang ik
het, maar mijn huis houdt mij gevangen, waarin ik zeven commensalen
heb, dat wil zeggen soldaten en wachters. Ik zal hen niet verlaten en dat
zouden zij zelf ook niet willen. Wij zullen zien of er van de Hollandse
vrede iets komt. Dan, dan kom ik naar u toe en ga ook dadelijk naar hen.
Gegroet, mijn waarde Moretus, met de uwen. Te Leuven, 13 mei 1598.
Kunt gij mij geen *kleine broodjes* zenden om mee te verzegelen, „Awel-
kens” in onze taal? Hier zijn er geen.

Aan de doorluchtige en zeergeleerde heer Johannes Moretus te Antwerpen.

33. AAN JAN MORETUS.

Niet gepagineerd. Leuven, 20 juli 1598.

- 1 S(alutem) P(lurimam). Ante omnia gratulor tibi, sponso, ac sponsae, et precor Deum uti felix et salutaris iis coniuncto ista sit, et tibi atque amicis laeta. Quod o(m)nino spero, uti modestiam adulescentis vidi, et item testimonia ab aliis audivi. Deus tibi pergat dare gaudia ex tuis,
- 5 et paullatim etiam curis liberari, et in ipsos transferre. Quod vellem etiam in D. Melchiore, qui videtur nunc quidem animum conferre Lovanium, si beneficium aliquod hic nanciscatur: quod voluissem equidem scire ante duos menses, quia alium hic co(m)mendavi. Sed occasio etiam postea fortasse non deerit, si tamen ex usu videatur illum a vobis
- 10 vestrisque oculis removeri: quod Clario et mihi non videbatur. Ipse quid censeat, ad filium scribet. Et sane honestius utiliusque (nam et id considerandum est) esset, eum Antverpiae in templo vestro esse, et parentibus suis honesta conversatione adesse. Canonicatus hic apud nos tenues, nec nisi in subsidium theologorum fere aut professorum, qui
- 15 aliunde aliud accipiunt. Metuo etiam (ut iam tibi dicam) varietatem illam et inconstantiam in decretis. Sed cum aetate, spero, hoc abibit, et maturitas aliqua ac firmitas accedet. De pecunia quod scripsi, ita est: adhuc sub arbitris et sequestris haeret, quod male cadit, quia occasio mihi erat circa Iscanum meum utiliter ponendi. Sed videbimus, et quod licet
- 20 faciemus, cum id quod volumus non semper licet. De Saturnalibus egi cum censore et dixi locum iam excusum fuisse ac tandem consensit et putat posse tolerari. Itaque nihil opus recusatione, *Amphitheatrum* proxima vice mittam quia nondum paratum erat. Tunc etiam una *Admiranda*: quae velim recudi priusquam et Romani (quod metuo) nos praeveniant.
- 25 Quos intelligo *Polioretica* nostra recudisse: nescio an certo. De vase refrigeratorio bene est, et in computis meis hoc atque alia pones. *Buffetum*, sive ministerii annuarium accepimus, bene et caute custoditum. Cogitabo et de Ortelio nostro aliquid si alacritas animi erit: qui per aestus languet. Saluto amicos o(m)nes, nominatim Uwenum et Robiani.
- 30 Vale cum tua, mi Moreto. Lovanii, 20 Julii 1598.

J. Lipsius tuus.

Ad filium tuum co(m)muniter scripsi, et obiter sum hortatus ut conquiescat in suo statu etc. donec etc.

De adventu nostro Antverpiam, vereor ut nisi affectu adsumus. Nam scis nec uxorem com(m)ode abesse a familia tam grandi posse. Itaque rogandus eris ut excusemur, et voluntate sola tibi satisfaciamus.

Adres: Ornatiss^o et prudentiss^o viro

D. Johanni Moreto

Typographo

Antverpia(m)

33.

Vele groeten. Vóór alles wens ik u geluk en ook de bruidegom en de bruid en bid God, dat deze verbintenis voor hen gelukkig en heilzaam zou zijn en voor u en de vrienden verheugend. Dat hoop ik in elk geval, te oordelen naar de bescheidenheid van de jonge man en ook op grond der getuigenissen, die ik van anderen gehoord heb. Moge God voortgaan u vreugde te geven door uw kinderen en maken, dat gij u stilaan van uw zorgen zoudt kunnen vrijmaken en ze aan hen doorgeven. Dat zou ik ook willen voor wat Heer Melchior betreft, die nu schijnt zijn gedachten op Leuven te stellen, indien hier een beneficie zou gevonden worden. Ik had dit graag twee maanden vroeger geweten, want ik heb hier een andere aanbevolen. Maar waarschijnlijk is er nog wel een latere kans; indien uit de ervaring blijkt dat hij van u en uw toezicht verwijderd kan blijven, wat aan Clarius en aan mij niet zo scheen. Wat hijzelf meent, zal hij wel aan uw zoon schrijven. En waarlijk, het zou eervoller en nuttiger (want ook dat is in acht te nemen) zijn, dat hij in Antwerpen, in uw heiligdom, zou verblijven en bij zijn ouders zou vertoeven in eerlijke levenswandel. Bij ons zijn de plaatsen van kanunnik schraal, bijna uitsluitend voor het onderhoud van theologen of professoren, die van elders reeds andere inkomsten hebben. Ik vrees ook, zoals ik u reeds zegde, deze grilligheid en onstandvastigheid in zijn besluiten. Maar ik hoop, dat dit met het ouder worden zal verdwijnen en dat er een zekere rijpheid en standvastigheid zal in de plaats komen. Wat ik over het geld schreef, komt hierop neer: het zit nog steeds vast bij de rechters en de beheerders van het sekwester; dit komt slecht uit, want ik had een gelegenheid het in de buurt van mijn huis te Overijsse opvoordelige wijze te beleggen. Maar wij zullen zien, en wat mogelijk is, zullen wij doen, aangezien datgene, wat wij willen, niet altijd mogelijk is. Over de Saturnalia heb ik met de boekencensor gesproken en ik heb gezegd, dat die passus reeds gedrukt was en eindelijk heeft hij toegestemd en meent hij, dat het aanvaardbaar is. Zo is het niet nodig de druk te veranderen. Het *Amphitheatrum* zend ik de volgende keer, omdat het nog niet klaar was. Dan meteen de *Admiranda*, waarvan ik zou willen, dat het opnieuw gedrukt werd vooraleer ook die van Rome (wat ik vrees) ons zouden vóór zijn. Ik verneem, dat zij onze *Polioretica* zouden nagedrukt hebben; ik weet niet of het zeker is. Wat die koelvaas betreft, dat is goed en zet dat en andere dingen op mijn rekening. Het buffet, jaargeschenk voor mijn ambt, heb ik ontvangen, goed en voorzichtig bewaakt. Ten slotte zal ik over onze vriend Ortelius iets bedenken, wanneer mijn geest, die in deze snikhete dagen ingedommeld is, wat opgemonterd is. Ik groet alle vrienden, in het bijzonder Uwens en Robiani. Vaarwel, gij en uw vrouw, mijn waarde Moretus. Leuven, 20 juli, 1598.

Uw J. Lipsius.

Aan uw zoon heb ik terzelfdertijd geschreven en terloops heb ik hem aangespoord, dat hij in zijn staat zou berusten, etc., tot etc.

Wat onze komst naar Antwerpen betreft, ik vrees, dat wij slechts met onze gevoelens zullen aanwezig zijn. Want gij weet, dat ook mijn vrouw be-

zwaarlijk van zo'n grote familie kan wegblijven. Zo moet ik u dus verzoeken ons te excuseren en genoeg te nemen met onze goede wil alleen. Aan de doorluchtige en zeergeleerde heer Johannes Moretus, drukker te Antwerpen.

34. AAN JAN MORETUS.

p. 459. Leuven, 10 augustus 1598.

1 S(alutem) P(lurimam). Gratulor tibi nuptias feliciter (ita enim hic audivimus) confectas et Deum precor ut reliqua prosperet, det concordiam inter ipsos, det prolem et tibi nepotes. Quod ad pecuniarum negotium, scito iam in manu nostra esse. Itaque ad *sex* mille possim tibi
5 mittere, uti nuper inter nos locuti sumus. Tu vide si ex usu tuo sit, et tempestive possim mittere. Aliter non cupio, nec fiet. Sed heus quid audimus? Milites vestros in arce tumultuari? Percussi fuimus, sed certum adhuc nihil habemus. Deus vos et nos servet, in isto transitu rerum, et ne militares aliquae turbae o(m)nia turbant. Vale. Lovanii, 10 Aug. 1598.

Admiranda parata sunt, sed mittam fortasse cum parte pecuniae et includam: nisi tu aliam rationem nosti tutiorem.

Adres: Ornatiss(im)o et prudentiss(im)o
viro
D. Johan(n)i Moreto
Typographo
Antverpia(m)

34.

Vele groeten. Ik feliciteer u, dat de bruiloft zo gelukkig verlopen is (zo hebben wij althans gehoord) en ik bid God, dat hij verder voorspoed geve, eendracht schenke in hun gezin, kinderen geve aan hen en kleinkinderen aan u. Wat nu de geldzaak betreft: weet dat de som reeds bij ons berust. Zo kan ik u tot *zesduizend* (gulden) zenden, zoals wij kortgeleden samen besproken hebben. Zie gij, of het u nuttig kan zijn en of ik het tijdig zou kunnen zenden. Anders wens ik het niet en zal het ook niet gebeuren. Maar helaas, wat hebben wij gehoord? Hebben uw soldaten in de citadel gerebelleerd? Wij waren verslagen, maar wij hebben nog geen enkele zekerheid. Moge God u en ons behoeden in deze overgangperiode en mochten enkele militaire benden niet alles vertroebelen. Vaarwel, Leuven, 10 augustus 1598.

Uw J. Lipsius.

De *Admiranda* zijn klaar, maar ik zal ze wellicht zenden met een gedeelte van het geld, en ze daaraan toevoegen; tenzij gij een veiliger wijze weet. Aan de doorluchtige en zeergeleerde heer Johannes Moretus, drukker te Antwerpen.

35.

p. 461. Leuven, 5 oktober 1598¹.

1 Ego infrascriptus confiteor et testor, me ratione subduxisse cum Johanne Moreto, typographo, amico meo, et omnibus bene ac fideliter computatis, in fine computus, illum mihi debuisse *quattuor milia florenorum nostratium* neque ultra. Idque usque ad diem primum Octobris, 5 anni MD nonagesimi octavi. Itaque aboleo et casso o(m)nes obligationes, aut sig(n)agraphas, siqua exstant, aut exstare possent, *excepta una ista de * quattuor millibus in praesenti*, et nolo fidem ullam illis haberi. Scriptum in mea domo, signatumque a me, die 5 octobr(is) 1598. Ita testor Justus Lipsius.

* scripta divisim, in duplici obligatio(n)e, nempe *trium millium* et deinde *mille*.

35.

Ik, ondergetekende, erken en getuig, dat ik mijn rekening opgemaakt heb met Jan Moretus, drukker, mijn vriend, en dat, nadat alles wel en eerlijk berekend was, de rekening op het einde uitwijst, dat deze mij *vierduizend van onze florijnen* schuldig is en niets meer. Dit tot de eerste dag van oktober, van het jaar 1598. Zo vernietig en annuleer ik alle overeenkomsten of schuldbekentenissen, indien deze bestaan, of die zouden kunnen bestaan, *behalve deze éne tegenwoordige * over vierduizend gulden*, en ik verklaar plechtig dat geen vertrouwen mag geschonken worden aan gindse andere. Geschreven in mijn huis, getekend door mij, 5 oktober 1598.

Zo getuig ik, Justus Lipsius.

* verdeeld opgemaakt, in twee obligaties, één van drieduizend en één van duizend.

49. AAN JAN MORETUS.

p. 495. Leuven, 4 januari 1602.

1 S(alutem) P(lurimam). Quid tu cunctanter et cum excusatione hoc scribas de epistola? Audacter et amicitiae jure: ac fateor sane rationes tuas et mihi probari. Itaq(ue) omittatur, remittatur, alia submittatur. Ad te inter mea exe(m)plaria nec unam habeo nisi hanc postremam de Pere-zii morte. Causa, quod non soleo iubere describi, quia pleru(m)que privata aliqua sunt, nec com(m)unicanda cum ministris. Pro charta et libris gratias habeo: etsi nondum accepi et vereor ut corrupta. Nam navis aquam admisit in maioribus his undis ventisque, ut a nuncio audimus. Remitto ab illo Bohemo epistolam: respondebis, quod ex usu tuo 10 censibus et me (ut scripsi) excusabis. De Bernartii Boetio quid fiet?

(1) Dit document is een bijlage bij brief 37 van 5 oktober 1598; er wordt in deze brief uitdrukkelijk naar verwezen.

Oudartus ad me scripsit, et fuit hoc inter ultimas morituri curas. Praefatio deest; sed ipse Oudartus, opinor, supplebit. Vale vir amicissimi(m)e Lovanii prid(ie) non(as) Januar(ias) MDCII.

J. Lipsius ex a(n)i(m)o tuu(s).

Monsieur, les *XXIII florins a facons* son eschues ia deux an(n)ées, on me les souloit payer devant Noël. Sil vous plaist prenez la paine de demander l'une an(n)ée, et voicy la quita(n)ce.

Adres: A Monsieur
Mons(ieu)r Mourentorff
Imprimeur a Anvers

49.

Vele groeten. Waarom schrijft gij zo aarzelend en met verontschuldigen over die brief? (Waarom niet) met durf en volgens het recht van de vriendschap: en ik geef grif toe, dat uw redenen ook door mij goedgekeurd worden. Laat hij dus opzij gelegd worden, teruggezonden en een andere in de plaats gezet. Nu, ik heb er geen enkele tussen mijn aan u gerichte exemplaren, tenzij deze laatste over de dood van Perezius. Om welke reden? Omdat ik ze niet pleeg te laten afschrijven, want ze gaan veelal over privé-aangelegenheden, die niet aan ondergeschikten moeten medegedeeld worden. Ik dank u voor het papier en de boeken, hoewel ik ze nog niet ontvangen heb en ik vrees, dat ze beschadigd zijn. Want de boot trok water bij deze water- en windstormen, zo hebben wij van de bode gehoord. Ik zend u de brief van die man uit Bohemen terug; antwoord maar, wat gij voor u nuttig acht en verontschuldig mij (zoals ik geschreven heb). Wat gaat er gebeuren met de Boëtius van Bernartius? Oudartus heeft mij geschreven, dat dit één van de laatste zorgen van de stervende was. Er is geen inleiding aan, maar ik meen, dat Oudartus die wel zelf zal aanvullen. Vaarwel, mijn beste vriend. Te Leuven, 4 januari 1602.

J. Lipsius, van harte de uwe.

Aan de heer Mourentorff, drukker te Antwerpen.

53. AAN MELCHIOR MORETUS.

p. 507. Leuven, 8 februari 1602.

- 1 R(everende) D(omine). E tuis intellexi te magna parte Galli(a)e lustrata tandem Burdigalas venisse: idque incolumem, quod laetor. Quis autem finis aut fructus huius peregrinationis tibi propositus fuerit, non equidem intellexi: quia linguae aut studiorum caussa non puto institutum. Dandum aliquid valetudini interdum est, hoc fateor: atque utinam mihi liceret: sed cum modo, et assidua ista aut diuturna peregrinatio sumptus habet, animo parum aut nihil addit. Quod autem de Roma visenda deliberes, fateor me miratum esse: pr(a)sertim cum occasio alia non sit aut opportunitas alicuius viri illustris, in cuius comitatu sine

10 sumptu tuo esse posses. Qu(a)e parentis tui mens sit, non possum
 scire nunc quidem: sed si aliqua ibi conditio tibi parata esset, et firma
 mansio, fortasse non displiceret. Quod his temporibus difficile esse
 scio, cum omnia ubique restricta sunt et angusta. Certe apud nos maxime
 et bella ista et tributa continua etiam ditiores exhauriunt, et ad parci-
 15 moniam et attentionem cogunt. Quod te rogo interdum cogitare, et
 onera parentis tui qu(a)e cum (a)etate liberorum crescunt et mercatu:
 rae compendia cottidie decrescunt. Ego non aliud habeo suadere aut
 scribere, quam ex optimo affectu me tibi bene velle, et ut ad consilia
 parentis (qu(a)e fida semper et salutaria erunt) te aptes optare. Bene
 20 vale R. Domine. Lovanii. IV Id(us) Febr(uarias) MDCII.

Addict(issi)mus
 J. Lipsius.

Superscriptio erat

R(everen)do et consultiss(im)o D. Melchiori Moreto
 sacerdoti et I(uris) U(triusque) lic(entiatus)

Kopij.

53.

E(erwaarde) H(eer). Ik heb uit uw brieven begrepen, dat gij, na een groot
 deel van Frankrijk doorkruist te hebben, eindelijk in Bordeaux aangekomen
 zijt: en dit ongedeed, waarover ik mij verheug. Welk doel of welke winst
 gij met deze zwerftocht beoogd hebt, heb ik niet kunnen begrijpen; want
 ik meen niet, dat hij begonnen was omwille van de taal of de studie. Ik
 geef toe, dat men nu en dan iets voor zijn gezondheid moet doen en ik
 wenste, dat ik dit ook kon, maar met mate; deze voortdurende en lange
 reis vergt grote uitgaven en zij doet weinig of niets voor de geest. Dat gij
 van plan zijt om Rome te zien, heeft mij, dat beken ik, zeer verwonderd;
 vooral omdat er geen andere kans is of een gunstige gelegenheid om in het
 gevolg van een bekend man mee te gaan, zonder kosten voor u. Wat de
 mening van uw vader is, kan ik nu niet zeggen: maar als er voor u daar
 een plaats was en een vast verblijf, dan zou hem dat waarschijnlijk niet
 mishagen. Ik weet, dat dit in deze tijden moeilijk is, nu alles overal in-
 krimpt en smalletjes wordt. Zeker, deze oorlogen en voortdurende belas-
 tingen putten vooral bij ons ook de rijkeren uit en dwingen ons tot zui-
 nigheid en redelijkheid. Wat ik u onderwijl vraag te overdenken, en ook
 de lasten van uw vader, die met de leeftijd van zijn kinderen vermeerde-
 ren, terwijl de winsten van de handel elke dag verminderen. Ik heb u geen
 andere raad te geven of te schrijven, dan, dat ik het, uit diepe genegen-
 heid, goed voorheb met u, en dat gij u zoudt klaarmaken om te kiezen vol-
 gens de raadgevingen van uw vader (die steeds betrouwbaar en heilzaam
 zullen zijn). Vaarwel, Eerwaarde Heer. Te Leuven, 8 februari 1602.

Zeer genegen,
 J. Lipsius.

Het opschrift luidde: Aan de Eerwaarde en Zeergeleerde Heer Melchior
 Moretus, priester en licentiaat in beide rechtstakken.

58. AAN JAN MORETUS.

p. 523. Leuven, 25 februari 1602.

- 1 J. Lipsius Jo. Moreto S(alutem) D(icit).
 Gratium, te legisse nostra, et iudicasse. Hoc amici censeo, et admonere
 potius quam laudare. Quod ad Notas, de uxore, omnino mutandum est,
 et iam ante sic censebam ob tuam quoque caussam, et nequis hoc ad
 5 illam. De parente optimae memoriae, absit ut in eum sim ingratus cui
 vitam et mea debeo: sed quod est *manu promptus* talis quidem nil nisi
 laudem sonat, et *strenuum* ac militarem fuisse. De *patrimonio attrito*,
 utinam aut res alia, aut ne nimis nota esset! Non omnia dico, quae
 Bruxella com(m)eminit: et honorem merito manibus defuncti praesto.
- 10 Sed quid mali rem dicere, ubi vera narranda sunt? Et praesertim cum
 patrimonium suum non flagitia, sed *per comitatem*, ut dixi, et nimiam
 bonitatem iverit minutum. Neque novum neque rarum apud maiores
 melioresque est. De *Musica*, scio multis mirum visum iri: sed ita res
 fuit, a nostra semper abhorruí, et nec si conarer potui me dare. Leve
 15 hoc est, videbo tamen, sicut et alia, in ipsa correctione. Sed heus de
 magistro qui me *genibus imponebat*, quid opus obsecro nominare? An
 quia res tanta est? an quia notum censes ludimagistrum elementarium?
 Hieronymo ei nomen erat, et bonus sacerdos audiebat: nec ultra ego
 aut alii opinor, sciunt. Tales cum pereunt, pereunt. Ista hactenus. Fra-
 20 tri tuo tua verba scripsi, et hic habes; alia ad filium tuum, de typogra-
 phicis. Vale, vir amicissime. Lovanii, VI Kal(endas) Mart(ias) MDCII.

Adres: D. Moreto.

58.

J. Lipsius groet Jan Moretus.

Ik ben dankbaar, dat gij ons werk gelezen en beoordeeld hebt. Dit is, meen ik, de rol van een vriend, alsook eerder raad te geven dan te loven. Wat de nota's betreft: het stuk over mijn vrouw moet helemaal veranderd worden; dat dacht ik al vroeger, ook om uwentwil, en tevens vreesde ik dat men haar dit zou overbrengen. Over mijn vader zaliger gedachtenis, ver van mij dat ik zou willen ondankbaar zijn tegenover de man, aan wie ik mijn leven en bezittingen te danken heb: maar waar het er over gaat, dat hij *energiek* was, dat strekt alleen maar tot eer van zo'n man, en bedoelt dat hij *flink* was en krijgshaftig. Wat het *verminderd familiebezit* betreft, mocht het anders of minder bekend geweest zijn! Ik zeg niet alles, wat men zich te Brussel nog herinnert: en ik toon gepaste eerbied voor de herinnering van de overledene. Maar welk kwaad is het de zaak te vermelden, als de waarheid moet verteld worden? En vooral daar zijn bezittingen niet door slechte daden, maar door hulpvaardigheid, zoals ik zei, en door te grote goedheid werden verminderd. Dit is niet nieuw of zeldzaam, ook niet bij groteren en beteren. Wat de *muziek* betreft, ik weet, dat dit velen zal verwonderen, maar zó was nu eenmaal de zaak: ik heb onze muziek altijd vreselijk gevonden, en ook als ik beproefde, zou ik er mij niet kun-

nen aan geven. Het is een kleinigheid, maar ik zal toch eens zien, zoals ook voor andere dingen, bij de correctie. Maar hoor eens, over die schoolmeester, die mij *op zijn knieën zette*: waarom, vraag ik u, zou ik zijn naam moeten opgeven? Omdat het zo'n grote zaak is? Of omdat gij denkt, dat iemand een schoolmeester die 't alfabet aanleert zou kennen? Hij heette *Hieronymus* en hij stond bekend als een goed priester; iets meer weten noch ik, noch anderen, meen ik? Als zulke mensen sterven, dan zijn ze dood. Zover voor deze dingen. Aan uw broeder heb ik uw woorden geschreven en hier hebt gij ze; ik schrijf afzonderlijk aan uw zoon over drukkersaangelegenheden. Waarwel, mijn beste vriend. Leuven, 24 februari 1602. Aan de heer Moretus.

69. AAN JAN MORETUS.
p. 557-558. Leuven, 15 juli 1602.

- 1 J. Lipsius Jo. Moreto S(alutem) D(icit).
Litteris tuis illuc me invitas, si forte discrimen grandius aut propius
appareat et gratiam pro affectu habeo, iudicium paene accuso. Quid
censes? timere hic nos? leones sumus: et maxime tam grandi exercitu
5 nostro vicino, et hoste consilii sui parum etiam certo. Ante biduum
castra moverat, et abire nunciabatur, statim rediit sed ut iterum abiret.
Elicere nostros voluerit, an suis qui adventabant se iungere, certum non-
dum habemus, utraque fama hic vagatur. Nunc tamen adfirmant serio
discessisse Beringam versus et Campaniae nostrae illum tractum. A solo
10 illo haud magnus metus est: de Gallis alii nussant, quos et Caleti fre-
quentes iam esse narratur. Deus ista diriget, et publicum regimen ei
permittamus. Intellexi ante biduum a cognato meo Grevio te librorum
adfatum misisse cognatulo meo, vel stimulum vel instrumentum studio-
rum. Gratias habeo, et Deum precor, crescat ille et ad bona atque ho-
15 nesta se donet, patriae et nobis praesidium aut decus. Suave mihi esset
talem relinquere, animi et artium magis quam opum heredem. De nos-
tro Lampugnano quaeri in Italia iusseram: renunciant: nusquam com-
parere aut erui, etsi familia tamen est Mediolanensis. Quisquis tamen,
verus an larvatus, vivus an mortuus, hoc a me habeat, vel aliis non
20 temere incurrendi documentum. Saluto tuam et tuos, et nos etiam in
caloribus istis satis co(m)modi, certe salvi. Lovanii. Idibus Juliis
MDCII.

Adres: A Monsieur
Monsieur Mourentorff
marchandt libraire et
imprimeur a Anvers
Inden gulden passer

69.

J. Lipsius groet Jan Moretus.
Gij nodigt mij in uw brief naar Antwerpen uit, indien er soms een groter

of imminenter gevaar zou ontstaan. Ik dank u voor uw genegenheid maar uw oordeel moet ik haast laken. Wat meent gij? Dat wij bang zijn? Wij zijn leeuwen: en vooral omdat een zo groot leger van de onzen in de buurt is en de vijand zo weinig zeker schijnt van zijn plannen. Twee dagen geleden had hij het kamp opgebroken en men meldde dat hij vertrokken was, dadelijk kwam hij terug, maar om weer weg te gaan. Wij zijn niet zeker of hij de onzen wilde buitenlokken, of zich voegen bij de zijnen, die in aantocht waren; beide geruchten doen hier de ronde. Nu nochtans wordt met zekerheid gemeld, dat hij weggegaan is in de richting van Beringen en van gindse streek in onze Kempen. Van deze alleen dreigt ons geen grote vrees, maar anderen trekken zich terug uit Frankrijk en er wordt verteld, dat zij reeds talrijk zijn te Calais. Laat God alles regelen en laten wij hem de openbare zaak in handen geven. Ik heb twee dagen geleden van mijn zwager Grevius vernomen, dat gij een groot aantal boeken aan mijn neefje gezonden hebt, als prikkel of als hulp bij zijn studies. Ik dank u en ik bid God, dat de jongen moge opgroeien en zich tot het goede en het eerlijke zou wenden, voor het vaderland en voor ons een hulp en een sieraad. Het zou aangenaam voor mij zijn hem zo achter te laten, meer een erfgenaam van mijn geest en kundigheden dan van mijn bezittingen. Ik had in Italië navraag laten doen naar onze Lampugnans: zij berichten mij terug, dat hij nergens verschijnt of opgediept kan worden, hoewel er te Milaan zo'n familie bestaat. Wie hij ook is, echt of fiktief, dood of levend, van mij moge hij dit antwoord bekomen, ook als een les om niet roekeloos anderen aan te vallen. Ik groet uw vrouw en uw familie, en wij voelen ons bij deze hitte betrekkelijk zonder hinder, voorzeker in veiligheid. Te Leuven, 15 juli 1602.

Aan de heer Mourentorff, etc.

70. AAN JAN MORETUS

p. 561. Leuven, 11 augustus 1602.

1 J. Lipsius Jo. Moreto S(alutem D(icit)).

Spero vos incolumes redisse, etsi uxorem concussam fuisse audio et doleo, sed item revaluisse. Vides autem? Lovanium, et nostra ibi frugalitas hoc non facit. Bruxella culpanda est. Ad nos, ad nos saepius.

5 A Duce Arsotano heri munus accepi plane regium, Torquem aureum cum eius imagine, item Grijphum grandem inauratum, vix manu tollendum. A biennio aut quadriennio lucubratu(n)culae meae aliae nec assem pepererunt.

Exemplaria illinc velim te dare istis:

4 D(ominis) Consulibus

- + D. Schottio pensionario
- + D. Robbiani
- + D. Viviono
- + D. Miraeo

2 P. Rectori Societ(atis) et P. Schotto

- + D. Rokockxio
- + D. Baronio Filio

+ D. Sweertio

+ D. Carolo Hovio

Si aliquem plane notum omisi, supple, et nos ama, et vale. Lovanii, III Idus Sextil(es) 1602. Tuam et tuos saluto.

L(itteras) ad Casaubonu(m), cum libro adiu(n)cto velim tuto mitti.

In een andere hand bijgevoegd: 1 D. Van Etten

1 D. Bochio

Adres: Ornatis(sim)o viro

D. Joanni Moreto

Typographo

Antverpia(m)

70.

J. Lipsius groet Jan Moretus.

Ik hoop, dat gij allen ongedeerd thuisgekomen zijt, hoewel ik hoor, dat uw vrouw erg ongesteld geweest is, wat mij leed berokkent, maar dat zij weer genezen is. Ziet gij wel? Leuven en onze matigheid doen zoiets niet aan. Het is op Brussel, dat de schuld moet geschoven worden. Komt naar ons, komt vaker naar ons. Van de hertog van Aarschot heb ik gisteren een waarlijk koninklijk geschenk ontvangen. Een gouden halssnoer met zijn beeltenis, ook een prachtige vergulde griffoen, die nauwelijks met de hand kan opgetild worden. Reeds twee of vier jaar lang hebben mijn andere werkjes geen duit opgebracht.

Ik zou willen, dat gij te Antwerpen aan de volgende personen een exemplaar zoudt geven:

4 aan de Heren van de Raad

1 aan de Heer Schottius, de pensionaris

1 aan de Heer Robiani

1 aan de Heer Vivionus

1 aan de Heer Miraeus

2 aan Pater Rector van de S.J. en aan Pater Schottus

1 aan de Heer Rokockx

1 aan de Heer Baronius, zoon

1 aan de Heer Sweertius

1 aan de Heer Carolus Hovius.

Indien ik iemand, die welbekend is, vergeten ben, voeg hem er dan bij, als het u belieft, en stel het wel. Leuven, 11 augustus 1602. Ik groet uw vrouw en uw familie.

Ik verzoek u de brief aan Casaubonus, met het bijgevoegde boek, op veilige wijze te willen verzenden.

Aan de doorluchtige heer Johannes Moretus, drukker te Antwerpen.

71. AAN JAN MORETUS.

j. 565-566. Leuven, 8 september 1602.

1 J. Lipsius Jo. Moreto S(alutem) D(icit).

Itane filiam tuam abiisse? abiit. Dolorem vobis dedisse? dedit. Ferenda

tamen haec sunt mi amice, ut omnia quae divinitus immittuntur, et Aeternae illi legi serio subiicienda haec voluntas. Nemo hominum eripuit, non vis alia aut casus; ille tantum, cum quo nec pugnes, nec iuste de eo quaerere. Jus suum tenet in dando, et adimendo. Plures liberos habes, sed in iis quoque Fatum idem potest polletque: utere tamen et fruire (longum spero) dum indulget. Habe, ut amissurus: amiseris, tanquam habeas. Quomodo? Suavi memoria retinendi sunt, et hoc ipsum quod fruiti sumus in lucro et beneficio ponendum. Ingratus ille, qui praeteritorum oblitus, praesentia tantum cogitat aut futura. Imo, quod philosophi dicebant, certissima illa voluptas est, quae fuit. Amplius mi Morete. Deus sine solatio te non reliquit: non fuit tibi unica. Ut igitur tunicam si amisisses, aliam sumeres et te ea tegeres: hoc nunc fac: pro filia erepta una aliam substitue, imo et filios, et certam iam posteritatem nepotes. Amabas quae periit, sed et habes quos ames. Itaque ut concludam, dolere tibi licet (quis parenti abnuat?) maerere non licet; lacrimare, sed non plorare. Inter exempla roboris, unum Plantinum tuum meumque cogita: quem ego in eiusmodi casibus non fortis solum, sed paene durum vidi *ᾠσεὶ κέρασ ἡὲ σίδηρον*. Imitare, tuam solare: quod et ego conatus sum epistolio adiuncto. Lovanii, VI Idus Sept(embris) MDCII¹.
Aula hic fuit, Praeses Richardotus in mea domo.

Adres²: Clar(issi)mo et prudent(issi)mo
Viro
D. Joanni Moreto
Typographo Celeberrimo etc.

71.

J. Lipsius groet Jan Moretus.

Uw dochter is dus overleden? ja, zij is overleden. Dat heeft u allen verdriet gedaan? Ja, dat heeft verdriet gedaan. Maar toch moeten zulke tegenslagen gedragen worden, mijn vriend, zoals alles, dat door God gezonden wordt, en onze wil moet zich aan deze eeuwige wet onderwerpen. Geen mens heeft u haar ontnomen, geen andere kracht, geen ander feit, maar hij, met wie gij u niet kunt meten, bij wie gij u niet met recht kunt beklagen. Hij heeft een eigen recht in het geven en ontnemen. Gij hebt meer kinderen, maar ook over hen heeft het Lot dezelfde macht; gebruik ze en beleaf voldoening aan hen (nog lang, hoop ik), zolang hij het toelaat. Bezit ze, alsof gij ze gaat verliezen, hebt gij ze verloren, beschouw het alsof gij ze nog hadt. Hoezo? bewaar er een zoete herinnering aan en het feit-zelf, de voldoening ervan gehad te hebben, moeten wij als winst en weldaad aanzien. Ondankbaar is hij, die, vergeten zijnde wat voorbij is, alleen aan het tegenwoordige en de toekomst denkt. Immers, zoals de filosofen zegden, de zekerste lust is deze, welke voorbij is. Meer nog, mijn waarde

(1) eigenhandig door Lipsius geschreven, maar niet getekend.

(2) Van een andere hand.

Moretus. God heeft u niet zonder troost achtergelaten: zij was niet uw enig kind. Zoals gij, indien gij een kleed verloren hadt, een ander zoudt nemen en u ermee zoudt bedekken; doe zo ook nu, stel in de plaats van de dochter, die u ontnomen is een andere, ja ook uw zonen en een reeds verzekerde nakomelingschap van kleinkinderen. Gij hielt van haar, die gestorven is; maar er blijven u kinderen over, om van te houden. Ik eindig aldus, het past u verdriet te hebben (wie zou dat niet toestaan aan een vader) maar niet te treuren; te wenen, maar niet in tranen te vergaan. Denk, behalve aan andere voorbeelden van zielesterkte, aan uw en mijn uitzonderlijke Plantin, die ik in dergelijke gevallen niet slechts dapper, maar bijna hard gezien heb „als hoorn of ijzer”. Volg hem na, troost uw vrouw: wat ook ik beproefd heb in het bijgevoegde briefje. Leuven, 8 september 1602.

Het Hof was hier, President Richardot namelijk logeerde in mijn huis.

Aan de doorluchtige en zeergeleerde heer Johannes Moretus, befaamd drukker etc.

72. AAN MARTINA MORETUS-PLANTIN.

p. 567-570. Leuven, 8 september 1602¹,

Eersaeme en(de) bemiede Jouffrow,

Ick hebbe met droefheyt verstaen, vuyt de brieven van uw sone Balthazar, het overleden van Adriana uwe dochter.

Ende is mij geweest een onverwachte tijdinge aengesien som(m)ige weecken te voren sij hier bij ons wel te passe en(de) kloeck geweest was. Ick en twijffel niet het is een swaericheyt (die naeture naegesien) voor u.l. die haer moeder waert, en(de) troost en(de) behulp van haer daegelyckx hadt en(de) noch meer waert verwachtende. Maer wildt gij mede den loop der Naetueren insien, en is gheen wtsonderinghe, t' ghebeurt die en(de) die daegelyckx, en(de) den oppersten Heere die u die selve gegeven heeft, heeft oick behouden het recht ende macht die t'eysschen ende wederom tot hem te trecken. Ick segge tot hem te trecken, en(de) dat moet u.l. troosten. Sij heeft die werelt en(de) alle troubles verlaeten en(de) is nu (alsoo wij hopen) in het suyver licht en(de) vrede, daer geen quellinge oft verstooringe en kan komen. Dit moet u.l. denken, en(de) mede voor oogen houen, die STANTVASTICHEYDT van haeren vaeder (saeliger) die in sulcken dingen en(de) voorcompsten een bijsonder exempelman van starckheydt en(de) wijsheydt altydt heeft gegeven. Gelijck een klipje in de zee staedt vast tegen allen tempeesten en(de) golven, alsoo was hij tegen allen wuijtwendige saecken en(de) aenkomen. Wildt dat bedencken: gij sijdt PLANTYNS dochter, ende oudtste dochter: schickt u naer sijn exempel, ende naer den wille des Heeren diet alles regeert. Ick hope u.l. sal dat doen, en(de) in een teer lichaam eenen grooten moedt toonen, oick tot stichtinge van die andere. Ghij hebt noch kinderen die u dienst en(de) genuecht moogen bewijsen: den Heere die wildse u bewaeren, en(de) uwen troost aen die selve geven. Ick bidde u.l. dat te doene, en(de) die oogen en(de)

(1) De eerste bladzijde is gans verkleurd en zeer moeilijk te lezen.

gedachten te trecken van de geene die nu saelich is, en(de) de selve te keren tot die bij u daegelijckx sijn, en(de) noch ander steunsels, als neven en(de) nichten, mogen geven. Voirts beminde Jouffrow, soo bedanckt u.l. mijn vrouwe sonderlick van de Tourtpan(n)en die u.l. haer niet alleen gesonden, maer geschoncken, teegen haer meijninge, en(de) bekendt gehouden aen u te sijne, en(de) die beleeftheijdt, met gelegentheijdt, te verdienen oft immers te bekennen. Godt gaeve dat den tijdt toeliete altemals bijden anderen te komen, ick soude meijnen, iae betrouwen, wij souden in vrientschap en(de) vrolicheydt met malckanderen verkeeren, d'welck so te wenschen maer is als te hopen. Eersaeme en(de) beminde Jouffrow sal u.l. den oppersten beveelen, biddende hij uwen trooster sij, ende oick waerder voor de reste van u kinderen, uwen lieven man, en(de) heele familie. Tot Loven, deesen 8en Septe(m)ber 1602.

U.l.

dienstwilligen vriendt en(de) gants toegedaen
J. Lipsius.

Mijn huijsvrow gebiedt haer zeer tot u.l. en(de) uwen man.

Adres: Eersaeme en(de)
voorsienige Jouffrow Moretus
mijn beminde vriendin(n)e
tot
Antwerpen

90. AAN JAN MORETUS.

p. 625. Leuven, 9 maart 1603.

1 Quos vides, mi Morete, serio com(m)endo. Nobilis Gallus est, hic aliquamdiu studiosus cum Paedagogo et famulo: com(m)endatur mihi ab interioribus Lutetiae amicis ubi patrem in auctoritate habet, Praesidem Aerarii Regii. Fave et typographiam tuam, et siquid aliud sine i(n)-
5 com(m)odo potes, ostende. Gratum mihi feceris, et istis, quis scit an in occasione agnituris? *Montes stant*, aiunt Itali, *homines sibi obviant*, et mutui auxilii egent. Vale vir amice. Lovanii 9 Martij, 1603.

Tuus ex a(n)i(m)o
J. Lipsius.

Adres: A Monsieur
Mons(ieu)r Moretus a
Anvers
Par amij

90.

De heren, die gij ziet, mijn waarde Moretus, beveel ik u ten zeerste aan. Het is een Fransman van adel, die hier een tijdje gestudeerd heeft, met zijn leermeester en zijn knecht: hij wordt mij aanbevolen door intieme vrienden uit Parijs, waar zijn vader een officiële rang bekleedt, President van de Koninklijke Munt. Ontvang hem goed en toon hem uw drukkerij en

Handwritten text in a cursive script, likely Latin or Dutch, covering the majority of the page. The text is dense and difficult to decipher due to the handwriting and image quality. Some legible words include "STANTVASTICHEIT" and "Plantijn".

Lipsius' brief aan Martina Moretus-Plantin.

62 fader exempel om fannst sig
 i vissigst alligst samt gungst.
 Geligst om biler ist 2 ar pakt
 ut hos alla kungst i gungst,
 nfor var di tungst allig vingskandiga
 fankst i arbodst. Vilst dnt
 fadernst i di fide plantyns doogst,
 i ister doogst: fadist i var
 fo exempel i var ist vider det
 Hants ist allst vngst. Jakt fang
 v. e. fad det doogst, i i om koo
 lingsst omg gungst vngst tungst,
 vngst ist fingskandiga omg ist adast.
 Gij gult vngst kungst; di i vngst i
 gungst vngst Gungst; i det Hants
 ist vngst i vngst, i vngst tungst
 omg ist fadst gungst. Jakt vngst
 v. e. dnt i doogst, i di vngst i
 gungst i kungst omg ist gungst di
 i fadst i, i ist fadst i doogst
 ist ist i i vngst i fadst, i
 i vngst vngst fadst, all vngst i
 vngst, vngst gungst. Vngst vngst
 fadst i fadst v. e. vngst vngst
 fadst vngst vngst vngst vngst ist i.
 i. fadst fadst vngst vngst gungst,
 vngst fadst, fadst fadst vngst, i
 fadst vngst omg i i fadst i
 di vngst fadst, vngst vngst, i
 vngst, ist vngst i vngst. Gungst
 vngst ist ist ist vngst vngst
 gungst

62) adams te dom, ink poë
wijn, de behuizing, wij poë
vriantpoging te vreesachtig en vreesachtig
vreesachtig, g'wacht de te vreesachtig
als te vreesachtig. Expressie te vreesachtig
geïmponee te vreesachtig de vreesachtig
vreesachtig, vreesachtig bij vreesachtig vreesachtig
vreesachtig vreesachtig vreesachtig vreesachtig vreesachtig
vreesachtig vreesachtig vreesachtig vreesachtig vreesachtig
vreesachtig vreesachtig vreesachtig vreesachtig vreesachtig
vreesachtig vreesachtig vreesachtig vreesachtig vreesachtig

V. e.

die vreesachtig vreesachtig
te vreesachtig vreesachtig

f. vreesachtig.

[Signature]

hier vreesachtig vreesachtig
vreesachtig vreesachtig vreesachtig
vreesachtig vreesachtig

der f... 5
...
Luffen ...
...
...

Antw...

3

alles, wat gij zonder moeite kunt tonen. Gij zult er mij een dienst mee bewijzen en ook aan hen, die, wie weet bij welke gelegenheid, het nog zullen erkennen. *Bergen blijven staan*, zeggen de Italianen, *maar mensen ontmoeten elkander*, en zij hebben elkaars hulp nodig. Vaarwel, mijn vriend. Leuven, 9 maart 1603.

Van harte de uwe,
J. Lipsius.

Aan de heer Moretus te Antwerpen. Alover een vriend.

100. AAN JAN MORETUS
p. 651. Leuven, 28 juni 1603.

1 J. Lipsius Jo. Moreto S(alutem) D(icit).

Venit ad vos amicus meus ex Hispania Tribaldus Toletus, vir doctissimus. Si meum opusculum DE VESTA absolutum sit, velis illi dono dare, meo nomine. Alios libros a te vult emptos. Quaeso libenter eum 5 vide et mea caussa fave. Lovanii, IIII Kal(endas) Jul(ias) MDCIII.

Adres: D. Jo. Moreto,
Typographo
Antverpiae

100.

Een Spaanse vriend van mij, Tribaldus van Toledo, een zeer geleerd man, komt naar u toe. Indien mijn werkje De Vesta af is, wil het hem, uit mijn naam, schenken. Hij wil andere boeken bij u kopen. Ik verzoek u hem welwillend en tegemoetkomend te ontvangen, omwille van mij. Leuven, 28 juni 1603.

Aan de heer Jo. Moretus, drukker te Antwerpen.

110. AAN JAN MORETUS.
p. 671. Leuven, 22 september 1603.

1 Vir amicissime. Nihil equidem tale de filio sciebam aut suspicabar, et caussam discessus soli levitati et solitae adtribuebam. Doleo vos in illum adfligi, te dico et matrem: nam parentum adfectus notos habeo, etsi usu non compertos. Quid tamen hic suadeam? Emendationem plenam 5 frustra exspectatur, vitium naturae et defectus ingenii est: paenitentia potest adesse, et credo iam adest, sed mores vereor redibunt. Itaque prorsus e re non est, esse eum ultra domi vestrae. Hoc cavete, nec quisquam persuadeat, si quietem et serenitatem aliquam vultis: neque ipsi expedit ibi esse, Foris igitur. Ubi? ita ne Deus nescio, quia nec ipse (nisi vi 10 adactus) nusquam firmiter aut diu subsistet. Novi ingenium. Si expensae non essent metuendae et hic quoque non desiperet, praestaret illum peregrinari vel procul a patria, donec Deus aliam mentem illi daret. In sermone plura si Deus volet: interim nihil mali aliquamdiu Lovanii eum esse praesertim apud talem, cui pecuniae non multum dabis, et in

15 lucro pones, si nihil petat. Namque quod aegre solvet, debet. Filius apud me omnia dissimulavit et tamquam in bona gratia vestra huc venisset. Ego item dissimulabo me scire quidquam, donec aliter tibi videbitur. Etsi scire me aut admonere, quo fructu fiet? Cras mane Bruxellam eo, et caussam ad filium scripsi. Vale vir amicissime. Lovanii, 22 Septem-
20 br(is) 1603.

Addictissimus J. Lipsius.

Filium a triduo non vidi, tunc apud me pransus postremo fuit.

Adres: A Monsieur
Monsieur Mourentorff
marchandt imprimeur et
libraire
a Anvers
Plantijns winckel

110

Mijn beste vriend, zoets wist ik niet over uw zoon, noch vermoedde ik het en ik schreef de oorzaak van zijn vertrek alleen toe aan zijn gewone wispelturigheid. Het doet mij verdriet, dat gij om hem moet lijden, ik bedoel u en zijn moeder, want ik ken de gevoelens van ouders, hoewel ik ze niet uit ervaring heb leren kennen. Wat moet ik hier nu als raad geven? Een volledige genezing is niet te verwachten, het is een tekort van de natuur en een versagen van de geest: er kan berouw zijn en ik meen, dat dit er nu reeds is; maar ik vrees, dat hij in zijn oude gedragingen zal hervallen. Daarom is het helemaal niet nuttig, dat hij voortaan nog in uw huis zou zijn. Let daar op en dat niemand u daartoe overhale, indien gij rust en kalmte wenst; en het helpt hem ook niet bij u te zijn. Hij moet dus elders verblijven. Waar? dat weet ik verduiveld niet, omdat hij uit zichzelf (tenzij hij ertoe gedwongen wordt) nergens standvastig of lang zal blijven. Ik ken zijn geestesgesteldheid. Indien gij de uitgaven niet moest vrezen en hij hier ook niet ziek van geest zou zijn, dan zou het beste voor hem zijn te reizen, zelfs ver van huis, tot God hem een andere geestesgesteldheid zou geven. Meer mondeling, indien God het wil: ondertussen kan het voor hem niet slecht zijn een tijdje te Leuven te verblijven, vooral bij zo'n man, aan wie gij niet veel geld zult geven en gij kunt het als winst boeken, indien hij niets zou vragen. Want hijzelf blijft schuldig, wat hij niet graag betaalt. Uw zoon heeft mij alles verborgen gehouden en gedaan alsof hij met uw goedvinden naar hier gekomen was. Ik zal ook doen, alsof ik niets wist, tot gij er anders over oordeelt. Welk voordeel kan het evenwel opleveren, dat ik het weet of dat ik hem raad geef? Morgenvroeg reis ik naar Brussel, de reden heb ik aan uw zoon geschreven. Groet, beste vriend. Leuven, 22 september 1603.

Uw toegenegen
J. Lipsius.

Ik heb uw zoon sinds drie dagen niet gezien; toen heeft hij bij mij gegeten en was hij hier voor het laatst.

Aan de heer Mourentorff, etc.

114. AAN JAN MORETUS.

p. 681. Leuven, 28 oktober 1603.

1 S(alutem) P(lurimam). Exspecto nostrum Balthazarem ideoque haud multa scribam, cum ipso adfatim acturus. Veniat, antequam hiems tota adveniat, antequam miles noster (nam castra moveri audio, vel solvi) antequam et praedo hostilis aliquid turbet. Hospitium scit apud me sibi
5 esse, et veto praetereat; solus sum, et libens excipiam ac fruar. Filius alter iam advenerit, quem opto tuo nostroque voto esse. Vale cum tua mi Morete. Lovanii, V Kal(endas) Novembr(es) 1603.

Addictissimus J. Lipsius.

Adres: A Monsieur

Monsieur Mourentorff
marchandt libraire et
imprimeur a Anvers
Plantijns winckel

114.

Vele groeten. Ik verwacht onze Balthazar en daarom zal ik niet veel schrijven, daar ik met hemzelf alles mondeling zal afhandelen. Dat hij kome, vóór de winter helemaal aankomt, vóór onze soldaat (want ik hoor, dat het kamp zal opgebroken worden ofwel opgeheven), en ook vóór die rover van een vijand het in de war schopt. Hij weet, dat er bij mij gastvrijheid voor hem is en ik verbied, dat hij mijn huis voorbij gaat: ik ben alleen en ik zal hem graag opnemen en van zijn aanwezigheid genieten. Uw andere zoon zal reeds aangekomen zijn, ik hoop, zoals gij en wij hem wensen. Vaarwel, gij en uw vrouw, mijn waarde Moretus. Leuven, 28 oktober 1603.

Uw toegenegen

J. Lipsius

Aan de heer Mourentorff, etc.

121. AAN JAN MORETUS.

p. 699. Leuven, 6 februari 1604.

1 J. Lipsius Joanni Moreto S(alutem) D(icit).

Fallo ego vos iam saepius, sed ipse falsus. Plagula illa mea in tibia non coit, et interior etiam invaletudo accessit, quam haec quies et perpetua sessio mihi gignit. Itaque de adventu meo nihil iam certi promitto,
5 praeter cupere et velle; cetera sunt in Dei manu. Mea o(m)nia parata sunt, quando vultis, mittam, et consilia de edendo aut directionem scribam. Vale, mi amice, et hac nocte pessime equidem habui. Lovanii, postrid(ie) Nonas Febr(uarias) MDCIIII.

Balthazar noster salvebit, et folia mittet, donec me videat. Quod for-

10 tasse opinione citius, fortasse et tardius fiet. Nisi tamen intra triduum aut quadriduum convalesco, melius differre iter in Quadragesimam, et auram meliorem.

Adres (p. 702)¹: Ornatiss(im)o et prudentiss(im)o Viro
D. Joanni Moreto
Typographo
Antverpiae
Plantijns winckel

121.

J. Lipsius groet Jan Moretus.

Ik heb u reeds verschillende malen ontgoocheld, maar ik werd ook zelf teleurgesteld. Deze wonde aan mijn scheenbeen wil niet dichtgaan en er komt nu een interne kwaal bij, die door deze rust en het eeuwige stilzitten voortgebracht wordt. Zo kan ik over mijn komst niets zekers beloven, behalve dat ik het wens en wil; de rest is in de hand van God. Ik heb alles klaar, wanneer gij het wilt, zal ik het zenden en zal ik mijn raadgevingen en mijn zienswijze voor de uitgave schrijven. Vaarwel, mijn vriend, ook deze nacht was ik er zeer slecht aan toe. Leuven, 6 februari 1604.

Moge onze Balthazar het goed stellen, en dat hij de bladen maar zendt, tot hij mij ziet. Wat misschien vroeger, misschien ook later dan ik denk zal gebeuren. Evenwel, zo ik niet binnen de drie of vier dagen herstel, is het beter de reis uit te stellen tot de Zondag na Aswoensdag en beter weder. Aan de doorluchtige en zeer wijze man, heer Jan Moretus, drukker te Antwerpen, Plantijns winckel.

123. AAN JAN MORETUS.

p. 705. Leuven, 2 maart 1604.

1 S(alutem) P(lurimam). Video libros nostros finem spectare, rogo igitur compingi exemplaria *Manuductionis* 13. aut 14. iubere, et unum eximium pro Comite Stabuli, in serico, aut ut iudicabis convenire. Haec cuncta primo tempore optem, quia ipsum videmur hic exspectare: certe
5 dixit venturum. *Phisiologiae* non est opus tam multis, sufficient *decem* ligata, et unum item sericeum. Haec nostra: est aliud negotium serio mihi commendatum a Societ(atis) Patribus in re, in qua te suffragium habere dicunt. Est in hac urbe *Cornelius Daniels*, J(uris) U(triusque) Licentiatus, qui Advocatum aliquando egit, transfert domicilium Ant-
10 verpiam et vellet allegi inter Scabinos. Plures habet in collegio vestro fautores, et ideo caute agendum est. nam et suffragium tuum observabitur: et constet saltem me scripsisse. Ego hic per dies decem mulierculas habui, Viduam Breugelii et Bernartii, et neptem meam, in su(m)ma Saturnalia agitavimus: etiam hostes, ut audimus, sed alia et quae exci-

(1) Van een andere hand.

15 tare nos debeant e so(m)no. Vale, Vir amiciss(im)e, cum Tua. Lovanii
postrid(ie) Kalend(as) Mart(ias) 1604.

J. Lipsius, tuus.

p. 708: *Adres*: Ornatiss(im)o et prud(entisi)mo viro
D. Joanni Moreto
Typographo.

123.

Vele groeten. Ik zie dat onze boeken bijna klaar zijn, en ik verzoek u van de „Manuductio” dertien of veertien exemplaren te laten inbinden, en een zeer mooie voor de Maarschalk, in zijde, of zoals gij zult aanduiden, dat het past. Dit zou ik alles zo vlug mogelijk willen hebben, omdat wij, naar het schijnt, hemzelf mogen verwachten: hij zegde, dat hij zeker zou komen. Van de „Physiologia” zijn er niet zoveel nodig, tien gebonden zullen volstaan en ook één in zijde. Tot zover onze zaken: er is een andere aangelegenheid, mij ernstig aanbevolen door de Paters van de S.J., in een geval, waarvan zij zeggen, dat ook gij er stem in hebt. Er is in deze stad een zekere Cornelius Daniels, licentiaat in beide rechten, die een tijd lang advocaat was en nu te Antwerpen wil gaan wonen en onder de schepenen zou willen gekozen worden. Hij heeft meerdere begunstigers in uw raad en daarom moet er voorzichtig gehandeld worden. Want ook op uw stem zal gelet worden: en dat het tenminste blijken moge, dat ik u geschreven heb. Ik heb hier tien dagen een vrouwenkransje gehad; de weduwe van Bruegel, en die van Bernartius en mijn nichtje waren hier, kortom, wij hebben Vastenavond gevierd; de vijand ook, zoals wij hoorden, maar anders, en wel zo dat het ons uit onze slaap zou moeten opwekken. Vaarwel, mijn beste vriend, met uw vrouw. Leuven, 2 maart 1604.

Uw J. Lipsius.

Aan de doorluchtige en zeer wijze heer Jan Moretus, drukker.

125. AAN MAXIMILIEN DE VIGNACOURT.

p. 711. Leuven, 7 juni 1604.

- 1 J. Lipsius Maximiliano Vignacurtio V(iro) N(obili) S(alutem) D(icit).
Litteras tuas, cum Antverpia rediissem, repperi sed redii languidus semiaeger, uti et iveram: atque haec iusta caussa brevioris scriptionis. Nam a gravissimi nuper morbi ictu vix et aegre possum me recipere,
5 et officia quae soleo, usurpare. Intellexi seriem vitae et actionum tuarum, atque in iis molestias et taedia; sed quod te solari debet, virtutem ubique et pietatem intermixtam. Externa ista omnia si vides, mi Vignacurti, brevia, fugacia et peritura sunt: manent manebuntque animi bona, quae sola iusti sibi vindicant hoc nomen. Quod autem hic remedium aliquod malis aut fluctibus tuis quaeris; nescio an hoc statu rerum
10 aliquid efficies, neque opus est me dicere quae vides. Deum rogo digna te tibi dare, et animum, ut hactenus, in virtute constantem. Lovanii, VII Idus Jun(ias) 1604.

p. 713: *Adres: Nobili Viro*
 D. Maximiliano Vignacurtio
 Bruxellae.

125.

J. Lipsius groet de edele heer Maximilianus Vignacurtius. Ik vond uw brief, toen ik uit Antwerpen terugkwam, maar ik kwam zwak terug, half ziek, zoals ik gegaan was: en dit is dan ook de ware reden van de bondigheid van mijn brief. Want van de slag van een recente, zeer zware ziekte kan ik mij amper en moeilijk herstellen en ik kan nauwelijks mijn verplichtingen nakomen, zoals ik het gewend ben. Ik ken de gang van uw leven en van uw daden en de moeilijkheden en verveling, die er mee gepaard gaan; echter ook dat standvastigheid en godsvrucht er een deel van zijn, en dat moet u een troost zijn. Indien gij al deze uiterlijkheden beschouwt, mijn waarde Vignacurtius, dan zijn ze toch maar kort, vluchtig en vergankelijk; de goederen van de ziel daarentegen blijven en zullen blijven, de enige die bij de rechtschapene deze naam van „goederen” voor zich kunnen opeisen. Waar gij echter hier een heelmiddel tegen uw kwalen en wederwaardigheden zoekt, ik weet niet of gij in deze stand van zaken iets zult bereiken en het is niet nodig, dat ik u zeg, wat gij zelf ziet. Ik vraag God u dingen te geven, die u waardig zijn en een ziel, zoals tot nogtoe, standvastig in de deugd. Te Leuven, 7 juni 1604.
 Aan de Weledele Heer Maximiliaan Vignacurtius te Brussel.

129. AAN BALTHAZAR MORETUS¹,
 p. 723-724. Leuven, 5 februari 1605.

- 1 J(ustus) Lipsius Balthasari Moreto Suo S(alutem) P(lurimam) D(icit).
 Legi tuas, et Amice illius, litteras et in utrisque aliquid sum miratus.
 In tuis, quod aegre et velut retractans hoc ad me deferres, tamquam
 triste: in illius, quod ut rem seriam habuit, et a tali auctore (Scalige-
 5 rum dico), quem constat mihi non esse. Noli autem tu, mi Morete, si
 meum affectum vis scire, et eundem induere, haec talia nisi risu exci-
 pere: et quid aliud merentur? Sunt Epigrammata, leviora non Pen-
 na mea, quam carpunt, sed pluma et addo, sunt inscita, sine sale aut
 Venere; ac meum nomen tolle, nemo leget. O digna, quibus ille auctor
 10 inscribatur! quem hactenus amicum meum habui; sed hominem scio, et
 posse mutari. Si facit ob talem caussam (nam privatim nulla est) nae
 ego et affectum tempore, et iudicium muto, quod perhonestum semper
 de illo tuli. Quem scripto eo laesi? Quem vel leviter tetigi? Religionem
 meam aperui: et Nerones iterum sint, qui vetent? Nova sua ferri volunt
 15 et armis id pugnant: nobis non licet vetera asserere, et aevi suffragiis
 atque orbis approbata? Atqui leve et me indignum scriptum est. Si a
 tali affectu carpunt; non veniam, sed gratiam debeo: sed qui credam?

(1) Uitg.: J. Lipsius, *Epistolarum centuria IV miscellanea*, nr LX. De hier voorliggende tekst is een kopij. In de linkerbovenhoek van p. 723 staat het woord *Copia*.

Scio esse in iis locis, qui magno emerint omnem famam veterem me
 decoxisse, et Lipsium inter obliterated, aut damnata nomina esse. Tamen
 20 leve est. Itane? non res talis, nobis qui pie, sancteque de divinis senti-
 mus: non stilus iis ipsis, qui subsannant et illudent. Hoc scriptum, audi
 me, et ipsi intellegant, aevum feret cum aliquot aliis, quae bono generis
 humanae scio me edidisse. Fremat calumnia, et Livor palleat: ego ab
 his talibus famam, imo et gloriam, imo et claritudinem, apud posteros
 25 habebō; et ero, cum omne istorum nomen et factio non erit. Sed de Epi-
 grammatis insulsis, parum est, nec merentur non dicam responderi, ne
 legi quidem, aut certe iterari. Quid si libelli prodeant? et prodibunt, aut
 aevi huius et sectae illius proterviam ignoro. Sed tamen ego eos contem-
 nam, si a talibus et tales sunt, quam versus, quod si gravius aliquid,
 30 et par in arenam venit, dignum cum quo componar, videbo et pro re
 decernam. Pugnare equidem semper refugi: sed ubi opus erit, tam
 virum ostendam quam duobus illis olim aut nuper qui non laetantur
 me provocasse. Palmam de me usque adhuc quis tulit? Neque iactare
 libet sed novi me et alios: et in bona ac utique causa, veniant cum
 35 Hectore Achilles, non subducam. Istae quidem pilae, et velut homines
 faenei, qui nunc in Circum iacti sunt, non valent ad irritandum, qui
 ludibria haec et deliria (ut rem dicam) novi. DA LEONEM. Ne
 ille quidem parvulus lupus, quem nutritimus, me excitat, nisi ut mise-
 rear: et o infelicem! huc petulanti(a)e aut pravitatis gratuit(a)e venis-
 40 se? Nam quid de illo, et parentibus, non bene merui? Batavia tota est
 testis. Ille me ore et manu venerari debebat: et ut ego sileam, sciat
 Adrasteam esse quae videt, et quid si vindicabit? Nolim et vel lae-
 sus amo: tanti apud me esse avus. Sed ad amici litteras, tu illi hunc
 sensum meum scribe, et praesertim de auctore: quem certo reperiet alium
 45 esse. Istae sordes non sunt ab ea Seplasia. Salutem etiam adscribe, et a
 me amorem. DIVAM SICHEMIENSEM iam acceperitis, mittente Oud-
 darto: cudite, ut iterum malis male sit, et vivat honos cultusque illius
 quem omnes pravi (mirum, et certum) ab omni aevo eunt imminutum.
 Heus etiam! quod ille Amicus suadet, ut poetae vestri aliquid meam
 50 vicem reponant: per Deum, ne fiat. Ego mihi sufficio, nec Teucer ille
 sum, qui clypeum desidero Aiakis. Sileamus nunc quidem, et magis
 seria agamus. Vale mi amice. Lovanii, Nonis Februarii, MDCV.

Geen adres.

129.

J. Lipsius groet zijn waarde vriend Balthazar Moretus.

Ik heb uw brief, en die van onze vriend, gelezen en in beide heb ik iets wonderlijks gevonden. In uw brief, omdat gij dit tegen uw zin en bijna tegenstribbelend aan mij schijnt voor te leggen, alsof het een treurig geval was, in de zijne, omdat hij het geval als een ernstige zaak heeft beschouwd en dan nog komend van zulk een auteur (ik bedoel Scaliger), waarvan het voor mij vaststaat, dat hij het niet is. Maar voor wat u betreft, mijn waarde Moretus, indien gij mijn gevoelens wilt kennen en het bijtreden, neem zulke dingen niet anders dan met een lach op: wat verdienen zij anders?

Het zijn epigrammetjes, lichter niet alleen dan mijn pen, die ze hekelen, maar dan een pluim en ik voeg erbij, zij zijn zinloos, zonder zout of gratie; neem mijn naam eruit weg en niemand zal ze nog lezen. O waardige dingen, waarop als auteur de naam prijkt van deze man, die ik tot hiertoe als mijn vriend beschouwde; maar ik weet, dat hij een mens is, en dus kan veranderen. Indien hij het om dergelijke reden doet (want er is geen enkele van persoonlijke aard tussen ons), waarlijk, dan verminder ik mijn gevoel en verander mijn oordeel, dat ik altijd zeer gunstig over hem had. Aan wie heb ik door dit geschrift nadeel berokkend? Wie heb ik zelfs maar lichtelijk geraakt? Ik heb mijn godsdienstige belijdenis bekend gegeven: zouden er nieuwe Nero's moeten zijn, om dit te verbieden? Zij willen hun nieuwigheden ingang doen vinden en strijden ervoor met de wapens. Is het ons dan niet toegelaten het te houden bij het oude, bij datgene dat door de instemming van de eeuwen en van de wereld werd goedgekeurd? Maar toch is het een onbeduidend boekje, mij niet waardig. Indien zij uit zulke beweegredenen hekelen, dan moet ik het hun niet vergeven, maar hun dankbaar zijn, maar hoe moet ik dat geloven? Ik weet, dat er in die plaatsen personen zijn, die er veel zouden voor geven om mijn oude naam volledig te zien tanen en om de naam Lipsius onder de uitgevaagde, veroordeelde te zien verdwijnen. Toch is het een belachelijk boekje. Werkelijk? Zo is de zaak niet voor ons, die vroom en godvruchtig over godsdienstzaken denken: zijzelf kunnen niet schrijven, die zich over die dingen vrolijk maken en er de spot mee drijven. Dit geschrift, hoor wat ik zeg, en mogen ook zij het inzien, zal de tijd trotseren met enkele andere, waarvan ik overtuigd ben, ze voor het welzijn van de mensen te hebben uitgegeven. Laat de Laster beven en de Nijd verbleken, ik zal door dergelijke geschriften faam, ook roem en zelfs vermaardheid bij het nageslacht kennen en ik zal voortbestaan, wanneer hun aller naam en ook hun aanhang zullen uitgewist zijn. Maar nu over die zoutloze epigrammen, ze zijn weinig van tel en zij verdienen niet, ik zeg niet van beantwoord te worden, maar zelfs van gelezen te worden en zeker niet gereproduceerd te worden. En moesten er pamfletten verschijnen? Zij zullen verschijnen, of anders ken ik de onbeschaamdheid van deze tijd en van deze sekte niet. Maar toch zal ik er geen aandacht aan besteden, als zij van zulke mensen afkomstig en van hetzelfde allooi als deze verzen zijn. Treedt er iets ernstigers en van mijn gehalte, iets waarmee ik kan vergeleken worden, in het strijdperk, dan zal ik zien, en een besluit nemen volgens de omstandigheden. Ik heb steeds de strijd ontweken: maar als het nodig is, zal ik mij zozeer een man betonen, zoals destijds of onlangs nog tegenover die twee, voor wie het nog geen pretje is, dat zij mij uitgedaagd hebben. Wie heeft ooit de palm weggedragen na een aanval op mij? Ik wil niet snoeven, maar ik ken mezelf en de anderen en indien het voor een goede, of welke zaak ook is, Achilles en Hector mogen komen, ik zal niet wijken. Maar deze speelballen en stropoppen, als het ware, die thans in het circus geworpen worden, vermogen mij niet te prikkelen, want deze spot en razernij (om de zaak te noemen) ken ik. **VOOR DE LEEUWEN!** Zelfs dit kleine wolfje dat wij opgevoed hebben¹, windt mij niet op, tenzij

(1) Franciscus Raphelengius jr.

om er medelijden mee te hebben; o de ongelukkige! die tot deze graad van onbeschaamdheid of louter verdorvenheid is gekomen! Want hoeveel diensten heb ik aan hem en aan zijn ouders bewezen? Geheel Holland is er getuige van. Hij moest mij met woord en daad eren, en al zwijg ik, hij zal toch weten dat er een *Adrastea* is die toekijkt, en wat, indien zij zich wreekt? Dat zou ik niet willen, en zelfs gekrenkt houd ik van hem: in zo hoog aanzien staat zijn grootvader bij mij. Wat nu de brief van onze vriend betreft: schrijf gij hem, dat dit mijn gevoelens zijn, en vooral over de auteur: hij zal zeker bevinden, dat het iemand anders is. Zulk uitvaagsel komt niet uit die *Zalfstraat*! Zend hem ook een groet van mij en mijn genegenheid. Gij zult al wel een *Diva Sichemiensis*¹ ontvangen hebben, gezonden door *Oudartus*: druk ze, opdat het opnieuw voor de kwaden een kwelling zou zijn, en opdat de eer en de cultus zou leven van haar, welke alle slechten (verwonderlijk maar waar) van alle tijden gepoogd hebben te schenden. Helaas ook, wat gindse vriend ons aanraadt, dat uw dichters in mijn plaats een wederwoord zouden geven, daarvoor behoeft ons God! Ik kan mijn man staan, ik ben *Teucer* niet en begeer het schild van *Ajax* niet. Laat ons het hierbij houden en ons met ernstiger zaken bezig houden. Vaarwel, mijn vriend. Leuven, 5 februari 1605.

131. AAN FLORENTIUS VAN DER HAER².

p. 729-731. Leuven, 17 juli 1605.

- 1 Rev(eren)de et clar(issi)me Domine.
 Tuas et Legati litteras legi, et illis quoque respondi, ut hic videbis. At tuas caras habui, non solum quia primas, sed quia amice et prudenter scriptas. Duo earum capita prius de excursionem mea Lutetiam, et huic 5 rei stimulos vel incitamenta adfers. Quid tamen opus erat, si valetudo fraena mihi laxaret, cum sponte propendeam, et iamdiu animo illuc adspirem? Sed revera ultimus iste morbus (de quo audisse te video) sic me adflixit et deiecit, ut suscipere longiusculum paullo iter non audeam, vacuus virium, et levi momento fortasse collapsurus. Alioqui Lutetia 10 quomodo me non trahat? Quomodo non ille, qui sic amanter invitavit, et quem tanti facio? Sed et mome(n)tu(m), fateri debeo, tua scriptio habeat, quae omnibus illicis illis et blanditiis suggestis, oleum in hunc ignem, ut sic dicam addit. Sed differre debeo, et spe me pascere ac cogitatione interea loca atque homines illos usurpare.
- 15 Caput alterum, de adversario illo in Divam et me scripto, cuius auctorem adhuc quaero, sed quicumq(ue) sit, consilio tuo nimis acquiesco, de silendo et contemnendo. Et sunt tamen, etiam graves et pii viri, qui aliter volunt, et velut classico me excitant ad pugnandam. Sed cum naturam meam, cum ipsam rem, cum finem fructumq(ue) video, inclino 20 quo tu ducis. Natura sane mea mitis et tranquilla est, vehementiori omni affectui aliena, et ab ingenio meo deserat si irasci velim aut litigare. Respondi quibusdam, fateor: sed comiter, non acerbo et commissionem

(1) „O.-L.-Vr. van Sichem”.

(2) Deze brief is eveneens een kopij. Hij werd uitgegeven in J. Lipsius, *Epistolarum centuria V miscellanea postuma nr LXVII*.

aut ludum magis dicas, quam pugnam. Non est meum Thyestaeo more, quod hodie obtinet, furere aut saevire. Deinde ipsa res, uti tu verissime, 25 quid est? Duplex, vel in me, vel in Divam. Hanc theologi vindicabu(n)t, aut potius iamdiu vindicarunt. Quid enim ille homo adfert, quod non a triginta amplius annis refutatum? At in me, quae dicit, duo item sunt: quod et Tullius sim, et Julian(us), sive caussam deseruerim et religionem. De caussa, parum est: numquam in eam me dedi. 30 nec publice aliquid attigi, quod scio te quoque scire. De religione, ab annis triginta tribus, id est omni maturiore meo aevo, constans et firmus in ista fui; nec vel in Batavia, id est inter medios adversarios, vacillavi. Primum, scito illos augere et fortiter mentiri, praesertim quod ad scripta: in dictis aut factis, siquid in communi Europae motu titu- 35 bavi, abeat, et *hinc aestimemur* (ait ille) *num sumus nostri*. In aliena regione, in aestu adolescentiae, inter blandientes aut terrentes, facile fuit in speciem culpae venire, si non culpam. Ad prudentiorem aliquem, id est tui similem, apello. Deniq(ue) fac me respondere, et haec omnia obterere aut profligare, quis finis aut fructus erit? Finis? Imo princi- 40 pium litigiorum: et pro uno meo scripto tria rescripta. Gaudent homines his pugnis, et praesertim in nomen aliquod illustre, quale benignior fama fortasse mihi dedit. Fructus autem, ille ipse quem dixi, odia et pugnae. Non enim illos meliores ita facimus, aut caussae nostrae amicio- res, contra est, et alienamus. Quid autem bonos? De me scio et sentio, 45 offendimus, et superbiae aut contumaciae taciti nos damnant. Heus, heus, Christiani sumus: sacerdotes pacis, ut Tertullianus ait, et siquid peccatum est, paenitere malimus quam defendere. Haec mea mens est, et erit: in qua suffragium me tuum habere, Vir Rev(eren)de et Clar(issim)e gaudeo: tu me inter amicos et clientes. Ut sciam te has rece- 50 pisse, velim tribus verbis R(everentia) Tua significet: et simul (siquid erit) de Gallia adspergat. Iudicia tua libenter audire soleo. Lovanii XVI Kal(endas) Sextil(es) MDCV.

Serio addictissimus
J. Lipsius

R(escrip)T(um)

Adres: Florentio Vander Haer Thesaurario
et Canonico Insulen(si).

131.

Eerwaarde en hooggeachte Heer,

Ik heb uw brief en die van de gezant gelezen, en die van deze laatste beantwoord, zoals gij hier zien zult. Uw brief vooral was mij dierbaar, niet alleen, omdat het uw eerste was, maar omdat hij op vriendschappelijke en bezadigde wijze geschreven is. De eerste der twee paragrafen van deze brief handelt over mijn reis naar Parijs en gij voert hiervoor aanmoedigingen en aansporingen aan. Zou dat wel nodig geweest zijn, indien mijn gezondheidstoestand mij vrije teugel liet, daar ik er door mijn eigen wil

toe nijg en reeds lang lust heb om daarheen te gaan? Maar werkelijk, mijn laatste ziekte (ik merk, dat gij ervan gehoord hebt) heeft mij zo geraakt en terneer geslagen, dat ik geen enigszins langere reis durf ondernemen, zwak als ik ben en misschien door de geringste aanleiding blootgesteld aan een instorting. Hoe zou Parijs mij anders niet aantrekken? En ook de man, welke mij zo vriendelijk uitnodigt en die ik zo hoog schat. Maar dit moet ik zeggen, uw schrijven heeft ook een volgend belang: door de opstapeling van al die verlokkingen en voorspiegelingen, giet het, om zo te zeggen, olie op het vuur. Maar ik moet het uitstellen en mij met de hoop voeden en met deze plaatsen en mensen inmiddels omgaan in gedachten. De tweede paragraaf is gewijd aan wat die tegenstander tegen de „Diva” en mijn persoon geschreven heeft; ik zoek de auteur nog steeds, maar wie het ook mag zijn, ik treed uw raad maar al te zeer bij, om te zwijgen en te verachten. En toch zijn er, zelfs ernstige en vrome mensen, die het anders willen en die mij als met een trompetstoot aanzetten tot de strijd. Maar als ik mijn inborst, de zaak-zelf, het doel en de vrucht ervan zie, dan neig ik naar die kant, waar gij mij heen leidt. Want mijn inborst is zacht en rustig, vreemd aan elke sterkere gemoedsbeweging en ik zou mij van mijn wezenheid afkeren, indien ik wou toornig worden of twisten. Ik heb aan enkelen geantwoord, ik geef het toe, maar beleefd, niet scherp en gij zoudt het eerder een schermutseling of een spel moeten noemen dan een gevecht. Het ligt mij niet op de wijze van Thyestes, die tegenwoordig opgeld maakt, te razen en te woeden. En dan de zaak-zelf, zoals gij zeer terecht zegt, wat is het? Zij is dubbel, zowel gericht tegen mij als tegen de „Diva”. Voor haar zullen de theologen het opnemen, of liever: zij hebben het voor haar reeds lang opgenomen. Wat voert die man aan, dat niet reeds sinds meer dan dertig jaar werd weerlegd? En tegen mij zegt hij twee dingen: dat ik Tullius zou zijn, en Julianus, alsof ik de zaak in de steek had gelaten en de belijdenis. Aan de zaak-zelf is weinig gelegen, ik heb er mij nooit aan gegeven, noch heb ik iets in het openbaar behandeld en ik weet, dat gij dit ook weet. Wat mijn belijdenis betreft, sinds drie-en-dertig jaar, dit is heel de tijd van mijn mannenjaren, ben ik steeds standvastig en onwankelbaar daarin geweest, en zelfs in Holland, dat is midden tussen de tegenstanders, heb ik nooit gewankeld. Weet vooreerst, dat zij de zaken opblazen en sterk liegen, vooral in wat zij over mijn geschriften zeggen; indien ik echter in woorden of in daden meezwijmelde in de algemene beweging van Europa, het zij dan zo, en, heet het, „laat ons hieruit geoordeeld worden, of wij onszelf meester zijn”. In een vreemd land, in de roes van de jeugd, tussen vleiers of dreigers, was het gemakkelijk schuldig te schijnen, laat staan schuldig te zijn. Ik doe beroep op een wijzere man, d.w.z. op iemand van uw aard. Ten slotte, laat mij antwoorden en al deze dingen afwenden en omverwerpen, welk einde of voordeel zou er zijn? Het einde? Neen, het begin van de strijd zou het zijn en voor één geschrift van mij, zouden er drie tegengeschriften komen. De mensen verheugen zich over deze gevechten, en vooral als het gericht is tegen een bekende naam, zoals een te welwillende faam mij misschien gegeven heeft. De vrucht echter zou zijn, „zoals ik zopas heb gezegd: haat en strijd. Wij maken er hen immers niet beter mee of gunstiger gestemd jegens onze

zaak, integendeel, wij stoten ze van ons af. En wat nu de goeden betreft? Ik weet het en voel het uit mezelf, wij krenken hen en alhoewel zij zwijgen, wrijven zij ons hoogmoed of halsstarrigheid aan. Helaas, wij zijn Christenen, „priesters van de vrede”, zoals Tertullianus zegt en als wij iets verkeerd gedaan hebben, dan verkiezen wij het te betreuren eerder dan het te verdedigen. Dat is mijn mening en zo zal ze blijven: en ik verheug mij, eerwaarde en hooggeachte Heer, dat ik in deze uw goedkeuring heb: reken mij tot uw vriendenkring. Opdat ik zou weten, dat gij deze brief ontvangen hebt, zou ik willen, dat Uw Eerbiedwaardigheid dit met drie woorden zou laten weten en terzelfdertijd, (indien er is), nieuws zou geven over Frankrijk. Zoals steeds, stel ik uw oordeel op prijs. Leuven, 17 juli 1605.

Oprecht zeer genegen,
J. Lipsius.

Kopij
Aan Florentius Vander Haer,
Thesaurier en Kanunnik te Rijsel.

133. AAN JACOB DE DAMHOUDERE ¹.
p. 739. Leuven, 26 juni 1605.

Copia

Jacobo Damhouderio Canonico, Brugas.

- 1 In eo iam eram, ut prioribus tuis responderem, dilatatum morbo, occupatione, peregrinatione (tria ista intervenerunt) cum ecce alteras tuas accipio, quibus et affectum iterum ostendis, et de honore quo princeps me auxit gratularis. Gratiam tibi debeo, atque habeo: etsi in misero
5 statu hoc rerum nescio an miseratione item potius digni sint, qui ad remp(ublicam) admoventur. Quam tamen nos nondum tangimus, valetudine excusati, et, ut spero, excusandi: et profecto novi rerum sumus, et veteris, ac bonae alicuius reip(ublicae) magis, quam nostrae huius
10 gnari. Tamen, qua possumus, nec affectu, nec consilio, nec opera defuturi, cum princeps, aut res poscet. Audeantius noster consilio vestro se praebuit, atque ad vos iter affectavit. Pericula sunt, sed spero Deus servabit, et incolumem illic sistet. Com(m)endari eum tibi non est opus, cognatio, et amicitia faciunt. Sed amari eum a me, et dotes animi atq(ue)
15 ingenii profiteor, quibus usum, et decus afferre Ecclesiae et Patriae suae possit, utrique afflictae: et quando relevandae? Deum precor ut cum reliqua Belgica faciat, et salutari aliqua pace nos iuvet. Nam bellum (sine eius quidem ope) inexplicabile videtur. Rev(erende) et nobilis Domine salvere te cupio, et perseverare in amore eius, qui pariter est

Ex animo tuus
J. Lipsius.

Lovanii, VI Kal(endas) Jul(ias) MDCV.

⁵ *sint* correxi e *sunt*.

(1) Kopij.

133.

Aan Jacob de Damhoudere, kanunnik, te Brugge.

Ik stond op het punt uw vorige brief te beantwoorden, hetgeen ik had uitgesteld wegens ziekte, werk, reizen (de drie kwamen tussen) en ziedaar, ik ontvang reeds uw andere brief, waarin gij opnieuw uw genegenheid toont en mij gelukwenst met de eer, waarmee de prins mij opnieuw vereerd heeft. Ik ben u dankbaarheid schuldig, en heb deze dan ook; hoewel ik bij deze ongelukkige tijdsomstandigheden niet weet of zij, die zich met staatszaken inlaten niet eerder medelijden verdienen. Wij laten er ons evenwel nog niet mee in, verontschuldigd door onze gezondheidstoestand en, hoop ik, waarlijk verontschuldigbaar. En voorzeker, wij zijn onervaren in deze zaken en weten meer af van een zekere oude, goede staatsvorm, dan van onze huidige. Nochtans, voor zoveel wij kunnen, zullen wij noch onze sympathie, noch onze raadgevingen noch onze moeite sparen, wanneer de prins of de toestand het zullen vragen. Onze vriend Audeiantius wilde u raad vragen en heeft zich op weg naar u begeven. Er zijn gevaren, maar ik hoop, dat God hem zal behoeden, en hem ongedeerd te Brugge brengen. Het is niet nodig hem bij u aan te bevelen, de familiebanden en de vriendschap doen dit wel. Maar ik heb genegenheid voor hem en maak u opmerkzaam op zijn gemoeds- en geestesgaven; zij zijn van aard om nut en luister bij te brengen aan de kerk en aan zijn land, die beide met onheil af te rekenen hebben. Wanneer toch zullen zij ontlast worden? Ik bid God, dat hij dit met het overige Belgische land zou doen en ons met een heilzame vrede zou verheugen. Want de oorlog schijnt (althans zonder zijn hulp) onontwarsbaar. Eerwaarde en edele Heer, ik wens u alle heil toe en ook dat gij de vriend zoudt blijven van degene, die eveneens

van harte de uwe is,
Justus Lipsius.

Leuven, 26 juni 1605.

134.

p. 741. Quae in codicillis J. Lipsii P.M. ad D. Jo Moretum spectant.

Libros incompactos, qui extra Musaeum meum duobus locis servantur, vendi statim a morte velim, eaq(ue) in re Jo. Moreti operam et consilium imploro. Hanc pecuniam asservari, et collocari, in usus studiorum¹ Pronepotis mei volo.

Super Jo. Moreti Typographo habes² unam trium millium florenorum quae tota est uxoris, respectu illo quem in testamento dixi. Alteram item mille flor. quae Heredum meorum eodem aspectu.

Super eodem quattuor millia florenorum dividendum aequaliter inter uxorem et Heredes.

(1) Hier werd het woord *dicti* geschrapt.

(2) *in margine*: scilicet obligationem.

Item sup(er) Petro Moreto fratre Joannis octingentos florenos equaliter dividendos. Inter obligationes pecuniarias, una est de CCCCLXXXIII florenis extincto reditu patrimoniali meo Facuensi. —

legatum D. Balthazaris.

Crucem ligneam, cum sacris reliquiis, a Patriarcho Alexandrino acceptam, per Demetrium Solikovium, Do lego Balthazari Moreto; annulum cum lapide albo, ab Andrea Prognicio datum —

Aan de buitenzijde (p. 744): Jo. Wauwerii quod ad D. Lipsium P.M.

134.

De paragrafen uit het testament van wijlen J. Lipsius, die betrekking hebben op Heer Jan Moretus.

Ik wens dat de niet-gebonden boeken, welke buiten mijn werkkamer op twee plaatsen bewaard worden, dadelijk na mijn dood verkocht worden, en hiervoor vraag ik de hulp en de raad van Jan Moretus. Ik wil dat dit geld bewaard en geplaatst worde, ten bate van de studies van mijn achterneef.

Gij hebt een schuldbekentenis van 3000 gulden van Jo. Moretus, drukker, die in haar geheelheid aan mijn vrouw toebehoort, in acht genomen, wat ik in mijn testament uiteenzette. Ook een andere van 1.000 gulden, welke het bezit is van mijn erfgenamen volgens dezelfde overweging.

Steeds van dezelfde is één schuldbekentenis van vierduizend gulden gelijkelyk te verdelen tussen mijn vrouw en mijn erfgenamen.

Ook is er een van Peter Moretus, broeder van Jan, van achthonderd gulden, gelijkelyk te verdelen. Tussen de schuldbekentenissen is er één van 484 gulden van mijn afgelopen, geërfde rente op het Falconklooster.

Legaat voor Heer Balthazar.

Een houten kruis, met heilige relikwieën, geschenk van de patriarch van Alexandrië door bemiddeling van Demetrius Solikovius, schenk en legateer ik aan Balthazar Moretus; eveneens een ring met een witte steen, geschonken door Andreas Prognicius.

Buitenzijde: Van Jo. Wauverius, wat betrekking heeft op J. Lipsius zaliger.

136. DEL PLANO AAN JUSTUS LIPSIUS.

Niet gepagineerd. 24 september 1605.

Vir clarissime,

1 Cognatum n(ost)r(u)m Del Plano, tam benevole ad amicitiam vestram admissum gaudeo, mirarer etiam nisi antea ex moribus, ex scriptis singularis v(est)ra in sum(m)os, infimos, o(mn)es mihi nota humanitas;

Scilicet ingenuos didicisse fideliter artes

5 Emollit mores, nec sinit esse feros.

Hoc poetae in Orphei, Amphionis, Musarum, Lyra et instrumentis, mira illa operatis adumbrarunt. Licet aliqua vere et naturaliter fieri potuisse nullus negaverit. Humanitate v(est)ra et colloquio ita se captum scribit Gregorius n(oste)r, ut si tempus et ratio ita ferent, cum nomine 10 saepius et diutius esse cupiat. Quare te, vir clarissime rogo, ut, quando negotia v(est)ra publica, studia dico, publicae utilitate dicata, et privata permittent, ei subinde aedes v(est)ras patere digneris. Lovanium eum misimus tanquam ad celeberrimu(m) virtutum et bonarum artium emporium, verum quam multi pro Mercurii et Palladis probatis et pur- 15 gatis mercibus, Bacchi et Veneris improbas et impuras emunt. In officina v(est)ra pura, puta omnia, plurima ad necessitatem, multa ad ornatum. Spero itaq(ue) cognatum n(ost)r(u)m, si (ut confido) voto n(ost)ro satisfactum fuerit, divitem et onustum bonis moribus et I(it)te)ris omnium amicorum reversurum. Vale, vir ornatissime, meaque 20 opera, si quando se occasio offerat, tanqua(m) fratris utere. Antverpiae, VIII Kalendas Octobris anno MDCV.

Vestri amantissimus
del Plano ¹

Adres: Doctissimo et Clarissimo Viro
Justo Lipsio, Regio et
Archiducali Historiographo.
Lovanium.

(1) De naam is grotendeels weggesneden.

136.

Doorluchtige Heer,

Ik verheug mij, dat onze verwante Del Plano zo welwillend tot uw vriendschap toegelaten werd, en ik zou verwonderd zijn, indien mij niet uit uw gewoonten en uw geschriften deze buitengewone welwillendheid van u voor groten en kleinen, kortom voor allen, gekend was. Want: „de schone kunsten met ijver geleerd te hebben, verzacht de zeden en laat niet toe, dat zij woest zouden zijn”. Dit hebben de dichters aangetoond die gindse wonderbare dingen tot stand brachten dank zij de lier en de instrumenten van Orpheus, Amphioon en de Muzen. Hoewel niemand zal ontkennen dat een en ander (kunstwerk) ook gans natuurlijk is kunnen ontstaan ¹.

Onze Gregorius schrijft, dat hij door uw vriendelijkheid en uw gesprekken zo ingenomen is, dat hij, indien tijd en mogelijkheid het zo zouden toelaten, meer en langer met u zou willen samen zijn. Waarom ik u, doorluchtige Heer, verzoek, dat gij, wanneer uw openbare zaken, ik wil zeggen uw studies, toegewijd aan het openbaar nut, en ook uw private, het zouden toelaten, u zoudt gewaardigen uw woning nu en dan voor hem open te stellen.

(1) m.a.w.: zonder dat het werd aangeleerd.

Wij zonden hem naar Leuven als naar de beroemdste markt van deugden en cultuur, hoewel in werkelijkheid velen inplaats van de eerbare en zuivere waren van Mercurius en Pallas, de schandige en onzuivere van Bacchus en Venus kopen. In uw werkplaats is alles zuiver en kuis, zeer veel (daarvan) is onmisbaar, veel ook dient ter versiering. Ik hoop dus, dat onze verwante, indien (zoals ik wel vertrouw) aan onze wens zou voldaan worden, rijk en beladen met goede zeden en met brieven van al de vrienden zal terugkomen. Vaarwel, geëerde Heer, en, wanneer de gelegenheid zich zou voordoen, gebruik dan mijn hulp als deze van een broeder. Te Antwerpen, 24 september 1605.

Uw zeer genegen
Del Plano.

Aan de zeergeleerde en beroemde heer Justus Lipsius, koninklijk en aarts-hertogelijk geschiedschrijver. Te Leuven.

Kroonvormige dialectgebieden

door

Dr. J. GOOSSENS

De taalgeografie heeft ons geleerd dat dialectgebieden vaak opvallende vormen hebben, die aan geometrische figuren doen denken. Bekende figuren, die herhaaldelijk de aandacht op zich gevestigd hebben, zijn de cirkel, de trechter, de lintvorm, de tumor. Het ontstaan van deze vormen is toe te schrijven aan taalbewegingen: het opdringen van nieuwe en het terugwijken van oude taalvormen, zodanig dat bij een voorzichtige interpretatie vaak het kaartbeeld zelf gegevens voor vroegere toestanden kan verschaffen. „Het gegeven van het kaartbeeld levert nu eenmaal de belangrijkste aanwinst van de taalgeografie. Het is stellig niet willekeurig en het verleent belangrijke diensten bij de reconstructie van de gang der taalontwikkeling”¹.

De vorm van de dialectgebieden doet op zichzelf echter nog niet de oplossing van de gekarteerde taalhistorisch-geografische problemen aan de hand. „Het spreekt om te beginnen wel haast vanzelf dat men deze kaartbeelden niet als abstracte wiskundige figuren moet hanteren. Het blijven aardrijkskundige grootheden en ze functioneren dan ook uitsluitend in contact met de bodem”². Het is dus van belang de streken te kennen waar dergelijke dialectgebieden voorkomen; verder is het bij de interpretatie noodzakelijk te weten wat er zich in de grensstreken tussen twee klanken, woorden of vormen afspeelt, welk type op de terugtocht is en welk in het offensief. Belangrijk is eveneens historisch taalmateriaal voor de onderzochte gebieden.

Het blijkt inderdaad dat voor dezelfde geometrische vorm in de regel twee diametraal tegenovergestelde interpretaties mogelijk zijn. Weijnen formuleert deze gedachte uitdrukkelijk voor de lintvorm, die in een studie van Foerste en een van mij met een relictsituatie was verbonden: „Een lintvorm b.v. die langs een rivier optreedt, wijst geenszins op een relictsituatie. Hij is dan juist een weerspiegeling van het rivierverkeer”³. Ik heb dezelfde tegenovergestelde mogelijkheden geconstateerd bij een bepaalde soort cir-

(1) A. Weijnen, *Hedendaags dialectonderzoek*. In: *Taalonderzoek in onze tijd*. Den Haag 1962, 67.

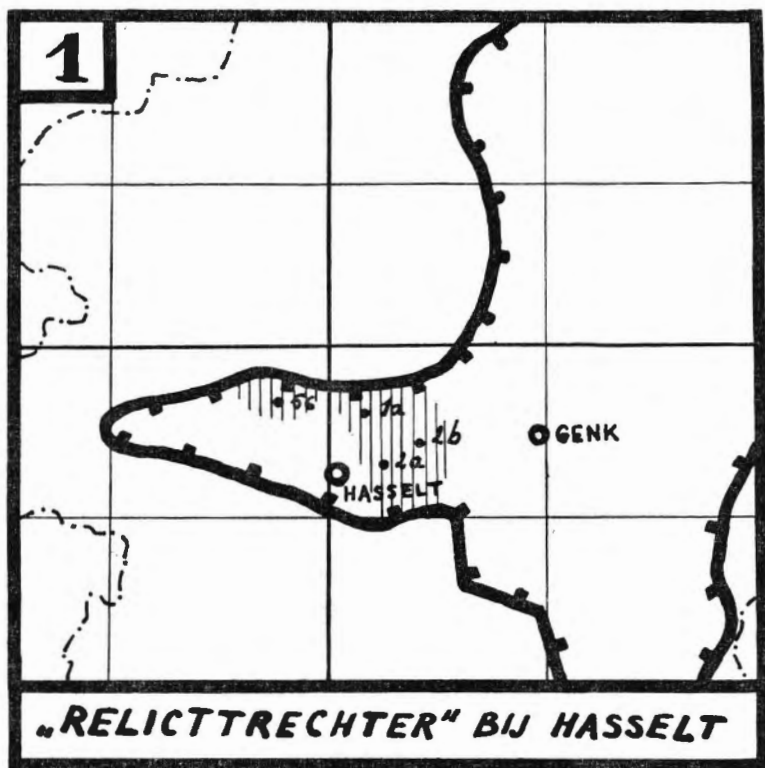
(2) en (3) id.

kels, nl. die welke eilanden vormen midden in gebieden met andere taalvormen⁴.

Wat de trechter betreft, het is mij niet bekend dat een trechtervorm ooit anders dan door vernieuwing werd verklaard. Het ontstaan van een trechter wordt in de regel als volgt geschetst: een opdringende taalvorm wordt overgenomen door een stad, die niet grenst aan het gebied waar hij in gebruik is ('parachutering'). In de tijd onmiddellijk na de overname vormt deze stad een eiland in een gebied met een andere, oudere taalvorm. Dit eiland oefent op de spits van het grotere gebied met de opdringende vorm een aantrekkingskracht uit. De vernieuwing wordt dus niet alleen vanuit het grotere gebied vooruitgestuwd, maar ook door de vooruitgeschoven post aangezogen, zodat er op den duur tussen de twee gebieden een contact tot stand komt. Het taalgeografisch bewijs van deze ontwikkeling kan men vinden in de streek tussen de als voorpost fungerende stad en het massieve gebied met de vorm die in het offensief is, m.a.w. in de „hals van de trechter". Als hier de vorm die aan weerskanten ervan uitsluitend gebruikt wordt, nog bij de oudere generatie sporadisch of vrij algemeen wordt aangetroffen, mag men immers aannemen dat een dialectgebied (aan het) ontstaan is door samenwerking van stuw- en zuigkracht. Het is echter niet voldoende te weten dat de twee concurrerende taalvormen in de trechter naast elkaar voorkomen; men moet, om de interpretatie van het kaartbeeld een solide basis te geven, bovendien ook vaststellen welke van de twee taalvormen in het offensief is en welke teruggedrongen wordt.

Er bestaan inderdaad — en dat was bij mijn weten tot nog toe niet bekend — ook 'relicttrichters', zoals blijkt uit het volgende voorbeeld (kaart 1). Het Limburgse ontrondingsgebied heeft een trechtersvormige uitwas in het W, die zich uitstrekt langs de grote weg Hasselt-Diest, rondom de stad Hasselt. Nu is de Limburgse ontronding zeker geen verschijnsel dat zich uitbreidt; integendeel, het vertoont een neiging tot verschrompeling. Sommige inwoners van het ontrondingsgebied trachten in contact met buitenstaanders de ontronding te vermijden, met als averechts resultaat talrijke hypercorrecte vormen. Te Genk Q 3 worden palatale klinkerfonemen bij sommige jongeren door ronding aangetast. Dit gebeurt onder de volgende twee voorwaarden: 1. Het ontronde dialectische foneem moet in de cultuurtaal een geronde tegenhanger hebben (dat is het geval bij /e/, /i/ en /ei/: vgl. Ndl. /ø/, /y/ en /æy/; 2. Het moet voorkomen in een woord met een oppositie Genker /e/: Ndl. /ø/, Genker /i/: Ndl. /y/, Genker /ei/: Ndl.

(4) In Leuv. Bijdr. 48 (1959), 51.

/æy/. Voorbeelden: oud Genker /den/: Ndl. en vaak jonger Genker /døn/; oud Genker /dīr/: Ndl. en vaak jonger Genker /dȳr/; oud Genker /γəbrɛi.kə/: Ndl. en vaak jonger Genker /γəbræykə/⁵. Zijn deze twee voorwaarden niet vervuld, dan blijft de ronding achterwege: /pɛt/ 'put' wordt nooit /pæt/ (de Ndl. *u* is meer gesloten), /kiə.kə/ 'keuken' wordt nooit /kȳə.kə/ (het Ndl. heeft geen diftong met een gesloten eerste lid, maar een relatief open lange monoftong), /vilə/ 'voelen' nooit /vylə/ (het Ndl. heeft een achterklinker, /rɛkskə/ 'rokje' nooit /rækskə/ (het Ndl. heeft geen /æ/ en bovendien wordt *rokje*, *rokske* met een achterklinker uitgesproken). Of zich elders in het Limburgs ontrondingsgebied een gelijkaardige evolutie voltrekt, zou moeten onderzocht worden.

In het dorp Stokrooie P 56, in de trechtervormige uitwas, maar terzijde van de weg Hasselt-Diest, hoort men bij de jongere gene-

(5) In het Genker dan met sleeptoon (γəbræykə). Oud Genker /kɛi.kə/ en /rɛi.kə/ worden echter nooit /kæy.kə/ en /ræy.kə/, omdat men *kieken* en *rieken* voor de beschaafde vormen houdt!

ratie reeds vrij veel rondingen. De hals van de trechter bevindt zich tussen Hasselt Q 2 enerzijds en Zonhoven Q 1, Genk Q 3 en Diepenbeek Q 71 anderzijds. In deze hals liggen drie gehuchten : Kiewit Q 1a en Godschei Q 2a onder Hasselt en Bokrijk Q 2b onder Genk. Kiewit heeft zich in de laatste decennia zeer sterk uitgebreid door inwijking : het is een Hasseltse villawijk aan 't worden. Naast een vrij aanzienlijk aantal 'beschaafdsprekers' treft men er een meerderheid van dialectsprekers aan. Het dialect dat de meeste van deze mensen spreken, is blijkbaar zeer jong. Het is een soort gemiddelde van Demerlands (de groep rond Hasselt), maar in de regel met ronding. Godschei, verdoken tussen de grote wegen Hasselt-Genk en Hasselt-Maastricht, heeft zijn karakter van landbouwgehucht tot op heden betrekkelijk goed bewaard. De oudere generatie ontrondt er meestal nog, de jongere heel vaak niet meer. Het Genker gehucht Bokrijk breidt zich in de laatste jaren door inwijking sterk uit. Het dialect van de mensen die er al langer wonen, leunt aan bij dat van Godschei, maar meestal wordt er gerond.

Samenvattend kunnen we zeggen dat in de hals van de trechter ronding en ontronding naast elkaar voorkomen, maar dat dit verschijnsel er hoegenaamd niet op wijst dat hier door samenwerking van stuw- en zuigkracht twee gebieden aaneengroeien; integendeel, het uitsterven van de ontronding in dit gebied heeft tot gevolg dat het Limburgs ontrondingsgebied in twee stukken uiteenvalt.

In dit opstel zou ik verder een bij dialectgebieden voorkomende vorm willen bespreken die tot nog toe niet de aandacht op zich heeft gevestigd, nl. de kroonvorm. Kroonvormige dialectgebieden hebben met lintvormige gemeen dat zij lang en smal zijn; de lange zijden zijn echter niet recht, maar beschrijven een dubbele kring rondom een cirkelvormig gebied.

Het oudste mij bekende voorbeeld van een kroonvorm in het Nederlands taalgebied levert de *gier*-kaart van Kieft⁶. In het O. van Noord-Brabant zit er op de rand van een *mōwzak*-gebied een krans van *zoei*-opgaven. Ik kan mij niet indenken dat de begaafde taalgeograaf die Kieft was, niet zou gezien hebben dat de *zoei*-opgaven van zijn kaart een duidelijke kroon vormen rondom het *mōwzak*-gebied, te meer niet, daar hij door de keuze van de kleur van zijn tekens deze kroon sprekend laat uitkomen. Voelde Kieft zich verplicht een verklaring van die kroon te geven als hij het voorkomen ervan aanstipte? Vond hij geen aannemelijke verklaring

(6) A.P. Kieft, *Homonymie en haar invloed op de taalontwikkeling*. Groningen-Batavia 1938. Ook in *Taalatlas* 1, 7.

en heeft hij daarom het probleem ontweken? Ik kan slechts vaststellen dat hij de feiten scheeftrekt als hij zegt: „Ten Noorden en ten Zuiden van het *mōwzək*-gebied komt op beperkte schaal *zoei* als 'stercus'-aanduiding voor"⁷. *Zoei* komt immers niet alleen ten N en ten Z van het *mōwzək*-gebied voor, maar ook ten W; de uitdrukking „op beperkte schaal" is voor de noorderflank onjuist; dat er op de zuiderflank maar drie *zoei*-opgaven voorkomen is blijkbaar het gevolg van het feit dat Kieft voor verreweg de meeste dorpen uit de omgeving van Eindhoven eenvoudig geen materiaal had. Kieft is overigens met zichzelf in tegenspraak als hij enkele regels verder spreekt van „het *zoei*-gebied in Noord-Brabant"⁸.

Een tweede reeds vrij oud voorbeeld vindt men op de kaart van de Zuidnederlandse ontrondingsgebieden van Verstegen⁹. In een boog rondom Brussel liggen drie ontrondingsgebieden, die samen een kroon vormen. Ook Verstegen besteedt aan de opvallende kroonvorm geen aandacht. In Leuv. Bijdr. 48 (1959), 52-53 heb ik mij aan een interpretatie van dit kaartgebied gewaagd, die hierop neerkomt, dat de ontronding zich vroeger over een groter deel van de provincies Antwerpen, Brabant en Oost-Vlaanderen uitstrecte, maar vanuit Brussel werd teruggedrongen. Zij kon zich ten slotte (voorlopig?) rond enkele provinciesteden op een voldoende afstand van Brussel handhaven. De drie ontrondingsgebieden in een halve cirkel rondom Brussel zijn dus relictgebieden. Het tot nog toe verzamelde historisch taalmateriaal is met deze opvatting niet in tegenspraak; wel is het nog te schaars om ze ondubbelzinnig te bevestigen¹⁰.

Met dit tweede voorbeeld is een mogelijke interpretatie van kroonvormige dialectgebieden gegeven: een gebied rondom een stad heeft een andere taalvorm (A) dan de stad zelf (B). De stedelijke taalvorm, die als beschaafder wordt beschouwd, wordt expansief en zet zich door in het gebied met vorm A, zonder nochtans het ganse gebied te kunnen veroveren. Aan de rand van het oorspronkelijke gebied met vorm A blijft een strook liggen waar deze vorm zich kan handhaven. Deze strook kan de vorm van een kroon hebben; vorm B vult de cirkel midden in deze kroon.

(7) O.c., 73.

(8) Ik moet bekennen dat ook ik voor de vorm van het *zoei*-gebied geen verklaring kan geven. Een mondelinge enquête in de *zoei*- en *mōwzək*-gebieden zou misschien de oplossing kunnen brengen.

(9) V. Verstegen, *De ontrondingsgebieden in Zuid-Nederland*, Hand. Top. Dial. 15 (1941), 299-304.

(10) Dat in Geraardsbergen, tegenwoordig in het rondend gebied gelegen, in 1607-10 *grien* voor 'groen' werd geschreven (zie Van Gassen in Hand. Top. Dial. 34 (1960), 70 en Van Loey in id. 35 (1961), 190), verleent mijn interpretatie van de kaart alleszins een historische steun.

Een vraag bij deze soort interpretatie van kroonvormige dialectgebieden is, hoe vorm B in de stad midden in de cirkel is terechtgekomen. Zoals bij de „expansieve trechters” kan hij er vanop afstand, vanuit een ander gebied zijn overgenomen, gear parachuteerd. In dat geval is A ook de oorspronkelijke taalvorm van de stad en is de kroonvormig zeer goed te begrijpen: A had zich vroeger onder invloed van dezelfde stad waaruit zich naderhand B verspreidde, in de cirkel die de invloedssfeer van de stad weerspiegelt, vastgezet. In de veronderstelling dat de invloedssfeer na de parachutering dezelfde blijft¹¹, heeft B de neiging zich over hetzelfde gebied te verspreiden. Is hij daar (nog) niet helemaal in geslaagd, dan blijft er een relict-kroon over met A. Indien B een autochtone innovatie van de stad is, is de kroonvorming precies op dezelfde manier te verklaren.

Een andere mogelijkheid is, dat B altijd in de stad heeft thuisgehoord en dat A gedurende een zekere periode expansief is geweest. De stad oefende echter een tegendruk uit en liet A niet binnendringen¹². Op een bepaald ogenblik slaan de kansen om en gaat B tot het offensief over (b.v. omdat de stad ineens aan belang wint), zodat de door B gevormde cirkel zich uitbreidt. In dit geval gaat ook automatisch de cirkelomtrek die de binnenste grens van het gebied met A vormt, zich uitzetten. Als echter de buitenste grens daarmee parallel gaat lopen, m.a.w. indien het gebied met A de vorm van een kroon gaat aannemen, moet er nog een andere factor in het spel zijn, tenzij het toeval deze evenwijdigheid zou willen. Die factor is dat ofwel B¹³, ofwel nog een of meer andere taalvormen (C, D ...) ook vanuit een reeks centra buiten het gebied met A, in een kring rond de stad in het centrale B-gebied, in het offensief zijn gegaan, zodat A vanuit twee tegenovergestelde richtingen wordt platgedrukt.

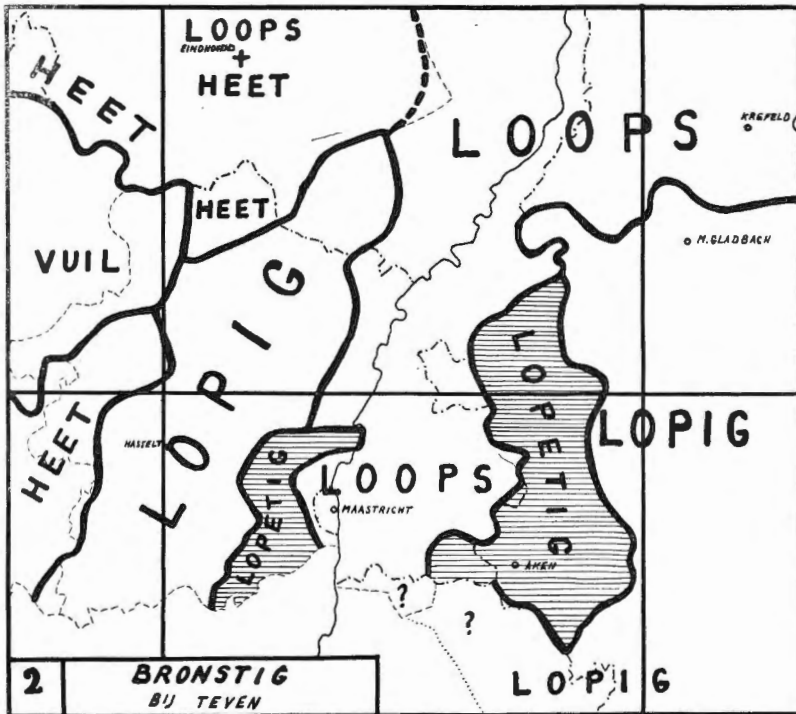
Het is in deze laatste zin dat ik de door de Brabants-Oostvlaamse ontrondingsgebieden gevormde kroon meen te moeten interpreteren. Er is geen aanwijzing dat Brussel ooit de ontronding zou gekend hebben¹⁴. Als actieve centra buiten de kroon kan men Gent in het W en Antwerpen in het N beschouwen. In het O ligt

(11) Dat is het geval indien de verhouding van de belangrijkheid van deze stad tot die van de omliggende steden dezelfde blijft.

(12) Over dergelijke actieve relictgebieden heb ik gehandeld in *Leuv. Bijdr.* 48 (1959), 50 v.v.

(13) B zou dan in deze centra vanuit het centrale B-gebied kunnen overgenomen zijn, ofwel er altijd hebben thuisgehoord. In dit laatste geval ligt het voor de hand aan te nemen dat A zich niet alleen vroeger heeft uitgebreid, maar ook een neologisme is geweest. Zo moet wel de kwestie van de ontronding beschouwd worden: deze was uiteraard op een bepaald ogenblik een nieuwigheid.

(14) Bij A. van Loey, *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de XIIIe en XIVe eeuw* (Brussel 1937) is hier althans geen spoor van te vinden.

er een Haspengouwse kern die wel nooit ontrond heeft, waar althans geen sporen van ontrondingsrelicten te vinden zijn¹⁵. Er zijn overigens resten van de vroegere grotere verbreiding van de ontronding aan de buitenkant van de kroon: zie voor de toestand te St.-Niklaas en Temse het opstel van Verstegen, blz. 304.

Het is duidelijk dat kronen van deze tweede soort niet zo gemakkelijk zullen tot stand komen als de eerste, omdat zij niet alleen een aflossing van een expansie door een terugtocht, maar bovendien ook een samenspel van expansieve krachten (bij B en eventueel C, D ...) vanuit verschillende centra veronderstellen.

Een voorbeeld van kroonvorming tengevolge van de terugtocht van een oudere taalvorm rond een bepaald centrum na parachuterijng van een nieuwe, biedt het kaartje „bronstig bij teven” in het Z.O. van het Nederlands taalgebied en het aansluitend W van het Rijnland (kaart 2)¹⁶. Men vindt op dit kaartje drie afleidingen

(15) Ik heb over dit Haspengouws gebied van gedachten gewisseld met A. Stevens, wiens inzicht verhelderend werkte.

(16) Vgl. mijn kaartjes in Ts. 79 (1962), 51 en 53. Het Nederlands-Limburgs

van het ww. *lopen*¹⁷ : *loops*, *lopig* en *lopetig*. *Loops* is de vorm van het N van het Rijnland en van het grootste deel van Noord-Brabant (rond Eindhoven is er een menggebied van *loops* en *heet*); bovendien heeft *loops* in Limburg aan weerskanten van de Maas een trechter geboord tot ten Z van Maastricht. Op die manier is het aanvankelijk aaneenhange *lopig*-gebied in twee stukken uiteengevallen : een Westlimburgs en een Ripuarisch. Eveneens is een *lopetig*-gebied rond Maastricht en Aken in tweeën gesplitst : een westelijk stuk in het Z.O. van Belgisch Limburg en een oostelijk stuk bij Aken en de Zelfkant.

Hoe moet men zich de taalgeografische verschuivingen bij deze drie afleidingen van *lopen* voorstellen? Men moet uitgaan van een aanvankelijke tegenstelling tussen een noordelijk *loops*- en een zuidelijk *lopig*-gebied. De grens tussen deze twee vormen viel ongeveer samen met de scheiding tussen Westnederfrankisch en Ripuarisch-Oostnederfrankisch, m.a.w. met de Uerdinger- en Getelijn. In het zuidelijk *lopig*-gebied ontstond rond de centra Maastricht en Aken een nieuwvorming *lopetig*, met een uitgebreid *-tig*-suffix, toe te schrijven aan de invloed van het in dezelfde betekenisfeer voorkomende *breustig* „bronstig bij zeugen”, waarin de suffixgrens voor het taalgevoel verschoven was (*breust-ig* > *breus-tig*)¹⁸. Blijkbaar niet zo heel lang geleden werd het 'beschaafd'-Nederlandse *loops*, dat reeds vroeger langs Venlo, Roermond en Maaseik naar het Z was gedrongen, in Maastricht gearachateerd. Er vormde zich een *loops*-trechter, die het *lopig*-gebied voor goed in tweeën splitste. Bovendien deed de zich rond Maastricht vormende olievlek het *lopetig*-gebied de vorm van een kroon aannemen, tot ze ook deze kroon doorbrak op haar zwakste flank, nl. de Nederlands-Limburgse. In Belgisch-Limburg heeft de vernieuwing alleen de grensdorpen vlakbij Maastricht aangetast ; dat de vorm van het westelijk *lopetig*-gebied het resultaat is van twee expansies vanuit Maastricht, een sterkere oudere van *lopetig* en een zwakkere jongere van *loops*, is nog overduidelijk uit de kaart af te lezen. In het O, waar de Nederlands-Duitse rijksgrens, mede door het verschil in

en Noordbrabants materiaal werd sedertdien rijkelijk aangevuld door vragenlijst C, vraag 4 van de Nijmeegse dialectcentrale. Het (grof geschetste) Duitse gedeelte van de kaart steunt op de gegevens van het *Rheinisches Wörterbuch* V, 203, 207 en 208 (i.v. *lauf-achtig*, *läufig* en *läufisch*).

(17) Ook de vormen uit het Duitse taalgebied zijn op de kaart vernederlandst.

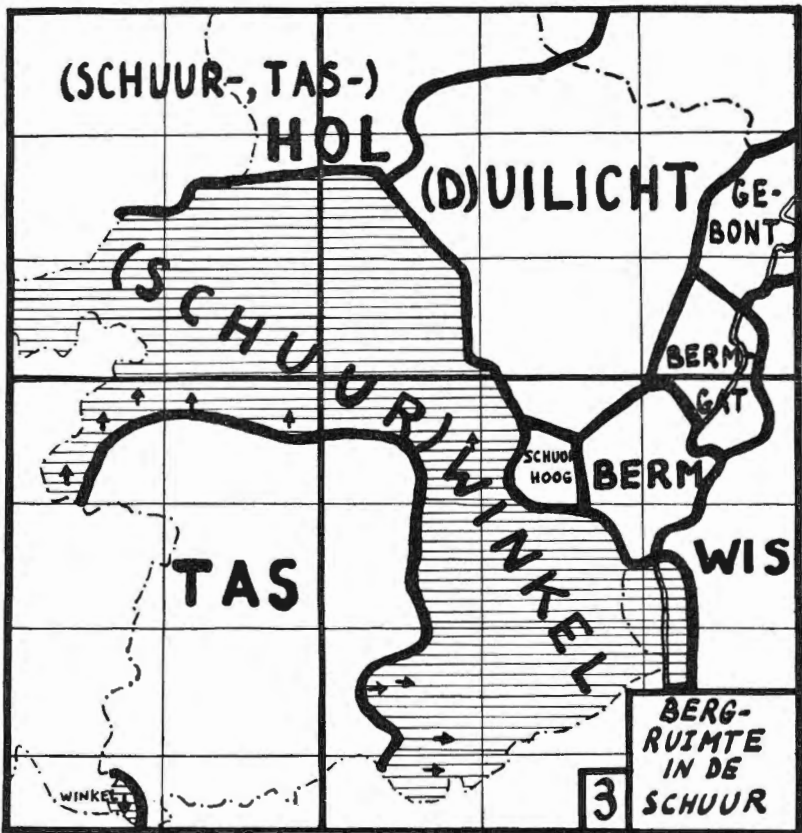
(18) Men kan ook aan invloed van het gerundium *lopenter(e)* (Vgl. L. Grootaers, *Verspreidingsgebied van het Limburgse gerundium*. Miscellanea Gessler 1948, 561-565) denken. De door het *Rhein. Wb.* opgegeven vorm „*löpəntəx Heinsb.-Erpen*” schijnt er althans door beïnvloed te zijn. Bij „*löpəndəx Heinsb.-Karken*” kan men aan invloed van het part. praes. denken. Dat *-etig* in *lopetig* etymologisch *-achtig* zou zijn, wat het *Rhein. Wb.* blijkbaar veronderstelt, is uitgesloten, omdat de eerste syllabe van *-achtig* in Limburg steeds een sterke bijtoon heeft.

cultuurtaal, een grendel is voor de Maastrichtse invloed en waar bovendien de grotere stad Aken *lopetig* bleef zeggen, kon deze vorm zich bij die stad, bij Geilenkirchen en de Zelfkant handhaven.

In de twee vorige voorbeelden is het centrum van waaruit zich de vernieuwing B verspreidt, die de kroonvorming van A veroorzaakt, een stad. Dat hoeft echter niet steeds noodzakelijk het geval te zijn. Met name bij landbouwtermen is de actieve werking van de stad meestal gering. Men ziet b.v. op kaart 3 dat de gebieden met (*schuur*)*winkel*, *wis* en *berm* „bergruimte in de schuur” elkaar vlak bij Maastricht ontmoeten. Het *winkel*-gebied van deze kaart heeft de vorm van een kroon rondom het *tas*-gebied¹⁹. Behalve in de *tas*- en *berm*-gebieden heeft de bergruimte in de schuur een andere naam dan de graanstapel die zich in deze ruimte bevindt. Deze laatste heet in de *gebont*-, *bermgat*-, *schuurhoog*- en *wis*-gebieden, evenals in de zuidoostelijke helft van het (*d*)*uilicht*-gebied en in een zuidoostelijk stukje van het *winkel*-gebied (tot ca. 10 km. ten W van Maastricht) *berm*, in een zuidelijk stuk van het *winkel*-gebied, binnen een lijn Diets-Heur Q 242 — St.-Huibrechts-Hern Q 154 — Munsterbilzen Q 82 — Kleine-Spouwen Q 92 — Millen Q 177 *zet* en in de rest van het gekarteerde gebied *tas*²⁰. In het *tas*-gebied van kaart 3 is dit woord de benaming voor het schuurvak en de stapel op die plaats samen; hetzelfde is het geval met *berm* in het Maaslands *berm*-gebiedje ten N van Maastricht. Men vindt in het kroonvormig *winkel*-gebied tien plaatsen die van een pijltje voorzien zijn; dit betekent dat op die plaatsen *tas* zijn betekenis uitbreidt en ook 'schuurvak' gaat betekenen, m.a.w. dat (*schuur*)*winkel* er aan 't verouderen is. De *winkel*-kroon is dus blijkbaar een relictgebied waar een differentiëring in de naamgeving (*winkel* voor de plaats, *tas* voor de stapel) behouden bleef, die in het gebied dat door die kroon omringd wordt, opgegeven is. Het feit dat in de taalgrensgemeente Montenaken P 214, geïsoleerd van de *winkel*-kroon, in de betekenis 'schuurvak' *winkel* werd opgegeven, bevestigt deze opvatting. Het is overigens duidelijk dat de

(19) De kaart is getekend op grond van persoonlijk verzameld mondeling materiaal voor de Belgisch-Limburg en schriftelijk materiaal voor de aangrenzende provincies (lijst C, vraag 5 van de Nijmeegse Dialectcentrale). Daar de gegevens voor het O van de provincies Antwerpen en Brabant niet talrijk genoeg zijn om het *winkel*-gebied langs deze zijde af te bakenen, lieten we de arcering aan de gens van de provincie Limburg ophouden. Nochtans kan het *winkel*-gebied langs de westkant nauwelijks verder reiken dan de linkerrand van de kaart. Wel komt *winkel* opnieuw te voorschijn in Oost-Vlaanderen: zie E. Eylenbosch, *Benamingen voor de „bergruimte in een schuur” in West-Brabant en aangrenzend Oost-Vlaanderen*. Album Blancquaert 1958, 259-263.

(20) De grenzen van de *berm*-, *zet*- en *tas*-gebieden zijn, wat Belgisch-Limburg betreft, nauwkeurig getrokken in mijn *Semantische vraagstukken uit de taal van het landbouwbedrijf in Belgisch-Limburg II* (Antwerpen 1963), kaart 43.

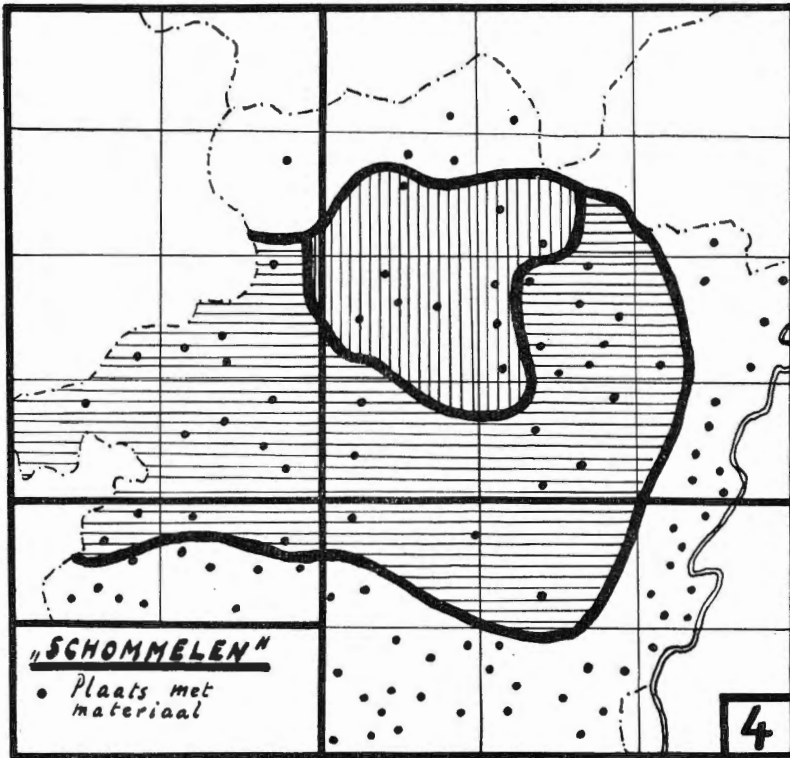

betekenis 'bergruimte' bij de term *tas* (en ook bij *berm*) secundair is en te danken aan verruiming van de oorspronkelijk betekenis „stapel in die ruimte”: vgl. het vermelde artikel van Eylenbosch en mijn *Semantische vraagstukken* I, 166-168. Zoals uit het bovenstaande blijkt, vallen de grenzen van *winkel* 'bergruimte' en *tas* „stapel in die ruimte” geenszins samen. De kroonvorming bij het *winkel*-gebied blijkt de vrucht van een gunstig toeval te zijn, dat wilde dat de semantische ontwikkeling 'stapel' > 'bergruimte + stapel' bij *tas* een neiging vertoont om zich over hetzelfde gebied te verbreiden waar *winkel* zich vroeger in de betekenis 'bergruimte' had vastgezet²¹. Kan voor de vroegere verspreiding van

(21) Althans wat de ooster- en noorderflanken van dit gebied betreft. Tussen Tienen en Brussel strekt zich, blijkens de gegevens van het Nijmeegse instituut en die van Eylenbosch, een gebied uit met *hoog* 'bergruimte', dat, als ik goed zie, door de betekenisverruiming van *tas* eveneens inkrimpt. De vermelde semantische ontwikkeling voltrekt zich overigens in verschillende gebieden onafhankelijk van elkaar, niet

winkel 'bergruimte' de invloed van de steden St.-Truiden, Hasselt en Diest een rol gespeeld hebben, in de jongere verschuiving bij *tas* meen ik de invloed van een stad, ook die van het nochtans centraal gelegen St.-Truiden, te moeten uitsluiten.

Moeilijker te beoordelen is de kroonvorm van het Limburgs-Kempens gebied met het ww. *schommelen* in de betekenis „ruw huiswerk doen op de boerderij” (horizontaal gearceerd op kaart 4).

In dit gebied ligt er rondom het stadje Peer L 335 een kleiner gebiedje met *schommelen* „de vloer schoonmaken, schrobben”) (verticaal gearceerd). De rest van Belg.-Limburg kent het ww. *schommelen* niet²² en in de woordenlijsten van het aangrenzende N.O.

alleen bij *tas*, maar ook bij *berm* en het Oostnoordbrabantse *last*: vgl. de studie van Eylenbosch en J. Goossens-J. van Bakel, *Taalgeografie en semantiek* (B.M.D.C. XXVIII, 25-26).

(22) Een stip buiten de gearceerde gebieden betekent: plaats waar verklaard werd dat er geen ww. *schommelen* bestaat.

(Mertens)²³ en N.W. (De Bont) wordt het niet vermeld, maar in de langs het W aangrenzende provincie Antwerpen komt althans de tweede betekenis voor²⁴. Daar het woord ook elders in het Vlaamse land in zijn twee opvattingen bekend is en het niet duidelijk is welke van de twee betekenissen primair is en welke secundair — de etymologie is overigens niet helder; zie *WNT* XIV, 792 — en het verder heel goed mogelijk is dat het *schommelen*-gebied inkrimpt²⁵, kan men meer dan één veronderstelling maken. Als de tweede betekenis secundair zou zijn, kan men aan een vernieuwing met beperkt succes vanuit het betrekkelijk periferisch in het *schommelen*-gebied gelegen Peer denken, met kroonvorming van *schommelen I* in het O en Z van de Limburgse Kempen als gevolg. In deze veronderstelling zou dezelfde semantische verschuiving zich in verschillende streken onafhankelijk van elkaar voltrokken hebben. Het is ook niet uitgesloten dat het *schommelen*-gebiedje rond Peer de ineengeschrompelde rest is van een eertijds groter gebied, dat het hele Dommellands en een deel van Noord-Brabant omvatte. Peer zou dan als voorpost kunnen gefungeerd hebben van een semantische vernieuwing vanuit een gebied waar later het ww. *schommelen* verdween. Alleszins is de opvatting dat *schommelen I* een semantische vernieuwing was, die een omsingelingsbeweging rond Peer uitvoerde, onwaarschijnlijk, daar dan precies het heidegebied tussen Peer en Genk Q 3, waar juist een massa isoglossen samenvallen, als doorlaatpost voor de vernieuwing zouden gefungeerd hebben²⁶. Het is overigens niet eens zeker dat het stadje Peer bij het tot stand komen van het kaartbeeld dat voor ons ligt, een rol gespeeld heeft. Er bestaan wel voorbeelden van Peerse invloed op de omliggende dorpen, maar talrijk zijn ze niet. Bovendien is de omgeving van Peer van een klankgeografisch standpunt uit het meest versnipperde gebied van gans Belgisch-Limburg²⁷.

In de tot nog toe besproken voorbeelden, waarschijnlijk ook in het laatste, zijn de kronen relictgebieden. De interpretatie van de kroonvorm als een relictsituatie lijkt overigens a priori de meest voor de hand liggende. De inleidende beschouwingen bij de cirkel, trechter en lintvorm zijn echter een waarschuwing om ook hier niet te veralgemenen. Kan de kroonvorm in bepaalde gevallen niet het resultaat zijn van een vernieuwing op de rand van een cirkelvormig

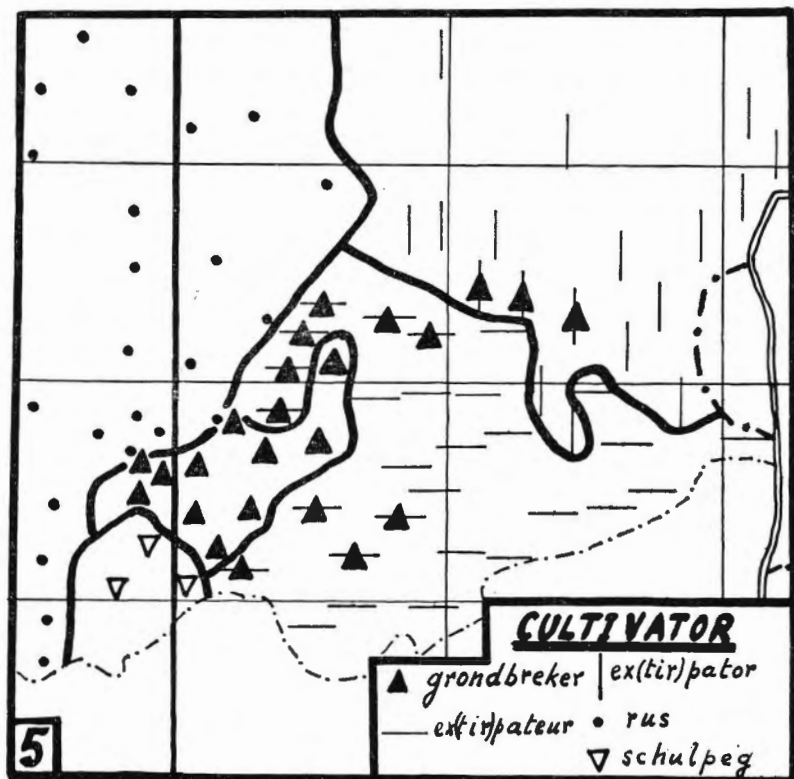
(23) Op grond daarvan heb ik het gewaagd de *schommelen*-grens tussen Molenbeersel L 319 en Hamont L 286 door te trekken.

(24) Corn.-Vervl. 1085.

(25) Het *WNT* blijkt dat te veronderstellen („Thans alleen in Z.-Ndl.”).

(26) Tenzij men zou aannemen dat de vernieuwing vanuit Haspengouw (waar het woord dan intussen zou zijn opgegeven) tot stand kwam. Het kaartbeeld pleit echter niet voor die veronderstelling.

(27) Vgl. kaart 3 in mijn *Semantische vraagstukken II*.

gebied? Ik geloof dat dit het geval is in het volgende voorbeeld. De cultivator, een landbouwwerktuig met een aantal scharen om akkers te breken en onkruid los te woelen, heeft in Limburgs Haspengouw vijf benamingen: *rus*, *schulpeg*, *extirpator*, *extirpateur* en *grondbreker* (kaart 5)²⁸. Het *grondbreker*-gebied vormt een kroon op de rand van het *extirpateur*-gebied. Deze keer is echter niet de term van het door de kroon omsloten gebied actief, maar wel die van de kroon zelf. Inderdaad werd in de plaatsen die van twee tekens voorzien zijn, *grondbreker* steeds als het jonge, *extirpateur* of *extirpator* als het verouderde of verouderende synoniem opgegeven. De oorzaak van het succes van *grondbreker* is te zoeken in een „thérapeutique verbale” op de rand van het door dit woord omsloten gebied. *Extirpateur* (evenals *extirpator*) is met zijn uitheemse en bovendien lange klankenmassa geen gemakkelijk uit

(28) Dit en het volgende voorbeeld zijn in een breder verband ook besproken in mijn opstel *Taalgeografie en moderne naamgeving* (Ts. 80 (1963), 41 vv). Daar vindt men ook een verantwoording van het materiaal.

te spreken woord. In tien van de dertig plaatsen waar ik een vorm optekende die tot *extirpateur* kan teruggebracht worden, is de tweede syllabe gesyncopeerd (hetzelfde is overal het geval in het *ex(tir)pator* gebied). De vorm *ekspeteur* is echter bijna homoniem met de benaming voor de schoolopziener, de *inspecteur*, waarvan de uitspraak in het bewuste gebied *ekspekteur* of *engspekteur* luidt. In drie van de tien gevallen heeft de uitspraak *ekspeteur* onbetwistbaar verder de invloed van *inspecteur* ondergaan: te Wintershoven Q 79a noteerde ik /,ɛkspək'tēr/, te Martenslinde Q 89 /,e.ɲspək'tēr/, te Piringen Q 161 /,ɛkspək'tōr/. In twee van deze drie plaatsen, Wintershoven en Piringen, werd deze vervorming van *extirpateur* als verouderd opgegeven naast een jonger *grondbreker*. Het toch nog gevaarlijk op *inspecteur* lijkende *ekspeteur* van de zeven andere plaatsen (Vliermaalroot Q 75, Hoeselt Q 77 Guigoven Q 79, Werm Q 155, Koninksem Q 167, Rijkhoven Q 168a en Vlijtingen Q 171) bleek ook viermaal verouderd te zijn (te Vliermaalroot, Hoeselt, Guigoven en Koninksem). Weer was de jongere concurrent *grondbreker*.

De term van de kroon, *grondbreker*, is dus een jonger synoniem. Vermoedelijk dankt hij zijn ontstaan aan de spotlust van de bewoners uit de aangrenzende *rus*, *schulpeg*- en misschien *ekspater*-gebieden, wie de benaming *inspecteur* komisch voorkwam. Dit laatste woord werd daarom opgegeven, maar als reactie tegen de spotters nam men niet hun term over, maar schiep zelf een nieuw, doorzichtig woord, dat de functie van het werktuig ondubbelzinnig uitdrukte. De nieuwe term werd reeds alleenheerser in een gebied rond het vroeger raakpunt van de *rus*-, *schulpeg* en *extirpateur*-vlakken. Het is niet ondenkbaar dat Bilzen Q 83, Waltwilder Q 84 en Mopertingen Q 90, tegen de grens van *ekspater* en *eks(tir)pateur*, maar in het *ekspater*-gebied, vroeger *eks(tir)pateur* kenden; het grillig verloop van de woordgrens ten Z van deze plaatsen is een aanduiding in die zin.

Dat niet alle kroonvormige dialectgebieden over dezelfde kam mogen geschoren worden, blijkt tenslotte duidelijk uit de Belgisch-Limburgse benamingen voor de maaimachine zonder binder. Deze oudste naaimachine, waar men gras en graan mee kan maaien, moet bij de graanoogst met een aanvullende apparatuur, een korenmaaier uitgerust zijn. Ze heet in gans Belgisch-Limburg *maaimachien*, maar in een gebied dat een kroon vormt rond het Limburgs-Kempens eiland waar het graan vroeger met de zeis werd gemaaid, heeft ze daarnaast nog een tweede benaming: *pikmachien* in het W (waar de zicht *pik* heet), *zichtmachien* in het Z en O (waar het handwerktuig *zicht* heet). De termen *maaimachien* enerzijds en *pik*- of *zichtmachien* anderzijds zijn in deze kroon echter geen zuivere

synoniemen. De machine heet er *maaimachien* als ze niet met een korenmaaier is toegerust, m.a.w. als men er gras of klaver mee maait, *pik-* of *zichtmachien* als er wel een korenmaaier op staat, m.a.w. als men er graan mee maait. Een dergelijke differentiatie was in het Kempens eiland waar het graan traditioneel met de zeis werd gemaaid, niet mogelijk, omdat zowel het afslaan van graan als dat van gras er *maaien* heet, maar wel rondom dat gebied, omdat het afslaan van graan daar een andere naam heeft dan het afsnijden van gras. Het eerste, dat met de zicht gebeurde, heet er *pikken* of *zichten*, het tweede, dat met de zeis gebeurde, *maaien*. M.a.w., het maaien met de zeis heet overal in Belgisch-Limburg *maaien*, het werken met de zicht overal waar dit werktuig gebruikt wordt — dus niet in het Kempens eiland waar men het graan met de zeis oogstte — *zichten* of *pikken*. Het gebied met *pik-* of *zichtmachien* in de betekenis „maaïmachine die geen schoven kan binden” werd naderhand in het Z kleiner, doordat de benamingen *pik-* en *zichtmachien* in Haspengouw op de maaibinder werden overgedragen.

Wanneer we de besproken gevallen nog even overblikken, stellen we vast dat kroonvormige dialectgebieden vaak relictgebieden zijn. Dat is het geval bij de ontronding en bij de termen *lopetig*, (*schuur*)*winkel* en *pik-/zichtmachien*. De kroonvorming kan in bepaalde gevallen toe te schrijven zijn aan twee opeenvolgende expansies vanuit hetzelfde centrum, waarvan de tweede zwakker is dan de eerste of nog niet hetzelfde effect heeft gehad (bij *lopetig*). In andere gevallen moet men expansie vanuit verschillende richtingen aannemen (bij het terugdringen van de ontronding). Een kroon is echter niet uiteraard een relictgebied. Het geval *grondbreker* moeten we precies op de tegenovergestelde manier interpreteren: hier is de kroon een innovatiegebied. Het kroonvormig uitzicht van een dialectgebied kan in sommige gevallen het eerder toevallig resultaat van taalgeografische verschuivingen zijn (zo bij *winkel*). Soms is het gepredestineerd door geografische tegenstellingen bij volksgebruiken (bij *pik-/zichtmachien*). Tenslotte zijn er ook gevallen waarbij niet duidelijk is hoe de kroonvorm moet geïnterpreteerd worden (bij *zoei* en *schommelen*). Het aan het licht brengen van andere voorbeelden zou wellicht nog duidelijker maken hoezeer elk geval op zichzelf moet beschouwd worden. Nochtans wil het mij voorkomen dat de interpretatie die ik op het geval *lopetig* heb toegepast, een basis vormt voor het onderzoek van nog aan het licht te brengen voorbeelden. Zo schijnt er, alleszins in Belgisch-Limburg, rond Maastricht een kroonvormig gebiedje te bestaan waar de oude naam van die stad, *Tricht*, nog voortleeft. Binnen en buiten deze kroon heet de stad *Maastricht*. De vernieu-

wing in de stad zelf ²⁹ en in het overgrote deel van Limburg heeft dus de oude naam nog niet volledig opgeruimd. Ik beschik echter jammer genoeg niet over voldoende materiaal om dit probleem in kaart te brengen.

Het zou wellicht de moeite lonen om eens geografisch de benamingen te onderzoeken van een reeks steden of grotere gemeenten waarvan vaststaat dat ze zich in de loop van de tijd omgedoopt hebben (zoals Maastricht), of van jongere stichtingen waarvan men weet dat ze in de omgeving met een andere dan hun officiële naam aangeduid worden (b.v. *Leopoldsburg: het Kamp*).

(29) Endepols geeft in zijn *Diksjenaer van 't Mestreechs* onder het lemma *Maas-tricht* twee dialectbenamingen: 1. *Mestreech*; 2. *Treeg* (sic). De eerste wordt uitvoerig geïllustreerd met voorbeelden, de tweede in het geheel niet. Als *Treech* in de stad zelf nog gezegd wordt, dan is het zeker uitzonderlijk.

Linguïstiek en logopedie

door

Dr. W.E. HEGMAN

De bijdrage die de linguïstiek heeft geleverd tot de studie en het onderzoek van spraak- en taalstoornissen, is niet bijzonder groot. Toch laat de lektuur van een bekend handboek, als bijv. het *Lehrbuch der Stimm- und Sprachstörungen* van Luchsinger-Arnold, de betekenis ervan duidelijk uitschijnen. Hetgeen de Weense taalpsycholoog Friedrich Kainz daarin schrijft, mag beschouwd worden als een ernstige poging om een brug te slaan tussen de verschillende wetenschappelijke disciplines, die voor de spraakarts (logopedist) van onmiddellijk belang zijn. Dat de linguïstiek onder die disciplines een belangrijke plaats inneemt, moge er ons toe brengen ons te bezinnen over de inzichten en resultaten, die naar onze mening uit de wederzijdse confrontatie van de linguïstiek en de logopedie kunnen groeien.

De moderne taalwetenschap gaat uit van de gedachte, dat de taal een systeem van tekens is, gedachte die reeds door De Saussure scherp is geformuleerd, en zij poogt de plaats te bepalen die elk taalverschijnsel in de onderlinge betrekkingen van het geheel inneemt. In het bijzonder beschouwt zij de taal als een semiotisch systeem, d.w.z. een systeem dat is opgebouwd met behulp van symbolen, die volgens syntactische regels worden gehanteerd¹. Derhalve is de linguïstiek in haar huidige vorm een structurele wetenschap, die de ordening en de samenhang van de taalfeiten tracht te beschrijven.

Verscheidene richtingen tekenen zich hierbij af. De Amerikaanse (behaviouristische) linguïsten menen, in het voetspoor van Bloomfield, dat wel de klankvormen der taaluiting tot de taal behoren, maar dat de betekenis iets is buiten het wezen van de taal en dus ook iets buiten het taalteken: zij achten daarom de betekenisfunctie van het taalteken van niet-linguïstische aard. De Europese structuralisten, in aansluiting bij De Saussure, zijn de mening toegedaan dat het taalteken een bilateraal karakter heeft, nl. dat het tegelijk

1) Het meest bekende voorbeeld van semiotisch systeem is de rekennotatie. De cijfernotaties zijn de symbolen; getallen boven de 9 worden genoteerd met een reeks van cijfersymbolen in een bepaalde volgorde. Bij het schriftelijk rekenen plaatst men de getalnotaties in een bepaalde (syntactische) verhouding tot elkander. Cfr. F. Grevel, *Logopedie en Foniatrie* 33 (1961), p. 198-199.

„signifiant” en „signifié” is, dat „the mutual solidarity” van vorm en betekenis ten grondslag dient te liggen aan alle taalwetenschap. Deze opvatting is verder uitgewerkt door Hjelmslev, die in de taal twee „velden” onderscheidt : het veld van de uitdrukking (expression) en het veld van de inhoud (contenu). Beide vormen een tweëenheid, en ook het kleinste taalmoment „involves both aspects — one sensible and the other intelligible”².

De taaltekens kunnen slechts herkend en gedefinieerd worden als men de functies tot criterium neemt. De analyse van de taaltekens moet uitlopen op een beschrijving van de taal als een netwerk van functies. De taaltekens zijn de punten waar die functies elkaar kruisen, en zij worden bepaald door de functies die zij op zich kunnen nemen, ongeacht de materiële substantie (bijv. van fonische aard) waarin zij zich manifesteren.

Het verst is de structurele taalbeschouwing doorgevoerd met betrekking tot de studie van het klanksysteem van de taal. Nieuw is dit inzicht intussen niet helemaal, vermits reeds Von Humboldt spreekt over „die Vollständigkeit und Gesetzmäßigkeit eines vollendeten Lautsystems”³ en daarbij het stelsel der occlusieven in het sanskrit als voorbeeld neemt. Maar zelfs De Saussure is er niet in geslaagd een duidelijk beeld op te hangen van wat een klanksysteem in feite is, al kan men in zijn werk telkens plaatsen aanwijzen waar hij zeer dicht moderne opvattingen benadert. De gedachte, dat de waarde van het taalteken wordt bepaald door zijn relatie, zijn oppositie waarin het staat tot andere taaltekens, is het vertrekpunt geworden van Trubetskoj en zijn fonologische school.

Anders dan de foneticus, bestudeert de fonoloog de klanken van een taal met het oog op hun differentiërende functie. Daarbij valt de volle nadruk op fonetische opposities. Het nld. foneem *b* is gekenmerkt door de onderscheiden momenten die het tegenover de *p* (d.i. lenis), tegenover de *m* (d.i. oraal), tegenover de *v* (d.i. occlusief), tegenover de *d* (d.i. labiaal) vertoont : bijv. *bal* tegenover *pal*, *mal*, *val*, *dal*. De laatste stap is intussen gezet door Roman Jakobson, die, uitgaande van het feit, dat het foneem als Lautgebilde slechts fonetisch, d.w.z. materieel, kan worden bepaald, de oppositie als primair beschouwt. De kleinste taaleenheid met functionele waarde is niet het foneem, maar zijn de distinctieve kenmerken (distinctive features) dank waaraan de fonemen bestaan. Zij ontleen hun waarde niet aan hun materiële kwaliteiten, maar in de eerste plaats aan hun opposities. Zij zijn als functionele taaltekens te bepalen onafhankelijk van de fonetische analyse. De op-

(2) Actes du sixième Congrès International des Linguistes, Parijs 1949, p. 6.

(3) Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues, ed. Darmstadt 1949, p. 71.

positie tussen ndl. *bal* en *pal*, *dal* en *tal* wordt niet gedragen door de fonemen *b* en *p* of *d* en *t*, maar door het distinctive feature lenis tegenover fortis.

Reeds in 1938 poneerde Jakobson op het Gentse congres voor fonetische wetenschappen de stelling, dat alle fonologische opposities binair zijn. Die hypothese heeft niet alleen belang voor de fonologie en voor de taalwetenschap. Zij strookt met de door vele psychologen gehuldigde opvatting over „the functioning of the brain as a binary computer”⁴. Later heeft Jakobson kunnen aantonen dat er niet meer dan tien à twaalf fonologische opposities bestaan, waarop de foneemstelsels van alle talen berusten. Daarmee was de centrale vraag, die de structurele taalkunde beheerst, aan de orde gesteld: hoe werkt een taal? hoe verstaan wij elkander?

Een taal bezit behalve fonemen ook morfemen, betekenisdragende klankgehelen, die opgebouwd zijn uit fonemen van een taal, volgens regels die voor die taal gelden. Zo kent het Engels niet de opheffing van de fonologische oppositie lenis tegenover fortis aan het wordeinde, opheffing die in het Nederlands gebruikelijk is (eng. *good* tegenover ndl. *goed*); terwijl daarentegen in het Fries alle anlaut-*v* en *-z* tot stemloze *f* en *s* worden gemaakt, wat in het Nederlands weer niet het geval is. Tenslotte beschikt iedere taal over een reeks syntactische en prosodische kenmerken, die de spreker ter beschikking staan en zijn zinsbouw conditioneren. Zij stellen hem in de mogelijkheid door individuele en situatieve keuze zinnen te vormen volgens een beperkt aantal schema's. De Groot heeft aangetoond, dat ook hier binaire opposities zijn aan te wijzen⁵.

Houdt de linguïstiek zich hoofdzakelijk onledig met „linguistic structures”, dan is het voorwerp van de taalpsychologie eerder dat van de „linguistic behaviour”, beter gezegd van „linguistic structures in communicative behaviour”, aangezien het individuele taalgebruik zich steeds openbaart in een bepaald taalsysteem.

Om dit beter te begrijpen is het nodig weer eens terug te keren tot De Saussure, die heeft aangetoond dat er een onderscheid moet gemaakt worden tussen „taal” (*langue*) en „spraak” (*parole*). Toch zijn er tegen zijn zienswijze een aantal bezwaren aan te voeren, omdat de onderscheiding taal-spraak te schematisch blijft. Uitgaande van zijn theorie is de Franse psycholoog H. Delacroix

(4) M. Joos, *Description of Language Design*, Journal of the Acoustical Society of America 22 (1950), p. 708.

(5) Structurele Syntaxis, Den Haag 1949.

evenwel tot een indeling gekomen, die wellicht beter aan de werkelijkheid beantwoordt⁶. Hij onderscheidt :

- a) *De taal* (le langage) : een geheel van verschijnselen in verband met de auditieve mededeling van emoties en gedachten, m.a.w. de algemeen menselijke functie die taalsystemen construeert (die Sprachfähigkeit, die Anlage und Präformation zur Sprache).
- b) *Een taal* (la langue) : een complex van taalconventies, die een bepaalde structuur vertonen en de leden van een taalgemeenschap ter beschikking staan.
- c) *Het spreken* (la formulation verbale) : een akt van mensen die een taal hanteren en zich daarbij onderwerpen aan haar eisen, maar toch bij het formuleren van hun gedachten, gevoelens, wilsuitingen enz. haar plooiën en desnoods vervormen („in de spreekakt kruisen vrijheid en dwang elkaar”).
- d) *De spraak* (la parole) : het psychisch mechanisme, waardoor de onder c. genoemde taalvorm, die nog inwendig is (innere Sprache), uitwendig waarneembaar, d.i. hoorbaar wordt.

Dit alles kan op het eerste gezicht louter theorie schijnen, toch is het feit, dat het taalverschijnsel zich op vele manieren aan ons voordoet, van grote betekenis voor een nauwkeurige omschrijving van het studieobject. Men kan eruit leren, dat het ook tot de taak der taalwetenschap behoort enerzijds een beschrijving te geven van de aangeboren aanleg van de mens om taal op te bouwen en als middel voor tussenmenselijk verkeer aan te wenden, anderzijds de krachten te ontleden die bij het taalgebruik een rol spelen. Bestudeert de linguïstiek in de eerste plaats de taal als organisch geheel, een gesloten systeem of werkstuk (ergon), binnen de grenzen waarvan het actuele spreken en begrijpen zich noodzakelijkerwijze moeten bewegen, dan dient zij toch altijd uit te gaan van dit actuele spreken en begrijpen, kortom van de spraak als werkzaamheid van de menselijke geest (energeia). Dat betreft zowel de expressieve functie van het spreken en schrijven, waarbij het individu de taal tot spraak vormt om zijn gevoelens en gedachten te uiten (codificeringsproces), als de receptief-impresatieve functie van het hooren of lezend begrijpen, waarbij de spraak van anderen als taal wordt gehoord en de zin ervan wordt herkend (decodificeringsproces).

Het instrumentale karakter van de taal komt aldus sterk op de voorgrond te staan. Wij komen in het vaarwater terecht van een

(6) L'analyse psychologique de la fonction linguistique, Parijs 1926.

nog jonge discipline, die alles wat betrekking heeft op het uitzenden en ontvangen van betekenisvolle berichten, meer bepaald op de klankoverdracht van mens tot mens, tot voorwerp wil maken van een wetenschap, die men communicatiewetenschap (Kommunikationswissenschaft, communication research) heeft genoemd. In de Angelsaksische terminologie heeft men voor deze betekenisvolle berichten het woord „message” geadopteerd. „Message” sluit in zich de bedoeling om informatie te verschaffen. Een kwantitatieve maat hiervoor, afhankelijk van de waarschijnlijkheid waarmee een bepaalde message kan voorspeld worden, leidt tot de mogelijkheid de doeltreffendheid van een communicatiekanaal af te kunnen meten naar de hoeveelheid correct overgebrachte informatie (Shannon).

Iedere spreekakt, als vorm van communicatie, impliceert vier factoren: een spreker (encoder van het bericht), een hoorder (decoder van het bericht), het bericht zelf (message) en de code waarin het bericht vervat is. Deze code kan hier niets anders zijn dan de „taal” (la langue), zoals De Saussure die heeft opgevat. Het is de taak van de taalwetenschap die code af te leiden uit een aantal messages, die zij analyseert.

De spreekakt is een fysiopsychologische bedrijvigheid van de mens. Als zodanig is die spreekakt gebonden aan bepaalde organen en orgaangroepen, deels perifeer, deels centraal gelegen. Tot de perifere organen, die bij de spreekakt betrokken zijn, behoren de organen van respiratie, fonatie en articulatie bij de spreker, het akoestisch orgaan bij de hoorder. Wij kunnen de functie van deze organen zonder veel moeite bestuderen, omdat wij ze a.h.w. in vivo kunnen waarnemen. Anders is het gesteld met de centraal gelegen organen, die voor de spreekakt van betekenis zijn, maar waarvan de functie zich aan onze directe waarneming onttrekt. Het feit, dat de spreekakt vrijwel als een automatisme verloopt, stelt ons voor een bijzonder zware opgave. Ten hoogste kunnen wij ervaren hoe iedere spraakhandeling in het bewustzijn wordt voorafgegaan door een ongeordende zaakvoorstelling en een sterk waarneembare, maar ongedifferentieerde uitdrukkingsdrang: de taaltekens voegen zich in gewone omstandigheden immers vanzelf naar de eisen van hetgeen wij willen zeggen. Van een bewuste keuze uit de ons ter beschikking staande taaltekens, zoals dit wel eens gebeurt bij twijfel of onzekerheid, is slechts zelden sprake. En dan nog blijft het inwendig mechanisme van het spreken iets onvatbaars, dat wij moeilijk kunnen ontleden. De taaltekens die wij in bepaalde omstandigheden nodig hebben om het contact met onze medemensen te onderhouden, dringen zich zonder meer aan ons op, zonder dat wij er

veel naar behoeven te zoeken. Wat ons daarbij leidt is het „taalgevoel”, dat feitelijk geen gevoel is, maar „eine intellektuelle Erscheinung, die nur wegen ihres dunkel-unentfalteten und ganzheitlichen Charakters dem Gefühl nahesteht”⁷.

In *Folia phoniatr.* 11 (1959) heeft M.E. Morley gepoogd de centrale functies die bij de taaloverdracht betrokken zijn, in een schema te analyseren (zie blz. 275). Men kan in dit schema een viertal niveaus onderscheiden. Een letsel of afwijking op elk van deze niveaus zal overeenstemmen met een bepaald soort stoornis in het taalgebruik.

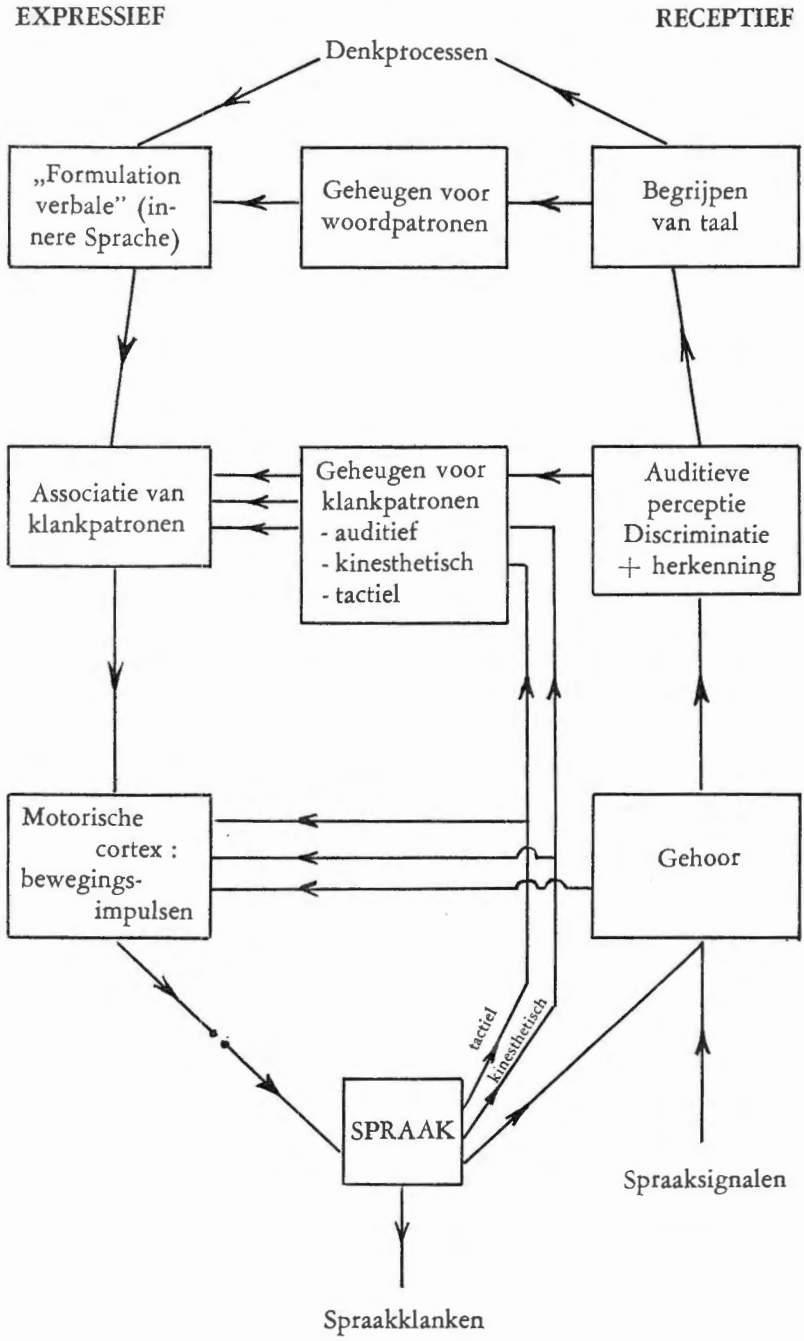
De vraag is nu : welke bijdrage kunnen de opvattingen van de moderne taalwetenschap leveren om tot een beter inzicht te komen in het wezen van spraak- en taalstoornissen, en omgekeerd wat kan de linguïst leren uit de ervaringen van de spraakarts, die toch dagelijks met taal en taalgebruik wordt geconfronteerd. In de praktijk komt het hierop neer : welke verworvenheden van de taalwetenschap kunnen voor de logopedie van onmiddellijk nut zijn? in hoeverre kan de taalwetenschap meewerken aan de opgaven waarvoor de logopedie zich ziet geplaatst? welke nieuwe perspectieven kunnen op die manier voor de taalwetenschap worden geopend?

Wat betreft de stoornissen die bij het gebruik van taal als semiotisch systeem kunnen optreden, zij zijn uit de structuur van het systeem zelf af te leiden. Derhalve kan men onderscheiden : verlies van fonemen en van fonologische opposities (*distinctive features*), verlies van morfemen of verstoring in de opbouw ervan, verlies of verstoring in de syntactische en prosodische kenmerken van de taal. Dit alles kan zich voordoen op expressief, als op receptief-impresief gebied, ofwel nog op beide.

Wanneer iemand bij de articulatie van een of meer spraakklanken afwijkingen vertoont die de verstaanbaarheid in het gedrang brengen, worden die afwijkingen als pathologisch beschouwd. Men spreekt van dyslalie, wanneer klanken of klankverbindingen niet of verkeerd worden uitgesproken of door andere vervangen, zonder dat er organische letsels aan de spraakwerktuigen zijn aan te wijzen. Zijn dergelijke articulatiestoornissen het gevolg van beschadigingen van een of meer zenuwkernen of zenuwstammen, die de bewegingen van de bij het spreken werkzame spieren controleren, dan spreekt men van dysarthrie. Men noemt tenslotte dysglissie die afwijkingen in de articulatie die voortvloeien uit organische letsels aan de perifere spraakorganen.

De logopedie beroept zich dus op het etiologische moment om

(7) Luchsinger-Arnold, a.w., p. 294.

een reeks stoornissen af te grenzen, die gezamenlijk met het woord „stamelen” kunnen worden aangeduid en die (dan ook) enigszins op elkaar gelijkende symptomen vertonen. Eerst een linguïstische benadering van het probleem stelt ons in staat een scherper onderscheid te maken tussen de verschillende vormen van stamelen.

Er zijn spraakgestoorden wie het articulatorisch niet mogelijk is een bepaalde spraakklank te vormen, hoewel het klankkarakter (fonologisch gehalte) ervan hun wel vertrouwd is: zo wanneer iemand geen *l* (meer) kan uitspreken. Zo iemand weet wel welke de bedoelde klank is, die hij zou willen realiseren, maar dat lukt hem niet om een of andere reden, die zowel in de organische als in de functionele sfeer kan liggen. We hebben te maken met een *spreekstoornis*, waarvoor wij de vanouds gebruikte termen *dyslalie*, *dysglossie* en *dysarthrie* zouden willen reserveren. Als daarentegen iemand in het onzekere is over de klank zelf, is dat geen *spreekstoornis* meer, maar een verlies van of een tekort in de beheersing der functionele klankelementen van de taal, derhalve een *foneemstoornis*, zoals men die ook bij afatici wel meer waarneemt. Als fonemen, of beter nog fonologische opposities verdwenen zijn uit het taalgebruik, spreekt men van *afonemie*. Fonemen kunnen echter ook in het taalgebruik verwisseld worden als bepaalde fonologische opposities, zoals tussen *b* en *p*, *l* en *r* voor de spreker hun waarde, d.i. hun structurerende functie hebben verloren, als de betekenisonderscheidende functie dier opposities is vervaagd: men spreekt dan van *dysfonemie*. Wat wij hiermee bedoelen zijn taalgebruikstoornissen, die met eigenlijke articulatiestoornissen weinig meer te maken hebben. In veel gevallen zal bij nader onderzoek blijken dat het fonologisch systeem van die patiënten een ander is dan datgene wat in hun omgeving wordt gebezigd, c.q. dat zij over een gereduceerd fonologisch systeem beschikken. Preseniele dementie wordt soms gekenmerkt door een dergelijke — sterke — reductie van het fonologisch systeem met belangrijk afgenomen aandrift tot taalgebruik. Bij een van die ziekten, de ziekte van Alzheimer, treden naast kenmerkende ritmische en gesaccadeerde bewegingen ook monotone woord- of silbeherhalingen op, aanvankelijk in de vorm van stotterachtige verschijnselen, op de duur uitlopend in een monotoon herhalen van een beperkt aantal fonemen⁸.

Nog leerzamer op dit gebied is de studie van wat men in de logopedie ontwikkelingsdyslalieën pleegt te noemen. Men moet hier scherp onderscheid maken tussen enerzijds gestoord of verlaat spreken (*alalia prolongata*), en anderzijds verlate ontwikkeling van het taalgebruik. De meest extreme vorm van dit laatste vindt men bij

(8) F. Grewel, *Logopedie en Foniatrie* 34 (1962), p. 175.

diepe zwakzinnigen, die alleen vocalen kunnen zeggen en alle consonanten door *d* of *t* vervangen (hottentottisme). Verlate ontwikkeling van het taalgebruik kan zowel fonemen als fonologische opposities betreffen: het tweede is vooral het geval als een kind de opposities *d-t*, *b-p*, *v-f*, dus het distinctive feature lenis tegenover fortis niet kan hanteren. Soms berust dit op een verminderd akoestisch discriminatievermogen bij intacte gehoorsscherpte over de gehele hoorspan. Het kind slaagt er niet in op elkaar gelijkende fonemen te onderscheiden, hetzij receptief, hetzij ook expressief. Dit wordt vaak als een spreekstoornis beschouwd, maar is een typisch voorbeeld van verstoring in het taalgebruik. Dit blijkt inzonderheid hieruit, dat deze kinderen op schoolleeftijd veelal ook moeilijkheden met lezen en spellen vertonen. Zelfs als volwassenen houden sommigen de restverschijnselen van zo een defect in de taalontwikkeling. We mogen daarbij niet vergeten, dat het gehoororgaan niet op absolute prikkels reageert, maar wel op relaties. Voor de verstaanbaarheid van de spraak is dit van grote betekenis. Het maakt een aanzienlijke redundancy in het taalaanbod mogelijk, zodat verandering van bepaalde factoren geoorloofd is, zonder dat dit de totale impressie verstoort.

Hoe belangrijk nochtans de leiding door het gehoor is, is duidelijk geworden uit het onderzoek van de taal van slechthorenden en doven, al is deze linguïstisch nog zeer onvoldoende bestudeerd. De gebrekkige foneemweergave van doven leert ons allereerst, hoe het besef der fonologische opposities een van de voornaamste grondslagen uitmaakt voor het verwerven van taal.

Niet enkel voor een nauwkeurige beschrijving van het stamelen als stoornis in het taalgebruik kan linguïstisch inzicht een verrijking betekenen. Ook voor de waardering van articulatiestoornissen bij traumatische en degeneratieve afwijkingen in de perifere spraakorganen kunnen de verworvenheden van de moderne taalwetenschap een bijdrage leveren. Wij denken bijv. aan wijzigingen in het timbre tengevolge van pathologische neusresonans. Als distinctive feature is de oppositie nasaal-oraal in het Nederlands beperkt tot de tegenstelling *b d g* (zakdoek) tegenover *m n ng*. In gevallen van hyporhinolalie (gesloten neusspraak) is de structurerende functie van deze oppositie in belangrijke mate verminderd, zonet opgeheven. Voor zover de taalsituatie geen uitsluitel geeft, is verkeerd begrijpen niet uitgesloten, vermits men in plaats van de nasalen *m*, *n* en *ng* min of meer duidelijk oralen van hetzelfde articulatiegebied hoort (m.a.w. met klinkt ongeveer als *bed*). Intussen zijn de gevolgen van hyperrhinolalie (open neusspraak), zoals die o.a. bij gehemeltedefecten optreedt, van ernstiger aard, doordat vooral de oppositie fricatief-occlusief bijna volledig erdoor wordt genivel-

leerd, en zowel de fricatieven als de occlusieven hun meest revelante kenmerk verliezen en door eenzelfde nasofaryngaal geluid worden vervangen, voor zover de occlusie niet door een glottisslag wordt bewerkt. Het vocaalsysteem van het Nederlands wordt er evenwel niet door verstoord, omdat — in tegenstelling tot het Frans en in 't bijzonder het Portugees — de fonologische oppositie nasaal tegenover oraal hier niet werkzaam is. Men kan derhalve, alleen al op grond van het fonologisch systeem van laatstgenoemde talen verwachten, dat de verstaanbaarheid ervan beduidend geringer zal zijn onder hyperrhinolalie dan dit ooit voor het Nederlands het geval kan zijn. Volwassen patiënten, bij wie de spraakpatronen voldoende zijn ingeprent, kunnen evenwel de moeilijkheden tengevolge van traumatische beschadigingen der perifere spraakorganen ondervangen door articulatorische compensaties, zoals men bij laryngectomie en glossectomie meer dan eens heeft kunnen vaststellen.

Het is vooral met het oog op de hernieuwde studie van de afasieën⁹, dat een confrontatie van de logopedie met de taalwetenschap van verreikende betekenis zou kunnen worden. Reeds heeft de analyse van bepaalde afatische verschijnselen een bevestiging gebracht van de juistheid van sommige moderne linguïstische theorieën.

Sedert de klassieke afasieleer door de ervaringen van de medische wetenschap is voorbijgestreefd en het onderzoek op losse schroeven is komen te staan, heeft men het probleem van verschillende zijden opnieuw benaderd, maar zeker niet opgelost tot eenieders voldoening. Het is duidelijk, dat linguïstische analyse van afatische spraak (thans gemakkelijk toegankelijk dank zij de tape-recorder) ruime uitzichten biedt op een meer verantwoorde indeling der afasieën door een gedegener kennis der symptomatologie. Dat aldus de voorwaarden zijn geschapen voor een dieper nosologisch inzicht in het wezen van die afwijkingen, ligt voor de hand.

Twee aspecten mag men niet uit het oog verliezen bij de bestudering van de afasieën van linguïstisch standpunt uit: ten eerste is er de formele zijde, bestaande in het teloorgaan van een reeks linguïstische kenmerken; ten tweede is er de pragmatische zijde, bestaande in een verstoring van het vermogen om deze linguïstische kenmerken doelmatig te gebruiken¹⁰.

Bij het onderzoek van de formele zijde der afasieën stoten wij op verschijnselen, die wij reeds bij het stamelen hebben kunnen

(9) Men noemt afasie een stoornis in het taalgebruik en/of in het taalbegrip, ontstaan tengevolge van een organische beschadiging van de corticale spraakcentra en/of hun subcorticale banen.

(10) F. Grewel, *Logopedie en Foniatrie* 33 (1961), p. 198.

aanwijzen (afonemie, dysfonemie). Daarnaast ziet men in veel gevallen stoornissen in de woordopbouw, waarbij de constituerende fonemen schijnbaar ordeloos naast en door elkaar worden gebruikt, zodat nog slechts met moeite enig fonologisch systeem in de spraak van de patiënt kan worden herkend: men spreekt dan van parafonemie. Niet zelden komen daarbij nog verstoringen in de syntactische schema's (dysgrammatisme) en in de prosodische kenmerken van de taal (dysprosodie). Hierbij moet men eraan denken, dat de prosodie deels conventionele uitdrukkingsregels kent, die onafhankelijk van de linguïstische formulering kunnen verlopen (bijv. in de ironische opmerking „een hele kerel dat je bent" op depreciërende toon gezegd).

De studie van de pragmatische zijde der afatische stoornissen stelt ons voor het feit, dat de afaticus de fonemen en foneemopposities, de morfemen en de syntactische en prosodische schema's van de taal niet geheel verloren heeft, maar in bepaalde situaties niet in staat is er gebruik van te maken. Men moet daarbij bedenken, dat ons taalgebruik in verschillende situaties anders is geconditioneerd en dat ook normale sprekers in één situatie de taaltkens niet kunnen vinden, die in een andere situatie vlot beschikbaar zijn. Het overkomt ons ook wel eens dat wij vergeefs naar een woord zoeken, terwijl wij toch menigmaal de sfeer waarin het woord thuis hoort kennen („het ligt ons op de tong" zeggen wij dan). Dat heeft de afaticus in sterke mate, terwijl hij daarenboven aan een woord, dat hem wel bekend voorkomt, dikwijls geen betekenis kan hechten. Het verschijnsel is zo opvallend, dat men er een aparte term heeft voor bedacht: amnestische afasie.

Er is een belangrijk punt, dat men zich steeds moet voorhouden bij de linguïstische benadering van het probleem der afasie. Afasieën vormen geen klinische eenheid: de fonematische, morfologische, syntactische, prosodische en semantische afwijkingen bij afasie dragen een verschillend karakter en moeten dienovereenkomstig geëvalueerd worden. Linguïstische interpretatie is alleen mogelijk in zuivere gevallen van afasie; zogenaamde subcorticale of „perifere" afasieën, die vele dysarthrische of apractische bijverschijnselen vertonen, zijn geen betrouwbaar materiaal om linguïstische feiten te toetsen¹¹. Echte afatische stoornissen zijn taalgebruiksstoornissen: het coderen heeft erdoor geleden (expressieve afasie), terwijl ook het decoderen van taal kan bemoeilijkt zijn (receptief-impresieve afasie). De kern van het afatisch syndroom is gelegen in het onvermogen de structurele elementen van de taal bewust te hanteren of onderling te onderscheiden. Wanneer bijv. iemand niet

(11) F. Grewel, t.a.p., p. 197.

(meer) vatbaar is voor de betekenisafgrenzende functie van de fooneemparen die aan de woordsymbolen zin geven, dan wordt het moeilijk voor hem de betekenis van het gesprokene te begrijpen, m.a.w. de betekenis van een ontvangen boodschap of message te ontcijferen. Dit gaat natuurlijk gepaard met een belemmering van het coderen van eigen mededelingen in taal, omdat in de „innere Sprache” de automatische zelfcontrole door verschillende feedbacks ontbreekt¹².

Illustratief zijn ook de compensatieverschijnselen, die wij bij afatici kunnen waarnemen: telkens zien wij hoe een functie, die op hoger niveau is gestoord, zich op lager ontwikkelingsniveau herstelt (Rückbildung). Een typisch voorbeeld hiervan is het betekenisloze naspreken (echolalie) en het agrammatisme, waarbij woorden met louter syntactische functie, zoals voegwoorden en voorzetsels, alsmede hypotaxe zijn uitgevallen (style nègre).

Het is nog de vraag, of aan de afasiëën diepere psychologische defecten ten grondslag liggen. Uitgaande van de teleologische definitie van de taal, als zijnde een systeem van verstandhoudingsteken binnen een bepaalde gemeenschap, kunnen wij de afasie beschouwen als een bijzondere vorm van de asymbolie, een stoornis in de geestesfunctie gekenmerkt door een min of meer uitgesproken ongeschiktheid tot symboolvorming en symboolduiding. Niet ten onrechte noemt G.E. Arnold afasie „eine Störung der symbolischen Formulierung”¹³. Inderdaad zeer veelvuldig zijn bij afasie stoornissen in het gebruik van secundaire, van de taal afgeleide semiotische systemen, zoals dyslexie en dysgrafie. Waarnemingen aan dove afatici hebben deze opvatting bevestigd. Een patiënt van Critchley, bij wie het fonologisch systeem sterk was gereduceerd, vertoonde dezelfde reductie bij het gebruik van het vingeralfabet. De essentiële stoornis was dus een taalgebruiksstoornis. Dit bleek duidelijk bij zijn herstel: bij het vingerspreken zowel als bij het mondeling spreken bleven er moeilijkheden bij de *a-e* onderscheiding¹⁴. Zelfs heeft men asemiotische verschijnselen op gebieden andere dan aan de taal gebonden kunnen aanwijzen: acalculie, amusie en stoornissen in de ruimtelijke oriëntatie, al heeft Kandler kunnen aantonen dat deze laatste in sommige gevallen voor een belangrijk gedeelte in de taalsfeer hun oorsprong vinden¹⁵.

Het is wel zeker, dat de neuropsychologische afwijkingen bij de diverse soorten afasiëën van geheel verschillende aard zijn. Even-

(12) F. Grewel, *Logopedie en Foniatrie* 34 (1962), p. 171.

(13) Luchsinger-Arnold, a.w., p. 598.

(14) F. Grewel, t.a.p., p. 179.

(15) *Linguistische Deutung zentraler Sprachstörungen*, Current Problems in Phoniatrics and Logopedics I, Basel-New York 1960, p. 205.

zeker is het nochtans, dat vrijwel alle afasieën berusten op een fundamentele verstoring van de tussenmenselijke communicatiemiddelen. We komen daarbij vaak buiten het gebied van de eigenlijke linguïstiek: zo kan het gebruik van en het begrip voor gebaren en uitdrukkingbewegingen verloren zijn (agestiek, amimie). Het is hier niet de plaats om daar nader op in te gaan.

Van de vele spraakstoornissen is er geen enkele waarover de meningen meer verdeeld zijn als over het stotteren (spasmodiefemie). Slechts op één punt zijn alle onderzoekers het eens: dat het genuïne stotteren¹⁶ diep in de persoonlijkheidsstructuur van de spreker is verankerd en dat de spraakangst het meest kenmerkende symptoom ervan uitmaakt. Wat de diepere oorzaken betreft tast men nog steeds in het duister: sommigen wijzen op opvoedingsfouten, anderen op constitutionele factoren of op een vroegtijdige intellectuele begaafdheid die de mogelijkheden van het taalgebruik ver te boven gaat (de „insuffisance lingui-spéculative” van Pichon en Borel-Maisonny). Dit zijn echter slechts hypothesen, waarvoor tot heden geen doorslaggevende argumenten zijn geleverd. Recente onderzoekingen hebben aangetoond dat het stotteren — welke ook de uiteindelijke oorzaken ervan mogen zijn — wordt veroorzaakt door een verstoring van de „innere Sprache”, waarbij de noodzakelijke feedbacks verstek laten gaan. Proefnemingen met het zg. „delayed side tone effect” (verzögerte Sprachrückkopplung) hebben dit afdoende bewezen¹⁷. Critchley is daarom van mening dat er een verband zou kunnen bestaan tussen de verschijnselen van het stotteren enerzijds, en de blokkeringen van de spraak en de perseveraties anderzijds zoals wij die bij afasie waarnemen. Ook wij kunnen ons niet aan de indruk onttrekken, dat er bij sommige vormen van stotteren taalgebruiksstoornissen bestaan, die aan afatische toestanden doen denken. Stotteraars struikelen het meest over „echte” woorden die iets benoemen — een object, een eigenschap, een handeling, — veel minder over woorden die een meer syntactische of deiktische functie hebben, zoals voegwoorden, voorzetsels en wijswoorden. Het zijn ook juist de „echte” woorden die voor afatici de grootste moeilijkheden opleveren.

Tenslotte kan men tal van ontsparingen vaststellen bij vele vormen van psychose. Bij diepe depressie is het taalgebruik traag en

(16) Er bestaan vele vormen van stotteren. Genuïne stotteren noemt men stotteren dat ontstaat in aansluiting met de spraakontwikkeling.

(17) Delayed side tone effect (Lee-effect) wordt verkregen door een proefpersoon te laten spreken voor de micro van een tape-recorder. Onmiddellijk na de opname biedt men via een koptelefoon het gesprokene aan de spreker aan met een tijdverschil van bijv. 1/100 sec. Tengevolge daarvan ontstaat een typische wijziging in de spreekhabitus, die aan afasie doet denken en die niet zelden gepaard gaat met stotterachtige verschijnselen.

aarzelend, de prosodische accenten zijn gering, de intonatie is monotoon, het vocabulair verarmd. Epileptie geeft naast bradygalie (traagheid in de spraak) ook een starre prosodie, met perseveraties en verkleinwoorden. Het taalgebruik van cretins wordt gekenmerkt door agrammatisme, terwijl dit van schizofrenen opvalt door zijn onbegrijpelijke woordenvloed (logorrhoe) en zijn neologismen¹⁸. Het is verheugend, dat al deze afwijkingen meer en meer de aandacht trekken van linguïsten.

Wij menen voldoende te hebben aangetoond, dat de moderne taalwetenschap kan bijdragen tot een beter begrip van spraak- en taalstoornissen. Dat er anderzijds heel wat materiaal voor linguïstisch onderzoek in de spraak- en taalstoornissen is te vinden, zal mede duidelijk zijn gebleken. Wij hopen vooral te hebben bewezen dat er naast de bestaande taalwetenschappelijke disciplines nog plaats is voor een patholinguïstiek, waarvan de bevindingen wellicht van betekenis kunnen zijn voor het onderzoek van nog onopgeloste linguïstische problemen.

SUMMARY

We want to discuss the matter of cooperation of linguistics with logopedics: what linguistic information can be supplied to speech therapists? how can the linguist cooperate with the speech therapist in interpreting language disorders? what new perspectives can be gained out the linguistic study of clinical material?

There is a distinction between language disorders and speech disorders. As to dyslalias, some of them are real language disorders: one encounters disorders in the discrimination of phonemes and phonological oppositions (distinctive features). With traumatic and degenerative disorders we may gain clarity by assessing these difficulties in linguistic terms. Disorders of nasality provide an example.

The linguistic approach of aphasia confronts us with many problems, such as dysphonemy, paraphonemy, dysgrammatism and dysprosody. Aphasia may be considered as a disruption in the symbolic language process.

Linguistic problems in stammering and psychoses are mentioned.

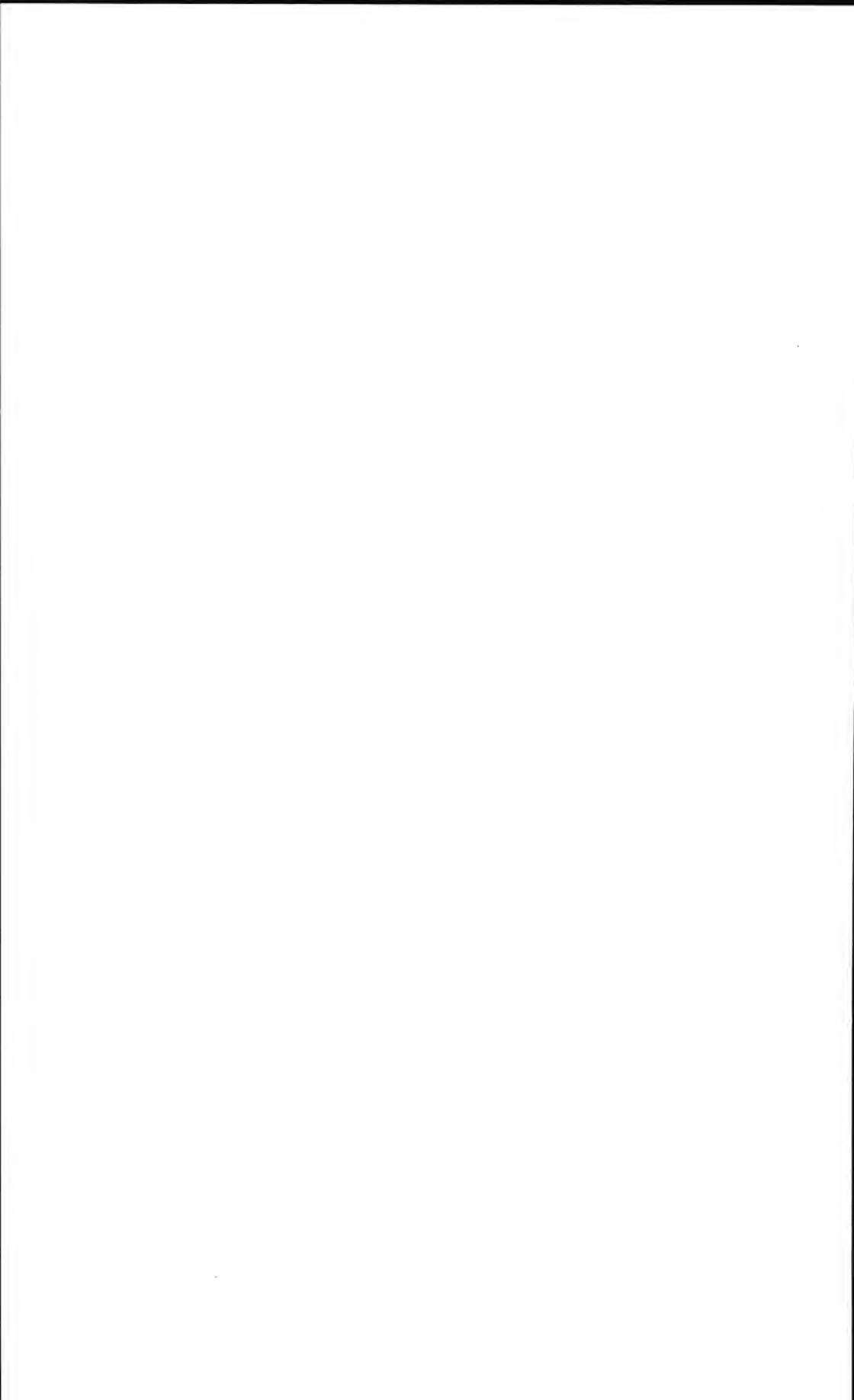
The conclusion is that patho-linguistics may develop into an important branch of linguistics.

(18) Zie voor dit alles F. Grewel, t.a.p., p. 181.

LITERATUUR

Deze bijdrage is ontstaan uit de cursus linguïstiek, die ik sedert enkele jaren doceer aan de afdeling Logopedie van het Rijkshoger Instituut voor Verpleegkunde te Gent. De lectuur van de twee hieronder vermelde artikels van F. Grewel in het tijdschrift voor Logopedie en Foniatrie, waaraan ik veel verschuldigd ben, heeft mij tot het schrijven ervan aangezet. Hoezeer ik mij ook heb ingespannen om overal mijn bronnen nauwkeurig te vermelden, kan ik daar misschien niet altijd in geslaagd zijn, vooral waar ik moest steunen op een ten behoeve van mijn onderwijs haastig neergeschreven beschouwing.

- M. Critchley, *Articulatory Defects in Aphasia*, *Speech* 17 (1953), p. 8 en vlg.
 F. Grewel, *De linguïstische en semiotische benadering van de afasieën*, *Logopedie en Foniatrie* 33 (1961), pp. 197-200.
 F. Grewel, *Taalgebruiksstoornissen*, *Logopedie en Foniatrie* 34 (1962), pp. 169-181.
 R. Jakobson, *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*, Sprachvetensk. Sällsk. i Uppsala Förhandl., Uppsala 1941.
 F. Kainz, *Psychologie der Sprache*, Stuttgart 1954-1960 (4 dln.).
 G. Kandler, *Linguïstische Deutung zentraler Sprachstörungen*, *Current Problems in Phoniatics and Logopedics*, ed. by F. Trojan, Vol. I, Basel-New York 1960, pp. 201-207.
 R. Luchsinger & G.E. Arnold, *Lehrbuch der Stimm- und Sprachheilkunde*, Wien 1959 (2. Aufl.).
 S.E. Mason e.a., *Signs, Signals and Symbols*, London 1963.
 M.E. Morley, *Defects of Articulation*, *Folia Phoniatica* 11 (1959) pp. 65-124.
 A. Teeuw, *Een nieuwe ontwikkeling in de fonologie: het werk van Roman Jakobson*, *De Nieuwe Taalgids* 47 (1954), pp. 241-252.
 L.E. Travis e.a., *Handbook of Speech Pathology*, New York 1957.

Woord, Dichtkunst en Wijsbegeerte van Fr. van Eeden tot M. ter Braak

door

Dr. R. HENRARD

C'est le ton qui fait la chanson, zegt het spreekwoord... De toon die Menno ter Braak aansloeg was niet beminnelijk. Wat hij te zeggen had, was niet bijster revolutionair; wij zullen het straks aantonen. Zijn oorspronkelijkheid lag niet in de onder woorden gebrachte, dus gefixeerde gedachten, wel in de geest die deze bezielde. Ter Braaks geschriften ontlene hun waarde, behalve aan hun levensbeschouwelijk gehalte, aan het levensgevoel dat de schrijver ze inblaast. De gevoelspotentie waarmee zijn woorden geladen zijn heeft tot gevolg, dat de lezer, naar gelang zijn eigen affectiviteit, onbewust en spontaan instemmend of afwijzend reageert, dus zonder eerst de begripsinhoud der woorden in overweging te nemen. Door zijn partijdigheid laat Ter Braak de zakelijke discussie niet toe; hij noopt tot partij kiezen: ja of neen. Een handjevol sympathiserende vrienden antwoordden bevestigend; de meeste lezers werden echter door zijn toon geërgerd, en konden hem niet luchten. Ze scholden hem voor een louter afbreker en een gevaarlijk nihilist. Een afbreker was hij ongetwijfeld; afwijzen lag nu in zijn aard, met andersdenkenden afrekenen was voor hem een levensbehoefte, ik zou zeggen een metafysische behoefte.

De beslissende vraag is echter wat Ter Braak instinctief afwijst, welke bedoeling hieraan verbonden is.

Wat Ter Braak afwijst, is het geesteloze, nl. de godsdienst die tot het naleven van rituele voorschriften en het napraten van geloofswaarheden ontaard is; de wetenschap die zich van het reële verwijderd heeft en prat gaat op haar feilloze denkschema's; de kunst die de schoonheid vergoddelijkt. Hij verwerpt de godsdienst, de wetenschap en de kunst in zoverre ze ophouden resp. aan de gelovende, denkende en voelende mens dienstbaar te zijn, derhalve vervalst worden. Zijn strijd tegen het levenloze is tevens een strijd om het Leven en de Waarheid. Beide hangen samen. De waarheid betreft niet de begripsinhoud van een waarde, wel haar overeenstemming met het subject dat ze belijdt. Beantwoordt de godsdienst of de wetenschap aan een persoonlijk, vitaal belang? Dit is hét waarheidscriterium. Waar Ter Braak telkens achter wil komen, is de

psychologische oorsprong der geestelijke waarden : de vraag is nl. of de mens zich hierop beroept om zijn geestelijk nihil op te vullen, dan wel deze als een reddingsplank beschouwt, nadat hij de grondeloosheid van het levensmysterie gepeild heeft. In het eerste geval weet de mens zijn levensweg niet zelf te bepalen, en neemt hij zijn toevlucht tot pasklare formules, die bedriegen, daar ze feitelijk in een geestelijk tekort voorzien. In het tweede geval is de geestelijke waarde de objectivering van een zintuiglijke ervaring ; de mens verdedigt er zijn persoonlijk bestaan mee.

Terwijl Ter Braak eerbied heeft voor alle waarden die aan een eigen belang beantwoorden, scheidt hij er behagen in het artificiële van die waarden te demaskeren, die achter een masker van zgn. objectiviteit en algemeengeldigheid, geestelijke impotentie verdragen. Juist doordat hij geen belang hecht aan de inhoud van die waarden, doch onmiddellijk verwijst naar de mens die zich hierachter schuilhoudt, verwekt hij ergernis bij al diegenen die zich in hun geestelijk bezit getroffen voelen. In Ter Braaks afwijzen van het geesteloze ligt aldus meteen een geloofsbelijdenis opgesloten, nl. het geloof in het onoverwinnelijke Leven.

Waarom herkent Ter Braak dan de echtheid of de kunstmatigheid der geestelijke waarden die hij aantreft, indien hij hun objectieve inhoud buiten beschouwing laat, of althans van ondergeschikte betekenis acht? Zijn enig criterium is *het woord*. Wat is een woord? Voor de filoloog is het een betekenisvol klankencomplex dat dient begrepen te worden; hierbij komen het woordenboek en het zinsverband te hulp ; dit woord, dat van een scherp omlinjende begripsinhoud voorzien is, geeft echter geen uitsluitsel over de bedoelingen van hem die het gebruikt ; juist deze bedoelingen interesseren Ter Braak. Hoe zal hij de filoloog kunnen overtreffen? Door zijn scherp en geoefend reukorgaan : net als de hond de aanwezigheid van zijn meester ruikt, ruikt Ter Braak, in het woord, waarheid of leugen. Dit is natuurlijk slechts een beeld ; ik gebruik dit echter, omdat het het belang der zintuigen in het licht stelt, waartoe Ter Braak alle geestelijke activiteit herleidt. Op hun beurt verwijzen de zintuigen naar de onweerlegbare, tevens onverklaarbare levensimpuls, die aan de ontwikkeling zowel van de planten en dieren als van de mensen ten gronde ligt. Hoe sterker de impuls wordt, hoe scherper de zinnen waarnemen, hoe beter de geestvermogens werken ; hieruit blijkt, dat, volgens Ter Braak, het denken geen wezenlijk hogere functie vervult, slechts een, weliswaar verfijnde, verschijningswijze is van de alomtegenwoordige levenswil.

Dat Ter Braak in het woord iets meer dan een betekenis ziet, veronderstelt dat het woord zelf meer inhoudt dan een louter begrip. Wat is dit ietsje meer? Het is, volgens der Terbrakiaanse

terminologie, zijn „muzikaliteit”. De muziek stelt hij tegenover het begrip, als zijnde „de kunst der verboden begrippen”¹. De muziek doet inderdaad geen beroep op het verstand, maar drukt onze bewustzijnsinhoud op de meest concrete wijze uit, nl. door klanken, ritme en melodie, die door het gehoor opgenomen, en opnieuw tot bewustheden verwerkt worden. De muziek kan men dan ook beschouwen als de zuiverste wijze van begrijpen, daar subject en object, zonder bemiddeling van het devitaliserend begrip, nader tot elkaar gebracht worden.

Het begrip vertegenwoordigt een omweg. Het is nl. de levenloze voorstelling van een levende werkelijkheid; de opvallende tegenstelling levenloos-levend doet de hele afstand tussen het origineel en zijn voorstelling uitkomen. Wie het levend-reële geen onrecht wil doen, moet dan ook de ontoereikendheid van het begrip steeds in het oog houden, en erop letten, dat het zijn perken niet te buiten gaat, en over de werkelijkheid de bovenhand krijgt. Het vak waarin het begrip hoogtij viert, is de wijsbegeerte, die juist tot doel heeft het vloeiende leven door het begrip te overwinnen.

Men vermoedt dus al wat Ter Braak van het woord verwacht : dat dit een begrip verzinnelijkt, doch tevens de betrekkelijkheid hiervan verklankt ; het moet m.a.w. aanduiden, dat zijn zin de onzin weerspiegelt. Wat zal de door het begrip verbroken irrationaliteit van het Leven herstellen, zoniet het begriploze bij uitstek, nl. de muziek? Het woord dient door zijn klankexpressie, zijn muzikaliteit van de onbepaalbare scheppingskracht van de schrijver te getuigen, in ruimer verband, van het eeuwig zichzelf scheppende Leven.

Ik zei reeds, dat Ter Braak vooral irriteerde, omdat hij het schrijven niet als een vakkundige aangelegenheid opvatte, nl. het maken van mooie zinnen of het veruiterlijken van ware gedachten, doch als een afrekening met hen die het Leven geweld aandoen. Hij speurt overal het onechte, het geveinsde en verheugt er zich over, als de getroffen persoon ontstemd afreageert, en zijn vermoedens bekrachtigt. Ter Braak valt meer op door zijn stijl, zijn buitengewone speurzinn, dan door de oorspronkelijkheid van zijn denkbeelden.

Wijl Ter Braak het leven verabsoluteert, sluit hij zich feitelijk aan bij de religieus-humanistische beweging die op Albert Verwey teruggaat, en erop uit is een nieuwe bepaling te vinden, op grond van de jongste wetenschappelijke verworvenheden, van de verhouding tussen de mens en het Hogere. Ik bedoel hiermee niet, dat

(1) M. ter Braak, *Démasqué der schoonheid*, Verzameld werk, deel II, G.A. van Oorschot, Amsterdam, 1950, blz. 630.

Verwey een genie is, en hij een nieuw tijdperk in de geestesgeschiedenis inluidt; ik noem hem alleen omdat hij, onder de Tachtigers, de richting vertegenwoordigt die de ruimste perspectieven opent. De toekomst heeft het uitgewezen.

M. Ter Braak, en voor hem A. Verwey, P.N. van Eyck, Fr. van Eeden en Nico van Suchtelen, — om ons tot de voornaamste te beperken, — werden in een vrome protestantse sfeer opgevoed, die echter met de jaren op hen zou drukken. Dit betekent niet dat zij ongelovigen werden; integendeel, zij slaan het Hogere te hoog aan, dan dat zij het door zintuigelijke of conceptuele voorstellingen kunnen zien ontluiserd; hun geloof is zo diep, dat het geen genoegen kan nemen met uiterlijke rituele symbolen; het eist meer, nl. de volledige overgave aan het Mysterie, dat aan alle levensverschijningen ten gronde ligt. Zij zijn feitelijk moderne mystici, die naar de unio met God verlangend uitzien. Terwijl de christelijke mystici bedoelde vereniging voor een groot deel als een zintuiglijke ervaring opvatten, waarbij de ziel passief blijft, schrijven deze nieuwe, pantheïstisch gezinde mystici de ziel het vermogen toe in het Al geheel op te gaan. Alle mystici zien er tenslotte tegen op hun ervaringen onder woorden te brengen, zozeer zijn zij er zich van bewust, dat geen woord geschikt is om het onvoorstelbare van hun visioenen weer te geven. Houdt de verwoording van zijn belevenissen voor de mysticus een gevaar in, voor de woordkunstenaar wordt ze een probleem, dat genoemde dichters en essayisten duidelijk voor ogen heeft gestaan.

Terwijl Verwey en Van Eyck de bruikbaarheid van het woord uitsluitend uit dichterlijk oogpunt beschouwen, plaatst Van Eeden het woord in zijn ruimste signifisch verband. Laten wij er trouwens aan herinneren, dat Van Eeden de grondlegger is van de *significa* in Nederland. De problemen die de jonge wetenschap stelt, behandelt Van Eeden in het opzienbarende opstel, „Redekunstige Grondslag van Verstandhouding”, dat hij tussen 1893 en 1894 schreef; hij neemt zich hierin voor, zoals de titel het aanduidt, de diverse gebruikswijzen van het woord te onderscheiden, opdat hierdoor de grondslag van een goede verstandhouding zou kunnen worden gelegd.

„Van alle woorden”, schrijft hij, „is het woord: Woord het duisterste”². Inderdaad, het *woord* moet de hele door ons waargenomen werkelijkheid weergeven, die een hoop dingen van de meest uiteenlopende aard omvat, vanaf het louter concrete tot het zuiver abstracte. Als we, duidelijkheidshalve, van de schakeringen afzien,

(2) Fr. van Eeden, *Het rode lampje, signifiſche gepeinzen*, W. Versluys, Amsterdam, 1921, blz. 20.

kunnen wij, Van Eeden volgend, de werkelijkheid in twee evenwijdig lopende reeksen verdelen : de fysieke, stoffelijke werkelijkheid, die wij door uiterlijke gewaarwording waarnemen ; de psychische, onstoffelijke werkelijkheid, die wij door innerlijke gewaarwording waarnemen. De zintuiglijke indrukken en de gevoelens vormen een concrete, want met het levende Ik nauw verbonden werkelijkheid, die oneindig samengesteld is, en geen samenhang vertoont. De psychische werkelijkheid wordt doorleefd. De fysieke werkelijkheid wordt begrepen : wij kunnen er ons slechts een voorstelling van maken, die abstract heet te zijn, wijl ze niet het wezen der dingen weergeeft, doch slechts de verhoudingen in veelheid en uitgebreidheid. Ik zinspeelde zoëven op een parallellisme, het zgn. fysisch-psychisch parallellisme ; dit impliceert dat er geen wisselwerking mogelijk is tussen gevoel en begrip : een begrip kan onmogelijk een zielsaandoening in logische termen omzetten, terwijl het gevoel niet in staat is de betrekkingen tussen de objecten uit te drukken.

Laten wij nu overgaan tot de taal, die onze uiterlijke en innerlijke gewaarwordingen op zinnelijk waarneembare wijze reproduceert. Aan de zoëven vermelde tweevoudige werkelijkheid beantwoordt, in taalopzicht, een tweevoudig woordgebruik. Van Eeden onderscheidt nl. het beeldend woord, dat het concrete uitdrukt, en het symbolisch woord, dat het abstracte weergeeft. Het beeldend of poëtisch woord beeldt, door zijn klankexpressie, het samengestelde en niet te abstraheren zielsleven uit ; het beeld is een reproductie van het origineel, die er, vanzelfsprekend, niet mee identiek is, er wel op gelijk. Het beeld representeert dus door gelijkheid ; het symbolisch woord representeert door voorafgaande verstandhouding ; het bezit bijgevolg een starre begripsbepaling, die het geschikt maakt voor een onfeilbare logische redenering, waarbij het niet gaat om de ziel der betrokken dingen, echter om hun uiterlijke en innerlijke relaties ; de zekerheid van de redenering wordt immers gewaarborgd door de onveranderlijkheid der gebruikte symbolen. Het fysisch-psychisch parallellisme geldt hier ook weer : het symbolisch woord kan het beeldend woord niet vervangen, of omgekeerd.

De wetenschappen, inzonderheid de wiskunde, die naar zekerheid en bestendigheid streven, gebruiken symbolen, terwijl de poëzie, die de innerlijke werkelijkheid van de dichter onder woorden brengt, zich eerder van beelden bedient. Daar het Hogere, het onvoorstelbare zich, volgens Van Eeden, slechts langs de psychische kant laat benaderen, is de beeldende taal de enige die deugt om b.v. geloofsijver aan te wakkeren. Hij merkt in dit opzicht op, dat de heilige boeken der volken doorgaans in poëzie geschreven zijn, terwijl de wijsgeren die de hoogste begrippen langs moeizame rede-

naties bereiken, geen invloed hebben op wie niet van meet af psychologisch hiertoe voorbereid is.

Nico van Suchtelen, wiens levensbeschouwelijke ontwikkeling een tijdlang in de schaduw van Van Eeden verliep, onderstreept het nut van de significa, vooral als „methode van systematische taalbeschouwing, die de beoefenaars van iedere afzonderlijke wetenschap noopt zich voortdurend te bezinnen op de waarde en betrekkelijkheid der begrippen waarmee zij werken; die hen dwingt voortdurend op hun hoede te zijn en zich bij hun disputen af te vragen: bedoelen wij eigenlijk wel hetzelfde als wij hetzelfde zeggen?”³.

Van Suchtelen stelt de verhouding tussen het woord en de geestesactie op de voorgrond. Voor hem, als voor de andere wijsgerige idealisten, is het menselijke synoniem van geestkracht: hij verwerpt de kant-klare oplossingen (daarom zag hij van het overgeërfd geloofsbezit af); hij vat de filosofie als „zelschepping” op, het leven als een „dwaaltocht” naar de onbereikbare God⁴. Hij erkent ook niet het Woord, waarin de apostel het Opperste Wezen vangt, het heilige Woord, dat met eerbied dient uitgesproken te worden. God is, voor Van Suchtelen, het Onnoembare, het Onbepaalbare; geen enkel woord kan hem definiëren.

Het woord is, aldus Van Suchtelen, een zuiver menselijk werktuig; het is dan ook bepaald, beperkt, betrekkelijk, onvolmaakt. Dit neemt echter niet weg, dat het de hoogste, maar tevens de gevaarlijkste schepping van de geest is. Het is nl. de klankverbeelding van ons Zelf, en hiermee bedoelt Van Suchtelen het voelende, waarneembare en erkennende Ik; het is dus een produkt van de schepende geest. Het woord wordt echter door een gevaar bedreigd: de verstarring; het woord, dat mijn geestelijke bedoelingen draagt, kan door anderen nagepraat worden, die geen gevoel hebben voor mijn verklankte, doch niet formeel uitgesproken bedoelingen; het expressieve klankencomplex verwordt tot een ledig begripsomhulsel; het woord is als een dood kapitaal.

Dit geesteloze woord wordt vooral door de grote massa gebruikt, de kudde naar het woord van Nietzsche, die niets scheidt, maar steeds volgt. Ze hanteert de woorden die krant, radio, televisie haar toewerpen zonder de minste inspanning te doen om de geldigheid ervan na te gaan. Van Suchtelen verwacht dan ook niets scheppends van de massa, die hij evenwel niet veracht; integendeel, haar geestelijke verheffing is een van zijn voornaamste zorgen. De aanstoot moet echter komen van een elite, nl. een tegelijk religieus-wijsgerig-esthetische elite. Deze drievoudige bepaling, —

(3) N. van Suchtelen, *Tot het al-ene*, Verzameld werk, deel XI, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1952, blz. 148.

(4) *Ibid.*, blz. 136.

die ons schijnbaar van ons onderwerp afleidt, — synthetiseert nochtans de problemen die hier te berde gebracht werden.

Als eerste vereiste geldt het religieus gevoel, d.i. het intuïtief besef op geheimzinnige wijze verbonden te zijn aan een alomvattend en ondefinieerbaar Wezen. Dit Wezen heeft niets uitstaande met onze menselijke normen, en onttrekt zich bijgevolg aan gelijk welke antropomorfische voorstelling; het zou o.a. ongerijmd zijn aan de metafysische Eenheid ethische bedoelingen toe te schrijven. In Van Suchtelens optiek sluit alle godsdienstigheid elk begrip van knechtschap uit: de mens dient geen vreemde meester, maar verheugt er zich over tot een oneindig gevarieerd Geheel te behoren, aan de verwerkelijking waarvan hij in ootmoed zijn steentje bijdraagt. Het religieus gevoel houdt èn deemoed èn trots in: deemoed t.a.v. 's mensen geringheid tegenover het Al; trots t.a.v. 's mensen onvervreemdbare scheppingskracht en onmisbaar aandeel in het ononderbroken levensproces.

De richting die Van Suchtelens elite dient te volgen, is er een van eenheid, onveranderlijkheid, eeuwigheid. Hoe kan men aan dit eenheidsverlangen voldoen? Twee mogelijkheden doen zich voor: men doordenkt de samenhang van de uiterlijke wereld, of men doorvoelt de psychische eenheid van al het bestaande. De eerste mogelijkheid wordt door de wijsgeer uitgebaat, die de wereld van buiten af tracht te begrijpen; in het tweede geval probeert de dichter deze van binnen uit te vatten. Daar Van Suchtelen de wijsgerige en de dichterlijke aanleg samen koppelt, dient het complementaire ervan te worden verantwoord.

Laten wij er nog eens op wijzen, dat er tussen de begeerde Eenheid en de veelheid waartoe wij behoren, een oneindige, dus niet te overbruggen kloof gaapt, die tot gevolg heeft dat het Levensmysterie alleen maar verdund, doch niet opgelost kan worden. Hieruit vloeit voort dat, volgens Van Suchtelen, noch de filosoof noch de dichter de sleutels van dit geheim in hun handen hebben.

De wijsgeer streeft ernaar orde in de natuur te brengen; hij maakt er zich dan ook een voorstelling van, die gekenmerkt wordt door eenvoud, samenhang en logica. Hoewel de abstracte voorstelling van het concrete origineel afwijkt, kan toch niet geloofchend worden dat een samenhangende voorstelling der dingen ons nader brengt tot het levend-reële dat erdoor weerspiegeld wordt; elk geheim dat opgehelderd is en in het rationele denkschema ingeschakeld wordt, brengt ons een stap verder tot het irrationele. M.a.w. de begrijpende rede is naar zelfopheffing gericht; het rationele streeft naar het irrationele; in het rationele ligt als het ware het irrationele besloten. In het wijsgerig woord, dat de verstande-

lijke objectivering van het Ene in taalsymboliek omzet, is het on-wijsgerige waarneembaar.

De dichter verzinnelijkt zijn innerlijke ervaring in beeldende taal. Inzake gevoelens, die per se vloeiend en onvatbaar zjn, kan er geen sprake zijn van orde en logica. De poëzie zweemt dan ook naar het fantastische, het onlogische, het absurde ; dit is echter slechts schijn, aangezien het Ene, wiens stuwkracht de dichter in zijn diepere Zelf voelt, evenmin verenigbaar is met een chaotisch psychisch leven, als met een chaotische materiële wereld. Maar wij zijn uit het paradijs verdreven en mogen ons niet langer in een paradijsachtige zorgeloosheid vermeien ; wij moeten naar het verloren paradijs ijverig terug ; dit wijst de richting aan, waarvan wij af en toe kunnen afdwalen, als onze gevoelens niet onder het toezicht staan van de rede, die, in zoverre haar gebied reikt, niet kan dwalen. Het vloeiende gevoel is dus aangewezen op het bestendige begrip ; het irrationele wordt door het rationele doorkruist. Het beeldend woord, dat de innerlijke wereld van de dichter voorstelt, is tevens onuitgesproken levensbegrip.

Hieruit blijkt dat, volgens Van Suchtelen, wijsgeer en dichter elkaar aanvullen : „De wijsgeer is aldus wezenlijk dichter en de dichter wezenlijk wijsgeer. Beiden uiten in het wereldbeeld dat zij scheppen... zichzelf”⁵. Weten en voelen, redeneren en leven zijn de samenhangende componenten van de ene en onscheidbare geestesactie.

Ik schakel nu terug over naar Ter Braak. Wat zei hij : „Het grote risico van het woord ligt daar, waar de kunst lek wordt aan de kant der wijsbegeerte en de wijsbegeerte lek wordt aan de zijde de kunst”⁶. De overeenkomst springt dus in het oog. Ter Braak en Van Suchtelen brengen wijsbegeerte en dichtkunst nader tot elkaar, in zoverre zij praktisch hetzelfde nastreven, nl. vorm te geven aan het Vormloze, en in zoverre slechts de paradoxale samen koppeling der twee tegenstrijdige geestesvormen het Onuitsprekelijke kan oproepen.

Van Eeden had stof en geest als onafhankelijke, doch evenwijdig verloopende verschijningsvormen van het Ene beschouwd. Van Suchtelen hief dit parallellisme op, en liet beide in elkaar vervloeien. Ter Braak sluit zich hierbij aan, doch legt de nadruk op het risico dat de in de paradox opgesloten individualist loopt. Op dit verschil, dat m.i. naar de psychologische gesteldheid verwijst, kan ik nu niet ingaan. Mijn bedoeling was alleen maar een ononderbroken lijn te trekken tussen idealisten als Van Eeden en Van Suchtelen, en de zgn. nihilist Ter Braak.

(5) Ibid., blz. 155.

(6) M. ter Braak, *Démasqué der schoonheid*, blz. 643.

De studie van de neolatijnse letterkunde : resultaten en opgaven.

Quid in litteris latinis recentioribus perscrutandis
perpetratum perpetrandumque sit breviter exponitur

door

Dr. J. IJSEWIJN

De neolatijnse ¹letteren vormen het derde en laatste tafereel na de antieke en de middeleeuwse, in de lange geschiedenis van de Latijnse literatuur. Wanneer kan men beginnen spreken over „neolatijnse” letteren? Onmogelijk hiervoor een bepaald ogenblik aan te wijzen, dat een duidelijke grens met de Middeleeuwen zou vormen. Weliswaar zou iemand, die van symbolische data houdt, het kunnen stellen met het jaar 1341 en de lauwerkroning van Petrarca op het Romeinse Kapitol. Inderdaad wordt in de *Africa* van deze auteur, het meer traditioneel misprezen dan werkelijk gelezen en objektief beoordeelde epos, voor het eerst in de held Scipio het ideaal getekend van de „humanistische” mens ², zonder wie van een neolatijnse letterkunde wel nooit spraak zou geweest zijn. Maar deze symboliek mag helemaal niet uit het oog doen verliezen dat in 1341, algemeen gesproken, de Middeleeuwen geenszins ten einde zijn: de overgrote massa van de Latijnse schrijvers dienen in Italië tot ca. 1400, elders zelfs nog een eeuw langer tot de middeleeuwse literatuur gerekend te worden. Vergeten we niet dat in onze gewesten bv. Thomas a Kempis en Dionysius de Karthuizer sterven in 1471 en dat slechts de generatie, die hen opvolgt (R. Agricola e.a.), de grondslag legt voor de nieuwe fase in de Latijnse letteren. Anderzijds heeft Petrarca voorlopers gekend, o.m. in de Paduaanse praehumanisten als Lovato Lovati en vooral Albertino Muscato (einde Duecento/begin Trecento), die men niet meer onverdeeld het vorige tijdperk van de Latijnse letterkunde mag toerekenen. Men moet derhalve een vrij lange periode als overgangsjaren

(1) Men gelieve er op te letten dat in het Italiaans de term „neolatino” *niet* de moderne Latijnse letteren aanduidt, doch wel de uit het Latijn ontwikkelde Romaanse talen! In het Latijn zelf gebruikt men meer de uitdrukkingen „*Latinitas infima*” en „*litterae recentiores*” dan het adjektief „*neolatinus*”. Wordt dit laatste toch aangewend, dan betekent het „*modern-latijns*”.

(2) Cf. Bernardo A.S., *Petrarch, Scipio and the „Africa”. The Birth of Humanism’s Dream* (New York 1962). De tekst zelf is kritisch uitgegeven door Festa N., Firenze 1926 (Edizione Nazionale I).

beschouwen, waarin de neolatijnse taal — voor zover het gebruik van zulke eenheidsterm geoorloofd is! — en literatuur langzaam de middeleeuwse verdringen. Aanvankelijk kan men trouwens, zuiver taalkundig gezien, weinig of geen verschil bemerken tussen nog middeleeuws ingestelde auteurs en aanhangers van de nieuwe richting.

De belangstelling van de literatuurhistorici voor de laatste periode van de Latijnse letterkunde, miniem of onbestaande gedurende het grootste gedeelte van de 19e en het begin van de 20ste eeuw, is gedurende de jongste decennia aanzienlijk toegenomen, mede omdat bepaalde romantische vooroordelen tegen het gebruik van het Latijn als literaire taal door moderne auteurs niet langer worden aanvaard³. Voegen we hier echter onmiddellijk aan toe dat dit interesse vooralsnog minder levendig is bij de classici, die meestal de voorkeur geven aan de studie van de geschiedenis der filologie⁴, dan bij de neofilologen en komparatisten, die zich weer

(3) Zie o.m. Kristeller P.O., *Studies on Renaissance Humanism etc.*, in *Studies in the Renaissance*, 9 (1962), pp. 7-30; Vossler K., *Geist und Kultur in der Sprache* (Heidelberg 1925), p. 57; Kemp F. schreef op 14-IV-1963 in de *Neue Zürcher Zeitung*, p. 5, kol. 1: „Man rechnet das Latein gerne den 'toten' Sprachen zu. Mit welchem Grund eigentlich? Solange in einer Sprache noch gesungen und gebetet wird, solange die Angehörigen einer weltweiten Gemeinschaft sich in ihr verständigen, kann sie doch eigentlich nicht totgesagt werden. Gewiss, es gibt da abgestorbene Glieder, saftlose Zweige, verschüttete Schichten — doch die finden sich in den sogenannten lebenden, unseren Gebrauchs- und Verkehrssprachen nicht minder. Jedenfalls verbaut man sich die Einsicht in die weiteren Zusammenhänge der europäischen Literatur, wenn man das lateinische Schrifttum der Antike, des christlichen Mittelalters und des Humanismus, nur weil wir es nicht mehr lesen, ausklammert und ihm den Totenschein ausstellt". Tenslotte nog een Italiaans oordeel: „Certo la poesia del '500 (toen in tegenstelling met het Quattrocento het Italiaans op de voorgrond trad i.p.v. het Latijn) meglio si riconosce nelle opere italiane che in quelle latine: né di ciò addurremo ragioni esteriori. E nessuno oggi potrebbe essere incline a immaginare che questa preminenza della poesia italiana sia dovuto all' uso di una lingua viva, a paragone della morta lingua latina: un poeta può ben sentire in un linguaggio remoto o tutto nuovo e personale la sua poesia; e d'altra parte nel '500 il latino ero per lo meno altrettanto vivo della giovane lingua italiana. Il pregiudizio, se così vogliamo chiamarlo, dell' imitazione non era men teso negli imitatori del Petrarca che in quelli di Virgilio, e i petrarchisti minori si chiusero nell' aurea prigione delle 'Rime sparse' con la stessa dedizione con la quale i virgiliani si chiusero nel carcere dell' Eneide e delle Egloghe (Flora F., *Storia della letteratura Italiana II*, p. 481).

(4) Cf. o.m. het bekende werk van Sandys J.E., *History of Classical Scholarship* (1908-1921); herdruk 1959). De negatieve houding der classici is zeker voor een gedeelte te wijten aan de ongefundeerde veroordeling van het „humanistenlatijn” door E. Norden in zijn Antieke Kunstproza. Deze auteur werd en wordt nog vaak nagepreacht door talrijke filologen, die nooit één regel „neolatijn” hebben gelezen, maar toch menen het „dode” humanistische Latijn te mogen plaatsen tegenover het „levende” antieke en middeleeuwse. Het ontgaat hen volledig dat het Latijn in Europa tot het midden der 17de eeuw, in sommige landen als Hongarijë tot in volle 19de eeuw de taal was van het onderwijs, de wetenschap, het gerecht, de diplomatie, enz., en dat hierdoor het Latijn zich onophoudend aan de nieuwe vereisten van de tijd heeft aangepast. Men vergist zich deerlijk als men de Ciceroniaanse puristen als de typische en bijna enige vertegenwoordigers van de neolatijnse letterkunde voorstelt.

bewust zijn geworden van de belangrijke rol door de neolatijnse letteren gespeeld voor de uitbouw van de literatuur in de verschillende nationale talen. Vele moderne „klassieke” auteurs zijn trouwens tweetalig: in Italië niet alleen Petrarca, Boccaccio, Ariosto, Castiglione, Tasso maar ook nog Manzoni⁵, Foscolo⁶ en vooral Pascoli⁷; in Engeland More, Milton, Cowley, Hall en vele anderen tot Landor toe; in Frankrijk Belleau, Du Bellay, Pasquier enz.; Gryphius, Fleming, Dach, Denis e.a. in het Duitse taalgebied, Kochanowsky in Polen, Dugonics in Hongarij⁸, Marulic (Marulus) in Kroatië⁹, Holberg in Denemarken¹⁰, Huyghens C. in Nederland, enz. Hier dient nog aan toegevoegd te worden dat meer dan één vooraanstaand modern auteur buiten zijn eigen taalgebied slechts of vooral in Latijnse vertaling is bekend geworden en invloed heeft uitgeoefend: dit geldt niet alleen voor fundamentele wetenschappelijke of wijsgerige traktaten zoals Descartes' *Discours de la méthode* maar ook voor bekende literaire geschriften als de *Télémaque* van Fénelon¹¹.

Het geheel van deze neolatijnse letterkunde is nog zeer onvoldoende onderzocht. Verschillende elementen vertragen trouwens de gewenste vooruitgang. Vermelden we o.m. het nijpend gebrek aan werkrachten, primaire werkinstrumenten, gespecialiseerde bibliotheken en studiecetra. Al is de vooruitgang tijdens de laatste jaren geboekt aanzienlijk, toch blijft het neolatijnse literatuuronderzoek nog ver achter tegen bv. het middeleeuws-Latijnse. Daaren-

(5) Cf. Bellissima G.B., *Gli scritti latini editi e inediti di Alessandro Manzoni commentati* (Torino 1903).

(6) Schreef in bijbels Latijn zijn eigenaardige „*Didymi Clerici prophetae minimi Hypercalypseos liber singularis* (Pisa: lees „Zürich”, 1815; moderne editie in Edizione Nazionale delle Opere di Ugo Foscolo, vol. 8, Firenze 1933, pp. 65-118, door L. Fasso).

(7) Even bekend als Latijns dan als Italiaans dichter: beste uitgave door M. Valgimigli, *Pascoli: Carmina* (Milaan 1960³); Cf. Traina A., *Saggio sul Latino di Pascoli* (Padova 1961).

(8) Cf. Berényi-Révész M., *Humanistische Anregungen bei den Anfängen des Ungarischen Romans*, in J. Irscher, *Renaissance und Humanismus*, vol. II (Berlijn 1962), pp. 95-103.

(9) Zie verder de bibliografie, s.v. *Ioegoslavië*, p. 308. Men verwarre de Illyrische dichter Marcus Marulus of Marulic (1450-1524) niet met zijn tijdgenoot Michael Marullus (1450-1500) van Konstantinopel, één der grootste Latijnse lyrici van het Quattrocento, wiens *Carmina* in 1951 werden uitgegeven door A. Perosa in de reeks *Thesaurus Mundi*.

(10) Vooral zijn roman *Nicolai Klimii iter subterraneum* is belangrijk.. Uitgave door C.G. Elberling (Kobenhavn 1866) en door C.S. Pedersen in de *Samlede Skrifter*, vol. 11 (ibid. 1931).

(11) Het werk werd vertaald in 1705, 1725, 1743 (in hexameters en anoniem gepubliceerd te Berlijn!), 1744 (in proza door G. Trautwein, gepubliceerd te Frankfurt), in 1764, 1808 en 1830. Deze vertalingen speelden een rol in de strijd tegen het vorstelijk absolutisme in Centraal-Europa (derhalve soms naamloos!) en beïnvloedden tegelijk aldaar de ontwikkeling van de roman.

boven stelt men vast dat er vaak te weinig samenwerking en wederzijdse kennis bestaat tussen de reeds schaarse neolatinisten met als gevolg een soms jammerlijke verspilling van krachten : is het immers verantwoord dat, zoals onlangs gebeurde, bijna tegelijkertijd twee edities van de pers komen van de *Chrysis* van Aeneas Silvius Piccolomini (resp. te Brussel en te Firenze) of van Marulus' *Davidias* (te Zagreb en te Merida/Venezuela), terwijl voor het overgrote gedeelte van de neolatinistische auteurs we het nog moeten stellen met enkele eeuwen oude en vaak onvindbare uitgaven?

Overlopen we nu in het kort de voornaamste opdrachten, waarvoor de neolatinistische literatuurstudie zich geplaatst ziet.

Een allereerste taak van de neolatinisten bestaat in het scheppen van behoorlijke werkinstrumenten als daar zijn : betrouwbare tekstedities van de belangrijke auteurs¹², een neolatinistisch lexikon¹³ en bio-bibliografische repertoria. Vervolgens komen de monografieën over het oeuvre, de taal, de stijl en eventueel de metrieke van de meest interessante schrijvers evenals het onderzoek naar de ontwikkeling van de verschillende letterkundige genres in de diverse landen of culturele milieus.

Een tweede zeer interessant onderzoekingsveld staat open voor hen die zich interesseren aan het voortleven van antieke¹⁴ en middeleeuwse¹⁵ elementen in de neolatinistische letterkunde enerzijds, de verdere uitbouw van deze tradities en de vernieuwingen door de moderne Latijnse auteurs ingevoerd anderzijds.

De resultaten van al deze opzoekingen zullen dankbaar benut worden door de komparatisten, die zich onledig houden met de studie van de relaties en beïnvloedingen, welke zo talrijk zijn vooral tijdens de Renaissance maar ook nog tijdens de Barok tussen de neolatinistische en de nationale letteren.

(12) Heel wat neolatinistische verzenmakers hebben inderdaad niet de minste letterkundige en zeer weinig cultuurhistorische betekenis. Zij kunnen alleen de verspreiding van de Latijnse versifikatie illustreren, doch het loont niet de moeite verder bij hen te blijven stilstaan.

(13) dit is één der meest dringende doch tegelijk moeilijkst te verwezenlijken desiderata. Dit lexikon zou onmiddellijk moeten aansluiten bij de middeleeuwse-latijnse (die spijtig genoeg zelden verder dan de 12de eeuw reiken) en gans de latiniteit tot nu omvatten. Het aantal te lezen teksten is echter zo ontzettend groot, dat men noodgedwongen zal moeten selekteren of zich beperken tot regionale glossaria, lexica voor bepaalde genres of zelfs voor afzonderlijke auteurs, die representatief kunnen genoemd worden (J.J. Pontanus, Erasmus, enz).

(14) Vgl. een artikel als M. von Albrechts, *Gleichnis und Innenwelt in Silius' Punica* (Hermes, 91 (1963), pp. 352-375), waarin de functie en het gebruik der epische vergelijkingen bij Vergilius, Silius Italicus en Petrarca wordt bestudeerd. Zie ook : K. Borinski, *Die Antike Poetik und Kunsttheorie von Ausgang des klassischen Altertums bis auf Goethe*, vol. I : Mittelalter, Renaissance, Barok (Leipzig 1914).

(15) Zie een artikel als L. Bakelants, *Le De Universitate de Nicolas Biesius, in Hommages à L. Herrmann* (Brussel 1960), pp. 138-145.

Een nog vrijwel braak terrein vormen de talloze vertalingen in het Latijn, te beginnen met de humanistische versies — vaak veel-er zelfstandige bewerkingen — der antieke Griekse auteurs tot en met de onlangs gepubliceerde dubbele vertaling van Collodi's *Pinocchio*¹⁶ of de Latijnse *Winnie the Pooh*¹⁷, door zijn handige Amerikaanse uitgever tot een best-seller gemaakt. Niet al deze vertalingen hebben een belangrijke cultuurhistorische rol gespeeld. Hebben sommige het vertaalde werk doorheen Europa bekendheid gegeven, dan zijn andere slechts een bewijs, naast vele andere, van de populariteit van een geschrift. Soms is dit bewijs zo nadrukkelijk, o.m. voor het wel twintig keer verlatijnst „klokkenlied” van Schiller, dat het feit de aandacht verdient van de algemene literatuurgeschiedenis.

Wanneer we ons nu afvragen wat er van dit zeer ruime programma reeds werd verwezenlijkt, dan konstateren we wel het bestaan van een indrukwekkende massa publikaties, maar we komen tegelijkertijd tot de bevinding dat zij slechts een klein gedeelte van het geheel bestrijken en zeer vaak het karakter dragen van een eerste kennismaking met of exploratie van het terrein. Studies met een min of meer definitief resultaat zijn nog vrij zeldzaam, al mag onderstreept worden dat in dit opzicht sinds de laatste oorlog een opvallende vooruitgang werd geboekt.

Treden we iets meer in bijzonderheden :

Op het gebied van de *tekstedities* werd reeds behoorlijk wat werk gepresteerd, al stipt men grote verschillen aan van land tot land. Italië en Polen staan aan de spits wat de publikatie van hun neolatijnse auteurs betreft, maar Frankrijk en de Germaanse landen blijven ver ten achter. Er moet tevens op gewezen worden dat vele uitgaven te weinig bekendheid verwerven en zeer vaak ontsnappen aan de aandacht van de directie der wetenschappelijke bibliotheken. Dit is wel dikwijls te wijten aan de ontzettende dispersie van deze publikaties, die slechts gedeeltelijk in grotere reeksen worden opgenomen¹⁸ en vaak op de meest onverwachte plaatsen

(16) Door H. Maffacini („*Pinoculus*”, Firenze 1951) en U.E. Paoli („*Pinoculus Latinus*”, Firenze 1962). Een andere merkwaardige en recente litteraire vertaling is deze van A. de Saint-Exupéry's *Petit Prince* door A. Hauray, *Regulus vel pueri soli sapiunt* (Parijs 1962).

(17) Lenardo A., *Winnie Ille Pu* (New York 1960).

(18) De voornaamste reeksen zijn : *Biblioteka Pisarzow Polskich* = *Bibliotheca Auctorum Polonorum* (Krakau-Breslau, sinds 1891); *Bibliotheca Latina Medii et Recentioris Aevi* (Warschau, sinds 1960); *Bibliotheca scriptorum Latinorum recentioris aetatis Teubneriana* (Leipzig, 1875-); *Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum* (Budapest-Leipzig, 1930-45); *Collezione Umanistica G. Toffanin* (Napoli, 1946-); *Corpus antiquissimorum poetarum Poloniae latinorum usque ad Ioannem Cochranovium* (Krakau, 1887-); *Edizione nazionale dei Classici del pensiero Italiano* (Firenze, 1942-); *Kroatiscbe Latinisten* (Zagreb, 1951-); *Nuova Collezione di testi uma-*

verschijnen¹⁹. Sommige blijven verborgen in niet steeds door latinisten veelgelezen tijdschriften of reeksen van geleerde instellingen²⁰. Slechts zelden verwerven zulke afzonderlijke uitgaven, dank zij hun exceptioneel belang, algemene bekendheid²¹. Stippen we tenslotte nog een verschijnsel aan van de laatste jaren op het terrein der tekstedities: de anastatische herdruk van oude folianten²². Niet steeds schenken deze evenveel voldoening, doch het is een middel om jonge bibliotheken te voorzien van anders nagenoeg onbereikbare werken.

Naast de teksten worden ook de monografieën langzamerhand vrij talrijk. Alleen reeds de laatste jaren noteren we studies over de Italianen Stampa²³, Genovesi²⁴, Fiera²⁵, Zovenzoni²⁶ en vele an-

nistici inediti o rari (Firenze, 1939-); *Lateinische Literaturdenkmäler des 15. und 16. Jht* (Berlijn, 1891-1912); *Rerum Italicarum Scriptores* (Città di Castello-Bologna, 1900-); *Studies in the Renaissance Pastoral*, ed. W.P. Mustard (Baltimore 1911-1931); *Testi Latini Umanistici* (Torino 1925); *Thesaurus Mundi* (Zürich-Lugano-Padova, 1950-). Verder vindt men interessante Latijnse teksten in gemengde reeksen als: *Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart* (Leipzig), *Scrittori d'Italia* (Bari), *Humanistica Lovanensia* (Leuven), *Collection Latomus* (Brussel), *Studies in Medieval and Renaissance Latin Language and Literature* (Washington), *Biblioteca del Centro di Studi filologici e linguistici Siciliani* (Firenze) enz.

(19) Onder de talrijke recente of minder bekende verspreide edities citeren we o.m.: G. Agricola, „*Gedenkausgabe*” door H. Preschner (Oost-Berlijn, 1955 sqq.); J. DeAnchieta, *De Beata Virgine carmen*, ed. A. Cardoso (Rio de Janeiro, 1940); Balde J., *Dichtungen*, lat. und deutsch von M. Wehrli (Keulen 1963; = anthologie); Bidermann J., *Philemon Martyr*, ed. M. Wehrli (Keulen 1960); Bonnefons J., *La Pancharis*, edd. A. Berry en E. Valès (Parijs 1944); M.A. Caro, *Poesias latinas en Versiones latinas*, ed. J.M. Rivas Sacconi (Bogota 1951); J. Dubravius, *De Piscinis* (Praag 1953); Landivar R., *Rusticatio Mexicana*, ed. G.W. Regenos (New Orleans-Tulane 1948); M. Marulus, *Davidias*, ed. M. Marcovich, (Merida-Venezuela, 1957); Th. Morus, *L'Utopie*, ed. M. Delcourt (Parijs 1936); *The Latin Epigrams*, edd. L. Bradner en C.A. Lynch (Chicago 1954); Fr. Natalis, *Carmina*, ed. Marcovich (Belgrado 1958); R. Rapin, *Hortorum libri IV*, ed. I.T. Mc Donald (Worcester-Mass. 1932); M. de Sylva, *De aqua argentea carmen* ed. G. Battelli (Firenze 1939); J. de Vallata, *Poliodoros*, ed. J.B. Casas Homs (Madrid 1953); Zamagna B., *Navis aëria*, ed. M.B. Mc Elwain (Northampton-Mass., 1939) enz.

(20) Ettelijke teksten werden ca 1900-1910 gepubliceerd in *Classici e Neolatini*, een sinds lang verdwenen tijdschrift; A. Spekke publiceerde de poëzie van een aantal lettische humanisten in lokale publikaties van Riga, o.m. het *Danubius carmen* van Aug. Eucaedius in *Acta Univers. Latviensis* 12 (1925) en het gedicht *De vera nobilitate et litterarum dignitate* van Salomon Frenzelius hetzelfde jaar in *Filologu Biedribas Raksti*, 5. Vgl. nog onze editie van Eusebius Candidus, *Plausus Mortis* (1532) in de *Verslagen en Mededelingen der Kon. Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, (Brussel 1958), nr. 1-2.

(21) Zo de „*Edizione Nazionale*” van Petrarca; de „*Opera omnia*” van A. Morevius door K. Kumaniecki (Warschau 1953-60) en last but not least het onovertroffen „*Opus epistolarum*” van Erasmus door P.S. en H.M. Allen (Londen, 1906-58).

(22) O.m. de „*Opera omnia*” van L. Valla (door E. Garin, Turijn 1961) met aanvullingen; C. Stiblinus' *De Eudaemonensium republica*, door L. Firpo (Turijn 1959), de *Opera Omnia* van Erasmus (Hildesheim 1961 sqq.) enz.

(23) G.B. Pigato, *Il Cantore Latino del Lario*: G.M. Stampa (1666-1734), in *Como*, 4 (1961), pp. 3-14.

(24) M. Corallo, *La poesia latina di Vittorio Genovesi* (Milaan 1945).

deren, de Fransen Salmo Macrinus²⁷ en M. Hospitalius²⁸, de Duitsers C. Celtis²⁹ en J. Prasch³⁰, de Kroaat Sigoreus³¹, de Vlaming Lernutius³², een reeks jesuïtendichters³³ enz.

Minder werd gepresteerd op het gebied van de taalstudie. Het lexikon der neolatijnse taal blijft voorlopig een mooie wensdroom. Monografieën over de taal van afzonderlijke auteurs ontbreken nagenoeg geheel³⁴. Laten we hier de wens formuleren dat voortaan geen neolatijnse teksten meer zouden gepubliceerd worden zonder een „*index verborum rariorum*”.

Verschillende litteraire genre's werden reeds ernstig aangepakt: het best van al het toneel en de pastorale poëzie, verder de lyriek de didaktiek en het epigram. Met de satire, het epos, de roman, de beschrijvende gedichten en vele andere genre's staan we voorlopig nergens.

De globale produktie van één land werd veruit het best bestudeerd voor Groot-Brittannië en Polen, althans wat de poëzie betreft, doch weinig voor Duitsland, de Nederlanden³⁵, Frankrijk, het Iberisch schiereiland, de rest van de Slavische wereld en Hongarije. Alles lijkt nog te doen voor Noord-Europa en Amerika.

Het vergelijkend literatuuronderzoek, zowel met de antieke en middeleeuws-latijnse letteren als met de nationale auteurs, verkeert nog in zijn beginstadium. Vrij ruim opgezette opzoekingen als deze van Conrady over het aandeel van de Latijnse auteurs in het ontstaan van de Duitse barok-poëzie, van Maddison over de ontwik-

(25) C. Dionisotti, *Battista Fiera, in Italia Uman. e Mediev.* 1 (1958), pp. 401-418.

(26) B. Ziliotto, *Raffaele Zovenzoni: La vita, i carmi* (Trieste 1950).

(27) I.D. Mc Farlane, *Jean Salmon Macrin (1490-1557)*, in *Bibliothèque de l'Humanisme et de la Renaiss.*, 21 (1959), pp. 55-84; pp. 311-349; 22 (1960), pp. 73-89.

(28) M. Jardonnet, *Michel de l'Hospital, poète néo-latin et humaniste* (Clermont-Ferrand 1958).

(29) L.W. Spitz, *Conrad Celtis, the German Arch-humanist* (Cambridge-Mass., 1957).

(30) K. Dachs, *Leben und Dichtung des Johannes Ludwig Prasch*, in *Verhandl. Histor. Vereins für Oberpfalz und Regensburg*, 98 (1957), pp. 5-219.

(31) Zie in *Ziva Antika*, 8 (1958), pp. 101-104 en 10 (1960), pp. 263-267.

(32) A. Van Crombruggen, *Janus Lernutius* (Brussel 1955). Spijtig uitsluitend biografisch.

(33) Door J.M. Fernandez S.J., in het tijdschrift *Humanidades* (Santander): reeds verschenen bijdragen over A. Wildl in 7 (1955), pp. 215-254; J. Vanière in 13 (1961), pp. 211-248 en 14 (1962), pp. 7-38; H. Hugo in 14 (1962), pp. 193-220. Verder: W. Neuhauser, *Zur Lyrik des Tiroler Jesuitendichters N. Avancini*, in *Serta Philologica Aenipontana* (Innsbruck 1962), pp. 425-456.

(34) Zie verder bij de bibliografie, laatste sectie, p. 317.

(35) Het monumentale werk van G. Ellinger (zie Bibliografie, p. 305) verliest veel van zijn waarde en bruikbaarheid door het volledig ontbreken van biobibliografische nota's. Hiervoor is evenwel de auteur, die publikatieverbod had gekregen om zijn Joodse afkomst, geenszins verantwoordelijk.

keling van de moderne ode, of andere zoals de studies van Hutton over de Griekse Anthologie in West-Europa en het opstel van Morrison over de invloed van Catullus op de Frans-latijnse dichters zijn nog zeldzaam³⁶. Het feit echter dat de aangehaalde publikaties tijdens de laatste jaren op korte afstand van elkaar zijn verschenen, wijst op de ontwaakte belangstelling en laat voor de toekomst het beste hopen. Naast deze breed opgevatte studies vindt men trouwens in de tijdschriften regelmatig korte bijdragen over allerlei detailproblemen, over de afhankelijkheid van bepaalde auteurs³⁷ enz.

Wat de vertalingen tenslotte betreft, werden er wel reeds enkele uitvoerige doch geenszins volledige inventarissen opgesteld, maar de interpretatie ervan, met de vragen naar oorsprong, verspreiding en invloed van deze versies, ontbreekt nog volledig.

In de bibliografie die volgt op de Latijnse samenvatting van deze tekst, hebben we ons, zij het met tegenzin, moeten beperken tot enkele *capita selecta*. Het bleek ons materiëel niet mogelijk in de vorm van een artikel als dit een volledig bibliografisch overzicht te geven van de verschillende punten in onze uiteenzetting behandeld. Alleen reeds een opgave van alle beschikbare ons bekende tekstuitgaven zou veel langer uitvallen dan wat we nu mededelen. We moesten dus een keuze doen en lieten deze vallen op de algemene werken over de neolatijnse literatuur en haar problemen. Achtergebleven zijn dus alle tekstedities, monografieën over bepaalde auteurs evenals de niet specifiek litteraire maar algemeen cultuurhistorische studies over het humanisme, de barok, de geschiedenis der filologie enz. Wie zijn dokumentatie zelf wenst uit te breiden verwijzen we naar de bekende grote encyclopedieën en biografische repertoria, naar naslagwerken en bibliografieën als deze van Cosenza en Ferrari voor Italië, Schottenloher voor Duitsland, Cioranescu voor Frankrijk enz. en naar de sectie „*Humanisme*” in Marouzeau's onmisbare *Année Philologique*. Voor de lopende bibliografie vindt men zeker het essentiële in de tijdschriften *Eos*, *Latomus*, *Latinitas*, *Scriptorium*, *Renaissance News*, *Studies in Philology*, *Italia Umanistica e Medievale*, *Giornale Storico della letteratura Italiana*, *Bibliothèque de l'Humanisme et de la Renaissance*, *Germanistik*, *Revue des Etudes Slaves*, *Manuscripta*, enz.

(36) Al deze werken worden in de bibliografie aangehaald, pp. 306, 307, 313 en 314.

(37) Een voorbeeld: J. Vandervelden, *Cornelius Musius (La Rinascità, 2 (1939), pp. 86-95)* heeft gewezen op de gelijkenis tussen Musius' *Ad Christum passum confessio* en Revius' *Zondeschild* („'t En zijn de Joden niet...”). dat door het Latijnse voorbeeld zou geïnspireerd zijn.

LATINE

Nederlandice verba relata sunt, quae auctor 3-III-1963 Bruxellis habuit de studiis litterarum latinarum recentiorum ad sodales classicos Regiae Societatis Austro-nederlandicae linguae litteris historiae fovendae. Postquam monuit eas litteras sese non subito sed paulatim a litteris Mediae Aetatis latinis distinxisse (in Italia a saeculo XIV, alibi non ante saeculum XV exiens), schema adumbravit investigationum in campo Latinitatis infimae suscipiendarum et partim susceptarum. Rogantur itaque textus editiones fide dignae; lexicon neolatinum; commentationes de indole et meritis singulorum scriptorum maioris momenti; studia linguistica, metrica, stilistica; tractatus de variis litterarum generibus apud omnes gentes Latine scribentes. Quaerendum etiam quae sint ab Antiquis tradita elementa, quae vero e Media Aetate ultro servata, quae tandem ab ipsis scriptoribus recentioribus novata. Dein statuendum quae rationes intercedant inter litteras latinas et vernaculas. Restat demum ut origo, diffusio et momentum perquiratur operum graecorum et vernaculorum in Latinum conversorum.

Post schema illud auctor breviter indicavit quae iam perpetrata sunt. In calce addentur bibliographiae capita selecta, quae tamen propter spatii exiguitatem neque crebiora neque absolutiora proferri potuerunt. Latine legentes autem monentur adtendant etiam ea, quae in notis sub textu Nederlandico laudentur.

Gratias tandem ex animo solvimus omnibus, qui nobis auxilio fuerunt et imprimis reverendo admodum viro, Mgr. Iosaeo Ruyschaert, qui nobis Vaticanae Bibliothecae *κειμήλια* summa sua comitate revelavit necnon et Carolo Ludovico Weitzel, professori Silvicustodiensi, cuius sagacitate atque in omni Latinitatis infimae campo doctrina factum est ut index noster multis librorum titulis locupletaretur.

BIBLIOGRAFIE

Plan — Schema

1. Generalia

2. Literatuurgeschiedenissen/Historia litterarum

- a) Algemene werken/Tractatus generales
- b) Geschiedenis van één land/Singularum nationum Historia:

EUROPA

1. Albanië	13. Nederlanden
2. België	14. Noorwegen
3. Britannïë	15. Oostenrijk
4. Denemarken	16. Polen
5. Duitsland	17. Portugal
6. Engeland	18. Rusland
7. Frankrijk	19. Skandinavië
8. Hongarije	20. Spanje
9. IJsland	21. Tsjecho-slowakijë
10. Italië	22. Zweden
11. Joegoslavië	23. Zwitserland
12. Letland	

AMERIKA

- c) Geschiedenis van één streek/Variarum regionum historiae:

1. Calabrië	6. Ligurië
2. Elzas	7. Piemonte
3. Friuli	8. Sicilië
4. Henegouwen	9. Sleeswijk-Holstein
5. Istrië	10. Trentino

- d) Geschiedenis van één stad/Variarum urbium historiae:

1. Amsterdam	8. Padova
2. Breslau	9. Rimini
3. Erfurt	10. Stockholm
4. Ferrara	11. Torun
5. Firenze	12. Treviso
6. Monreale	13. Tübingen
7. Napels	

3. Studies over bepaalde genres/*Varia litterarum genera*:

1. Bucolica en pastoralia	11. Homiletiek
2. Colloquia	12. Lyriek
3. Critiek	13. Maccaronica
4. Didaktiek	14. Ode
5. Emblemata	15. Poëtiëk
6. Epigram	16. Rhetoriëk
7. Epos	17. Toneel
8. Facetiae	18. Utopia
9. Galliamben	19. Vertalingen
10. Historiografie

4. *Varia minora*5. Taal-stijl-metriek/*Linguistica-Stilistica-metrica*6. *Addenda novissima*

De meeste opgenomen titels werden geselecteerd op grond van onze eigen kennis van het werk. Voor sommige nochtans hebben we ons enkel kunnen steunen op de titel zelf, omdat we de publikatie nog niet in handen hebben kunnen krijgen. We hebben deze telkens aangeduid met de nota „*Non vid(imus)*”.

Waar we een korte bemerking hebben toegevoegd, verkozen we dit in het Latijn te doen om aldus deze bibliografie ook buiten ons taalgebied nuttig te laten blijven.

Lectori Latino.

Libros omnes, quos laudavimus, ipsi inspeximus praeter eos, quibus „*non vidimus*” adscriptum est.

1. GENERALIA.

- Alfonsi L., *Forme e Caratteri della poesia latina moderna*, in *Paideia* 2 (1947), pp. 74-84. De poetis nostrae aetatis observationes generales.
- Allen D.C., *Latin Literature: Renaissance Studies*, in *Modern Language Quarterly*, 2 (1941), pp. 403-420. Status quaestionis et bibliographia selecta valde utilis.
- Bini A., *L'uso vivo della lingua latina* (Firenze 1940). *Non vidimus*.
- Conrady K.O., *Die Erforschung der neulateinischen Literatur. Probleme und Aufgaben*, in *Euphorion*, 49 (1955), pp. 413-445.
- Eguía S., *Los Jesuitas y la versificación Latina*, in *Humanidades*, 4 (Santander 1952), pp. 164-177.
- Ellinger G., *Grundfragen und Aufgaben des neulateinischen Philologie*, in *German.-Roman. Monatschrift*, 21 (1933), pp. 1-14.
- Forster L., *Fremdsprache und Muttersprache: zur Frage des polyglotten Dichtung in Renaissance und Barock*, in *Neophilologus*, 45 (1961), pp. 177-195.

- Gaertner J.A., The Lyrical Possibilities of Post-classical Latin, in *Classical Weekly*, 46 (1953), pp. 161-165. Defendit poetas rhythmicos.
- Gerlo A., Philologie classique et néo-latinité, in *Hommages L. Herrmann* (Brussel, Latomus 44, 1960), pp. 383-385. Item Germanice editum apud J. Irmischer, *Renaissance und Humanismus*, I (Berlin 1961).
- Giacalone G., L'Umanesimo letterario (Roma 1959). *N.v.*
- Grayson C., A Renaissance Controversy: Latin or Italian? (Oxford 1960).
- IJsewijn-Jacobs J. et J., Commentariolus de litteris Latinis recentioribus, apud J. Eberle, *Viva Camena* (Zürich 1961), pp. 185-199.
- Irmischer J., Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa: Aufsatzensammlung besorgt von J.I. (Berlin, I-II, 1961-62).
- Kristeller P.O., Studies on Renaissance Humanism during the Last Twenty Years, in *Studies in the Renaissance*, 9 (1962), pp. 7-30.
- Lebègue R., L'Humanisme latin de la Renaissance, in *Mémorial des Etudes Latines-Marouzeau* (Paris 1943) pp. 271-284. Status quaestionis.
- Lunding E., Stand und Aufgaben der Deutschen Barockforschung, in *Orbis Litterarum*, 8 (1950), pp. 27-91. Etiam Latinos auctores respicit.
- Martin J., Volkslatein-Schriftlatein-Kirchenlatein, in *Historisches Jahrbuch Görres-Gesellschaft*, 41 (1922), pp. 201-214.
- Meister R., Bedeutung und Umfang des Lateinischen Schrifttums im Mittelalter und in der Neuzeit, in *Mitteilungen Verein Klass. Philol. Wien*, 10 (1933), pp. 3-35.
- Naiden J.R., (Relevance of Neo-Latin Literature to the Vernaculars 1400--1900), in *Revue Etudes Latines*, 30 (1952), p. 83. De repertorio auctorum latinorum recentiorum conficiendo nuntius primus.
- Schoell F.L., Une discipline négligée, la littérature latine de la Renaissance, in *Lettres d'Humanité*, 7 (1949), pp. 140-164. Post querelas in genere, speciatim de scriptoribus Polonicis agitur.
- Schumann O., Die Lateinische Literatur als Geschichtliche Gesamterscheinung, in *Romanische Forschungen*, 60 (1947), pp. 605-616. Varia latinitatis vita ab antiquis temporibus ad nostros dies numquam extincta breviter adumbratur.
- Spitzer L., The problem of Latin Renaissance Poetry, in *Romanische Literaturstud.* 1936-1956 (Tübingen 1959), pp. 923-944 = *Studies in the Renaissance*, 2 (1955), pp. 137 sqq. De indole poesis Latinae cum Italica comparata.
- Trunz E., Die Erforschung der Deutschen Barockdichtung, in *Deutsche Vierteljahrschr. Lit. Wissensch. Geistesgesch.*, 18 (1940), *Referatenheft*, pp. 1-100. Nuntius bibliographicus etiam Latinitatis studiosis utilis.

2. LITERATUURGESCHIEDENISSEN / HISTORIA LITTERARUM

a) *Algemene Werken — Tractatus generales.*

- Baumgartner A., S.J., Die Lateinische und Griechische Literatur der Christlichen Völker (= Geschichte der Weltliteratur, IV), Freiburg-Br.

- 1900; iterum anastatice 1925. Opus valde laudabile, quo historia litterarum latinarum usque ad a. 1900 enarratur. Saeculorum vero XVII-XIX nulli fere auctores laudantur praeter Societatis Jesu sodales.
- Ellinger G., *Geschichte der Neulateinischen Literatur Deutschlands im Sechzehnten Jahrhundert* (Berlin-Leipzig):
 vol. I, *Italien und der Deutsche Humanismus in der Neulateinischen Lyrik* (1929).
 vol. II, *Die Neulateinische Lyrik Deutschlands in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts* (1929).
 vol. III, P. 1, *Geschichte der neulateinischen Lyrik in den Niederlanden vom Anfange des 15. bis zum Anfange des 17. Jahrhunderts* (1933).
 P. 2, *qua notas bibliographicas totius operis auctor collegerat, antequam prelo committeretur, una cum ipso Ellingero periiit altero bello universali flagrante.*
- Hallam H., *The Literature of Europe during the 15th, 16th and 17th Centuries* (London, I-IV, 1837-39). *N.v.*
- IJsewijn-Jacobs J., *Latijsne Poëzie van de Twintigste eeuw* (Lier 1961). *Historia poesis latinae saeculi vicesimi. Videsis eiusdem auctoris: Conspicuum poetarum Latinorum saeculi vicesimi, in Euphrosyne 3* (Lisbao 1961), pp. 149-190.
- Pognon E., *Littérature latine de la Renaissance: L'Antiquité retrouvée. Littérature latine moderne: le retour à l'église, in Encyclopédie de la Pléiade: Histoire des littératures, vol. II: Littératures occidentales* (Paris 1956), pp. 275-311. *Summaria parvi pretii.*
- Reedijk C., *The Poems of D. Erasmus* (Leiden 1956): *continet introductionem de litteris Latinis aetatis Erasmaniae.*
- Van Tieghem P., *La littérature latine de la Renaissance: Etude d'histoire littéraire Européenne, in Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, Travaux et Documents, t. IV (= volume A. Lefranc), Paris 1944, pp. 177-418. Historia generalis inter eas, quae nunc praesto sunt, optima ad cognoscendas litteras latinas recentiores. Bibliographia vero manca. Caveas errores quosdam minores in nominibus et annis.*
- Id., *Histoire littéraire de l'Europe et de l'Amérique de la Renaissance à nos jours* (Paris 1941). *Repertorium potius quam historia.*
- Id., *Histoire chronologique des littératures modernes 1455-1900* (Paris 1935). *Fasti litterarum Europaeorum.*
- Voigt G., *Die Wiederbelebung des classischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus* (Berlin 1880-81; 1960⁴ anastatice).
- Wright F.A.-Sinclair T.A., *A History of later Latin Literature from the Middle of the Fourth to the End of the Seventeenth Century* (London 1931). *Brevior quam ut magni momenti esse possit.*

b) *Geschiedenis van één land - Singularum nationum historia.*

EUROPA

1. ALBANIA.

- Lacaj H., *Die Lateinische Sprache in Albanien, in Das Altertum, 7* (1961) pp. 250-256.

2. BELGIË: videsis NEDERLANDEN.

3. BRITANNIA.

— Bradner Leicester, *Musae Anglicanae: a History of Anglo-Latin Poetry 1500-1925* (London 1940). Liber vere aureus, quo historia multis exemplis illustrata accurate exponitur.

— Mann W., *Lateinische Dichtung in Engeland vom Ausgang des Frühhumanismus bis zum Regierungsantritt Elisabeths. Untersuchung zur nationalen und religiösen Grundlegung des englischen Humanismus* (Halle 1939).

— Mason H.A., *Humanism and Poetry in the Early Tudor Period* (London 1959). Praeter alia Thomae Mori scripta iudicantur.

— Raby F.J.E., *Writings in Latin*, in *The Cambridge Bibliography of English Literature*, I (Cambridge 1940).

4. DENEMARKEN - DANIA: videsis SCANDINAVIA.

5. DUISLAND/OOSTENRIJK/ZWITSERLAND - GERMANIA/AUSTRIA/HELVETIA.
— Conrady C.O., *Lateinische Dichtungstradition und Deutsche Lyrik des 17. Jahrhunderts* (Bonn 1961). Opus pernecessarium, quo via ad intelligendam poesim Latinam aetatis barocae revera aperitur.

— Ellinger G., *Neulateinische Dichtung Deutschlands im 16. Jahrhundert*, in Merker-Stammler, *Reallexikon der Deutschen Literatur*, II, pp. 469-495.

Eiusdem auctoris videsis opus maius inter „tractatus generales” laudatum.

— Manacorda G., *Della poesia latina in Germania durante il Rinascimento* (Roma, Accad. Lincei 1907).

— Müller F., *permultas notitias de litteris Latinis saeculi XIX tradidit in iudicio de libro: „Gedichte Goethes ins Lateinische übertragen von E.F. Haupt* (Berlin 1899)”, quod edidit in *Zeitschrift für das Gymnasialwesen* 54, NF 34 (1900), p. 23 sqq.

— Nadler J., *Literaturgeschichte der Deutschen Stämme und Landschaften* (Berlin 1938³ sqq.).

— Newald-De Boor, *Geschichte der Deutschen Literatur* (München 1957-59).

— Pernwerth von Bärnstein A., *Imitata* (Nürnberg 1896). Breviter agit de poetis rhythmicis saeculi XIX.

— Petry K., *Handbuch zur Deutschen Literaturgeschichte* (Köln 1949).

— Rupprich H., *Humanismus und Renaissance in den Deutschen Städten und an den Universitäten* (Leipzig 1935).

— Id., *Die Frühzeit des Humanismus und der Renaissance in Deutschland* (Leipzig 1938): imprimis tractantur humanismi initia in Bohemia, Suebia, Franconia necnon et Vindobonae.

— Schroeter A., *Beiträge zur Geschichte der Neulateinischen Poesie Deutschlands und Hollands* (Berlin 1909). Capita selecta de poetis C. Celti, P. Lotichio, G. Sabino, J. Stigelio, H. Grotio, J. Posthio et G. Barthio.

— Stammler W., *Die Deutsche Dichtung von der Mystik zum Barock* (Stuttgart 1950²). *Exquisitae doctrinae maximique pretii opus.*

— Trunz E., *Der Deutsche Späthumanismus um 1600 als Standeskultur*, in *Zeitschrift für d. Geschichte der Erziehung*, 1931, pp. 17-53. N.v.

6. ENGELAND: zie BRITANNIA.

7. FRANKRIJK - FRANCOGALLIA.

— Bardon H., En lisant le „Mercur Galant”. Essai sur la culture latine en France au temps de Louis XIV (Roma 1962).

— Barrière P., La littérature française de langue latine, in *Lettres d'Humanité*, 6 (1946), pp. 167-189. Introductio utilis.

— Chamard H., La poésie néolatine, in libro suo *Les Origines de la poésie française de la Renaissance* (Paris 1932), pp. 286-307.

— Hulubei A., L'Eclogue en France au XVIe siècle, Epoque des Valois: 1515-1589 (Paris 1938).

— Morrison M., Catullus in the Neo-Latin Poetry of France before 1550, in *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 17 (1955), pp. 365-394.

— Murarasu M.D., La poésie néo-latine et la Renaissance des lettres antiques en France: 1500-1549 (Paris 1928). Liber parum subtilis et accuratus.

— Vissac J.A., De la poésie latine en France au siècle de Louis XIV (Paris 1862).

8. HONGARIJË - HUNGARIA.

— Angyal A., Recent Hungarian Renaissance Scholarship, in *Medievalia et Humanistica*, 8 (1954), pp. 71-94.

— Eckhardt A., Formation des rhéteurs hongrois à Strasbourg au XVIe siècle, in *Mélanges Chamard* (Paris 1951), pp. 331-346.

— Kállay M., Hongrie, Humanisme, Latinité, in *Nouvelle Revue d'Hongrie*, 68 (1943), pp. 3-9. *N.v.*

— Kardos T., La Hongrie latine (Paris 1946). *N.v.*

— Klaniczay T., La naissance et le développement de la littérature baroque en Hongrie, in *Acta litter. Academ. Scient. Hungar.*, 3 (1960), pp. 131-190).

— Koltay-Kastner E., L'Umanesimo Italiano in Ungheria, in *La Rinascità* 2 (1939), pp. 10-55.

— Videsis etiam varias illas commentationes, quas J. Irmscher, o.l. inter „Generalia”, vol. II, pp. 3-106, collegit et inscripsit: Probleme der Renaissance und des Humanismus in Ungarn.

9. IJSLAND - ISLANDIA.

— Einarsson (*Latine: Einari*) Halfdan, Historia litteraria Islandiae (Kobenhavn-Leipzig 1786), pp. 90-97.

— Videsis etiam quae scripsit A. Baumgartner (cf. supra, *Tractatus generales*) de Brynjólfri Sveinssonio poeta.

10. ITALIA.

— Altamura A., La letteratura dell' età angioina. Tradizione medievale e premesse umanistiche: Storia e testi inediti (Napoli 1952).

— Id., Studi di filologia medievale e umanistica (Napoli, 1954).

— Id., Studi e ricerche di letteratura umanistica (Napoli 1956).

— Arnaldo B., La poesia neolatina dal secolo XIV al presente: saggio e versioni poetiche (Città di Castello 1900). Desiderantur textus primigenii Latini.

— Corallo Maria, Il movimento neoclassico dal Vitrioli ai nostri giorni, in *La Poesia latina di V. Genovesi* (Milano 1945), pp. 1-29.

- Croce B., Poeti e scrittori del pieno e del tardo Rinascimento (Bari, I-II, 1958²).
- Ellinger G., videsis „*Tractatus generales*”.
- Flora F., Storia della letteratura Italiana (Milano I-III, 1945³).
- Gabrieli G., Partecipazione degli Italiani al concorso poetico latino di Amsterdam, con elenco completo delle loro e delle altrui composizioni premiate o lodate dal 1856 ad oggi, in *Roma*, 16 (1938), pp. 154-163.
- Giustiniani V.R., Die neulateinische Dichtung in Italien (1840-1950) (Tübingen, *sub prelo*).
- Monnier Ph., Le Quattrocento. Essai sur l'histoire littéraire du XVe siècle Italien (Paris I-II, 1901), vol. I, pp. 105-336: Le latin.
- Sorbelli T., La nuova poesia latina in Italia, in A. Casoli, *Lyricorum liber* (Modena 1922), pp. V-XXVIII.
- Sparrow J., Latin Verse of the High Renaissance, in *Italian Renaissance Studies: A Tribute to the late C.M. Ady* (London 1960), pp. 354-409.
- Storia letteraria d'Italia (Milano):
 - Sapegno N., Il Trecento (1938³)
 - Rossi V., Il Quattrocento (1953³)
 - Toffanin G., Il Cinquecento (1950)
 - Belloni A., Il Seicento (1943)
 - Natali G., Il Settecento (1960⁵).
- 11. JOEGOSLAVIË - JUGOSLAVIA.
 - Cronia A., Aspetti caratteristici dell'umanesimo in Dalmazia, in *Atti Istituto Veneto*, 113 (1954-55), pp. 43-70.
 - Kadic A., Croatian Renaissance, in *Studies in the Renaissance*, 6 (1959), pp. 28-35.
 - Filipovic V., Kroatische Humanisten des 15. und 16. Jahrhunderts, in *Festschrift E. Koschmieder* (München 1958), pp. 31-45. Tractat philosophos.
 - Vide etiam varias commentationes in commentariis *Ziva Antika*.
- 12. LETLAND - LETTONIA seu LATVIA.
 - Spekke A., Alt-Riga im Lichte eines humanistischen Lobgedichts vom Jahre 1595 (Bas. Plinius: Encomium Rigae), Riga 1927; *Continet* pp. 5-24 commentationem: Chronologische Zusammenstellung der wichtigsten humanistische Dichtungen, Abhandlungen und Reden Livoniens, von der Mitte des XVI. bis zu den ersten Jahrzehnten des XVII. Jh.
- 13. NEDERLANDEN - BELGIUM/NEDERLANDIA.
 - Ellinger G., o.l. inter „tractatus generales”, vol. III.
 - Gerlo A., Les humanistes et poètes néo-latins belges à l'époque de la Renaissance, in *Mélanges G. Smets* (Brussel 1952), pp. 255-285. Laterculus nominum. Addenda: *Revue Belge Phil. Hist.* 41 (1963), pp. 807-808.
 - Hoeffft J.H., Parnasus Latino-belgicus sive plerique e poetis Belgii Latinis epigrammate atque adnotatione illustrati (Amsterdam-Breda 1819).
 - Müller L., Geschichte der klassischen Philologie in den Niederlanden. Mit einen Anhang über die Lateinische Versification der Niederländer (Leipzig 1869).

- Nève F., *La Renaissance des lettres et l'essor de l'érudition ancienne en Belgique* (Leuven 1890).
- Peerlkamp P.H., *Liber de vita, doctrina et facultate Nederlandorum, qui carmina Latina composuerunt* (Leiden 1843²).
Hunc librum continuavit:
Hillen M.Th., *Commentatio de vita, doctrina et facultate Nederlandorum, qui post Peerlkampii librum emissum carmina Latina composuerunt* (Zutphen 1924).
Cuius errores emendavit:
Van Miert L., *Latijnse dichters in Nederland gedurende de laatste eeuw*, in *Studien*, 56 (1924), pp. 424-435.
- Roersch A., *L'Humanisme belge à l'époque de la Renaissance: Etudes et Portraits* (I, Brussel 1910; II, Leuven 1933).
- Schroeter A., *videsis sub Duitsland*.
- 14. NOORWEGEN - NORVEGIA: *videsis SCANDINAVIA*.
- 15. OOSTENRIJK - AUSTRIA: *videsis DUISLAND*.
- 16. POLEN - POLONIA.
- Burzyk K., *Poezja polska-lacinska I polowy XVI w.*, in *Szkice i materialy do dziejów literatury staropolskiej* (Warschau 1955). De Polonorum poesi latina per priorem saeculi XVI partem.
- Galski B., *Die Lateinische Sprache in Polen: I. Teil (altera pars numquam prodiit)*, in *Jahresberichte des Kgl. Kathol. Gymnasiums in Neustadt/Westpr.*, 1874. *N.v.*
- Kallenbach J., *Les humanistes polonais* (Freiburg/Schw. 1891).
- Kastarska M., *Les poètes latins polonais jusqu'en 1589* (Paris 1918).
- Kot S., *L'Humanisme et la Renaissance en Pologne: compte-rendue des publications des années 1939-1952*, in *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 14 (1952), pp. 348-373 et 15 (1953), pp. 233-238.
- Krókowski J., *Studia nad literaturą Polsko-lacinska w dziesięcioleciu 1945-1954*, in *Eos* 47 (1954/55), pp. 294-337.
- Kumaniecki K., *La poésie latine en Pologne à l'époque de la Renaissance (1460-1620)*, in *Bulletin de l'Association G. Budé*, 20 (1961), pp. 580-593.
Item germanice prodiit in J. Irmscher, o.l. inter „Generalia”, vol. II, pp. 108-120. Synopsis utilissima.
- Lavallée R., *De poetis Latino-polonis* (Paris 1864).
- Nadolski B., *Poezja polsko-lacinska w dobie Odrodzenia (= Latina Polonorum poesis tempore Renatarum Artium) in Odrodzenia w Polsce* 4 (1956).
- *Probleme der Renaissance und des Humanismus in Polen*, apud J. Irmscher o.l. inter „Generalia”, vol. II, pp. 106-246.
- Schoell F.L., *videsis inter „Generalia”*.
- Sinko T., *Poezja nowolacinska w Polsce*, in *Encyklopedia Polska*, vol. 21, (1935), pp. 73-145.
- Id., *Literatura polsko-lacinska: Problemy i zadania*, in *Eos*, 45 (1951), pp. 3-11.
- Id., *Trzej poeci polsko-lacinscy z XIX wieku (= De tribus poetis Polonolatinis saeculi XIX)*, in *Ksiega Pamiatkowa ku uczczeniu 250 rocznicy*

zalozenia Uniwersytetu Lwowskiego (Lwów, 1912), vol. II, pp. 1-28.

17. PORTUGAL - LUSTANIA.

— Bataillon M., *Etudes sur le Portugal au temps de l'Humanisme* (Coimbra 1952). *Pauca tantum ad litterarum historiam pertinent.*

— Battelli G., *Umanisti Italiani in Portogallo: Cataldo Siculo*, in *La Rinascità*, 5 (1942), pp. 613-617. *De primordiis latinarum litterarum recentiorum apud Lusitanos.*

— Da Costa Pimpão, *La introduccion del humanismo en Portugal* (Madrid 1954).

— De Carvalho J., *L'Italia e le Origini del Movimento umanistico in Portogallo*, in *La Rinascità*, 7 (1944), pp. 52-62.

— *Videsis etiam quae laudantur s.v. Spanje - Hispania.*

18. RUSLAND - RUSSIA.

— IJsewijn-Jacobs J., *Carmina Latina ex Unione Sovietica*, in *Palaestra Latina*, 30 (Barbastro 1960), pp. 143-146.

19. SCANDINAVIA.

— Gustavsson F., *Poetae in Suecia latini*, in *Scriptor Latinus*, 9 (Frankfurt-M., 1912-13), pp. 28-30.

— Moller J., *Bibliotheca septentrionis eruditi etc.* (Leipzig 1699).

— Svedelius P., *Historiola litteraria poetarum Vestrogothiae Latinorum* (Uppsala 1776).

20. SPANJE - HISPANIA.

— Hurtado J., *Los humanistas españoles del Renacimiento: bosquejo histórico. Principales poetas latinos en España desde los tiempos de los Reyes Católicos hasta hoy*, in libro *Thomae Viñas de S. Luis. Schol. Piar. qui inscribitur Versiones latinas de poesias Hispanas* (Barcelona 1927), pp. IX-LIV. *Index nominum et operum.*

— Sánchez E.T., *La lirica latina en el Siglo de Oro español (1500-1700)*, in *Estudios Clasicos*, 3 (1955/56), pp. 192-210 et 287-303.

— Verrua P., *Cultori della poesia latina in Ispagna* (Adria 1906).

21. TSJECHO-SLOWAKIJĚ - BOHEMO-SLOVACIA.

— Hejnic J. et Martinek J., *De laboribus enchiridii litterarum in Bohemia et Moravia aevo humaniore florentium edendi causa susceptis*, in *Zprávy Jednoty Klasických Filologů*, 3 (1961), pp. 97-100; *Bohemice scriptum!*

— *Probleme der Renaissance und des Humanismus in der Tschechoslowakei*, apud J. Irmscher, o.l. inter „Generalia”, vol. II, pp. 247-306.

— Rupprich H., *Anfänge des Humanismus in Böhmen*, in libro suo: *Die Frühzeit des Humanismus und der Renaissance in Deutschland* (Leipzig 1938), pp. 7-18.

— Truhlar A., *Rukověť h pisemnictvi humanistickému, zvlastě básnickému v Cechách a na Moravě ve století XVI (= Manuale litterarum humanisticarum et imprimis poseos apud Bohemos et Moravos saeculo XVI)*, Praag 1908, 1918. *N.v.*

22. ZWEDEN - SUECIA: *videsis SCANDINAVIA.*

23. ZWITSERLAND: *videsis DUITSLAND.*

AMERICA

- Menendez y Pelayo M., *Historia de la poesia Hispano-americana* (Madrid 1911).
- Rivas Sacconi J.M., *El latin en Colombia: bosquejo histórico del humanismo Colombiano* (Bogota 1949). *Opus maximi momenti, quo Latinitatis Columbianaë historia copiose enarratur a primordiis aetatis colonicae ad nostram memoriam. Interdum et extra Columbiae fines progreditur.*
- Méndez Plancarte G., *Indice del humanismo mexicano* (Mexico 1944). *N.v.*
- Ureña P.H., *La cultura y las letras coloniales en Santo Domingo* (Buenos Aires 1936). *N.v.*

c. Geschiedenis van een streek | Variarum regionum historiae.

1. CALABRIA.

- Russo F., *Tradizione umanistica in Calabria da Cassiodoro a Telesio*, in *Archivio storico Calabria e Lucania*, 24 (1955), pp. 309-336.

2. ELZAS - ALSATIA.

- Schmidt C., *Histoire littéraire de l'Alsace à la fin du XVe et au commencement du XVIe siècle* (Paris I-II, 1879).

3. FRIULI.

- Fattorello F., *La cultura del Friuli nel Rinascimento* (Udine 1938).

4. HENEGOUWEN - HANNONIA apud Belgas.

- Lecouvet F., *Hannonia poetica ou les poètes latins du Hainaut* (Doornik-Tornaci 1859).

5. HISTRIA.

- Ziliotto B., *La cultura letteraria di Trieste e dell' Istria: I. Dall' antichità all' umanesimo* (Trieste 1924).

6. LIGURIA.

- Giusti A., *Lingua e letteratura latina in Liguria*, in libro suo: *Storia di Genova dalle origini al tempo nostro*, vol. II (Genova 1942), pp. 323-349. *N.v.*

7. PIEMONTE.

- Vallauri T., *Storia della Poesia in Piemonte* (Torino, I-II, 1841).

8. SICILIA.

- Di Giovanni Mira A., *Su i migliori storici e poeti latini del secolo XVI in Sicilia* (Palermo 1832).
- Paratore E., *La poesia latina e gli studi di Latino in Sicilia durante il primo secolo dell' Italia unita*, in *Rivista di Cultura Classica e Medioevale*, 3 (1961), pp. 285-310.
- Sola G., *La Sicilia e l'umanesimo*, in *Archivio Storico Siciliano* 1933, pp. 277-282.

9. SLEESWIJK-HOLSTEIN - CIMBRIA (Slesvicia-Holsatia)

- Moller J., *Cimbria litterata... etc.* (Kobenhavn, I-III, 1744).

10. TARENTINO.

- Franceschini E., Discorso breve sull' umanesimo nel Trentino, in *Aevum* 25 (1961), pp. 247-272.

d. Geschiedenis van één stad | Variarum urbium historiae.

1. AMSTERDAM.

- Sterck J.F.M., Onder Amsterdamsche Humanisten: Hun opkomst en bloei in de 16e eeuwse stad (Hilversum 1934).

2. BRESLAU-WROCLAW.

- Bauch G., Geschichte der Breslauer Schulwesens vor der Reformation (Breslau 1909).

3. ERFURT.

- Kalkoff P., Humanismus und Reformation in Erfurt (1926). *N.v.*

4. FERRARA.

- Carducci G., La gioventù di Ludovico Ariosto e la Poesia Latina a Ferrara, in *Opera*, vol. 15 (Bologna 1905).

- Gardner E.G., Dukes and Poets in Ferrara (1905). *N.v.*

5. FIRENZE.

- Baron H., Humanistic and Political Literature in Florence and Venice at the Beginning of the Quattrocento (Cambridge Mass. 1955).

- Bottiglioni G., La lirica latina in Firenze nella seconda metà del secolo XV (Pisa 1913).

6. MONREALE (Sicilia).

- Caruso B., Notizie riguardanti la storia letteraria del Seminario di Monreale (Palermo 1878, sed scriptum ante 1838!).

7. NAPOLI.

- Sorio A., Los Humanistas de la Corte de Alfonso el Magnanimo, según los epistolarios (Granada 1956).

8. PADOVA.

- Serena S., Scrittori latini del Seminario di Padova: Raccolta di prose e versi (Padova 1936).

9. RIMINI.

- Tonini C., La cultura letteraria e scientifica in Rimini (Rimini, I-II, 1884).

10. STOCKHOLM.

- Von der Hardt R., Holmia litterata (Stockholm, 1701; 1707).

11. TORUN (Polonia).

- Witkowski L., Poeci nowolacinscy Torunia (Torun 1958). Cfr. *Bibliotheca Classica Orientalis*, 5 (1960), col. 316-317.

12. TREVISO.

- Serena A., La cultura umanistica a Treviso (Venezia 1912).

13. TÜBINGEN.

- Bebermeyer G., Tübinger Dichterhumanisten, Bebel, Frischlin, Flayder (Tübingen 1927).

3. STUDIES OVER BEPAALDE GENRES - VARIA LITTERARUM GENERA.

1. *Bucolica et Pastoralia.*

- Billanovich G. et Càda F., Testi bucolici nella biblioteca del Boccaccio, in *Italia Umanistica et Medievale*, 4 (1961), pp. 201-221 (continuator).
- Carrara E., La poesia pastorale (Milano 1908).
- Grant W.L., Early Neo-latin Pastoral, in *The Phoenix* 9 (1955), pp. 19-26.
- Id., Later Neo-latin Pastoral, in *Studies in Philology*, 53 (1956), pp. 429-451 et 54 (1957), pp. 481-497.
- Id., The Neo-latin Lusus Pastoralis in Italy, in *Medievalia et Humanistica*, 11 (1957), pp. 94-98.
- Id., New Forms of Neo-latin Pastoral, in *Studies in the Renaissance*, 4 (1957), pp. 71-100.
- Id., Neo-latin Biblical Pastorals, in *Studies in Philology*, 58 (1961), pp. 25-43.
- Id., Neo-latin Devotional Pastorals, in *id.*, 58 (1961), pp. 597-615.
- Hulubei A., L'eclogue en France au XVIe siècle. Epoque des Valois: 1515-1589 (Paris 1938).
- Macri-Leone F., La bucolica latina nella letteratura Italiana del secolo XIV (Torino 1889).

2. *Colloquia.*

- Bömer A., Die Lateinische Schülergespräche der Humanisten (Berlin, I, 1887; II, 1889).

3. *Critica.*

- Hathaway B., The Age of Criticism: the Late Renaissance in Italy (Ithaca 1962). *Non vid.*
- Spingarn J.E., A History of Literary Criticism in the Renaissance (New York 1938⁷).

4. *Didactica.*

- Naiden J.R., The „Sphera of George Buchanan, 1506-1582 (Philadelphia 1952). Capite II agitur de poematis didacticis Latinis saec. XVI-XVII.
- Soldati B., La poesia astrologica nel Quattrocento. Richerche e Studi (Firenze 1906). Tractantur imprimis Basinius Parmensis et J.J. Pontanus.

5. *Emblemata.*

- Heckscher W.S., Emblem-Emblembuch, in *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, 5 (1962), col. 85-228.

6. *Epigrammata.*

- Bradner L., The Neo-Latin Epigram in Italy in the Fifteenth Century, in *Medievalia et Humanistica*, 8 (1954), pp. 62-70.
- Hudson H.H., The (Latin) Epigram in the English Renaissance (Princeton 1947).
- Hutton J., The Greek Anthology in Italy to the Year 1800 (Ithaca 1935).

- Id., *The Greek Anthology in France and in the Latin Writers of the Netherlands to the Year 1800* (Ithaca 1946).
- Thomson D.F.S., *The Latin Epigram in Scotland. The Sixteenth Century in The Phoenix*, 11 (1957), pp. 63-78.
- 7. *Epos*.
 - Borinski K., *Das Epos der Renaissance*, in *Vierteljahrsschrift f. Kultur und Literatur der Renaissance*, 1 (1886), pp. 187 sqq. *N.v.*
- 8. *Facetiae*.
 - Fabris G., *Per la storia della Facezia*, in *Studi F. Flamini* (Pisa 1918).
- 9. *Galliambica poemata*.
 - Campbell D.A., *Galliambic Poems of the 15th and 16th Centuries*, in *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 22 (1960), pp. 490-510.
- 10. *Historiographia - Geschiedschrijving*.
 - Reynolds B.R., *Latin Historiography: a Survey 1400-1600*, in *Studies in the Renaissance*, 2 (1955), pp. 7-66.
 - Ullman B.L., *Leonardo Bruni and Humanistic Historiography*, in libro suo: *Studies in the Italian Renaissance* (Roma 1955), pp. 321-344.
- 11. *Homiletica*.
 - Connors J.M., *Homiletic Theory in the Late Sixteenth Century*, in *American Ecclesiast. Review*, 138 (1959), pp. 316-332.
- 12. *Lyrical* (vide etiam: *Ode!*)
 - Bottiglioni G., *La lirica latina in Firenze nella seconda metà del secolo XV* (Pisa, 1913 = *Annali Scuola Normale Sup.*, 25).
 - Costa E., *Antologia della lirica latina in Italia nei secoli XV e XVI* (Città di Castello 1888).
 - Ellinger G., *Deutsche Lyriker des XVI. Jahrhunderts* (Berlin 1893 = *Latein. Literat. Denkmäler* 7). *Anthologia L poetarum*.
 - Sainati A., *La lirica latina nel Rinascimento* (Pisa 1919).
 - Sánchez E.T., *La lirica latina en el Siglo de Oro español (1500-1700)*, in *Estudios Clasicos* 3 (1955-56), pp. 192-210 et 287-303.
- 13. *Maccaronica*.
 - Dahl J., *Maccaronisches Poetikum* (Ebenhausen-München 1962): *de poetis Germanicis*.
 - Maccheronee, in *Dizionario letterario Bompiani* (Milano 1947).
 - Paoli U.E., *Il latino maccheronico* (Firenze 1959).
 - Pelczynski M., *Studia Macaronica: Stanislaw Orzelski na the poezji makaronicznej w Polsce* (Posnan 1960).
- 14. *Ode*.
 - Maddison C., *Apollo and the Nine: a History of the Ode* (London 1960): *tractantur tantum odorum scriptores Itali, Francogalli et Britannici, tam latini quam vernaculi*.
- 15. *Poetica*.
 - Borinski K., *Die Poetik der Renaissance* (Berlin 1886).
 - Markwardt B., *Geschichte der deutschen Poetik*, Bd. I: *Barok und Frühaufklärung* (Berlin-Leipzig 1958²).
- 16. *Rhetorica*.
 - Mazzacurati G., *La crisi della retorica umanistica nel' 500: Antonio Riccobono* (Napoli 1961).

- Testi Umanistici sulla Retorica (Roma-Milano, 1953, *Archivio di Filosofia* 3).
17. *Scaenica - Toneel (Selecta)*.
- Bahlmann P., Die lateinischen Dramen von Wimphelings Stylpho bis zur mitte des 16. Jahrhunderts: 1480-1550 (Münster 1893).
- Bolte J., Die lateinische Dramen Frankreichs aus dem 16. Jahrhundert, in *Festschrift J. Vahlen* (Berlin 1900), pp. 589-613.
- Borcherdt H.H., Das Europäische Theater im Mittelalter und in der Renaissance (Leipzig 1935).
- Boyssse E., Le théâtre des Jésuites (Paris 1880).
- Bradner L., The Latin Drame of the Renaissance: 1340-1640, in *Studies in the Renaissance*, 4 (1959), pp. 31-70. *Laterculus auctorum et fabularum*.
- Breede E., Studien zu den Lateinischen und Deutschsprachlichen Totentanztexten des 13. bis 17. Jahrhunderts (Halle-Saale 1931).
- Cloette W., Die Anfänge der Renaissancetragödie (= Beiträge zur Literaturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance II) Halle-Saale 1892.
- Creizenach W., Geschichte des neueren Drama, vol. II (Halle 1901), pp. 1-181: Das Lateinische Drama.
- Da Costa Ramalho A., Un manuscrito de teatro humanistico Conimbricense, in *Humanitas* 13-14 (1961-62), pp. I-VIIIb.
- Flemming W., Das Ordensdrama (= Barockdrama 2), Leipzig 1931. Post introductionem (pp. 5-36) tragoediarum specimina invenies, quorum latina: Avancini *Pietas victrix* et Rettenpacheri *Demetrius*.
- Herrick M.T., Comic Theory in the Sixteenth Century (Urbana 1950).
- Herrick M.T., Tragicomedy: its Origin and Development in Italy, France and England (Urbana 1955). Capite II° Latini imitatores Terenti christiani tractantur.
- Horn-Monval M., Répertoire bibliographique des traductions et adaptations françaises du théâtre étranger du XVe siècle à nos jours, t. 2 (Paris 1959): Théâtre latin moderne du XVIe au XVIIIe s.
- Jesuit Theatre in Eighteenth Century of France, in *Jesuit Educational Quaterly*, New York, march 1957. N.v.
- Lebègue R., L'Influence du théâtre néo-latin sur le théâtre sérieux en langue française, in *Humanisme et Renaissance* 6 (1939), pp. 41-47. De momento *Herodis Infanticidae* (1632) Danielis Heinsii.
- Id., La tragédie religieuse en France: Les débuts 1514-1573 (Paris 1929).
- Müller J., S.J., Das Jesuitendrama in den Ländern Deutscher Zunge vom Anfang (1555) bis zum Hochbarock (1665), Augsburg I-II, 1930.
- Scheid N., Das lateinische Jesuitendrama im Deutschen Sprachgebiet, in *Literaturwissensch. Jahrbuch der Görresgesellsch.*, 5 (1930), pp. 1-96.
- Stender-Petersen A., Tragoediae Sacrae. Materialien und Beiträge zur Geschichte der polnisch-lateinischen Jesuitendramatik der Frühzeit (Dorpat 1931 = *Acta et commentat. Univ.* 25, 1).
- Van Abbé D., Drama in Renaissance Germany and Switzerland, with Appendix of Plays performed between 1500 and 1540 (New York

- 1962). *Non. vid.*
- Van den Boogerd L., *Het Jezuitendrama in de Nederlanden* (Groningen 1961). PP. 259-265 copiosa bibliographia de scaena S.J. in genere proposita est.
 - 18. *Utopia.*
Ex innumeris libris exempli tantum gratia attulimus:
 - Dupont V., *L'Utopie et le roman utopique dans la littérature anglaise* (Caen 1941).
 - Frever H., *Die Politisch Insel. Eine Geschichte der Utopien von Plato bis zur Gegenwart* (Leipzig 1936).
 - 19. *Versiones - Vertalingen in het Latijn.*
 - Ambrosi I., *Latini Divinae Comoediae Interpretes*, in *Latinitas*, 2 (1954), pp. 200-209.
 - Gaertner J.A., *Latin Verse Translations of the Psalms 1500-1620*, in *Harvard Theological Review*, 49 (1956), pp. 271-305.
 - Grant W.L., *Neo-latin Verse-translations of the Bible*, in *Harvard Theological Review*, 52 (1959), pp. 205-211.
 - Id., „Ut universo orbi prodessent”, in *The Phoenix*, 8 (1954), pp. 64-70.
 - Id., *European Vernacular Works in Latin Translation*, in *Studies in the Renaissance*, 1 (1954), pp. 120-156.
 - Grünwald E., *Deutsche Poesie in lateinischen Gewand*, in *Zeitschrift f. d. Deutschen Unterricht*, 16 (Leipzig 1902), pp. 601-635.
 - Palata F., *De VII versionibus Latinis „Cassandrae” Schillerianae: symbola ad historiam poeseos neolatinae* (Roma 1901).
 - Troxler J., *Schillers Lied von der Glocke in lateinischen Nachdichtungen... mit einer Einleitung herausgegeben* (= Beilage zum 60. Jahresbericht über die Mittelschule Münster, Luzern 1925-26). Continet versiones VII.

4. VARIA MINORA.

- Allen D.C., *Image and Meaning. Metaphoric Traditions in Renaissance Poetry* (Baltimore 1960). Interdum poetas latinos recentiores laudat inter decessore scriptorum Britannicorum.
- Elwert Th.W., *Bembismo, poesia latina e petrarchismo dialettale*, in *Studi di letter. Veneziana* (Firenze 1958), pp. 147-175. *N.v.*
- Dionisotti C., *Amore e Morte*, in *Italia umanistica e medievale*, 1 (1958), pp. 419-426. Perscrutatur carmina latina de Morte et Amore tela permutantibus.
- Grant W.L., *A classical Thema in Neo-latin*, in *Latomus*, 16 (1957), pp. 690-706. „Aetas aurea”.
- Hrdina, *Ohlasy horatiové u nasich latinskych humanistu 16. stoleti*, in *Listy Filologicke*, 63 (1936), pp. 35-66. De influxu Horatiano in poetas Bohemiae latinos.
- Sypherd W.O., *Jephthah and his Daughter* (Delaware 1948). De operibus Iephthae fabulam biblicam tractantibus.
- Wilsdorf H., *Der Bergbau als literarischer Motiv bei den Römischen*

Dichtern, in Irmscher J.-Kumaniecki K., *Römische Literatur der Augusteische Zeit* (Ost-Berlin 1960), pp. 52-67. Non tantum apud poetas antiquos sed etiam recentiores locos de fodinis et arte metallica auctor conquisivit.

5. TAAL-STIJL-METRIEK - LINGUISTICA-STILISTICA-METRICA

- Blackford P.W., A Neo-latin Lexicon, in *Renaissance News*, 7 (1954), pp. 160-162 et 10 (1957), pp. 15-18. Primi nuntii de lexico condendo et inchoato.
- Bohonos-Lewanska M., Un aperçu de la métrique des poètes polono-latins du 16e et 17e siècle, in J. Irmscher, *Renaissance und Humanismus*, vol. II (Berlin 1962), pp. 121-130.
- Conrady C.O., videsis sub „DUITSLAND”: *Lateinische Dichtungstradition*, etc.
- IJsewijn J., De lexico linguae latinae recentioris nuper inchoato, in *Handelingen van het 25ste Vlaams Filologenkongres* (Antwerpen (1963), sub prelo.
- Kluge O., Die Neulateinische kunstprosa, in *Glotta*, 23 (1935), pp. 18-79.
- Martellotti G., Latinità del Petrarca, in *Studi Petrarceschi* 7 (1961), 210-220.
- Norden E., Der Stil der Lateinischen Proza in der Zeit des Humanismus, in libro suo: *Der Antike Kunstprosa*, vol. II (Leipzig 1918³), pp. 763-807. Nimium Ciceronianis tribuit ideoque in iudicio de scriptoribus recentioribus generali erravit.
- Paoli U.E., Cenni sulla prosodia e metrica umanistica, in libro suo: *Prose e Poesie Latine di scrittori Italiani* (Firenze 1942⁶), pp. XXI-XXX.
- Id., Il Latino del Petrarca e gl'inizi dell'umanesimo, in libro: *Pensée humaniste et tradition chrétienne aux XVe et XVe s.* (= Publications de la Société d'Etudes Ital., Paris 1950), pp. 57-67.
- Previtara C., Il Latino degli umanisti e quello di Pontano, in libro suo: *G. Pontano, I Dialoghi* (Firenze 1943), pp. LI-LXI.
- Sabbadini R., Storia del Ciceronianismo e di altre questioni letterarie nell'età della Rinascenza (Torino 1885). De Ciceronianismo saepius postea scriptum est (e.g. Hay D., Italy and Barbarian Europe, in *Italian Renaissance Studies: a Tribute to C.M. Ady*, London 1960, pp. 48-68) sed nemo, quod scimus, argumentum ex toto tractavit.
- Spitzer L., videsis inter „Generalia”.
- Traina A., Saggio sul Latino di Pascoli (Padova 1962).
- Trimpi W., Jonson and the Neo-Latin Authorities for the Plain Style, in *Publ. Modern Lang. Ass.*, 77 (1962), 21-26.

6. ADDENDA NOVISSIMA

1. *Generalia.*

- Grant W.L., Scholarship in the Renaissance: Neo-Latin Studies, in *Renaissance News*, 16 (1963), pp. 102-106: bibliographica nova.
- Kristeller P.O., *Iter Italicum: a Finding List of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries*, vol. I, ITALY: Agrigento to Novara (Leiden-London 1963). Describuntur opera manuscripta Latina de rebus philisophicis aut litterariis inter annos 1300 et 1600 confecta.

2. *Historia litterarum Bohemoslovacarum (Tsjecho-Slowakije).*

- Hrabák J., *Dejiny České Literatury (= Historia litterarum Bohemicarum)*, vol. I (Praha 1959), pp. 281-379: Fr. Svejkský, Starsi česká literatura (= *Historia litterarum latinarum annorum 1470-1620*). Cf. *Bibliotheca Classica Orientalis* 8 (1963), pp. 187-190.

3. *Critica.*

- Weinberg B., *A history of Literary Criticism in the Italian Renaissance* (Chicago, 1961, 2 vol.).

4. *De genere epico (epiek).*

- Wehrli M., *Sacra Poesis*, in *Festschrift Fr. Maurer* (Stuttgart 1963), pp. 262-283. Agitur de carminibus epicis biblicis usque ad M.H. Vidam.

5. *Historiographia.*

- Fueter E., *Geschichte der neueren Historiographie* (München-Berlin 1936³).

6. *Scaenica - Toneel.*

- Adel K., *Das Jesuitendrama in Oesterreich* (Wien 1957).
- Id., *Das Wiener Jesuitentheater und die Europäische Barockdramatik* (Wien 1960).
- Bahlmann P., *Die Lateinischen Dramen der Italiener im 14. und 15. Jahrhundert*, in *Centralblatt für Bibliothekwesen*, 11 (1894).
- Haas C.M., *Das Theater der Jesuiten in Ingolstadt. Ein Beitrag zur Geschichte des geistlichen Theaters in Süddeutschland; = Die Schaubühne*, 51 (Emsdetten 1958).

7. *Varia.*

- Krokowski G., *De septem sideribus quae N. Copornico vulgo tribuuntur* (Krakau 1926). Maior libri pars de variis Horatii imitationibus agit.
- Schmidt P.G., *Supplemente lateinischer Prosa in der Neuzeit: ein Ueberblick über Rekonstruktionsversuche zu Lateinischen Autoren von der Renaissance bis zur Aufklärung* (Göttingen, 1964).

8. *Stilistica.*

- Lindholm G., *Studien zum mittellateinischen Prosarhythmus. Seine Entwicklung und sein Abklingen in der Briefliteratur Italiens (usque ad annum circiter 1510)* (Stockholm 1963).

De koninklijke macht bij Vondel

door

Dr. Lieven RENS

De koningsfiguren welke in de renaissancistische of classicistische tragedie optreden, vervullen er doorgaans een welomschreven dramatische functie. Ofwel zijn ze hoofdpersoon, object van het tragische gebeuren, ofwel zetten ze zelf, door een machtsdaad, dit gebeuren in beweging. Voor het ene en het andere zijn in het drama van Joost van den Vondel typische voorbeelden te vinden: de titelfiguur in *Salomon* is onbetwistbaar de tragische held; Nero in *Peter en Pauwels* daarentegen is uitgesproken de tyran die de actie laat beginnen. Vondels koningen hebben echter vaak ook een andere, niet-dramatische maar ideële functie: ze verpersoonlijken het staatsgezag in een conflict dat een doctrinale problematiek aanschouwelijk maakt, en wel in verband met de verhouding macht-recht, vorst-volk, vorst-God.

Zo is Pharao in *Het Pascha* weliswaar de tyran die het dramatische gebeuren conditioneert, en tevens in zekere mate zelfs tragische held; maar meteen wordt aan de hand van zijn lot aangetoond dat de koning in zijn machtsuitoefening aan de goddelijke schikkingen onderworpen is; hij vertoont zelfs trekken van Filips II in zijn strijd tegen de Nederlandse republiek en vertegenwoordigt aldus de monarchie in haar conflict met de volksdrang naar eigen soevereiniteit. Agamemnon in *Palamedes* is tenvolle de tyran die misbruik maakt van zijn macht ten nadele van de rechten van het volk en zijn verdedigers; uiteraard speelt de politieke doctrine in dit polemische actualiteitsstuk een grote rol. *Gebroeders* is het drama van Davids tweestrijd tussen zijn persoonlijk gevoel en het besef van zijn taak als hoeder van 't gemenebest; én zijn verhouding tegenover het volk, én zijn verhouding tegenover God worden grondig uitgewerkt. In *Maria Stuart* houdt de tragicus zich niet enkel bezig met de ondergang van zijn heldin, maar tevens met het probleem van de billijkheid der tegen haar gevoerde actie. In de dialogen die, in *Salomon*, de koninklijke beslissing voorafgaan, nemen louter staatkundige en rechtsfilosofische beschouwingen een ruime plaats in. Weliswaar in mindere mate, is dit ook met de *Lucifer* het geval. In *Salmoneus* en *Jeptha* worden de tyrannieke aanvechtingen ook op het vlak an de doctrine behandeld, terwijl *Adonias* helemaal

rond het kroonrecht en de bestraffing van de majesteitsschennis draait.

Samenvattend kunnen we vaststellen dat al deze conflicten door Vondel niet alleen op het menselijke, psychische, dramatische vlak worden uitgebeeld, maar ook, en wel zeer grondig en gewetensvol, op het gedachtelijke. Herinneren we ons daarbij, zoals hier verleden jaar door Dr. Verhofstadt zeer juist werd aangestipt, dat in de tijd van Renaissance en Barok de gedachtenontwikkeling een autonoom artistiek karakter heeft, dat de gedachte op zichzelf er object van schoonheidservaring is¹. Dit moge de moderne mens, met zijn opvatting over de kunst als een autonome categorie, vreemd voorkomen; het is evenwel onmogelijk een zeventiendeëeuws dichter te begrijpen of hem recht te laten wedervaren, zonder hiermee rekening te houden.

Zoals men weet behoorden staatsfilosofische vraagstukken voor de Renaissance- en Barokmens tot de meest boeiende. Inderdaad stonden in die tijd twee staatsopvattingen tegenover elkaar, in de politieke werkelijkheid én in de theoretische rechtvaardiging: de royalistische, die het goed recht van de monarchie bij de genade Gods verdedigde en het gezag als wilsuiting van de vorst legitimeerde; en de anti-royalistische, die de absolutistische pretenties op verschillende wijze inperkte. Lang vóór Lodewijk XIV de theorie formuleerde dat „l'état c'est le roi", werd ze reeds vooropgezet door denkers als Machiavelli en Luther, rechtskundigen als Bodinus en Barclay, een geleerd vorst als Jacobus I van Engeland. Deze auteurs aanvaardden eigenlijk als enige beperking van de koninklijke macht de goddelijke wet, beperking die dan bij Hobbes helemaal wegvalt. Tegen deze royalistische opvatting verzetten zich drie scholen: de democratische van de Calvinist Althusius, die de soevereiniteit onvervreemdbaar in het volk legt en de gezagsuitoefening van een dubbel contract afhankelijk maakt; de laat-scholastieke van de katholieke theologen Vitoria, St. Robertus Bellarminus en Suárez, die de macht eveneens uit het volk laat komen, maar ze op een meer definitieve wijze aan de gezagdrager laat afstaan; tenslotte de rationalistische van Hugo de Groot, die o.a. elementen van de vorige twee in een originele synthese verwerkt².

Hoe staan nu de doctrines die Vondel in zijn toneelstukken aanwendt tegenover deze staatsfilosofische theorieën? Op het eerste gezicht is het beeld verward en verwarrend. Onze dramaticus lijkt

(1) Zie E. Verhofstadt, *Thema's in een 17e-eeuwse roman*, in *Handelingen van de Kon. Zuidn. Mij voor Taal- en Letterkunde en Gesch.*, XVI, 1962, blzz. 419 en 421.

(2) Dit overzicht kon niet anders dan al te schematisch zijn. Voor een grondiger inzicht zij verwezen naar een werk als George H. Sabine, *A history of political theory*³, Londen enz., 1954.

op dit gebied wel bijzonder inconsequent te zijn. In *Palamedes*, ook in *Batavische Gebroeders* treedt hij op als gloeiend tegenstander van de tyrannie, als gloeiend verdediger van de volkssouvereiniteit; en zeker in het eerste stuk is hij hier met heel zijn ziel geëngageerd. En toch drukt hij even zichtbaar een eigen heilige overtuiging uit, wanneer hij het voor Maria Stuart opneemt en daarbij de *Trew Law* van Jacobus I parafraseert, of wanneer hij in *Lucifer* betoogt: „die wetten geeft vermogh de wet te breken” (v. 922 b). Deze tegenspraak is niet louter door een evolutie bij Vondel of door zijn overgang naar het katholicisme te verklaren. Tussen *Palamedes* en *Batavische Gebroeders* liggen meer dan 35 jaar en de auteur van dit laatste stuk is minstens even overtuigd katholiek als die van *Maria Stuart* en *Lucifer*. Daarenboven strookt de royalistische doctrine van Jacobus I, die in *Maria Stuart* wordt aangevend, allerminst met de toenmalige katholieke, door Bellarminus en Suàrez verdedigde, die beiden met de koninklijke filosoof de klingen hadden gekruist. Een juiste verklaring kunnen we wel pas dan vinden, wanneer we ook de andere stukken bij ons onderzoek betrekken. Daar vinden we, dialectisch tegenover elkaar, royalistische en anti-royalistische argumenten, met evenveel gloed en wel-sprekendheid uiteengezet. Daar schijnt Vondel nu eens het royalisme bij te treden zoals in *Adonias*, dan weer het af te breken, zoals in *Het Pascha* en *Salomon*. Het ware fout, Vondels stukken als politieke pamfletten in dienst van een of andere doctrine te analyseren. De uitleg ligt wel andermaal op het esthetische vlak. De gedachten, van welke aard ook, door wie ook uitgesproken, moeten telkens zo overtuigd en overtuigend mogelijk verwoord zijn. Want die gedachten en hun uiting maken integrerend deel uit van de persoonlijkheid van 's dichters dramatische figuren. In die gedachten, in die zegging die figuren realiseren, daarom gaat het Vondel, en hijzelf kiest in de regel geen partij.

Maar wordt deze bewering niet juist door de meest antithetische stukken, *Palamedes* en *Maria Stuart*, tegengesproken? Slechts schijnbaar, menen we. Want Vondels hartstochtelijke gegrepenheid, voor Oldenbarnevelt en Maria Stuart, tegen Maurits en Elizabeth, spruit niet voort uit een door doctrinale beschouwingen gevoede partijgeest. Ze spruit voort uit zijn gekrenkt rechtvaardigheidsgevoel. Oldenbarnevelt en Maria Stuart waren beide het slachtoffer van een onbillijk vonnis, daar geveld door ogendienaars van een vorst met absolutistische pretenties tegen een voorvechter van de volkssouvereiniteit, hier geveld door althusiaans-calvinistische rechters tegen een gezalfde koningin. Niet voor een of andere doctrine kiest Vondel partij, maar voor het recht, door welke partij ook vertegenwoordigd, door welke partij ook gekrenkt. Zijn rechtsgevoel door-

breekt het kader van de esthetiek van zijn tijd, zijn kennis en studie van de rechtsfilosofische theorieën blijft eraan ondergeschikt.

Zou Vondel, die zo gewetensvol en zo methodisch-rationalistisch zijn standpunten bepaalde en verantwoordde, dan op het stuk van het gezag geen eigen mening hebben gekoesterd? Het ware ondenkbaar, temeer hij de tegenover elkaar staande doctrines ernstig had bestudeerd, zoals telkens weer blijkt uit zijn werk. Bij gebrek aan een politiek tractaat van zijn hand is het echter moeilijk, die mening juist te bepalen. Toch willen wij ons, en wel voornamelijk aan de hand van de drama's, voorzichtig aan een proeve van reconstructie wagen.

Dr. Jos Vandervelden heeft er in zijn *Vondels Wereldbeeld* terecht op gewezen, hoezeer Vondel het heelal beschouwt als een geordende cosmos — men vergeve mij deze tautologie — onder de wijze alleenheerschappij van God.

Eerbied en bewondering voor die orde en ontzag en liefde voor Hem die ze in stand houdt, gaan bij Vondel samen. Zoals hij houdt van orde in de wereld, zo houdt hij van orde in de staat; zoals hij aanhanger is van het sterke, ja eenhoofdige gezag in de wereld, zo is hij aanhanger van het sterke, bij voorkeur eenhoofdige gezag in de staat. Wanneer de dichter in zijn lof- en eerrijmen monarchen bezingt met alle overdrijvingen waartoe de Barok in staat was, dan kan men toch niet doof blijven voor het waarachtige accent dat opklinkt uit de gedichten voor Karel I van Engeland, uit het klinkdicht aan Gustaaf Adolf van Zweden, uit de opdracht van *Lucifer* aan Keizer Ferdinand III. En de argumenten van het betoog dat Vondel in *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst* ontwikkelt om de enigheid van God aan te tonen, klinken in de drama's herhaaldelijk op. Het motief „De wereld geenszins lijdt twee schitterende zonnen”, zoals het in *Palamedes* verwoord wordt, keert terug in de David-stukken en, bijna letterlijk, in *Adonias*. Twee- of meerhoofdigheid in het gezag leidt al te gemakkelijk tot tweedracht en anarchie. De ontwikkeling van deze gedachte wordt weliswaar veelal despoten in de mond gelegd. Zo zegt Pharao in *Het Pascha*:

Oft zoeken sy een Lant oft zoeken sy een wooningh
Daer yder borgher is, daer yder is een Koningh,
Daer yder Rechter is, en t'mes treckt wt der schee,
...

Zoo wil een yder hier ooc heerschen boven d'ander,
En werden sy dan tsaem verdruckt in ongheval,
Wat Koningh isser die hun zake rechten zal?

(vv. 1195-1202)

Zo stelt de Vorst in *Samson* vast, dat het volk „hoofd voor hoofd in 't oordeel wijt verscheelt” en besluit de Vorstin :

Om dan gelijk te gaen, wert maght vereischt in 't stieren
Van menschen...

(vv. 743-744a)

Opmerkelijk is de dialoog tussen Basilides en Theofrastus op het einde van *Salomoneus*, waarin de aartspriester de monarchie vooropstelt en de nieuwe koning sympathie voor de volkssouvereiniteit huichelt, om echter bijtijds toe te geven en zich te laten zalven. De royalistische argumenten zijn hier traditie („Dees lantsaert eischt een hoofd, een opperhoofd, een Koning” [v. 1892]) en gevaar voor verdeeldheid. Als de vele mannen — bij wie volgens Basilides het recht van het volk het veiligst is — ontaarden, zegt Theofrastus „dan gebieden veel tirannen/In plaets van een” (vv. 1896b-1897a). De ironie welke Vondel op deze plaatsen aan de dag legt, richt zich echter niet tegen het gezegde, tegen de gedachte op zichzelf, maar veeleer tegen degene, die ze inroept om zijn tyrannie, zijn machtsmisbruik goed te praten.

Want de teksten waaruit Vondels bijzondere eerbied voor het gezag kan worden aangetoond, zijn legio. Het gezag komt van God, zegt de dichter St. Paulus na, en dit thema wordt onophoudend aangeslagen en gevarieerd. Talrijk zijn de plaatsen waar de vorst een aardse god of een god op aarde wordt genoemd. Het gaat hier bijlange niet alleen om de zelfvergoding waaraan heidense tyrannen als Pharao of Salmoneus zich bezondigen. Zo noemt, in *Salomon*, aartspriester Sadock, die het weten moet, de koning gezegend met „wat / Een aertsche Godtheit voeght” (vv. 1207b-1208a). Zo spreekt Salomon in *Adonias* over zichzelf als „Het eigen beelt van Godt, op 't rijxaltaer gewijt” (v. 1052). Zo begroeten de engelen Adam in *Adam in Ballingschap* als „stedehouder van het opperste ghezagh” (v. 432b). Het heet van David in *Gebroeders* dat Godzelf hem verheven heeft, van Salomon dat de Koning ter krone en diens last geboren is, van Lucifer dat God hem gezalfd en tot zijn evenbeeld gemaakt heeft, van David in *Koning David in Ballingschap*, dat de scepter en de kroon hem toegekeurd zijn van boven, en deze opsomming is bijlange niet exhaustief. Het is steeds met de grootste eerbied dat de koning de gezalfde Gods genoemd wordt en er kan geen twijfel aan bestaan dat die zalving de betekenis van een wijding heeft. Het gaat hier werkelijk overal om de monarchie bij Gods genade. Nergens wordt dit aanschouwelijker gemaakt dan in *Maria Stuart* en in *Adonias*. Spreekt Salomon in dit laatste stuk over „t rijck dat ick van Godt alleen te leene hou” (v. 466b), dan is Maria Stuart nog meer expliciet :

De hemel zalfde my, en riep door zijn genade
 Marie tot dien troon, als met zijn eige stem.
 'k Bezit rechtvaardighlyck, en houde alleen van hem
 Mijn troon en kroon te leen (vv. 668-671a)

Die zalving verheft haar zo, dat zij naast God geen hoger kent. Het merk van die zalving is onuitwisbaar. Het koningschap is een mysterie in religieuze zin. De gezalfde is dan ook onaantastbaar, de koning in dezelfde mate als de priester. Waar het in *Gebroeders* met betrekking op de priesters heet : „Wie Gods gezalfden raect, raect Gods ooghappel aen” (v. 683), luidt het in *Maria Stuart*, met betrekking tot de koningin, bijna identiek : „Het godtlijk Recht verbiedt Gezalfden aen te roeren” (v. 930). Zelfs wanneer de vorst zich vergrepen heeft, mag alleen God hem straffen en zich aldus wreken. Natan zegt het in *Salomon* uitdrukkelijk aan de Jeruzalemse bevolking: maakt uzelfen niet aan Gods gezalfde schuldig. Trouwens niet alleen de fysieke aantasting is strijdig met het goddelijke recht, ook de morele, ook de majesteitsschennis. Zo richten de David-stukken en *Adonias* zich krachtig tegen de staatsgreep, *Maria Stuart* en *Lucifer* tegen de volksopstand. In dit opzicht brengt Vondel evenwel een correctief op de royalistische leer aan : wanneer tyrannen van hun macht misbruik maken en wederrechtelijk het volk verdrukken, is opstand geoorloofd : dit kan men althans opmaken uit *Het Pascha* en uit *Batavische Gebroeders*. Maar alles samen blijft Vondel uitgesproken gezagsgezin en de vervloeking die Luther tegen de opstandige boeren uitte, vindt een echo in *Koning David Herstelt*, waar het heet :

... want daer de zoon den vader
 Verongelijckt, en, als een schalck en aertsverraeder,
 Den staet verkracht, dat is een schult, die hooger klaeght
 Dan 't overweldigen en schenden van een maeght. (vv. 113b-116)

Nog eens, het gezag maakt hier deel uit van de goddelijke orde. 's Koning wil is dan ook wet, althans voorzover die wil niet strijdig is met een hogere. Want de luister van het gezag als van God komende heeft als corrolarium de afhankelijkheid van het gezag van God. Inderdaad, zonder God is de koning niets. Gabriël herinnert het aan Lucifer :

Uw aenzien scheidt zyn licht alleen uit Godts vermogen (v. 508)

en Moyses houdt het Pharao voor :

... wat baet doch kroon oft Staf,
 Als hy u kroone breect, die u den Scepter gaf (vv. 987b-988)

In *Maria Stuart* en *Adonias* verkondigden de vorsten fier, hun rijk van God alleen te leen te hebben. Maar ook die leen-idee is ambivalent : de macht is geen bezit, ze is alleen tijdelijk en voorwaardelijk toevertrouwd. Nergens zegt Vondel dit duidelijker dan waar hij Benajas in *Gebroeders* de volgende verzen in de mond legt :

Maer God, een eigenaer van 't weereldlijk bezit,
 Begeeft de staeten slechts te leen, en zet elck paelen. (vv. 648-649)

Het gezag moet dan ook in onderworpenheid aan de grootste Koning worden uitgeoefend en het gaat niet op dat de koning zich tegen God verheffe ; dat wordt trouwens telkens zwaar bestraft, zie *Het Pascha*, zie *Salomon*, zie *Salmoneus*.

Vondel kan er niet genoeg op drukken, dat gezag en godsdienst moeten samengaan. De koning moet de godsdienst eerbiedigen en zich van iedere inmenging in godsdienstzaken onthouden. Evenzeer is inmenging van de kerk in de staat uit den boze. Het eerste wordt in *Salmoneus*, het tweede in *Palamedes* geëxemplificeerd. Kerk en staat dienen te begrijpen dat ze elkaar aanvullen. In *Bespiegelingen* wijst de dichter erop dat

Het burgerlijk gebiet niet hooger ziet dan 't leven
 Gestut by aertsch gezagh, hierom in top geheven ;
 De godtsdienst stut die maght met schattinge, en ontzagh,
 En straft 't geweten, daer geen scherprecht reicken magh.
 Waer Godt gelochent wort, is burgerrecht noch orden (V, vv. 1945-1949)

Dezelfde gedachte keert weer in *Salmoneus* : „De rechte godtsdienst stelt een' staet op vaste voeten” (v. 602) en wordt in *Samson* door de vorst breed ontwikkeld :

Want weereltsche overheit kon slechts de leën regeeren,
 Zo wijt haer maght reickt, maer de harten niet grondeeren :
 Dies quam de vreeze voor de goôn...
 ... ten steun der overheên, den staet
 Door 't innevoeren van den Godtsdienst, noch te baet.
 Zoo dienen dan, om 't volck geschickt en recht te leiden,
 Het outerboeck en 't zwaert in gener wijs gescheiden.
 De tweederhande maght is noodigh, en 't gemeen
 Leeft zaligh, stemmen deze eenstemmigh overeen (vv. 750-762)

Zo waarschuwt ook de Hofmeester in *Jeptha* de Hofpriester dat, mocht hij Jeptha ontvallen, het de staat zou beroeren. En er is geen groter kwaad, in Vondels ogen, dan strijd tussen kerk en staat.

Deze problematiek neemt in Vondels gedachtenwereld en werk een heel bijzondere plaats in. Zelden of nooit neemt de koningsfiguur in de drama's enige beslissing, of hij raadpleegt vooraf de priester. En doorgaans komt het tot een conflict tussen de wil van de koning en de wil van God, waarbij Vondel steeds in het licht stelt, dat de koning die niet naar God wil luisteren, misdoet. Dit priester-koningconflict komt in niet minder dan elf van de vierentwintig oorspronkelijke drama's van de dichter voor. Maar daarvoor mogen we naar onze afzonderlijke studie verwijzen³.

Waarom nu schenkt God aan de gezagdrager de macht? Ten bate van het algemeen, van het volk. Deze algemeen welzijns-idee klinkt bij Vondel herhaaldelijk op. Zo heet het in *Palamedes*: „De koning is om 't volck" (v. 931a) en in *Batavische Gebroeders*:

Het heil van vorst en volck is d'allerhoogste wet. (v. 874)

De schoonste belichaming van de vorst voor het volk is wel David uit *Gebroeders*. In feite bestaat er een ware identificatie tussen vorst en volk, wat niet alleen daaruit blijkt dat een goed vorst zijn volk gelukkig maakt, maar dat het volk ook de fouten van de koning betaalt. In *Gebroeders* wordt het uitdrukkelijk gezegd:

Al wat de vorst verbeurt, betaelt de goe gemeente (v. 380)

en het blijkt wel overduidelijk, waar de Egyptenaren Pharaos kop-pigheid boeten met de slachting der eerstgeborenen en de Israëlieten Salomons ontrouw met de ondergang van hun rijk en de besmetting van hun godsdienst. De meeste vorsten bij Vondel, zelfs heidense tyrannen als Pharaos, voelen zich om hun volk bekommerd en spreken over de voortdurende zorg die hun geen rust laat. Dat de koning er om het volk is, impliceert echter nog iets anders, nl. dat het volk zich moet kunnen laten horen, dat het gerechtigd is althans een zekere invloed in de staatszaken te laten gelden. Niet alleen in *Palamedes* verdedigt Vondel deze stelling, maar ook uit *Salomon* laat ze zich afleiden. In *Maria Stuart* wordt het volk, dat hier weliswaar dwang wil uitoefenen op het beleid, daarentegen bitter gehekeld. Het persoonlijke standpunt van Vondel is hier minder klaar, maar de context van zijn ganse staatsopvatting schijnt

(3) We bedoelen onze dissertatie *Het Priester-Koningconflict in Vondels Drama*, die in 1964 moet verschijnen.

toch veeleer een zekere medezeggenschap van het volk te poneren, daar het inderdaad om zijn welzijn gaat.

Na al het voorgaande is het wel duidelijk dat de taak van het gezag een heilige en zwaarwichtige taak is. Welke zijn concreet de verantwoordelijkheden van de vorst? Ten eerste moet hij het rijk handhaven, in Vondels woorden, bewaren ongeschend het erf dat God ons gaf of nog uitdrukkelijker, zoals Salomon het in *Adonias* zegt :

... dit rijk, en zulck een' zegen,
 Door vaders wapens en grootdaedigheid verkregen,
 In staet te houden, en door kloeck en wijs beleit
 Het volck, Godts eigendom, naer recht en billijckheit
 Te stieren...

(vv. 479b-483a)

Dit sluit ook in, dat het rijk niet mag verdeeld worden. Vandaar de plicht van de vorst, het gezag zowel binnen de staat te handhaven en radicaal tegen troonpretendenten als Absolon en Adonias in te grijpen, als de staat tegen vijanden van buiten te verdedigen. Te oordelen naar de talloze plaatsen, waar Vondel de vorst als beschermer of verdediger of behoeder van het rijk laat aanspreken en huldigen, moet hij aan die „verantwoordelijkheid in staatgevaar” zoals het in *Batavische Gebroeders* heet, zeer veel belang hebben gehecht. Ondanks die militaire paraatheid, is de grootste eretitel welke Vondel aan een koning kan geven, die van vredevorst en de grootste weldaad die aan het volk kan bewezen worden, de vrede : men leze dienaangaande de dialoog tussen Lantskroon en Vrerick in het tweede bedrijf van *Leeuwendalers* na en late zich de zinspelende op de oorlogsprofiteurs niet ontgaan : „De baetzucht treckt genot uit 's anders qualijckvaert” (v. 616). Tegenstuk van de vrede op internationaal vlak is de interne rust en orde, die in *Lucifer* het oogmerk van het ambt van de stedehouder wordt genoemd.

We hebben dus zopas al gezien, hoe met iedere macht een plicht gepaard gaat. De koning beheerst het rijk, maar hij moet het gaaf bewaren. De koning geeft de wet, maar hij moet deze dan ook zelf eerbiedigen. Hij spreekt recht, maar hij moet zichzelf aan het recht onderwerpen, dat heilig is en zonder aanzien des persoons geldt. Er is wel nauwelijks een andere gedachte, waarop de dichter zo vaak terugkomt. Zo heet het in *Gebroeders* : „d'Uitvoerder van het Recht magh 't Recht niet wēderspreecken” (v. 431), in *Lucifer* : „Want d'oppermaght is d'eerste aen hare wet verplicht” (v. 430) en „Heer Stedehouder, rust, en hanthaef d'eerste ons wetten” (v. 560), in *Salomon* : Het past het hoofd der wetten, den Koning

boven al, op 't poortgerecht te letten. En op Jephtha's pretentius : Ik ben hier zelf gewettigd tot 's lands rechter, antwoordt de hof-priester beslist : opdat gij 't recht handhaven zoudt. We beperken ons tot dit kleine staalkaartje en zullen trouwens straks op het probleem terugkomen.

Maar vooraf nog een woordje over het sociaal-economisch beleid van de Vondeliaanse koningen. De welvaart is de grote zorg van David in *Gebroeders* en van Salomon. Daarenboven moet de koning de vromen stutten, de bozen ontzag inboezemen, de verdrukten bijstaan, de verdrukters straffen. Dit gedeelte van zijn taak is van het hoogste belang voor de populariteit van de koning, zoals blijkt uit Absolons verkiezingspeech in *Koning David in Ballingschap* :

'k Heb 't poortgerecht gestut...

... ick trooste 't volck, dat my zijn' noot quam klaegen.

De vleiens, die het hof om winst naer d'oogen zien

En 't onrecht stercken, dorst mijn yver 't hof verbiën.

'k Heb weduwen geredt, de wezen en verdrukten

Geholpen op de been...

(vv. 694-700a)

Ja, Vondel eist van de vorst goedheid en toewijding. En zozeer hij het gezag bijna onvoorwaardelijk eerbiedigt, zo weinig kan hij het velen wanneer de vorst zijn taak verwaarloost of, erger nog, van zijn macht misbruik maakt. Met schamperheid en verachting bejegent hij koningen die in hun plicht tekortschieten uit genotzucht (Salomon), verdorvenheid (Nero, zowel in *Peter en Pauwels* als in *Batavische Gebroeders*), grootheidswaan (Salmoneus) en andere affecten zoals de wraakzucht van Agamemnon in *Palamedes*. De koning is de eerste die blij dient te geven van eerbied voor de wetten, standvastigheid en trouw. Onverschoonbaar is machtsmisbruik, want het is misbruik van hetgeen door God ten bate van het algemeen verleend werd. Een sterk gezag, ja, maar geen dwingelandij. Het duidelijkst spreekt Vondel zich in die zin uit in *Palamedes*. Maar overal waar hij een eigenlijk tyran ten tonele voert, breekt een accent van striemende afkeuring door. Zo waar hij de megalomanie van Pharao en van Filotimie in *Salmoneus* schildert. Zo waar hij de menselijke ondergrond van de tyrannie, verdorvenheid en vrees, blootlegt bij de Nero-figuur in *Batavische Gebroeders*. Zo waar hij, in de figuur van Ithobal, de oosterse despoten-aanbidding hekelt. De grootste fout, het grootste gevaar dat de koning bedreigt is, zichzelf een autonome god buiten of tegen de ware God te achten. Dan offert Vondel hem zonder genade op.

Het kan wel geen twijfel lijden, dat Vondel persoonlijk voorstander is van een zacht en rechtvaardig regiment, ja van één waar-

in mildheid en genade tenvolle tot hun recht komen. David in *Gebroeders*, wel een voorbeeldige heersersfiguur in Vondels zin, betreurt dat hij de Saulskinderen moet uitleveren aan de Gabaoners, want hij wenst veeleer dat „Genade en zedigheit bevestigh 't nieuwe Rijk” (v. 473) en nadat hij toch heeft moeten toegeven, verheugt het hem te kunnen zeggen: „'t Is meer dan billijck dat na 's Rechts gestrengigheit / Gena heur beurt bewaer” (vv. 1780-1781a). Zelfs een Sidonia in *Salomon* betoogt:

Genade en weldoen treckt de menschen, zonder last.
Zoo zet een Prins den stoel van zijn regeering vast. (vv. 436-437)

In *Palamedes* houdt Nestor Agamemnon voor, dat het rijk blijft duren door gerechtigheit. Het verst gaat Vondels schoonste vrouwenfiguur, Abizag in *Adonias*, in een pleidooi dat genade boven recht laat gelden, en dat wel de ultieme mening van de oude Vondel weergeeft, die in zijn drama vanaf *Lucifer* steeds meer belang gaat hechten aan de genade. Zo begint Abizag:

En Godt schelt daeghlijx zelf der boozen misdaet quijt.
Zoo beelt de koning best de Godtheit uit naer 't leven.
De Godtheit treckt min lof uit straf dan uit vergeven.

En wanneer Salomon streng laat opmerken: „De Godtheit in het recht ziet geen personen aen”, volhardt ze welsprekend:

Gena kan eeuwich, geen gestrengheit lang bestaen.
Men geeft den koningen den titel van genadigh.
De faem van goetheit, licht verzoenbaer, en weldadigh,
Verleent meer luisters aen den opgangk van uw rijk. (vv. 1053-1060)

En inderdaad, slechts door zulk een beleid kan die ideale, door Vondel gewenste verhouding tussen vorst en volk tot stand komen, welke de Rei na het tweede bedrijf van *Batavische Gebroeders* bezingt:

De heer bemint den onderdaen
En d'onderdaen, zijn heeren
Ontziende, helpt alle onheil keeren. (vv. 814-816)

We kunnen concluderen. Vondels filosofie over de koninklijke macht ontleent een bijzondere glans juist daaraan, dat God in het centrum ervan staat. God verleent het gezag. God is in zijn eigen gezagsuitoefening voor de aardse gezagdrager voorbeeldig, in zijn

rechtvaardigheid en, meer nog, in zijn genade. Aan de andere kant verdient het gezag gezien zijn goddelijke oorsprong en zijn sacraal karakter een eerbied die alleen voor de aan God verschuldigde moet onderdoen. Deze opvatting, deze synthese mag Vondels eigen schepping heten, hoeveel elementen hij ook aan de populaire monarchistische opvatting van zijn tijd én aan de theorieën over de gezagsbeperking te danken heeft. Bij hem immers blijft het geen theorie, geen louter intellectuele, gedachtelijke constructie. Zijn visie wordt doorstraald door de intuïtieve logica van de dichter, die alles ziet in functie van God, niet van een abstracte theologengod, maar van de levende God die intense goedheid en stralende liefde is. Dat verleent aan Vondels staatsleer haar hoge esthetische waarde.

Europese volkskunde in een verenigde wereld

Betekenis van haar studie voor gemeenschap en universiteit

door

Dr. Win. ROUKENS

*Prof. Dr. Jos. Schrijnen piae memoriae;
Pro domo sua neerlandica europaeaque.*

Man vergilt einem Lehrer schlecht, wenn man
immer nur sein Schüler bleibt. Nietzsche.

Inleiding : waarom deze beschouwingen nu?

Als redenen voor de behandeling van het onderhavige onderwerp in uw midden zouden wij willen beschouwen 1° de nog steeds omstreden verwarrende nomenclatuur en de daaraan toegekende variërende inhoud, 2° de nog niet altijd met een volmondig: Ja! beantwoorde vraag of ons stofgebied wel tot de wetenschap kan worden gerekend, en in verband daarmee het probleem van a) de methodiek der benadering alsmede b) van het gestelde doel en 3° de vraag óf er, als volkskundestudie wetenschapsbeoefening is, voor haar een plaats is aan onze universiteit (en c.q. hogescholen) en waar deze plaats in het kader van onderwijs en wetenschapsbeoefening behoort te zijn*.

Over al deze punten is in de laatste eeuw wel een boekenplank vol geschreven¹. En het zou maar weinig zin en nut hebben in dit

* Dit onderwerp behandelde ik in een lezing op de plenaire vergadering van 3 maart 1963. Hartelijk dank ik mijn oud-leerling drs. H. Damen, stafdocent aan de Kath. Sociale Academie te Enschede, voor de hulp welke hij mij bij de totstandkoming van deze verhandeling verleende. — Daar ik de voetnoten sterk moet beperken, verzoek ik de literatuuropgaven in de geciteerde werken niet ongeraadpleegd te laten.

(1) Het is ondoenlijk ook slechts het belangrijkste ter zake hier op te sommen. Daar veel op andere plaatsen in deze studie geciteerd wordt, volstaan wij met de aanhaling van enkele geschriften die voldoende kijk geven op het geheel van de problematiek en wier literatuuropgaven omtrent bijzondere aspecten oriënteren. Daar de Duitsers zich het meest met de theorie der „Volkskunde” hebben bezig gehouden, noemen wij eerst enkele Duitse werken die voor alle landen verhelderend zijn en die het beste tot kritische stellingname kunnen aansporen. H. Freudenthal: *Wissenschaftstheorie der deutschen Volkskunde* (Hannover 1955); G. Lutz: *Volkskunde; Ein Handbuch zur Geschichte ihrer Probleme* (Berlin 1958); Mathilde Hain: *Die Volkskunde und ihre Methoden* in: *Deutsche Philologie in Aufriss* (Wolfgang Stammler), Lieferung 29; Gerh. Heilfurth: *Volkskunde jenseits der Ideologien* (Mar-

uur terzake iets anders of meer te doen dan U een literatuurlijst te overhandigen met het verzoek aan hen die ruimer belangstellen of vanuit hun aangrenzende speciale vakkennis ter zake willen meepraten, daarvan het een en ander te bestuderen, wanneer wij niet meenden dat wij onze kijk op het complex van volkskundige problemen aanmerkelijk kunnen verhelderen, indien taalkundigen, letterkundigen, historici in de ruimste zin van het woord en, wellicht, sociologen, psychologen en ethnologen met volkskundigen enkele punten nader leren kennen, overdenken én bespreken; wanneer wij er verder niet van overtuigd waren dat het urgent is, dat wij ons in de huidige fase van de ontwikkeling der wetenschappen in het algemeen en van de cultuurgeschiedenis in het bijzonder de vraag voorleggen: welke houding universiteit en academisch gevormden tegenover de volkskunde zouden dienen aan te nemen.

Wat dit laatste betreft heeft het toch wel geen zin, ten opzichte van hen die in de onderhavige sector serieus, en wel op wetenschappelijk niveau, werken — en dat zijn er niet weinigen! — „kiekeboe te spelen” of een houding aan te nemen van „laat ze het spel maar spelen, het is tóch niet écht”, zonder van het vermeende spel en van het vermeend niet-echte enigermate kennis te hebben genomen en, liefst daarna, van het spel en niet-echte, eventueel, overtuigend kennis te hebben gegeven.

De algemene aanleiding tot onze beschouwingen zien wij in de talrijke publicaties in de vorm van artikelen, brochures, congressen en boeken na de wereldoorlog over volkskunde verschenen die, niet het minst in het licht van andere wetenschapssectoren, een heroriëntering, een herbezinning noodzakelijk maken².

burg 1961), een „Antrittsvorlesung” die pas na de voltooiing van deze studie in mijn bezit kwam.

Verder verwijzen wij naar de handboeken voor tal van landen. Voldoende oriënterend, en c.q. „verder wijzend”, zijn o.a. de volgende niet-Duitse handleidingen. Guiseppe Cocchiara: *Introduzione alla storia degli studi delle tradizioni popolari* (Palermo, z.j.) vooral blz. 1-57; dezelfde: *Storia del folklore in Europa* (Torino, 1952). G.L. Gomme: *Handbook of Folk-lore* (London 1890); Kaarle Krohn: *Die folkloristische Arbeitsmethode* (Oslo 1926); Jouri Sokolov: *Le folklore russe* (Paris 1945); F. Krüger: *Géographie des traditions populaires en France* (Mendoza 1950); Arn. van Gennep: *Manuel de folklore français contemporain* (Paris 1943 v.v.; vooral Tome premier: *Introduction générale*); Åke Hultkrantz: *International dictionary of regional european ethnology and folklore*, vol. I: *General ethnological concepts* (Copenhagen 1960); Rich. M. Dorson: *Folklore research around the world* (Bloomington 1961). Deze opstellenbundel geeft in tal van bijdragen een kijk, jammergenoeg soms nogal eenzijdig en oppervlakkig, op de situatie der volkskunde-studie in Europa, Noord-en Zuid-Amerika, Afrika, Azië, Oceanië en Australië; Abel Coetzee: *Die Afrikaanse volkskultuur*² (Amsterdam-Kaapstad 1960), vooral blz. 1-25; een verdienstelijk werk, dat ten deze, vooral op Duitse en Engels-Amerikaanse literatuur steunt; Carlos Vega: *La ciencia del folklore* (Buenos Aires 1960).

(2) Wij moeten volstaan met een verwijzing naar Hultkrantz, loc. cit., naar de: *Bibliographie internationale des arts et traditions populaires* (Internationale volks-

Een eerste bijzondere aanleiding voor onze verhandeling is evenwel het feit dat het 25 jaar geleden is, dat onze Utrechtse en Nijmeegse leermeester tevens onze Nijmeegse voorganger, Prof. Dr. Jos. Schrijnen, een alumnus van de Leuvense universiteit — o.a. door zijn „Nederlandsche Volkskunde”³ een groot dienaar van Vlaanderen en Nederland beide — aan een correspondent van „De Maasbode” een opmerkelijk interview toestond over het onderwerp: Volkskunde en volkskundebeoefening⁴.

Hier mogen wij er reeds op wijzen dat Schrijnen toen als doelstellingen van zijn stimulerende beoefening der volkskundestudie in de Nederlanden zag 1° het versterken van het nationaliteits- en saamhorigheidsgevoel bij Vlamingen en Nederlanders en 2° het wetenschappelijk grondvesten van de Volkskunde. U begrijpt dat beide punten ons in deze historische periode van groei naar het burgerschap van Europa en zelfs naar het wereldburgerschap alsmede gezien de huidige problematiek met betrekking tot de wijze der universitaire wetenschapsbeoefening redenen te meer tot bezinning geven.

Een tweede bijzondere aanleiding vormt enerzijds het 50 jarig bestaan — in 1962 — van het Nederlandse Rijksmuseum voor volkskunde, waarvan Schrijnen, nagenoeg sinds de stichting, een kundig raadsman was en dat wijzelf sinds de dertiger jaren mede mochten besturen én na de tweede wereldoorlog als directeur mee mochten heropbouwen, uitbouwen en — het oog vooral gericht op wetenschap en universiteit in Europees verband — in nationaal en internationaal kader mochten inrichten, en anderzijds de eerste afronding van het Vlaams Openluchtmuseum in het Belgisch kroon- domein Bokrijk, waarvoor wij als directeur van het N.O.M. met het energiek college der Bestendige Deputatie van de provincie Limburg onder de stuwende leiding van de eigenlijke stichter, gouverneur Dr. Roppe de eerste inrichting, toekomst en leiding

kundliche Bibliographie), waarvan onlangs, onder redactie van R. Wildhaber, het 4e deel (de jaren 1950-51) verscheen; naar de handelingen van de „International folklore congresses” — o.a. van dat van Buenos Aires (1960) waar Renato Almeida sprak over: Folklore, a science of interpretation — welke, in het kader van de Unesco, werden georganiseerd door de officiële wetenschappelijke internationale volkskundige organisatie: Commission internationale des arts et traditions populaires (C.I.A.P.) alsmede naar de bibliografie in de nationale en internationale tijdschriften voor volkskunde. Voor de geografische aspecten mogen wij de opstellen van Teodoro Onculescu: *Appunti bibliografici sulla geografia folklorica Europea* in: *Filologia romanza* 1955 (fasc. 20 - nr 6 en fasc. 3 - nr 7) niet over het hoofd zien.

(3) Zutphen 1916. Als aanvulling hierop raadplege men het verdienstelijk werk van onze Leuvense collega Dr. K.C. Peeters: *Eigen aard, grepen uit de Vlaamsche folklore* (Antwerpen 1946).

(4) *Volkskunde en volkskundebeoefening*; Een interview met prof. Dr. Jos. Schrijnen, 18 dec. 1937, p. 5.

sinds 1950 mochten bespreken, teneinde het terrein der werkzaamheden voor de eerste directeur te effenen⁵.

En wanneer wij thans, juist in Uw midden, enkele principiële gedachten over ons onderwerp gaan uitspreken, dan is het onze bedoeling U deze niet alleen voor te dragen, maar ook voor te leggen en wel omdat, zoals Henri van Lier in zijn recent boek „Le nouvel âge” zegt: „l'attitude scientifique” van een spreker „n'est qu'une prise du réel et qu'elle gagne à dialoguer avec les autres”⁶, en omdat het, onbegrijpelijker wijze, aan een breed opgezette, rustige en openhartige dialoog maar al te lang ontbroken heeft^{6a}.

Immers, het is langzaam aan toch wel duidelijk geworden dat de beoefenaren der wetenschap van de 2e helft der 20e eeuw — zeker die der filologie en van andere geesteswetenschappen — voor elkaar niet meer wonen in geïsoleerde herenboerderijen van Streusiedlungen of in herenhuizen afgesloten door ijzeren hekken, waarop, zelfs voor de burens! een bordje met het bekende egoïstisch-egocentrisch „leugentje om bestwil”: „Attention, chien méchant” of „Vor dem Hunde wird gewarnt” — die hond was veelal niets anders dan de bekrompen zucht tot alleenheerschappij in afweer — maar in één groot flatcomplex met één grote, uitnodigende ingang deur, met contactlift voor alle verdiepingen en met tal van alles en allen verbindende gangen en deuren waarop bordjes met: „Vrije toegang”, waaronder dan weer slagwoorden als: „Studium

(5) Zie Rob. Foncke: *Over openluchtmusea voor volkskunde* in: Vlaamse Gids 1954. Daar lezen wij, ook volgens officiële documenten van het Nederlands Openluchtmuseum, terecht: „De stuwkracht hierbij (bij de totstandbrenging van een openluchtmuseum in Bockrijk R.) scheen niet het laatste uit te gaan van haar (de provincie Limburg R.) jonge gouverneur de heer L. Roppe”; mits wij 'scheiden' veranderen in 'bleek'!

Bepaald onjuist is dan ook de mening van A.J. Bernet Kempers in: *Vijftig jaar Nederlands Openluchtmuseum* (Arnhem 1962; p. 141): „De stichter van Bockrijk, Dr. Joz. Weyns” etc. wat al blijkt uit: *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volks-cultuur* (Dr. Weyns, Hasselt 1961, blz. 24 v.v.), waar staat dat een jaar vóór het optreden van de conservator — zulks na herhaalde besprekingen en correspondentie van de gouverneur met schrijver dezes, na een uiteenzetting met lichtbeelden voor de gouverneur en het college van gedeputeerden in het gouvernement te Hasselt gehouden door deze, en na adviezen, vóór de benoeming van de conservator en van een college van advies, verstrekt door dezelfde — in 1952 de eerste boerderij werd geplaatst.

Men raadplege ter zake behalve de correspondentie van het Nederlands Openluchtmuseum ook: *Volkskunde* (53e Jrg. 1965), Feestnummer bij gelegenheid van het 40ste stichtingsjaar van het Nederlands Openluchtmuseum. Deze voetnoot beschouwe men uitsluitend als een eenvoudige daad van historische juistheid en rechtvaardigheid.

(6) Editions Castermans 1962, 153.

(6a) Zulks ondanks de unanieme wens in 1937 uitgesproken op het Congrès intern. des sciences anthropol. et ethnol. te Parijs en in 1955 bij gelegenheid van eenzelfde congres te Arnhem en de vier voorstellen die de Portugees Jorge Dias in 1952 deed in een lezing van het gelijknamig congres in Wenen. Zie ook de belangrijke uiteenzettingen van O. Höfler op deze Weense bijeenkomst over *Germanistik und Völkerkunde* (zie de handelingen).

generale", „Interfacultair", „Einheit in der Kultur" ⁷, „L'unité des sciences de l'homme" ⁸ en „Savoir et vulgarisation" ⁹.

Van mis-verstaan en mis-waarden naar beter begrip en positieve benadering

U weet dat de beide in de Nederlanden doorgaans gebruikte — de een meer, de ander veel minder — namen voor de ter discussie staande stof (en wetenschap) luiden: volkskunde en folklore, van welke de tweede in het onderhavige betekenskader een vertaling van de eerste schijnt te zijn. Opvallend is daarbij, dat de aan beide toegekende inhoud zovéél verschilt. De eerste toch werd in het land van herkomst (Duitsland) omschreven als: de kennis (Kunde) omtrent het volk als staatskundige of, veelal, supranationale genetisch-organische eenheid vanuit de (volks)cultuur, de tweede als: (de kennis van) het weetbezit, het door traditie verworven weetbezit (zeggen wij: de door traditie verworven cultuur) van het volk d.w.z. het „common people", het gewone volk ^{9a}. In dit verband hebt U misschien, uw oor te luisteren leggend, geconstateerd dat de eerste naam (volkskunde) voor de doorsnee burger zoveel als een raadsel is en dat de tweede (folklore) voor de meeste gebruikers nu ook niet bepaald als helder mag worden beschouwd én velen zeker niet wetenschappelijk aandoet. Maar een alleszins bevredigende begripsomschrijving, voorzover deze überhaupt mogelijk is, blijft, evenals overigens in vele andere takken van wetenschap zoals wij zullen zien, zelfs voor de vakman een moeilijke, indien niet onmogelijke zaak ¹⁰.

(7) door Ew. H. Lüppert (Stuttgart-Möhringen 1954); Alois Dempf: *Die Einheit der Wissenschaft* ² (Stuttgart 1962). Zie ook S. Strasser: *Fenomenologie en empirische menskunde* (Arnhem-Zeist 1962), alsmede W. Banning: *De mens in sociale en geestelijke verhoudingen* (Haarlem 1963) die bijzonder belangrijk zijn.

(8) door G. Palmade (Paris 1961).

(9) In: *Recherches et Débats du Centre catholique des intellectuels français* (Paris 1962; cahier n° 39). D.i. vulgarisatie op wetenschappelijk niveau der verworvenheden van de sterk gespecialiseerde takken van wetenschap, welke evenzeer de, telkens weer met zoveel nadruk gevraagde, synthetische wetenschapsbeoefening bevordert als ze „democratisering" in de hand werkt.

(9a) In zijn in 6a genoemde lezing gaf Dias vier verschillende inhoudsomschrijvingen voor Europa en Amerika en wees hij op een generatieverschil bij andere begripsomschrijvingen.

(10) Men raadplege in dit verband, behalve de in voetnoot 1 geciteerde werken: W.H. Riehl: *Naturgeschichte des deutschen Volkes* (Stuttgart 1939) het hoofdstuk: Die Volkskunde als Wissenschaft, vooral blz. 36-40; A. Spamer: *Deutsche Volkskunde als Lebenswissenschaft vom deutschen Volkstum* in: *Grundzüge der Deutschkunde II* (Hofstaetter-Schnabel, Berlin-Leipzig 250 v.v.); Violet Alford: *Introduction to English Folklore* (Londen 1952), hfdst. I; What folklore is; Raffaele Corso: *Folklore* ⁴ (Napoli 1953), hfdst. I: *Il nome*, hfdst. II: *La definizione* en vooral blz. 203 v.v., waar hij de verschillende opvattingen tracht te coördineren. De vertaling

En het zo met betrekking tot de beide etyma geleidelijk gegroeide mis-verstaan en mis-waarden kan zich, zoals de ervaring leert, met verschil in graad en uitingwijze uitstreken van de man-van-de-sstraat tot en met de departementsambtenaar onder wie de volks-cultuur ressorteert. En daarover zou een, zeker niet altijd onamusante, bloemlezing samen te stellen zijn alleen al aan de hand van krantenknipsels en zakboeknotities s.v. folklore.

Enkele oriënteringsspecimina menen wij U hier niet te mogen onthouden.

Een Noordnederlands letterkundige schreef in 1954 — en hij is niet de enige die, indien hij zó al niet schrijft, dan toch zeker zó denkt — in Elsevier : „Ik haat folklore (let wel : er staat niet : volkskunde!) tot in het merg, omdat er altijd herrie, brandstichting, bedelarij en dierenmishandeling mee gepaard gaat. De folkloristen zijn schrijvers van boekjes over al die barbaarse snorrepijperijen”. Dit soort nu niet bepaald complimenteus geschrijf zouden enigszins georiënteerden in volkskunde met de karakterisering dom, leugenachtig dorpskrantengeroddel kunnen afdoen, maar, ik moet bekennen dat schrijvende, zich „folkloristen” noemende lieden, zeker in Noord-Nederland, tot dit soort bekrompen en oppervlakkig leugengepraat hebben bijgedragen¹¹. Hier en in dergelijke gevallen heeft wat een Duits hoogleraar, socioloog en volkskundige, eens constateerde : n.l. dat „Stoffhuberei und geistige Verengung die Folkloristik, wie man die Volkskunde bald mit dem englischen Begriff bezeichnete, in der Folgezeit zur Liebhaberei verstiegener Schwärmer stempelten”, tot het absurde geleid¹².

Minder erg is, maar in dezelfde lijn ligt de kijk op volkskunde van een Frans rechter, die, toen hem een beklaagde ter rechtszitting „histoire”-tjes opdiste, volgens Le Figaro interrompeerde met de woorden : „Et maintenant, monsieur, soyons sérieux, pas de folklore”. In een soortgelijke pejoratieve gevoelsfeer werd dit woord gebracht door een radioreporter die onlangs Prinses Beatrix bij

van „lore of the people” met „letteratura popolare” is niet juist; P. Saintyves : *Manuel de folklore* (Paris 1936) de hoofdstukken I en II; Win. Roukens : *Volkskunde en folklore, een naam een gevaar?* in: Bijdragen en mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkskunde „Het Nederlands Openluchtmuseum”, 1955 nr 1 blz. 2 v.v.; Rich. M. Dorson : *A theory for American folklore* in: *Journal of American Folklore* 1959 vol. 72, blz. 197 v.v. Zie ook K.C. Peeters : *Grondbeginselen en methodenleer* (n.a.v. A. Bach : *Deutsche Volkskunde*³, Heidelberg 1960) in: *Volkskunde*, driemaandelijks tijdschrift voor de studie van het volksleven 1961, 113 v.v.

(11) Piet Bakker in: Elsevier (12-6-'54); W. Roukens : *Volkskunde en folklore* etc., loc. cit.

(12) M. Waehler : *Volkskunde als Grundwissenschaft* in: *Niederdeutsches Jahrbuch für Volkskunde* (Bremen 1947), 111 vv. Zie in dit verband ook Walburg Anger : *Heimat- und Volkskunde als Grundlage einer volkstümlichen Bildung* (Leipzig 1929).

Haar bezoek aan India liet kennis maken „met cultuur én folklore der Indiers” evenals door een predikant die, sprekend over het jongste concilie van Rome, de mening toegedaan bleek „dat de Kerk zich wel zou ontdoen van het museale en het folklorisme”. En de goedmenende pater die zei, dat de Katholieke Kerk „nu eenmaal een kleurige fotogenieke Kerk is met veel schutterij-achtige folklore” drukte, niet bepaald gelukkig, de inhoud van het etymologisch folklore tegen het antiquarisch showachtige aan¹³.

Erger dan dat, en nog veel meer, vinden wij, om meer dan een reden, het volgende. Toen een directeur van een Rijksmuseum voor Volkskunde ergens in Europa het nodig oordeelde in een vergadering ener adviescommissie dier instelling met nadruk te wijzen op de wetenschappelijke functie, althans een de wetenschap dienende functie van deze instelling en liet blijken, dat indien men zulks anders zag, zijn aanwezigheid dàar nauwelijks zin zou hebben, sprak een gewezen departementshoofdambtenaar tot wiens ressort het museum had behoord, te dezer zake zijn persoonlijke mening uit met de woorden: „Het is een kijkspul, een rariteitenspul voor bezoekers en anders niet”.

Hier mogen wij opmerken dat de aanvankelijk door sommigen, zeker niet onbegrijpelijk, gebruikte rariteitenstempel ter kenmerking van volkskundige objecten — een stempel die al lang op de afvalhoop der historie was terechtgekomen! — „indertijd” ook in de ethnologische sector dienst deed, zoals blijkt uit von Gehlen's constatering: „Die Ethnologie war sofort bei ihrem ersten Auftreten verschwistert mit dem Kuriositäteninteresse an fremden, fernen Völkern”¹⁴. Maar, terwijl de ethnologie dit stadium van de „Kuriositäteninteresse” vrij spoedig achter zich liet, en daarna, bijna vanzelfsprekend — zeker, primair zonder twijfel uit utiliteitsoverwegingen! — zonder veel moeite toegang kreeg tot de meeste universiteiten, gonsde nog niet zo lang geleden „ergens in Europa” in de departementale sfeer de mening dat volkskunde „eigenlijk” geen academische leerstoel zou moeten hebben. Zulks dan in evidente

(13) Pater A. Kreykamp O.P. volgens „De Tijd-Maasbode” (11 febr. 1963). Men vergelijk hiermee een mededeling in „Le Figaro” van 10-7-'63 waarin van het nationale dansensemble van Kameroen gezegd wordt: „Pour la première fois, ils apportaient en Europe les danses traditionnelles. Les danseurs noirs ont réuni dans leur programme les éléments les plus caractéristiques de leur folklore profane et sacré”, en de handelingen van het International Folklore Congress in 1960 (5-10 dec.) gehouden te Buenos Aires, waar een overzicht van het culturele leven in Indonesië werd gegeven onder de titel: Review of cultural life and folkloric studies in Indonesia (nog niet in druk verschenen).

(14) Arn. von Gehlen: *Anthropologische Forschung* (Rowohlt, Hamburg 1961), 8. In dit verband is lezenswaard en leerrijk Voltaire's: *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, welke onlangs met een voor historici en volkskundigen zeer interessante inleiding van Jacq. Marchand verscheen (Paris 1962).

tegenstelling tot tal van andere landen „around the world”, zoals o.a. uit recente publicaties van de Amerikaanse en Zweedse hoogleraren in de volkskunde Dorson en Erixon blijkt¹⁵; in tegenstelling ook tot de wetenschappelijke overtuiging, waaruit, zoals wij nog zullen zien, aan de Skandinavische, Finse en Slavische universiteiten de drang groeide volkskunde, veelal op twee of meer leerstoelen, als cultureel basisvak te doen onderwijzen.

De gesignaleerde twee departementale visies vinden wij veel bekrompener en ongelukkiger dan de daverend komieke en lachwekkende en daarom vrij onschuldige climax van de citaten uit Figaro en Elsevier in een Zuidnederlands nieuwsblad; de mededeling n.l. dat er tussen Namen en Brussel „enen staminee” ligt met een caféhoudster, van welke beide ons nadere bijzonderheden ontbreken buiten de wetenschap dat bedoeld café zich versiert heeft met de naam „Musée folklorique” en dat men de caféhoudster dus maar gepromoveerd heeft tot „folkloriste-directrice” en wel, omdat hét bevat en zij een alles omvattende belangstelling heeft vóór „schone, zeldzame en curieuse zaken, die ze zonder achtergedachten verzamelt” te weten o.a. „een opgezette... kat met zes poten en de... po van... Napoleon”. Het verwondert ons dan ook niet dat de schrijver van bedoeld artikel meent: „Men kan het niet zo gek (sic!) verzinnen of Alice Robaye (de caféhoudster-directrice!) wil het hebben én heeft het”.

Hoe het ook zij, tussen de absurd ridicule sfeer van dit café-museum mét veel volkomen onverantwoord toeristisch zgn. heemkundegedoe allerwege enerzijds en die van ernstig wetenschappelijk onderzoek en streven tot inbouwen in het totale cultuurcomplex van streekvolk, natie, Europa en mensheid aan tal van universiteiten en instituten anderzijds^{15a}, bewegen zich de golven en graden van misverstanden en waardering rondom de problematiek volkskunde en folklore.

Dat een hoogleraar in de ethnologie ergens in Europa met een collega in de volkskundewetenschap willende praten over dit onderwerp, deze laatste verzocht eens samen van gedachten te wisselen over zijn „vak”... heemkunde (sic!) moge de leek al onschuldig in de oren klinken, in wezen is dit ernstig, omdat het illustreert een gebrek aan de vooral voor hém noodzakelijke oriëntering bij velen die uit hoofde van hun wetenschappelijk werk veelal beter konden en móesten weten.

(15) Sig. Erixon: *The position of Regional Ethnology and Folklore at the european universities* in: Laos, tome III 1955, 108-144; R.M. Dorson: *The growth of folklore courses* in: *Journal of American folklore* (july-sept. 1950). Hij zegt o.a. „The dynamic interest in folklore in recent years has come outside of anthropology, from students of European and American culture and society” (351).

(15 a) Zie hiervoor vooral de in 6 a geciteerde lezingen van Dias en Höfler.

U ziet hoe weinig hoopvol de wijze van waardering van volkskunde (folklore) bij eenvoudige zielen, bij de goe-gemeente, bij meer of minder ontwikkelden en geletterden én zelfs bij geleerden kàn zijn en, helaas, veelal nog is.

Met de filosoof Brunner kunnen wij voor een en ander misschien de diepste oorzaak vinden in diens mening, dat „das alltägliche Erkennen praktisch eingestellt ist. Darum bekümmert es sich im allgemeinen nur um die Seienden und deren Zusammenhänge, die für die Erhaltung und Erleichterung des Lebens von unmittelbarem Nutzen sind ; das Übrige übersieht es oder begnügt sich mit oberflächlicher Erkenntnis und Erklärung”¹⁶.

En daarom is het misschien goed en troostend de stem te horen van een leek in de volkskundewetenschap — gelukkig niet de enige welke zo of in deze geest spreekt — die niet als de eerste de beste mag worden beschouwd. Ik bedoel Simone Weil, schrijfster van het bekende, relatief recente boek : „L'enracinement”, welke in het hoofdstuk „Le déracinement” zegt : „Le mouvement qui s'est produit récemment dans les milieux cultivés vers le folklore, devrait aider à restituer aux paysans le sentiment qu'ils sont chez eux dans la pensée humaine” en die, wat de vorming der plattelandsonderwijzers betreft, van mening is dat „Il faudrait donner un large part dans l'enseignement qu'on leur fournit au folklore de tous les pays, présenté non comme un objet de curiosités mais comme une grande chose...”¹⁷.

Al richt de schrijfster zich hier, met sterke beperking wat de sociale lagen van de dragers, het stofgebied en de dienende functie der volkscultuur betreft ook niet tot de universiteit, dan geven haar woorden ook deze onderwijsinstelling te denken.

Wij nemen er nota van dat Simone Weil met de woorden „tous les pays” de volkskunde boven het, op zichzelf goed bedoelde en veelal waardevolle, heemkundige uitheft en ze in het cultuur-wetenschappelijk o.i. absoluut noodzakelijke internationale kader plaatst.

(16) August Brunner : *Die Grundfragen der Philosophie*³ (Freiburg 1949, 166). Zie ook : Marcel Clement : *Le sens de l'histoire* (Paris 1958) vooral hfdst. X, Jan Romein : *In de hof der historie* (Amsterdam 1951) vooral blz. 84-104 en : *De zin der geschiedenis voor geloof en rede* (Heerlen 1950), passim.

(17) Gallimard, Paris 1949, 116-117. Zie ook F. Heinz Schmidt-Ebhausen : *Volkskunde als Lehrfach in der Ausbildung der Volksschullehrer* in *Forschungen zur Volkskunde im deutschen Südwesten* (Suttgart 1963, 146-153) en Fritz Ullius : *Die Volkskunde in der Landschule* (Berl.-Leipzig 1933).

De kronkelige en grillige weg van belangstelling naar wetenschap

De problematiek der volkskunde, op hoger zowel als op lager niveau, kan behalve uit Brunner's geciteerde visie voor een groot deel worden verklaard uit wat zich heeft afgespeeld op de lange en moeilijke, vaak vrijbuitere weg — en min of meer pleegt deze voor elke wetenschap zo te zijn — van de groei der negatieve of positieve lekenbelangstelling tot wetenschap van dat wat men later, samenbundelend, folklore en volkskunde zou noemen en, daarmee samenhangend, uit de vaak grillige en (of) eenzijdige en oppervlakkige nomenclatuur én incidenteel beperkte begripsomschrijving.

Ondanks de juistheid van Brunner's constatering van gebrek aan belangstelling is het, o.a. volgens de ethnoloog von Gehlen, toch ook weer zo „dass es ethnologisches (lees : volkskundliches) Interesse — serieuze belangstelling voor cultuurdingen, welke niet van direct practisch levensbelang zijn — „schon lange gibt ; man kann sagen es ist so alt wie die westliche Kultur, seit Herodots Reisebücher und seit der Germania des Tacitus : damals waren wir die fremden und kuriosen Völker, die sich die Gebildeten ansahen, über die sie Bücher schrieben”¹⁸.

Psychologisch is het — afgezien van de door Brunner gesignaleerde leefnoodzaak en van het daarmee samenhangende religieuze en culturele — vanzelfsprekend dat deze belangstelling begint bij wat het meest de nieuws-gierigheid opwekt, bij wat van het onze, van het eigene afwijkt door verschil in wezen of hoedanigheden — men vergelijkte b.v. de traditionele cultuurobjecten van het „common people” met daarmee corresponderende individueel culturele topprestaties — bij het curieuse, als u wil ; een verschijnsel dat zich in sterkere mate bij de meer primitieve dan bij de meer ontwikkelde mens pleegt te manifesteren. Immers, wat men zelf is, wat men zelf aan culturalia bezit, trekt pas in tweede instantie de aandacht. Zonder opvallende, zonder zich opdringende tegenstelling is het traditioneel eigene niets bijzonders en dus niet de moeite waard er bijzondere aandacht aan te schenken, laat staan het in schrift vast te leggen, zoals bij nationale revoluties, bij dreigende cultuuroverheersing na verovering óf in bezettingstijd kan blijken¹⁹.

En zo kunnen wij, aansluitend bij von Gehlen, zeggen dat Tacitus, Caesar, Thycidides, Herodotus en Strabo tot de eersten behoren die ons geschreven berichten over volkscultuur in Europa —

(18) Arn. von Gehlen loc. cit. 8. Zie ook de Weense lezing van J. Dias (6 a).

(19) Zie o.a. W.H. Riehl „Weit früher und besser hat man fremde Völker geschildert als das eigene” en „Die vaterländische Volkskunde hat sich lange Zeit darauf beschränkt, historische Untersuchungen aus fernster Vergangenheit zu geben” (loc. cit. 31).

en het daarmee cultureel samenhangend Klein-Azië — brachten, en wel vooral met een utilitair doel n.l. het besturen van vreemde, veroverde landen, laten wij zeggen, als koloniegebieden. Utilitair is ook de belangstelling voor het religieuze en culturele van de Germaanse en Keltische volken bij christelijke geloofsverkondigers. Bij de missionerende Christenen en bij de leidende instanties van de christelijke kerk toch blijkt dat vooral uit de in concilievergaderingen en andere besprekingen alsmede in biechtvoorschriften vastgelegde geboden en vóóral verboden b.v. inzake riten, gebruiken, zeden, dans, zang en toneel en alles wat daarop betrekking heeft. Dat deze belangstelling, althans zeker aanvankelijk, zuiver negatief d.i. werend, verbiedend en vernietigend was t.o.v. het heidendom, van alle heidense elementen, behoeven wij wel niet te accentueren. In de literaire sector van Oudheid en M.E. was de interesse voor de cultuur van het „common people”, voor de plattelands-, boeren- of volkscultuur nu niet bepaald altijd positief en Virgiliaans bucolisch waarderend. Voor de M.E. leren ons Neidhart von Reuenthal e.a. dat bij de „vastlegging” van boerencultuur minachting, spot en ridiculiserend spel overheersten. Met renaissance en humanisme werden wij via de invloed van Tacitus e.a., meer dan voorheen, gebracht tot waarderende belangstelling voor geschiedenis en cultuur, ook volkscultuur, in het verleden en óók in het „heden van toen”²⁰.

In het licht van de geschetste benadering en waardering der volkscultuur moeten wij o.a. zien de verzamelingen van paroimia van de Griekse grammatici als bronnen van levenswijsheid gevoed uit levenservaring van elke dag; de preken van Caesarius van Arles (\pm 542) tegen het zingen van heidense volksliederen alsmede tegen godsoordelen als tweegevecht, water- en vuurproef; de boerenpreek „De correctione rusticorum” van de Spaanse aartsbischop van Braga (\pm 580) tegen het duivelswerk der libatio van het z.g. kerstblok; de Indiculus superstitionum van 743; veel werk van genoemde Neidhart von Reuenthal, de dramatische elementen in winter-, kerst- en lentegebruiken; de verzamelingen van spreek-

(20) Men zie voor deze historische lijn: Win. Roukens: *Volkskunde; korte schets van groei en aard der wetenschap* in: Bijdragen en mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkskunde „Het Nederlands Openluchtmuseum” (19e jrg. n° 4, 1953, 1-4); verder de hoofdstukken over de groei van belangstelling en studie met betrekking tot de Volkskunde, vooral: P. Saintyves: *Manuel de folklore* (Paris 1936, passim), Arn. van Gennep: *Manuel de folklore français contemporain, Introduction générale* (Tome premier I, 1-111); de bijdragen van Archer Taylor (*Characteristics of german folklore studies*) en Rich. M. Dorson (*Folklore studies in England*) in: *Folklore research around the world*, loc. cit.; Ad. Bach: *Deutsche Volkskunde* (Leipzig 1937, 1-33) en Jos. Fehr: *Der Aberglaube und die Katholische Kirche des Mittelalters* (Stuttgart 1857, passim).

woorden en gezegden aangelegd door François Villon (1431-1480) en de catalogus van kinder- en volksspelen van François Rabelais (1490?-1553) alsmede, als een soort van eerste culminatie van positieve, waarderende instelling in de richting van wetenschap, het relatief comparatistisch statistische werk „Omnium gentium mores, leges et ritus” van Johannes Bohemus dat in 1520 te Augsburg van de pers kwam.

Voor al de onder invloed der humanisten sterker wordende drang tot historiografische vastlegging van het cultureel eigene alsmede het groeiend nationale gevoel, na de door een, let wel, Europese klassiek-christelijke cultuurgeest beheerste M.E., deden in 1630 de regeringsinstructie van Gustaaf Adolf van Zweden ontstaan om het traditionele volkscultuurgoed als runen, sagen, strijdliederen, kleding, werktuigen, volkstaal, toponymica in geheel het land door regeringsambtenaren te doen vastleggen. Een statistisch, onbewust reeds geografisch gericht, streven dat, met een nog sterker nationaal accent, zijn voortzetting zou vinden in een creatie van de zo nauw met de romantiek verbonden en sterk op volkscultuur en volksontwikkeling— wij ontmoeten dat woord hier voor het eerst — gerichte Franse Revolutie n.l. van de „Académie Celtique” (1804). Deze wilde doen „receuillir, comparer et expliquer toutes les antiquités, toutes les traditions” door te ondervragen „le peuple, dont toute la science (vertaal : weetbezit en vgl. het latere Engelse folklore) n'est que traditionnelle”. Vooral in de loop van de 17e en 18e eeuw, toen met de belangstelling voor het nationale ook die voor de lagere volksklassen groeide, en wel in waarderende zin, werd zodoende inleidend-wetenschappelijk verzamelwerk verricht, dat ons met de activiteiten der Keltische Akademie dóór het voorportaal der wetenschap heeft geleid ^{20a}.

Daar het niet onze bedoeling kan zijn hier een geschiedenis van de groei der belangstelling vóór en van de groei der wetenschap ván de volkskunde te schrijven, mogen wij met deze sterk gecomprimeerde en iets grillig-summiere, maar toch wel karakteriserende lijn volstaan.

Als wij U dan nog hebben gezegd dat, onder invloed van ontdekkingsreizen en colonisatie, in de geest van het geciteerde werk van Bohemus tussen 1723 en 43 in Amsterdam verscheen : „Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde” en „Moeurs des sauvages américains comparées aux mœurs des premiers temps” (Père Lafiteau, Paris) in 1724, dan staan wij met dit

(20 a) Zie o.a. *Cultuurgeschiedenis van het christendom* (Amsterdam-Brussel 1957 passim); Arn. Hauser : *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur* (München 1953 passim) en A. Weber : *Kulturgeschichte als Kulturosoziologie* ² (München 1950 passim); Kurt Breysig : *Gesellschaftslehre Geschichtslehre* (Berlin 1958).

soort werk, maar vooral met de op vergelijking en verklaring gerichte activiteiten van de Academie aan het begin van de periode der vergelijkende cultuurwetenschap, wil U, der geografische volkskundewetenschap, die haar activiteiten, zij het ook in elementaire vormen en zonder de latere op cultuurkringen en cultuurstromingen gerichte doelstelling, toen reeds over Europa en de andere werelddelen uitstreckte.

Zo zijn we dan via enkele vogelvluchtflitsen aangeland bij de Italiaan Giambattista Vico, bij de Fransen Montaigne, Montesquieu, Rousseau en Voltaire, bij Engelsen als Percy, Young, Macpherson en bij de Duitsers Herder met de gebroeders Grimm, die het allen mogelijk maakten door de waardering voor het „common people” én „het” folklore de allerwege groeiende belangstelling op te voeren tot als wetenschap gestempelde werkzaamheden en aldus de volkskundewetenschap — althans nu alvast aannemende dat deze besaat — te (doen) grondvesten ²¹.

Van Babylonische spraakverwarring tot drang naar eenheid van nomenclatuur en begripsomschrijving

In het kader der historische ontwikkeling en activiteiten in de sector der volkskunde — voor het geheel of voor meer of minder grote delen van het stofgebied, welke men, in niet altijd onbegrijpelijke beperktheid van visie, vaak als het geheel beschouwde — ontstonden en kwamen in de loop van enkele eeuwen, in meer of minder ruime mate, in gebruik de namen: superstitiones (superstitions: Fr., Eng.), antiquitates (vulgares), antiquités, popular antiquities, reliquiae (relics), survivals, cérémonies, popular customs, vulgar customs, traditions (populaires), traditionisme, volkskultuur, Volksglaube, Volkslied, Nationallied (Herder 1767), Volkserzählung, Volksschauspiel, théâtre populaire, en werden wij onder in-

(21) Zeer tot onze spijt moeten wij hier volstaan met een algemene verwijzing naar de volkskundige en literairhistorische handboeken. Vooral zouden wij de aandacht willen vestigen op de uitgave van W.A. Koch: *Job. Gottfr. Herder: Mensch und Geschichte*, speciaal naar de hoofdstukken: Dichtung en: Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit, en op J.J. Rousseau: *Die Krisis der Kultur* (Stuttgart 1956, passim vooral op de zeer goede Einleitung), het reeds geciteerde geschrift van Voltaire: *Essai sur les mœurs*, het artikel van Dr. K.C. Bellon: *Een onbekende grote: Giambattista Vico* (in: De zin der geschiedenis voor geloof en rede; Heerlen, z.j.), en dan het niet genoeg te waarderen werk van Paul Hazard: *La crise de la conscience européenne 1680-1715* (Paris 1961). Het volgend jaar hopen wij, bij de voltooiing van onze: *Inleiding tot de volkskundewetenschap*, dieper op een en ander in te gaan. Het spreekt vanzelf dat de wetenschappelijke volkskundige van werken als H.E. Hengstenberg: *Philosophische Anthropologie* (Stuttgart 1957) en Willy Helpach: *Kulturpsychologie* (Stuttgart 1953) kennis moet hebben genomen.

vloed van ethnografie, ethnologie, anthropologie en Volkskunde in de loop van de laatste eeuw in het kader van nomenclatuur en object der volkskunde ook nog geconfronteerd met namen als laographia (Grieks) en demologia (It.) ; saber popular (Sp.), folkeminde (Zwe. naast folkliv) en deden onder inwerking van de voortschrijding der wetenschappen bovendien nog naamgevingen als demopsychologie, anthropopsychologie en de specifiek Duitse Volkstum, Volkstumskunde, Volkheit, Volkslehre, Volkswissenschaft, volkhafte en völkisch hun intrede. U zal begrijpen dat bij deze verwarrend grote variatie van namen en daaruit voortvloeiende begripsomschrijving hoe langer hoe meer de behoefte gevoeld werd àan en gezocht werd naar een overkoepelende, samenvattende benaming voor de als „volkskundig” beschouwde stof in zijn geheel ; en zulks temeer, omdat ook hier, tot overmaat van ramp, niet alleen elk volk, maar, zoals Claude Lévi Strauss en met hem Bouman, zegt : „chaque auteur tend à employer une terminologie qui lui est propre” en bovendien „le sens des principaux termes n'est pas fixé”²². Terecht kon Hultkrantz dan ook in zijn in 1961 verschenen ethnologisch woordenboek schrijven „The definitions of Volkskunde are legion”²³ en een Amerikaan kon in 1962, iets poëtischer constateren : „Definitions of folklore are more varied than fingerprints”²⁴.

Evenwel noch met betrekking tot de naamgeving noch tot de begripsomschrijving der allerwege opschietende namen werd door geïnteresseerden contact opgenomen, aanvankelijk niet en later niet, laat staan dat men bij de intentie tot naamgeving erover zou hebben gedacht, zoals Brunner toch terecht voor historische wetenschappen gewenst acht, de naam zó te kiezen dat zoveel mogelijk van het wezenlijke van alle inhoudsdelen der bestaande, in omloop zijnde directe en indirecte volkskundige begripsomschrijvingen daarin tot uiting zou komen. Zulke, wij mogen wel zeggen, veelal toevallige en meer of minder sterk individuele, overkoepelingen nu ontstonden pas tussen 1806 en 1808 toen Clem. von Brentano en Achim von Arnim in „Des Knaben Wunderhorn” het woord Volkskunde gebruikten en in 1846, toen, blijkbaar in relatieve navolging van de Duitse benaming, de Engelsman Thoms de samenstelling Folklore vormde, welke in Duitse kringen weer het enigszins pejoratief, althans onwetenschappelijk aandoende „Folkloristik” deed ontstaan²⁵.

(22) Claude Lévi-Strauss : *Anthropologie structurale* (Paris 1958) 407.

(23) Loc. cit. sub verbo : Folklore.

(24) J. Russell Reaver and George W. Boswell : *Fundamentals of folk literature* (Oosterhout 1962) 11.

(25) Over „Folkloristik” zie Freudenthal loc cit. 92.

Wij zouden nu willen trachten u uit dit oerwoudachtig complex van „nogal wild gegroeide” benamingen en de mede daaruit voortvloeiende problemen te brengen in een door wetenschappelijke zorg en rust en sereniteit gecultiveerd landschap van nomenclatuur en begripsomschrijving, van welke laatste K. Freudenthal in zijn „Wissenschaftstheorie der deutschen Volkskunde” alléén al voor het woord „Volkskunde”, en nog wel zonder volledig te willen zijn, niet minder dan... 90 „pogingen” geeft!

Aan het bijna hopeloze van de geschetste naam- en begripssituatie gaven o.m. uitdrukking twee bekende werkers op het gebied der Franse volkskultuur — in het kader van het huidige volkshogeschoolwerk — Charpenteau en Kaës, toen zij, geconfronteerd met een deel slechts der onderhavige problematiek, in een recent geschrift: „Culture populaire en France” de volgende wijze woorden van een ambitieus Chinees aanhaalden: „S’il me fallait être empereur de Chine, je commencerais par écrire un dictionnaire. Les malheurs des hommes — en relatief ook van de wetenschappen R. — viennent de ce qu’ils ne s’entendent pas sur le sens des mots”. En wanneer de schrijvers daarop laten volgen: „Cette remarque s’applique particulièrement à la culture populaire”, dan geldt dat, zoals wij al aanduidden, a fortiori voor woorden als Volkskunde (volkskunde) en folklore²⁶.

Maar bedoelde Chinese-keizer-in-hypothese zou zijn doel alleen dan hebben kunnen bereiken, als hij tot het gebruik van de door hem gekozen inhoudsomschrijving, deze en geen andere, bij decreet had kunnen verplichten en wel „van nu tot in alle eeuwigheid”. En in deze richting van het rigoureuus niet realiseerbare extreme hebben de volkskundige theoretici niet kunnen en in de richting van het bereikbare meer beperkte nauwelijks willen werken. Want ziet, er bestaat zo’n dictionnaire voor volkskunde (folklore), ja, er bestaan er meer. Laat ik slechts wijzen op de Amerikaanse „Standard dictionary of folklore, mythology and legend”²⁷, op het „Wörterbuch der deutschen Volkskunde”²⁸ en op de in 1961 in opdracht van de C.I.A.P. verschenen „International dictionary of regional European ethnology and folklore”²⁹, wier samenstellers, o.a. de zojuist geciteerde op Duits-degelijke wijze werkende Freudenthal, hebben getracht de talrijke variërende interpretaties van het complex der onderhavige nomenclatuur vast te leggen en te

(26) Jacques Charpenteau et René Kaës: *La culture populaire en France* (Paris 1962) 6 en v.v.

(27) New-York City 1950.

(28) Rich. Beitzl: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*² (Stuttgart 1955).

(29) Zie voetnoot 1 en Winand Roukens: *Filologie en volkskunde* in: Album Edgard Blancquaert (Tongeren 1958) passim.

ordenen. De uit een en ander voortvloeiende, bijna hopeloze moeilijkheden worden, veelal in historisch kader, alleen maar aangegeven, edoch, jammer genoeg, in de verste verte niet opgeheven. En de gedachte dat dergelijke moeilijkheden zich op andere werkterreinen — wij denken aan die van culturologen, sociologen, ethnologen en anthropologen — ook voordoen, zij het in veel geringere mate, biedt ons geen hulp doch slechts een magere troost. Een hoopvol teken voor het verminderen der onderhavige ongunstige factoren in de nabije toekomst is de groeiende drang naar meer helderheid en eenheid tengevolge van het steeds inniger wordend contact tussen vakgenoten in het internationale, vooral in het Europese vlak ³⁰.

a) Enkele inhoudsomschrijvingen

Teneinde nu een enigszins soliede basis voor onze verdere beschouwingen te kunnen leggen en tot de meest wezenlijke en, met meer of minder restricties, algemeen aanvaarde inhoudsaspecten te komen, welke in het kader van ontstaan, historische en geografische groei van terminologie en begripsomschrijvingen een bezinning op de kern van de volkskunde mogelijk maken, lijkt het ons goed uit te gaan van een, in de geest van Brunner, voor de gangbare omschrijvingen als redelijk representatief beschouwde inhoudsomschrijving, die rekening houdt 1° met de volkskundige stofsectoren, 2° met de dragers van deze, 3° met de tijd waarin wij stof en dragers moeten zien en 4° met de geografische omvang van het gebied waarin wij deze drie aspecten dienen te plaatsen en te bestuderen.

Wij gaan daarom niet nader in op omschrijvingen als de Amerikaanse „Folklore is a lively fossil which refuses to die”, „Folklore is in short the accumulated knowledge of a homogeneous unsophisticated people”; „Folklore, or popular knowledge is the accumulated store of what mankind has experienced, learned, and practiced across the ages as popular and traditional knowledge, as dis-

(30) Een ernstige poging was het door ons in 1955 in Arnhem georganiseerde „Congrès international d'ethnologie régionale” (Zie: Actes du Congrès etc.) en vooral de „Recommandations présentées à la C.I.A.P.” door het symposium dat op 27 september 1955, aansluitend bij het congres, op uitnodiging van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen door experts van het congres en van de C.I.A.P. werd gehouden. Veel verwachten wij van de commissie ad hoc welke — in aansluiting bij een door ons, als secrétaire général, reeds eerder aan de C.I.A.P. gedaan voorstel — na het volkskundecongres in Brussel (1962) op onze instigatie werd ingesteld voor het opstellen van een reorganisatierapport ten behoeve van deze internationale organisatie.

tinguished from so-called scientific knowledge" ³¹ en bekijken de meer concreet analytische en daarom duidelijker definiërende interpretatie van de Amerikaanse germanist-volkskundige Stith Thompson, hoogleraar aan de Indiana-university. Hij zegt: „The common idea present in all folklore is that of tradition, something handed down from one person to another and preserved either by memory or practice rather than by written record. It involves the dances, songs, tales, legends, traditions, the beliefs and superstitions, and the proverbial sayings of people everywhere. It also includes studies of customs of traditional agricultural and domestic practices, types of buildings and utensils and traditional aspects of social organisation. But for these latter aspects there seems to be a general agreement to consider them, when found in a primitive or preliterate society, as a part of ethnology rather than folklore" ³².

Hierbij valt ons op 1e dat Thompson tot de volkskundige stof rekent orale en manuele cultuurgoederen, 2e dat deze cultuurgoederen aan traditie gebonden moeten zijn, 3e dat zij niet gebonden hoeven te zijn aan een bepaalde sociale laag, 4e dat zij niet beperkt worden tot een bepaald cultuurniveau of tot een bepaald geografisch gebied, 5e dat hij gebruiken, gewoonten, leefwijzen, traditionele aspecten van sociale organisatievormen, woningen en gebruiksvorwerpen in de praeliteraire of primitieve samenleving liever tot de ethnologie dan tot de folklore rekent en 6e dat hij volksdans, volksgeloof en volksletterkunde in deze primitieve samenleving — het normale werkterrein der ethnologie of der (cultureel) anthropologische wetenschap — als folklore beschouwt. Vergelijken wij tot ruimer inzicht hiermee de begripsomschrijving van Thoms, de maker van het overkoepelend etymon folklore nl. „the traditional beliefs, legends and customs among the common people" en „the manners, customs, observances, superstitions, ballads, proverbs a.s.o. of the older time" ³³, dan zien wij bij deze de nadruk gelegd op de kenmerken traditie, ver verleden en het gebonden-zijn aan het gewone volk, terwijl de geografische afbakening buiten beschouwing blijft en van de manuele cultuur niet expresselijk wordt gesproken.

Wanneer wij dan nog horen dat de Fransman Saintyves ³⁴ folklore definiëert als: „la vie populaire dans les classes civilisées" en als „culture matérielle et intellectuelle dans les classes populaires des pays civilisés" dan beperkt deze volkskundige de vage en dus

(31) Zie: *Fundamentals of folk literature*, loc. cit., 11 v.v.

(32) Zie: *Standard dictionary of folklore* a.s.o. sub verbo folklore.

(33) Ambrose Merton: *Folklore* in: Atheneum n° 982 (1846).

(34) Loc. cit. 24 v.v.

ruim gehouden stofgebieden, de stoffelijke en geestelijke cultuur, duidelijk tot bepaalde sociale lagen en wel bij de zgn. cultuurvolken.

b) Volkskundestudie assepoester der cultuurgeschiedenis?

Het staat buiten kijf dat het bij deze nadere omschrijvingen van de stofgebieden — en dat geldt ook voor alle andere die wij onderzochten — gaat om cultuur of civilisatie³⁵, die wij ondanks Spenglers mening³⁶ dat de Griekse geest en de Romeinse intelligentie het verschil tussen beide zouden aangeven — in dit verband niet willen scheiden. Hetzij men zich — om slechts enkele uit de, evenals bij volkskunde en folklore, ontelbare te kiezen — houdt aan de definitie van cultuur gegeven door de Engelsman E.B. Taylor: „That complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom and any other capabilities and habits acquired by men as member of society”³⁷ hetzij men meer voelt voor de omschrijving van de Duitse filosoof Husserl welke de Fransman Toulemonent weergeeft als „L'ensemble des acquisitions relativement permanentes, qui resultent de la vie sociale et par contrecoup la renforce”³⁸ of voor de nog beknoptere van Guardini: „Kultur is das was der mensch macht, hervorbringt, im Sein hält”³⁹ en van de Nederlander Bouman „Kultur ist der Lebensstil einer Gesellschaft”⁴⁰, al deze anthropologisch-ethnologisch gefundeerde — de eerste meer duidelijk enumeratieve en de drie andere meer vaag samenvattende — omschrijvingen zijn op het hiervoor gegeven inhoudscomplex van volkskunde toepasselijk⁴¹.

Maar wanneer wij nu zeggen dat het historisch aspect bij de studie der volkscultuur niet buiten beschouwing mag blijven of zelfs

(35) Voor de begripsomschrijving van cultuur en civilisatie, waarover telkens en telkens weer wordt geschreven, wijzen wij slechts op A. de Waelhens: *De mens en de cultuur* in: *Annalen van het Thijmgenootschap* (Jrg. XLVI, 1958, afl. I, 63 v.v.); Salvatore Comas: *Responsabilità della cultura* (Firenze 1961, 15-33); J. Laloup et J. Nélis: *Culture et civilisation* (Paris 1957, passim); *Civilisation* in de serie: *Chemins du monde* (Paris z.j., 5-15); *La culture populaire en France* loc. cit. 5-16; vooral T.S. Eliot: *Notes toward the definition of culture*⁵ (London 1954), Kurt Gihring: *Abendland und Kultur* (Zürich 1947) en George Duhamel: *Civilisation française* (Paris 1944).

(36) Denis de Rougemont: *Vingt-huit siècles d'Europe* (Paris 1961, 343).

(37) E.B. Taylor: *Primitive culture*³ (London 1871 vol. I, 1). Zie ook: *La culture populaire en France*, 14.

(38) René Toulemon: *L'essence de la société selon Husserl* (Paris 1962, 123).

(39) Romano Guardini: *Europa Wirklichkeit und Aufgabe* in: *Caractère et culture de l'Europe* (n° 8, 1962, 128).

(40) P.J. Bouman: *Kultur und Gesellschaft der Neuzeit* (Olten-Freiburg 1962, 12).

(41) I.v.m. de verhouding cultuur en volkskunde zie o.a. Kurt Ranke: *Volkskunde und Kulturgeschichte* in: *Zeitschrift für deutsche Philologie* (1955 Bd. 74, 337-353) en het geciteerde werk: *La culture populaire en France*, passim.

het karakter daarvan dient te bepalen, dan krijgen wij rechts een schouderdikje van onze oudleermeester Schrijnen, terwijl hij ons toefluistert: „Ik heb altijd de theorie — een theorie gelukkig anders dan zijn praktijk R. — gehuldigd dat de volkskunde de wetenschap van het heden is”⁴² en roept ons links de Fransman Varagnac, lijnrecht en hard tegen Schrijnen in, toe, dat volkskunde in wezen een historische wetenschap is en nog wel die der „archéocivilisations”, die van de prae- en protohistorie⁴³. In elk geval doen wij er, objectief wetenschappelijk gezien, goed aan te luisteren naar de musicoloog-volkskundige Prof. Walter Wiora, die het cultuurhistorisch karakter van de volkskunde accentueert, als hij zegt: „Wer nur die Haut der Dinge beschreiben will, betreibe Gegenwartsvolkskunde”⁴⁴. Daarom vraagt hij van de volkskundige dat deze „antiquarische und Gegenwartsvolkskunde” niet tegenover elkaar plaatst, maar alles ziet in de stroom der geschiedenis van heden, verleden én toekomst, al is het natuurlijk weer zó dat in het heden verankerd volkscultuurgoed sociaal-functioneel voor ons belangrijker is, althans gemakkelijker en met meer zekerheid hanteerbaar.

c) Volkskunde een academische wetenschap?

Laten wij nu, zeer in het kort, de vragen beantwoorden of volkskunde, zoals wij ze in het voorafgaande leerden kennen, wetenschap kan zijn en of ze tot de universiteit toegang mag hebben.

Voor de mening dat volkskunde zonder twijfel wetenschap is, zouden wij ons kunnen beroepen op tal van incidentele uitlatingen, op lezingen en geschriften van wetenschappelijk gekwalificeerden uit verschillende landen, van verschillende universiteiten en voortgekomen uit verschillende sectoren van het terrein der wetenschap⁴⁵. Verder kan voor ons een argument pro zijn het feit dat er, zoals wij zagen, in tal van landen b.v. van Europa, in Amerika, Canada en Afrika leerstoelen voor volkskunde bestaan, leerstoelen welke er positief niet om, meer of minder chauvinistische, politieke

(42) „De Maasbode” loc. cit.

(43) Voor de ideeën terzake van A. Varagnac zie o.a. diens: *Civilisations traditionnelles et genres de vie* (Paris 1948, passim) en *De la préhistoire au monde moderne* (Paris 1954) passim. Instructief is ten deze ook het artikel van H. van de Wael: *De doorwerking van de volkscultuur in de hogere kunst* in: *Neerlands Volksleven* (13e jrg. 8 v.v.).

(44) *Die Stellung der Volkskunde im Kreise der Geisteswissenschaften* in: Bericht über den „Allgemeinen volkskundlichen Kongress” (in *Jugenheim* 1951, 17).

(45) Men zie hiervoor de in onze voetnoten geciteerde werken van Lutz, Freudenthal, Sokolov, Dorson, Hultkrantz, Corso, Varagnac, Schrijnen, Erixon, de Actes du congrès international d'ethnologie régional (Arnhem 1955), Stith Thompson: *Four symposia on Folklore* (Bloomington 1939) en Kurt Ranke: *Internationaler Kongress der Volkserzählungsforscher* (Berlin 1961).

redenen werden ingericht. En meer zouden er o.i. nog zijn, als b.v. de verhouding ethnologie (anthropologie) enerzijds en volkskunde anderzijds, bij een ruime kijk, in een meer objectief wetenschappelijk licht werd geplaatst⁴⁶. Ook kunnen wij, ons met Wiora aansluitend bij de Duitser Meisen, de Fransman Varagnac, de Amerikaan Dorson en bij tal van anderen, er op wijzen dat volkskunde, evenals b.v. taal- en letterkunde en cultuurkunde in het algemeen tot de historische wetenschappen dient te worden gerekend⁴⁷, welke men weliswaar „vom Altertum bis zur Neuzeit den Rang einer Wissenschaft abgesprochen hat” maar die men volgens Brunner terecht, en wel volgens algemene opvatting op juiste principiële gronden, in de corona der wetenschappen heeft opgenomen n.l. omdat zij aan de vereisten voor een wetenschap „Allgemeingültigkeit, Notwendigkeit und Sicherheit in der methodischen Erkenntnis”⁴⁸ voldoet of, volgens de filosoof Hoogveld, een geheel van stellingen vormt die tot een systeem d.i. een wettencomplex, verbonden zijn⁴⁹.

En zou „men” tegen toelating toch nog bezwaar willen maken, omdat ze nog zo jong is en omdat in haar het direct utilitaire in en vóór de samenleving, waarop men in ons huidig technisch, industrieel en economisch tijdperk veelal zoveel nadruk legt, niet zo duidelijk spreekt, dan wijzen wij er, wat de leeftijd betreft, op, dat ze niet jonger is dan haar zusters sociologie, psychologie en ethnologie, die wel acceptées zijn en wel in die zin dat de eerste twee — „telkens weer nieuwe takken uitschietend” zoals Heere in zijn onlangs gehouden afscheidscollege nog eens accentueerde — in het geheel der geesteswetenschappen sterk domineren⁵⁰.

En wat de andere reserve betreft, zouden wij er o.a. op willen attenderen dat Jaspers in „Vom Ursprung und Ziel der Geschichte”

(46) Ter oriëntering zie men o.a. Win. Roukens: *Volkskunde, korte schets van groei en aard der wetenschap* in: Bijdragen en mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkskunde enz. 19e Jrg. n° 4 v.v.; dez.: *Nederlandsche volkskundestudie beschouwd in internationaal verband* (Openbare les bij de aanvaarding van het ambt van privaatsdocent a.d. universiteit van Nijmegen 11 nov. 1938; Nijm. 1938); dez.: *Hogeschool, volk en volkskunde* (Openbare les bij de aanvaarding v.h. ambt van docent aan de Landbouwhogeschool te Wageningen; Nijmegen, 1947); dezelfde: *Regionalisme en volkskultuur* (Rede uitgesproken bij de aanvaarding v.h. ambt van lector a.d. universiteit van Nijmegen; Nijmegen 1951).

(47) Een overzicht ter zake geeft W. Roukens: *Volkskunde als sociale geschiedeniswetenschap* (samenvatting in: Tijdschrift voor geschiedenis 1953). In uitgebreider vorm hopen wij deze lezing, gehouden op het Achtste congres van Nederlandse historici, dit jaar te publiceren. Zie ook H. Freudenthal: *Historismus und Präsentismus in der Volkskunde* in: Beiträge zur deutschen Volks- und Altertumskunde, Jrg. 1954, blz. 9 v.v.

(48) Aug. Brunner: *Die Grundfragen der Philosophie*³ (Freiburg 1949, 165 v.v.).

(49) Hoogveld-Sassen: *Inleiding tot de wijsbegeerte* (Nijmegen 1944, 6 en 10-11). Zie ook Bertrand Russell: *Ma conception du monde* (Paris 1962) het hoofdstuk: Qu'est-ce que donc la philosophie? (8-20).

(50) De Gelderlander 26 april 1963.

meent, dat „die moderne Welt”, het aspect van het tastbaar utilitaire weliswaar niet helemaal buiten beschouwing latend „überall Wissenschaft entstehen lassen will”, zodat in onze tijd „Jeder Gegenstand ergriffen wird” voor wetenschappelijke behandeling en dat „keine Wissensweise ausgeschlossen werden soll” om in scientiis mede te werken in de ware wetenschappelijke geest, met de ware wetenschappelijke doelstelling n.l. de waarheid te zoeken en de mens te dienen ⁵¹.

Maar dan zou U toch nog kunnen vragen of dat wat men wel eens Sammelsurium of samenraapsel noemde — een hier nu niet bepaald begrijpelijk exclusief epitheton, wanneer wij b.v. denken aan haar zuster, de ethnologie (c.q. anthropologie) die dan immers óók een Sammelsurium zou zijn, — tot meer dan een „Buchbindersynthese” zonder innerlijke, de onderdelen doordringende en bindende samenhang kan komen, wij bedoelen tot een eenheid die men „eigenständige Wissenschaft” pleegt te noemen ⁵².

Een indirect antwoord zouden wij kunnen geven door te verwijzen naar filosofie, psychologie en sociologie, welke eveneens een aantal stofgebieden, waarop bovendien anderen reeds werken, moeten bestrijken om tot haar synthetische visies, haar wettencomplex te komen. Meer direct zou het antwoord al zijn bij vergelijking met haar zojuist genoemde „zusterwetenschap”, welke ondanks het feit dat elke vakman zijn aandacht en werkkraft speciaal concentreert op een of meer van de talrijke onderdelen, toch als een universitaire eenheid wordt aanvaard, wat o.a. daardoor wordt gemanifesteerd dat de schrijvers van ethnologische handboeken b.v. Mischa Titiev ⁵³, Jacobs en Stern ⁵⁴ en Keesing ⁵⁵ aan alle onderdelen aandacht schenken, zij het ook, zeer begrijpelijk, niet steeds even veel.

Verder zouden wij dan willen opmerken dat men wetenschappelijk gezien niet van Sammelsurium spreken mag, wanneer wij, zoals bij volkskunde het geval is, te doen hebben met stoffen van verschillende cultuursectoren welke de officiële wetenschap tot de 18e eeuw praktisch verwaarloosde, stoffen die juist dààrdoor een eenheid vormen, dat ze gedragen worden door de geest ván en door wetten die leven in cultuur en wezen der Unterschicht of Grundschicht. Door wetten die leven en vormgeving van bedoelde stof-

(51) Karl Jaspers : *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte* ³ (Frankfurt-Hamburg 1957, 81 v.v.

(52) Walter Wiora loc. cit., 15-16.

(53) Mischa Titiev : *Introduction to cultural anthropology* (New York 1959).

(54) Melleville Jacobs and Bernh. J. Stern : *General anthropology* ³ (New York 1958).

(55) Felix M. Keesing : *Cultural anthropology, the science of custom* (New York 1958).

fen — gekenmerkt door de correlatieve beïnvloeding van groeps-basiscultuur en individuele topcultuur — beheersen en die met de stoffen waaruit ze werden afgeleid mentaliteit en karakter van het „basic people” in regionaal, nationaal en internationaal verband bepalen en zodoende het karakter van een volk als regionale, nationale of genetisch-organische supranationale eenheid in meer of minder belangrijke mate mede weerspiegelen.

En dat alles spreekt sterker vóór „Eigenständigkeit” dan dat het feit dat ze haar methodiek en benaderingswijzen met die van andere wetenschappen, b.v. van dialectologie, ethnologie, geschiedenis, sociologie en psychologie, meer of minder deelt en dat ze de verworvenheden van deze als hulpwetenschappen gebruikt er tégen spreekt. En wanneer de Franse historicus Jean Hours zegt dat in de tijd der romantiek „l'histoire s'enrichissait du folklore”⁵⁶, dan geldt dat incidenteel fragmentarisch en meer of minder systeemloos gebruik maken van volkskundig materiaal óók voor taal- en letterkunde, voor mythologie, kerkgeschiedenis, kunsthistorie, godsdienstgeschiedenis, archeologie, rechtswetenschap, ethnologie en later voor sociologie en psychologie. In dit verband zouden wij met Schier kunnen zeggen dat „Eigenständigkeit” niet betekent isolering of scherpe afbakening, maar dat deze mede daarin bestaat „dass sie andere Zweige in eben dem Masse fördert als sie selbst von jenen gefördert wird”⁵⁷. Afgezien daarvan zou men, zoals wij in de aanhef al aanduiden en nog vaker zullen zien, zich de vraag kunnen voorleggen of men in de huidige tijd van „l'unité des sciences humaines” nog wel van „Eigenständigkeit” kan spreken, een vraag waartoe ook tal van dissertaties — en dan nog wel vaak met een promotor uit een hulpwetenschappelijk vak — en meer beperkte studies van de laatste tijd aanleiding geven⁵⁸.

En al hebben de geschiedenis der volkskunde evenals de veelal daarmee samenhangende persoonlijke vorming en belangstelling van de volkskundige ook vaak tot gevolg meer of minder eenzijdigheid in benaderingswijze — wij denken aan meer of minder exclusieve toepassing der literairhistorische, culturologische, sociologisch-psychologische, panethnologische en geografische methode — alsmede tot eenzijdigheid of althans beperktheid in stofafbakening of stofbewerking — wij denken o.a. aan de gelijkstelling van folklore met degenerated religion (G. Kweath), met legends (K. Luomala) met popular literature (vooral in Amerika, Skandinavië, Oost-Europa) dan belet de concentratie der doelstelling toch te spre-

(56) *Valeur de l'histoire* (Paris 1954), 38-39.

(57) Bruno Schier: *Zur Stellung der Volkskunde im Wissenschaftsgefüge unserer Zeit* in: *Zeitschrift für Volkskunde* Jrg. 1959, 7-8.

(58) Zie hierachter voetnoot 71.

ken van een „Buchbindersynthese” en wel wegens het niet parallelopend maar convergerend karakter der tot synthese samen te voegen onderdelen als volkslied, volkstoneel, volksverhaal, volkstaal, volkskunst, volksgebruik⁵⁹.

Daarom is niet nodig, evenmin als bij de ethnologie, een opgaan van de stofsectoren der volkskunde in die van haar grensgebieden, te weten in andere, deels oudere takken van wetenschap, takken welke, wij herhalen het, de volkskundestof tot nog toe vrijwel verwaarloosden en die, als ze dat in de toekomst al niet meer zouden doen, ons toch niet zouden kunnen brengen tot een wezenlijke eigen synthetische kijk op de volkskundige bouwstoffen en wel in het totaalbeeld der cultuur. En dat is toch het kerndoel der volkskundewetenschap. In dit verband lijkt ons niet misplaatst een bezinning op Wiora's mening dat „Wissenschaftstheorie und Universität gut daran tun würden die Eigenart der übergreifenden Forschungszweige zu erkennen”⁶⁰ en dat de „Eigenart” der volkskunde als synthetische wetenschap misschien meer dan vele andere takken van wetenschap, roept om de in het huidige tijdsgewricht zo nodige samen-werking.

En nu de vraag : verdient volkskunde de toegangsstempel tot de universiteit en zo ja, waar is dan haar plaats in de corona der universitaire wetenschappen?

Eerst enkele lichtflitsen op karakter en taak der Alma Mater, welke beide nu meer dan voorheen in de belangstelling staan.

Voor John Henry Newman, een groot voorvechter en inrichter van het Ierse hoger onderwijs in de tweede helft der 19e eeuw, die zich in tal van nog actuele, telkens weer geciteerde lezingen in de problematiek van inrichting, taak en doel der universiteit verdiepte, is deze als „universitas magistrorum et studentium” in de eerste plaats een vormingsinstituut voor jonge mensen met als doel het opvoeren van de „intellectual culture”. Zij is een centrum van wetenschap en van onderwijs, waar wetenschap als beroepskennis niet het eerste doel is, reden waarom hij er de beroepsvorming ook gegeven wil zien tegen een zo breed mogelijke wetenschappelijke achtergrond. Het mededelen en verspreiden van wetenschap is volgens Newman meer haar doel dan het bevorderen van de vooruitgang ervan door wetenschappelijk onderzoek. Als een gevaar voor

(59) Zie voor deze problemen Hultkrantz loc. cit. bij de geciteerde etyma ; verder Dr. J. Dias : *The quintessence of the problem : nomenclature and subject matter of folklore* in : *Actes du congrès d'ethnologie régionale* (Arnhem 1955, 1 v.v.) ; Mathilde Hain loc. cit. ; het artikel : *Folklore studies in England* van R.M. Dorson in : *Folklore research around the world* 16-26 ; de appendice 2a in Raff. Corso's *Folklore : Pel coordinamento dei differenti punti di vista* etc. 203-212.

(60) Kongressbericht Jugenheim, 12.

de „universitas scientiarum” ziet hij wetenschapsbeoefening buiten het raam van „het geheel” en hij waarschuwt voor overspecialisatie met als gevolg vaak beroepsblindheid. Wanneer hij meent dat de wetenschappen elkaars grenzen hebben te eerbiedigen, dan klinkt ons dat, zoals wij nog zullen zien, althans in deze rigoureuze vorm, nogal verouderd in de oren. Met de Fransman Gerdil, die zegt dat „les académies se proposent des nouvelles recherches... et celles-ci ont donné aux universités des professeurs” wil hij speciale instellingen als „societies, associations, academies” als wetenschappelijke onderzoekingscentra ⁶¹.

In het kader onze beschouwingen is het van belang nog te memoreren dat Newman geen „vak”, welk dan ook, van de universiteit wil uitsluiten, mits het, zoals o.i. voor de volkskunde is gebleken, past in het kader der wetenschap qua talis.

Volgens Karl Jaspers zijn „die Universitäten die Praxis allumfassenden wissenschaftlichen Betriebes”. En wanneer hij de mening uitspreekt : „Die Idee des Zusammengehörens aller Wissenschaften läßt ein Ungenügen an jedem vereinzelt Erkennen”, dan wordt door deze constatering, bedoeld als bijzondere eis van onze tijd, een oudere visie van Newman slechts bekrachtigd en levert hij een pleidooi voor de introductie der volkskunde juist als synthetische wetenschap ⁶².

Ortega y Gasset eist, gedeeltelijk afwijkend van Newman's zienswijze, voor de huidige universiteit met nadruk op wetenschappelijk research en vorming van nieuwe wetenschapsmensen en wel naast overdracht van cultuur en opleiding voor beroepen. Maar bij deze vierledige taak ziet hij, relatief met Newman, het onderwijs in de culturele wetenschappen als de primaire en centrale functie der universiteit en niet het wetenschappelijk onderzoek. En in het kader

(61) *Het begrip universiteit* door John Henry Newman vertaald door A. Pompen (Bussum 1946, passim); F.J.C.J. Nuyens: *Het wezenlijke van de universitaire vorming* in: Lustrumviering van de Stichting Studiefonds Limburg (Maastricht 1962). In aansluiting daarbij: Dr. A. Kriekemans: *Wezen en zending van de katholieke universiteit ook in onze tijd* in: *Kultuurleven* (nov.-dec. 1949, 263-277); dr. G. De Broeck: *De Leuvense universiteit in de actualiteit* in: *Adelbert* (febr. 1963, 18); verder Prof. Ir. R. van Cauteren: *Stand en verwachtingen op het gebied van de toegepaste wetenschappen* in: *Onze Alma Mater*, driemaand. tijdschr. van Vlaamse leergangen te Leuven (1963 afl. 2, 14). Romantisch en irreëel vindt deze als doel der universiteit het M.E.-se ideaal: het verstrekken van een allesomvattende universele kennis en vorming, immers „thans is het haar eerste taak te zorgen voor de opleiding tot hogere beroepen”. Zie ook Dr. Fred. L. Polak: *Het hoger onderwijs op de helling of op een hellend vlak?* (Leiden 1961) en verder nog de zeer recente verhelderende artikelen van Raymond Aron in *Le Figaro*: „*A propos des réformes de l'enseignement supérieur*” nl. *La triple mission de l'université* (16-7-'63): *La distinction des trois cycles* (17-7-'63) en: *Gigantisme Parisien et uniformité nationale* (19-7-'63).

(62) loc. cit., 86 en 85.

dezer primaire functie constateert hij met Jaspers dat alles ons thans drijft naar een nieuwe integratie van het weten, hetwelk op het ogenblik aan brokstukken ligt en meent hij, ook weer in de geest van Newman, dat de man van wetenschap moet ophouden te zijn: „een barbaar die veel weet van één ding” en zou hij door en voor de universiteit graag gekweekt zien een soort wetenschappelijke talenten die specifiek samenvattend begaafd zijn⁶³. In dezelfde richting dacht Dawson, toen hij pleitte voor een leerstoel in gemeenschappelijke westerse traditie, welke hij, evenals T.S. Eliot, vooral in de christelijke cultuur meent te moeten zien⁶⁴.

En speciaal in deze geest nu zou de volkskunde, die Walter Wiora „Grundvolkskunde” noemt welke aan „kulturelle Grundlagenforschung” doet, in het universitaire kader passen en wel tussen de afdelingen der literaire faculteiten plus sociologie en psychologie nauw verbonden met de anthropologie, wil U, met de „sciences de l’homme”. Volgens Lévi-Strauss toch zien wij de culturele anthropologie — gewoonlijk beschouwd als zich bezig houdend met de primitieve mens der zgn. onderontwikkelde gebieden — juist in de laatste tijd „se tourner vers l’étude des sociétés dites civilisées”. En bovendien is het, zoals wij zagen, zó dat de volkskundigen „font appel à des méthodes d’enquêtes et des techniques d’observation du même type auxquelles on a recours pour des sociétés très éloignées” en dat de volkskunde bij de benadering van haar object, dat vooral door het onbewuste en collectieve gekenmerkt wordt, met betrekking tot het sociale en mentale activiteiten ontwikkelt, welke conform zijn aan die der anthropologie⁶⁵.

(63) José Ortega y Gasset: *La misión de la universidad* 1959. Zie de Nederl. vertaling: De taak der universiteit (den Haag z.j., 25-32-34-49; 50-53; 64 en 68).

(64) Christopher Dawson: *De christelijke cultuur als historische werkelijkheid* (Utrecht-Antwerpen 1962, 93-107). Zie ook Jost Vogt: *Wege zum historischen Universum* (Stuttgart 1961) passim; A. von Brandt: *Werkzeug des Historikers*² (Stuttgart 1960) vooral blz. 66-75.

(65) Claude Lévi-Strauss: *Anthropologie structurale* 378 en 393. Zie ook het artikel van Åke Hultkrantz: *American 'Anthropology' and European 'Ethnology'* in „Laos” (1952, tome II, 99 v.v.); Sig. Erixon: *Regional ethnology or folklore?* in: Papers of the International Congress of European and western Ethnology (Stockholm 1951, 41 v.v.); Wolfgang Steinitz: *Die volkskundliche Arbeit in der Deutschen Demokratischen Republik*, Heft 1 van *Studienmaterial f. die Bildungs- und Erziehungsarbeit der Volkskunstgruppen* (Berlin 1953, 23 v.v.) en dez. *Zur Diskussion: Volkskunde und Völkerkunde* in: *Forschungen und Fortschritte* Bd. 27, He. 5, 1953, 142-145. En vooral Jorge Dias: *Volkskunde und Völkerkunde* in: *Actes du IV Congrès international des sciences anthropologiques et ethnologiques* Tome II: *Ethnologica*, première partie 14-20, en het in 6a geciteerde artikel van Höfler. Zie verder nog Rushton Coulborn: *Der Ursprung der Hochkulturen* (Stuttgart 1962) vooral het eerste hfdst. en de „Schluss”; Paul Radin: *Le monde de l’homme primitif* (Paris 1962) passim; M.J. Herskovits: *Les bases de l’anthropologie culturelle* (Paris 1952) passim.

*Samenvattende retrospectie : van wezen, doel en taak der volkskunde
destudie in het kader der geesteswetenschappen*

Komen wij na de voorafgaande terreinverkenningen, in het internationale vlak, voor de wezenlijke aspecten der volkskundeproblematiek nu tot een zeer korte samenvattende eindvisie, alvorens de geografische ruimte voor ons werk in de toekomst te bepalen en daarna te trachten de „verzorging” der volkskunde in het huidig tijdsgewricht plaats en vorm te geven in het raam van de activiteiten onzer universiteit.

Wij zagen dat warnetten van nomenclatuur en begripsomschrijving een, in se niet abnormaal, geboorte- en groeiverschijnsel onzer wetenschap zijn, waarmee wij, relatief, bij alle wetenschappen worden geconfronteerd : zelfs „wetenschap is een woord met verschillende betekenissen”, zegt Hoogveld. Door een regressieve comparatistische beschouwing, in internationaal verband van de zijde der docenten in de volkskunde — indien nodig mét collegae in de grensgebieden — van ontstaan en groei van namen en begrippen kan het, zonder twijfel nog steeds bestaande, ongezonde in deze problematiek worden weggewerkt. Nadrukkelijk zouden wij willen stellen dat wij ons, samenwerkend met verstandige, werkende „liefhebbers”, mét Schrijnen los dienen te maken van het folklore „plegende”, folklore makende⁶⁶ en in het kader van het toerisme folklore-shows gevende en over folklore schrijvend profanum vulgus — in de ruimste zin van het woord — op hetwelk wij met Horatius, zonder het „odi”, het „arceo”, en wel uit de tempel der volkskunde-wetenschap zouden willen toepassen : ook de „meer ontwikkelde” die zonder redelijke studie van of althans belangstelling vóór volkskundige problematiek meent te kunnen en te moeten meepraten, heeft hier geen recht van spreken^{66a}.

De afbakening van de te behandelen stof kan alléén dan op gezonde wijze, zonder overmoed en zonder scrupules, geschieden, als wij ons bezinnen op het uitgangspunt van de groei der belangstelling vóór en vooral van de groei der wetenschap van de volkskunde. Dat uitgangspunt was onze autochthone gemeenschapscultuur, welke weliswaar, zij het ook slechts partiëel en incidenteel, reeds vroeg de belangstelling van vreemden, maar slechts heel ge-

(66) De Amerikaan R.M. Dorson hekelt dat 'gedoe' door er de naam 'fakelore' aan te geven (American Folklore, Chicago 1959, 4).

(66 a) Wie verantwoord wil meepraten, moet ook bij de volkskunde voldoen aan de eis die Georges Bénézé stelt in *La méthode expérimentale* (Paris 1960, Introduction) ; hij dient te beschikken over een „pratique préalable, au moins élémentaire, de quelque science expérimentale” d.i. over volkskundig inzicht door experimenteel wetenschappelijke benadering.

leidelijk aan en met telkens variërende motivering de bijzondere aandacht van het eigen volk verwierf en pas héél laat die der wetenschap; dat uitgangspunt vormden de, wetenschappelijk zo goed als braak gelegen hebbende, laagvlakten der cultuur⁶⁷, zoals Bouman zegt, de culturele groepsverschijnselen niet bij de dragers der topcultuur maar in de „couche à la base du peuple”, in het „Grundschichtvolk”, wil u — maar mits u dan vulgus en Unterschicht historisch sociologisch juist interpreteert — in het „vulgus in populo”, in het „Unterschichtsvolk”⁶⁸. Deze laag toch wilde men, bij de studie der cultuur als geheel, als kern, in de, al dan niet utilitaire, belangstelling en waardering van culturele leiders, van wetenschapsbeoefenaren én van het volk als geheel, van het populus brengen en wel zonder de latere nationalistische politieke bijgedachte (of moeten wij zeggen: grondgedachte?) met de uit deze voortvloeiende onverantwoorde stofannexaties, benaderings- en waarderingstendenzen⁶⁹.

Bij de wetenschappelijke uitdieping van het in aanmerking komend materiaal zal men zich, zoals in elke wetenschap, dienen te beperken, doch niet zonder vergelijkend kennis te nemen van de resultaten in alle volkskundige sectoren, teneinde te beschikken over een zo breed mogelijke basis, over een zo ruim mogelijk raam voor het opbouwen en inbouwen.

De van cultuurhistorische aard gebleken volkskundestoffen dienen wij eerst synchronisch en dan diachronisch in een bepaald geografisch kader — waarover straks — te benaderen. Het is vanzelfsprekend dat daarbij geen van de geleidelijk opgekomen onderzoekingsmethoden uit het oog mag worden verloren. En wij zijn ons ervan bewust dat dit laatste aan de wetenschappelijke volkskundige, speciaal aan de docent, geen geringe eisen stelt.

Na een opleiding op een zo breed mogelijke basis toch in de faculteit der letteren en wijsbegeerte, liefst met filologie als kern-

(67) Zie Dr. P.J. Bouman: *In de laagvlakten der cultuur* (Groningen 1960). Hij spreekt op blz. 12, iets modern en voor het heden, van „de laagvlakten der cultuur, de alledaagse activiteit van de grote massa”. Voor het verleden, voor het begin der wetenschappelijke occupatie met volkskunde spreekt W.J. Thoms — in de periodiek Atheneum van 1846 — van „manners, customs, observances, superstitions, ballads, proverbs etc. of the older time” (by Corso loc. cit., 201).

(68) Zie hiervoor de artikelen van E. Hoffmann-Krayer en Viktor von Geramb in Gerh. Lutz: *Volkskunde*, resp. 67 v.v. en 108 v.v.

(69) Een goede illustratie hiervan geeft Elisé Legros in: *Sur les noms et les tendances du folklore* (Liège 1962). Deze studie zou o.i. aangevuld kunnen worden met gegevens uit de 'oostelijke' gebieden. Een „innocent nationalistic satisfaction” vinden wij, zoals Dorson zegt (Folkl. research around the world a.s.o. 20) bij de volkskundige studie in alle landen. Met betrekking tot Frankrijk lezen wij te dezer zake belangrijke dingen (J. Michelet: *Le peuple*, Lausanne 1945, passim) die ons nu nog te denken geven. Zie ook A. Schweitzer: *Kultur u. Ethik* (München 1960) 34 v.v. en René Laurat: *Notre voisin allemand* (Paris 1960) 140 v.v.

stuk, moet de volkskundige minstens de beginselen en de verworvenheden der sociologie en der groepspsychologie bij en na het verzamelen in de orale en manuele sector der volkscultuur — hetwelk, speciaal bij de realia, in se niet meer dan vóórwetenschappelijke activiteit is — kunnen toepassen. Voor de taalkunde hebben geleerden als Meillet, van Ginneken, Sommerfelt, Marcel Cohen en Wilh. Wundt⁷⁰, om ons tot deze te beperken, de noodzakelijkheid van een sociologische en psychologische basis meer dan duidelijk aangetoond. Uit een en ander vloeit voort dat samenwerking van de volkskundige met specialistische werkers in de grensgebieden der volkskunde en met die der basiswetenschappen voor de studie van de mens vanzelfsprekend is. Ook hiervoor zouden tal van bewijzen in de vorm van dissertaties en werkstukken aan te voeren zijn. U sta ons toe dat wij ons beperken tot drie Nijmeegse proefschriften — resp. over tweetaligheid, het tragische bij Aristoteles en taal als symbool — en een doctorale scriptie over carnaval⁷¹. Bij de eerste van deze had een hoogleraar in de taalkunde, bij tweede en derde een psycholoog en bij de vierde een socioloog de leiding. Wil u, om de schijn van eenzijdige oriëntering te vermijden, nog enkele andere voorbeelden, dan zouden wij de — voor de studie van taal en letteren van het heden en van het verre verleden belangrijke — uitstekende volkskundige pionierswerken van Martha Bringemeier over het volkslied⁷², van Mathilde Hain⁷³ en Archer Taylor⁷⁴ over het spreekwoord, van Max Lüthi⁷⁵ over het volksverhaal en van B. Hunningher⁷⁶ over de oorsprong van het drama

(70) Jac. van Ginneken: *Principes de linguistique psychologique* (Paris-Leipzig-Amsterdam 1907); Wilh. Wundt: *Völkerpsychologie*, Bd. 2: Die Sprache⁴ (Leipzig 1922); A. Meillet: *Linguistique historique et linguistique générale*² (Paris 1926, passim); Marcel Cohen: *Pour une sociologie du langage* (Paris 1956); Alf. Sommervelt: *La linguistique une science sociologique* (inaugurale rede gehouden aan de universiteit van Oslo, dec. 1931). Zie ook W. v. Wartburg: *Problèmes et méthodes de linguistique*² (Paris 1963) chap. VI: Langage et peuple.

(71) E.Th.G. Nuytens: *De tweetalige mens, een taalsociologisch onderzoek enz.* (Assen 1962); G.A. de Wit: *A psychological study of symbolism in word associations and symbolic meanings of words* (Eindhoven 1962); C.W. van Boekel: *Een filologische reconstructie van de psychologie van Aristoteles omtrent het gevoelsleven* (Utrecht 1957).

(72) Martha Bringemeier: *Gemeinschaft und Volkslied* (Münster i.W. 1931). Zie in dit verband ook het zeer verdienstelijke maar te weinig bekende werk van Patrice Corrault: *Formation de nos chansons folkloriques* (Paris 1953), het art. van Win. Roukens (voetnoot 76) en het recente boek van Alex Sydow: *Das Lied, Ursprung, Wesen und Wandel* (Göttingen 1962).

(73) *Sprichwort und Volkssprache usw.* (Giessen 1951).

(74) *The proverb* (Cambridge-Massachusetts 1931).

(75) *Das europäische Volksmärchen* (Bern 1947) en dezelfde: *Volksmärchen und Volkssage* (Bern-München 1961).

(76) *The origin of the drama* (Amsterdam 1955). Zie over geheel het filologisch complex, gecompriemd: Win. Roukens: *Filologie en Volkskunde* in: Album Blancquaert (Tongeren 1958).

willen noemen. Uit een en ander werd ons duidelijk dat wij de toepassing der literairhistorische, culturologische, sociaalpsychologische, cultureel-anthropologische en ethnologische benaderingswijzen dienen te beheersen en wel zonder de daarbij mogelijk voorkomende aspecten, zoals b.v. het geografische, functionele en structurele, uit het oog te verliezen. Het valt niet te ontkennen dat de noodzaak van een dergelijke complexe benaderingswijze gevaren in zich bergt, wanneer aan de volkskundige wetenschapsman, zoals wij zeiden, geen zeer hoge eisen worden gesteld en wanneer deze niet de nodige bescheidenheid kent, niet weet wát en wààr hij hulp vragen moet. Dat psycholoog en socioloog bij een eventuele benadering van volkskundig materiaal hunnerzijds, voldoende kennis van het stofgebied en inzicht in de problematiek als volkskundig wetenschappelijk object moet hebben, is duidelijk gebleken bij de uit literair- en cultuurhistorische overwegingen nogal aanvechtbare verklaring volgens de Freudiaanse onderzoekingsmethoden van b.v. het sprookje en van de St.-Nicolaasgebruiken⁷⁷.

Het komt ons gewenst voor hier nog even vast te leggen dat wij onder volkskunde niet verstaan, zoals Waehler dat wil: „Volkskulturkunde” plus „soziale Volkskunde” — waardoor hij volkskunde op één lijn plaatst met de veel ruimere Volkstumskunde⁷⁸ of de zgn. ethnografie van b.v. het Franse of Duitse volk — en dat het evenmin juist is met Wiora te spreken van „Grundvolkskunde” en daarnaast van „Volkskunde” tout court. Immers, de „Volkskunde” is door haar oorsprong en functie in het kader der cultuurwetenschappen juist „Grundvolkskunde” of „Volkskulturkunde” (d.i., het zij met nadruk herhaald, de kennis der cultuur van het „common people”, van de „couche à la base d'un peuple”, de „Grund- of Unterschicht) der zgn. historische cultuurvolken en wel regionaal, interregionaal, nationaal en internationaal beschouwd. Zulks wel te verstaan zodanig dat wij het bedoelde cultuurmateriaal, zoals Ranke met nadruk eist, benaderen vanuit het „Grundvolk” als kern van ons onderzoek en wel lettend op de creatieve en receptieve recreatieve werking van het basisvolk bij de correlatieve beïnvloeding — van beneden naar boven en van boven naar bene-

(77) Zie hiervoor: Lutz Röhrich: *Neue Wege der Märchenforschung* in: *Das Märchen im Unterricht* (Stuttgart 1956), vooral 109 v.v.: Die Deutung von Volksmärchen; Dr. A.D. de Groot: *Sint Nicolaas patroon der liefde* (Amsterdam 1949) speciaal het hoofdstuk: Dieptepsychologische interpretatie; Jan de Vries: *Betrachtungen zum Märchen* (Helsinki 1954) vooral: Psychologische Erklärungsversuche.

(78) Zie Wiora loc. cit.; Mart. Waehler: *Volkskunde als Grundwissenschaft* in: *Niederdeutsches Jahrbuch f. Volkskunde* loc. cit., 111-145 en Hultkrantz: *Gen. ethnol. concepts* loc. cit.

den — van het materiaal van het volk en van de individuele topcultuurdragers^{78a}.

Alleen in deze geest en met de daaruit sprekende restrictie kan er sprake zijn van een bestudering van „den gesamten kulturellen Gemeinschaftsbesitz”, een eis welke Waehler — die o.i. te sterk en te eenzijdig onder invloed staat van de jonge Herder en van de als vader der Duitse volkskundewetenschap beschouwde W.H. Riehl, met het gevolg dat hij vaak te eenzijdig nationaal, ja soms nationalistisch gericht is — zonder enige restrictie stelt. Uit deze instelling is het o.i. te verklaren dat hij verkeerdelijk als doel der „eigentliche Volkskunde” ziet „die Kunde vom geistig-seelischen Leben des Volkes in allen seinen Gliedern, in allen Aeusserungen des Volkes, von seinen Einstellungen und Verhältnissen, von seinem Wesen” en, eveneens verkeerdelijk, van mening is dat de ontdekking „einer leitenden Idee, eines tonangebenden Grundzuges im Volkscharakter wichtiger (ist) als die seltsamste Variante zu einem Volkslied, einer Sitte, einer Dialektform” m.a.w. als hij als kerndoel der volkskundestudie beschouwt „das Wesen, die wirkliche Eigenart des Volkes (der Nation) zu ergründen”. Wanneer Waehler, zoals hij zegt, in zijn colleges over de problematiek der Duitse industriearbeiders kwesties met betrekking tot „Arbeitszeit, Lohn en Arbeitsplatz” behandelt, begeeft hij zich op terrein der „sociologie pure” dat qua talis buiten de volkskunde ligt⁷⁹.

Natuurlijk behoeven wij, met Schier, er geen bezwaar tegen te hebben dat nadruk gelegd wordt op „entscheidende Wesensmerkmale unseres volkstümlichen Lebens” voor zover het althans, zoals de Oostenrijkers Leopold Schmidt en Hans Koren⁸⁰ zeggen „ein Leben in Traditionen und überlieferten Ordnungen ist”. Maar, wij mogen dat „volkstümliche Leben” ook weer in geen geval, zoals b.v. Julius Schwietering zou willen, beperken tot de boerenstand, waardoor volkskunde gelijk zou worden gesteld met boerenkunde⁸¹.

Even verkeerd als de eis van Waehler en sommige anderen met betrekking tot de onverantwoord omvangrijke stof (en het onverantwoord beperkt gestelde doel) is de wetenschappelijk en vakhis-

(78 a) Voor Ranke zie voetnoot 41 en verder o.a. de ideeën van Hans Naumann en van John Meier ter zake bij A. Bach: *Deutsche Volkskunde*¹ (Leipzig 1931).

(79) Indien niet anders aangegeven, verwijst de naam Waehler naar het opstel genoemd in voetnoot 78 en Wiora naar de vaker geciteerde lezing in Jugenheim. Hoe vruchtbaar de problematiek van het nationale en regionale karakter op zichzelf kan zijn, mits ze geplaatst wordt tegen de achtergrond van het algemeen menselijke, blijkt uit werken als A. Siegfried: *L'Âme des peuples* (Paris 1950), A.E. Brinckmann: *Geist der Nationen* (Hamburg 1938) en, niet 't minst, uit Willy Hellpach: *Der deutsche Charakter* (Bonn 1954).

(80) Hans Koren: *Volkskunde in der Gegenwart* (Graz-Wien-Altötting 1952, 12).

(81) Wesen und Aufgaben der deutschen Volkskunde in Gerh. Lutz: *Volkskunde*, loc. cit. 143 v.v.

torisch niet acceptabele mening van iemand als Heinz Maus, die verklaart dat het doel der volkskunde alleen maar zou kunnen zijn het... bewaren van museumobjecten⁸², wat wij, zelfs als hiermede ook aan geschreven documenten wordt gedacht, met Prof. Mathilde Hain — op grond van haar verklaring in een conferentie van hoogleraren in de volkskundewetenschappen⁸³ — qua talis nog niet altijd als een begin van wetenschapsbeoefening kunnen beschouwen.

Juister zien wij het doel der volkskunde als wetenschap met de Engelsen, als die van mening zijn dat het vooral gaat om inhoud en geschiedenis der volkscultuurgoederen en wel als functionele objecten van het „common people” in de sociale en culturele gemeenschap, waarbij het woord natie nauwelijks aan de orde komt. En deze zienswijze heeft zich — evenals, mutatis mutandis, ook bij Herder — bij Waehler met zijn tweeslachtige en soms verwarde instelling toch ook weer doen gelden, wanneer hij zegt, dat de volkskunde vergelijkend te werk moet gaan en wel „über die Grenzen von Zeit (het heden R.) und Raum hinaus”. En daarmee sluit hij, zonder het zich te realiseren, aan bij de door de Franse jurist-volkskundige Maunier reeds eerder uitgesproken mening dat de volkskunde „est plutôt régional (interrégional R.) et international que national”⁸⁴ d.w.z. dat wij van de volkscultuur van de streekmens, c.q. via die van de vaderlandmens, moeten komen tot die van de nabuurland- en Europamens en zo mogelijk van die van de mens tout court.

Kortom, het meer of minder ruim bindende moet, en wel uit hoofde van de geaardheid van de volksculturele stof, méér het doel onzer wetenschap zijn dan het regionaal en nationaal scheidende, al was, nog eens, de in het verleden op dit laatste gelegde nadruk historisch en staatkundig dan ook verklaarbaar en zelfs verdedigbaar⁸⁵.

(82) H. Maus : *Zur Situation der deutschen Volkskunde* in : Die Umschau, Internationale Revue I (Mainz 1946 passim).

(83) *Bericht über die Arbeitstagung „Probleme und Methoden der heutigen Volkskundewissenschaft”* (Frankfurt 14-16 okt. 1953, manuscript).

(84) René Maunier : *Introduction au folklore juridique* (Paris 1938, 14-15). Zie ook voetnoot 69.

(85) Zowel in de geografie en archeologie als, vooral, in de dialectologie, naamkunde en volkskunde is de groei van de geografische benaderingswijze wel heel duidelijk de weg gegaan van geboorte- of woonplaats naar regio en van deze over de territoriale grenzen heen naar het interlandelijke en Europese, zoals de groei der dialect- en volkskundekaarten in werk van Wenker, Pessler, Frings, van Ginneken, Schrijnen, Weijnen, Krüger en Roukens speciaal voor Frans- Duits- Belgisch-Nederlandse grensgebieden aantoont. Dialectologie en volkskunde hebben zeer veel bijgedragen tot de tastbaarheid der Europese eenheid en wel niet slechts als cultureel studieobject.

Het beste heeft o.i. taak en doel der volkskundewetenschap aan de universiteit belicht Walter Wiora — bij wie wij hier graag aansluiten — en wel in een voordracht gehouden op de eerste internationale bijeenkomst van volkskundigen in Duitsland na de laatste wereldoorlog, onder invloed van de weeën en naweeën daarvan⁸⁶.

Haar taak is, en wij wezen daar reeds op, de bestudering van de cultuurscheppende en herscheppende volksmens in het totaalbeeld der cultuur in het heden zowel als in het verleden, terwijl het oog gericht blijft op de culturele vorming van de mens in de toekomst. Wiora zegt: „Sie (die Volkskunde R.) hat die geistig-seelische Wandlung vom alten Volk zu den heutigen Massen zu untersuchen; den Niedergang der eigenständigen Volkskultur in Brauch, Sage, Lied (u.s.w.) und das was an ihre Stellen tritt (en vooral de manier waarop dat geschiedt R.) an Schulung, Popularisierung von Bildungsgut, Ismen, industriellen Massenwaren, Zivilisation, Vergnügungsbetrieb u.s.w.". Zij moet duidelijk maken het aandeel der menselijke basislagen aan de cultuurschepping, aan de culturele habitus van een volk, wil u: van een natie. De volkskundewetenschap dient inzicht te verschaffen in ontwikkeling en c.q. verdwijnen van tradities, in de innerlijke structuurverandering van leven en geest van de „volksmens". Wat een recent Amerikaans werk iets ruimer en meer literair zegt met de woorden: „The ultimate purpose of a student of folklore should be an understanding of the tragicomic heart of humanity"⁸⁷. Zij dient er licht op te laten vallen hoe en waarom het „museale" der cultuur — zowel in de orale als in de manuele sector — groeit; m.a.w. hoe het door het volk in en vanuit zijn gemeenschap in eigen stijlvormen gereproduceerde en beleefde zich wijzigt, afbrokkelt en c.q. verdwijnt. Zij moet trachten, op huidig wetenschappelijk niveau, diagnosen van het volksleven te stellen en, zo mogelijk, door deze diagnosen en de gevonden volksculturele wetten een bijdrage te leveren voor de cultuurtherapie „In de schaduw van morgen", m.a.w. voor de basis der volksopvoeding en voor een sociaalhistorisch en sociaalpsychologisch gemotiveerde cultuurpolitiek. Dat daardoor tevens een bijdrage wordt geleverd tot de kennis van regionale en nationale karakters kan slechts als loffelijk worden beschouwd, mits men zulks, nog eens, niet, zoals Waehler bijvoorbeeld, rigoureuus en chauvinistisch als volkskundig alléén zaligmakend einddoel ziet.

En juist in dit verband is het o.i. nodig a) dat wij aandacht schenken aan de functionele en structurele waarde der volkskundige

(86) Loc. cit.

(87) *Fundamentals* loc. cit., 208.

facta in heden en, niet 't minst met het oog op een verenigd Europa, in het verleden en b) dat wij deze facta in cultuurhistorisch verantwoord geograafische samenhang plaatsen.

Wat nu dit laatste betreft, mogen wij in geen geval uit het oog verliezen enerzijds dat „la conscience collective ne peut pas accomplir des actes (dans le présent) sans s'appuyer sur les effets de ses actes passés”⁸⁸ en anderzijds dat wij, volgens Dilthey, „um die Objektivationen der Kulturdinge der Vergangenheit richtig zu verstehen, sie in ihre eigene geistige Welt, in die Zusammenhänge ihres Ursprungs zurückversetzen müssen”, waarbij wij dan weer dienen te bedenken dat wij „selten die Gesamtheit der Objektivationen einer Zeit oder einer Kultur besitzen”⁸⁹. Blijkt hieruit aan de ene kant nog eens de noodzakelijkheid volkskundige facta in historisch-geografisch kader te belichten, aan de andere kant moeten wij constateren dat, wat de „Objektivationen” betreft, de volkskunde, vooral voor het verre en verste verleden, beduidend armer is dan de topculturele geschiedenis en dat mede de, vooral sociaalpsychologische, reconstructie van het volkskundig milieu van het verleden, dat voor ons uitermate belangrijk is, aanmerkelijk moeilijker is dan dat der geschiedenis en der cultuurgeschiedenis in gangbare beperkte zin. De historische sociologie is, dunkt ons, nauwelijks geboren.

In dit licht bezien zou het heus geen onvruchtbaar werk zijn te pogen topculturele studies als die van P.J. Bouman „Van renaissance tot wereldoorlog” (1938), welke kort geleden ook onder de titel „Kultur und Gesellschaft der Neuzeit”⁹⁰ verscheen, vanuit de volkskundese sector of, met de door de schrijver in een latere dies-rede gebezigde woorden „vanuit de laagvlakten der cultuur” aan te vullen.

Geografische gebiedsafbakening en onderwijs

En wanneer wij bij dit alles dan vooral niet vergeten dat, zoals wij reeds opmerkten, de volkskunde een zeer belangrijke taak heeft als hulpwetenschap van tal van vakken welke ons niet alleen vanuit de „Gegenwartsvolkskunde” voeren naar de „antiquités”, van het heden via de M.E. naar de eerste eeuwen der confrontatie van Christendom en heidendom, maar ook ver over alle staats- en territoriale grenzen, die immers nagenoeg nooit tevens cultuurgrenzen zijn geweest, dan begrijpt U dat de geografische afbakening van

(88) Toulement loc. cit., 114. Zie in dit verband o.a. P. Geyl: *Huizinga als aanklager* (Amsterdam 1961) passim en A. Schweitzer, loc. cit.

(89) Brunner, loc. cit., 175.

(90) Olten-Freiburg (Breisgau) 1962. Hetzelfde geldt zonder twijfel voor Werner Keller: *Ost minus West = Null* (München-Zürich 1960).

ons studieterrein, vooral in het huidige tijdsgewricht, om bezinning vraagt⁹¹.

Alvorens evenwel op dit laatste aspect in te gaan, zij het ons — in de geest van Brunner's wens ter zake ener definitie, het wezenlijk purend uit wat wij in het voorafgaande als stofgebieden en doelstellingen der volkskundestudie leerden kennen én Thompson's hierboven geciteerde woorden, naar wij menen in diens eigen geest, verduidelikend en aanvullend — vergund te uwer oriëntering hier nog eens zeer gecompriemd de taak van de volkskundige te omschrijven. Deze is: de synchronische en diachronische bestudering, volgens het complex der geleidelijk gegroeide en algemeen geaccepteerde methoden en benaderingswijzen, van het vooral mondeling en manueel overgeleverde groeps cultuurbezit der plaatselijke en regionale autochthone basislagen van de zgn. historische cultuurvolken — in nationale en vooral in interregionale en internationale samenhang — alsmede van de culturele correlatie tussen deze lagen en de dragers der individuele topcultuur, daarbij, wel te verstaan, de basislagen steeds als uitgangspunt en kern beschouwende en via de ethnologie (culturele anthropologie) zoveel mogelijk rekening houdende met het totaalbeeld der cultuur van de mens.

a) Europese cultuureenheid en Westerse cultuurkring

In het licht van deze, zeker, ook geographisch ruime doelstellingen en taakomschrijving, welke ons voor ogen stonden, toen wij tussen de jaren 1920 en 1937 onze dissertatie over: „Wort- und Sachgeographie in niederländisch Limburg und den umliegenden Gebieten" opbouwden⁹² en toen wij als directeur van het Nederlands Rijksmuseum voor volkskunde, in Nederlandse en Europese geest werkend, het voorstel deden om in Arnhem, in de een of andere vorm, ook een Europees volkskundig museum in te richten en daar tevens op nationaal en internationaal niveau congressen en cursussen te organiseren, klinkt de door Waehler in 1947 uitgesproken mening „jedenfalls ist der heutige Staat die einzige Verkörperung des ganzen Volkes über alle Trennungen hinweg" beslist te eenzijdig staatkundig en nationalistisch én wetenschappelijk te onjuist, om het staatkundig geheel als verantwoorde ideale cultu-

(91) Zie voor deze problematiek o.a. het voortreffelijk pendant-in-Europese-geest van Meisen's: *Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande* de Habilitationschrift van Math. Zender: *Räume und Schichten mittelalterlicher Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde* (Düsseldorf 1959), vooral hoofdstuk IV: Rückschau und Ausblick.

(92) Nijmegen 1937.

rele en speciaal als volksculturele geografische studieeenheid te kunnen beschouwen.

En Waehler's landgenoten Meisen, Schier en Wiora zijn dan ook heus niet de enige Duitsers die zich van deze en andere minder gelukkige eenzijdigheden distancieerden, eenzijdigheden welke de Waalse dialectoloog en volkskundige Legros, op een niet onduidelijke wijze, aan de kaak stelde in de vermelde brochure: „Sur les noms et les tendances du folklore”^{92a}.

Zonder het nationale uit het oog te verliezen wijst Schier⁹³ — wat Herder, vooral in zijn tweede periode, en Mannhardt reeds vóór hem deden — op „die Einbettung (der deutschen Volkskunde R.) in die abendländische Kulturwelt” en drukt hij de mening uit, dat „immer wieder gerade der vergleichende Volkskundeforscher erschüttert und erstaunt (steht) vor den grossen Gemeinsamkeiten des abendländischen Kulturbesitzes” en Wiora, die zich nadrukkelijk uitspreekt tegen de opvatting „Volk in Volkskunde ist Nation” schrijft: „Sucht man über die Heimat hinaus” — en volkskunde is slechts zeer, zéér relatief „Heimat”-kunde — „Eigenart und Herkunft der Volkskunde zu verstehen, so muss man den Rahmen schon weiter spannen, oft über Europa hinaus”⁹⁴. En zo is het verklaarbaar dat Meisen, die in 1931 zijn Habilitationsschrift „Sankt Nikolauskult im Abendland”, als een soort antidotum tegen onverantwoorde Germaans evolutionistische strevingen, in Europees-Aziatisch kader liet verschijnen, in 1952 op een door ons in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem georganiseerd internationaal congres de aandacht vestigde op „Europäische Volkskunde als Forschungsaufgabe”⁹⁵ en dat Fehrle in 1955 in „Feste und Volksbrauch im Jahreslauf europäischer Völker” voor belangrijke sectoren der volkskunde een — zij het ook hier en daar aanvechtbare — waardeerlijke proeve gaf van Europese volksculturele binding⁹⁶.

Het is trouwens opvallend hoe sterk het aantal culturele, niet het minst volksculturele studies in Europees en in ruimer geografisch kader groeit. En mannen als Dawson, Berdjajev, Pirenne, Huizinga, Toynbee, Curtius, Camus, Kerényi, Priestly, Wehrli, Denis de Rougemont en Bouman⁹⁷, evenals werken in de geest van

(92a) Zie ook Alfr. Weber: *Abschied von der bisherigen Geschichte* (Hamburg 1946) en F. Steinbach-F. Petri: *Zur Grundlegung der europäischen Einheit durch die Franken* (Leipzig 1939).

(93) *Zur Stellung* usw. loc. cit., 9-11.

(94) Loc. cit., 17.

(95) Zie *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 1952.

(96) Kassel 1955.

(97) Een goede oriëntering ter zake geven Denis de Rougemont in: *Vingt-huit siècles d'Europe* (Paris 1961); Christopher Dawson: *The making of Europe* (Londen 1946); dez.: *The historic reality of christian culture* (New York 1960); Karl

„Forschungsprobleme der vergleichenden Literaturgeschichte“, „Internationaler Kongres der Volkserzählforscher in Kiel und Kopenhagen”⁹⁸ spreken in deze met de talrijke dialectstudies in Europees kader^{98a} en de door de C.I.A.P. reeds in 1938 geplande Europese volkskundeatlas — waar jammer genoeg nog steeds nauwelijks schot in komt — een duidelijke taal voor de sectoren van geschiedenis, cultuurhistorie, taal en letterkunde. Voor nagenoeg alle cultuurgebieden geldt Curtius' constatering dat het onmogelijk is „d'interpréter aucune de nos 'littératures nationales' en l'isolant artificiellement des autres, comme le font encore nos manuels”⁹⁹. En tegen deze achtergrond moeten wij ook het nationalisme zien, waarvan, zoals Dawson zegt, het kwaad niet zit in de trouw aan nationale (volks) tradities en evenmin in de eis van nationale eenheid, maar veeleer in het feit dat men deze nationale eenheid identificeert met eenheid van cultuur, welke toch, wij herhalen het, nu eenmaal de nationale grenzen pleegt te overschrijden. Immers in feite bestond Europa vóór de verschillende naties, die evenwel in het verenigd Europa en in een wereldfederatie ook weer niet verdrongen behoeven te worden, o.a. omdat de nationale dynamiek de Europese cultuur in de loop der geschiedenis steeds heeft bevrucht. Met Paul Valéry en de Duitse filosoof Husserl moeten wij aan de woorden Europa en Europeaan toekennen „une signification un peu plus que géographique et un peu plus que historique, une signification en quelque sorte fonctionnelle”¹⁰⁰.

Wij mogen niet vergeten, en dàt zij een waarschuwing voor Waehler en diens geestverwanten, dat wij pas door vergelijking in het kader van het grotere geheel weten wat wezenlijk onderscheidend regionaal en nationaal is. Wij dienen er ons van bewust te zijn dat locale, regionale én nationale onderzoekingen, hoe noodzakelijk en loffelijk deze op zichzelf ook mogen zijn, veelal slechts

Kerényi: *Geistiger Weg Europas* (Zürich 1955); W. Banning en J.D. Bierens de Haan: *Europese geest* (Arnhem 1962), Europa-nummer van de periodiek: *Ruimte* (Maart 1963); J.B. Priestly: *Literature and Westerman* (London 1960); Kurt Wais: *Forschungsprobleme der vergleichenden Literaturgeschichte* (Tübingen 1951); Max Wehrli: *Allgemeine Literaturwissenschaft* (Bern 1951), zie o.a. sub verbo *Volkskunde*; Nicolas Ségur: *Histoire de la littérature européenne* (Paris 1948 v.v.). Hoe sterk men in het kader der geesteswetenschappen de Europese visie accentueert, blijkt o.a. uit geschriften als: *Die Europäer und ihre Geschichte* (München 1961). Als inleiding tot de moderne tijd is altijd nog zeer belangrijk Paul Hazard: *La crise de la conscience européenne 1680-1715* (Paris 1961). Dit is een lokkend voorbeeld voor het schrijven van werken over de verhouding individuele topcultuur en volks-cultuur omstreeks 1800 en 1900.

(98) Berlin 1961.

(98 a) *Deutsche Wortforschung in europäischen Bezügen* (Untersuchungen zum deutschen Wortatlas, herausgegeben von L. Erich Schmidt (Giessen 1960-61).

(99) de Rougemont loc. cit., 398.

(100) Rougemont 393 en Toulemont 141-142.

een begin vormen van wetenschappelijk werk dat verantwoorde eindconclusies toelaat^{100a}.

Daarom leggen o.a. Menghin, Wilh. Schmidt en Toynbee, resp. als archeoloog, ethnoloog en historicus, zoveel nadruk op het bestuderen van de kultuurkringen, Kulturkreise (A.J. Toynbee: civilizations) als culturele en historische eenheden. En de kultuurkring waarin b.v. Fransen, Engelsen, Italianen, Zweden, Nederlanders én relatief Russen elkaar en zichzelf moeten leren kennen, is de Europese, de Westerse¹⁰¹.

En in dit licht moeten wij een onlangs aan de Nijmeegse Universiteit verdedigde stelling zien, dat „de voorwaarden voor de Europese integratie niet voldoende bestudeerd zijn, indien de culturele (en niet in de laatste plaats de volksculturele R.) aspecten van dit vraagstuk niet uitdrukkelijk in de analyses worden opgenomen”¹⁰². Wanneer evenwel dat cultureel-geheel-groter-dan-het-nationale voor ons in de eerste plaats Europa is, dan kunnen wij deze entiteit toch ook weer niet losmaken van meer of minder sterke bindingen met andere cultuur-kringen, wil U met andere werelddelen. En dit laatste wijst op samenhang tussen volkskunde en ethnologie of (en) culturele anthropologie, waarop wij dadelijk moeten terugkomen¹⁰³.

Al is de eenheid van de Europese cultuur, zoals T.S. Eliot meent¹⁰⁴ en zoals Bouman aantoonde, een zeer ruim en niet altijd even gemakkelijk onderwerp, toch is het volgens Julien Benda een feit dat een zekere Europese geestelijke gemeenschap, zeker sinds de M.E., bestaan heeft. Maar het zich-daarvan-bewust-zijn bestond toen evenmin als het zich-bewust-zijn-van-tegenstellingen in deze gemeenschap in de geest van de latere nationale particularismen¹⁰⁵.

(100a) Duidelijk illustreert dat het zeer recente samenvattende toponymische werk — hoe men overigens ook over alle onderdelen daarvan moge denken — van P.A. Piemont: *L'établissement de la frontière linguistique franco-germanique* (Strasbourg 1963).

(101) O. Menghin: *Die Ergebnisse der urgeschichtlichen Kulturkreislehre* in: Neue Jahrb. f. Wissensch. u. Jugendbildung 1935, 71 v.v.; Wilh. Schmidt: *Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie* (Münster, Westf. 1937) sub verbo Kulturkreis(e); A.J. Toynbee: *A study of history* (D.C. Sommervell, Oxford 1947) vooral de inleiding. Zie ook M.L. Lannou *La géographie humaine* loc. cit., passim. Zie in dit verband ook W. Keller: *Ost minus West = Null* (loc. cit.).

(102) Osmund Schreuder: *Kirche im Vorort*; thesis 6 (Nijmeegse dissertatie 1962).

(103) Ten deze zijn verhelderend Paul Radin: *Le monde de l'homme primitif* (Paris 1962) en het oudere werkje van K.Th. Preuss: *Die geistige Kultur der Naturvölker* (Berlin-Leipzig 1914).

(104) Rougemont 397. Zie ook Fr. Zoepfl: *Abendländische Kulturgemeinschaft* in: Neues Abendland, Zeitschrift f. Politik, Kultur und Geschichte (Juni 1946); Claude Dalmas: *La civilisation européenne* (Paris 1958); Walter von Schubart: *Europa und die Seele des Ostens*³ (Luzern 1943) en J. Ortega y Gasset: *Europäische Kultur und europäische Völker* (Stuttgart 1954).

(105) Rougemont 328. Zie ook Bertrand Russell: *Ma conception du monde* (Paris 1962) het hoofdstuk: Le nationalisme en voetnoot 69.

Met Husserl meent Paul Valéry drie bronnen te kunnen aanwijzen welke wij vinden in elke cultuur „qui mérite d'être nommée européenne", immers z.i. is de cultuur van elk volk, elk land „qui a été successivement romanisé, christianisé et soumis, quant à l'esprit, à la discipline des Grecs, absolument européenne" ¹⁰⁶. En wanneer Hilaire Belloc zich bij die visie aansluit, dan doet hij zulks in de vorm van de stelling dat de grote vormende kracht in deze de katholiek-christelijke kerk was en wel doordat dóór haar en ín haar convergeerden de sociale tradities — ook de volkstradities — van het Grieks-Romeinse Rijk ¹⁰⁷.

Maar, zoals bij elke levende cultuur moeten wij, vooral in de loop der Europese geschiedenis, rekenen met verandering in continuïteit, met zich geleidelijk aan sterker manifesterende verscheidenheid in eenheid van het Europese geheel ¹⁰⁸. En dat blijkt een hoofdoel te zijn van Bouman's geciteerde „Kultur und Gesellschaft in der Neuzeit". Immers, wanneer hij de geestelijke, sociale, economische, politieke en culturele krachten beschrijft die sinds renaissance en reformatie Europa hebben beheerst, dan illustreert hij daarmee dat ze het midden — soms met het Zuiden — en het noorden van Europa cultureel een andere weg deden gaan dan het Westen, hetwelk sinds de 19e eeuw — niet zonder nationale en zelfs nationalistische krachten — zijn stempel hoe langer hoe meer op ons gehele continent drukte ¹⁰⁹.

In een sterke drang alle Europees bindende krachten in de geschiedenis, niet het minst in de cultuurgeschiedenis, van onze cultuurkring bloot te leggen, verwijst Denis de Rougemont naar Dawson, waar deze zegt dat wij ons moeten losmaken van verkeerde voorstellingen van het Europees verleden, die zich vooral in de laatste eeuw deden gelden, en dat wij moeten „recouvrir le sens historique de la tradition européenne" door de geschiedenis van Europa te herschrijven met evenveel moeite als waarmee wij tot nog toe die der nationale entiteiten beschreven, ten einde te vinden „le sens de son unité historique et organique", en zulks temeer, omdat

(106) Rougemont 335 en René Toulemont 141-142. Zie ook P. Lambrechts e.a.: *Basisculturen van de Europese mens* (Antwerpen 1958).

(107) Rougemont 321. Zie ook Christopher Dawson: *Progress and religion* (Londen 1945).

(108) In dit verband is ook voor de volkskundige zeer instructief Prof. dr. F.A. Kehr: *Der Wandel der Generationen* (Stuttgart 1959), vooral wanneer wij dit werk zien tegen de achtergrond van de visies van tal van competenten op de aspecten der huidige wereld in: *Wo stehen wir heute?* (Gütersloh 1960) samengesteld door H.W. Bär, verder van Rom. Guardini's: *Die Kultur als Werk und Gefährdung* (Würzburg 1957) en Huizinga's: *Hoe bepaalt men de geschiedenis van het heden?* (Haarlem 1946). Zie ook Alb. Schweitzer loc. cit. en de door P. Geyl belichte werken van Huizinga.

(109) Loc. cit., 49, 55, 165, 185, 196. Zie ook: Johan Huizinga: *Die Mittelstellung der Niederlande zwischen West- und Mittel-Europa* (Berlin 1933).

„l'Europe tend à gagner les autres mondes culturels et finalement le monde tout entier”¹¹⁰. En juist bij dit herschrijven nu kan de volkskundewetenschap, let wel : wetenschap! niet onbelangrijke en veelal onvermoede diensten bewijzen, o.a. door aanvullingen van en misschien correcties op de onschatbare werken in de geest van de zojuist genoemde verkondigers der Europagedachte in de sectoren van de individuele topcultuur.

b) Volkskundestudie aan de universiteit

Komen wij nu tot de vraag of onderwijs in volkskunde, zoals wij deze in het voorafgaande leerden kennen, aan de universiteit zinvol is a) ter beoefening van de wetenschap en b) voor de algemene culturele en voor de beroeps-vorming.

Hiervóór bleek ons dat de beoefening der volkskunde wetenschap is en daar de universiteiten volgens Jaspers zijn „die Praxis allumfassenden Wissenschaftsbetriebes”¹¹¹ hoort ze er thuis. Duidde Newman reeds op het begin der specialisering, Jaspers, Ortega y Gasset, Dawson en Bouman wijzen, met tal van anderen op de sterke toeneming daarvan op wetenschappelijk terrein alsmede op het relatief verloren gaan van de hiervoor aangestipte zgn. Eigenständigkeit bij de verschillende takken van wetenschap. De laatste meent dat in ons denken geen autonome gebieden bestaan, omdat voortdurend grenzen worden overschreden en dat de meest verschillende onderzoekingsmethoden, wij zagen het reeds, afwisselend worden gebruikt, al zijn er dan ook nog wel grenslijnen te trekken¹¹². Wetenschap die weten met wijsheid had kunnen verbinden, verloor door de voortschrijdende specialisering, welke haar werd opgedrongen door het rationalistisch positivisme en door de economisch-technische doelmatigheidstendenzen de universaliteit in haar streven naar kennen¹¹³. En het noodzakelijk gevolg van een en ander is, zoals Jaspers zegt, dat „Ergebnisse und Methoden (der Wissenschaften) sich gegenseitig helfen. Sie werden Hilfswissenschaften für einander. Eine Wissenschaft wird Material für die an-

(110) Toulemonat 141 en Rougemont 387-388. Zie in dit verband o.a. Luis Diez del Corral : *De ontvoering van Europa* (Antwerpen 1961) passim en : *Kijken naar Europa* (Hilversum 1963).

(111) Loc. cit., 86.

(112) Bouman : *Kultur und Gesellschaft* usw. 107.

(113) Bouman : *Kultur und Gesellsch.* 23. Hier zou ik willen wijzen op wat W.H. Riehl over wetenschap zegt : „Wissenschaft ist Erkenntnis, die organisch sich aufbauende Summe von einem Gegenstand... Erkenntnis ist ein Begreifen der Dinge nach Wesen und Gesetz, nach ihrer inneren Notwendigkeit” En deze „Erkenntnis muss zu einem Organismus geordnet werden” (*Naturgeschichte des deutschen Volkes*, Stuttgart 1939, 33). Zie in dit verband ook o.a. G. Bénézé : *La méthode expérimentale*, loc. cit.

dere" ¹¹⁴. En letten wij nu op de methodiek en benaderingswijzen alsmede op het reeds eerder gebleken synthetisch karakter der volkskunde, dan begrijpen wij dat zij vooral, zoals gezegd, aan de universiteit met tal van wetenschappen contact heeft en moet hebben en dat men haar in verschillende landen, zij het ook niet altijd op gelijke gronden, tot een kerngebied der wetenschappelijke culturele en maatschappelijke vorming heeft gemaakt.

Daar, zoals wij zagen, volgens Ortega y Gasset de universiteit wetenschap doet ontstaan, wetenschappelijke werkers aflevert en met de research-resultaten van deze werkt, hoort zij ook volkskundigen te vormen, terwijl ze gebruik maakt van instituten die met de volkskunde samenhangen en tevens contact houdt, evenals b.v. de taalkunde „met het openbare leven, met de historische werkelijkheid, welke immers dringend behoefte hebben aan de inwerking van de universiteit als zodanig”.

In dit licht is het verklaarbaar dat de Amerikaanse hoogleraar, historicus-volkskundige, Dorson in zijn recent, nog eens, jammer genoeg niet in alle delen even sterk, verzamelwerk „Folklore around the world” meent dat Engeland zijn eens leidende positie in de volkskundebeoefening verloren heeft, doordat de universiteiten er niet voldoende aandacht aan schenken.

Uit de door Dorson en Erixon voor Amerika en Europa gegeven overzichten van de volkskundige activiteit aan universiteiten blijkt dat, veelal om nogal verschillende redenen, volkskunde bij een aantal van deze niet op de series voorkomt en dat ze, waar ze wel gedoceerd wordt, lang niet overal sterk in de redelijkerwijze te verwachten belangstelling van een deel van het docentencorps staat.

Zo klagen Waehler en Schier er over dat volkskunde (zelfs! R.) in Duitsland aan de universiteit niet de plaats heeft verworven welke ze in de Skandinavische landen en Finland, in de Sovjetunie en de oostelijke democratieën inneemt. Laatstgenoemde wijst erop dat aan elke universiteit van Noord-, Oost- en Zuid-oost-Europa „mehrere Lehr- und Forschungsstellen für Volkskunde systemisiert (sind), deren Existenz bei jedem Wechsel der politischen Systeme unangetastet bleibt” ¹¹⁵. Volgens het „Historisk-Filosofisk Embetsksamen” van de universiteit Oslo b.v. wordt volkskunde als „Grunnfag” gedoceerd en wel op twee leerstoelen, de ene als „Folkelivgransking” (d.i. manuele volkscultuur en wat daarmee samenhangt) en de andere als „Folkeminnevitenskap” (d.i. de orale, speciaal de literaire volkscultuur) ¹¹⁶. In Finland wordt volgens Haavio

(114) Jaspers, loc. cit., 85. Zie hier ook S. Strasser loc. cit. en René König: *Grundformen der Gesellschaft: Gemeinde* (Hamburg 1958).

(115) Loc. cit., 2.

Oslo 1960).

(116) Zie historisk-Filosofisk Embetsksamen, ny ordning av 1957 (universiteit

volkskunde zelfs gedoceerd als „Mantelbegriff und Zusammenfassung aller auf Geschichte, Sprache und Kultur des eigenen Volkes ingestellten Disziplinen”¹¹⁷. De Münsterse hoogleraar Schier is er niet over te spreken — en hij is heus niet de enige — dat van de zijde van andere wetenschapsbeoefenaren de volkskunde niet altijd als „ebenbürtige Schwester” wordt erkend. En hij schrijft dat o.a. toe aan het feit dat iedere leek — wetenschappelijk bedoeld! — meent over volkskunde (waaronder men dan het pejoratieve folklore of folklorisme pleegt te verstaan) te kunnen meepraten, verder aan de, reeds uitvoerig besproken, aard en omvang van de stof alsmede aan „Eigendünkel und Ressortegoismus” bij veel docenten.

Wat de plaats van de volkskunde in het kader der universitaire activiteiten betreft, zagen wij reeds dat wij te doen hebben met een bijzondere cultuurwetenschap en dat deze uit hoofde van dien, in het kader van het totaalbeeld der historie, op sociologie en psychologie als algemene hulpwetenschappen georiënteerd dient te zijn. Evenals de cultuurgeschiedenis in het algemeen mag ze de historische lijn der economische krachten in de samenleving ook niet uit het oog verliezen, omdat deze, zoals Bouman beklemtoont, vooral sinds de M.E. haar invloed op de ontwikkeling der cultuur in Europa in sterke mate deden gelden. De kennis van de manuele en orale cultuur mag zich, zoals wij al zeiden, niet beperken tot het relatief oppervlakkige „ethno-grafische”, zij moet als ethnologie óók, of liever juist, de verhouding van de volksmens, van de groepsvolksmens tot dat materiaal interpreteren. En daarvoor moet zij de verworvenheden der sociologie en der psychologie met de functies van elke materiaalsector in verband kunnen brengen, let wel, zonder dat de psycholoog, de socioloog en de econoom diens „vakmanswerk” uit „de eerste hand” wordt genomen. De volkskundige moet b.v. wat de realia, laten wij zeggen boerderijenbouw en landbouwwerktuigen betreft, méér dan technoloog of beschrijver der technica zijn, ja, hij kan of moet het technologisch werk aan een ander, aan een niet volkskundige overlaten en, evenals de cultuurhistoricus, zelf volstaan met de gebruikmaking van deze beschrijving, zoals de, let wel! volkskundig gevormde dialectoloog dat b.v. doet bij de studie van „Wörter und Sachen”¹¹⁸.

(117) Dr. Martti Haavio : *Volksdichtungsforschung und Volkskunde als Universitätsfach* in : Actes du Congrès etc. Arnheim 125 v.v.

(118) Zie hiervoor de geciteerde werken van Win. Roukens (Wort- und Sachgeographie) en F. Krüger alsmede de daarin aangehaalde ruim oriënterende literatuur. In het bijzonder wijzen wij op de onwaardeerlijke dialect- en volkskundeatlas voor Italië en Zwitserland van Jäberg en Jud. Principieel instructief zijn in dit verband E.J. Leemans : *Op de drempel der sociologie* (Nijmeegse inaugurele rede '60). R.H.A. Cools : *Wisselend kennisobject der sociale geografie* (id. 1959), Maurice de Lannou : *La géographie humaine* (Paris 1949), Marcel Mauss : *Sociologie et anthro-*

Zonder twijfel heeft de volkskunde haar plaats in de faculteit der letteren en wijsbegeerte, maar door haar gerichtheid op het volksculturele geheel van de volksmens en de mede daaruit voortvloeiende functies is ze van zo fundamentele betekenis dat ze, zoals we reeds zagen, als een van de basisvakken in het kader der geesteswetenschappen kan worden beschouwd. Wiora meent daarom, niet zonder reden, dat ze „in die Propedeutik jedes historischen (in de ruimste zin R.) Studiums eingefügt werden sollte”. En Schier deelt deze mening, als hij in de volkskunde meent te moeten zien „eines der universalsten Lehrfächer überhaupt, in den die alte universitas literarum, allen spezialistischen Auflösungen unseres analytischen Zeitalters zum Trotz, ein letztes Mal verwirklicht wird”.

c) Volkskunde, folklore, (regionale) ethnologie of (regionale) culturele anthropologie?

Het wil ons voorkomen, dat het op grond van een en ander, bij de huidige verhoudingen in Europa en in de wereld, bij onze huidige kijk op de correlatie tussen Europa en andere werelddelen, duidelijk is dat de volkskunde in haar geheel, wat stofgebieden en doelstelling betreft, het nauwst verbonden moet worden gezien met de culturele (en sociale) anthropologie, die volgens Lévi-Strauss streeft naar het kennen van „l'homme total” en wel, evenals de volkskunde, in hoofdzaak uitgaande van de manuele en orale traditionele cultuur ¹¹⁹.

En bij deze combinatie van volkskunde en culturele anthropologie in het academisch onderwijs denken wij onwillekeurig aan vernieuwingswensen van Dawson, van de stichters van het University College of Staffordshire (England) en van Ortega y Gasset met betrekking tot inrichting en werkwijze der huidige universiteit ¹²⁰. Meer speciaal gaan onze gedachten uit naar de inrichting van een

pologie (Paris 1960) en *Tendances de l'ethnologie française* I en II respectievelijk door Georges Balandier en Germ. Dieterlen in: Cahiers internationaux de sociologie 1959 vol. XXVII blz. 11 v.v. en 23 v.v.

(119) Lévi-Strauss, loc. cit., 391.

(120) Christ. Dawson: *De christelijke cultuur als historische werkelijkheid*, loc. cit., 103-107; prof. A.E. Teale: *Keele - the first phase* in: Universiteit en hogeschool van jan. 1963, 158 v.v.; Ortega y Gasset, loc. cit., 25, 32, 34, 49, 51, 52, 53, 64. Zie ook Jacq. Natanson et Ant. Prost: *La révolution scolaire* (Paris 1963), J.F. Glastra en D. van Arkel: *Beklemd universiteit, benarde wetenschap* in: Universiteit en hogeschool, maart 1963, 247 v.v., alsmede de reactie daarop van H.J.C. Waltmans onder de titel: *De wereld van de student*, in het aprilnummer 1963 v.h. maandblad „De Bronk”. Verder zij verwezen naar voetnoot n° 61. Zie vooral J.A.A. van Leent: *Psychologen en sociologen in een faculteit* (in: Sociologische gids n° 4, 1963).

faculteit der cultuur, die laatstgenoemde als een eis van onze tijd, van onze nieuwe wereld beschouwt, omdat zij mede dienen moet ter verwezenlijking van wat een onrustbarend verder gaande specialisering van de wetenschap en van het werk van de mens vraagt: „krachtige synthese en systematisering van wetenschap” en, wij voegen erbij: van onderwijs „te scheppen door de universitas scientiarum”. In deze faculteit zou de volkskunde van Europa, bij het enorme tempo van het naar-elkaar-toe-groeien van alle delen van de wereld alsmede van de sociale geledingen in de samenleving^{120a}, naast de Culturele Anthropologie, en wel in harmonische samenwerking met deze, en dóór deze samenwerking als een werkelijk volledige en harmonische culturele anthropologie, een belangrijke bijdrage kunnen leveren, zonder dat ze haar reeds vermelde, niet te onderschatten functie voor andere onderdelen der geesteswetenschappen, speciaal voor de filologie, verloochent. Het wil ons zelfs voorkomen dat ze door deze samenwerking haar dienende functie beter kan vervullen, zoals trouwens al uit tal van geschriften is gebleken.

Voor samengaan op de een of andere manier, van de volkskunde met de culturele anthropologie — nogmaals natuurlijk zonder wezensverschillen te verloochenen die uit de historie van land en mens voortvloeien — hebben alle ethnologische handboeken indirect en verschillende geleerden direct gepleit, al bleef zulks ook niet altijd zonder tegenspraak bij volkskundigen, vooral in de Duitssprekende landen. En zo werd, niet het minst dank zij de invloed van de Zweedse hoogleraar Erixon en van de Portugese ethnoloog-volkskundige Diaz, in aansluiting bij het in 1955 door het Nederlands Openluchtmuseum — onder auspiciën van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen en van de Commission Internationale des Arts et Traditions Populaires — georganiseerd Internationaal Congres voor Volkskunde in een conferentie van gedelegeerden van C.I.A.P. en congres besloten „à l’unanimité, pour qualifier cette science (volkskunde R.) sur le plan international (par) le terme d’ethnologie, complété des attributs de regionale ou nationale (pour) distinguer l’étude des peuples dits historiques de celle des peuples sans histoire écrite”¹²¹. Het voorstel om in het kader van de Unesco volkskunde — met behoud van haar zelfstandigheid — organisatorisch met ethnologie te verbinden past, met het feit dat de internationale ethnologische congressen een sectie voor volkskunde plegen te hebben, ook bij de idee ener zusterrelating tussen beide takken van wetenschap.

(120 a) In dit verband is lezenswaard een artikel verschenen in „De Mijnwerker” van april 1963 onder de titel: *Onderscheid arbeider / beambte steeds minder duidelijk.*

(121) *Actes du congrès international* (Arnhem) 137-139.

Terwijl volgens Lévi-Strauss de culturele anthropologie — met de nadruk op een of meer onderdelen al naar gelang de persoonlijke voorkeur der onderzoekers — via waarneming en beschrijving (ethnografie) en systematische historische en geografische ordening (ethnologie) met behulp van de sociologische en psychologische benaderingswijze leidt tot „une connaissance globale de l'homme dans son extension historique et géographique”, welke kennis in haar synthese conclusies toelaat „valables pour toutes les sociétés humaines, depuis la grande ville moderne jusqu'à la plus petite tribu mélanésienne”¹²² brengt de volkskunde ons in haar stofgebied volgens globaal dezelfde methodiek, tot gelijksoortige conclusies voor de basislagen der Europese cultuurvolkeren.

En hierbij dienen wij, nogmaals, te bedenken dat in de huidige, bijna tot het uiterste vertechniseerde wereld zonder nagenoeg alle oude scheidingen van streken, landen, volksgroepen, volkslagen en werelddelen¹²³, met een nauwelijks bij te houden groei naar elkaar toe van sociale klassen en van culturen via nationalisme en tegelijk internationalisme bij de zgn. onderontwikkelde volkeren — waarop o.a. Aron, de Franse historicus en socioloog van de Sorbonne, nog zeer onlangs wees — de zgn. ethnologie eerder dan wij verwachten, zal zijn geworden tot onze Westerse volkskunde in het kader der historische cultuurvolken¹²⁴. Dat de cultuur der zich snel ontwikkelende nieuwe historische cultuurvolken, zoals bij ons, hoe langer hoe meer door „eigenlandse” geleerden als volkskunde zal worden bestudeerd, is wel aan geen twijfel onderhevig. In elk geval zullen, vooral door de invloed van de Europese „patterns of culture”, deze oude en nieuwe historische culturen naar elkaar toegroeien, en of wij de studie van de ondergrond dezer culturen dan ethnologie, culturele anthropologie, folklore of volkskunde zullen noemen¹²⁵,

(122) Loc. cit., 388. Zie ook de in voetnoot 118 genoemde artikelen van Balandier en Dieterlen.

(123) Zie in dit verband o.a. *Aspects de la culture noire*, in de serie: Recherches et débats du centre catholique des intellectuels français (cahier n° 24, Paris 1958); verder R.A.J. van Lier: *Sociale beweging in transculturatie, een wereldhistorisch probleem* ('s Gravenhage 1956) en de internationale opstellenbundel: *Kijken naar Europa* (Hilversum 1963).

(124) Raymond Aron: *Dimensions de la conscience historique* (Paris 1961) vooral het hoofdstuk VII: L'aube de l'histoire universelle, 260 v.v. Oriënterend is in dit verband ook: Alb. Schweitzer loc. cit., passim. In de geschetste richting wijzen ook verschillende plaatsen in de geciteerde rede van Gerh. Heilfurth: *Volkskunde jenseits der Ideologien*.

(125) Zie o.a. het artikel van Åke Hultkrantz: *American 'Anthropology' and european 'Ethnology'* in: Laos (tome I 1952, 99-106) en de terzake dienende etyma in diens *General ethnological concepts*, loc.cit., Benieuwd zijn wij in dit verband naar het reeds vermelde reorganisatierapport voor de C.I.A.P. van de commissie Lecotté-Peeters-Pinon-Wildhaber. In elk geval moge het viermanschap voorzichtig hanteren de zeer goed bedoelde maar actueel wetenschappelijk toch wel te beperkte en niet bepaald alleszins gelukkige artikelen van A. Marinus: *Le cheminement de la pensée folklorique* in: Tradizioni 1961 en 1962, die o.i. 'überholt' zijn.

is ons inziens, in se, nauwelijks van wezenlijke betekenis, al zouden wij persoonlijk, op grond van de geschetste geschiedenis der nomenclatuur en van de historische belasting van folklore en volkskunde beide, de voorkeur willen geven aan „anthropologie culturelle générale” en „anthropologie culturelle régionale” (resp. voor de huidige ethnologie en volkskunde) en wel omdat de naam anthropologie als wetenschap van de mens de ruimste betekenis heeft en dus bestudering van genetisch-organische en staatkundige groepen (tot en met *populus* en *ethnos*) en lagen (o.a. *common people*) niet uitsluit.

Trachten wij nog een antwoord te geven op de vragen : in welke vorm maken wij volkskunde het beste productief vóór en dóór de universiteit? en : voor wie en tot wat is het volkskundeonderwijs bestemd?

Wanneer M. Haavio in zijn artikel „Volksdichtungsforschung und Volkskunde als Universitätsfach” in Finland zegt dat daar — evenals b.v. in Noorwegen en Rusland — aan een universiteit twee leerstoelen onder de geciteerde namen Volksdichtungsforschung en Volkskunde zijn ingericht, maar dat z.i. de indeling der stofgebieden voor beide willekeurig is en dat deze eigenlijk een geheel vormen ¹²⁶, dan lijkt ons voor de meeste West-europese landen — o.a. omdat de autochthone volkscultuur er in geringere omvang en minder direct creatief en, in het jongere verleden, minder impulsief de nationale topcultuur gevormd heeft dan b.v. in gebieden van Oost-Europa, Skandinavië en landen als Finland — het meest gewenst een interfacultaire leerstoel voor Europese volkskunde, die, zoals reeds bleek, nauw verbonden dient te zijn met de culturele anthropologie. Dat incidenteel en plaatselijk al naar gelang de vorming en instelling van de docent voor Europese volkskunde én in verband met de volkskundige vorming en belangstelling van andere docenten een speciale leeropdracht voor een of ander bijzonder onderdeel buiten de algemene leerstoel kan worden verstrekt, is begrijpelijk en komt ook aan meer universiteiten, wij denken b.v. aan Münster, voor.

Maar het universitair volkskundig onderwijs kan zijn taak niet behoorlijk vervullen zonder veldwerk of althans „laboratoria” d.i. werkruimten in de eigenlijke zin : ruimten met volkskundig materiaal als onderzoeksinstituten. Haavio ziet deze voor Finland terecht, en wel als „zweitwichtigster Lehrsaal für die Volkskunde”, in het „Volksdichtungsarchiv” en het „Nationalmuseum”, waarvan het eerste de taak heeft door middel van magnetofoon en grammofoonplaten alle verhalen, liederen en muziek die tot de volkskunde

(126) *Actes du Congrès etc.* Arnhem 1955, 125 v.v.

behoren vast te leggen voor het onderwijs en, wanneer eenmaal de tijd gekomen zal zijn „wo die alten Volksüberlieferungen nur noch Erinnerung sind”, als historische documenten.

In deze geest was het tot-stand-brengen van een werkgemeenschap tussen dergelijke instituten in ons land: het Bureau voor het onderzoek van het Nederlands volkseigen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen en van de volkskundige musea, speciaal van het Rijksmuseum voor Volkskunde, steeds ons streven — en wel in samenwerking met de directie van genoemd bureau — als docent aan de universiteit van Nijmegen en de Landbouwhogeschool van Wageningen en als directeur van laatstgenoemd museum. Daarop was geheel ons museumtechnisch en wetenschappelijk opbouw- en uitbouwwerk na de tweede wereldoorlog ook met betrekking tot de personeelsbezetting — ja, reeds als bestuurslid van het Nederlands Openluchtmuseum sinds de dertiger jaren — gericht en wel in het kader van een vóór de tweede wereldoorlog reeds groeiende Europese gemeenschap, waarnaar ook onze onwaardelijke leermeester en voorganger Prof. Schrijnen in al zijn werk streefde¹²⁷. In de geest van een dergelijke werkgemeenschap lieten wij na 1950 rapporten samenstellen voor een systematische documentatie der landelijke bouwkunst, van de ambachts- en volkskunst, van de klederdrachten en van de gebruiken die met boerderij en landelijke nederzetting samenhangen. In dit kader kwam na stille voorbereidingen — in samenwerking met de steeds stuwende gouverneur en de Bestendige Deputatie van Belgisch Limburg — voor het Belgisch Limburgse en c.q. Vlaamse volkskundige museum, intussen te Bokrijk ingericht, zelfs ons plan voor het, reeds vermelde, bescheiden Europees volkskundig museum te Arnhem in een commissie ter discussie, een museum dat in dienst der Europese samenwerking en wetenschap zou staan en dat wij, in de een of andere vorm, nog meer dan voorheen als een desideratum beschouwen¹²⁸ en wel thans in aansluiting bij het onlangs door Prof. Weijnen uitgesproken idee van een „leerstoel in Europese taalgeografie, die studenten uit gans Europa” zou moeten aantrekken¹²⁹.

Hier mogen wij met nadruk de mening uitspreken dat, wanneer dit soort instituten en instellingen met een zo ruim mogelijke natio-

(127) In deze geest werden op onze instigatie vóór de 2e wereldoorlog G.H. Rivière (Parijs) en Dr. Math. Zender (Bonn) al als inleiders voor een symposion, in 1938, uitgenodigd.

(128) Zie hiervoor de in voetnoot n° 5 geciteerde literatuur en een later — in 1962, door de Conférence Européenne de Folklore te Brussel — uitgesproken wens, te komen tot „un musée européen ou international de Folklore du Travail”.

(129) Dr. A.A. Weijnen: *Hedendaags dialectonderzoek* in: Taalonderzoek in onze tijd (den Haag 1962, 78). Zie ook Win. Roukens: *Limburg bakermat en stimulant van een Verenigd Europa?* in: De Bronk (Maart 1963, 209 v.v.).

nale en internationale documentatie niet in „de” universiteitsstad zelf gevestigd zijn, het, vooral met betrekking tot de zgn. randgebieden, voor een efficiënt wetenschappelijk gebruik noodzakelijk is dat docenten, studenten en andere onderzoekers subsidies ter beschikking staan voor aldaar te verrichten onderzoek en werkzaamheden.

d) Volkskunde een universitaire onderwijsseenheid of een te verdelen erfenis?

Even moeten wij nog ingaan op een, wel eens uitgesproken, tweede visie ter verzorging der volkskunde in het kader van het universitair onderwijs.

Wanneer Paul Saintyves in zijn „Manuel de Folklore” meent : „Il faut répartir les études de folklore entre diverses spécialités” als letterkunde, dialectologie, kunst-, godsdienst-, cultuurgeschiedenis en sociologie¹³⁰, dan moeten wij deze mening, zoals uit het voorafgaande wel duidelijk bleek, uit hoofde van karakter en doelstelling der volkskunde afwijzen¹³¹.

Zonder twijfel is, gezien de zeer grote omvang van het stofgebied, voor alle beoefenaars der volkskundewetenschap, in welk land dan ook, een bredere en intensievere bestudering en beheersing nodig van één sector of van enkele onderdelen, zoals dat overigens ook voor andere omvangrijke, en minder omvangrijke takken van wetenschap als algemene linguïstiek en literatuur, filosofie, ethnologie, psychologie, sociologie, geschiedenis en zelfs voor vaderlandse letterkunde en geografie het geval is. Met Haavio zijn wij er daarom van overtuigd dat : „ein Forscher nur ein Meister werden kann, wenn er sich auf ein Material beschränkt, das ihm von Grund auf bekannt ist”. Maar voor wetenschappelijke leiding en stimulering is een veel bredere kennis en een veel ruimere oriëntering absoluut noodzakelijk : men dient het geheel te „overzien”, zoals het werk der cultuurhistorici ons bewijst.

Nadat wij er reeds op hebben gewezen dat de volkskunde als mogelijk basisvak voor de studenten der geesteswetenschappen van meer of minder betekenis is, al naar gelang de aard der studierichting en de door hen meer geaccentueerde onderdelen, kan ons antwoord op de vraag : voor wie en voor wat is het volkskundeonderwijs aan de universiteit bestemd? kort zijn.

(130) *Manuel de folklore*, 43. Zie ook Dr. P.J. Meertens : *Waardering der volkskunde* in : Verslagen en mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde 1960 afl. 4, 1.

(131) De Marburgse socioloog Heinz Maus huldigde dezelfde mening. Maar... volgens een officiële mededeling van de voorzitter van het Duitse volkskundecongres in Münstereifel (april 1963) is deze „op zijn schreden teruggekeerd”.

Dat wij bij de universiteit — bij hogescholen, b.v. de Landbouwhogeschool, ligt het probleem uiteraard anders — in de eerste plaats denken aan studenten in taalkunde en letterkunde — uit de filologie toch is de volkskundewetenschap, als literairhistorische en culturologische richting het eerst en krachtigst opgeschoten — en vervolgens aan historici, kunsthistorici, sociaal geografen, ethnologen, sociologen en psychologen, moge uit het voorafgaande voldoende duidelijk geworden zijn.

Al kan de volkskunde ook niet wijzen op een zo evident direct utilitair belang als de ethnologische studie voor missionarissen en zendelingen, voor diplomaten, bestuurders, administrateurs en militairen in vreemde landen — van welke groepen er met het voortschrijden der dekolonisatie geleidelijk aan hoe langer hoe meer zullen uitvallen! — toch is de kennis der Europese volkscultuur, vooral historisch bezien, niet zonder betekenis voor hen die een maatschappelijk-cultureel beroep kiezen, in of buiten het onderwijs, voor hen die sociaal en cultureel leidend werkzaam willen zijn en daardoor, zoals Simone Weil voor het platteland accentueerde, met verschillende sociale lagen en groepen in contact komen — niet het minst in de geografisch en gouvernementeel gezien, culturele randgebieden en bij de meer conservatieve groepen met een veelal agrarisch-ambachtelijk of „manueel” karakter — waar zij de opgang van het culturele leven, op een aan het leefmilieu aangepaste wijze moeten stimuleren. Dat wij hier speciaal doelen op docenten bij onderwijsersopleidingen en M.O., bij sociale academies en volkshogescholen, op ambtenaren voor culturele zaken en voor het beheren van archieven, op conservatoren en wetenschappelijke ambtenaren van musea, behoeft wel geen verklaring.

Kweekt de universiteit geen volkskundige belangstelling en kennis op wetenschappelijk niveau, in welke vorm dan ook, dan bestaat het gevaar dat levend volkscultureel materiaal niet of niet voldoende verantwoord en efficiënt wordt onderzocht en vastgelegd en dat het nog minder verantwoord zal worden uitgebuit. Daardoor zouden wij, in het kader der cultuurgeschiedenis, voor het heden, een ernstige fout maken, die wij voor het volksculturele verleden zo vaak als een, overigens niet onbegrijpelijke, nalatigheid, onzer meer of minder verre voorouders betreuren. Bovendien zouden wij dan, tot groot nadeel van ons cultuurhistorisch inzicht, gedwongen zijn in het verleden niet of nauwelijks opgemerkte en daardoor slechts indirect of incidenteel in documenten vastgelegde volksculturele facta en stoffen — o.a. die van de voor Europa zo belangrijke tijd der confrontatie en interpenetratie van heidendom en christendom en van de uitbalanceringskrachten van deze beide tot de overheersende consolidatie van het laatste — alsmede de

volksculturele invloed in het geheel van het historisch cultuurcomplex tot en met het herfsttij der M.E. voor een meer of minder groot deel onverklaard te laten.

En dat lijkt ons wetenschappelijk toch wel zéér onverantwoord, temeer als wij ook voor West- en Zuid-Europa waarde mogen hechten aan constatering en als de volgende van geleerden als Haavio en Dorson.

Met betrekking tot Skandinavië en Finland zegt de eerste : „Über eins jedoch kann man wohl kaum verschiedener Meinung sein : die Volkskunde in weitestem Sinne des Wortes hat in den Ländern, wo es Universitätslehrstühle für sie gibt, bewiesen, dass sie zu den zentralsten Geisteswissenschaften gehört”¹³². En Dorson schrijft, doelend op Amerika : „I think I can speak for me and for my colleagues in saying that introduction to the matter of folklore gives students striking new insights into human nature and valuable new grips on literature and social history”¹³³, waarbij aansluit : „The future of folklore study in the United States rests on its penetration into lecturehalls and classrooms”.

Vanuit verleden en heden een blik in de toekomst

Wat het behoud van de nog levende volkscultuur en wat de materiaalverzameling — niet in de laatste plaats in het belang van wetenschap en universiteit — betreft, is grote voorzichtigheid en de grootste activiteit geboden. Waar wij ook rondkijken, overal zien we volkskundestof verdwijnen of tot toeristisch mercantilistisch meer of minder mismaakt showobject worden. En dit hoe langer hoe meer verdwijnen en deze relictdegeneraties van het volkscultureel goed van het prae-industriële genre de vie wijzen op een steeds sterker worden van het historische, van het archaïsch-archeologische element ; wijzen op een toename van het archéocivilisation-achtige in de geest van Varagnac, óók van de inhoud der woorden volkskunde en folklore. Wij constateren dit los van de vraag óf en hóé zich in ons hypertechnisch uniformerend tijdperk oude volkscultuur, die in zeer sterke mate de stempel droeg van het agrarisch genre de vie, nog als levend groepsverschijnsel, in welke vorm dan ook, zal kunnen handhaven en c.q. zélf zal kunnen regenereren, en of zich in onze groeiende nieuwe samenlevings-

(132) *Actes du Congrès international etc.*, Arnhem 1955, loc. cit., 133.

(133) R.M. Dorson : *The growth of folklore courses*, loc. cit., 352. Zie in dit verband speciaal met betrekking tot het Middelbaar Onderwijs : Lutz Röhrich : *Deutschunterricht und Volkskunde* in : *Volksdichtung und Volksbrauch* (Stuttgart 1961) en voetnoot 17.

vormen nog steeds nieuwe volksculturele groepsverschijnselen zullen ontwikkelen.

Wanneer Lévi-Strauss in zijn „Anthropologie structurale” nog spreekt van de anthropologie als „étant une science en devenir” dan moeten wij vandaag in het licht der nauwelijks bij te houden wereldontwikkeling, waarbij men spreekt „vom letzten Fussgänger”¹³⁴, die in plaats van met een trekkersliederenbundel in zijn hand dóór de natuur te wandelen, met een voor hem zingende en gillende portable radio „langs” de natuur rent, zeggen dat ze in haar huidige functie en met betrekking tot haar stofgebied reeds begint te worden „une science en déclinier”. Immers, het feit dat in de laatste tijd „des anthropologues se tournent vers l'étude des sociétés dites civilisées”¹³⁵ is enerzijds een uitbreiding van de primair algemeen aanvaarde ethnologische activiteiten vanuit de meer primitieve naar de uitsluitend historische cultuursectoren, anderzijds wijst zulks op een, al naar gelang de gebieden meer of minder variërende, stijging van het culturele niveau van de mens in het algemeen en van de primitieven in het bijzonder alsmede, ten gevolge daarvan, op een verlegging naar omhoog van het culturele onderzoekingsveld der ethnologie, waardoor deze, wat object en probleemstelling betreft, naar de volkskunde toegroeit. En horen wij Lévi-Strauss dan verder zeggen dat „l'anthropologie se développe en même temps que ces sociétés (primitives R.) tendent à disparaître, ou tout au moins à perdre leurs caractères distinctifs”, dan moeten wij constateren dat het lagere én het hogere arbeidsveld beide zijn geworden terreinen „des sciences (ethnologie én volkskunde R.) en déclinier” althans wat de omvang van hun stofgebieden aangaat.

Er zal in het complex der werelddelen, zij het ook in elk werelddeel verschillend naar vorm en graad — evenals, mutatis mutandis, bij de verhouding tussen dialecten en „algemene” taal — onvermijdelijk steeds versnellende acculturatie en adaptatie plaats hebben; er zal in de verschillende staatkundige en, meer natuurlijke, geografische en sociale verkeersgemeenschappen een meer of minder sterke assimilatie worden opgedrongen naar de hoogste sociale en culturele top, welke, zoals het zich nu nog laat aanzien, in de verschillende gebieden wel het sterkst zal worden bepaald door de westerse topcultuur d.w.z. door culturele topvormen welke worden geproclameerd en gepropageerd door een individuele moderne-tijds-

(134) In zake de wijziging van de habitus der huidige wereld, speciaal in de sectoren van kunst, religie en filosofie, ten gevolge van de vooruitgang van wetenschap, techniek en industrie oriënteert ons goed E. Muthesius in: *Der letzte Fussgänger* (München 1960).

(135) Lévi-Strauss, loc. cit. 378; zie aldaar ook de hier volgende citaten.

élite. En deze élite-topvormen zullen het volk, het „common people”, zolang „iets dergelijks” nog zal blijven bestaan!¹³⁶ tot orale, manuele en zelfs pedale (denk aan „den letzten Fussgänger”) passiviteit of hoogstens tot slaafse imitatieve clichée-activiteit van automatische iteraties brengen, terwijl de zgn. vrije activiteit tot de met een draai van de televisie- of radioknop gekozen, zo niet opgedrongen, visuele en auditieve opnamen beperkt blijft¹³⁷. Zelfs de individualiteit van de mens zal evenals de „vroegere” volksculturele variable groepsindividualiteit verloren gaan^{137a}, omdat, zoals Pierre Gascar in een interessant en actueel artikel „Notre civilisation est-elle en suicide?” extreem vooruitziende zegt, de verotechnisering, de vereconomisering, de verpsychologisering en de verpsychiatrisering de mens er toe dreigt te brengen „à rejeter comme malsain tout ce que sa personnalité (behalve die der vanuit de tijdgeest, ambts-

(136) Zie in dit verband o.a. J. Chombart de Lauwe: *La fin des paysans?* in: *Esprit* (september 1961) en Math. Zender: *Die kulturelle Krise des Landvolkes u. die deutsche Volkskunde* in: *Rhein. Vierteljahrsblätter* 1955, 284 v.v. en Karl Ilg: *Gegenwartsaufgabe von Sitte und Brauch* (Antrittsvorlesung in: *Tiroler Heimat* 1956, 123-131).

(137) Ten deze zijn ruim verhelderend — tot „iets” van het Duitstalige in dit „mer à boire” moge ik mij beperken — o.a. Joh. Huizinga: *Geschiede und Kultur* (Stuttgart 1954); Rich. F. Behrendt: *Der Mensch im Lichte der Soziologie* (Stuttgart 1962); Herm. Bausinger: *Volkskultur in der technischen Welt* (Stuttgart 1961); Rom. Guardini: *Das Ende der Neuzeit* (Basel 1950); Eduard Spranger: *Kulturfragen der Gegenwart* (Heidelberg 1953); Horst Krüger: *Zwischen Dekadenz und Erneuerung* (Frankfurt am Main 1953); de in voetnoot 108 geciteerde geschriften en Hanz Zbinden: *Ohnmacht der Eliten* (Zürich-Stuttgart 1963). Men leze ook J. Chombart de Lauwe: *La fin des paysans?* in: *Esprit*, sept. 1961, 237 v.v. Zie in dit verband P. Geyl: *Geschiedenis als medespeler* (spec. hfdst. VII: De vitaliteit van de westerse beschaving; Utrecht-Antwerpen 1958); Alfred Sauvy: *La montée des jeunes* (Paris 1959) al is dit geschrift ook speciaal door Frankrijk geïnspireerd; bij Russell (loc. cit.): *Le rôle de l'individu* (5 v.v.) en: *L'avenir de l'humanité* (171 v.v.) verder, na wat „contre les jeunes” geschreven werd, de recente verdediging van de jeugd tegen de cultuurpessimisten door dr. H. Ruygers in diens rede: „*De jonge mens als filosoof*” op de Limburgse sociale studieweek (afgedrukt in *Dux* sept. 1963). Wat de werking van de televisie betreft geeft een goede indruk Fokke Sierksma: *Testbeeld* (Amsterdam 1963; besproken in *De Tijd-Maasbode* 15 juni 1963).

(137a) *Le Figaro Littéraire* van 22-9-1962, 1 en 13. Zie ook H. Zbinden: *De dreigende mens* (Antwerpen 1961); J.A.J. Peters: *Houdingen tegenover de toekomst* in: *Lezingencyclus v.h. Nijmeegse Studentencorps Carolus Magnus* bij gelegenheid van het 7e Lustrum (1959); K.J. Hahn: *Het behoud en de vernieuwing van de cultuur in de Europese ruimte* in: *Syllabus der Radio-Volksuniversiteit* (n° 4 - 1960); R. Hajer: *Bijdrage van de volksontwikkelingsbeweging in het behoud en de vernieuwing van de cultuur* in: *Syllabus enz* (n° 5 - 1960).

In dit verband verdient het aanbeveling zich te bezinnen op twee degelijke studies van Prof. dr. H. Knittermeyer: *Das Wesen der Heimat* (Bremer voordracht 1950) en *Sitte und Brauch* (ibidem 1952) en deze te combineren met: *Gewoonte en Traditie* van Prof. dr. F.J.J. Buytendijk (Dux, sept. 1957) en: *Der Volksbrauch in der heutigen Zeit* van Prof. dr. Math. Zender (Der Deutschunterricht, Stuttgart 1963). Zie in dit verband ook de interessante rectoraatsrede van de Marburgse historicus Fritz Wagner: *Geschichte und Zeitgeschichte* (Marburg, 1957) passim.

halve, door enkele, voor deze tijdsgeest representatieve, geselecteerde en geautoriseerde toppersoonlijkheden op de diverse terreinen der cultuur R.) comporte de particulier". Immers er is groeiende „une culture de la micro-névrose" doordat „les progrès des sciences de l'esprit et la publicité qui les entoure, nous ont amenés à prendre conscience de certaines normes psychologiques et à ne plus considérer systématiquement notre comportement comme la manifestation naturelle de notre personnalité" ¹³⁸.

Het moderne stadium in de ontwikkeling der volkscultuur dat Wiora nog in zijn vaker geciteerde voordracht van 1951 typeert met de woorden: „Die geistige Selbstversorgung hört auf, das Volksgut wird von Literatur und Lehrern gemacht und vom Volk nur primitiviert", behoort, zeker voor het grootste deel van Europa, reeds tot de hoge uitzonderingen. De ontwikkeling, vooral de volksontwikkeling, raast zoals o.a. uit het geciteerde geschrift van Charpentieu - Kaës en uit het nog recentere werk van Dr. Vrankrijker „Volksontwikkeling" ¹³⁹ blijkt, hier in de zojuist door ons aangeduide richting; en binnenkort zullen ook de volkeren der zgn. onderontwikkelde gebieden, retrospectief gezien, misschien met atoomkrachtsnelheid in die richting worden gestoten. En de tijd is niet zo héél ver meer dat de inhoud der constatering „Die Grundsichten erhalten sich als geschlossene Lebenswelten bei genossenschaftlichen Naturvölkern" niet langer beantwoordt aan een realiteit en dat de door Wiora als een ver futurum geziene inhoud van de zin: „bis in unserer Zeitwende der Strom des Weltverkehrs auch die letzten von ihnen überspült" een praesens-realiteit is geworden.

Maar voordat dit zich in het heden voltrekkende een voltooid verleden factum geworden zal zijn, zal, wij herhalen het, zeker een deel der huidige ethnologie of culturele anthropologie geworden zijn tot volkskunde, tenzij deze naam, maar dan met behoud van zijn huidige, hiervoor geschetste begripsinhoud, plaats heeft gemaakt voor de eerste.

In de wetenschap dat, zoals de onlangs verschenen Amerikaanse „Fundamentals of Folkliterature" zeggen: „in one sense all art and culture are based on folklore and tradition" ¹⁴⁰ — al geldt zulks dan ook in deze rigoureuze vorm, althans wat Europa betreft, slechts voor een ver en heel ver verleden — en aannemend dat, zoals de Rus Jouri Sokolov zegt: „la littérature orale a sa source (primaire et sa vie naturelle R.) dans la vie même des masses po-

(138) Le Figaro Littéraire van 22-9-1962, 1 en 13.

(139) Dr. A.C.J. Vrankrijker: *Volksontwikkeling, geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland* (Assen 1962).

(140) Loc. cit., 14.

pulaires”¹⁴¹, alsmede rekening houdend met de geschetste mogelijke gang der volkskultuur in de nabije toekomst, begrijpt U waarom wij, mede op instigatie van onze onvergetelijke leermeester en Limburgse, Nederlandse en Europese pionier en réveillist Prof. Schrijnen met tal van vrienden in en buiten Europa in de laatste decennia voor dialecten, volkskunde en naamkunde herhaaldelijk „verzamelen hebben geblazen”, verzamelen — zulks, bij de huidige „verflauwing der geestdrift” voor vrijwillige medewerking, vooral volgens de directe methode der van plaats tot plaats trekkende enquêteurs — van alles wat er in Europa nog aan levende volkskultuur te verzamelen valt. Niet in de laatste plaats daardoor toch zullen de volkskundigen zonder twijfel een onschatbare bijdrage leveren voor de cultuurhistorie. En misschien zal het hun zelfs mogelijk zijn uit het totaal der verworvenheden uit de Europese volkskultuur van het verleden culturele vormen en krachten te puren die, mutatis mutandis, in onze technisch-industriëel-economische wereld het „volk” mede zodanig kunnen vormen, dat de ziel van het „friedliche Geborgensein im heimatlichen Bereich” in het blijkbaar onvermijdelijke onrustige „Umgetrieben werden in der Ferne”¹⁴², welke beider spanningen in onze tijd Agnes Miegel ons in haar jongste werk „Heimkehr” in beelden van het leven van alle dag zo levendig heeft beschreven, behouden blijft; dat de gevreesde „Untergang der Kultur des Abendlandes” — of, wat meer verwijtend klinkt „le suicide de notre civilisation” — en dat zelfs de totale zelfverloochening ten gunste van culturen die aan het wezen van Europa vreemd zijn, niet plaats heeft, en wel doordat wij indirect mede werken aan de wedergeboorte van een gezonde Europese cultuur, doordat wij in zich wijzigende en geheel nieuwe vormen, kunnen levend houden en stimuleren de nog steeds jonge geest van ons nieuwe én oude vaderland: Europa¹⁴³.

En wanneer de universiteit in het Westen, via de periode der „experimentelen”, iets van dit potentiëel der volkskundewetenschap — naast haar hiervoor beschreven direct dienende taak voor andere wetenschappen — zal kunnen realiseren, dan heeft de grote Nederlandse classicus Schrijnen, een vader tevens van de studie der basiscultuur van het volk van Noord en Zuid, van Vlaanderen en Nederland, met tal van Europese volkskundige vrienden en hun leer-

(141) Loc. cit., 10. Wie zich een goed inzicht in wezen en, vooral, geschiedenis van de volkskunde wil eigen maken, mag o.i. dit boek niet ongelezen laten.

(142) Düsseldorf-Köln 1962.

(143) Zie behalve voetnoot n° 136 O.F. Bollnow: *Die Lebensphilosophie* (Berlin-Heidelberg-Göttingen 1958) Einleitung en hfdst. VII en XII; Louis Bodin: *Les intellectuels* (Paris 1962), vooral chap. I, II en III; Alb. Schweitzer loc. cit., Teil I, par. IV; Der Weg zur Regeneration der Kultur en Georges Hourain: *Une civilisation des loisirs* (Paris 1961).

lingen in regionaal, interregionaal, nationaal en internationaal kader op wetenschappelijk niveau óók in de laagvlakten der cultuur niet tevergeefs gewerkt en gestimuleerd in dienst van de Nederlandse stam, van Europa¹⁴⁴ en van de mensheid.

(144) De niet meer te stuiten drang tot toenadering tussen de delen van „het verscheurde Europa” in de huidige wereld, en wel op grond van de basiscultuur der Europese volkeren, bleek, ondanks de remming van anthropologische, ideologische en nationale tendenzen, wel héél duidelijk gedurende de beide congressen (over volkskunde in 't algemeen en over het volksverhaal in het bijzonder) die van 14 tot 21 oktober 1963 in de Hongaarse Akademie van Wetenschappen te Budapest werden gehouden. Het begrip Europa en de interregionale samenhang Oost-West vormden de kern der problematiek. Jammer was het daarom dat op de lezingen geen discussie volgde.

Ter oriëntering, ook wat het volkskundig onderzoek, het probleem der nomenclatuur en het universitair volkskundig onderwijs „in het Oosten” betreft, zij kortheids-halve verwezen naar de „Proceedings of the meetings of the Hungarian ethnographical congress”, Budapest 1963 en naar de periodiek: Demos, volkskundliche Informationen, Bd. 3, Heft 2, 1962 (Akademie-Verlag, Berlin).

Enkele opmerkingen bij de Medea-tragedies van Euripides en Seneca

door

Dr. Lieven VAN ACKER

Men heeft de Medea-tragedie van Seneca reeds dikwijls en vanuit verschillende standpunten bestudeerd.

Wat haar verhouding tot de vroegere behandelingen van de sage aangaat, erkent men algemeen dat, hoewel Seneca's bronnen vrij talrijk zijn, het toch het werk van Euripides is dat door de dichter-filosof het meest werd gebruikt. Aan de andere kant staat het echter vast dat Seneca niet alle originaliteit heeft prijsgegeven, en dat er aldus zeer belangrijke afwijkingen voorkomen in zijn voorstelling van het Medea-verhaal ¹.

Daarover zegt, meer bepaald, K. von Fritz ² : „Uebereinstimmungen und Abweichungen sind also hier rein durch die Auffassung und Absicht des Dichters bestimmt“. Nu zouden opvatting en bedoeling van de dichter op hun beurt te verklaren zijn door de invloed van zijn Stoïcijnse levensovertuiging.

Wat nu volgt is een poging om in dit licht even de vergelijking tussen Euripides en Seneca in enkele punten uit te werken.

Algemeen kan men zeggen dat Euripides aan zijn stuk geen duidelijke morele strekking heeft gegeven : Medea's daad wordt afgekeurd, maar ondanks al haar afschuwelijkheid verovert deze vrouw bij lezer of toeschouwer toch een zekere sympathie (hier denkt men aan de kritiek die Euripides van Aristophanes moest ondergaan). Er zijn dus stellig elementen die het publiek gunstig stemmen tegenover haar : dit bereikte de dichter door aan Medea zekere onbetwistbaar goede en aan haar tegenstanders zekere onbetwistbaar slechte karaktereigenschappen toe te kennen. Hierbij mag natuurlijk ook de rol van het koor niet worden vergeten, dat een bepaalde stemming tegenover de verschillende personages in het leven kan roepen.

Daartegenover staat dan de stoïcijn die met zijn stukken wel een

(1) cf. L. Herrmann : *Le Théâtre de Sénèque*, 1924, p. 288.

(2) K. von Fritz : *Die Entwicklung der Jason-Medea-sage und die Medea des Euripides*, in : *Antike und Abendland*, Band VIII, 1959, pp. 33-106.

moraliserende bedoeling heeft gehad³: aantonen hoe verderfelijk de hartstochten zijn, wat ze met zich brengen, waarop ze tenslotte uitlopen.

Hoe kon Seneca dan zijn toehoorders (of waren het enkel lezers?) in twijfel laten omtrent de absolute schuld van Medea? Hoe kon hij toelaten dat een zekere stemming zou ontstaan ten gunste van haar, zonder de zedenles (hierin steekt geen verwijt) van de tragedie ongedaan te maken? In dienst van zijn levensopvatting zag Seneca zich ertoe gehouden Medea tenvolle schuldig te verklaren, wegens het toegeven aan haar driften, in casu liefde, toorn en haat.

Zo mag men dan wel zeggen dat Medea — de kindermoorde-nares⁴ — ons verschijnt in al haar boosheid, in niets dan haar boosheid. En zo komt noodzakelijk althans haar voornaamste tegen-speler⁵ in een heel wat gunstiger daglicht te staan.

Enkele aspecten van deze voorstelling verdienen van meer nabij te worden bekeken.

I. MEDEA.

Een eerste feit zal dan zijn dat Medea bij Euripides langzaam evolueert, tot zij uiteindelijk een waanzinnige woede bereikt; terwijl ze bij Seneca nu eens minder dan weer meer haar toorn uitleeft, maar in elk geval van het begin af aan een razende furie is⁶.

(3) cf. Sen. ep. 108, 8sq. waaruit wij citeren: „Eadem neglegentius audiuntur... quamdiu soluta oratione dicuntur: ubi accessere numeri..., eadem illa sententia uelut lacerto excussa torquetur”.

(4) Hoewel andere lezingen bestonden, waarin niet Medea zelf haar kinderen doodt, heeft Seneca deze lezing gevolgd. Het was de meest befaamde sinds Euripides en tevens de versie die hem het best in zijn opzet kon doen slagen.

(5) Jason. Wat Creoon betreft, zie verder.

(6) Ernst Holler: *Seneca und die Seelenteilungslehre und Affektpsychologie der Mittelstoa*, Kallmünz, 1934, p. 16sq., ziet bij Seneca het onderscheid tussen 'Triebzorn', door de filosoof „primus ictus" genoemd, en de eigenlijke toorn of 'Willenszorn'. De 'Triebzorn' ontstaat natuurlijk, zonder of zelfs tegen de eigen wil. In de 'Willenszorn' zijn er drie stadia: a) het erkennen van het onrecht, b) de verontwaardiging over het onrecht c) de gedachte dat men wraak moet nemen, en het verlangen daarnaar. Zoekt men deze factoren ook bij Medea, dan ziet men dat de 'Triebzorn' geen grote plaats toegewezen krijgt. Men zou zelfs kunnen veronderstellen dat dit stadium reeds voorbij is, wanneer Medea op het toneel verschijnt. Want zij begint het stuk onmiddellijk met de uiting van haar verontwaardiging en haar verlangen naar wraak. Wij kunnen dus aannemen dat Medea vanaf het begin wordt voorgesteld in haar 'Willenszorn', d.w.z. dat haar woede geen eerste opwelling meer is, maar wel een hartstocht waaraan haar ziel haar toestemming heeft gegeven. Vandaar dan ook dat men de indruk krijgt dat Seneca's Medea niet meer vatbaar is voor een climax: ligt daarin misschien de verklaring voor de andere functie die de Creoon-scène hier heeft? Bij Euripides betekent zij een stap naar de climax: Medea wordt van haar verbanning op de hoogte gebracht. Bij Seneca verliest zij die rol: Medea is reeds vóór Creoon komt van alles op de hoogte.

Zo vinden wij in de beginmonoloog van Seneca's stuk niets terug van de klagende en weemoedige toon waarin bij Euripides de voedster ons toespreekt. Reeds nu zien wij in Medea een duidelijke illustratie van 'de ira' I, I, 3-4: „nam ut furentium certa indicia sunt audax et minax uoltus, tristis frons, toruus facies, citatus gradus, inquietae manus, color uersus, crebra et uehementius acta suspiria, ita irascentium eadem signa sunt: flagrant emicant oculi, multus ore toto rubor exaestuante ab imis praecordiis sanguine, labra quatuntur, dentes comprimuntur, ... spiritus coactus ac stridens, ... gemitus mugitusque, ... totum concitum corpus, 'magnasque irae minas agens', foeda uisu et horrenda facies deprauantium se atque intumescentium”⁷.

Ook Medea's houding tegenover Creoon is anders. Is Medea bij Euripides meer „het stille water”⁸, dan waagt zij het in Seneca's stuk wél de koning de les te spellen over recht en onrecht; dan geeft zij daar niet alle schuld aan Jasoon, om Creoon (in diens eigen bijzijn) vrij te praten. Ook hier kan zij zeer moeilijk haar ware gevoelens verbergen.

Het opmerkelijke verschil tussen de toestand van beide Medea's komt nog duidelijker tot uiting, waar Jasoon gaat optreden. Bij de Griek zijn er twee Jasoon-Medea-scènes (vóór de moord): een eerste waarin de vrouw ongetwijfeld haar gevoelens de vrije teugel laat (hoe meer het stuk vordert, hoe meer de hartstocht groeit en naar de ontknoping leidt), maar die niet belet dat Medea klaar van geest blijft. Dat bewijst haar ontmoeting met Aigeus, waardoor zij zichzelf veilig stelt voor de materiële gevolgen van haar misdaad. Hier wordt meteen het tweede onderhoud tussen man en vrouw aangekondigd, onderhoud dat op zijn beurt een bewijs inhoudt voor Medea's koel beraad: in de loop van een vrij lang gesprek weet zij haar woede te bedwingen, haar wrok te ontveinzen, Jasoon aan haar oprecht berouw over haar vroegere woorden te doen geloven. Dit spel weet zij lang en goed vol te houden.

Seneca heeft de twee Jasoon-Medea-tonelen tot één gereduceerd, met weglating van de Aigeus-scène. Twee opmerkingen dienen hier gemaakt te worden. Men mag het Seneca zeker niet ten kwade duiden dat hij de Aigeus-scène heeft weggelaten. Het is Euripides wel eens verweten dit toneel te hebben ingevoerd. Maar weer blijkt hieruit toch dat de Romein een element heeft weggelaten dat kon wijzen op een al te grote kalmte en zelfbeheersing van een Medea in 'furor'; in haar blinde woede denkt zij er niet aan zichzelf veilig te

(7) Andere teksten: de ira II, 353, 3; III, 4, 1. Hoever staan wij hier van de 'verdovingsstoestand', zoals D.W.F. Van Lennep, Euripides, *poietês sophos*, 1935, p. 54, de gesteltenis van Medea bij de aanvang tekent?

(8) Nederlandse citaten uit de vertaling van Dr. De Waele, *Klass. Gal.* 1949.

stellen ; terwijl bij Euripides dit toneel toch wordt gerechtvaardigd door haar verlangen na de moord een veilige toevlucht te vinden.

En tevens valt het op dat het de tweede Jasoon-Medea-scène is (die waarin Medea haar woede ontveinst) die door Seneca tot enkele verzen werd teruggebracht. Hij laat haar slechts gedurende enkele ogenblikken het spel der veinzerij spelen...

Beide Medea's kennen ook nog wat men een 'inzinking' zou kunnen noemen. Die inzinking klinkt ons veel oprechter bij Euripides : zijn Medea heeft zich nog niet volledig aan haar driften overgeleverd ; zij aarzelt, niet alleen omdat het haar eigen kinderen zijn, maar ook omdat zij nog niet zo is afgestompt en verblind dat ze niet meer kan getroffen worden door de onschuldige hulpeloosheid van een kind. Aan die aarzeling stelt zij een einde op bijna verstandelijke manier (*μανθάνω μὲν* : „ik bevroed voor welke daad ik sta" zegt zij in v. 1078).

Hoeveel kleiner en gruwelijker wordt dan de Medea van Seneca : zij vindt genoeg in het „ultimum scelus" (vv. 922-923). Al is het motief voor de moord dat Medea bij Euripides aangeeft, nl. haar kinderen te vrijwaren voor de wraak der vijanden, wel een voorwendsel (vv. 1060-1061), de beweegreden in Seneca's stuk is overduidelijk : zij wil haar gekwetst egoïsme involgen : „habeat incolumes pater, dum et mater habeat" (vv. 947-948). Het is die mogelijkheid, en die alleen welke haar kan doen toegeven. Nuchter nadenken kan zij sinds lang niet meer en vertedering kent ze niet ; want hadden Jasoon en Creusa reeds eigen kinderen gehad, dan was dat ogenblik van aarzeling er niet geweest. Alleen om haar overhaasting heeft zij spijt : hier wijst Medea zelf op het feit dat zij van het begin af aan door blinde woede is gedomineerd! (vv. 919-921).

Tenslotte haalt de wrok het toch, ook in het stuk van Euripides⁹. En ook Euripides Medea geraakt in de greep van de „waanzin der woede" (vv. 1265-1266). Nu wordt het ook voor haar onmogelijk zich nog langer te bedwingen. Op dit ogenblik pas¹⁰ wordt ze, volledig overgeleverd aan de hartstocht, wat de Medea van Seneca het hele stuk door is.

De verklaring voor die verschillende manier van optreden, zoals wij die op enkele momenten van het stuk hebben nagegaan en vastgesteld, ligt o.i. in een tekst van Seneca, waarin hij verklaart dat de woede zich niet kan bedwingen, dat ze niet kan ontveinsd worden, en zich steeds, meer dan andere driften, moet uiten. Die

(9) Deze overwinning van de wrok is een vrijwillige keuze van Medea! cf.: 'vergeet dees enkle dag uw kindren...' (vv. 1247-1249).

(10) Nu vooral slaat ook de houding van het koor radikaal om in het nadeel van Medea (vv. 1251sqq.).

tekst is : de ira I, 1, 5 : „Cetera licet abscondere et in abdito alere : ira se profert et in faciem exit, quantoque maior hoc efferuescit manifestius”, en 7 : „Nec ignoro ceteros quoque affectus uix occultari, ... Quid ergo interest? Quod alii affectus apparent, hic eminet”¹¹. Het is deze trek, menen wij, die zijn Medea zo heel anders maakt dan die van zijn Griekse voorganger.

— Andere teksten van de filosoof, die wel niet zo vaak toepassing vinden in zijn tragedie, maar toch wel even mogen geciteerd en toegelicht worden, zijn die welke handelen over een tweede aspect van de 'furor'.

In de eerste dialoog tussen man en vrouw bij Euripides schijnt Medea ons grootmoedig toe, vergeleken bij de bekrompen, egoïstische Jasoon. En men mag wel beweren dat het bij de Griekse tragicus niet alleen om schijn gaat : 'magnitudo' is wel degelijk een eigenschap die hij zijn hoofdpersoonage in dit stadium nog toekent.

Dat zullen wij niet vinden bij Seneca. Daar valt de vergelijking tussen man en vrouw ongetwijfeld in het nadeel van de vrouw uit. Waar zou men bij haar enige 'magnanimitas' kunnen bekennen, wanneer zij geplaatst wordt tegenover de vaderlijke Jasoon, die heeft moeten wijken voor het lot, en het alleen gedaan heeft uit liefde voor zijn kinderen. 'Tumor' en hoogmoed, geen grootmoedigheid, spreken uit de woorden van zijn vrouw. Dit weerspiegelt volledig Seneca's opvatting, zoals hij die weergeeft in : de ira I, 20, 1 : „Non est enim illa magnitudo, tumor est”, en I, 20, 4 : „Quid ergo? non aliquae uoces ab iratis emittuntur, quae magno emissae uideantur animo ueram ignorantibus magnitudinem?”

De woede kan een zekere schijn van grootmoedigheid hebben, maar in werkelijkheid is het slechts opgeblazenheid!

— In verband hiermee een woord over de moed. K. von Fritz maakt de opmerking dat de moed die Medea bij Euripides vertoont bij Seneca is bewaard gebleven¹². Er was voor Seneca geen bezwaar moed en toorn in zijn Medea te verenigen. Wij lezen immers in de ira I, 7, 1 : (Ira) ... Extollit animos et incitat. Nec quicquam sine illa magnificum in bello fortitudo gerit, nisi hinc flamma subdita est et hic stimulus peragitauit misitque in pericula audaces¹³”.

(11) Andere teksten : ep. 97, 13 ; 79, 18 ; de ira II, 353, 3.

(12) K. von Fritz : *o.c.*, pp. 74-75. Medea is als vrouw uitgesloten van *εσθλά*, maar juist in de wegen die zij moet gaan (bedrog, giftmoord) weet zij haar moed te tonen. Terwijl Jasoon, met zijn schitterende heldendaden, de trouweloze is. Medea is als zodanig bewaard bij Seneca. Maar Jasoon vertoont er die 'Brüchigkeit' in zijn heldendom niet meer.

(13) Woorden als 'magnificum' passen wel niet bij de figuur van Medea. Maar de hoofdgedachte behoudt haar waarde : 'ira' en 'fortitudo' zijn niet vreemd aan mekaar.

— Verder is het opvallend hoe zorgvuldig Seneca ook een ander element van Euripides heeft overgenomen, of beter behouden: het 'sadisme'¹⁴ van Medea.

In het stuk van Euripides komt het vooral (en voor het eerst, menen wij) duidelijk tot uiting, wanneer Medea de dood van Creoon en Creusa verneemt. „Gij bracht nooit schoner boodschap” (v. 1127) en „Zeg mij hoe ze stierven. Dubbel wordt mijn vreugd, als maar hun doodgaan ijslijk was” (vv. 1134-1135) laat de Griek haar zeggen. En aan het slot spreekt zij tot Jasoon: „U wou ik zien lijden” (v. 1398).

Seneca ziet een sterk verband tussen de 'ira' en de 'uoluptas': de ira II, 5, 2: „Haec non est ira, feritas est; non enim quia accepit iniuriam nocet, sed parata est dum noceat, uelle accipere, nec illi uerbera lacerationesque in ultionem petuntur, sed in uoluptatem” en 3: „Quid ergo? Origo huius mali ab ira est quae ubi... in obliuionem clementiae uenit et omne foedus humanum eiecit animo, nouissime in crudelitatem transit...”¹⁵.

Dit verband komt ook tot uiting bij Medea: wanneer zij verneemt dat de moord op Creoon en zijn dochter gelukt is, komt als reactie: „Egone ut recedam? Si profugissem prius, Ad hoc redirem. Nuptias specto nouas. Quid, anime, cessas? Sequere felicem impetum” (vv. 893-895). Met genoegens aanschouwt zij dit ongewone huwelijksfeest, zoals Hannibal, bij het zien van een gracht vol mensenbloed uitriep: „O formosum spectaculum!”¹⁶

Eens voor altijd ontketend is de Medea van Euripides wel niet minder te duchten dan die van Seneca. Toch treedt bij deze laatste, aan het einde van het stuk, het sadisme nog meer naar voor. Wij hoeven hier niet meer uit te weiden over het feit dat Seneca de kindermoord „coram populo” laat geschieden. Maar dat althans één kind „coram Iasone” wordt gedood, is een element dat niet weinig bijdraagt om haar 'saeuitia' ten top te drijven. Vooral omdat Medea ons om en tijdens de moord op ondubbelzinnige wijze van haar gevoelens op de hoogte stelt: „uoluptas magna me inuitam subit Et ecce crescit” (vv. 991-992) en „perfruere lento scelere, ne propera, dolor: Meus dies est; tempore accepto utimur” (vv. 1016-1017). Zoiets gebeurt niet meer 'in ultionem', maar ook 'in uoluptatem'.

— Daarmee blijkt ook Medea's cynisme verwant te zijn. Noch in de Griekse noch in de Latijnse tragedie ontbreekt het. Wij vinden het in de eerste b.v. waar Medea vrijmoedig voor haar ondeugd

(14) Wij hebben dit woord gebruikt, hoewel dit begrip en de bedoelde karaktertrek van Medea mekaar misschien niet volledig dekken.

(15) cf. eveneens: de clem. II, 4, 3.

(16) de ira II, 5, 4.

uitkomt : „wij vrouwen, hoe onvermogen tot een goede daad, zijn knappe timmerlui in alle kwaad” (vv. 407-409). Elders spot zij : „En feest maar voort! Gij krijgt, zo god mij helpt, een feest zo schoon, dat gij het nog verloochent” (vv. 625-626). Ook de tweede Jasoon-Medea-scène kan hier vermeld worden.

In dit verband een tekst van Seneca : de uita b. 12, 5, 9 : „Quod unum habebant in malis bonum perdunt, peccandi uerecundiam. Laudant enim ea, quibus erubescabant et uitio gloriantur”. Het moet ons niet verwonderen, wanneer wij bij Medea iets dergelijks vinden, en wel in hoge mate. Voorbeelden hiervan staan in de vv. 48sq. „— leuiora memorauim nimis : Haec uirgo feci ; grauior exurgat dolor : Maiora iam me scelera post partus decent... Paria narrentur tua Repudia thalamis...”. Elders beroemt zij zich op haar naam¹⁷ : „Medea ... fiam” (v. 171). Zij drijft het zelfs zo ver dat zij gaat uitroepen : „Sola est quies Mecum ruina cuncta si uideo obruta : Mecum omnia abeant. Trahere, cum pereas, libet” (vv. 426-428)¹⁸. (De betekenis van deze laatste zin wordt nog duidelijker toegelicht door een andere tekst van de filosoof : de ira, I, 1, 1 : „hic totus concitatus et in impetu est doloris, armorum, sanguinis, suppliciorum minime humana furens cupiditate, dum alteri nocent sui neglegens, in ipsa irruens tela et ultionis secum ultorem tracturae auidus”).

Wat dan verder het cynisme bij Seneca nog duidelijker doet uitkomen, is Medea's houding tegenover de lijkjes van haar kinderen. Bij Euripides houdt zij eraan ze zelf te begraven, om ze tegen ontering te beschermen. Ook zal ze een rouwfeest inrichten 'tot boete voor dees goddeloze moord' (v. 1383). Bij Seneca werpt zij de doden naar Jasoon toe, geeft er niet om wat er mee zal gebeuren.

— Tot slot van deze beschouwingen over de Medea-figuur nog twee opmerkingen.

De eerste naar aanleiding van wat P. Schaefer¹⁹ schrijft : „semper poeta id agit, ut scelera hominibus non fato addicantur...” Medea's misdaden zijn inderdaad te wijten aan haar hartstochten. Seneca laat haar immers uitroepen : „funestem impie quam saepe fudi sanguinem... saeuit infelix amor” (vv. 134-136).

Het wordt haar trouwens onmogelijk gemaakt, het fatum als verontschuldiging in te roepen, want zijzelf beweert : „Fortuna semper

(17) Vgl. daarmee Eur. Med. 292-293. Maar daar beroemt zij er zich niet op.

(18) Medea verlangt zelfs meer te verwoesten dan zij kan : „Vtinam superbae turba Tantalidos meo Exisset utero bisque septenos parens Natos tulissem! Sterilis in poenas fui...” (vv. 954-956). Het zijn trouwens deze verzen die de indruk ten goede, welke haar 'inzinking' op ons had kunnen maken, volledig teniet doen : in plaats van erbarmen te kennen, is zij onverzadigbaar in de moord : cf. vv. 1009-1011.

(19) P. Schaefer : *De philosophiae Annaeanae in Senecae tragoediis uestigiis*, Weidae, 1909, p. 20.

omnis infra me stetit" (v. 520). Zij erkent de overmacht van de fortuin niet, in tegenstelling met Jason, wiens optreden juist begint met een klacht over zijn machteloosheid tegenover de 'dura fata', die hem steeds in grote moeilijkheden brengen.

Bij Euripides krijgen wij daarvan een andere voorstelling. Ligt er niet zoiets als een verontschuldiging in de beginverzen van het stuk? „Was nimmer maar naar Kolchos 't Argoschip gezeild? En was maar nooit... de pijnboom neergeveld... Mijn meesteres Medea was nimmer dan geland bij Iolkos' tinnen Met 't hart verteerd van liefde tot Jason; Pelias' dochters had ze nooit verleid tot vadermoord, nooit met haar man en kinderen Korinthos' stee bewoond...!" (vv. 1-11).

De onwederroepelijke samenloop der feiten en omstandigheden staat aan het begin van alle ellende.

Om terug te keren tot Seneca, bij hem is het alleen Jason die een beroep kan doen op het lot, waarvoor hij, als figuur met stoïcijns deugd, beweert te buigen. Medea meent niet te moeten buigen, volgt haar driften in, en dat heeft haar misdaden tot gevolg.

Een tweede opmerking betreft het verleden van Medea. Als wij even nagaan hoeveel maal het misdadig verleden van Medea ter sprake komt, dan is er weer een opmerkelijk onderscheid te maken tussen beide dichters.

Bij Euripides vinden wij daar eerder zelden een herinnering aan: Pelias komt voor in vv. 9-10; Medea's broer in v. 1334; een allusie op beide steekt wellicht in v. 533.

Seneca behandelt die vroegere misdaden vaker, uitvoeriger, meer nadrukkelijk, en dit wellicht niet alleen onder invloed van de Alexandrijnen. Hij legt duidelijk een verband tussen vroeger en nu: „scelera te hortentur tua Et cuncta redeant..." (volgt dan een opsomming van die 'scelera': vv. 129-136) of: „Fructus est scelerum tibi Nullum scelus putare" (vv. 563-564)²⁰.

Voor hem is Medea immers een misdadigster in hart en ziel, die heel eenvoudig de gewoonte van de misdaad heeft aangenomen, en daarin nu een deel van haar sterkte vindt. In dit verband kan een citaat uit ep. 123 meer duidelijkheid brengen: 6: „inter causas malorum nostrorum est, quod uiuimus ad exempla nec ratione componimus, sed consuetudine abducimur" naast de ira II, 20, 2: „plurimum potest consuetudo, quae si grauis est alit uitium".

Tot zover de Medea-figuur. Wij menen te mogen zeggen dat veel in haar karakter bij Seneca te verklaren is door de invloed van zijn filosofische opvattingen. Men kan moeilijk aanvaarden dat

(20) cf. Sen Med. vv. 44-55, 121; 201, 244-245, 258-261, 266, 276-280, 349, 451-453, 473-476, 488, 497-503, 666-667, 672-674, 904-914, 982-983.

Seneca's Medea verschilt van die van Euripides, alleen omdat de Latijnse dichter geen slaafs navolger wilde zijn. Dat verklaart de typische manier nog niet waarop hij haar voorstelt. Wilde hij immers enkel met zijn voorganger wedijveren op literair gebied, dan heeft hij zichzelf de kans ontnomen om even diep-menselijk en even dramatisch te zijn. Want iedereen zal wel toegeven dat het karakter van zijn Medea veel eenvormiger is : zij is tenslotte enkel slecht en verdorven, ten prooi aan haar hartstocht.

Al staan ingewikkelde karakters niet borg voor een echte dramatiek, toch is het hier wel zo dat Euripides, mede dank aan de complexiteit van zijn figuur, een hogere en echtere dramatiek en tragiek heeft bereikt.

Wij kunnen datgene wat Th. B.B. Siemers²¹ zegt over de personages van de *Hercules Furens*, ook op Medea toepassen : „Hij (sc. Seneca) heeft het aantal karaktereigenschappen, dat zij bezitten vaak verminderd (d.w.z. in vergelijking met Euripides) en laat hen handelen volgens één of enkele eigenschappen die sterk overheersen. Zijn karakters worden daardoor absoluut en vertonen neiging boven de gewone menselijke normen uit te gaan”.

De eigenschap die Medea's karakter overheerst is : de 'furore'. En het is die hartstocht, zoals die door Seneca gezien en ontleend werd, die bepaalt hoe Medea op het toneel zal evolueren : gelijkend op die van Euripides, verschillend van die van Euripides, beantwoordt zij op de eerste plaats aan Seneca's 'morele' opvattingen en denkbeelden²². Dat kan trouwens ook nagegaan worden bij de andere figuren uit het stuk.

Schaefer²³ zegt het al volgt : „... tragoediarum personae, quas poeta improbas esse uult, Annaeanis libidinibus affectae sunt, ut boni uiri Annaeanis praediti uirtutibus”. Medea, bezeten door een hartstocht, zal als tegenspeler een Jason krijgen, begaafd met stoïcijnse deugd.

II. Bij Euripides treedt JASOON naar voor als een zelfzuchtig mens, onbeschaamd en schijnheilig ; hij is trouweloos ; hij is opportunist : „In de sophistische bewijsgronden, waarmee Jason zijn onridderlijke handelwijze verdedigt, ligt een kern van gezond verstand” — „Jasoons inzicht is niet idealistisch, maar onder de gegeven omstandigheden wel praktisch juist : op het toneel slaat hij een

(21) Th.B.B. Siemers : *Seneca's Hercules Furens en Euripides' Heracles* ; Heerlen, 1951, p. 105.

(22) Ook literaire opvattingen spelen hun rol. Zo kan men b.v. de toverscène (vv. 670-842) niet enkel verklaren als een echo van zijn (verloren) werk 'contra superstitionem'. Ook de retoriek laat zich hier gelden. Cf. Schaefer, *op. cit.*, p. 18.

(23) P. Schaefer, *op. cit.*, p. 11.

slecht figuur, maar in de werkelijkheid..."²⁴; hij toont geen begrip voor de diepe en echte gevoelens van Medea; zijn maatschappelijke welvoegelijkheid en zijn fatsoensideaal zijn hem sterker.

In dergelijk karakter ligt veel dat kan pleiten ten gunste van Medea. Dit alles heeft Seneca zoveel mogelijk gewijzigd.

Jasoon is bij hem edeler en minder laf; menselijker en vaderlijker. Wij kunnen dit vooral opmerken wanneer hij tegenover Medea komt te staan.

Zijn ontrouw krijgt een andere oorzaak. Is het bij Euripides Jasoon te doen om het fatsoen: „om, wat hoofdzaak is, met welstand steeds te leven in een huis waar geen tekort is... Mijn kinderen op te voeden naar mijn stand..." (vv. 559-563), dan is er de absolute noodzaak bij Seneca.

Jasoon heeft daar de keus tussen zijn huwelijk met Medea en het behoud van zijn kinderen; niet de angst of de trouweloosheid bepalen zijn keus, maar wel de noodzaak: „non timor uicit fidem, Sed trepida pietas; quippe sequeretur necem Proles parentum" (vv. 437-439). Wanneer hij opkomt heeft hij al onmiddellijk de verontschuldiging die zijn vrouw niet had: het fatum.

Jasoon kiest het behoud van zijn kinderen, al moet hij zijn huwelijk verbreken. Deze kwestie heeft hij als stoïcijn opgelost. Zeker, Seneca gaat niet akkoord met de vertegenwoordigers van de Oude Stoa, voor wie het verbreken van een huwelijk geen moeilijkheid meebracht²⁵. Wat Seneca's houding daartegenover betreft, zegt Ch. Burnier²⁶: „Sans professer des idées aussi élevées et aussi délicates que Musonius Rufus sur la fidélité dans le mariage et sur les liens d'affection qui doivent unir les époux entre eux, Sénèque a du moins de très beaux passages sur les devoirs et les sentiments de famille auxquels il se plaît à rendre hommage", en hij verwijst o.a. naar ep. 104, 1-6.

Voor Jasoon was verbreking van zijn huwelijk dus wel een ernstige zaak. Maar aan de andere kant was er toch een (voor Seneca niet minder actueel) principe, waarin de Romein wel akkoord ging met de Oude Stoa, en dat ook voor hem, die in de huwelijksmoraal reeds verrijnder was, nog veel méér waarde had: „de liefde tot de kinderen". Het in²⁵ vermelde citaat gaat verder: „πάντας τε παῖδας ἐπίσης στέρεζομεν πατέρων τρόπον καὶ ἢ ἐπὶ μοιχείᾳ ζῆλοτυπία περιαιρεθήσεται", en een andere tekst van Diogenes Laertios, nl. VII,

(24) Van Lennep, *op. cit.*, p. 55.

(25) cf. von Arnim, *Stoicorum ueterum Fragmenta*, III, p. 183, nr. 728: Diog. Laert. VII, 131: „ἀρέσκει δὲ αὐτοῖς, καὶ κοινὰς εἶναι τὰς γυναῖκας δεῖν παρὰ τοῖς σοφοῖς ὥστε τὸν ἐντυχόντα τῇ ἐντυχούσῃ χρῆσθαι..."

(26) Ch. Burnier, *La morale de Sénèque et le Néo-Stoïcisme*. Lausanne, 1908, p. 53.

120, luidt : „δοκεῖ δὲ αὐτοῖς καὶ γονέας σεβήσεσθαι (sc. τοὺς σπουδαίους) καὶ ἀδελφούς ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ μετὰ τοὺς θεούς. φασὶ δὲ καὶ τὴν πρὸς τὰ τέκνα φιλοστοργίαν φυσικὴν εἶναι αὐτοῖς καὶ ἐν φαύλοις μὴ εἶναι ”²⁷.

Ook Cicero getuigt in die zin²⁸ : „Pertinere autem ad rem arbitrantur intellegi natura fieri, ut liberi a parentibus amentur ; ... Quare (ut) perspicuum est natura nos a dolore abhorrere, sic appetit a natura ipsa, ut eos, quos genuerimus, amemus, impelli”.

In dit formeel en algemeen aanvaard stoïcijns beginsel ligt o.i. de verklaring voor Jasoons keuze. In die noodzakelijke keuze wordt hij door Seneca voorgesteld als „Stoicis praeditus uirtutibus”. Van twee kwalen heeft hij de minste genomen, en zijn stoïcijnse bezadigdheid heeft de pietas tegenover de kinderen gesteld boven de echtelijke liefde, de hogere waarde boven de mindere.

Aldus wordt bij voorbaat de mogelijkheid hem ontrouw en egoïsme te verwijten, uitgesloten : wanneer Jasoos voor zijn vrouw komt te staan, heeft hij zich voor ons reeds volkomen verantwoord.

Volkomen verantwoord, wat de grond van de zaak aangaat. Dat wil immers niet zeggen dat de man ons steeds even mooi kan voorkomen. Hij getuigt b.v. niet van edelmoedigheid, wanneer hij zijn aandeel in Medea's misdaden verwerpt ; maar zijn antwoord is ook dan stoïcijns : „Ingrata uita est cuius acceptae pudet” (v. 504) : dus is hij Medea ook geen dank verschuldigd²⁹.

Deze ietwat eenzijdige voorstelling van Jasoos bracht voor Seneca wel enige moeilijkheid mee : de dichter heeft op bepaalde momenten moeite om de negatieve trekken van de figuur, zoals Euripides die geschapen heeft, weg te krijgen ; maar hij wil ze toch zo positief mogelijk. De vorige paragraaf kan daar een illustratie van zijn²⁹.

III. Daar is tenslotte nog CREOON.

Hoewel men wel eens gesproken heeft van de edele grijsaard, ziet men in de Creoon van Euripides toch meer en gemakkelijker de tyran, die er geen benul van heeft dat ook hij onrecht pleegt tegenover Medea ; voor haar is hij bang, en al zijn ruwheid moet alleen zijn werkelijke zwakheid verbergen. Hij kan hardvochtig zijn, omdat hij de macht in handen heeft.

Over de Creoon van Seneca zijn de meningen meer uiteenlopend. Volgens de enen speelt hij een minder goede, volgens de anderen een sterkere rol. Nog anderen zien hem zonder meer als een arrogante tyran. L. Herrmann³⁰ meent dat in elk geval zijn figuur origineler is dan men algemeen wel aanvaardt.

(27) von Arnim, *op. cit.*, III, p. 183, nr. 731.

(28) de finibus III, 62 (von Arnim, *op. cit.*, III, p. 83, nr. 340).

(29) Cf. von Fritz, *op. cit.*, p. 50.

(30) *op. cit.*, p. 287.

Men mag niet bij voorbaat uitsluiten dat Seneca Creoon gunstig zou hebben voorgesteld. Tenslotte is de koning een tegenstander van Medea, en de gunstige indruk die hij zou maken, kan de ongunstige indruk die Medea maakt nog vergroten (cf. de rol van Jasoon).

Verder is het ook bekend dat Seneca in de monarchie, wanneer zij natuurlijk aan bepaalde voorwaarden beantwoordde, zijn ideaal zag; getuige daarvan de beneficii II, 20, 2: „mihi enim, cum uir magnus fuerit in aliis (sc. Brutus), in hac re (sc. in occidendo Caesare) uidetur uehementer errasse nec ex institutione Stoica egisse; qui aut regis nomen extimuit, cum *optimus civitatis status sub rege iusto sit,...*”. Een figuur als de vorst Creoon is dus niet a priori ongunstig te denken bij Seneca.

Aan de andere kant zijn er werkelijk bepaalde aspecten aan de koning, die in hem de tyran tonen.

Laat hijzelf dan al zeggen: „Non esse me qui sceptrum uiolentus geram Nec qui superbo miseris calcem pede Testatus equidem uideor...” (vv. 252-254), laat Jasoon dan al menen dat de burgers door Creoons dood worden bedroefd (v. 978), van overwegend belang zijn andere passages waaruit blijkt dat iedereen, ook zijn schoonzoon, beeft voor Creoon (v. 529). Medea spreekt van de hoogmoed in zijn bewind (vv. 204-206); Jasoon is door hem voor de verschrikkelijke keuze tussen vrouw en kinderen geplaatst (vv. 431sq.); hij vreest de woede van Creusa's vader (v. 515); deze laatste heeft Medea zelfs willen doden, en zij is slechts dank aan Jasoon zelf gespaard (vv. 490sq.).

Dergelijke teksten maken het ons onmogelijk in Creoon de ideale monarch te zien, zoals Seneca die wenste. Het gaat integendeel om de schildering van de dwingeland, die als voornaamste rol heeft het optreden en de interpretatie van Jasoon te rechtvaardigen: hij verplicht de oprechte Jasoon tot daden die Medea onaangenaam zijn.

Bovendien staan wij hier ook wel voor de tekening van de tyrannenfiguur, zoals die in de retorische literatuur meer voorkwam en zelfs traditioneel was geworden³¹.

Creoon is dus niet de verpersoonlijking van Seneca's politiek ideaal, waarover hij het in zijn de beneficii heeft. Meer dan voor de invloed van zijn filosofie, staan wij hier voor de invloed van de tijdsliteratuur³². Maar dit geval van Creoon staat de bedoeling niet in de weg, die wij met deze enkele beschouwingen hadden: aantonen dat de Medea-tragedie van de dichter Seneca niet volledig kan begrepen worden zonder de hulp van de filosoof Seneca.

(31) cf. de figuur van Lycus in 'Hercules Furens'.

(32) Over de tyrannenfiguren en Nero, zie Siemers' werk over Hercules Furens.

Longinus en de Longinuslegende in het Nederlandse taalgebied

door

Dr. J. VAN HAVER

I. BRONNEN VAN HET LONGINUSVERHAAL

A. *Het verhaal van de lanssteek in de evangeliën en de vroege exegese.*

Wie de evangelieteksten doorleest, wordt bij sommige passages allicht getroffen door een eigenaam. Daardoor wint de situatie aan realiteit en aan directheid. Wij allen zijn vertrouwd met de naam Malchus voor de knecht van de hogepriester, die door Petrus het oor wordt afgehouden bij een incident vóór de gevangenneming in de Olijfhof. We kennen Zacheus, de oppertolbeambte, die in een vijgeboom klom om Jezus te zien voorbijgaan. Toch is het alleen Johannes, die ons over de identiteit van die knecht inlicht (Joh. 18 : 10), en het is alleen Lucas, die over Zacheus spreekt (Luc. 19 : 2-10).

Zo ook zullen velen niet onbekend zijn met de naam Longinus en er onmiddellijk de soldaat van de lanssteek uit het lijdensverhaal mee herkennen. Toch kijken zij enigszins verwonderd op, als men hun meedeelt, dat deze naam in geen geval uit de canonieke evangeliën afkomstig kan zijn.

Over deze Longinus nu, de man van de lanssteek, handelt deze bijdrage. We nemen ons voor achtereenvolgens na te gaan, hoe deze naamgeving ontstaan kon en beïnvloed werd, in hoeverre deze naam in het Nederlandse taalgebied bekendheid verwierf, en tenslotte zullen wij onderzoeken uit welke elementen het Longinusprobleem bestaat.

De kern van het Longinusverhaal ligt natuurlijk wel in de evangelietekst. Het is daarom nodig dat wij ons afvragen, welke gegevens ons door de vier evangelisten aan de hand worden gedaan. Omdat, zoals uit de verdere uiteenzetting herhaaldelijk zal blijken, de soldaat van de lanssteek vaak vereenzelvigd wordt met de honderdman van de kruiswacht, heeft het zijn belang de ce citaten enigszins uitvoerig te maken ¹.

(1) Mededeling van de evangelieteksten uit : De heilige Schrift, vertaling uit de

Mattheus, hoofdstuk 27:

45 Van het zesde uur af tot het negende toe viel de duisternis neer over het hele land. 46 Omstreeks het negende uur riep Jezus met luider stem: Eli, Eli, lama sabaktani; dat is: „Mijn God, mijn God, waarom verlaat Gij Mij?“. 47 Sommigen die daar stonden, hoorden het en zeiden: Hij roept Elias. 48 Anstonds liep een hunner heen, nam een spons, vulde ze met azijn, stak ze op een riet, en gaf Hem te drinken. 49 Maar de anderen zeiden: Wacht, laat ons eens zien, of Elias Hem komt bevrijden.

50 Nog eenmaal riep Jezus met luider stem en gaf de geest. 51 En zie, het voorhangsel van de tempel scheurde open van boven tot onder; de aarde beefde en de steenrotsen spleten vaneen; 52 de graven gingen open en vele lichamen van ontslapen heiligen verreezen; 53 ze verlieten de graven, kwamen na Zijn opstanding in de stad en verschenen aan velen.

54 Toen nu de honderdman, en die met hem Jezus bewaakten de aardbeving met wat er verder gebeurde bemerkten, verschrokken ze hevige en zeiden: Ja, waarachtig, Hij was Gods Zoon.

55 Vele vrouwen, die Jezus van Galilea waren gevolgd om Hem te dienen, stonden daar van verre toe te zien; 56 onder andere Maria Magdalena, Maria de moeder van Jacobus en Jozef, en de moeder van de zonen van Zebedeus.

57 Tegen de avond kwam een rijk man, uit Arimatea afkomstig en Jozef genaamd, die eveneens leerling van Jezus was; 58 hij begaf zich naar Pilatus en vroeg het lichaam van Jezus. Pilatus beval hem toen het lichaam te geven. 59. Jozef nam het lichaam en wikkelde het in een rein lijnwaad.

Marcus, hoofdstuk 15:

33 Tegen het zesde uur tot het negende toe, viel er duisternis neer over het hele land. 34 Omstreeks het negende uur riep Jezus met luider stem: Eloi Eloi, lamma sabaktani; dat is: „Mijn God, mijn God, waarom verlaat Gij Mij?“ 35 Sommigen die daar stonden, hoorden het en zeiden: Zie, Hij roept Elias. 36 Een hunner liep heen, vulde een spons met azijn, stak ze op een riet, gaf Hem te drinken en zeide: Wacht, laat ons eens zien, of Elias Hem er soms af komt halen.

37 Toen riep Jezus met luider stem en gaf de geest.

38 En het voorhangsel van de tempel scheurde in tweeën van boven tot onder.

39 Toen nu de hoofdman, die tegenover Hem post had gevat, zag dat Hij onder zulke omstandigheden gestorven was, sprak hij: Waarachtig, deze man was Gods Zoon.

40 Ook enige vrouwen stonden van verre toe te zien; onder andere Maria Magdalena, Maria de moeder van Jacobus de Jongere en van

Jozef en Salome; 41 ze waren Hem gevolgd, toen Hij in Galilea was, om Hem te dienen; ook vele anderen waren er bij, die met Hem naar Jeruzalem waren opgegaan. 42 Daar het een dag van voorbereiding was, daags voor de sabbat, en het reeds tegen de avond liep, 43 kwam Jozef van Arimatea, een voornaam raadsheer, die ook zelf het koninkrijk Gods verwachtte, en ging naar Pilatus om hem het lichaam van Jezus te vragen. 44 Pilatus verwonderde zich dat Hij reeds gestorven was; hij ontbood de hoofdman, en vroeg hem of Hij al lang gestorven was. 45 En toen hij dit van de hoofdman vernomen had, stond hij het lichaam aan Jozef af.

46 Nu kocht deze een lijnwaad, nam Hem af van het kruis...

Lucas, hoofdstuk 23:

44 Het was nu reeds het zesde uur ongeveer, en tot het negende toe werd het donker over heel het land; 45 want de zon werd verduisterd. Ook scheurde het voorhangsel van de tempel middendoor.

46 Toen riep Jezus met luider stem: Vader, in Uw handen beveel ik mijn geest. Na deze woorden gaf Hij de geest. 47 Toen nu de honderdman zag wat er gebeurd was, verheerlijkte hij God en zeide: Waarachtig, deze man was een rechtvaardige. 48 En heel de menigte, die voor dit schouwspel was samengestroomd, en het gebeurde aanschouwd had, sloeg zich op de borst en ging heen. 49 Maar al Zijn bekenden, met de vrouwen, die Hem van Galilea af waren gevolgd, stonden van verre toe te zien.

50 Nu was er een man, Jozef genaamd, die lid was van de Raad; maar hij was een braaf en rechtschapen man, 51 die aan hun plannen en drijven geen deel had genomen. Hij was van Arimatea, een Joodse stad, en verwachtte ook zelf het koninkrijk Gods. 52 Deze ging nu naar Pilatus om het lichaam van Jezus te vragen. 53 Hij nam het af, wikkelde het in lijnwaad, en legde het in een graf, dat in de rots was uitgehouwen en waarin nog nooit iemand was neergelegd. 54 Het was vrijdag en de sabbat brak aan.

Johannes, hoofdstuk 19:

28 Toen wist Jezus dat thans alles was volbracht; Hij sprak, opdat de Schrift zou vervuld worden: Ik heb dorst. 29 Er stond daar een kruik met azijn; men stak dan een spons vol azijn op een hysopstengel en bracht ze Hem aan de mond. 30 Toen Jezus de azijn had genuttigd, zeide Hij: Het is volbracht. Hij boog het hoofd en gaf de geest. 31 Daar het daags voor het paasfeest was en er op de sabbat geen lijken aan het kruis mochten blijven, (het was dus wel een grote sabbat), verzochten de Joden aan Pilatus, dat men hen de benen zou breken en hen afnemen. 32 Daarom kwamen de soldaten en braken de benen van de eerste, die met Hem gekruisigd was, daarna die van de tweede. 33 Toen zij bij Jezus waren gekomen en zagen dat Hij reeds gestorven was, braken ze Hem de benen niet. 34 Maar een der soldaten doorboorde met een lans Zijn zijde; en aanstonds vloeide er bloed uit en water. 35 En hij, die het gezien heeft, legt

er getuigenis van af, opdat ook gij geloven moogt. Zijn getuigenis is waarachtig; ook Hij weet dat hij de waarheid zegt. 36 Want dit is geschied, opdat de Schrift zou vervuld worden: Geen been zal Hem verbrijzeld worden. 37 En weer een ander schriftwoord zegt: Ze zullen opzien naar Hem, die ze hebben doorboord.

38 Jozef van Arimatea, die een leerling van Jezus was, maar alleen in het geheim, uit vrees voor de Joden, vroeg daarna verlof aan Pilatus, om Jezus' lichaam te mogen afnemen; en Pilatus stond het hem toe. Hij kwam dan en nam het lichaam af. 39 Nicodemus, die vroeger Hem 's nachts had bezocht, kwam eveneens...

De vergelijking van deze teksten is wel zeer interessant. Wat leert ze ons? De eerste drie evangeliën — om hun gelijkheid van overzicht worden ze overigens synoptische evangeliën genoemd — komen in grote trekken overeen: ze delen het laven met azijn mee (op Lucas na), en leggen de nadruk op de ervaring en de geloofsbelijdenis van de honderdman, en op de bereidwilligheid van Jozef van Arimatea.

Johannes beschrijft beknopt Jezus' doodstrijd en laving met azijn, maar noch over de wondere verschijnselen bij Zijn dood, noch over de honderdman vernemen we iets. Hij is evenwel vrij uitvoerig bij de beschrijving van wat gebeurt tussen Christus' dood en graflegging, iets waarover we bij de anderen niets leren. In deze passage is voor ons vers 34 zeer belangrijk: Maar een der soldaten doorboorde met een lans Zijn zijde en aanstonds vloeide er bloed uit en water.

Johannes is dus de enige die de lanssteek vermeldt, en hij doet het zeer expliciet, zonder evenwel de soldaat te noemen.

Blijkbaar vond deze passage uit het Johannesevangelie grote weerklank. Het lijdensverhaal wordt aldus afgesloten met een pijnlijk-realistische voorstelling: de tot het uiterste gemartelde Christus wordt zelfs na Zijn dood nog met een diepe wonde meer getekend.

Maar zoals Johannes zich niet beperkt had tot het louter meedelen van de feiten bij de lanssteek, en, door er twee voorzeggingen aan vast te knopen, aan deze daad een zekere symbolische betekenis had gehecht, zo hebben de kerkvaders al zeer vroeg de zijdewonde en het uitvloeien van water en bloed mystisch begrepen².

Een voorstelling, die in de latere theologie algemeen bekend zou worden, is die van de oudchristelijke schrijver Tertullianus, die rond 160 geboren werd. In zijn „De Baptismo” stelt hij naast het doopsel met water het doopsel met bloed, het martelaarschap; het water en het bloed van de zijdewonde zijn voor hem een voor-

(2) De kerkvaders „interpreteren” de tekst van Johannes. Vgl. H. vanden Bussche, *Het boek der passie*, Tielt 1960, p. 159-160.

afbeelding van dit dubbele doopsel: hos duos baptismos de vulnere perfossi lateris emisit³. In „De animo” geeft dezelfde exegeet nog een andere allegorische verklaring van de lanssteek, die in latere eeuwen eveneens vaak overgenomen zal worden: Si enim Adam de Christo figuram dabat, somnus Adae mors erat Christi dormituri in mortem, ut de injuria perinde lateris ejus vera mater viventium figuraretur Ecclesia⁴. De mystische antithese tussen Adam en Christus — men leze Eerste Korin. 15 : 22 waar Paulus spreekt over de eerste en de tweede Adam — wordt hier uitgebreid door een tegenstelling tussen Eva en Ecclesia.

Ambrosius, een der grote Westerse kerkvaders, (340-397) spreekt over het reinigende water en het verlossende bloed: aqua enim et sanguis exivit, illa quae diluat, iste qui redimat⁵.

Bijzonder geliefd zal een woord van Augustinus (354-430) worden: Longinus aperuit mihi latus Christi lancea et ego intravi et ibi requiesco securus⁶. Bij de ons reeds bekende tegenstelling tussen Eva en Ecclesia, voegt Augustinus nog de tegenstelling dood en leven: De illo latere facta est Eva, quae nos peccando mortificaret, de isto autem latere facta est Ecclesia, quae nos pariendo vivificaret⁷.

Deze enkele voorbeelden lichten ons voldoende in over de typologische en mystische betekenis van de lanssteek en zijn gevolgen in de eerste eeuwen van het christendom⁸.

B. De Longinuslegende.

Wat was nu natuurlijker, dan dat de daad, die men zich zo levendig inbeelden kon, de voltrekker ervan op de voorgrond treden deed. Men wilde een duidelijker voorstelling van de omstandigheden, waarin alles gebeurd was, en men leende gaarne het oor aan een traditie, die deze soldaat niet alleen als Longinus benoemde, maar hem een eigen leven, een eigen persoonlijkheid schonk en hem zelfs als martelaar voor het ware geloof liet sterven.

Deze traditie was er inderdaad.

De naam Longinus treffen we voor het eerst met zekerheid aan in de Acta Pilati, een apocriefe tekst uit de 5e, misschien zelfs uit de tweede helft van de 4e eeuw. Samen met een tweede deel, de

(3) Uit K. Burdach, *Der Gral*, Stuttgart 1938, p. 51.

(4) Uit Burdach, *Der Gral*, p. 53.

(5) P.L. Migne, *Patrologiae latinae cursus completus*, deel 15, p. 1838.

(6) Migne, deel 40, p. 961; latere opzoekingen hebben uitgemaakt dat het auteurschap van Augustinus voor deze passage betwistbaar is.

(7) Migne, deel 38, p. 1475..

(8) De lezer vindt nog meer voorbeelden bij Burdach, *Der Gral*, p. 49-66 en 92-105.

Nederdaling van Christus in de hel, vormen de Acta Pilati het zg. Nicodemusevangelie⁹.

De verschillende versies van deze Acta Pilati doen ons evenwel inzien, dat de verwarring tussen Longinus, soldaat van de lanssteek, en Longinus, honderdman van de kruiswacht, op dat ogenblik reeds een feit was. Immers in de versie A van een Griekse tekst staat in een beknopt verslag over het lijden het volgende :

... vidimus eum alapsis caesum in facie, sputis inquinatum in facie, vidimus milites imposuisse supra caput ejus coronam spineam et flagellis eum caecidisse. Ad haec Pilatum sententiam proferentem, Jesum in crucem actum in loco cranii, Demam et Gestam ambo cruci affixos cum eo, ipsum vero aceto et felle potum, atque latus ejus lancea transfixum a milite Longino. Scimus honorandum patrem nostrum Josephum petisse corpus Jesu atque ipsum resurexisse a mortuis uti dixerat...¹⁰.

Anderzijds benoemt de versie B, die de oudste is, de soldaat van de lanssteek niet : maar een der soldaten stak Hem met een lans in Zijn rechterzijde (11 : 2); maar ze behoudt de naam Longinus voor de honderdman : Longinus, de hekatontarch, die daar bij stond, zeide : Deze was waarlijk Gods Zoon (11 : 1)¹¹.

Van nu af wordt het wel zeer moeilijk de twee personages met dezelfde naam uit elkaar te houden.

Longinus-honderdman behoort eerder tot de Griekse traditie. Johannes Chrysostomos (347-407) aanvaardt die met enige reserve, wanneer hij, zonder hem te noemen, van de honderdman zegt : quidam vero narrant hunc centurionem postea in fide roboratum martyrium fortiter subisse¹², maar de H. Gregorius (ca. 335- na 394), bisschop van Nyssa in Cappadocië, noemt Longinus, de hekatontarch van de kruisiging, zijn landgenoot¹³. Zulks sluit volkomen aan bij de legende, die wij in de Acta sanctorum vermeld vinden :

Longinus moet, als hoofdman, bij de kruisiging aanwezig zijn, maar bij het zien der wondertekenen roept hij met luide stem: Deze is werkelijk Gods Zoon. Hij moet ook de bewaking van het graf leiden en maakt de verrijzenis mee. De Joden bieden hem geld aan om te

(9) In de middeleeuwen was dit apocrief evangelie uitermate geliefd; in het tweede hoofdstuk zullen we een Nederlandse vertaling ervan vermelden.

(10) Latijnse vertaling van C. Tischendorf, *Evangelia apocrypha*, Lipsiae 1876, p. 284 (Acta Pilati 16 : 7); vgl. H. Bakels, *Nieuwtestamentische apocriefen*, Amsterdam 1922, deel I, p. 357-387.

(11) Tischendorf, *Evang. apoc.* p. 309, 311; vgl. E. Hennecke, *Neutestamentische Apokryphen*, Tübingen 1924, p. 78.

(12) R.J. Peebles, *The legend of Longinus*, Baltimore 1911, p. 10, uit Migne, *Patrologiae Graecae*, deel 58, p. 177.

(13) Burdach, *Der Gral*, p. 213.

willen verzwijgen wat hij gezien heeft, maar hij wenst geen vals getuigenis af te leggen, bekeert zich en begint het evangelie te verkondigen. Samen met twee anderen gaat hij naar Cappadocië. Op aanstoken van de Joden van desertie beschuldigd, wordt hij bij verstek ter dood veroordeeld. Twee wapenknechten worden naar Cappadocië gezonden om het vonnis uit te voeren. Ze doden Longinus, nemen zijn hoofd mee naar Jeruzalem en werpen het daar weg.

Jaren later gaat een blinde weduwe van Cappadocië naar het H. Land, waar haar zoon sterft. Longinus verschijnt haar: ze zal zijn hoofd vinden en van haar blindheid genezen. Zulks gebeurt. Longinus verschijnt haar andermaal, nu in gezelschap van haar verheerlijkte zoon. Ze keert met het hoofd naar haar land terug ¹⁴.

Een ander Grieks handschrift, eveneens in de Vaticaanse bibliotheek, brengt ons een afwijkende lezing hiervan onder de titel: *Inventio capitis S. Longini centurionis*:

Een weduwe, Christiana, wordt door de duivel geplaagd. Ze heeft van Jezus' wonderen gehoord en wil naar het oosten vertrekken. Nu verschijnt haar Longinus, zonder hoofd, die haarzelf genezing en haar zoon opname in de krijgsdienst belooft, indien ze zijn hoofd terugbrengen kan. Ze gaat naar Jeruzalem, krijgt er van prefect Lucius het hoofd, dat door haar zoon achteraf op het lichaam van de heilige, in diens graf, wordt geplaatst. Longinus vraagt nu aan Christiana in een droom of ze haar zoon van de aardse in de hemelse militie wil zien overgaan. De jongen sterft en om de moeder te troosten, toont Longinus haar de zoon als lid van de hemelse militie ¹⁵.

De Westerse traditie daarentegen, houdt het bij de soldaat Longinus. Zijn levensverhaal is als volgt:

Nadat hij op bevel de zijde van Jezus met een lans had geopend en de talrijke tekenen gezien, geloofde hij en werd onderricht. Daar hij zich geheel aan God wilde geven, leidde hij een boetvaardig leven te Caesarea in Cappadocië, waar hij als eremiet 28 jaar doorbracht. Van de prefect Octavianus moet hij op zekere dag aan de goden offeren; hij weigert, zijn tong wordt uitgerukt en zijn tanden uitgeslagen. Om te bewijzen dat de afgodsbeelden niets vermogen, slaat hij ze stuk en bezweert de duivelen, die er zich in verbergen. Octavianus wordt met blindheid geslagen en toont berouw. Longinus stelt dan voor, dat hijzelf zal gedood worden, opdat Octavianus het gezicht zou terugkrijgen ¹⁶.

(14) *Acta Sanctorum*, deel II van maart, op 15 maart onder de titel: *Acta S. Longini Centurionis et duorum sociorum martyrum auctore S. Hesychio Presbytero Hierosolymitano*, p. 380-383 in de uitgave van 1865.

(15) *Acta sanctorum*, maart II p. 383; vgl. Burdach, *Der Gral*, p. 215-217. De Griekse kerk viert het feest van de H. Longinus, centurio op 16 oktober.

(16) *Acta sanctorum*, maart II, p. 379-380.

Nu wij zowel de Griekse als de Westerse versie van de Longinus-legende hebben nagegaan, loont het zeker de moeite gemeenschappelijke elementen ervan op te sporen. Het zal blijken, dat voor de kern van beide tradities een gemeenschappelijke oorsprong niet onmogelijk geacht moet worden.

Functioneel liggen de personages van de miles en de centurio in het lijdensverhaal vrij dicht bij elkaar. Voor Mattheus b.v. vormen honderdman en soldaten één groep, want er staat te lezen: ze verschrokken hevig en zeiden: Ja waarachtig, Hij was Gods Zoon.

Sommige handschriften hebben de verwarring ongetwijfeld in de hand gewerkt. In de *Acta sanctorum* wordt een tekst meegedeeld uit twee zeer oude manuscripten (*duo pervetusta exemplaria*)¹⁷:

In diebus Domini nostri Jesu Christi fuit quidam miles Centurio¹⁸ nomine Longinus, qui illo tempore, adstans cruci, jussus a Pilato praeside, percussit lancea latus domini et videns signa quae fiebant, sole obscurato et terra commota, credidit in dominum Jesum Christum et percutiens pectus suum voce magna dicebat: Vere filius Dei erat hic, et post haec recedens a militia, instruebatur in domini praeceptis¹⁹.

De ineenstrengeling van de beide figuren is hier volledig! Gemeenschappelijk is ook de plaats, waar zich zowel hun beider verder leven als hun marteldood afspeelt: in Cappadocië.

Beide legendeversies bevatten tenslotte gemeenschappelijke motieven. Een eerste is dat van de christelijke soldaat, de miles christianus, door Burdach zeer terecht in verband gebracht met de bonus miles Jesu Christi uit de brieven van Paulus (Eerste Tim. 1: 8; Tweede Tim. 2: 3; Tweede Kor. 10: 3-4)²⁰. In de centuriotraditie moeten we daarenboven verwijzen naar de twee legenden, waarin sprake is van de tegenstelling tussen wereldse en hemelse militia, van een bekering uit het wereldlijke tot de navolging van Christus.

Een ander motief is dat van de blindheid: in de ene versie komt een blinde weduwe voor, in de andere wordt Octavianus met blindheid geslagen, en beiden worden door Longinus genezen.

(17) Dergelijke uitdrukkingen wettigen het vermoeden dat de legende in de *Acta* niet met de nodige historische kritiek werd behandeld.

(18) Centurio staat hier dus blijkbaar als eigennaam; ook in Middelnederlandse teksten zullen we dat constateren; vgl. de opmerking van Verdam in *Tijdschrift Nederl. taal- en letterk.* XXI (1902) 19.

(19) *Acta sanctorum*, maart II, p. 377.

(20) Burdach, *Der Gral*, p. 212.

C. *De bronnen van de Longinuslegende voor onze middeleeuwse schrijvers.*

Uit de opname in de *Acta sanctorum* is al gebleken dat Longinus, de martelaar uit Cappadocië, als een heilige wordt vereerd. De Westerse martyrologia vermelden deze heilige al vroeg. Dat is het geval met het *Martyrologium Hieronymianum* uit de 6e of 7e eeuw, het *Martyrologium Romanum parvum* van ong. 700 en, uitvoeriger o.m. in de martyrologia van Ado Viennensis (ong. 800-ong. 875) en van Hrabanus Maurus uit het midden van de 9de eeuw²¹.

Deze Hrabanus Maurus (780-856), een van de hoofdfiguren van de zg. Karolingische renaissance, zegt over Longinus wat volgt :

(op 15 maart) In Cappadocia passio sancti Longini martyris, de quo in libello martyrii ejus narratur, quod aliquando militans sub centurione Romano in passione Domini latus ejus cum lancea in cruce aperiret et viso terramotu et signis, quae fiebant crediderit in Christum poenitentiam agens de operibus suis pristinis; postea monachus factus per xxx et iv annos Christo militavit multos convertens ad fidem Dei; ad extremum vero martyrizavit in Cappadocia sub Octavio praeside, quem propter infidelitatem suam divino judicio percussus corporea caeciditate post martyrium suum illuminavit²²;

Wij kunnen Hrabanus Maurus beschouwen als een voorloper van de middeleeuwse compilatoren, die zo een grote invloed hebben uitgeoefend op de verspreiding van allerlei legenden en legende-elementen.

Als eerste vermelden we Petrus Trecensis, bijgenaamd Comestor of Boekenverslinder, die te Parijs stierf in 1178 en van wie men weet dat hij Maerlants voorbeeld en bron is geweest bij de redactie van de Rijmbijbel. In zijn *Historia Scholastica*, een doorlopend verhaal van het Oude en het Nieuwe Testament, vinden we een aantal elementen van de Longinuslegende terug :

Sed unus militum lancea latus ejus dextram perforavit et continuo exivit sanguis et aqua, et qui lanceavit eum, ut tradunt quidam, cum fere caligassent oculi ejus, et casu tetigisset oculos sanguine ejus, clare vidit²³.

(21) Ontleding van de martyrologia bij Peebles, *The legend*, p. 12-16 en bij Burdach, *Der Gral*, p. 210-212.

(22) P.L. Migne, deel 110, p. 1135. — Er is dus reeds een geschrift over zijn marteldood: in libello martyrii.

(23) P.L. Migne, deel 198, p. 1653-54.

Veel uitvoeriger is een eeuw later Vincentius van Beauvais. Het Liber septimus van zijn Speculum historiale (voorbeeld voor Maerlants Spieghel historiael) schuift in het lijdensverhaal, samen met de symboliek van de kerkvaders, ook de Longinuslegende in :

... cumque milites primi fregissent crura ac venissent ad Jesum, inuenientes eum mortuum: os non comminuerunt in eo sed unus militum lancea latus ejus aperuit.

... ostium vitae apertum est, quia inde sacramenta Ecclesiae manaverunt...; hoc autem praefiguratum est, quando facta est Mulier de latere viri dormientis. Et qui lanceavit eum (ut tradunt quidam) cum fere caligassent ejus oculi ac casu tetigisset oculos ejus sanguine, clare vidit.

Protinus illuminatus, in Christum credidit; unde militiae cedens instructus ab Apostolis, in Caesarea Cappadociae 38 annis monasticam vitam duxit et in omni sanctitate permanens verbo et exemplo plurimos ad Christum convertit ²⁴.

Het volgende hoofdstukje van Vincentius is gewijd aan het verhaal van Longinus' marteldood: De martyrio ejusdem Longini militis. Zijn mededeling verschilt echter vrijwel niet van het verhaal dat we in het volgende compilatiewerk aantreffen, de Legenda aurea.

De Gulden Legende is het werk van de dominicaan Jacobus a Voragine, aartsbisschop van Genua, die geleefd heeft tussen ong. 1230 en 1298. Ze bevat het leven van de heiligen, die op elke dag van het kerkelijk jaar gevierd worden of de lezingen voor de feestdagen. In de meeste Westerse kloosters zal het voorhanden geweest zijn; de Nederlandse vertalingen staan vooral als Passionael bekend ²⁵. Over Longinus zegt de Legenda aurea het volgende :

De sancto Longino.

Longinus fuit quidam centurio, qui cum aliis militibus cruci domini adstans jussu Pylati latus domini lancea perforavit et videns signa, quae fiebant, solem scilicet obscuratam et terrae motum in Christum credidit. Maxime ex eo, ut quidam dicunt, quod cum ex infirmitate vel senectute oculi ejus caligassent, de sanguine Christi per lanceam decurrente fortuite oculos suos tetigit et protinus clare vidit. Unde renuntians militiae et ab apostolis instructus in Caesarea Cappadociae viginti octo annis monasticam vitam duxit et verbo et exemplo ad fidem multos convertit. Cum autem a praeside tentus fuisset et sacrificare nollet, jussit praeses omnes dentes ejus excuti et linguam ab-

(24) Vincentius van Beauvais (Bellevacensis), *Speculum historiale*, Duaci 1624, 7e boek, caput XLVI; p. 237.

(25) J. van Mierlo, *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* II, p. 103; er is reeds een Nederlandse vertaling bekend in 1358 blijkens VMKVA 1925, p. 183-189; vgl. ook Ons geestelijk erf VI (1932), 31-34.

scidi. Longinus tamen ex hoc loquelam non perdidit, sed accepta securi omnia ydola comminuit et fregit dicens: si dii sunt, videbimus. Daemones autem de ydolis exeuntes in praesidem et in omnes socios ejus intraverunt et insanientes se Longini pedibus prostraverunt et ait Longinus daemonibus: cur habitatis in ydolis? Qui responderunt: ubi non nominatur Christus et ejus signum non est positum, ibi est habitatio nostra. Cum ergo praeses insaniret et oculos amisisset, dixit ei Longinus: scito quia sanari non poteris, nisi quando me occideris; quam cito enim a te mortuus fuero, pro te orabo et sanitatem tibi corporis et animae impetrabo. Et statim eum decollari jussit; post hoc abiit ad corpus ejus et prostratus cum lacrimis poenitentiam egit et continuo visum et sanitatem recepit et in bonis operibus vitam finivit ²⁶.

De lezer zal de soms zelfs woordelijke afhankelijkheid der jongere tegenover de oudere werken wel zelf geconstateerd hebben. Op twee belangrijke punten evenwel wijken deze teksten van elkaar af. Er is vooreerst geen eensgezindheid omtrent de militaire functie van de dader van de lanssteek; alleen bij Jacobus a Voragine is Longinus bij name een centurio, maar ook Hrabanus Maurus geeft ons een bewijs van de ineenstrengeling der beide vitae door de bekering van Longinus, de soldaat, te laten gebeuren omwille van de tekenen bij Jezus' dood.

Anderzijds treft ons bij drie van deze compilatoren de mededeling van een volkomen nieuw feit (dat echter aannemelijk wordt in het licht van het zoëven besproken blindheidsmotief uit de oudste documenten): Longinus zou zoniet volkomen dan toch schier geheel blind geweest zijn en hij zou het gezicht teruggekregen hebben, toen hij met het vocht dat uit Jezus' zijde over de stok van de lans op zijn handen liep, zijn ogen aanraakte. De drie schrijvers leggen tegenover deze gegevens (nog) een zekere gereserveerdheid aan de dag (ut tradunt quidam, ut quidam dicunt). Toch is het precies dit detail uit de Longinuslegende dat door middeleeuwse Nederlandse schrijvers vaak zal aangehaald worden.

De rij van deze algemene compilatiewerken kon met evenveel recht nog aangevuld worden met de levens van Jezus die op naam staan resp. van Ludolphus a Saxonia en Bonaventura. Ook deze werken hebben zonder twijfel grote invloed uitgeoefend, ook voor de verspreiding van de Longinuslegende. Daar wij ze meer hebben gezien als prototype van een bepaald genre, nl. van de zogeheten Levens van Jezus en van de getijden der passie, leek het ons beter ze ter vergelijking bij dergelijke Nederlandse teksten te plaatsen, in het hierna volgende tweede deel.

(26) Jacobus a Voragine, *Legenda aurea*, recensuit Th. Graesse, Lipsiae 1801, p. 202.

II. NEDERLANDSE LONGINUSTEKSTEN

Zowel uit de traditie als uit allerhande compilatiewerken hebben onze eigen schrijvers hun gegevens over Longinus gehaald. Ze aanvaardden hem als aanwezige bij het kruisgebeuren en als heilige. We mogen zelfs zeggen dat hij van onze vroegste literatuur tot nu toe zijn aantrekkingskracht nooit verloren heeft.

We hadden aanvankelijk gedacht onze verzameling Longinusteksten uit het Nederlands taalgebied chronologisch in te delen. Daaruit zou gebleken zijn op welk tijdstip de Longinustraditie het sterkst was geweest. We verliezen dit probleem van de chronologie niet uit het oog, maar het leek ons achteraf toch beter de fragmenten te rangschikken volgens de groep, waaruit ze werden genomen. Zo krijgt de lezer tegelijk en dadelijk een overzicht van die onderdelen van onze schriftelijke traditie, waarin van Longinus sprake is. Binnen in deze groepen is de volgorde chronologisch.

Wie ook maar enigszins vertrouwd is met onze godsdienstige, ascetische en stichtelijke literatuur, weet dat het merendeel daarvan nog in handschrift berust. Het was onbegonnen werk om hier een keuze te doen¹, en we hebben ons dus hoofdzakelijk beperkt tot mededeling van fragmenten uit gedrukte of opnieuw uitgegeven bronnen.

De Longinuspassages die we verzameld hebben, zijn naar onze mening én door hun aantal, én door hun verscheidenheid van oorsprong, én door hun geografische en chronologische spreiding, én door de vele details, die ze voor de kennis van het Longinusprobleem bevatten, ook zo een overtuigende bloemlezing. Dat ook fragmenten in het Latijn werden opgenomen, kan niet zo vreemd voorkomen. Latijn was in de middeleeuwen de wereldhulptaal bij uitstek; elk volk leverde zijn aandeel in het Latijn, zonder daarom zijn eigen nationaliteit prijs te geven.

Elke aanhaling van een passage, die over Longinus handelt, gaat vergezeld van een korte situering van het tekstgenre. Omdat in het derde deel de typerende kenmerken van alle passages ontleed en vergeleken worden, leek het ons niet nodig er bij elk nummer systematisch op te wijzen.

(1) Longinuspassages zouden kunnen voorkomen in de tientallen handschriften die Meertens geraadpleegd heeft (M. Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden*, 4 delen, Antwerpen 1930-34); W. de Vreese heeft de Dietse levens van Jezus op meer dan 150 en de Dietse passies op meer dan 100 codices geschat (uit S. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, II, p. 441); men leze de inhoudsopgave door van de Beschrijving der Middelnederlandse handschriften in Engeland bewaard, opgemaakt door De Flou en Gaillard in VMKVA 1895, 1891, 1897, om te constateren hoe vaak in getijdenboeken en gebedenverzamelingen de kruisgetijden, de zeven smarten, gebeden tot de vijf wonden, getijden van O.-L.-Vrouw enz. voorkomen.

A. De Middelnederlandse vertaling van het Nicodemusevangelie.

Het is algemeen bekend, dat de middeleeuwse auteur zich weinig zorgen maakte om de geschiedkundige waarheid van datgene, wat hij las of vernam. Historische kritiek was voor hem nagenoeg onbestaande, zelfs tegenover gegevens, die iets te maken hadden met de christelijke overlevering. Wat in de 12e eeuw een Latijns dichter van de Pilatuslegende formuleerde, zal voor velen wel als regel hebben gegolden :

Vera sit an falsa, nihil ad me. Sic memoratur
sic referunt homines, ut scribo, sic teneatur ².

Boendale weet wel wat mag en niet mag :

Die heilige kerke heeft zulken staet
datsi ghene hystorie en ontfaet
men weet seker, sonder lette
wiesi eerst in scrifte zette (...)
datmen den scriver niet en kint
so en darf mens gheloven twint (...)
ende ist dat mens gheloofd, lude of stille
men doeter aen gheen quaet
op dat jeghen tghelove niet en gaet ³.

dat zal hem niet beletten ruimschoots van de apocriefe overlevering gebruik te maken. En hij is zeker niet de enige, die zich door de concrete en vaak fantastische bijzonderheden van apocriefe teksten heeft laten beïnvloeden. Talrijke schrijvers, schilders en plastische kunstenaars hebben die invloed ondergaan ⁴.

Een belangrijk apocrief werk is het zg. Nicodemusevangelie, zelfs afgezien van het feit dat we de oudste versies ervan al in het eerste deel nodig hadden. Immers, ook in de Nederlanden heeft men het veel gelezen. De eerste vertaling ervan gaat misschien nog tot de 13de eeuw terug ⁵. Het zal meermaals gebeuren, dat schrijvers van passies of passiepassages zich uitdrukkelijk op het Nicodemusevangelie beroepen ⁶.

Het fragment dat hier volgt uit een handschrift uit het Diesterse dateert uit de 15e eeuw :

(2) Van Mierlo, *Geschiedenis* I, p. 202.

(3) J. van Boendale, *Der Leken spiegel*, boek II, cap. 10, 25-38.

(4) Bakels, *Nieuwstestam. apocriefen* I, p. 18-19.

(5) Van Mierlo, *Geschiedenis* I, p. 102 en *Ons geestelijk erf* I (1927) 333.

(6) Zie de inleiding tot tekst nr. 3 en nr. 12.

- nr. 1 ... neech hi syn hoeft ende gaf sinen gheest.
 Doen quam een blind ridder die hiet longinus ende sette enen ghe-
 laive op jhesus side ende doorstacse; daer liep water ende bloet uyt
 ende hi streect op syn oghen ende hi wert siende ⁷

Het valt al dadelijk op dat de oorspronkelijke gegevens van de Acta Pilati hier aangevuld werden met latere gegevens uit de Westerse traditie, nl. de blindheid van de lansdrager en zijn wonderbare genezing.

B. *Vroege literaire werken.*

Jacob van Maerlants Rijmbijbel (1271) is dus ontstaan naar aanleiding van Petrus Comestors *Historia Scolastica*. In het relaas van de passie maakt Van Maerlant een duidelijk onderscheid tussen de lansdrager en de honderdman van de kruiswacht. Over deze laatste spreekt hij in het honderdste kapittel: Hoe onse Here sinen gheest gaf; evenmin als Comestor noemt hij de lansdrager bij naam in het volgende kapittel, dat als titel draagt: Hoe ons Heren side doorsteken was. Hier volgen de bewuste teksten:

- nr. 2 Dit wonder mercte do
 een ridder, een centurio
 van c ridders haddi macht
 onsen Here hadde hi ghewacht
 hi ward vervaerd om tgone
 ende seide: Dit is die Gods Sone.
 ...
 Maer doe si quamen tonsen Here
 ende sine doot vonden, min no mere
 sone daetsi twint an sine been
 maer van den ridders was daer een
 ende stakene in die rechter side
 met enen spere 1 gat wide
 ende al te hant ende metter spoet
 liepir daer ute water ende bloet.
 Sulke seggen over waer
 dattie ridder was blent wel naer,
 daer dbloet te sinen handen quam
 bi avonturen hyt doe nam
 ende deet an sine oghen mettien
 ende te hant quam hem weder tsien ⁸.

(7) J. Jacobs, *Een nieuw Middelnederlands handschrift van het Evangelie van Nicodemus*, VMKVA 1926, p. 546-587, inz. 565.

(8) J. van Maerlant, *Rijmbijbel*, resp. v. 26639-44 en 26653-66.

Een goede vijftig jaar later, tussen 1325 en 1333, verscheen Der leken spieghel van Jan van Boendale, waarin hij de leken als in een spiegel alles wil voorhouden, wat ze moeten weten. In de titel van het 36e kapittel verwijst hij uitdrukkelijk naar apocriefe geschriften: Hier beghint die jeeste ons behouders, die de keyser Theodasius vant te Jherusalem in Pylatus vierscare, inden ghemenen boeken.

Wat lezen we in dat hoofdstuk over het onderwerp dat ons bezighoudt? De lansdrager heet bij Boendale Longius, en hij is evenmin de centurio; van genezing van blindheid is er ditmaal geen sprake, maar merkwaardig genoeg wordt de lanssteek toegebracht niet na, maar vóór Jezus' dood. Laten we dit even lezen:

nr. 3 Riddren stonden daer also wel
die ooc met hem maecten spel.
Si mengheden galle ende asyn
ende settent anden mont zyn
ende boden hem drincken alsoe
ende spraken hem aldus toe:
„Ist dattu der joden coninc zijs
verlosse diselven dijns lijfs”.
Longius ontdede met groten ghene
Jhesus zide mit enen spere,
daer bloet ende water uur ran.
Pylatus dede scriven dan
an tcruce daer hi ane hinc:
„Dit is Jhesus, der Joden coninc”.
In Ebreeusch, in Grietsch ende in Latijn
moeste dat daer ghescreven sijn.
Doe seide die een dief, Gysmas
die ter rechter ziden ghehanghen was:
„Is dattu Cristus biste, zoe
verlosse diselve ende ons daer toe” (...)
Jhesus sprac: „Du salte, dat segghic di,
huden zyn int paradijs met mi”.
Doe wertet doncker in die werelt wijt
(het was omtrent sexten tijt),
ende bleef ooc doncker alsoe
toter hogher noenen toe.
Des tempels zeil daer ter stede
scoorde in tween sticken mede.
Mettien so riep Jhesus
met groter stemmen aldus:
„Vader, inden handen dijn
so bevele ic den gheest mijn!”
Ende te hant doe hi dat seide
gaf hi den gheest, zonder beide.

Doe Centurio hadde ghesien
 dese wondre daer ghesien
 dancte hi Gode ende sprac dan:
 „Seker, dit was een gherecht man; (...)”
 Centurio vertrac te hant voort
 dathi ghesien had ende ghehoort.
 Doe Pylatus dat verstoet
 wert hi zo droeve in sinen moet
 dathi binnen dien daghe omme dat
 noch en dranc noch en at ⁹.

Een heel ander werk uit dezelfde periode als de Lekenspieghel is het wel minder bekende epos Seghelijn van Jherusalem, een religieënroman, omdat de reusachtige avonturen telkens eindigen met de verovering of het verkrijgen van een passierelike: het zwaard waarmee Petrus het oor van Malchus afsloeg (v. 832-860), het vaatje, waaruit Jezus galle en azijn dronk en een „gheesel met cnoepen vive” (v. 3317-3343), de drie spijkers, waarmee Jezus aan het kruishout werd gehecht (v. 3547), en de doornenkroon (v. 3652), ook de speer, waarmee in Christus' zijde was gestoken (v. 6200), tenslotte het kruishout zelf (v. 10667).

De beschrijving van de speer doet ons dadelijk denken aan de graalromans; toch is het de speer van Longinus:

nr. 4 Hi hadde tspere, daer onsochte
 onse Heer mede was ghesteken
 in sijnre herten, die moest breken.
 Die scacht was wit als een swane
 ende altoes so hincker ane
 van verscen bloede een droepelkijn.

Hier is tspeer, daer Longinus mede
 therte sijn spliten dede ¹⁰.

C. *Levens van Jezus.*

De zogeheten Levens van Jezus zijn een vast begrip in onze middeleeuwse letterkunde. Men bedoelt ermee, beschrijvingen van het leven van Christus van de kindsheid tot de dood. W. Moll heeft in het tweede deel van zijn Joh. Brugman een nu nog bruikbaar overzicht gegeven van de belangrijkste vertegenwoordigers voor dit onderdeel onzer literatuur ¹¹.

(9) Van Boendale, *Der leken spiegel*, II, v. 695-748.

(10) Seghelijn van Jherusalem, uitg. Verdam, Leiden 1878, v. 6200-6205 en v. 11429-30.

(11) W. Moll, *Joh. Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de 15e eeuw*, Amsterdam 1954, II, p. 7-45.

Een eerste, maar minst talrijke groep put haar gegevens voor deze levens uitsluitend in de evangelieteksten. De verschillende redacties gaan overigens alle terug op een oervorm, ons overgeleverd in het zg. Limburgse leven van Jezus van 1350 en afkomstig uit de benediktijnerabdij van Sint-Truiden¹². Deze teksten maken geen melding van Longinus.

Tot de tweede en omvangrijkste groep behoren die levens, waarin het evangelieverhaal aangevuld werd met details en bijzonderheden uit de nieuwtestamentische apocriefen, zowel als met overdenkingen van de schrijver of de bewerker uit een veelal Latijnse vertaling. Kloosterlingen stelden dergelijke teksten geheel voor eigen gebruik samen, om ze dagelijks te lezen op de uren van de kerkelijke eredienst; vaak droegen ze deze kortere of langere levensboeken in een boekenzak steeds bij zich¹³.

Het is wel jammer, dat tot nog toe niemand een omvattende en overzichtelijke studie aan deze tweede soort Levens van Jezus heeft gewijd. Voor ons overzicht zijn ze in elk geval van groot belang.

We vangen aan bij de parel van onze godsdienstige epiek, het welbekende Van den levne ons Heren. De oudste fragmenten ervan komen voor in een Oudenaards verzamelhandschrift en dateren nog van voor het einde van de 13e eeuw. Het enige volledige handschrift werd op oudejaarsavond 1438 voltooid in het klooster Oetingen (Ottignies)¹⁴.

Van den levne ons Heren bevat overigens elementen van de Longinuslegende, die we nergens aantreffen, nl. het kloven van de steen en de eigenaardige kruisafneming; Pilatus is er in de plaats van de centurio getreden:

nr. 5 Alse dus versceden was onse here
die erde bevede stappans sere
donker wert over al
die bossche beveden ende ertrike al

(12) In zijn werk *Middel nederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*, Groningen 1935 houdt C.C. de Bruyn zich uitsluitend bezig met werken uit de eerste groep (zie o.m. p. 34). Uitgaven van dergelijke teksten bezorgden: G.J. Meyer, *Het leven van Jezus, een Nederlands handschrift uit de 13e eeuw*, Groningen 1835; J. Bergsma, *De levens van Jezus in het Middel nederlandse*, Leiden 1895-98; omzetting in modern Nederlands door T. van Kersbergen, *Het leven van Jezus*, Nijmegen 1926. Deze evangeliënharmonie is zo interessant, omdat ze teruggaat op de beroemde „diatessaron” van de Syriër Tatianos uit de 2e helft van de 2e eeuw, vgl. D. Plooy, *The Liège Diatessaron*, Amsterdam 1929-38.

(13) Zo C. van der Craft, p. 33 in haar uitgave van een Devoet boecxken van Zuster Bertken, Zwolle 1955, dat „zelf een betrekkelijk volledig leven van Jezus is, verdeeld in tien afdelingen, die in de vorm van toespraken en gebeden tot God aan de lezer een beknopte handleiding geven tot het overpeinzen van de hoofdzaken van Jezus' leven, van de geboorte tot de begrafenis” (p. 31).

(14) Van Mierlo, *Geschiedenis I*, p. 186-192.

die sonne liet haer scinen staen
 die stenen cloven alle saen (...)

Alsoe Pylatus dit bokin sach
 dat hem wisselde die dach (...)

Te hen beiden quam een jode gegaen
 ende brac haerrer beider been saen
 ons heren been en brac hi niet
 dien hi doet verstorven siet.
 Doe quam longius gegaen
 met enen scarpen spere saen
 ende stac dat spere in onsen here
 die was gewont ende wondene mere.
 Uter wonden quam gegaen
 water ende bloet vele saen
 daer dat water ende dat bloet ran
 opten steen, dat hi cloef dan.
 Alsoe als yeve, dat ierste wijf,
 van adams siden ontfinc lijf,
 alsoe wert de heilighe kerke geboren
 van jhesus siden, die was verloren.
 Om dat dat water ende dat bloet ran
 uut ons heren siden dan
 om dat es daer water geminct
 ende wijn, daermen messe nie sinct.
 Longius hi en lette niet
 alsoe als pylatus hiet,
 hi quam te hen allen drien gevaren
 die anden cruce verdaen waren
 hi nam alle drie die crucen saen
 ende heffense uter erden saen;
 die crucen bleven liggende op derde
 longius hi ginc sire verde.
 Daer bleef liggende jhesus op derde
 al doet ende vele onwerde¹⁵.

Op Van den levene ons Heren kan er dus moeilijk invloed zijn uitgegaan van Latijnse levens van Jezus, als deze van (pseudo-) Bonaventura en van Ludolphus Saxonis, die later geschreven werden.

Deze twee werken noemt men inderdaad, telkens als er van een genre als Levens van Jezus gesproken wordt.

De H. Bonaventura leefde van 1221 tot 1271. In de middeleeuwen geloofde men vast, dat de *Meditationes vitae Christi* van zijn hand waren, maar nu aanvaardt men dat het grootste deel ervan

(15) De eerste uitgave van Vanden levene ons Heren bezorgde P.J. Vermeulen in 1843; hier wordt telkens verwezen naar de latere uitgave van W.H. Beuken, Purmerend 1929, v. 3685-3782.

geschreven werd door de Italiaanse franciscaan Johannes de Caulibus¹⁶.

In voornoemd werk vinden we tussen de nonen en de vespers van de vrijdag een hoofdstukje, onder de titel : De apertione lateris Christi :

ecce armati multi veniebant a civitate versus eos, qui mittebantur ut ipsis crucifixis crura frangerent (...) Appropinquant autem illi cum furore et strepitu magno, et videntes latrones adhuc vivere, frangunt eis crura, et ipsos occidunt et deponunt et in aliquam fossam velociter illos projiciunt. Redemptis autem ipsis versus Dominum Jesum, timens mater ne similiter faciant cum filio suo tacta dolore cordis intrinsecus, cogitavit ad arma sua currere (...) sic eos alloquitur, dicens: Viri fratres, rogo vos propter Deum altissimum, ne amplius me vexare velitis in dilectissimo filio meo (...)

Unus autem, Longinus nomine, tunc impius et superbus, sed post conversus et martyr et sanctus, porrigens lanceam de longe, eorum preces et rogamina contemnens, latus Domini Jesu dextrum vulnere grandi aperuit et exivit sanguis et aqua. Tunc mater semimortua cecidit inter brachia Magdalenae. Johannes vero (...) insurgit contra illos, dicens: Viri iniquissimi, (...) nonne videtis quod mortuus est (...) Tunc illi, sicut Deo placuit, discesserunt¹⁷.

De nochtans zeer persoonlijke inkleding dezer passage heeft in deze verzameling Longinusteksten vrijwel geen sporen nagelaten¹⁸. Zoiets kan in geen geval gezegd worden van de passage uit de Vita Christi van Ludolphus Saxonis. Dit werk werd vermoedelijk tussen de jaren 1348 en 1353 samengesteld, maar vele middeleeuwse vertalingen en bewerkingen hebben het haast tot Nederlands bezit gemaakt. Uit een van de Nederlandse vertalingen schrijven we een deel over van het hoofdstuk : Hoe dat Longinus Christum in syn ghebenedide herte stack¹⁹ :

(16) Ons geestelijk erf XVI (1942) 190 en vooral XXXV (1961) 167 (voetnoot 7) en 257; zie ook C. Richstätter, *Christusfrömmigkeit in ihrer historischen Entwicklung*, Köln 1949, p. 160-162.

(17) Bonaventura, *Opera omnia*, deel XII, p. 607.

(18) Deze constatacie tegenover één detail wettigt natuurlijk het besluit niet dat de invloed van de Meditationes weleens overdreven werd; een volledige Middelnederlandse vertaling is niet voorhanden, al neemt men wel aan dat ze zo goed als geheel in Ludolphus' Leven zijn opgenomen (Ons geestelijk erf XXXV (1961) 257). Vgl. evenwel tekst nr 44.

(19) Voor de datering zie Ons geestelijk Erf XVI (1942) 190 en XX (1946) 142. - We nemen deze tekst als nummer op, alsof het Nederlands werk gold. Niet alleen viel de naam van de eigenlijke auteur soms weg, maar de zelfstandige manier waarop vertalers te werk gingen, is een argument om zulks te aanvaarden; bovendien blijkt uit het groot aantal handschriften en drukken hoe populair dit werk in onze gewesten is geweest (tussen 1487 en 1521 werd dit boek een twintigtal keren gedrukt, zegt Indestege, Een Diets gebedenboek, Gent 1961, p. xvi.).

- nr. 6 Als die dienaren niet en wilden breken Jhesus beenen ende de zomige nochtan in twijfele waren van sinen leven, so was daer ter selver tijt een out ridder genaemt longinus die welc blind was of verdonckert van gesichte. Ende om te wetene of Jhesus doot was oft niet so dede hi sijn glavie oft spere die hi in die hant hadde stellen inder rechter side van Jhesus onder die corte ribbe licht seggende: Ic sal u wel seggen of hi doot is oft niet ende leeft hi dat hi terstont doot wesen sal ende stac mettien opwaert in Jhesus gebenedide herte ende dair is terstont uutgeronnen ende gelopen versch bloet ende puer water uutten welken dat haer cracht genomen hebben die sacramenten der heiliger kerken ende een weinich vandien heeft des ridders ogen gheraect ende hi is terstont siende geworden. Ende daer mede was die prophecie vervult die seit si sullen sien in wien si gesteken hebben. Ende so is die ridder longinus van binnen oec verlicht geworden ende heeft in christo gelooft ende namaels vanden apostelen onderwesen so leefdi xxxviij jaren in grooter heilicheit daer na wert hi bisschop ende sterf een heilich martelaer ²⁰.

Hier treffen we voor het eerst het detail aan, dat Longinus noch een soldaat, noch een honderdman is, maar een andere, schier blinde aanwezige bij het kruisgebeuren.

Het volgende leven van Jezus is afkomstig van Johannes Brugman. De leider van de hervorming der Minderbroeders in Nederland en de bekende prediker heeft inderdaad tot vrome overweging en navolging een dergelijke tekst opgesteld onder de titel: *Devote oefeninge der kijnshheit, des middels ende des eynden ons Heren Christi na inholt des Evangelys vergadert.*

Brugman kent niet alleen de Longinustraditie, maar hij hecht ook grote waarde aan de zijdwonde. Het (uitvoerige) fragment dat we hieronder meedelen, mag als een synthese beschouwd worden van gegevens en overwegingen, die op het einde van de 15e eeuw voor een goed deel gemeengoed geworden waren:

- nr. 7 Ten cxxxijn so laet ons sien hoe dat die bose knechten hoer beveil volbrengen, daer se die felle Joden toe gestoket hadden ende Pylatus geerloft, eerst an die moederens ende ten lesten comende tot Jhesum ende hem doot vindende (...) Mer nu laet ons merken, wat daer voer geschiet is den doden lichaem Jhesu gebenedijt. Och het is te vermoeden, dat die verherde, nidighe Joden den ridder of den knecht toestokede uut rechter wreetheit, als die ghene die niet meer quades den ghebenediden Jhesum an en wisten te doen, recht of si daerbi tonen wolden: siet, hi is doot alst schint; siet, wi en moe-

(20) Ludolphus de Saxonia, *Leven ons liefs beeren ihesu Christi*, Antwerpen 1503, cap. xliiii.

ghen an dat morch sijne benen niet comen! Wi willen toemaken enen van Pylatus knechten, dat hi mit enen breiden, scerpen, langen spere sijn siele sueke in dat diepste sijnre borste, opdat wi onsen willen hebben moeghen, ende dat hi ons niet meer en hinder noch en deer; ende wes wi hem niet levendich doen en mochten, dat willen wi hem ten minsten doen in sinen doden lichaem. Och wat gront, och wat hat ende nijt, och wat boesheit! (...) Och het mach wesen dat se den ridder wijsden mit vingeren, waer hi den speer setten solde; want men ghemeenliken secht dattet Longinus was, die cransienich of blint van ghesichte was.

Ten cxxxiiijn so laet ons merken, hoe dat die moegentheit Gods den wredeliken, scandeliken steke verwandelde in groter eeren ende weerdicheit Christi ghebenedijt; want uut dier ghebenedider wonden der siden Christi liep claer bloet ende claer water (...)

Ten cxxxiiiijn laet ons doch averdenken, dat dese wonde was die alrediepste, om een teyken onser verlossenisse te tonen uutwendelike alse van sijnre passien, die hi voer ons geleden heeft; want daer toende hi mede die rechte fonteyne eenre onsprekeliker minnen. Och het is te vermoeden, dat dat herte gheraket was ende yamerlike doerwondet (...) Maer dit en is niet gheschiet sonder diepe verholentheit Gods, dat die ghebenedide side geapent is; want het is recht dat vinster der arke Noe, daer die duve in ende uutvliegen mach, hoer selven te onthouden. Och, siele mijn, vlieget daerin ende maket daerin dine woninghe so bistu bescermt vanden duvel. Item uut der syden is ghelopen die fonteyne der gracien in die heyliche sacramenten; want Sunte Augustinus secht, dat die sacramenten gevlaten sijn uutter syden Christi, slapende anden cruce. Och dat heilige, duerber bloet heeftet al betaelt, dat wi schuldich waren ende veel meer daer toe. Ende dat ghebenedide, claer water heeft ons gewasschen van onser vulnisse der sunden (...)

Ten cxxxviijn laet ons wegghen dit mirakel mit den anderen mirakelen die gheschiet sijn in sijnre glorioser passien; (...) item van Centurio, die een capyteyne was, sprac dat hi die waerachtige Soen Gods waes; (...) ende ten lesten nu van Longinus, den ridder, die sine ghebenedide side apende ende siende gemaket wert, ende leve- daerna heilich ende sterf voer dat ghelove Christi, een waerachtich marteler.

Ten cxxxviijn so laet ons wegen grotelic die leste wonde onder alle die wonden die hi ontfangen hevet; want die scoen staet als een rode rose in onsen oghen. Och Moyses die knecht Gods, sloch den steen inder woestinen ende daeruut vloyeden die wateren overvloedelic, ende dat volc dranc daeraf ende die beesten. Mer Longinus, die stolte ridder mit sinen speer, heeft den alreherdesten ende den alrestercsten steen ghesteken, Christum Jhesum, doe hi apende sine side, ende doe terstont daer uut liep water ende bloet, om te laven rechtveerdighen ende sunders, die die genade Godes begerende sijn. O stolte ridder, die ander gate en waren di niet wijt genoech, du mosteste dese wonde noch int leste steken! Och comet alle men-

schen ende drinket nu want die tap is uutghetagen! Och die dore is opgedaen onser lustiger slaepcamer! Ganc in, ghebenediden des Heren! ²¹.

Twee jaar voor de dood van Brugman — hij leefde van ong. 1400 tot 1473 — was Thomas a Kempis gestorven. Voor diens *Orationes et meditationes de vita Christi* neemt men sterke beïnvloeding van Brugman aan. In het tweede deel „*De passione Christi secundum scripta quatuor evangelistarum*” komt volgend hoofdstukje voor: *De dira perforatione sacratissimi lateris domini nostri Jesu post excessum vitae*:

- nr. 8 *Olim siquidem Moyses famulus Domini percussit petram in Eremo et fluxerunt aquae largissimae, bibitque populus et jumenta ejus et cessavit a murmure; sed Longinus, miles strenuus, arrepta lancea in manu sua fortissima percussit petram, cum Christi aperuit dextram, et continuo exivit sanguis et aqua hausitque inde salutis suae sacramenta casta mater Ecclesia. Sicut enim Eva omnium viventium mater est appellata et de costa Adae viri sui formata, ita et sancta militans Ecclesia omnium fidelium mater est nuncupata, et de latere Christi sponsi sui reformata. O magnum et pretiosum Domini mei vulnus, amandum super omnia vulnera, profundissime perforatum, cunctisque fidelibus ad intrandum latissime reseratum* ²².

Dit liefderijk beschouwen van de zijdewonde, te beminnen boven alle andere wonden, zoals Thomas a Kempis ons zopas heeft voorgesteld, kwam al in oudere teksten voor. Er volgt nu een fragment uit een handschrift, uitgegeven door pater Stracke, en waaraan hij de naam gaf van een beknopt Jezus- en Marialeven; ook Longinus komt er terloops in voor:

- nr. 9 *Op dese wonde uus gemynden rustet met vollen betruwen. Doer die open poerte die longinus maecte, ganc in dat doerwonde herte jhesu, want het is die wiel der minnen, die slaepcamer der weelden, dat beddeken der rusten, die ghenoechlike rosier* ²³

(20) W. Moll, *Job Brugman*, II p. 380-383; over Brugman zie ook W. Schmitz, *Het aandeel van de Minderbroeders in onze Middelnederlandse literatuur*, Nijmegen (1936) p. 19-28).

(22) Thomas a Kempis, *Meditationes de vita et passione domini nostri Jesu Christi*, Brugis 1903, deel II, p. 118-119 of in de *Opera omnia*, bezorgd door M.J. Pohl, Freiburg i.Br. 1902-1921, deel V p. 196. - Wat Van Mierlo in *Geschiedenis* II, p. 308 vermeldt als *De vita et beneficiis Salvatoris Jesu Christi*, is eigenlijk het eerste deel van de *Orationes et meditationes de vita Christi*, waarvan het tweede deel dan heet: *De passione Christi, secundum scripta quatuor Evangelistarum* (blijkens Pohl)

(23) D. Stracke in *Ons geestelijk erf* (1940) 325; handschrift uit laatste kwart 14e eeuw.

„Den bouc van ons heren levenc” is de titel van een handschrift uit de stadsbibliotheek te Brugge; het dateert uit 1487 en is afkomstig uit de abdij van Oudenburg. Het bevat volgende Longinus-passage:

nr. 10 O soete Jhesus ende over een wile so quam daer die blende longius met eenen grooten speere ende deden stellen in huwe rechter syde recht neffens huwer herten, ende stacse in huwe heleghe herte so dat huwe precieuse herte bloet ende dat suvere water neffens den speere neder ran toot up syne handen. O longius ghebenedyt so moeti syn. Want ghy hebt ons gheopent die fonteyne der ewigher salichede. O bedructe moeder, als ghy dat saecht...²⁴

Voor het volgende leven van Jezus moeten we een vrij grote sprong in de tijd maken, maar toch sluit het duidelijk bij de traditie aan. We doelen nl. op een berijming van het leven en de dood van Christus, van 1694, van de hand van Michiel de Swaen, prince der Redenrijke gilde tot Duynerke. Het verhaal van Longinus is bij hem als volgt:

nr. 11 Ik sie de beenderen der moordenaeren breken;
 ik sie de krijgslie met gelijke vreedheyt spoen,
 om 't selve aen het weerdig lijf van mijnen Godt te doen:
 dog, soo sij naer hem toe met sulck een opset treden,
 sij staken hun besluyt, hem vindend overleden.
 Maer eenen uyt den hoop drijft, vol van rasernij,
 een lancie, scherp van stael, door sijne rechte zij.
 Dat bloedig moordtuyg had hem nouwelijcx doorsteken,
 of daedlijk komt er bloed met water nederleken;
 den ruyter voelt daer med' besproeyen sijn gesicht,
 en vind sijn oog, te voor schier blind, nu g'heel verlicht.
 So ras hij meerder glans gewaer word in sijn ogen,
 sijn siel word onverwacht door klaerheyt opgetoogen;
 en t'wijl uytwendig hem verschijnt een schoonder dag,
 hij siet inwendig ook, hetgeen hij nimmer sag.
 Hij siet uyt dese Zijd', door sijn bedrijf, wijd open
 twee beken van genad' en liefde nederlopen;
 hij siet, dat midden in dien bloet- en watervliet
 de waere Godheyt self haer sonne-straelen schiet (...)
 Geluckigen Romeyn! wie onder al de menschen
 soud naer sulck een jonst niet snaken ende wenschen?
 Op eenen oogenblik in 't hert te sijn verlicht,
 op eenen oogenblik te kennen 't eeuwig licht²⁵.

(24) Stadsbib. Brugge, hs. 408, f° 75 v°; omzetting in modern Nederlands bij G. Kanters, *De godsvrucht tot het H. Hart*, 3 delen, Brugge 1929-31, deel I, p. 133.

(25) M. de Swaen, *Het leven en de dood van onsen Saligmaker Jesus Christus*, Brugge 1767, p. 162.

D. *Passies*.

De passie, het dramatische einde van Jezus' leven, werd ook afzonderlijk beschreven, zodat er de volle klemtoon kon op vallen. In zijn kroniek van St.-Riquier, Ponthieu, heeft Hariulfus een catalogus van de boekerij van het klooster opgenomen, waarin te midden van allerlei Latijnse werken, merkwaardig genoeg een Dietse passie vermeld wordt, de „Passio domini in theodisco et in latino, qui sunt vi libri”²⁶. Deze wel zeer vroege verwijzing naar een Nederlands passieverhaal (9e eeuw) opent ons de weg naar werken, waarvan we niet alleen de titel, maar ook de tekst hebben bewaard en die ons weer eens bewijzen hoezeer de middeleeuwer met het geweldige lijden van de Verlosser heeft meegevoeld.

Een handschrift uit Karlsruhe uit de 14e eeuw is ons bekend onder de naam „Dat lijden ende die passie ons heren Jesu Christi”. Blijkens de inleiding werden niet alleen de gegevens van de vier evangelisten gebruikt, maar ook apocriefe werken dienden bij de samenstelling van de tekst. Zowel over de centurio als over de soldaat van de lanssteek is de schrijver nogal uitvoerig :

nr. 12 Hier beghint dat lyden ende die passie ons heren Jhesu Christi ende die teykenen ende die Miraculen die Hy dede nae dien dat Hy ghecruust was alsoe die vier Evangelisten bescreven hebben ende Joseph van Aromathia ende Nycodemus getughet hebben, gelikerwys als sy selver gesien hebben ende gehoert.

... doe gaf hi sinen gheest. Ende die ridder, die Centurio hiete, die hoerde mitten oren buten dat Jhesus so sterclike riep, ende hi wert bedroeft in synre herten van binnen van sware liden dat hi an Jhesum sach, want hi daer bi bekeerde ende seide: Waerlike, dat is die gods zoen. Want doe Centurio hoerde, dat Jhesus al roepende den gheest gaf, doe geloefde hi in hem, want ander menschen als si sterven, niet spreken en mogen (...)

ende doe si sagen dat hi ymmer wel doot was, so en braken si sine beenen niet, mer een ander ridder, die Longinus hiete, die doe noch blint was ende daer nae ons heren vriend werd ende hi sterf een heylich martelaer. Dese ridder die nam een speer ende stacken onder die corte ribben in die side ons heren Jhesu Christi ende dair liep uut water ende bloet langes den spere tot up Longinus hant, ende hi streec dat op syn ogen ende hi wert siende mitten ogen van buten ende mitter herten van binnen die pine ons liefs heren. Ende doe hi Jhesus herte up dede, dat was die doere des levens, ende daer uut vloeyden die sacramenten der heiliger kercken ons tot eenre groter salicheit (...) Ende Longinus dese ridder ghinc

(26) Van Mierlo, *Geschiedenis I*, p. 46.

in die stat, ende seide den volc wat hem van Jhesu die zoen gods gesciet was, hoe hi siende geworden waer ²⁷.

Deze redactie (of haar prototype) moet wel zeer produktief geweest zijn; in elk geval komt het relaas van de zo pas vermelde gebeurtenissen op nagenoeg identieke wijze in verschillende passieverhalen terug ²⁸.

Een andere, haast even persoonlijke inkleding brengt ons een passie uit dezelfde tijd — 14e eeuw — en bewaard in een handschrift van de universiteitsbibliotheek te Leiden :

nr. 13 ende ondersochten of hi oec doot was. Ende clommen op ende naere daer aen. Die een riep hi is warechtich doot, dat hebdi aen die wonderlike teykenen wel gesien doen hi sijnen geest gaf. Die ander seghde wi sorgen dat hi noch leeft ende dat hyt al met tovernien heeft gedaan dat werck dat hier geschiet is; hi sal syn siele verbergen wi en willen hem niet afdoen mer wi sullen syn siel gaen sueken. Doen stont daer beneden dat cruce een ridder die Longinus hiet, die blynt was ende dede syn speer setten aen die rechter syde ons heren ende stack daer in. Te hant vloyde daer uut water ende bloet. Als die ridder dat speer weder uut toech soe liep dat bloet dat speer neder op Longinus handen. Ende van onversienicheit bestreeck hi daer mede syn ogen. Ende wart ter stont siende roepende met luder stemmen myn quade herte woude hem wreken aenden goedertieren Jhesu ende het is mi commen tot salicheit, want syn heilige bloet heeft opgedaen myn blynde ogen. Ende hi sach op ende sach Jhesum boven hem hangen ende geloefden volcomelyc in Jhesum. Ende gelyc dat speer dat herte ons here heeft doerwont, alsoe doerstac dat speer met groter wreedheit dat herte ende die edel siel van Maria synre alre liefste moeder ²⁹.

Hoe raak werd het soldatenvolk getypeerd en hoe treedt uit die enkele trekken de tijdsgeest naar voor!

Veel traditioneler is het laatste hoofdstuk van een passie van ong. 1400, hier overgeschreven in een moderne omzetting. In de evangelietekst wordt de naam Longinus gewoon ingeschoven en bij

(27) *Dat lyden ende die passie ons heren Jhesu Christi*, uitgave A. Holder, Groningen 1877, p. 1 en 45-47.

(28) Vrijwel dezelfde Longinuspassage komt in elk geval terug in Hier beghint dat liden ende passie ons heeren Jhesu Christi, gaande van f° 104 tot 217 in hs. 1417, getijdenboek uit 15e eeuw, Plantijn-Moretusmus. Antwerpen; Die passie ons liefs heere Jhesu Christi ende verrisenisse, met figuren, een mooie druk van 1500, Antwerpen; een druk van 1510 Tantwerpen (Henrick Eckert) waarvan in de Kon. Bib. te Brussel het titelblad ontbreekt, maar die genoemd wordt Oeffening der passien; Die passie ons liefs heeren Jesu Christi, Antwerpen 1548.

(29) hs. 311, een passieboek uit de 14e eeuw, univ. bib. Leiden f° 457 v°. - Deels komt deze tekst ook voor bij Kanters, *De godsvrucht* III, p. 48.

de commentaar vinden we een aantal uitbreidingen, die in de middeleeuwen gemeengoed geworden waren :

nr. 14 Als zij zagen dat Jezus dood was, lieten zij zijn beenderen ongedeerd; maar een der krijgsknechten, Longinus, doorstak met een lans zijn zijde en terstond vloeide er bloed en water uit...

Van deze lans kunnen we merkkelijk leren, zij heeft de zijde van Christus geopend, betogende dat ons daar geopend is de deur des levens; want de wonde der heiliger zijde is de bron der heiliger sacramenten, zonder dewelke wij niet en mogen komen ten eeuwigen leven ³⁰.

Met de opkomst van de boekdrukkunst zal het aantal passies gevoelig vermeerderen.

In „Een boecxke van devocien gheheeten de neghen couden”, dat waarschijnlijk in 1529 te Delft werd gedrukt, komen dan niet alleen „de neghen couden” voor, maar ook een passie met als titel : Vanden liden ons liefs heren Jhesu Christi. De Longinuspassage is er als volgt :

nr. 15 Merct hoe comen die ridders aen dat cruce ende willen hem sijne beenen breken ende vinden hem doot. Ende op dat si des seker waren so nam longinus sijn speer dat gruwelic ende breet was ende stack hem dat in sijn side tot in sijn godlike minlijcke herte daer uut liep water ende bloet in afwassinghe onser sielen. O sondaer, mercket wat liefde wert di ghetoeent ³¹.

In een Brugs drukwerk, waarschijnlijk van 1540, wordt Longinus nogmaals vermeld :

nr. 16 Hierna hebben die Jueden begheert van Pilatus want het een groten hoochtijd van Paesschen was ende onbehoorlic dat iement dood ant cruce soude blijven hanghen. Ziende dat Jesus dood was ende van den dienaer gheuoemt longinus was met een lancia die rechter zijde Christi duersteken ende terstond vloeyde daer bloed ende water uut. O hoe vele menschen vint men die ghelic die Jueden noch Christum cruce ende dooden met dootzonden ³².

(30) J. Valckenaere, *Passiebloemen, een oefening van het lijden, omgezet uit een bs. van 1400*, Gent 1898, p. 56. De oorspronkelijke tekst heb ik niet teruggevonden.

(31) Een boecxke van devocien, gheheeten de neghen couden, s.l., s.d. (Delft 1529?) f° 59 v°. Kanters, *De godsvrucht* I, p. 184 heeft een gelijkaardige tekst in modern Nederlands omgezet uit een boekje met dezelfde titel uit de provinciale bib. te 's Hertogenbos en daterend van 1600.

(32) Dit is een zeer schoone en devote oeffeninghe vander passien ons liefs heeren Jhesu Christi, Brugge (1540).

Een „minnelijcke tsamensprekinghe des bruydegoms der sielen en zijner bruyt” in „Het hofken van devocien” van 1546, is eigenlijk een uitgebreide passie, waarin Longinus eveneens ter sprake komt :

nr. 17 ende ghi sonne der gerechticheit zijt al te male verduystert. Dat fundament der heylicher kercken ende die edel hoecksteen is altemale doorhouwen met die ridderlike speer doen longinus dat minnende hert doorstac. O liefde des vaders, o minne des soons, o goedertierenheit des heilighen gheests hoe soetelic hebdi gewracht doen de gene hem selven eenen toeganc maecte te comen tot u die met booser herten in u minnende herte stac. Ghi hebt hem te drincken gegeven water der genaden ende bloet der minnen daer hi so droncken af wert dat hy riep: waerlic ghi zijt die sone gods. Ic dancke u hemelsche vader ³³.

Tien jaar later werd te Antwerpen een passie gedrukt, nl. Een sonderlinghe uutvercoren salighe oeffeninghe der gantscher passien ons heren, waaruit we volgende tekst losmaakten :

nr. 18 O bloedighe Jesu, dit doet mij arme sondighe mensche tot u vlien, ich wil vlien totten gulden berch, tot die duere des eewighen levens die ons longinus gheopent heeft opten goeden vrijdach, daer wil ick mij in verberghen voor alle schadelijcke becoringhen, want wat siecke menschen die hier in comen si sullen gesont werden ³⁴.

Men ziet het, beschouwingen naar aanleiding van de passie nemen stilaan de plaats van het eigenlijke passieverhaal in. Wij geven nog twee voorbeelden uit latere eeuwen, een uit de 17e en een uit de 18e eeuw, waarin we toch telkens weer Longinus terugvinden.

J. Waersegger, beter bekend onder de naam Jacobus a passione Domini, gaf in 1678 zijn Filius patiens et mater compatiens uit ; daarin bekijkt deze karmeliet het lijden vanuit het standpunt van de Zoon en van de Moeder. Ook hij kent Longinus :

nr. 19 „sed unus militum latus ejus aperuit”, sic bis in corde fuit transfixus, semel per Longini lanceam, atque iterum per amoris sagittam. O lancea! cur non compugnis pectus meum? O plagae! cur affectum meum non vulneras amore? O aqua! cur oculos meos non excavas lacrymis? O sanguis! cur animam meam non facis reviviscere in Jesu meo? (...) Et heu, quam multi reperiuntur hodie milites cum Longino, pauci vero cum Christo... ³⁵.

(33) Het hofken van devocien, inhoudende hoemen devotelijc misse hooren sal, enz., Thantwerpen, 1546.

(34) Een sonderlinghe uutvercoren salighe oeffeninghe der gantscher passien ons heeren, Tantwerpen 1574 f° 35 v°. Vgl. de omzetting bij Kanters, *De godsvrucht I*, p. 221.

(35) Jacobus a passione domini (J. Waersegger), Filius patiens et mater compa-

In 1725 verschenen de Meditatiën op het lijden, van L. Meyere, een boek van 450 bladzijden in verband met de passie. Wat nu volgt zegt de schrijver naar aanleiding van het vers van Johannes over de lanssteek :

nr.20 O verdenckt, o christene ziele, hoe dat een van de ruyters (waerschijnlijk om een eynde te maken aen alle syne tormenten) de zijde van Jesus met sijne lancia geopent heeft, niet wetende dat hij van nu af overleden was. Wat hier van is ofte niet, ende hoedanighe meyninge dat Longinus hier in gehadt heeft ofte niet: hij heeft qualijck gedaen met de zijde van Jesus door sijne lancia te doorsteken (...)

Want dese geopende zijde van Jesus (...) moet dienen tot eene buyse door dewelcke uyt dat goddelijck herte tot ons vloeyen de waeteren van genaede ende barmherticheydt ende van Godts gratie

Verdenckt (...) hoe dat uyt de zijde van Jesus (soo haest als sij door de lancia van Longinus geopent is) bloedt ende water gevloeyt is ³⁶.

E. Passiegetijden.

De teksten, die we in de volgende bladzijden verzamelden, hebben dit gemeen dat ze het lijdensverhaal over verschillende delen spreiden en aan die verdeling en evt. aan de delen zelf eigen namen geven. Men zou ze gerust eveneens passies kunnen noemen als in het vorige onderdeel ; ze zijn er alleen formeel van onderscheiden.

Vrijwel alle tot nu toe bekende vormen van passie-oefeningen zullen hier met Longinusvoorbeelden aan de beurt komen. Vooreerst houden we ons evenwel bezig met de belangrijkste groep met een spreiding over zeven verhaaldelen, genoemd naar de kerkelijke getijden en bekend onder de namen „de zeven getijden” of „de getijden der passie”.

Deze „zeven getijden” vormen niet alleen de belangrijkste groep in de passie-oefeningen, ze zijn ook de oudste en de meest bekende. Men verwijst gewoonlijk naar „De Meditatione passionis Christi per septem diei horas libellus” van Venerabilis Beda (673-735) als naar het oudste voorbeeld ³⁷. Daarnaast plaatsen we reeds

tiens, sive Christi Domini nostri passio et beatae Virginis Mariae parallela Compassio, Utrajecti 1678 p. 374 en 377. Een deeltje van nr. 19 in vertaling bij Kanters, *De godsvrucht* I, p. 307.

(36) L. Meyere, *Meditatiën op het geheel lijden van Christus, bij een vergadert uyt de vier Evangelisten, vermengelt met veele schoone zedelijke lessen*, Gent 1725, p. 425.

(37) P.L. Migne, deel 94, p. 561-7. Zie ook *Ons geestelijk erf XVI* (1942) p. 186-189.

eerder vermelde werken als de *Meditationes vitae Christi* van pseudo-Bonaventura, waarvan de gehele stof over de zeven dagen van de week is verdeeld, en die van de vrijdag bovendien over de zeven uren der kerkelijke getijden; van Bonaventura kennen we daarenboven nog een korter lijdensverhaal, afgewisseld met hymnen, psalmen en gebeden, en ingedeeld naar de kerkelijke gebedsstonen, onder de titel: *De passione dominica officium*³⁸. Ook Ludolphus Saxonis, *Vita Jesu Christi*, splitst de lijdensstof, vanaf het 58e hoofdstuk van het *Pars secunda*, volgens de canonieke uren en Jordanus van Quedlinburg gebruikt dezelfde indeling in zijn *Meditationes de passione Christi*; deze Jordanus leefde van ong. 1299 tot 1380³⁹.

Hoezeer die benamingen in onze middeleeuwen gemeengoed waren⁴⁰ blijkt al uit de zeer talrijke Nederlandse passie-oefeningen onder die naam, maar ook uit voorbeelden van kleine feiten als het volgende (uit de instellingsbrief van de kamer van het Heilig Kruis te Kortrijk in 1514): „de welcke guldebroeders doen jaerlycx singhen seven missen solemnellyck met diakenen en subdiakenen, ter eeren der passien ende seven ghetyden ons heren”⁴¹.

Het lijdensverhaal, evt. aangevuld met overwegingen en aansporingen, wordt dus gelezen „te mettentide, te priemtide, te terciën, te sexten, te noenen, te vespertide, als men completen secht”. Dergelijke reeksen oefeningen zijn evenwel erg ongelijk van lengte, sommige niet eens langer dan enkele strofen. Het verhaal van de lanssteek, en dus bij geval van Longinus, moeten we nu eens bij de nonen, dan bij de vespers zoeken, soms ook elders⁴².

Een vroege verspreider van dit gebruik is wel geweest de *Speculum humanae salvationis*, rond 1325 door een Duits dominicaan geschreven; het werk was eveneens zeer geliefd in de Nederlanden en we bezitten een vertaling door een Westvlaming, waarvan het handschrift al tot het midden van de 14e eeuw teruggaat.

In hoofdstuk XLIII van deze *Spiegel* der menscheliker behoudensse blijft de auteur vrij lang stilstaan bij deze zeven delen van Christus' lijden. „Te noene tijt” lezen we:

(38) Bonaventura, *Opera omnia* XIV, p. 155-161.

(39) R. Lievens, *Jordanus van Quedlinburg in de Nederlanden*, Gent 1958, p. 13-14.

(40) Men houde er natuurlijk ook rekening mee, dat het gemeenschapsleven in de middeleeuwen naar deze canonieke uren verliep; vgl. E. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen 1960, p. 16.

(41) Belgisch museum III (1839) 6.

(42) Voor de gewone spreiding van het lijdensverhaal over de uren zie M. Meertens, *De godsvrucht* I, p. 149.

- nr. 21 Daer na bevaelde uwen vader
 uwen gheest ende liet tleven
 ende hebt u dus ter doot ghegheven.
 Daer na quam een ridder blent
 die longius hiet, es mi bekent,
 ende stac in dine helighe zide
 met ere glavie ene wonde wide,
 ende heift alse in waerre woort
 dyn ghebenedide herte dorboort,
 ute welke wonde dat doe woet
 beede water ende ooc bloet
 te gader, alsoot was anschine
 tonser ziele medicine.
 Alle creatures scenen te liden
 met dynre passien tien tiden
 ende scenen droevende mede
 om dine grote pijnlijchede.
 Die zonne liet haer scijnen staen
 die steenen cloven zonder waen
 die erde bevede tier tijt ⁴³

Longinus wordt, eveneens „te noenen”, vermeld in een aan Jan van Hulst toegeschreven gedicht „Het lyden Christi” uit het Gruuthusehandschrift (einde 14e eeuw) :

- nr. 22 Hier na cam met groten ghere
 die blende jode metten spere,
 daer hi u naer int herte stac,
 daer water ende bloet uut sac.
 Dat heliche water ende dat bloet
 up des blenden oghe ontstoet
 daer hi de blentheit mede verdreef
 ende eweliker ziende bleef ⁴⁴

Het zg. Hulthemse handschrift van het begin der 15e eeuw bevat vier achtereenvolgende passiegetijden en in twee daarvan treffen we Longinus aan. In tegenstelling met de drie andere draagt het eerste en uitvoerigste (389 verzen) de getijdenindeling niet in zijn titel ; in de literatuur staat het bekend als „Ons liefs heren passie”. Volgens de tekst wordt Longinus door medelijden bewogen en hij steekt Christus in Zijn zijde om Zijn lijden te verkorten :

(43) L.M. Daniëls, *De spiegel der menschelijker behoudnisse*, Tielt 1949, p. 257, v. 156-175.

(44) Oudvlaemsche liederen en andere gedichten der XIVe en XVe eeuwen, Gent 1849, p. 46.

nr. 23 Te middaghe namen si hem saen
 ende ghinghene aen een cruce slaen (...)
 Een ridder quam te dien stonden.
 Wildi sinen name weten?
 Longius was hi gheheten.
 Hi horden anden cruce carmen
 ende hem began sijns tonfarmen,
 hi hadde sijns groten ghere
 ende stackene met enen spere,
 dat verscudde die sterken boem;
 die selve ridder naems goem
 ende gheraectene in sijn herte.
 Daer doghe Onse Here grote smerte.
 Dat bloet ran uut siere ziden.
 Die selve riddere began te verbliden
 ende strect an sine oghen mettien,
 want hi noyt en hadde ghesien,
 ende ontdede sine oghen
 hem ontfarmde Ons Heren doghen.
 Alsoe dit die scaker sach
 die daer opten selven dach
 was ghecrust met Onsen Here,
 riep hi utermate sere: ...⁴⁵

Het tweede heet „Die VII ghetiden van onsen Here”. Het is ingedeeld in negen strofen van zeven regels; de zevende strofe luidt aldus:

nr. 24 Te noenen sturf god ende versciet.
 Doe riep hi jammerlike:
 „Vader, enne verghet mijns niet,
 daer ghi sijt in u rike!”
 Doen Longius sijn herte doerstiet
 verginct der sonnen blike
 oec beefde doe al erterike⁴⁶.

In een getijdenboek van de 15e eeuw dragen de getijden der passie de naam: Een sonderlinghe devote oefeninghe van dat lijden Ons Heeren. Het lijden wordt hier gezien met de Moeder van Smarten:

nr. 25 Te noene.
 O devote siele (...) vueghe di bi haer (die bedruckde moeder Ma-

(45) N. de Pauw, *Middelnederlandse gedichten en fragmenten*, 2 delen, Gent 1893-97; I, p. 51-52.

(46) De Pauw, *Middelndl. gedichten* I, p. 67.

ria) onder dat cruce ende medelijt met haer, want sie is bi na doot van rouwen; want doen sy sach haer lieve kint sterven, bleef in haer bi na gheenen gheest; want dat sweert der rouwen doersneet haer ende sonderlinghe wert dat verswaert doen die ridder Longinus syn herte doerstac, daer water ende bloet utliep daer wy alle mede ghereynicht syn; daer om maect dyn woninghe in deser fonteynen ende blyft hierby mit dinen ghedachten ⁴⁷.

Een passie-overzicht in zeven alinea's vindt men in een Limburgs gebedenboek onder de woorden: Dit syn suverlike getyden vander passien ons heren. Elke alinea wordt gevolgd door Pater noster. We schrijven de voorlaatste alinea over:

nr. 26 O lieve here jhesus xriste. Om dat gy te vesper tyt mitten speer doerwont wortste vanden rydder longynus ende in uwer moeder schoot alle bebloet wordeste gelecht. Alsoe coemt my met uwer liever moeder te hulpen op dat ic in abrams schoet coemen moet nae desen ellendigen leven. Amen. Pater noster ⁴⁸.

In menig opzicht staat de volgende tekst in tegenstelling tot de vorige. De beknoptheid maakt plaats voor uitvoerigheid en zin voor detail; hoe levendig en schilderachtig is het verhaal; hoe menselijk de verhouding en de dialoog. De tekst is ontleend aan een handschrift uit de 15e eeuw, nu in de Kon. Bibliotheek te Brussel:

nr. 27 Te noenen.

ende in dier selver uren brac dat herte christi (...) ende die erde bevede. Ende die steen spleet daer dat cruce inne stont ende die omganc inden tempel scoorde (...) Toe sagen si op christum ende saghen dat hem die mont ende die ogen stonden open sonder wiken. Ende spraken hy levet noch ende hy verhout hem, wat selen wi doen. Doen sprac een: wi selenen steken doer sine side, soe selen wi wel sien ochte hy hem iet beweegt. Dat en wou de haerre en geen doen; doen was daer een blint man geleit die horen woude vanden wonderen dat daer aen christo gewracht was, want hy en mochs niet gesien ende doen hy die redene onder hem lieden hoorde doen bat hy dat men hem gave een speere. Ende hy ginc naerre den steene daer dat cruce in stont ende bat dat men hem dat speer sette op christus side daer die twee nederste rebben syn recht jeghen therte ende hy stac dat speere met felheit syns harten soe dat christus side crakede vander droecheit syns lyfs ende geraecte den ghebenediden lichaem in die ghebenedide rechterside christi alsoe dat alle dat

(47) Deze oefening bevindt zich in hs. 1417 van Plantijn-Moretusmus. te Antwerpen, f° 64; men kan de tekst ook lezen bij Kanters, *De godsvrucht* III, p. 57. In een facsimile uitgave Antwerpen (1510?) onder de titel „Die VII getiden op die passie ons heeren” komt dezelfde tekst ook voor.

(48) Fl. Prims, *Een Limburgs gebedenboek uit de XVe eeuw*, Gent, 1926, p. 89.

bloet ende vuchticheit dat hem onthouden hadde omtrent christus herte. Dat gaf eene grote vlucht ende scoet ter wonden weert uut alsoe dat neven den spere ran den ridder op syn hant. Doen streec hy dat bloet in syn oghen ende hi wert siende ende doen sach hy opwaert ende sach christum boven hem hanghen ende doen werden hem die inwendighen oghen opgedaen ende doen riep hy met luder stemmen ende sprac: o wi mine quade felle herten dat hem wreken woude aenden dooden lichaeme christi, hoe es mi dat te groter salicheit comen. Want syn heilsaem bloet heeft mi blinde mensche siende gemaect ende syn doode herte heeft myn doode herte levende gemaect. Ende ic kinne dat sine godheit verdreven heeft mine quaetheit ⁴⁹.

De opvallende gelijkenis tussen deze en volgende tekst moet doen besluiten tot afhankelijkheid van elkaar, of beter wellicht tot afhankelijkheid van een gemeenschappelijk model. Toch is het verschil m.i. duidelijk genoeg om ze allebei onder een apart nummer onder te brengen. Het gaat hier om een handschrift van het einde van de 15e eeuw, uitgegeven door pater Stracke. Naar het einde toe van een lange meditatie te noemen en nadat Jezus de geest heeft gegeven, vervolgt de tekst :

nr. 28 Och als onse lieve heere aldus deerlic hinc, ende sy saghen sijnen soeten mont open staen, doe riep dat quade volc hij leeft noch, wat sullen wij hem doen dat hij wederhaut hem. Doe seide daer een wij sullen hem steken in sijn side, so sullen wij wel sien oft hij noch leeft, ende dat en wilde niement doen, maer daer was een blent rudder met commen om te hoerene vanden wonderen van jhesus doot. Doe dit de rudder hoerde onder hem lieden so bat hij dat men hem een speere gawe in sijn hant ende dat men se sette up sijn rechter side, tusschen sijn twee curte rebben, recht ieghen sijn herte. Doe stac hij met groeter cracht die groete grove speer duer de heleghe rechter side ons liefs heere so seere datse craecte van droecheit. Als sinte bernaert seit dat dat helich lichaem ons liefs heeren hinc al verdroecht ant cruce. Want hi hinc drie hueren levende ende drie hueren doot an thelich cruce hoeghe in de lucht ende in den wint in die zeere caude hare ende die rudder duerstac oec dat heleghe herte ons heeren. Als bernardus seit so ghinc die speere metten pointe in midden duer therte ons heeren. Ende als longius die speere huut trac, doe quam alle die vuchticheit die haer onthouden hadde in dat helich herte oft daer omtrent. Dat gaf een groet druusteghe huutvloet duer die heleghe rechter side al die spere neder tot sinen handen, ende hi streec up sijn oeghen ende ter stont wart hij siende, ende hij

(49) hs. 3014 Kon. Bib. Brussel f° 209 v°, 217-219 ; een klein gedeelte van deze tekst ook bij Kanters, *De godsvrucht III*, p. 62.

gheloefde an onsen heere ende riep met luder stemmen. Och mijn quade herte wilde oec wreken an onsen here ende het es mij tot groeter salicheit commen want sijn helich heetsaem bloet heeft mijn blende oeghen open ghedaen ende siende ghemaect ende sijn helich herte heeft mijn herte int ghelove ghetrocken ende sijn goetheit heeft mij verwonnen mijn quaetheit ende sijn helich water ende bloet scoet oec neder lancs sijnen helegghen bloedegghen lichaem ende lancs dat helich cruce up den berch neder ende maecte een groete gote nederwaert van den berghe xv voeten verre van den cruce. Och daer ontliep hem alle die vuchticheit dat hij niet een druepel bloets of vuchticheit in sijn helech lichaem behilt. Als bernardus seit. Ons lieve heere hadde ons moghen verlossen met een druepel bloets maer sijn minne was so groet dat hij een druepel bloets niet en wilde behouden (...) Och als alle dese dinghen vanden doet ons liefs heeren vulhent waren ende alle die teekenen ghesciet waren, doe sprac centurio dits warachtelic de gods sone ende daer wasser vele die tot kennessen quamen ende bekeerden ende sloughen voer haer borst ende spraken wij hebben groetelic mesdan ende sij keerden weder tot jherusalem⁵⁰.

Dat deze zeven getijden ook in druk zouden verschijnen, lag voor de hand. In het begin van de 16e eeuw verscheen een boekje onder de titel : Dit syn die VII getiden der passien ons heeren. De lanssteek en Longinus vinden we eveneens vermeld :

nr. 29 ad vesperam

Ach wat siddering en angst, o moeder, hebt gij gehad, toen gij zaagt dat Longinus een speer nam en het Hart van uw enige Zoon doorstak, waaruit bloed en water vloeiden, ten bewijze der allerhoogste liefde⁵¹.

Uitvoeriger is de Longinustekst in een werkje uit diezelfde periode en bekend als Fasciculus Myrrae. De eerste uitgave in 1517 werd te Leiden gedrukt en de auteur is in elk geval een minderbroeder. Het boekje is in de Nederlanden werkelijk populair geweest. Volgend fragment is ontleend aan het vijfde biduur, te vespertijd :

nr. 30 Ende de ridders, dat is Pilatus knechten quamen opten berch van calvariën ende sagen die moordenaers noch leven, so hebben si haer beenen gebroken. Ende doen si tot Jhesum quamen sagen si dat hi doot was (want hi meer pinen geleden hadde dan die ander, of dat

(50) D. Stracke, *Een brokstuk uit de passie des Heren*, Ons geestelijk erf, XI (1937) 178. Blijkens de omzetting van Kanters, *De godsvrucht* I, p. 202-204 vindt men dezelfde tekst in een druk van de 16e eeuw „Een devote oefeninghe vander passien ons liefs heren, gestelt up die seven ghetiden van den tijd”.

(51) Dit syn die seven getyden der passien ons heren met die seven ween onser vrouwen, Delft 1510(?), meegedeeld naar Kanters, *De godsvrucht* I, p. 180.

in zyn macht was, te sterven als hi wilde), so en braken si zijn beenen niet, mer opdat si verzekert zijn soudon van zyn doot, soe was daer een ridder, genaemt Longinus, ende om die Joden te behagen, nam hi een speer ende opende Jhesus rechter side ende stac hem in zyn gebenedijt herte, niet tussen die ribben, mer onder de corte ribben, so dat de spere in Jhesus lichaem ginc twe palmen breed, want hadde hi hem tusscen de ribben gesteken (also men maelt), de spere moeste gebroken hebben of de ribbe ende dit mocht niet zyn, omdat gepropheeteert was in figuren, want van dat paeschlam datsi eens tsiaers aten, was geboden dat si daer af niet een been breken en mosten. Ende terstont is daer uut gelopen bloet ende water; bloet in enen scat onser verlossinghe als S. Peter seit: ghi en zijt niet verlost met verganclic gout ende silver, maer met dat costelic bloet des onbevleeten lams Jhesu Christi; water in een reininge ende afwasscinge onser sonden als de propheet Ezechiël spreect in den persoon gods seggende: Ic sal over u storten reyn water ende ghi sult gesuyvert worden van al u vlekken ende onreynheden. Ende die de spere in Jhesus stac was bina blind ende dbloet liep bi die spere neder aen zyn handen, ende hi streec dat onwetende aen zyn ooghen ende wert siende. Dese ridder wert gelovich ende wert na vanden apostelen gedoopt ende int gelove geleert ende leefde noch xxxvij jaer in sware penitencie ende wert daerna bisscop van Capadocien inde stat van Cesarea ende sterf een martelaer voer theilich gelove. Die dit gesien heeft gevet getuge ende zyn getuichnis is waer. Dit is al gesciet opdat vervult soude worden die scripture ⁵².

Uit dezelfde geestelijke orde komt de auteur van het volgende boekje dat we willen vermelden. Martijn van der Goude was inderdaad gardiaan van de Minderbroeders te Delft; van hem verscheen rond 1520 een „Devoet boecxken”, dat verschillende passie-oefeningen bevat. In één daarvan, de zeven getijden, ontmoeten we, eerder toevallig eigenlijk, Longinus, nl. reeds te tercie tijd; in de volgende gebedsuren is er van hem geen sprake meer, ook niet daar, waar we hem zo vaak al gevonden hebben. De gehele tekst van deze gebedsstonde laten we hier volgen, omwille van de felle wijze waarop de Joden gehekeld worden:

nr. 31 O here Jhesu Christe levendige gods sone die u om die verlossinge der werelt hebste laten besnijden vanden joden verstoten van judas verraden ende vercoft ghebonden ende als een onnosel lam ter offer-

(52) Vgl. Stracke in *Ons geestelijk erf* XVI (1942) 291 en Schmitz, *Het aandeel van de Minderbroeders*, p. 60-62. Dr. W. van Eeghem schrijft het werk toe aan Dieric van Munster, in *De Brusselse Post* IX (1959) juli, p. 2, waaraan we de tekst ontleenden. - Vrijwel woordelijk lezen we deze passage in een druk van de Univ. Bib. te Gent, waarvan het titelblad ontbreekt, maar dat er bekend staat als „Een goede oefeninghe van den leven ons heren”; ook de datering ervan (1498) zal dus wellicht moeten herzien worden.

hande gheleyt voer dye tegenwoerdicheyt van Annas Cayphas Pylatus ende Herodes daer ghi valschelijcken voer sijt beloghen, uitgegheghen ende verbonden, een purperen cleet aengehadt in een bespottighe waer op die joden ghedobbelt hebben met roeden gheslaghen een riet hebbende in u hant ende des ghelijce in uwen hals ende in uwe ghebenedide aensicht met die speer van longinus doersteken bespogen ende ghecroent ende veel ander spijs aengegaen. Inden cruce opgheheven geblasphemeert vanden moerdnaer ende anderen ioden galle ende edick ghedroncken ende den alderschandelijcsten doot gestorven. O lieve heere Jhesu Christe wilt mi doch doer al u heylighe pinen welcker ick nu ghedachtich ben verlossen van alle pijn der hellen. Ende wilt mij arme sondige mensche brengen daer ghi gebracht hebt den moerdnaer die mit u gecruyst wert ende nu met u leeft inder ewicheit. Amen ⁵³.

Een andere bekende schrijver van die tijd was Frans Vervoort. Van hem kennen we o.m. een Cruysgetijde, waarin Longinus te completen tijde voorkomt :

nr. 32 Daerom sijn die ruyters ghecome en sy hebben die beenen der moerdnaers ghebroken (...) Maer doen sy tot Jesum ghecome waren en saegen dat hy doot was, sy en hebben syn beenen niet ghebroken, want hy dat waerachtich Paeschlammeke was waer van men gheene beenderen breeken en mochte. Maer een van de ruyters, longinus genoemt, die blint was, heeft met een lancie syn syde open gedaen, soo breet dat men lichtelyc dry vingeren soude daer in gebrocht hebben, tot in dat herte Jesu en terstont is daer uut gecome bloet ende water boven nature. Want gelijck als Eva is geschapen uter siden van Adam van een ribbe, soo is oock mede die hl kerke Christo toegevoecht als een bruyt doen hy doot was hanghende inden cruce ⁵⁴.

F. De bloedstoringen.

Een andere passie-oefening schenkt vooral aandacht aan de verschillende tijdstippen uit het lijdensverhaal, waar Christus' bloed gevloeid heeft, als bij de geseling, de doornenkroning, bij het doorboren van Zijn ledematen voor de kruisiging enz. Uiteraard hoort daar het openen van de zijde bij, en meteen evt. vermelding van Longinus.

We moeten hier evenwel een onderscheid maken tussen twee soorten. Nu eens volgt men immers een indeling in zeven bloed-

(53) Martijn vander Goude, *Dit is een devoet boecxken voer alle devoete personen die gaerne sonder vegevier ten bemel comen souden*, Delft (1521?) p. 16.

(54) F. Vervoort, *Het hoofken der sielen*, Loven 1574; over dit werk zie *Ons geestelijk erf* XXXV (1961) 316-318.

stortingen, dan weer in vijftien. Als voorbeeld voor de eerste soort⁵⁵ halen we de tekst aan uit het reeds eerder vermelde werkje van Martijn van der Goude; men vindt hem terug na volgende inleiding: Hierna volgen seven devote ghebedekens met seven Paternosteren ende seven Ave Maria die welcke men lesen sal voer die VII bloetstortingen:

nr. 33 Dat sevende Paternoster.

O bloedighe Jhesu doer dat water ende bloet dat vloeyde uut uwer sijden doen longinus u godlike hert doerstack welck overvloedich geheel was van alsulker liefden soe dat al hadden alle u leden elck een lichaem geweest ghi soudese liever in den doot ghegeven hebben eer ghi die alder minste van ons allen verloren sout hebben gelaten⁵⁶.

Anderzijds kennen we een indeling in vijftien gebedenbundels. Een vrij veel gebruikte tekst treffen we o.m. aan in een gebedenboek uit het begin van de 16e eeuw. De 15e bloedstorting volgt hier:

nr. 34 Ick dancke u ghebenedide lieve heere Jhesu Christe dat ghij uutstortet dijn heijlighe preciose bloet doen u die blinde ridder longinus met eenen spere u ghebenedide sijde op stack, dat daer uut vloeyde water ende bloet. Dat bloet ontfinck die weerde moeder ende maeghet Maria in haer clederen. Sij was gheschapen als oft sij al met bloede begoten hadde gheweest⁵⁷.

Bij Frans Vervoort, insgelijks in de 15e bloedstorting:

nr. 35 O Jesu Christe, (...) ghij hebt ons, o heere, u herte willen laten openen na u doot vanden ridder Longinus op dat wij daer inne ons ruste souden nemen ende daer al uut haelen wat ons totter salicheyt mach helpen. Ontsluyt ons lieve heere u heylighe wonden op dat wij daer uut moghen ontfanghen vergiffenisse van alle onse sonden⁵⁸.

(55) Vgl. evenwel nr. 65 (Esbatement van de 7 bloetstorting).

(56) Martijn van der Goude, *Devoet boeckken*.

(57) L. Indestege, *Een Diets gebedenboek*, p. 70. - Nagenoeg dezelfde tekst in een getijdenboek van de 15e eeuw, naast een miniatuur, die de lanssteek afbeeldt, in hs. 1417 Plantijn-Moretusmus. Antwerpen, f° 48 v° (daaruit de tekst bij Kanters, *De godsvrucht III*, p. 57); in 1679 werden deze bloedstortingen nogmaals gedrukt Martinus Verhulst, Antwerpen. - Met behoud van het eerste deel, maar met wijziging van de toepassing komt nr. 34 als 15e bloedstorting voor in een Amsterdamse druk uit de 16e eeuw met als titel „De vijftien bloetstortinghen ons heren Jesu Christi”.

(58) F. Vervoort, *Het hoofken der sielen*, Loven 1574.

G. *Gebeden tot de vijf wonden.*

In heelwat gebedenboeken stonden gebeden voor de vijf wonden. De biddende beschouwt daarin in vrome overweging de kruiswonden : aan beide handen, aan beide voeten, de zijdewonde. Niettegenstaande de meestal beknopte vorm is er soms toch plaats voor Longinus.

Een eerste voorbeeld halen we uit een Nederlands getijdenboek uit de tweede helft van de 15e eeuw, en afkomstig uit Utrecht : Totten heilighen vijf wonden ons Heren Jhesu Christe.

nr. 36 O du, lieve Here Jhesu Christe, di moet gheschien lof ende eer overmits die alreheilichste wonde dyns alrenheilichsten herten ende die overvloedighe vloet der minnen die daeruit liep inden opdoen datse Longinus met enen speer opdede ⁵⁹.

Ook in het Limburgs gebedenboek treffen we deze gebedenreeks aan : Dit syn vyf sonderlinghe gebeden totten vyf wonden ons lieven heren jhesus xriste. Bij de zijdewonde krijgen we dit doorvoeld gebed :

nr. 37 O lieve here jhesus xriste, lof ende glorie moetty syn voer die alre heilichste wonde dynre zijden welc longynus soe wredelic doerstack tot heyl ende salicheit alder werelt, want ons daer uut gevloyt is die fonteyne des levens die ons gereynicht hevet vanden eersunden adams ende hevet ons gesat in dat paradys der welden. O doerhouden doet lichaem jhesus, hoe duer hebdi mi gecocht vanden ewigen moet. Die niet alleen levende om mynen wil soe mennige doetlike pynen geleden hebt, mer oec doet wesende om mynen wil soe bernliken wordes doersteken ⁶⁰.

Soms wordt een dergelijke gebedenreeks uitgesponnen tot een gans kerkboek. Zo kennen we uit het begin van de 16e eeuw een „Devoet boecxken over die H. vijf wonden” door W. Vorsterman te Antwerpen gedrukt. Een lyrische ontboezeming, gericht tot „die edele dochteren van Jherusalem” is volgende Longinuspassage :

nr. 38 ... ende loept inden soeten roeke synre costelicker salven die tot allen tide vloyen uut syn heilighe wonden ende ontsluit die fonteynen uwer ogen ende laet u wanghekijns bevloyen met heeten tranen ende gaet staen onder den hogen cederboom ende aenschout inwendich met groter bedructheit hoe dat longinus die blinde ridder

(59) R.A. Parmentier, *Beschrijving van getijden- en gebedenboeken van het kabinet Houaert te Brugge*, Brugge 1929, p. 32 ; bij Kanters, *De godsvrucht* III, p. 71.

(60) Prims, *Limburgs gebedenboek* p. 81. Vgl. een enigszins verkort fragment, met behoud van Longinus, bij Indestege, *Een Diets gebedenboek*, p. 45.

dyns geminde liefs herte opent met een brede scarpe speer ende daer werden ontsloten twe fonteynen. Die een vloeyet water om u cleetken der onnoselheyt in te wasschen ende reyn te maken. Ende uut die andere vloeyet syn duerbaer bloet om u daer af te scencken ende droncken te maken in synre soeter minnen ⁶¹.

„Die Croone der alderheyligste wonden Christi” is een dik gebedenboek met een reeks gebeden voor elk van de vijf wonden. De auteur ervan is pater G. de Wael, geboren te Utrecht in 1583, die verscheidene malen provinciaal van de Jezuïeten is geweest. We schrijven een paar regels over, waarin hij telkens Longinus aanhaalt :

nr. 39 Wy syn al ghedraeghen in 't lichaem ende 't hert van onsen Saligmaecker naer 't segghen van den H. Propheet, Longinus den soldaat heeft hem met de lancie syn zyde gheopent ende soo zyn wy al tot de kroone des hemels herboren gheweest.

... Ghelijck den selven H. Augustinus oock den wegh thoont als hy seydt: Longinus heeft my met de lancie gheopent de zyde Christi ende ick ben die inghegaen ende rust in die ⁶².

H. *Andere passie-oefeningen.*

— *Onser vrouwen claghe*

In een Zutfens-Gronings handschrift uit het midden van de 14e eeuw is ons een tekst bewaard „Dit is onser vrouwen claghe”. De Longinuspassage zal de nauwe verwantschap met Vanden levne ons Heren (nr. 5) onderstrepen :

nr. 40 Daerna quam longinus ghegaen
met enen scarpn spere zaen
ende stac dat speer in onzen here,
in zijn zide vele zere.
Uut zijnre wonden quam zaen
water ende bloet ghegaen.
Daert water ende dbloet ran
op den steen, zo cloef hi dan.
Daerna quam Joseph ghegaen ⁶³.

(61) Hier beghint een devoet boecxken van die ghebenedide heilige vijf wonden ons liefs heren jhesu christi, Antwerpen (1515?) f° 8.

(62) G. de Wael van Vronesteyn S.J., *Croone der alder beylichste wonden Christi Jesu*, Antwerpen 1649, p. 167-169 ; dit werk is eigenlijk de vertaling van een werk dat eerst in het Latijn was verschenen : *Corona sacratissimorum Jesu Christi vulnerum*,

(63) Voor de datering van het hs. zie Ts. Ndl. taal- en letterk. XIV (1895) 91 ; vgl. met de passage uit Vanden levne ons heren v. 3757-64. Met veel goede wil zou men uit een ander gedicht „Onser vrouwen claghe” Longinus' genezing kunnen afleiden :

— *Die xv Pater noster der passie*

Aan dit soort passie-oefening heeft pater Stracke in Ons geestelijk erf een uitvoerige studie gewijd. Ons interesseert een dergelijke gebedenreeks in zoverre als ze over Longinus spreekt. Wegens de beperkte ruimte die aan de zijdesteek kan toegemeten worden, is dit niet zo vaak het geval.

In een Zutpens-Groningse redactie van 1339 ontmoeten we de man van de lanssteek :

- nr. 41 ... ghecroent met doernen, doerslaghen hande en voete ende ten leste dinere ghebenedide zide met enen scerpen spere van longinus doersteken daer water ende bloet uut ran ⁶⁴.

— *Die dorne croone*

In een passieverhaal onder de titel „Hier beghint die dorne croone ons liefs heere” uit een Nederlands gebedenboek van de 16e eeuw troffen we volgende tekst aan :

- nr. 42 O Here doe ghy dit al volbracht hadt namen sy een speer ende stakense in u rechter syde ende lietense den blinden ridder longinus indrucken datter uut ran water ende bloet in een afwassinghe alle onser sonden ⁶⁵.

— *Een kruisweg*

Een vroege kruiswegoefening uit de tweede helft van de 15e eeuw en bestaande uit twaalf kruiswegstaties, toont ons dat het beeld van de gewonde zijde haast onwillekeurig de dader van de lanssteek oproept. In de XIe statie :

- nr. 43 O du bedruefde moeder (...) du weendes alsoe seer dat die tranen dynre heilige ogen vielen op die wonde synder sueten syden ende maecten nat syn heilig gewonde herte dat gewont was metten speer Longynus ⁶⁶.

dat selve bloet

dat daer uut comt alse een vloet

dat sal denghenen wesen goet

welctijt hy jeghen u mesdoet

uit De Pauw, *Middelndl. gedichten* I, p. 110 v. 81-84.

(64) D. Stracke, *De originele tekst der XV pater noster op het lijden des Heren en zijn verdere lotgevallen*, Ons geestelijk erf XVII (1943) I 71-140, inz. 89. (Vgl. M. Meertens, *De godsvrucht* II, p. 15-23).

(65) Hs. 18982 Kon. bib. Brussel f° 51 v°

(66) Ons geestelijk erf II (1928), 39.

— *Indica mihi*

Een onbekende minderbroeder maakte rond 1500 een devoot boekje, waaraan hij de naam gaf „Wandeling des kersten menschen”. Ons is het beter bekend onder de naam „Indica mihi”, naar het aanvangsvers (uit het Hooglied): *Indica mihi quem diligit anima mea*. In een inleiding tot een moderne Franse vertaling wordt dit werkje genoemd: *une des plus riches acquisitions de la littérature spirituelle, ... la fleur suprême de la dévotion tendre du moyen âge à l'humanité du Christ*⁶⁷. Wie volgend uittreksel leest en ontroerd wordt door de weergave en de eenvoud van de moederliefde, door de dramatische bewogenheid, zal deze lofspraak niet ongepast vinden. Uit de overwegingen op Jezus' lijden voor elke dag van de week, lichten wij een fragment uit de overwegingen van de vrijdag:

nr. 44 Centurio die Jhesum bewaerde siende dat ghene dat ghesciede ende hoerende dat hi roepende den gheest gaf belide hem segghende Waerachtich dit was die soen gods Daer nae om dat die lichamen niet en souden bliven inden cruce op die grote hoechtijt soe begheerden si vanden rechter datmen haer benen breken souden. Och wat druc was daer in dat herte der moeder doe si sach dat die riddersen quamen tot haren soen, si mocht wel segghen O mijn lieven broederen mijn soen is doot. Ic bid u oetmoedelic dat ghi doch dat lichaem mit vreden laten wilt. Ende wildi ijert mijnen soen doen dat doet mi sijnre moeder. Och siet hoe daer comt een blind ridder mit groter wreetheit ende stect van onder die corte ribben mit een speer doer dat herte jhesu end ter stont ron daer uut water ende bloet. Adam die sliet als Eva ghemaect was Jhesus henc doot in den cruce als die sacramenten uuter sijden gevloten sijn Ende ter stont is die ridder siende gheworden ende gheloovich ende naemaels ghemartelijt (...) Daer en is gheen sekkere toe ganc dan in die side des heren⁶⁸.

— *Die horologie der passie*

Een oefening, die vanaf Witte Donderdag tot Goede Vrijdag op elk uur van de dag Christus' lijden op de voet volgt, noemt men Horologie der passie.

De volgende oefening bevat maar 22 uren, gaande van 8 u 's avonds tot 6 u 's anderen daags. Ze komt uit hetzelfde handschrift, waaruit *Indica mihi* uitgegeven werd.

(67) *Indica mihi*. Trés pieuses méditations, Paris 1926. Over dit boekje zie Schmitz, *Het aandeel*, p. 58-60 en W. van Eeghem in *De Brusselse Post* IX (1959), maart, p. 2.

(68) Tekstuitgave door Fr. Schoutens, Hoogstraten 1906, p. 76.

nr. 45 Ten derder uren ...

dat cleet des tempels scoerde. Ten derde siet den blinden ridder jhesum sijn herte doersteken, daer uut dat ran water ende bloet. O Maria...⁶⁹.

In 36 sermone schreef in 1626 pater Aeg. t'Soggaert, „biechtvader van onser lieven Vrouwen Cameren bij Brussel”, een uitgebreide horologie der passie over 24 uren. Het Drij-en-dertichste sermoon, om 3 uren t' sachtrenoens, draagt als titel : Vande wonde der zyde Christi.

nr. 46 Soo dese ruyters der moordenaers beenen ghebroken hadden, sy zijn ghekomen tot onsen heere, om oock sijn beenen te breken; maer soo sy saeghen dat hy dood was, sy en hebben sijn beenen niet ghebroken (...) maer een van de ruyters heeft met een lancie syn syde gheopent ende terstont es daer uut gheloopen waeter ende bloedt. Men seyt ghemeynlijck dat desen Ruyter Longinus hiet. Ende wij volgen Longinus nae ende doen onrecht ende injurie aende syde ons Heeren: wanneer wij onweerdelijck gaen tot syne heylighe Sacramenten, welcke hun beginsel ghenomen hebben uyt dese syde (...)

Tot slot van desen sermoone staet te aenmercken 'tgene dat den Evangelist bemerckt, te weten dat de syde ons heere gheopent is op dat de schrifture soude vervult worden, welcke seyt „Videbunt in quem transfixerunt (Zach. 12)” Sy sullen sien dien sy doorsteken hebben. Welcke woorden al ist dat sy moghen verstaen worden van een sien des gheloofs: te weten dat sy ghelooven sullen in Christo, die syn syde hebben doorsteken, ghelijck met Longinus geschiet is ende met veel andere van de Joden⁷⁰.

— De seven ween

Het verhaal van de lanssteek in „die sesde wee” van Onze-Lieve-Vrouw in een Antwerpse druk van 1683 treft ons weer door een paar menselijke details :

(69) Schoutens, *Indica mihi*, p. 123.

(70) T'Soggaert Aeg., *Den gulden Sonnenwyser oft gheestelycke horologie van XXIV uren*, Brussel 1626, p. 624-5 en 635. Tot een eind in de 19e eeuw bleef deze gebedsformule populair, vooral omdat ze herhaaldelijk op volksprenten verschenen was; op zo een blad (een „mannekensblad”) *Imagerie d'Epinal* nr. 1903, zien we rond de afbeelding van alle passiewerktuigen en -rekwisieten, l'horologie de la passion, gaande van donderdag 6 u.'s avonds tot Goede Vrijdag 5 u., 24 strofen van 6 verzen met een inleidende en een slotstrofe; de laatste strofe is als volgt :

A quatre heures, Jésus expire
sur cette croix, en grande souffrance;
Longin lui perça le côté,
d'un coup de sa cruelle lance
par où le Sauveur tout-puissant,
versa le reste de son sang.

(uit het Volkskunde-museum te Antwerpen, catalogus nr. 16513; zie ook nr. 16420).

nr. 47 Als sy nu tot Jesum quamen saghen zy dat hy doodt was, soo en braken zy syn beenen niet, maer daer was eenen Longinus gheheeten, die doorstack syn H. zijde met eene lancie tot in zyn goddelyck hert toe daer doen uyt liep dat dierbaer bloet dat in zyn Hert besloten was met water. Desen steeck en dede Jesum niet seer, want hij doodt was, maer hy doorstack dat moederlycke hert van Maria. Hoe mocht haer te moede syn, als sy hoorde dat knersselen van de lancie doen sy door 't goddelyck hert gingh. Als dit was geschiet, ginghen sy al wech ⁷¹.

— *Die gulden litanien*

Die gulden litanien zouden we met een moderne benaming de litanie van het bitter lijden kunnen noemen. In verschillende drukken komen de volgende twee alinea's steeds terug :

nr. 48 Door dat weerdigh heylich bloedt ende water dat uyt uwer heyligher herten vloeyde, soo reynicht ende wascht ons Heere in dat selve alder-heylichste water ende bloede van alle onse sonden, ontfermt u onser.
Door de bermherticheyt die ghy Longino ende Centurioni bewijsde, ende door de ghenade die de mensche geschieden, ontfermt u onser ⁷².

I. *Gebeden en liederen.*

Bij de verschillende fragmenten uit gebeden- en getijdenboeken die we tot nog toe hebben meegedeeld, ging het uitsluitend om gebeden of gebedenreeksen, die in vorm en inhoud een zekere traditionele gebondenheid vertoonden. Naast vele „vaste” oefeningen namen kloosterlingen en ook godvruchtige leken in hun private gebedenverzamelingen ⁷³ ook teksten op, waarvan ze de kracht had-

(71) De seven ween van onser lieve Vrouwe, in 't langhe. 't Antwerpen bij Martinus Verhulst 1683.

(72) Die gulden litanien, 't Antwerpen s.d. bij Martinus Verhulst. Blijkbaar staan we voor dezelfde tekst als die welke Kanters, *De godsvrucht* I, p. 288 in moderne omzetting meedeelt uit een reeks aanroepingen onder dezelfde titel, 's Hertogenbos 1585. Zeer gelijkende tekst ook bij Indestege, *Een Diets gebedenboek* p. 153-162, onder de titel : Die gulden letanien van den leven ende verrijzenisse ons heren voer levende ende dode te lesen, (inz. p. 158).

(73) Van de wel zeer talrijke Nederlandse gebedenboeken is tot nog toe zeer weinig uitgegeven. De Kon. Vlaamse Academie zorgde voor twee uitgaven, nl. Fl. Prims, *Een Limburgs gebedenboek uit de XVe eeuw*, Gent 1926 en L. Indestege, *Een Diets gebedenboek uit het begin van de 16^e eeuw, herkomstig uit het voormalig klooster Sint Hieronymusdal te Sint-Truiden*, Gent 1961. Het getijdenboek van Geert Grootte kende twee uitgaven : Dr. K. de Gheldere had in 1893 een redactie van 1476 voor de druk klaargemaakt (zonder eigenlijk te weten dat hij met de tekst van Geert Grootte te doen had) nl. Ghetidenboec, Gent 1893 en vijftig jaar later verscheen een

den horen roemen, of tot de inhoud waarvan ze zich bijzonder aangesproken voelden : gebeden tot allerlei heiligen, in allerhande nood, om aflaten te verdienen, e.z.m. Ook in zulke teksten ontmoeten we Longinus wel eens, nl. in diegene, waarin passie-overzichten ingeschakeld worden. Gebeden tot de H. Longinus zelf hebben we in het Nederlands nog nergens gevonden.

Een fragment eerst van een blijkbaar veel overgeschreven tekst, geheten „Een goet gebet” :

nr. 49 In kennisse mijnre sonden ende in rouwe mijns herten trede ic hunden in die dore der ewigher ontfermherticheit dijne ghebenedider rechter siden die longinus op stac diep ende wide ende offer mi mit allen minen ghebreken in dat edel herte dat die waer godlike minne op sneet daer dat born des ewighen levens uutfloet ende dat preciose bloet daer wi alle mede sijn verloest. O suete lieve heer reijnicht mi inden heten warmen bloede dat uut dinen menscheleken herte dranc doe du aenden cruce henghes naect ende bloet van groter minnen doer alle sondaeren wil ⁷⁴.

Een gebed, dat de passie beschrijft, uit een Limburgs gebedenboek uit de 15e eeuw, vinden we onder deze titel : Dit naevolgende gebet vander passien ons lieven heren jhesus xristus heeft die heilige biscop ambrosius gemaect ende die paus annastasius hevet ierst geconfermirt ende gyft enen yegelicken diet devoeteliken lesen vyf hondert dage aflaets.

nr. 50 Ten lesten dorsten u ende gy wort met edic gelaeft, met geboechden hoefde gaeft dy uwen geest. Vanden ridder longinus waert u heilige syde met een speer doer steken daer uut ran overvloedelich water ende bloet. Tegen den avent wort gy vanden cruce genomen ⁷⁵.

Uit hetzelfde handschrift een andere titel : Een schoen gebet van onsen lieven here, dat sinte peter gemaect heeft. Ende men salt voer een crucefix lesen ende daer is voel aflaets toe diet alle dage leest.

Zwolsche versie van 1640, verzorgd door Dr. N. van Wijk, *Het getijdenboek van Geert Groote naar het Haagse handschrift 133 E 21*, Leiden 1940.

Door de uitgave van een aantal handschriftbeschrijvingen maakte R.A. Parmentier zich verdienstelijk, al is het jammer dat daarin zo weinig eigenlijke tekst opgenomen wordt ; naast zijn Beschrijving van de getijden- en gebedenboeken van het kabinet Houtaert te Brugge, Brugge 1929 noteren we Een vijftiendeuws getijdenboek uit het voormalig bisdom Utrecht, in *Annales de société d'émulation de Bruges LXXXVI* (1933) 95-136 ; Een Noordnederlands devotieboekje, Brugge 1935 en de beschrijving van een getijdenboek in *Jaarboek van de Kon. Musea Sch. Kunsten IV*, (Brussel 1943-44, p. 27-58).

(74) Vlaams getijdenboek 15 eeuw, hs. 323 Stadsbib. Brugge f° 46 v° ; in modern Nederl. bij Kanters, *De godsvrucht* I p. 134. Identieke tekst in hs. 1219 univ. Leiden f° 51 (ook bij Kanters III p. 81) en in een gebedenboek van 1425, hs. 255 Plantijn-Moretusmus. f° 82 (eveneens bij Kanters, *De godsvrucht* III p. 50).

(75) Prims, *Een Limburgs gebedenboek*, p. 56.

- nr. 51 Doe neygestu dyn heilige hoeft ende sprakes, mensche het is al volbracht ende gaves op dynen heiligen geest. O lieve here jhesus xristus, du ledes vanden joede longynus dat hy dyn gebenedide zyde doerstack met enen speer. Ende du wordes oetmoedelic begraven ⁷⁶.

Het volgende gebed zou men met evenveel recht een passie kunnen noemen. In de uitgave van Indestege beslaat het nog meer dan 15 bladzijden: Hier beghint een devoet ghebet vander weerdijgher passien ons liefs heeren Jhesu Christi om mede te eeren die ghebenedide coninclijke leden ons verlossers ende salichmakers. Na Jezus' dood lezen we daarin:

- nr. 52 O Maria hoe was u wederom te moede doen ghy saecht dat longinus bracht een groot speer ende doerstack dat ghebenedide harte uus kints, daer met dat alle dat bloet sijns preciosen harten dat noch in hem bleven was metten heiligen water uut quam ende storte uut als een beeke oft vloed ⁷⁷.

Aan de zonderlinge en lange titel dankt volgend gebed wel zijn aantrekkingskracht: Dit gebed salmen lesen xxx daeghen lanck voer een ziele ende is van weerdicheijt gheheijten dat gulden gebed ende is sonderlinghen vrienden gods gheopenbaert diet voer zielen lazen. Ende die zielen die daer mede verlost worden verthoonden hen ende seyden dattet onmoegelijck waer daer dit gebed met innicheijt voer gedaen wort xxx daeghen lanck sy en souden verlost worden.

Bij de talrijke opsommingen, waarmee dit gebed opgebouwd is, hoort ook een reeks over het lijden:

- nr. 53 Ende ick bidde u lieve heere (...) doer die scherpe gheselen ende doer die doernen croone (...) ende doer u heijlighe drije naghelen (...) ende doer u heijlighe wonden (...) Ende doer dat scherpe speer dat longinus stack in u rechter sijde in u herte ende doer dat heijlighe sacrament dat daer af quam. Ende doer die verrijsenisse ⁷⁸.

Volgende aanroepingen komen voor in een „Sonderlinge devote maniere om te lezen Marien rosekrans”:

- nr. 54 In welckers doot dye sonne verduyster waert, dye aerde beyfde, dye steenen borsten, dye hongerdoyck des tempels schoerden ende veel doeden stonden op uutten grave. Ende centurio seyde: Warachtich dyt was dye sone gods. Amen.

(76) Prims, *Een Limburgs gebedenboek*, p. 66.

(77) Indestege, *Een Diets gebedenboek*, p. 92.

(78) Indestege, *Een Diets gebedenboek*, p. 173.

Wes alreheylichste syde Longinus mitten speer doerstack daer uut
liep water ende bloit ende dat sweert des rouwen heeft, o alre-
soetste Maria u alreheylichste siele doersneyt. Amen ⁷⁹.

Tenslotte een paar liederen.

In zijn *Horae belgicae* nam Hoffmann von Fallersleben een passie-
lied op uit de 15e eeuw. De tiende strofe ervan is voor ons inter-
essant :

nr. 55 Longinus sonder miden
mit enen speer was lanc
hi opende ons heren side
daer uut vloot salighen dranc,
water ende bloet dat daer uut ran.
Al ander vrientschap wil ic laten
ende trouwen desen man.

Die sonne die liet haer schinen
die eerde bevede mee
van also groter pinen
die stenen sprongen ontwee
ende alle die werelt die was in last.
Al ander liefde wil ic laten
aen hem houde ic mi vast ⁸⁰.

Uit het begin van de 16e eeuw een ander lied :

nr. 56 Ick wil met grooter droefheyt gaen
spreect Jhesus bruyt die edel siel
al in die stat van jherusalem
ende soecken mijn over schoone lief (...)
longunus wil syn hert doersteken
mit een scherpe spere oft lanci
soe yst volbrocht
dat die propheten van hem hebben geseyt
tot syn grote lof
Och mochte myn herte van minnen breken
dat ick hier aenschouwen moet
dat syn heilighe hert wort doergesteken
daer uut vloeyt water ende bloet (...)
lof ende eere si u altijt
ghi plompe nagelen ende scarpe spere

(79) J. Paquay, *Middelnederlandse gewijde teksten, naar handschriften der 14e en 15e eeuw*, Lummen 1933, p. 57.

(80) H. Hoffmann von Fallersleben, *Niederländische geistliche Lieder des XV. Jahrhunderts* (10e deel van de *Horae belgicae*), Hannover 1854, p. 191.

want ghi sijt nu geheylicht
al vanden bloede ons heren ⁸¹.

J. Godsdienstig en ascetisch-mystisch proza.

Meester Dirc van Delft, de enige doctor in de theologie van zijn tijd in Holland, liet in 1404 zijn Tafel van den kersten ghelove verschijnen, een volledige scholastische theologie ten behoeve van de leken. Uit dit werk van de geleerde dominicaan blijkt eens te meer hoezeer de naam Longinus, als benaming van de lansdrager, voor schrijver en lezer van die tijd, als volkomen vanzelfsprekend werd aanvaard. Telkens als er sprake is van de speer of de zijde-wonde, roept dat de naam Longinus op :

- nr. 57 a) doe longinus mit den speer brack Christus zijde, thant ghinc daer uut water ende bloet,
b) (bij de besnijdenis wordt de vraag gesteld hoe dikwijls Christus bloed vergoot:) vijftwarf storte hi sijn bloet ander speer, dat longinus stac doer sijn zijde,
c) want als die lerars segghen op dat woort dat inder selver stont, dat longinus mit eenre speer sijn zijd oplooc, dat daer uutvoeyde cout water ende heet bloet — dat die selve droop die uten borsten Christi dranc, is die scat der heiligher kerken.
d) (bij de opsomming der „wapen der passien ons heren“): dat sevenentwintichste was dat speer, dat longinus, die ridder, in ons heren borst stac, daer te hant uutvloeyde water ende bloet, op dat doer sijn speer onse herte werde ontsloten mit duechden ende guertierenheit tot allen menschen te ghieten. Amen ⁸².

In Leiden werd een eeuw later een incunabel gedrukt met als titel „Dat gulden ghewichte. Een hantboecxken om te leven nader volmaectheit godes. Ende inhoudt hoe men een mensche oefenen sal int leven ende passie ons heren“. Met een overdadigheid van lieve namen wordt de zijdewonde genoemd :

- nr. 58 Treed door de open poort die Longinus maakte het doorwonde Hart van Jezus binnen; daar is de zetel der liefde, het verblijf vol geneugten, het bloemenbed der ruste, de aangename rozentuin, de zoete luthof vol vlekkeloze bloemen, het huis der vreugde, waarin besloten ligt de kostelijke balsem, die alle ziekte der zonde geneest.

(81) Aanhangel bij „Dit is een devoet boecxken van die ghebenedide heilige vijf wonden ons liefs heren, Antwerpen (1515?): Hier begint dat liedekijn ende gaet op die wijze Heer God gheeft mi goet avontuur sprac daer een hoefs jongelinc.

(82) L.M. Daniëls, *Meester Dirc van Delft, Tafel van den kersten ghelove, naar de handschriften uitgegeven door...*, Nijmegen 1937-39, 4 delen; zie resp. Winterstuc hfdst. XXXVIII (Daniëls II, p. 283) hfst. XLI (II, p. 311), Sommerstuc hfdst. III (III, p. 36) en hfdst. VII (III, p. 118).

Vestig er uw woning in, om beschut te zijn tegen alle beproevingen; zo gij daarin verborgen zijt, dan zal, zoals de H. Bonaventura zegt, de vijand u niet kunnen vinden ⁸³.

In het „Goude boecxken van der missen” te Antwerpen gedrukt in 1520, staat Longinus in „dat xxv artikel vander missen” :

nr. 59 Hoe dat die priester dat heilige sacrament breect in drie deelen. Ende seit driewerven Agnus Dei qui tollis peccata mundi. Dat bewyst ons hoe dat ons lieve heer aenden cruce hanghende heeft ontfermt ende bekeerd driehande menschen te weten: den moorde-naer an die rechterhand, Longinus die dat herte ons heren metter lancien doorstac ende veel vanden ghemeenen volcke die daer omtrent waren ⁸⁴.

Een ander werk komt nu aan de beurt, nl. *De vita et laudibus Deiparae Mariae Virginis meditationes quinquaginta*, dat de jezuiet Frans Coster, een Mechelaar, in 1587 liet verschijnen. De man van de lanssteek en de centurio zijn voor hem één en dezelfde persoon :

nr. 60 Considera tertio, carnifices quidem in confringendis latronum crucibus illisque crudeliter enecandis occupatos fuisse, Longinum vero centurionem, cui (ut ait Metaphrastes) Christi custodiendi cura commissa fuerat, ad Christum propius accessisse, ejusque latus lancea non tam pupugisse aut perforasse quam aperuisse, atque ad intimum cor ipsum penetrasse, unde statim non sine miraculo, defluxerit sanguis et aqua. Hoc immane vulnus nullo quidem Christum jam mortuum affecit dolore, sed Virginis Matris astantis et oculis suis contemplantis cor vulneravit ⁸⁵.

Een andere jezuiet, Johannes David, geboren te Kortrijk in 1545, schreef het boek „Paradisus sponsi et sponsae”, voor ons een belangrijke uitgave, omwille van de voortdurende ineenstrengeling van Oud en Nieuw Testament, maar vooral omwille van de eigenaardige manier, waarop elk hoofdstukje geïllustreerd wordt en

(83) Mededeling naar Kanters, *De godsvrucht* I, p. 188.

(84) Mededeling naar Kanters, *De godsvrucht* III, p. 120.

(85) Fr. Coster(us), *De vita et laudibus Deiparae Mariae Virginis meditationes quinquaginta*, heruitgegeven naar de druk van Antwerpen 1587 in J.P. Migne, *Summa aurea de laudibus beatissimae virginis Mariae*, Petit Montrouge 1866, p. 685-1097; het fragment op p. 796.

Van deze Fr. Coster zijn ook „Vijftich meditatie van de gantsche historie der passie ende des lydens ons Heeren Jesu Christe”, een vertaling uit het Latijn, te Antwerpen gedrukt in 1597. Nu is het treffend dat in dit werk van Longinus geen sprake meer is, al draagt de 47e meditatie als opschrift: Van de wonde der zijden Christi; nog merkwaardiger is dat hierin een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen de soldaat van de lanssteek en de honderdman die zich bij de wondertekenen bekeert (p. 288 en 295).

waaraan wij de enige ons bekende afbeelding van Longinus in een gebedenboek danken.

nr. 61 Ecce, dum unus militum lancea latus agni pendentis aperuit, continuo exivit sanguis et aqua. Vere, sacramentum hoc magnum est, in Christo et Ecclesia. Mira, mira: vides anima mea? Adam dormit et de costa ejus aedificatur Ecclesia. Arca in altum tempestatis evehitur et Spiritus sanctus (ut columba) ex ejus emittitur latere, Ecclesiam sanctificaturus et rectorus. Petra virga percutitur et effluit sanguis et aqua; aqua in baptismum, sanguis in potum. Ecce dilecti, quam nunc actum nobiscum feliciter in hac fossione terrae promissionis? (...)

At, quis militum ille fuisse perhibetur? Longinus, cui nomen licet non a lancea sumtum, non minus tamen sic convenit quam a corona protomartyri Stephano. Fecit hoc ille quidem ad securitatem, Judaeorumque complacentiam, mortem Christi certam desiderantium; sed aeternae beatitudinis thesaurum sibi, Deo miserante patefecit. Nam lancea Longinus latus Salvatoris aperuit et non tantum veniam invenit, sed et episcopatus honorem et martyrii coronam promeruit (...) Congratulamini mihi, omnes qui diligitis me, quia Longinus aperuit mihi latus Christi lancea et ego intravi; ibi requiesco securus (...) Ecce completum in petra, qui Christus est, quod olim Moyses petram percussit et fluxerunt aquae⁸⁶.

„De woestijne des Heeren, leerende hoe een goet kersten mensche Christum sal navolghen in dese duyster woestijn des bedroefden werelts” is (een deel van) de titel van een bekend meditatieboek. Het nu welhaast traditionele relaas over de lanssteek luidt in een uitgave van 1612 als volgt :

nr. 62 Daer en boven merckt met grooter vuricheyt aen hoe Longinus met grooter cracht de groote grove breede spere heeft gesteken door de heylighe rechte syde ons Heeren, al crakende tot int herte Jesu ghebenedyt, daer ons de Sacramenten der salicheyt syn utgevloten. Dit heeft alleen de moeder Godts Maria in haer herte gevoelt daer haer lief kindt verdorret ende verdroocht nu hinck aenden cruyce doot dat sy noch so wreedelyck syn minlyck herte hebben gheopen (...)

(86) Johannes David, *Paradisus sponsi et sponsae, in quo messis myrrhae et aromatum ex instrumentis ac mysteriis passionis Christi colligenda...*, Antwerpiae 1607, afbeelding tegenover 174, tekst p. 173 en 174-5.

Het veel verspreid gebedenboek van een andere jezuïet vermelden we niet, omdat het oorspronkelijk Duits werk is : W. Nakatenus, *Hemels Palmhof oft groot getijdeboek*; vgl. Longinus in een aanhaling uit Augustinus, in een druk van Antwerpen 1683, p. 429.

Als nu dese teecken en vanden heyligher doot Jesu Christi waren voleyndt doen sprack Centurio: Dit was warachtich de sone Godts ⁸⁷.

Benedictus van Haefden werd geboren te Utrecht en als Haeftenus staat hij bekend als een der grote abten van de benedictijnerabdij van Affligem. In 1635 verscheen van hem een lijvig boek beschouwingen in verband met het Hart van Jezus „Scola cordis”. De lectio XII van het 4e boek draagt als titel: Apertio cordis lancea Longini:

nr. 63 Postquam jam mortuus eras, unus militum lancea sacratissimum latus tuum aperuit, et quidem animam tuam non attigit crudelis lancea; sed Matris utique tuae animam pertransiit (...)

Longinus ille Centurio vulneravit.

(In lectio XIV: Azylum cordis in latere vulnerato): Felix o lancea Longini, cui sacrum latus aperire ac Domini sanguinem haurire licuit.

O anima mea! aperuit enim Longinus ostium, per quod ingredi possis. Accede ergo ad Deum Cordis tui, ad Cor Dei tui in quo tabernaculum tibi figas, domicilium constituas ⁸⁸.

Ook Mathias Croonenborg, minderbroeder, kent Longinus. In zijn herhaaldelijk gedrukte „Fonteyne der liefde” komt aan de zijde-wonde een belangrijke plaats toe. Uit de meditatie van de vrijdag halen we de tekst die ons aanbelangt:

nr. 64 Bemerkt door een bloot geloof, met een ootmoedig dankbaar hert, dat Longinus, den ridder, met eene lantie de borsten van uwen Zaligmaeker tot aan het Hert toe doorsteken heeft, waerom deze wonde ook genoemd wordt: de wonde des Herte, en wonde der liefde, om dat alle de godminnende zielen hier door zouden eenen toegang vinden om te komen tot aan het Hert Christi, de fonteyne van de goddelijke liefde, daer het Water en het Bloed uytgelopen is, om ons te verlossen en om ons te zuiveren ⁸⁹.

K. *Het toneel.*

Wie zich de handeling van het kruisigingsgebeuren voor ogen roept, ziet dadelijk in dat het toebrengen van de lanssteek als af-

(87) Petrus Godefridi, *De woestijne des Heeren, leerende hoe een goet kersten mensche Christum d'licht der waerheit sal navolgen...* Antwerpen 1612, p. 215.

(88) B. Haeftenus, *Scola cordis sive aversi a Deo cordis ad eundem reductio et instructio*, Antverpia 1635, p. 592 en 609.

(89) M. Croonenborg stierf te Roermond in 1684. Van de „Fonteyne der liefde van den gekruyten Jesus” zag ik de 10e druk, Ghendt (1670) p. 231; zelfde tekst ook bij Kanters, *De godsvrucht* III, p. 147.

sluitstuk van het lijden dramatische elementen in zich draagt, die nog verhoogd kunnen worden door de uitbeelding van het wonder der genezing en bekering van de lansdrager.

In de eerste eeuwen al is de lanssteek een integrerend deel van het lijdensgebeuren. Uit de 4e eeuw is een kerkelijk drama bekend onder de naam *Christus patiens* (*Christos paschoon*), dat lang aan Gregorius van Nazianze toegeschreven is en dat de Moeder Gods, als toeschouwster, het toebrengen van de zijdewonde en de bekering van de lansdrager laat beleven en beschrijven⁹⁰.

Nu is het jammer dat we nergens in Europa naar vroege middeleeuwse liturgische passiespelen kunnen verwijzen. Het werk van E. de Coussemaker, *Drames liturgiques du moyen-âge*, Paris 1861, bevat geen passiespel, wel verrijzenisspelen en dat is geen alleenstaand feit, want ook andere geleerden constateren dat de oogst op dit gebied maar mager is⁹¹. Een van de eerste dramatiseringen komt voor in de bekende *Carmina burana*, geschreven na 1260 in de abdij Benediktbeuren; ook Longinus treedt erin op, en de lanssteek wordt zelfs voorgesteld als gegeven vóór Christus' dood, in een mengeling van Latijn en volkstaal⁹².

In het Nederlandse taalgebied zijn we niet eens zo rijk. Sommigen hebben gemeend de eerste sporen van dramatische voordracht te vinden in een antiphonarium, dat in de 12e eeuw door de kanniken van St.-Marie in Utrecht bij de nachtdiensten werd gebruikt⁹³, maar het enige liturgische drama over het lijden dat wij bezitten, het zogeheten Maastrichts paasspel, wordt plots afgebroken bij de scene in de Olijfhof⁹⁴.

Uit de rekeningposten van steden en gemeenten blijkt anderzijds ten overvloede, dat vaak passiespelen vertoond werden, zowel in het Noorden als in het Zuiden. Vanaf het einde van de 14e eeuw treffen we mededeling over passiespelen aan: te Deventer in 1394, 1498, 1499, 1502, 1529; te 's Gravenhage in 1520; te Lier in 1428

(90) Vgl. *Acta sanctorum martii II* p. 373 en vooral Fr. Dübner, *Christus patiens, ex codices emendavit...* Parijs, 1846 p. 9 en 37-38. - Sommigen plaatsen dit stuk enige eeuwen later, als A. Franz, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, Freiburg i.Br. 1909, II p. 489.

(91) G. Cohen, *Anthologie du drame liturgique en France au Moyen-Age*, Paris 1955 inz. p. 21; K. Young, *The drama of the medieval Church*, Oxford 1933, I p. 492.

(92) Zie de tekst bij Young, *The drama I*, p. 518, 532. Een ander passiespel van het begin van de 14e eeuw uit St.-Gallen bij Burdach, *Der Gral*, p. 404-407.

(93) Zo b.v. J.H. Gallée, *Bijdrage tot de geschiedenis der dramatische vertoningen in de Nederlanden gedurende de middeleeuwen*, Haarlem 1873, p. 54-58; Van Mierlo heeft aangetoond, dat zulks op verkeerde interpretatie berust, *Leuvense Bijdragen VIII* (1908-09), p. 1-75.

(94) De tekst ervan bij H.E. Moltzer, *De middelnederlandse dramatische poëzie*, Groningen 1875, p. 496-538. Zie ook J.A. Worp, *Geschiedenis van het drama en het toneel in Nederland*, 2 delen, Groningen 1904-08, (I p. 22-23).

(den gezellen van der kercke, die het spel van de passie ghespeelt hadden, om haere costen te helpen draeghen 10 stuyvers grooten), in 1449 het spel van de verryzenisse ende passie ons Heeren, in 1536 de passie; te Aalst in 1430, 1444, 1450, 1451, 1526, 1548, 1586; en dat zijn maar enkele voorbeelden⁹⁵.

Het ontbreken van teksten is natuurlijk een onoverkomelijke hindernis. Indien we ons evenwel tot het fragment van de zijde-wonde beperken, lijkt het haast vanzelfsprekend dat de daad van Longinus ten tonele werd gebracht. Vooreerst is daar de omvangrijke manier, waarop passiespelen werden ingericht. In Aalst treden in 1444 tachtig spelers op bij een opvoering van ons Heren passie en de stadsrekening vermeldt daarover: „op den voorseyde dach vander processie so speelden de ghesellen vanden stede een notabel stille spel van ons liefs Heeren passie, al met levende persoonen, daertoe dat waren IIIxx persoonen met vele vreemde (...) costen”⁹⁶. In de paasdagen van 1505 vertonen de rederijkers van de groep Pax vobis te Oudenaarde de Passie ons liefst Heeren; dit „figuerlic spel ende vertooch” duurde niet minder dan vier opeenvolgende namiddagen⁹⁷.

Anderzijds kunnen we een Longinusrol in onze passiespelen voorstellen naar analogie van wat over onze grenzen gebeurde. Het spel van Mons van 1501 maakte in Wallonië school. Bij de toneel-rekwisieten voor dit passiespel komt ook de lans voor, blijkbaar de lans van Longinus, naar de gelukkige ontdekker van het te Mons gebruikte regieboek⁹⁸. In „La passion de Jésus Christ”, in Valenciennes in 1547 gespeeld, wordt leven en lijden van de Verlosser in 22 dagen uitgebeeld; tijdens de laatste dag, na kruisiging en dood, komt Longinus, de soldaat van de lanssteek, op het toneel en hij wordt weer ziende door zijn zieke ogen te bestrijken met water en bloed uit de zijde-wonde⁹⁹.

Latere Nederlandse passiespelen zullen ons in dit opzicht evenmin teleurstellen, maar vooraleer we die even bespreken, moet nog melding gemaakt worden van het Esbatement vande zeven bloetsturtynghen, geschreven door de Brugse rederijker Cornelis Eve-raert en daterend van 1530.

(95) Resp. bij Worp, *Geschiedenis I*, p. 17-18; Belgisch museum VIII (1844) 291, 293, 304; V. Dhondt, *Geschiedenis van het toneel te Aalst*, Aalst, 1908, p. 20, 24, 43, 58.

(96) D'Hondt, *Geschiedenis Aalst*, p. 20.

(97) Belgisch museum VII (1843) 18.

(98) G. Cohen, *Le théâtre français en Belgique au Moyen-Age*, Bruxelles 1953, p. 90; G. Cohen, *Le livre de conduite du regisseur et le compte des dépenses pour le mystère de la Passion joué à Mons en juillet 1501*, Paris 1925.

(99) H. Giese, *La passion de Jésus Christ jouée à Valenciennes l'an 1547*, Greifwald 1905.

Zowel omwille van de datering als wegens het feit, dat dit Esbatement slechts 313 verzen telt, kan het onmogelijk gediend hebben voor de opvoering te Oudenaarde in 1524: smaendachs en sdissendachs in de Paeschdagen, de zeven bloetsturinghen van Ons Heere¹⁰⁰. Met toneel heeft dit Esbatement overigens niet zo heel veel gemeen. De twee personages Blyden Wille en Jonsteghe Daet reciteren om de beurt een stukje van een tekst, die zeven bloedstoringen van Jezus beschrijft en elke bloedstorting in verband brengt met een van de zeven hoofdzonden:

nr. 65 *Jonst.* Tsevenste bloetsturten der misterien divyne
 dat Jhesus om onse salicheyt ontfync
 was doen hy andt hout des crucen hync
 doen Longius zyn ghebenendyde zyde
 duerstac ende maecte eene wonde wyde
 welc bloetsturten ghebuerde naer Jhesus doot
 waer uut dat bloet ende water vloot
 overvloedelic als der gracies fonteyne.
Blyden. De zevenste specie es de edele greyne
 die van alle menschen es begheert (...)
Jonst. Jhesus heeft willen zyn zyde ontsluuten
 om de sonde van gramscepe...¹⁰¹

Pas in de 17e eeuw beschikken we over een paar eigenlijke passie-teksten. Best bekend is het toneelstuk van J. de Condé, *Den lydenden ende stervenden Christus*, Antwerpen 1651 (tweede druk), dat als patroonstuk heeft gediend voor de teksten der passievertoningen, die we vooral in de 18e eeuw zo talrijk op het Vlaamse platteland zien opduiken¹⁰². Evenmin als het treurspel van J.L. Krafft van 1736 is het stuk van De Condé voor ons belangrijk, omdat beide werken met de dood van Christus eindigen¹⁰³.

Dat is ook wel het geval in het stuk van Willem Zeebots, „Canonick van Perck der Ordre van Premonstreyt en pastoor van Wackerzeel”. In diens Droeveigh lyden en bittere doot van den Heere Christus onsen Salighmaecker, Loven 1687, staan we voor een vraag-

(100) Belgisch museum VII (1843), p. 29.

(101) J.W. Muller en L. Scharpé, *Spelen van Cornelis Everaert*, Leiden 1920; Esbatement vande zeven bloetsturtynghen v. 263- 276.

(102) In E. vander Straeten, *Le théâtre villageois en Flandre*, 2 delen, Bruxelles 1881 vindt men er veel: Nederbrakel 1752 en 1771, Aagem 1756, Waarmaarde 1764, Kaster 1766, Petegem 1769, Etikhove 1780, Beveren 1786, Everbeek 1797, Evergem 1801. Voor Haasdonk in 1802 vgl. *Folklore brabançon XIX* (1939), p. 1-16. Over J. de Condé vgl. A. de Maeyer, *Een zeventiende-eeuws passiespel als patroonstuk*, in *Miscellanea J. Gessler*, Leuven 1948, p. 796-801.

(103) J.L. Krafft, *Het lyden van onsen Heere Jesus Christus*, Brussel 1736. Een goede samenvatting van De Condé en Krafft bij A. de Maeyer, *J.J. de Condé en zijn passiespel*, in *Eigen Schoon en de Brabander XLV* (1961), p. 1-13.

teken. In de lijst der dramatis personae vooraan in het boek treffen we Longinus niet aan. Des te verwonderlijker is het dat hij opgenomen wordt bij de personages vóór de aanvang van het derde vertoogh in het zevende deel: Christus, de blasphemerende Joden, de twee moordenaars, Longinus, Hondersteman met zijn soldaten; hij is daar volkomen overbodig, want hij zegt geen woord in het hele toneelstuk en hij is daarenboven noch de centurio, noch een gewone soldaat van de kruiswacht, noch een (gewone) Jood. Het is helemaal niet duidelijk wat Zeebots bedoelde, te meer daar het treurspel eveneens met de dood van Christus en het berouw van de Joden eindigt.

Aan duidelijkheid laat het stuk van Cornelis de Bie, *Goddelyck rantsoen*, eveneens van 1687, gelukkig niets te wensen over:

nr. 66 (Christus is gestorven, Maria heeft haar smart uitgedrukt)

Longinus uyt met de lancie, en blind synde spreekt
Al ben ick blind soo wensch ick 't herte eens te kennen
van die hangt aen het Cruys, om hem alsoo te schennen
met dese lancie en t' openen de Zy
daer 't hert van binnen leyd'

Maria: Ey my, wat tiranny
komt hier weer voor den dagh; die d' ooghen heeft gesloten
jae doot is en geheel het lichaem overgoten
met bloed dat stadigh syt uyt al syn wonden, sal
die noch naer syne doot verwachten ongeheval?
van die hem niet en kent;

Longinus Ick wensch daer by te wesen.
Eenen Jode leydende hem voor 't Cruys wijst met de lancie de borst
van Christus die Longinus doorsteekt

Jode: Steckt toe (...) Het is al klaer
Het bloed springt op syn oogen en word siende.

Longinus: O Gode, ick ben genesen,
myn ooghen opengaen: 't is reden dat ick kniel
voor soo een medicyn, de welvaert van myn siel.

Johannes: O sondaer, die door soo een wond kunt adem haelen
in u flauhertigheydt, want m'in de Hemelsaelen
door soo een wonde siet. O suyverende wond'
de siel (ter dood toe kranck) wordt door haer bloed gezond.

Long.: Kon Moyses bron het hert, Godts bron kan sielen laven
door sulck een roode wond ontvlucht men 't eeuwich slaven
en raect naer weynich strijd in het beloofde landt
dat ick door dese wond nu sien en mijn verstand

daardoor nu open gaet (...)

Job.: De aerd beghint te scheuren ...¹⁰⁴

(104) C. de Bie, *Goddelyck rantsoen der zielen saelicheyt in dry besondere deelen, tragediewijs afgebeldt in 't Leven ende Dood van (...) Christus*, Lyer 1687, p. 201.

De zekere manier waarop Longinus hier uitgebeeld wordt, mag laten veronderstellen, dat spelers en publiek met de Longinustraditie vertrouwd waren.

Een bewijs te meer vinden we in volgend feit. In zijn Théâtre villageois en Flandre vermeldt Vander Straeten voor Reninge in West-Vlaanderen, een toneelgroep, de „Redenrycke gilde-broeders van den H. Geest”. Deze gezellen voerden op 2 september 1731 volgend stuk op :

nr. 67 Stantvastige waerheyt uytgevroght door den H. Martelaer Longinus, naer gesien ende getuyght te hebben syn bloedt ende verrysenisse van Jesus-Christus, onsen Salichmaker ¹⁰⁵.

Teksten of programma's van dergelijke vertoningen zijn heel zeldzaam. Niettegenstaande allerlei nasporingen zijn we er niet in geslaagd iets meer over dit toneelstuk te vernemen ¹⁰⁶.

L. Bezweringsen.

Wanneer wij in de incantatieliteratuur over het Longinusmotief spreken, dan wordt daarmee het optreden van Longinus in bezweringen bedoeld en het zich beroepen op het feit van de lanssteek of de genezing. Voorbeelden daarvan zijn in onze buurlanden al haast een millenium voorhanden en ze werden oorspronkelijk vooral aangewend bij bloedingen, ter genezing van wonden, om pijlen of ijzeren wapens zonder gevaar te kunnen verwijderen, en later ook tegen oogkwalen ¹⁰⁷.

In de Westvlaamse formule die wij hierna overschrijven, valt al dadelijk op dat Longinus als „capiteyn” genoemd wordt, wat wel gelijkstaat met centurio :

nr. 68 Om bloed te stremmen.

Den capiteyn Lozynus heeft de lansy genomen; daermede heeft hij open gedaen de zijde van Jezus-Kristus; terstond is er uitgelopen

(105) Vander Straeten, *Le théâtre* II, p. 198.

(106) Navraag te Reninge naar de rederijkerskamer en vooral naar het spel over Longinus, of over enig verband tussen Longinus en de gemeente, leverde geen resultaat op. Bij Gessler (De Vlaamse Baardheilige Wilgefortis of Ontcommer, Antwerpen 1937, p. 180) had ik gelezen, dat Vander Straeten aan zijn geboortestad Oudenaarde een belangrijke verzameling had nagelaten o.m. 340 argumenten van spelen door rederijkerskamers van Vlaanderen opgevoerd; over het spel van Longinus bezit het Oudenaards stadsarchief evenwel niets. Ook het rijksarchief bezit er niets over.

(107) Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens V, p. 1337 en Hampp, I, *Beschwörung, Segen, Gebet*, Stuttgart 1961, p. 201-204.

water en bloed. In den naam des Vaders, dat het bloed betert, en des Zoons, dat het bloed stille staet, en des heiligen Geest, dat het bloed niet zeere of stootte of loope van uwen dienaer. Amen ¹⁰⁸.

Eveneens tegen bloedingen :

nr. 69 Om bloed te doen staan van mens of beesten.

Longinus was de eerste man die onder O.L.Heer zijde kwam, stak met een spore in O.L.Here gebenedijde zijde, dat er uit kwam Water en Bloed. Bloed staat stille om Gods wille en bloed niet meer in God Here. Bloed blijft stille staan in Gods naam. Het bloed blijft staan in den naam des Herens woord ¹⁰⁹.

Van dezelfde aflezer :

nr. 70 Klem of vijvers af te lezen.

Alzo waarachtig als Longinus met een spoor stak in O.L.Here zijde, zo die mens of dier van de vijvers zal genezen, in de naam des Vaders en des Zoons en des H. Geestes, Amen ¹¹⁰.

Een bezwering uit Frans-Vlaanderen :

nr. 71 Gebed tegen de spene.

Longinus door de noodlottige lans, waarmede Jezus-Christus doorkosten werd en doodbloedde, bid ik God en de H. Maria onze Moeder, dat dit speen of ontsteking opdroge. Amen ¹¹¹.

In andere formules is de vermelding van Longinus occasioneel. Ze staat dan meestal in de vorm van een soort aanroeping te midden van andere aanroepingen.

In een tekst van 1700 tegen „den brandt van d'ooghen” :

nr. 72 — Ick bemaene u evel, bij der leere daer Longinus onsen Heere mede onder het cruyse stack ende dat sijn gebenedijde herte brack, dat ghij opstaet ende wegghaet ende laeten desen ghesondt alsoo ghij die van tevooeren vondt. Ick bemaene u evel bij der sterren ende bij der maene... ¹¹².

In een bezwering tegen fijs :

nr. 73 ... Zoo bidde ik dat deze pijn de vijk verdwijnen, door drie nagels

(108) Rond den heerd XXV (1880) 270.

(109) Volkskunde LVI (1955) 100.

(110) Volkskunde LVI (1955) 100.

(111) Volkskunde LVI (1955) 145.

(112) 't Beertje 1959, p. 29.

die door Christus gebenedijde voeten en zijn gebenedijde handen, door Louginus die oopende uwe gebenedijde zijde... ¹¹³.

In een tekst uit de vorige eeuw „om de tooveressen te zien inde kerk” :

nr. 74 ... Ik vraag door de kragt van het water der Jordane, door de magt van de Zoutsteen waar de vrouw van Loth in veranderde (...) alsook door de magt der Heylige wonde die onzen Zaligmaker ontvangen heeft in zijne zeyde door de lancie van Longinus... ¹¹⁴.

In een lange bezwering van toverij :

nr. 75 ... al waerachtigh als Longuenus, die blindt was, Onsen Lieven Heere in sijn gebenedijde sijde stack. Hoe lutter wist hij wat hij brack. Staet, ghij valsche tooveressen ¹¹⁵.

Wij constateren dat de (lange) mondelinge overlevering de naam Longinus in voorgaande formules soms verhaspeld heeft ; dat zelfs het verband speer - Longinus niet altijd meer begrepen werd, zodat in plaats van speer „spoor” (nr. 70) en „lere” (nr. 72) kon verschijnen. De lezer zal ook de bedenking hebben gemaakt, dat het tijdstip van optekening der formules geen geldige chronologische situering is. Over de tijd van ontstaan en verspreiding der bezweringen met het Longinusmotief moeten we derhalve in het vijfde hoofdstuk nog een woord zeggen.

M. *Moderne teksten.*

Het is verrassend te mogen ervaren, dat zelfs tot op onze dagen de Longinuslegende levendig wordt gehouden en in deze alinea willen we er een paar voorbeelden van geven.

A. van de Velde neemt in zijn toneelstuk *Passio Christi*, een spel van de H. Kruisweg in 14 staties, ook Longinus op, die hij duidelijk onderscheidt, in de opsomming van de dramatis personae al, zowel van de hoofdmans der soldaten als van de vier naamloze soldaten zelf.

In de tweede statie :

nr. 76 *Het spreekkoor:*

Ontferm U, door de steek der lans, o Here,
verlos ons van het Kwaad en 't driftige begeren.

(113) *Volkskunde* LVI (1955) 99.

(114) *Duivelgesel of de discipline des duivels ... Mechelen* s.d. p. 13-15.

(115) *Ons volksleven* IV (1892) p. 73-75 en Fr. Olbrechts, *Een oud Mechels bezweringsformulier*, Gent, s.d., p. 202.

Longinus:

Die steek gaf ik, o Gij die meer dan alle macht
der wereld hebt betoond. Ik heb U nooit veracht.
'k Zag Rome als een plicht; de landvoogd had bevolen,
doch was Longinus stipt, nooit had hij vreemde idolen
de smart verdragen zien als Gij, Heer, hebt gedaan.

De wonde in Uw zij verscheurde alle waan
in mijn doorvland gemoed. Zij sprak met rode lipen
't onhoorbaar zoenend woord. Mijn ziele scheen te nippen
aan een gewijde kelk. De dronk werd zalig mij,
ik proefde het geloof aan die doorstoken zij
en wist de waarheid van de leugen te onderscheiden.

Ach, wil mij, Here Jezus, in Uw kudde weiden
en voeren naar de stal waar 't veilig is en goed.
'k Getuig voor U, mijn Heer, Uw allerheiligst bloed
is als een hemeldauw op 't harte mij geregend.

Ik voel een vreugde nu, als waar' ik reeds gezegend
met d'opperste gena en met een eeuwig loon.

'k Getuig: Gij zijt mijn Heer, Gods onvolprezen Zoon!

Eerste halfkoor:

Het offer is volbracht... ¹¹⁶.

Een fragment uit „Passieverhaal” van B. de Craene :

nr. 77 Hij boog het hoofd en gaf de geest.

Een soldaat, Longinus, doorstak Zijn zijde met een lans en er vloei-
de uit een weinig water en bloed: het bloed der Zaligmaking, het
water des Doopsels.

De oerkrachten van het heelal werden opgeroepen: het zonlicht
stierf uit in zwarte duisternis; de woeste wind jankte in de boom-
kruinen; de aarde daverde met korte snokken op haar grondvesten,
eeuwensterke steenrotsen spleten (...) De hoofdman der solda-
ten... ¹¹⁷

En tenslotte een woord over Longinus van Franz de Backer. Wie
deze novelle gelezen heeft, weet dat het uitgangspunt ervan de Lon-
ginustraditie is geweest.

De Longinus van De Backer is de centurio van de kruisiging,
maar na Christus' dood wordt hij het symbool van de soldaat die
doodt; zijn leven wordt, net als dat van Ahasverus ¹¹⁸, doorgetrok-

(116) A. van de Velde, *Passio Christi, het spel van de H. Kruisweg*, Brugge 1943, p. 91.

(117) B. de Craene, *Passie-verhaal*, Brugge 1946, p. 57.

(118) In een brief van Prof. Fr. de Backer aan mijzelf d.d. 29 nov. 1960 wijst de auteur zelf naar dit „voorbeeld”: „De obsessie van de oorlog 14-18 bracht ik aldus tot een symbolische uitdrukking (naar Vermeylens Wandelende Jood) van een eeuwigheidsmotief”. Ik mag de lezer evenmin een andere passage uit deze brief onthouden: „De geschiedenis van Longinus las ik in een moderne Engelse prozavertaling

ken tot in de jaren die De Backer beleefde, de afschuwelijke oorlogsjaren 1914-1918.

Enkele passages uit dit ontroerend boek :

nr. 78 Laat me herdenken, nu alles in mij geleidelijk klaar werd en ik weet, dat het einde nabij is (...)

Was ik, in die verre tijden een centurio? Het schijnt me toe, dat ik altijd een centurio geweest ben. Maar die eerste maal, zolang geleden!

Die eerste maal weet ik dat ik heel jong was en blij. Ik zie het nog. Een man werd gekruisigd en die man was Christus (...)

Welke koorst zweepte mij toen op? Het gegier van de mensen, was het dat? Neen, nu weet ik: de twee boeven krinkelden en huilden. Maar Hij? Hij hing stil, enkel zijn pezen trilden, heel even. Hij keek droevig en gelaten, en dat licht in zijn blik, die glimlach schrijnender dan alle smart, die glimlach was op mij gevallen. Dat was het. Dat tergende van iemand die het toch altijd beter wil weten dan wet en gezag. Hij wilde niet sterven zoals een gewoon misdadiger, tierende van pijn en smekende om verlossing. En Hij wilde het beter weten dan wij. Ik spuwde de roos weg en stortte naar Hem toe. Mijn speer gleed in zijn borst. Heel even een huivering. Hij keek met die onzeglijke droefheid, altijd aan. Maar zijn bloed gutste op mijn wapen, straalde over mijn handen en in mij kwam een schok, die me duizelen deed.

En dan werd alles vreemd. Ik voelde me wee en zwijmelend. Het werd heel donker en plots schoot de bliksem geweldig door de hele hemel. Het gewoel verstomde en ik zag de rode handen altijd aan in het gelaat van de bliksem...

Dan zie ik me terug, veel later in een wildernis, snikkende van wroeging (...) Ik weet nu wat de straf is, die ontzettende straf: dat mijn ziel geen rust zou vinden, dat zij zou blijven voortleven, op aarde, en steeds moorden zou, telkens een nieuw bestaan beginnen (...)

...

En dan zag ik weer het kruis (...) En dan, plots bewoog het hoofd en de ogen vestigden zich op mij.

„Gij hebt mijn zijde doorstoken, Longinus, en gij hebt sedertdien altijd uw broeders vermoord. Maar thans is uw lijden te groot geweest, in de laatste tocht”.

Ik begreep.

Elke avond wacht ik nu, tot het beeld verschijnt en tot eens op

van de *Legenda aurea*. Ik heb de Middelenlengse poëzie-weergave van Bokenham (van ong. 1447) ook gelezen. Mij trof, als Anglist, de naam — die ik in verband bracht, onmiddellijk, met „to long” (vurig begeren) op dezelfde manier als Van Schendels *Zwerfer*, Tamalone, duidelijk een constructie is (Van Schendel zei me dat zelf toen ik het hem vraagde) van *I am alone*, de eenzame”.

een wemelend tapijt van glorie, het naar mij komen zal en zich om mijn gebroken mensenhart ontfermen, en me meenemen¹¹⁹.

N. Longinus in de Nederlandse kalenders.

Vermelding van Longinus hebben we eveneens aangetroffen in een dertigtal oude kalenders, een paar van het einde der 14e eeuw, enkele uit de 16e eeuw, de grote meerderheid verspreid over de 15e eeuw¹²⁰.

Een groot aantal daarvan aanvaardden de datum van de Romeinse kalender, nl. 15 maart, een vermelding die nu nog van heelwat moderne kalenders kan afgelezen worden. Zulks is het geval in kalenders die twee Vlaamse gebedenboeken van 1500 en 1504 voorafgaan en die de kenmerken vertonen van het Noordfranse bisdom Kamerijk¹²¹; in kalenders van het bisdom Utrecht, bij een getijdenboek van 1448, een getijden- en gebedenboek van 1440 en 1398¹²²; zonder kenmerken van een bepaald bisdom, in een handschrift van een gebedenboek afgeschreven in 1425¹²³, in een psalterium uit het Nijmeegse van 1483, en in een Noordbrabants gebeden- en getijdenboek van 1530¹²⁴, in een kalender van 1476, die een getijdenboek voorafgaat¹²⁵.

Een Utrechtse kalender bij een brevier van het eind der 15e eeuw, vermeldt Longinus op 14 maart; een Brugs gebedenboek uit diezelfde periode op de 14e dag van maart, maar na de vermelding Id(ibus Martii)¹²⁶.

Merkwaardig genoeg zijn er bisdommen, die twee feesten voor Longinus voorzien. In het zg. Brouwersboek uit Gent, dat in 1453 begint en dat de kalender van het bisdom Doornik weergeeft, treffen we Sente Longinus aan zowel op 11 maart als op 2 december¹²⁷. Dubbele vermelding is bijna regel in het bisdom Utrecht en dan telkens zowel op 15 maart als op 2 december: in een getijdenboek van het eind der 15e eeuw, een gebedenboek van 1470, een Delfts gebedenboek van 1463, een getijdenboek van ong. 1480, een Oosthollands getijdenboek van ong. 1460, een gebedenboek van ong. 1470, een gebeden- en getijdenboek van het midden van de 15e

(119) Fr. de Backer, *Longinus*, Brussel 1951, p. 7-10 en 90; of Hasselt 1961, p. 7-11 en 76.

(120) De meeste van deze kalenders komen voor in de reeks Dietse kalenders, door Gaillard en De Vreese uitgegeven in de Jaarboeken van de Kon. Vl. Academie 1907 tot 1919-20.

(121) Gaillard en De Vreese, kal. 4 (Jaarboek 1908), kal. 23 (Jaarboek 1913).

(122) Resp. kal. 11 (Jb. 1910), kal. 19 (Jb. 1911), kal. 22 (Jb. 1913).

(123) Hs. 255 Plantijn-Moretusmus. A'pen.

(124) Kal. 3 (Jb. 1908), kal. 30 (Jb. 1914).

(125) K. de Gheldere, *Ghetidenboec*, Gent 1893.

(126) Resp. kal. 18 (Jb. 1911); kal. 1 (Jb. 1907).

(127) Kal. 5 (Jb. 1909).

eeuw en een van het einde van de 15e eeuw¹²⁸; in een kalender bij een kopie van het getijdenboek van Geert Grootte¹²⁹; het is dus waarschijnlijk dat twee kalenders uit het Plantijn-Moretusmuseum te Antwerpen, die ook tweemaal Longinus vermelden deze Utrechtse traditie volgen¹³⁰.

Een paar Utrechtse kalenders hebben alleen 2 december overgehouden: een getijdenboek van 1435 uit Haarlem en een getijden- en gebedenboek van 1460¹³¹.

Ook in de benamingen van het feest zelf is er verscheidenheid. De naam van de heilige is vrijwel altijd Longinus, een paar malen vernederlandst tot Longijn¹³²; driemaal lezen we Longius, telkens in Vlaams werk en afhankelijk resp. van Doornik, en Kamerijk¹³³. In een vrij groot aantal voorbeelden is de gebruikelijke titel voor Longinus: martelaar, martelair, marteler, ook waar zijn feest tweemaal voorkomt.

In twee Utrechtse kalenders verwijst de benaming evenwel naar de Griekse versie van de legende; daar heet de heilige resp. Longinus episcopus (op 2 dec.) en Longinus biscop ende martelaer (nu echter op 15 maart)¹³⁴.

Het probleem is ingewikkelder en de verscheidenheid groter dan een recent werk over de chronologie laat vermoeden. Wie inderdaad daar te rade gaat, vindt voor Longinus volgende gegevens: de bisdommen Keulen en Trier (waartoe Nederlands gebied behoorde) kennen een feest van Longinus op 15 maart, maar niet overal in het bisdom wordt het gevierd; de kalender van het bisdom Utrecht vermeldt het feest op 15 maart maar het wordt niet gevierd; de kalenders van het bisdom Trier hebben op 1 december niet de H. Eligius zoals vaak elders, maar wel de H. Longinus; op 2 december werd in sommige plaatsen van het bisdom Munster het feest van Longinus gevierd en op dezelfde datum vermelden kalenders van het bisdom Utrecht Longinus, naast Severus en Severinus¹³⁵. Hier wordt dus van het naamverschil Longius-Longinus, noch van de dubbele vermelding in eenzelfde kalender gerept, zodat deze pro-

(128) Kal. 6 (Jb. 1909), kal. 7 (Jb. 1909), kal. 8 (Jb. 1909), kal. 16 (Jb. 1911), kal. 21 (Jb. 1913), kal. 24 (Jb. 1913), kal. 27 (Jb. 1914), kal. 31 (Jb. 1919-20).

(129) N. van Wijk, *Het getijdenboek van Geert Grootte*, Leiden 1940.

(130) Getijdenboek resp. hs. 1416 en 1417.

(131) Kal. 20 (Jb. 1911), en kal. 15 (Jb. 1911).

(132) Kal. 20 (Jb. 1911) en 21 (Jb. 1913).

(133) Kal. 1 (Jb. 1907), kal. 4 (Jb. 1908), kal. 5 (Jb. 1909).

(134) Kal. 15 (1911) en kal. 22 (Jb. 1913).

(135) E. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen 1960, p. 165 en 195; de bisdommen Munster en Trier strekten zich slechts voor een gering deel over Nederlands gebied uit (p. 231); de kalender van Utrecht onderscheidt zich door talrijke heiligen, waarvan het feest liturgisch niet gevierd werd (p. 157).

blemen onopgelost blijven, want ook Gaillard en De Vreese zijn deze gegevens stilzwijgend voorbijgegaan.

Het naamverschil hebben we ook ontmoet in een aantal teksten en we zullen er bijgevolg een verklaring pogen voor te geven in het derde hoofdstuk.

De dubbele vermelding kan uitgelegd worden, indien men twee verschillende heiligen met dezelfde naam aanvaardt¹³⁶. Een andere mogelijkheid is dat oorspronkelijk, althans in het bisdom Utrecht, twee feesten voor Longinus werden gevierd, één voor de centurio, die achteraf bisschop werd, en één voor de miles-martelaar; misschien bestond dat verschil nog wel in de geest der kopiïsten, maar vonden ze het niet nodig dat aan te duiden; voor twee verschillende feesten als Kruisverheffing en Kruisvinding hebben een aantal kalenders immers ook maar één aanduiding: „des helighen crucen dach” of iets dergelijks¹³⁷. Een poging tot onderscheiding of een overblijfsel van een vroeger onderscheid menen we te constateren in kalenders, die enerzijds (15 maart) Longinus martelaar hebben, en anderzijds (2 dec.) Longini martelaar, of Longijn ridder martelaar hebben¹³⁸.

Uit dit overzicht blijkt dat Longinus in Dietse kalenders een vaste plaats verworven had. In de reeks van 32 kalenders, die Gaillard en De Vreese hebben uitgegeven, wordt hij in 22 ervan opgenomen. Dat wijst toch weer naar een behoorlijke bekendheid in ons taalgebied en wij komen hier enigszins in tegenspraak met pater Axters, die het doet voorkomen alsof de Lieve-Vrouwe-Broeders er niet in slaagden het feest van Longinus aan de universele kerk in het Westen door te geven¹³⁹. Wij vatten het citaat, waarop hij steunt, anders op:

Cum vero praedicto anno 1480 breviarium Ordinis Bruxellis imprimeretur ad cuius normam cetera brevaria Venetiis (1490, 1495, 1504 etc.) typis deinceps vulganda essent plura festa territorialia

(136) Bij Migne, *Dictionnaire hagiographique* II, p. 278-9 staan niet minder dan zeven heiligen onder de naam Longinus bekend. Pater B. Kruitwagen, die een uitvoerige ontleding aan de Utrechtse kalender wijdde (*Studiemateriaal voor de kalender van Utrecht*, in zijn boek *Laat-middeleeuwse paleografica, paleotypica, liturgica, kalendarialia, grammaticalia*, 's Gravenhage 1942, p. 153-224), maakt er de lezer attent op, dat voor sommige heiligen met twee feesten (b.v. Arnulfus en Adrianus) het niet om dezelfde heiligen gaat, wel om verschillende heiligen met dezelfde naam (p. 191); jammer genoeg rept de schrijver met geen woord over het dubbel feest van Longinus in deze Utrechtse kalender.

(137) Vgl. kal. 1, 2, 10, 14, 17, 32.

(138) Kal. 7 (1909), kal. 21 (1913), kal. 27 (1914).

(139) St. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, 4 delen, Antwerpen 1950-60, III, p. 342.

in universum Ordinem irrepserunt e.g. Divisionis Apostolorum, de quo agitur, S. Longini, S. Alexii et...¹⁴⁰

Wat naar onze mening hierop neerkomt, dat de Karmelieten in 1480 het feest van Longinus in hun kalender opnamen, blijkbaar omdat dit op vele plaatsen reeds het geval was.

(Vervolg in „Handelingen” 1964)

(140) B. Zimmerman, *Monumenta historica Carmelitana*, Vol. I, Lirinae 1907, p. 334.

De verhalen van Nestoor in de *Ilias*

door

Prof. Dr. R. VAN POTTENBERGH

Elk van de drie of vier verhalen van Nestoor in de *Ilias* stellen ons voor bepaalde moeilijkheden.

Zijn deze van dusdanige aard, dat die sagen uit het authentieke Iliasedicht moeten geweerd worden? Of is het mogelijk ze op zulke wijze op te lossen, dat de verhalen niet alleen als authentiek-Homerisch, maar ook als, in de grond authentiek-Mukeens dienen beschouwd te worden en wel zo, dat ze iets bijbrengen tot onze kennis van de Mukeense wereld en cultuur? De drie hier te behandelen verhalen kan men lezen in *Ilias* I 260 sqs., VII 124 sqs. en XI 670 sqs. Het korte stukje in XXIII 629 sqs., welk ons zonder meer mededeelt, dat de jonge Nestoor bij de „internationale” lijkspele ter ere van Amarankeus van Elis alle prijzen op één na heeft weggekaapt, blijft hier onbesproken: als inhoud is het onbeduidend en het enige probleempje, dat de passus stelt, is eerder van tekstkritische aard (V. 639 sq.).

Het eerste verhaal (*Il.* I 260 sqs.) leert ons, dat Nestoor als jongeling destijds deelgenomen heeft aan de strijd van Peirithoös en diens gezellen, de zgd. Lapithen, tegen de Φῆρες, de „Wilden” uit de bergholen, later geïdentificeerd met de Kentauren. Die strijd werd geleverd in Thessalië (cf. XII 128 en II 738 sqs.) en, zoals Nestoor zelf verklaart (I 269 sq.) was hij daarvoor opgerukt „uit Pylos, het verafgelegen land”; niet zonder een tikje fierheid voegt hij er, als een soort verklaring, bij: „zij zelf hadden me daartoe bijgeroepen”. Ja, hoe zou hij er anders toe gekomen zijn zó verre in het hoge Noorden te gaan meevechten? Maar hier juist ligt toch een moeilijkheid, die de dichter niet verzwijgt, maar waarvan hij handig gebruik maakt om Nestoor te verheffen: als de Lapithen uit Thessalië beroep deden op de jeugdige Nestoor uit het Peloponnesische Pulos, kan hij toch zeker niet de eerste de beste geweest zijn! Maar, als concreet gegeven in die tijd, lijkt het toch bevreemdend, voor ons en, wie weet, ook voor de dichter, dat de jongeling uit Pulos werd weggehaald om zó verre van huis aan een strijd te gaan deelnemen.

In *Ilias* VII 124 sqs. krijgen we een episode te horen uit de strijd tussen twee buurstaten, de Puliërs en de Arkadiërs. Alsdan

heeft Nestoor, ofschoon de jongste van zijn troep, het aangedurfd, hij alleen dan, op de uitdaging van Ereuthalioon de Arkadiër in te gaan, de man met de beruchte ijzeren knots, een unicum als wapen, en hij heeft hem ook afgemaakt. Tussendoor wordt de geschiedenis van dat uitzonderlijk wapen, van hand tot hand overgeleverd, opgesteld en het lijkt, chronologisch gezien, niet gemakkelijk het hierbij vermelde gegeven betreffende de held Areithoös overeen te brengen met een ander gegeven (VII 8 sqs.) luidens welk Menesthios, de zoon van Areithoös nog op 't slagveld te Troia verschijnt. Feitelijk zou Menesthios ouder moeten zijn dan de stokoude Nestoor! Een andere moeilijkheid is deze: volgens VII 137 kan het niet anders of de vader van Menesthios was een Arkadiër, doch VII 9 bewoont Menesthios de stad Arnè, die naar de kataloog (II 507) tot het gebied van Boiotië behoort. Nog een ander bezwaar schuilt in het verward geografisch kader: twee namen van rivieren worden genoemd, waar toch slechts één enkele kan bedoeld zijn. De strijd tussen Puliërs en Arkadiërs wordt immers uitgestreden bij „*de snelvlietende Keladoon*” (VII 133) en anderzijds „*aan beide zijden van de Jardanos*” (VII 135). Dat nu Aristarchos „*Keladoon*” interpreteerde als een epitheton (de bruisende) van de eigennaam Jardanos, zal wel niet meer zijn dan een noodoplossing, die m.i. niemand kan overtuigen; want die interpretatie brengt ons iets zo onsamenhangend als het Nederlandse: „*bij de snelvlietende bruisende, aan beide oevers van de Jardanos*”. Ook de stadsnaam $\Phiειᾶς$ (var. $\Phiηρᾶς$) stelt een probleem.

Als men hierbij echter bedenkt, dat de dichter der *Ilias* weliswaar het griekse moederland vrij goed kent, doch zelf een Klein-aziat is, die daarenboven enkele eeuwen heeft geleefd na de door hem oververtelde geschiedenissen, hoeven we ons niet te verwonderen over het voorkomen van verwarringen en vervormingen in de oorspronkelijke sage. Zijn het niet veeleer bewijzen van echtheid?

Rijker aan inhoud dan beide vorige stukken is de lange geschiedenis die Nestoor vertelt in XI (670 sqs.). Samengevat komen de feiten, in chronologische orde weergegeven, neer op het volgende: Herakles heeft destijds de bevolking van Pulos sterk gedund, ja, nagenoeg al de vooraanstaanden uitgemoord, onder wie elf zonen van Neleus, zodat Nestoor als diens enige zoon overbleef. Van die verzwakking van Pulos maken hun burenen, de Epeioi (de toenmalige bevolking van Elis) gebruik om de Puliërs zwaar te krenken. Als revanche trekken de overgebleven Puliërs met de jeugdige Nestoor erop los, waarbij deze de Elische held Itumoneus velt. Dank zij zijn krachtig optreden kunnen de Puliërs, als vergelding voor de geleden schade (wellicht bij vroegere razzia's door de

Epeioi uitgevoerd) een rijke buit in de wacht slepen : vijftig kudden runderen, vijftig kudden schapen, vijftig kudden geiten, vijftig kudden varkens, honderd vijftig merries met vele veulens erbij. Uit deze rijke buit kiest Neleus voor zich een belangrijk deel : runderen en schapen, in totaal driehonderd stuks, met de herders erbij. De passus 698-705 bevat de motivering van deze uitzonderlijk grote schadeloosstelling : koning Augeias van Elis had voordien vier kostbare renpaarden, door Neleus naar Elis gestuurd om er voor prijs te lopen, achtergehouden. Het verder verloop van het conflict — nieuw offensief der Epeioi, tegenoffensief der Puliërs, bijzondere heldendaden van Nestoor — heeft voor ons weinig belang.

Wat vooreerst opvalt in dat verhaal is de reusachtige veestapel. Men zou bezwaarlijk kunnen beweren, dat de daarover gegeven cijfers door Homeros rechtstreeks overgenomen zouden zijn uit de boedelbeschrijving van Neleus of van welke koning van Pulos ook. Toch wil het me voorkomen, dat de dichter hier niet zo maar put uit zijn eigen verbeelding en zeker ook niet uit de eigentijdse toestanden : Hesiodos, die niet zo heel verre van Homeros verwijderd is in de tijd, geeft ons toch eerder een armoedige indruk van de landbouweconomie. Maar de Lineairtabletten verschaffen ons inlichtingen, die de Mukeense rijkdom aan vee duidelijk aantonen. Ventris-Chadwick (*Documents*, p. 198) totaliseren de cijfers voor het vee te Pulos, en zulks enkel aan de hand van de bestaande tabletten, als volgt : schapen : 10.157 ; geiten : 1.825 ; varkens : 540 ; ossen : 8 ; mannetjesherten : 16. Hierbij houden ze enkel rekening met de „*tablets sufficiently preserved*” en dus zijn de werkelijke cijfers van de inventaris hoger geweest ; want de tabletten geven slechts toevallig bewaarde fragmenten en de gelezen cijfers zijn niet altijd volledig bewaard, in welk geval Ventris-Chadwick de kleinste cijfers herstellen. Die ontcijferingen of de interpretatie ervan mogen voor correctie vatbaar zijn : onbetwistbaar blijft dat de veestapel de voornaamste rijkdom was in de Mukeense tijd. En de hoge cijfers in het verhaal van Nestoor steken helemaal niet af met die van de Lineairtabletten. Met die grote getallen en die veerijkdom bewegen we ons in volle Mukeense sfeer.

Pulos, heet het verder in het verhaal, werd door Herakles aangevallen en de bevolking quasi uitgemoord.

Hier wordt de vraag gesteld : *welk Pulos wordt hier beoogd?* Want er zijn eigenlijk drie steden die in aanmerking kunnen komen op de westkust van de Peloponnesos.

Het lijkt vrijwel zeker, dat voor Homeros het Pulos van Nestoor ligt in Triphullia, waar Dörpfeld dan ook een acropolis met be-

scheiden resten van Mukeense kunst en het puin van een paleis, dat ca. 1200 werd verwoest, heeft gevonden. Iets anders is nu of het echte Pulos — de ware hoofdstad der Nestoriden — niet eerder lag in Messenië, waar de Lineairtabletten gevonden zijn en dat lag op ca. tien kilometer van nog een ander Pulos-bij-Koruphasion, hoewel dit laatste gewoonlijk als „het Messenische Pulos” beschouwd wordt.

Zonder dat probleem uit te diepen, willen we hier enkel de opmerking van Nillson (*Mycenaeae Origins*, Cambridge 1932, p. 79 sq. en 89) aanhalen, die erop wijst dat het zuidelijk deel van Elis met zijn geografische namen als Acheron, Ladoon, Pulos, steeds een Hadesgebied is geweest. En het lijkt wel zeker, dat „Pulos” dan ook als doublure van πύλη, oorspronkelijk „de Hadespoort” betekent¹. Te meer daar Neleus ook identisch blijkt te zijn (dat wordt algemeen aanvaard) met Hades, waarvan „Neleus” een soort epiklêsis zou zijn (= de onbarmhartige, νη+ἔλεος). Zijn vader is trouwens Poseidoon, de chthonische Zeus. Leerrijk in dat verband is een passus als *Ilias* V 395 sqs.: ἐν Πύλῳ ἐν νεκύεσσι i.e. te Pulos midden in de doden werd Hades door Herakles getroffen. Het daarbij gaande scholion A leert ons, dat de drie helpers van Neleus waren: Poseidoon, Hera en Aidoneus, een groepering die ongetwijfeld betekenisvol is, Poseidoon, de chthonische oppergod; Aidoneus i.e. Hades zelf; Hera, de eeuwige vijandin van Herakles².

Maar lag de oorspronkelijk door Herakles bestormde „Hadespoort” ook al in de Peloponnesos?

Dat de Puliërs uit het Noorden afkomstig zijn, is een niet betwijfeld feit. In Elis vindt men meer dan eens dezelfde geografische namen, bvb. Peneios, Olumposberg in Thessalië en Olumpia in Elis etc. Verder stippen we aan, dat Pelias, de tweelingbroeder van Neleus, in Thessalië thuishoort, nl. in Jolkos, precies daar waar in de laatste tijden een belangrijk Mukeens paleis is opgegraven. Orchomenos was het centrum der Neleïden (Minuërs) in de tussentijd, d.w.z. nadat ze uit Thessalië waren opgebroken en vooraleer ze zich in de Peloponnesos zijn gaan vestigen. Uit dat alles mag gerust worden afgeleid, dat „Neleus”, de vorst genoemd naar de speciale Hadescultus in zijn gebied, oorspronkelijk thuishoort in Jol-

(1) Cf. andere heterogene namen als: ἄγορος naast ἀγορά, χῶρος naast χώρα etc.

(2) Is Nestoor de bloedeigen zoon van Neleus? Of zou, zoals o.a. Nillson aanneemt, Nestoor niet eerder naderhand Neleus tot vader hebben gekregen? Aan de historische achtergrond verandert zulks echter niets, hetzij Nestoor en Neleus al dan niet oorspronkelijk bij elkaar behoren dan wel later met elkaar verbonden zijn. Toch lijkt het veiliger te spreken van de Puliërs in 't algemeen en te aanvaarden, dat in de Pulische tradities zowel Neleus als Nestoor elk hun aandeel hebben.

kos en dat de „Neleïden” hun cultus later naar de Peloponnesos hebben overgebracht, bepaaldelijk in die centra, die ook de naam Pulos hebben gekregen.

De strijd van Herakles tegen de Hades-Neleus van Pulos, be-roemd om zijn paardestallen (wat toch weer een Thessalisch ken-merk is), is dan wel te verklaren als de strijd van de heros tegen het gebied waar Hades κλυτόπωλος, zoals *Ilias* V 395 sqs. ons nog in resumé vertelt, bijzonder vereerd werd.

Maar waar heeft zich die strijd oorspronkelijk afgespeeld? Was het in het Peloponnesische of in het Thessalische Pulos i.e. Jolkos? Wat weten we dan eigenlijk over Herakles? Voor von Wilamo-witz, die uitging van de Dorische traditie, was Herakles een natio-naal-Dorische heros, tot drager gemaakt van de Dorische αὐτάρκεια. Anderen (o.m. E. Meyer, Beloch) hielden het met de sedert Hesio-dos (cf. *Theog.* 530) gevestigde opvatting, als zou de heros van huis uit een Thebaan zijn; een stelling met recht door von Wila-mowitz bestreden op grond van fet heit, dat nergens in de oude stad Thèbai oude cultusplaatsen van Herakles te vinden zijn, maar alle heiligdommen buiten de muren lagen. Voor von Wilamowitz was Herakles een immigrant, medegekomen met de Boiotiërs die zich zijn komen vestigen vóór de muren van de oude stad der Kadmeïonen. Nillson (*Myc. Orig. Gr. Rel.*) maakt Herakles los van alle gebondenheid aan een bepaalde stam of lokaliteit: hij is een Mukeense, praedorische figuur, door de Doriërs geannexeerd als ware hij hun rechtmatig eigendom.

Onafhankelijk van Nillson en trouwens in een heel andere orde van gedachten, heeft Ch. Vellay in een merkwaardig en misschien „gedurfd” te noemen opstel, getiteld „*Le Règne de Laomédon*” (Classica et Mediaevalia, 1946) gepoogd de figuur van Laome-doon voor de geschiedenis terug te winnen en, aan de hand van alle mogelijke, vergeten en/of onopgemerkt gebleven tradities en teksten, uit alle hoeken der antieke literatuur verzameld, de rege-ring van deze koning van Troia te doen herleven. De kerngebeur-tenissen tijdens de regering van die koning, die in de eerste helft der dertiende eeuw zou geregeerd hebben, zijn, volgens Vellay, de expansie- of veroveringstochten van Laomedoon rondom zijn eigen gebied, nl. in Musië, de streek om de Hellespontos, de Propontis, de Bosporos en ook, aan de overzijde, in Thrakië en Paionië. Van de Troiaanse invasie in Noord-Griekenland vindt Vellay nog echo's o.m. bij Herodotos, die vertelt, dat de Thrakiërs van het Struמוongebied uit hun land werden verdreven door een invasie van de „Teukroi” (= Troianen) en de Musiërs (Her. VII, 75), waarmede het bericht bij dezelfde historicus (V, 13) aansluit, als

zouden de Paioniërs van de Strumoon zich beschouwen als de afstammelingen van de Teukroi gekomen uit Troas³.

Dat heel wat overeenkomst bestaat tussen plaatsnamen in Troas en in Thrakië, is een bekend feit. Hetgene op zijn beurt de antieke traditie van de „Illurische Dardanoi” — eigenlijk Dardanoi uit Troas tot in Illurië doorgedrongen — zou bevestigen (cf. o.m. Strabo, VII, 315). — Gezien nu in dat licht, krijgt de tocht van Herakles tegen Laomedoon, door Ilias V 638 sqs. aangehaald, een werkelijk historische betekenis. Het is de verre herinnering aan de reactie van Noord-Griekenland tegen het gevaar, de invasie uit het Oosten, uit Troas. Maar dan wordt meteen Herakles het levend symbool, de synthese van de Noordgriekse stammen, w.o. ook de Doriërs, die, zoals algemeen aanvaard wordt, toen nog waren gevestigd in dat gebied dat later Paionië, Illurië, Epiros zal genoemd worden.

Uit dat alles mag m.i. gerust worden afgeleid, dat de echte, de „historische” Herakles zijn eerste avonturen heeft doorgemaakt in Noord-Griekenland⁴.

En als Herakles, evenals Neleus van Jolkos, een „noorderling” blijkt te zijn, dan is het volkomen logisch de strijd van Herakles tegen het Neleïsche Pulos in het Noorden te situeren en te interpreteren als een conflict van een Griekse groepering tegen het Neleusgebied om Jolkos. Wat we daaromtrent lezen in het Nestoorverhaal in Ilias XI mag beschouwd worden als een reminiscentie van een historisch feit dat zich in 't Noorden heeft afgespeeld, doch dat met de Neleïden, de cultusdragers van Hades, mede overgebracht is naar de Peloponnesos, waar de oude strijd gecombineerd is geworden met een nieuw thema, nl. de strijd van Pulos tegen Elis, — strijd die een verdere fase uit de geschiedenis der Puliërs kenmerkt.

(3) Het lijkt me ongegrond in Herodotos V 13 niets anders te willen zien dan een fantasie voor de gelegenheid uitgevonden door de Paioniërs.

(4) De naam „Herakles” stelt een probleem: Dat „Herakles” in verband staat met „Hera” kan toch bezwaarlijk betwijfeld worden. Dat de naam van de heros niet zou kunnen betekenen „de door Hera beroemde, de held die aan Hera zijn roem dankt”, omdat Hera hem steeds met haar haat achtervolgt, is té spitsvondig. Het was toch die haat die hem dwong zijn ἄθλοι op te nemen en zegerijk te volvoeren en hem aldus beroemd heeft gemaakt.

Daar echter Hera de grote „praejupijnse” godin is van de Peloponnesos, die de oude, indogermaanse Dionè van bij de zijde van Zeus heeft verdrongen nadat de Achaïoi in de Peloponnesos aangekomen waren, kan de naam „Herakles” moeilijk de oorspronkelijke naam geweest zijn van de Noorderling. Wellicht dan te verklaren als een in de Peloponnesos later opgekomen epiklèsis? Trouwens de ἄθλοι, die de kern uitmaken van de Heraklessage en hem door toedoen van Hera, met de medewerking van Eurustheus zijn opgelegd, zijn ook van latere datum. Andere tot zelfstandige figuren uitgegroeide epiklèseis zijn bvb. Iphigeneia (= Artemis), Neleus (= Hades).

Welke was dan die verdere faze? In een onlangs te London gehouden voordracht heeft Blegen, aan de hand van de archeologische vondsten in Pulos, als zijn oordeel te kennen gegeven, dat de eertijds onafhankelijke staatjes van de Zuid-Westelijke Peloponnesos omstreeks 1500 v. Chr. onderworpen zijn geworden door Neleus⁵, de vader van Nestoor, die, uit Thessalië naar het Zuiden gekomen, hier een streng doorgevoerd centraal gezag vestigde en voor zich zelf een geschikt paleis bouwde te Pulos.

De strijd van Pulos tegen Elis staat niet op zich zelf; het conflict tussen Pulos en Arkadië (*Ilias* VII) behoort tot dezelfde expansiepolitiek der Puliërs.

Een bijzonder onderzoek vergt de dikwijls aangevochten passus in *Ilias* XI 698-705: Neleus had vier prijswinnende paarden naar Elis gestuurd om daar aan de wedstrijd deel te nemen.

Luidens de eenparig zonder belangrijke varianten overgeleverde tekst gaat het om vier paarden met één enkel menner en koning Augeias hield de vier paarden achter, doch stuurde de menner alleen terug:

V. 702: τὸν δ' ἔλατῆρ' ἀφίει ἀκαχήμενον ἵππων.

De antieke Homerosscholialisten zaten met deze passus verveeld wegens de door hen gemaakte vaststelling, dat de homerische helden nooit een vierspan gebruiken (Schol. XI 699). Ze hebben gepoogd, niet zonder een beetje kunst- en vliegwerk, de zaak terecht te brengen, door het zo voor te stellen, dat, al is er dan slechts sprake van één menner, toch συλληπτικῶς twee menners bedoeld zijn, nl. één menner voor elk der beide tweespannen.

Moderne commentatoren gaan anders te werk. Nadat destijds Naber (*Quaest. Homer.* p. 6) door de tekst te „corrigeren” en te lezen τῶ δ' ἔλατῆρ' ἀκαχημένω, twee menners voor vier paarden, dus twee tweespannen, had te voorschijn getoverd, zal Leaf de overgeleverde tekst met inbegrip van het vierspan ongerept laten, maar hem toeschrijven aan een recent dichter, die wel de latere Olympische spelen op het oog had, doch de naam „Olympische spelen” moest verzwijgen, omdat hij zich anders — aldus Leaf — aan een anachronisme zou schuldig gemaakt hebben: de traditie luidde immers, dat die spelen gesticht werden door Herakles NA de dood van Augeias, dan dat deze laatste hier nog in leven is en Neleus berooft. De door Leaf bedoelde traditie is de „Dorische” versie, die men o.a. bij Pindaros *Ol.* X terugvindt. Uit zijn commentaar

(5) M.i. lijkt het veiliger te denken aan een „Neleïde” zonder specificatie, daar het toch niet kan uitgemaakt worden, of „Neleus” de vorst van Jolkos, ook al mede verhuisd is naar de Peloponnesos. Cf. nota (2).

blijkt verder, dat Leaf de passus als recent opvat, omdat naar het bij Pausanias (V 8) gegeven overzicht van de ontwikkeling van de Olympische spelen, de wagenwedstrijd pas vanaf de 25e olympiade (ca. 680) is ingevoerd.

Van Leeuwen aarzelt: als de hele passus 698-705 niet dient geatheteerd als later toevoegsel, moet het gaan om een vierspan; maar zou het niet eerder gaan om zo iets als lijkspele (ook Naber had daaraan gedacht) of kende Homeros dan toch wagenwedstrijden in Elis op vaste tijdstippen gehouden „ut postea”?

Schadewaldt (*Iliasstudien* p. 86) gelooft aan het vierspan, maar aansluitend bij de scholiast XI 699, voor wie de helden het vierspan niet kennen, ziet hij in de passus een moderne, eigentijdse voorstelling van de dichter. Meer zegt hij niet. Maar in welke tijd situeert hij dan Homeros? Als het getuigenis van Pausanias ook voor Schadewaldt geldt, komt de dichter na de 25e olympiade, tenware Schadewaldt dacht aan de attische geometrische vazen, gedateerd vanaf het begin van de tweede helft van de 8e eeuw en waarop wagens met vier paarden afgebeeld staan.

Ook Webster, voor wie het vierspan authentiek-homerisch is, maar die de passus met het vierspan „an eight-century addition to the old story” noemt (*From Mycenae to Homer*, p. 216), steunt o.m. op de even vernoemde vazen om de passus en meteen de *Ilias* te situeren tussen 775 en 750. Dörpfeld (*Olympia* I, p. 43, vooral p. 48 sqs.) interpreteert zeer willekeurig als volgt: bij Homeros komen, zegt hij, slechts tweespannen voor en Neleus had met zijn vier paarden verscheidene wagens — „offenbar zwei” — naar Elis gestuurd.

Hoe men zo iets in Homeros kan lezen, blijft me een raadsel. Maar waarom zou Dörpfeld per se tweespannen willen vinden bij Homeros? De archeologie heeft hem klaarblijkelijk op een dwaalspoor gebracht; hij wil de zgd. wijgeschenken uit de Mukeense tijd, in Olympia gevonden en bestaande uit kleine, bronzen of gebakken, tweespannen, in de *Ilias* terugvinden, hetgene hierop neerkomt, dat hij ze in de *Ilias* binnenvoert.

Een hoogst opvallend gegeven, dat we bij het onderzoek van de passus zeker niet uit het oog mogen verliezen, is de door Homeros aangegeven prijs, voor welke de paarden zouden deelnemen aan de wedstrijd: *περὶ τρίποδος*.

Dat de grote, driepotige kook- of waterketel ook bij Homeros voorkomt in de rij van kostbare geschenken en/of kamprijzen, is natuurlijk bekend. Zo wedden Aias Oiliades en Idomeneus om een *τρίπους* of een kookketel (*λέβης*) en de drievoet deelt met de kookketel en de gouden talenten en de zeven slavinnen etc. in de

eer door Agamemnoon aan Achilleus te worden aangeboden als zoenprijs (*Il.* XXIII 483 en IX 262 sqs.).

Maar ook in het Mukeense Pulos is de *τρίπους* niet onbekend. Het moge hier volstaan te verwijzen naar Ventris-Chadwick (*Doc.*, 236 = Tabl. 641) die een hele reeks „tiripo” en „tiripode”, met de afbeeldingen erbij, voorbrengen, met of zonder fabrieksmerk⁶.

Ook de Mukeense bekens (*dipa*) zonder of met drie of vier oren zijn bekend. Huishoudelijke stukken blijken dus in de Mukeense tijd, evenals trouwens nog bij Homeros, te behoren tot de werkelijke kostbaarheden van den huize en dat voor dergelijke kostbare bezitsvoorwerpen, waaraan toch ook de eer verbonden was, aan de spelen werd deelgenomen is dus natuurlijk. Later, in de „historische” tijd zal dat veranderen; dan wordt in Olympia geen andere prijs meer toegekend dan de krans van de wilde olijfbom (*κότινος*).

De driehoek als prijs is dan ook niet ontsnapt aan de aandacht van de antieke scholiasten. Dezen hebben bij onze passus de pertinente opmerking gemaakt, dat Homeros de klassieke prijs der Olympische spelen niet kent, waaruit ze, eilaas, nogmaals deduceerden, dat de dichter niet die spelen kon bedoelen, doch wel een of andere wedstrijd voor stoffelijk gewin (*χρηματικὸς ἀγών*).

Dörpfeld in zijn hoger genoemd standaardwerk wijst erop, dat in Olympia, naast de tweespannen in klei of brons, ook vele kleine driehoeken en resten van grotere exemplaren gevonden zijn. Hij brengt ook die in verband met Homeros en ziet in de driehoeken een bevestiging van de antieke traditie over „*das hohe Alter der achaischen Wagenrennen in Olympia*”. En p. 51 lezen we: „*von solchen Wagenrennen um den Dreifusz spricht das Epos*”⁷.

Ben ik het niet eens met de door Dörpfeld vereiste „tweespannen” van Neleus — trouwens de zgn. wijgeschenken in de vorm van tweespannen, waarop hij steunt, hebben klaarblijkelijk niet die betekenis welke hij eraan hechtte, aangezien precies dezelfde beeldjes ook elders, bvb. in de Artemistempel te Sparta, gevonden zijn en in lokaliteiten, waar nooit sprake is geweest van wagenwedstrijden — toch ben ik het anderzijds eens met zijn opvatting, dat in het homerische *περὶ τρίποδος* zeker een Achaiisch, laten we zeggen, Mukeens element bewaard zit, zelfs al zouden de gevonden driehoeken ook al niet die betekenis hebben die hij eraan gaf, nl. een soort bevestiging van het feit, dat in de Mukeense tijd de wagenwedstrijd bestond in Olympia. Ook zonder driehoeken in Olum-

(6) Naar de interpretatie van Palmer betekent bvb. „*tiripode keresijoweke*” niets anders dan: driehoeken van kretenzisch maaksel.

(7) Als antieke traditie bedoelt Dörpfeld die over Herakles als stichter der spelen. M.i. zou het juister zijn te spreken van de Dorische traditie, waar Herakles als stichter genoemd wordt.

pia gevonden, zou ik de conclusie van Dörpfeld bijtreden, dat in de Mukeense tijd in Olumpia reeds spelen werden gehouden. En, verder gaande dan Dörpfeld, zou ik de vierspannen door hem uitgesloten op grond van zijn wankelend postulaat van de tweespan-wijgeschenken, in geen geval durven uitsluiten.

Vergissen zich dan de antieke scholiasten, die er attent op maken dat de Homerische helden het vierspan niet gebruiken? Als men de, trouwens zeer betwistbare passus in *Il.* VIII 185 sq. buiten beschouwing laat, is de opmerking der scholiasten juist, althans wat de homerische helden *op het slagveld* betreft. Maar zeker is ook dat de dichter — *buiten het slagveld* — het vierspan kent (cf. bvb. *Il.* XV 679 sq.). De opmerking der scholiasten is dus niet pertinent wat de wedstrijd betreft waaraan de paarden van Neleus in Elis zouden deelnemen.

En het getuigenis van Pausanias dan, dat de wagenwedstrijd in Olumpia slechts vanaf ca. 680 zou toelaten? — Laten we niet uit het oog verliezen, dat de lijst van Pausanias V 8 enkel geldt voor de „historische” periode (vanaf 776 v. Chr.) of, juister gezegd, voor die periode waarin men begonnen is met het optekenen van de Olumpionikai. Maar voor de vroegere periode kan Pausanias in geen geval aangevoerd worden tegen Homeros.

Ik meen te mogen besluiten als volgt: in de passus *Il.* XI 698 sqs. is van niets anders sprake dan van een vierspan, dat deelneemt aan de Olympische spelen in de Mukeense tijd.

Voor wie onbevangen deze tekst onderzoekt en nadenkt over de drievoet als prijs, kan deze tekst niet recent, niet „modern” zijn. Hoe „moderner” men de tekst maakt, hoe meer het *περί τριπόδος* onmogelijk wordt; hoe „jonger” de dichter, hoe moeilijker het wordt hem de echte, klassieke prijs, de krans van *κρότωνος*, te doen ignoreren.

Wat verbiedt ons voor de Mukeense tijd, toen de spelen, zoals Dörpfeld m.i. terecht heeft aangetoond, lijkspeelen waren voor Pelops, het vierspan aan te nemen? De Lineairtabletten tonen ons toch, dat die tijd geen tekort had aan wagens allerhande.

*Door de Iliaspasus te delgen of te wijzigen of als „moderne” voorstelling te interpreteren, loopt men gevaar een authentiek document, misschien het enige antieke, literaire document dat wij bezitten over de Olympische spelen in de Mukeense tijd, te vernietigen!*⁸.

(8) Vers 705, dat de passus afsluit, kan wel een formulevers zijn, ten onpas in de tekst geraakt, de papyri geven ons tal van voorbeelden van dergelijke nutteloze formuleversen. Nochtans blijft de correctie van Bentley (*αλοης* i.p.v. *λοης*) het overwegen waard. In geen geval kan het iets bijbrengen tot, of iets afdoen van de inhoud van Nestoors verhaal.

Als we nog even terugblikken op de drie Nestoorverhalen, meen ik te kunnen besluiten als volgt :

De ondergrond ervan is zonder twijfel Mukeens en historisch, zelfs daar waar wij te doen hebben met figuren als Neleus en Herakles, die wij gewoon zijn als louter-mythologisch te beschouwen.

Aan de hand van die verhalen kunnen wij de geschiedenis van de Neleïden-Puliërs *étape per étape* volgen. Het vertrekpunt ervan, de oorspronkelijke schouwplaats ligt in Noord-Griekenland, meer bepaaldelijk in het gebied rond het fort van Neleus te Jolkos. Hier was het dat Herakles het opnam tegen de duistere, chthonische Hades of dat, anders geformuleerd, een groepering van Noord-griekse stammen de strijd aanbod tegen het Neleïsche gebied.

In die tijd ook kon Nestoor, als behorend tot Noordelijk gebied, deelnemen aan de strijd van Lapithen en „Wilden” zonder de lange tocht door geheel Hellas, van uit de Westelijke Peloponnesos tot in Thessalië, te moeten afleggen⁹.

Maar nog in volle Mukeense tijd zijn de Puliërs, dragers van de Hadescultus, via Orchomenos, in de Peloponnesos terechtgekomen ; zij hebben hier hun gebied manu militari uitgebreid, waardoor zij in botsing zijn gekomen met hun naburen, de Epeiïoi en de Arkadiërs.

Hun macht was al spoedig zo groot, dat zij gerust, en nog wel met het schitterendste der sporttuigen, het vierspan, konden deelnemen aan de grote Olympische spelen ter ere van de oude Pelops, door Zeus, de uit het noorden, uit de streek van de Olumposberg medegekomen god, verdrongen en... begraven.

Zijn nu ook alle bezwaren, in de verhalen aangestipt, weggewerkt? Laten wij hier nog even stilstaan bij de hoger vermelde moeilijkheid omtrent de persoon van Menesthios de Arkadiër, die anderzijds Arnè bewoont (*Il.* VII 9 en 137 sqs.), Arnè, dat luidens de kataloog (II 507) tot het gebied der Boiotiërs behoort en door Thoukudides (I 12) opgevat wordt als het oude centrum der Boiotiërs in Thessalië, vanwaar dezen dan toch afkomstig waren. Zou het vermetel zijn aan te nemen, dat Menesthios en diens geslacht oorspronkelijk tot Thessalië behoorden ; dat ook daar het oude conflict tussen de Puliërs en de stam van Menesthios heeft plaats gegrepen ; maar dat deze laatste met de sagen van de Puliërs mede verhuisd is en tot Arkadische nabuur is omgedoopt, in deze zin,

(9) Merkwaardig is toch het voorkomen op de Lineairtabletten van de namen der twee grote chefs der Lapithen, nl. *Peritowo* (= Peirithoos) en *Teseu* (= Theseus).

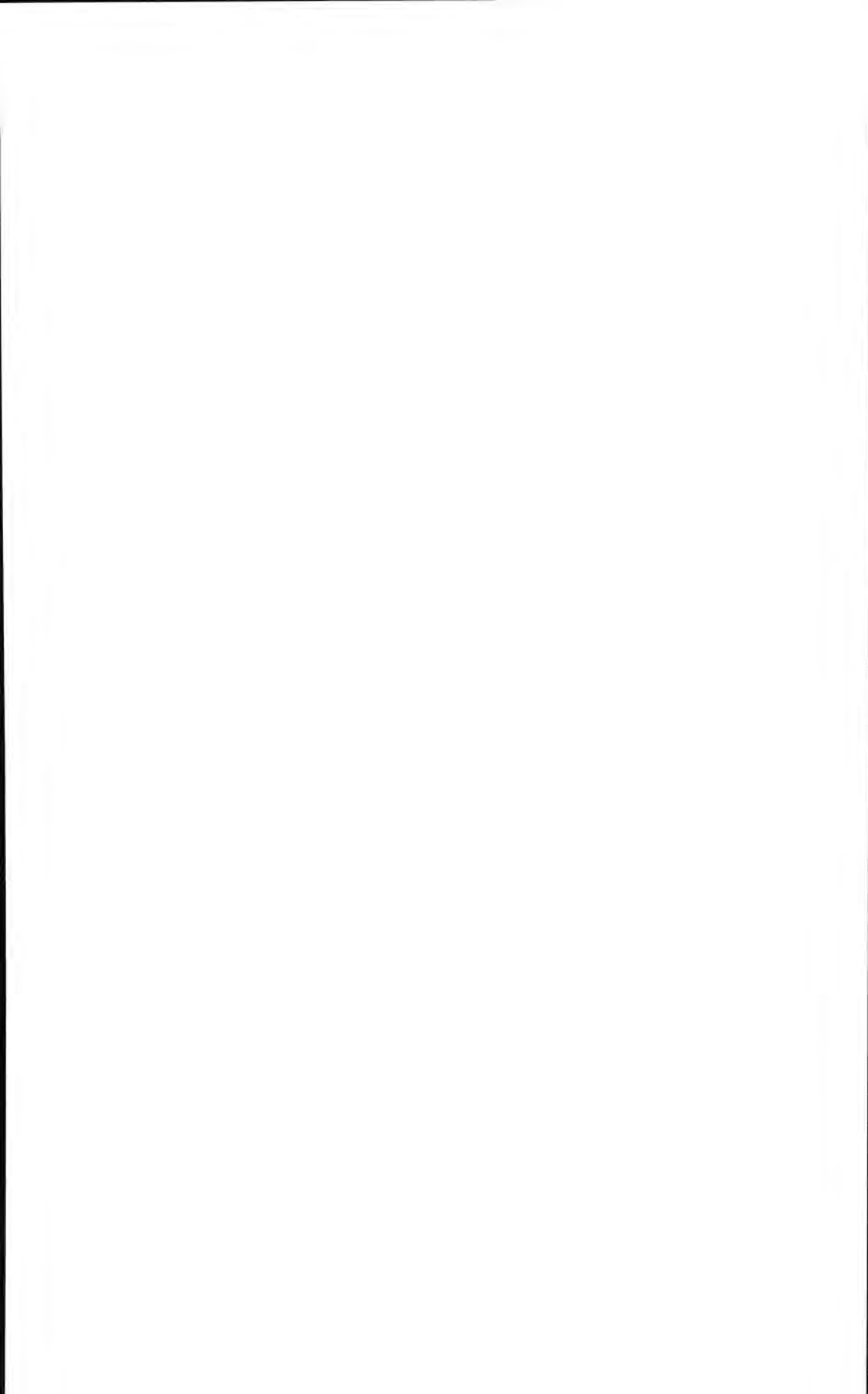
dat die stam verward is geraakt met, of opgenomen onder de nieuwe vijanden der Puliërs, uit Arkadië?

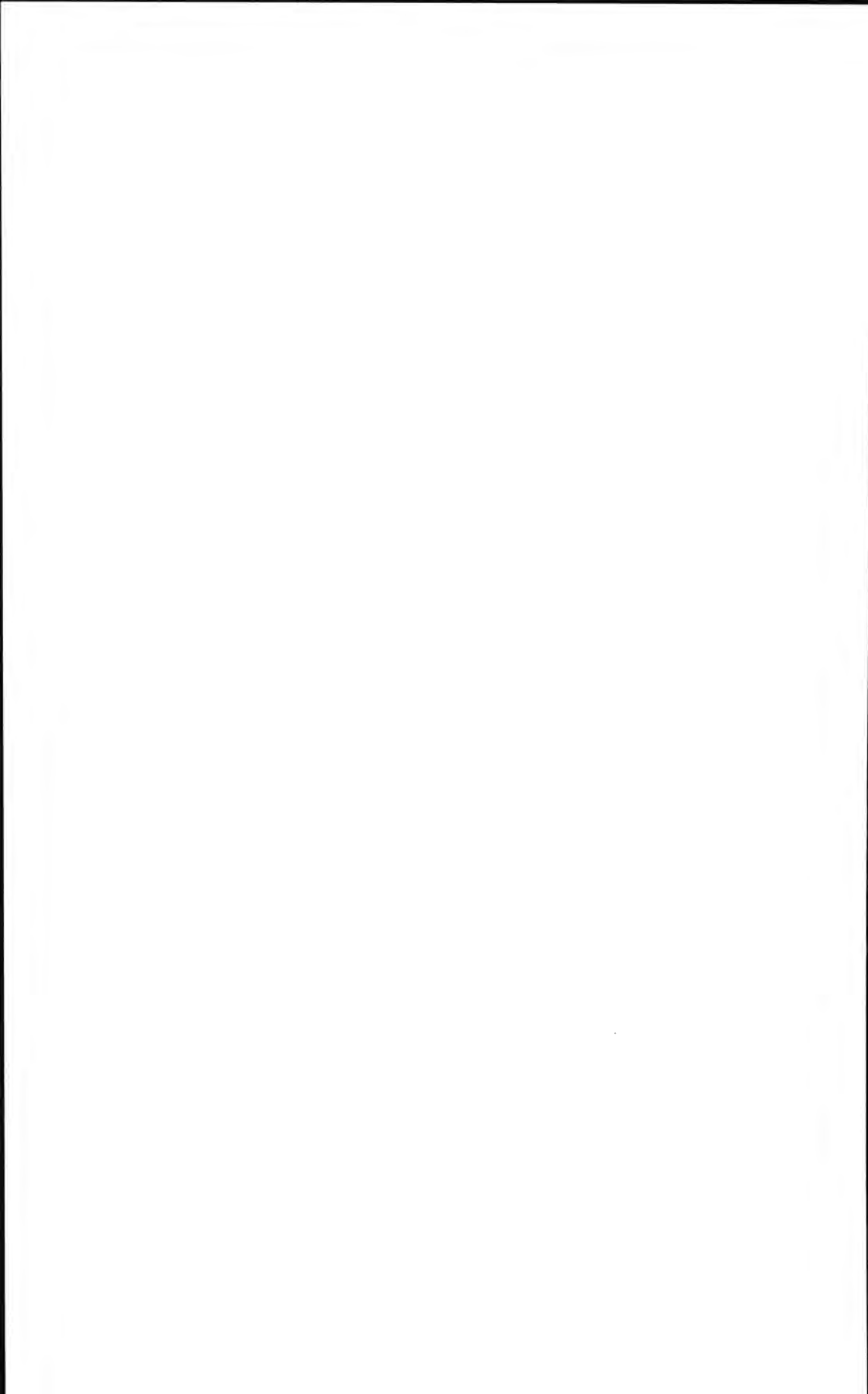
En ligt in het naast elkaar voorkomen van twee stroomnamen (Keladoon en Jardanos), waar toch klaarblijkelijk slechts één stroom kan bedoeld zijn, ook niet een soort contaminatie? Als men moet vaststellen, dat ook andere geografische namen in de Peloponnesos eigenlijk oud-Thessalische namen zijn (Didumos oordeelde, m.i. terecht, dat het moeilijk te identificeren $\Phi\epsilon\lambda\acute{\alpha}$ eigenlijk niets anders was dan het bekende $\Phi\eta\rho\acute{\alpha}$), zou het niet te verwonderen zijn, dat dezelfde verwarring of contaminatie zich met de stroomnamen zou hebben voorgedaan. De dichter kent weliswaar geen andere Nestoor dan de held uit het Peloponnesische Pulos en diens avonturen situeert hij dan ook in de Peloponnesos; maar in zijn repertorium heeft hij in hoofdzaak oud-Thessalische tradities. En dat hij, als Klein-Aziaat, niet steeds een duidelijk beeld heeft van, noch inzicht in de concrete toestanden van kontinentaal Hellas, is goed te begrijpen.

Aan de uit Thessalië uitgeweken Puliërs-Nestoriden is de dichter veel verschuldigd, om te beginnen zijn kunsttaal, die ons voorkomt als een voortzetting van de taal van het Lineair-B, dat de indruk wekt een soort van proto-ionisch te zijn, waarin ook anderssoortige elementen aanwezig zijn, die uitsluitend of hoofdzakelijk als oud-eolisch uit de Peloponnesos kunnen (of moeten?) opgevat worden¹⁰, — een mengeltaal dus, wellicht te verklaren door de verovering van de Peloponnesos door de uit het Noorden afkomstige Puliërs.

Maar ook uit hun sagen heeft hij zoveel als mogelijk was, geput en hun hoofdheld Nestoor is hem steeds een bijzonder voorwerp van eerbied en piëteit gebleven: achtte hij zich zelf, als Ioniër van Klein-Azië en medelid van de Panionische Bond, niet een verre verwant van het oude heersersvolk uit de Peloponnesos, dat, bij de aankomst der Doriërs (niet zeer hoog aangeslagen door Homeros: zie maar hoe hij „het Herakleïsche geweld”, de nationaal-dorische held, behandelt!) via Attika naar Klein-Azië is uitgeweken en daar aan de stichting heeft deelgenomen van het Ionische vaderland van de dichter?

(10) Cf. Chantraine, *Gramm. Hom.* I³ p. 504; Thumb-Scherer, *Handbuch d. Gr. Dial.* II² p. 210 sq., 325 sqs.

Werkzaamheden

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zondag 3 maart 1963 en op zondag 6 oktober 1963 in de lokalen van de Universitaire Stichting, Egmontstraat 11, te Brussel.

Vergadering van 3 maart 1963

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** — De vergadering wordt door Dr. Cosemans, die Prof. Dr. H. van Werveke als voorzitter vervangt, te 10u.30 geopend. Er zijn 17 leden aanwezig. Lic. L. Preneel spreekt over „Bonaparte, het Konkordaat en de nieuwe bisdommen in de Belgische departementen”. In het Konkordaat met de Franse Republiek van 15 juli 1801 werd een nieuwe omschrijving van bisdommen voorzien. Ofschoon art. 2 van deze Conventie laat vermoeden dat de H. Stoel hierbij het initiatief had, wist de Franse regering haar wil op te dringen. Om financiële redenen werd het aantal bisdommen tot een minimum herleid: de 149 oude werden door 60 nieuwe vervangen. Bedenkingen van politieke en militaire aard beslisten vervolgens over de verdeling van de zetels en over het begrenzen der bisdommen. Met de religieuze noden van de bevolking werd geen rekening gehouden.

Vervolgens houdt Dr. Paul Deprez een lezing over „Enkele aspecten van de Brabantse Omwenteling in Vlaanderen”. — De oppositie tegen de hervormingen van Jozef II ging uitsluitend uit van de grote steden, de geestelijkheid van Gent en Brugge en de neringen. Er heeft tussen deze groepen en de kleinere steden en plattelandsdistricten nooit eensgezindheid bestaan. Er is ook nooit een samengaan tussen de bovenste lagen en de minder gegoede bevolkingsgroepen. Spr. blijft lang stilstaan bij de sociale factoren die de verschillende fasen van de Brabantse Omwenteling mede hebben beïnvloed. Tot slot behandelde hij de contra-revolutie, einde mei-begin juni 1790, die als een zuivere boerenopstand begonnen, een diepgaande weerslag heeft gehad op de Omwenteling in democratische richting, zoals deze zich van af einde 1790 te Gent heeft voorgedaan.

Als derde spreker komt Prof. Dr. M. Dierickx S.J. aan de beurt met: „De talenkennis bij de Lagelandse bisschoppen in de tweede helft van de 16de eeuw”, als bijdrage in deze bundel opgenomen.

2. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** — Prof. Dr. E. de Strycker S.J. fungeert als voorzitter. Tien leden wonen de vergadering bij.

Prof. Dr. A. Gerlo handelt over „De onuitgegeven brieven en bescheiden van het Lipsiusfonds in het Plantijns archief”. De tekst van deze mededeling is in de uitgave van bewuste brieven in deze „Handelingen” terug te vinden.

Dr. Jos Veremans heeft het daarna „Over de structuur van de Latijnse dactylische pentameter”. Spr. deed bij Catullus, Tibullus, Ovidius, Martialis en Rutilius Claudius Namatianus een onderzoek naar de verbale structuur van de tweede helft van de Latijnse pentameter. Er konden 38 verschillende types genoteerd worden. Een geleidelijke vermindering van het aantal gebruikte types houdt gelijke tred met de historische evolutie van de pentametertechniek van Catullus tot Ovidius. Na deze dichter is er een tendens naar meer *variatio* waar te nemen, die vooral bij Martialis duidelijk tot uiting komt.

Van de derde lezing, nl. door Dr. J. IJsewijn : „De huidige stand van de studies over de Neolatijnse literatuur”, verschijnt de tekst in deze bundel. — Op elke lezing volgde een boeiende bespreking.

3. **Taalkunde.** — Prof. Dr. R. Derolez is voorzitter. Tien leden zijn aanwezig. Hij spreekt over „Skandinavische runen op het vasteland” en over verschillende problemen in verband hiermee, o.a. wat de oorsprong betreft.

Drs. F. de Brabandere heeft het over „Kortrijkse woorden omstreeks 1800”. Het betreft voornamelijk een lijst van Kortrijkse woorden, die omstreeks 1800 door J. Goethals-Vercruysse werd opgemaakt. Met commentaar heeft spr. die lijst in de „Verslagen en Mededelingen van de Leiegouw” jrg. III, blz. 31-57 gepubliceerd.

Aan de besprekingen namen alle aanwezigen deel.

4. **Moderne Filologie en Literatuur.** — Onder voorzitterschap van Dr. R. Sterkens begon de vergadering te 10u.45.

16 leden waren aanwezig.

Dr. R. Henrards lezing over „Woord, Dichtkunst en Wijsbegeerte” is in deze bundel opgenomen.

Dr. E. van Autenboer houdt de tweede lezing, nl. over „Invloed der schuttersfeesten op de wedstrijden der rederijkers”. De beknopte samenvatting luidt zo : „De gegevens, die ons momenteel over de feesten van schutters en rederijkers ter beschikking staan, zijn niet alleen weinig talrijk, maar bovendien weinig nauwkeurig. Een hernieuwd bronnenonderzoek dringt zich daarom op. Enkele voor-

lopige besluiten van ons onderzoek: de rederijkers hebben zich voor hun feesten laten inspireren door de wedstrijden der schutters. Prijzen van inkomen, kerkgang, aanbidding van blazen... kunnen in beide wedstrijden worden aangewezen.

De afhankelijkheid der rederijkers blijkt vooral uit de inrichting van het landjuweel, dat een cyclus van 7 wedstrijden was en alleen in Brabant en Mechelen werd gehouden. In plaats van de schutters te verdringen hebben de rederijkers zeer dikwijls met hen samengewerkt. Beide verenigingen vormden een onmisbaar element van de feestcultuur der 15de en 16de eeuw".

Dr. K. de Clerck bespreekt „Letterkundig leven in Brugge in de Hollandse Tijd (1815-1830)”, wat hij als volgt samenvat: „In het najaar van 1819 werd te Brugge, met propagandistische bedoelingen, een 'Koninklijke Maatschappij van Vaderlandsche Taal- en Letterkunde' opgericht door een aantal Hollandse en hollandsgezinde ambtenaren. De vereniging genoot ruime steun van vorst en regering, schonk de leden gelegenheid tot dagelijkse bijeenkomsten, organiseerde voordrachten enz. maar slaagde er niet in het vertrouwen van de Bruggelingen te winnen. Een te weinig soepele houding op gebied van taal en spelling, een gebrek aan belangstelling voor de Vlaming in het algemeen en de plaatselijke bevolking in het bijzonder, een uitlokken van ideologische tegenstellingen en tenslotte een overdreven naijver in eigen kring, waren oorzaak, dat deze Hollandse onderneming haar inspanningen niet bekrond zag”.

Aan de besprekingen namen deel: Prof. M. Rutten, E.P. Lic. J. van Gurp, Dr. R. Sterkens, Dr. M. de Vroede, Dr. F. van Vinckenroye, Dr. L. van de Boogerd en Dr. E. Verhofstadt

5. Afrikanistiek. — Prof. Dr. A.E. Meeussen houdt de eerste lezing, nl. over „Kongruentiesystemen in het Bantoe” en deelde ons de volgende beknopte samenvatting mede: „Een detailonderzoek naar de verspreiding van elk van de kongruentieklassen in de Bantoetalen geeft volle bevestiging over algemeenheid en hoge ouderdom van klassen 1-19 van Bleek (en Meinhof), terwijl Meinhofs klassen 20-23 van een heel andere aard zijn.

Drie verschijnselen werden bestudeerd: verdwijning, samenvallen en splitsing van klassen. Dit alles lijkt betrekkelijk recente omvorming, meestal herleidbaar tot klankevolutie (soms ook ontlening); de oudste en meest karakteristieke wijziging kunnen we vinden in het samenvallen van klassen 9 en 10 in het Luba-geheel. De tonaliteit is hier zelden een faktor van behoud, en volgt eer de algemene ontwikkelingslijn (bijv. aansluiting van kl. 4, ook in toon, bij kl. 9).

Meinhofs klassen 20 en 22 zijn gevallen van „nominalizatie”, die niet bewijsbaar is voor het Probantoe zelf; klassen 21 en 23 zijn als kongruentieklassen niet onderscheiden van klasse 5, en kunnen herleid worden tot „sekundair” klassegebruik. Voor een noordoostelijk deel van het Protobantoe-gebied is een (nieuwe) klasse 20 op te stellen, een vierde lokatiefklasse”.

In vervanging van E.P. H. Matthijssen spreekt E.P. G. Bisschoux (Opala) over „De taal van de Mbøle” (Gewest Opala : Oostprov.). Van deze lezing, evenals van al de volgende lezingen in deze sectie, ontvingen wij van de secretaris, Prof. Dr. John Jacobs, een samenvatting.

„De taal van de Mbøle” :

„De Ba-mbøle worden in het Noorden begrensd door de Topoke, in het Zuiden door Wakuti, Bambuli, Balanga, ten Westen door Ba-Yela en Ba-Kela. Zie voor situering : Pater Hulstaert, Carte Linguistique. Westelijk van de Lomani is de taal van \pm 55.000 Ba-mbøle homogeen.

De mongo-hoofdij echter, liggend in de valleien van de rivier Lokilo en de bronnen van de Lømbo, heeft een opvallend *verschilend* idioom van het Mbøle.

Deze Mongo-hoofdij telt \pm 7000 sprekers. Een afgescheiden groep van deze hoofdij woont 25 Km oostelijk van de Lomami op de hoogte van Ekoli (Lindja-hoofdij genaamd), met 3000 sprekers (voor migratie : zie Moeller „Les grandes lignes des migr. bant. de la Prov. Or.” blz. 193).

Door vergelijking aan de hand van de 60 woorden uit vragenlijst van Commissie voor Afrikaanse Taalkunde (1953), constateerde ik eerst, dat de Lindja groep 34 % van het oorspronkelijk idioom van de Mongo-hoofdij heeft verloren.

Daarna vergeleek ik de 60 woorden van de homogene Mbøle-groep met de Mongo-hoofdij, de Mongo-hoofdij bezit 56 % Lomongo-woorden en 4 % Lontomba. (Als middel van vergelijking gebruikte ik „Dictionn. Franç.-Lomongo van P. Hulstaert). Dan met 93 echte Mbøle-woorden uit de lijst van Swadesh, vergeleek ik deze met het Lomongo van P. Hulstaert — resultaat 25 % overeenkomst. — In de homogene Mbøle-groep wordt de *b* steeds gelideerd. Toch is de mbøle-invloed zo groot dat sommige woorden die in het Lomongo de *b* hebben, deze verliezen in de Mongo-hoofdij. — Het Mbøle heeft ten Oosten van de Lomamie 12.000 sprekers, zodat er 67.000 echte Ba-Mbøle zijn (de Yalikøka en Yalikanza zijn hierbij niet gerekend). Het Mbøle behoort tot de C-zone”.

Prof. Dr. John Jacobs handelt over „De functie van de woordkunst in een Centraal-Afrikaanse gemeenschap” :

I. De woordkunst vervult in de traditionele Afrikaanse maatschappij de functie die de literatuur vervult in een technisch ontwikkelde gemeenschap. Vandaar dat voor volken die het schrift niet gebruiken, hun woordkunst ook „mondelijke letterkunde” geheten wordt (*littérature orale*).

In een technisch ontwikkelde gemeenschap geschiedt de literaire productie volgens een persoonlijke zienswijze van de kunstenaar. Hij schrijft wanneer hij de noodzaak daartoe ondervindt ; hij schrijft wanneer hij wil en waarover hij wil.

In een traditionele Afrikaanse gemeenschap is de geestesgesteltenis van de woordkunstenaar gans verschillend, daar de bestemming van zijn kunst wel bepaald is. Zijn literaire productie heeft een welbepaalde functie in de maatschappij te vervullen. Het gevolg daarvan is dat subjectieve gevoelens en lyrische ontboezemingen vrijwel ontbreken. Meestal worden algemene gevoelens vertolkt. Naar de vorm weze opgemerkt dat stereotype beelden frequent voorkomen.

II. In de meeste literaturen kunnen genres onderscheiden worden die tot de „gebundene Rede” en andere die tot de „ungebundene Rede” behoren. In Negro-Afrika zijn de genres met vaste vorm : de spreekwoorden, raadsels, seintromtaal en andere formules (toponymische en antroponymische spreuken). Voor het overige hebben wij meestal te doen met mengvormen : epen worden deels gesproken en deels gezongen ; fabels worden gesproken doch afgewisseld met liederen.

De woordkunst wordt niet beoefend door enkelen, zoals in een technisch ontwikkelde gemeenschap, maar door velen om niet te zeggen door de meeste leden van de gemeenschap. Sommige genres blijven echter voorbehouden aan specialisten : seintromtaal, epen, zangen van gesloten genootschappen.

III. Fabels komen veelvuldig voor. Zij behandelen alledaagse aangelegenheden, zoals conflicten tussen individuen. Het verhaal is een vorm van bevrijding uit de dagelijkse beslommingen. De schranderheid van de kleinen wordt geprezen en de groten moeten het dikwijls ontgelden. Bij de Tetela heb ik dikwijls gehoord dat de verteller zijn verhaal besloot met de woorden : ik heb dit verhaal medegedeeld opdat ik niet zou dromen ; (het is volgens de Tetela beter over een bepaalde situatie te vertellen dan erover te dromen, wat onaangename gevolgen zou kunnen hebben).

Epen met als hoofdpersonage een „Culture Hero” komen in alle traditionele literaturen voor. De gebeurtenissen die in de epen voorkomen spelen zich af op een meer verheven plan. De Culture Hero is de schenker van tal van elementen van de materiële en

van de geestelijke kultuur. Hij is een half-god die de schepping van het Opperwezen vervolledigt. Tal van fenomenen van het aardse leven kwamen dank zij zijn tussenkomst tot stand.

Bij de liederen kan men verschillende soorten onderscheiden al naar de omstandigheden waarin ze gezongen worden: werklieden, rouwliederen, liederen van gesloten genootschappen, enz.

Het kennen en kunnen te pas brengen van spreekwoorden wordt aangezien als een bewijs van ontwikkeling en vorming. Bij de rechtspraak worden vele spreekwoorden gebruikt.

Raadsels worden gebruikt bij de opvoeding van de kinderen, zowel als spreekoefening als omwille van de soms rijke inhoud. Volwassenen gebruiken ook raadsels als spel.

De seintromtaal dient in grote gebieden van Afrika voor de berichtgeving. Begrippen worden medegedeeld met de seintrom onder vorm van gestereotypeerde uitdrukkingen. Verschillende dezer uitdrukkingen worden verbonden tot zinnen. Seintromteksten zijn een eigen genre van de Negro-Afrikaanse literatuur. Het zijn specialisten die zich van seintrommen voor de berichtgeving bedienen.

IV. Zoals uit hetgeen voorafgaat blijkt, hebben de Negro-Afrikaanse literaire genres steeds een functie te vervullen. De Negro-Afrikaanse traditionele literatuur is dus in hoofdzaak functionele kunst.

Het gevolg daarvan is dat de traditionele literatuur in Afrika druk beoefend wordt. Fabels en epen komen voor bij honderden en spreekwoorden en raadsels bij duizenden.

Alhoewel wij te doen hebben met functionele kunst, wil dit niet zeggen dat het de kunstenaars aan roeping zou ontbreken. Vooral zij die de woordkunst als beroep uitoefenen zijn zich van hun roeping terdege bewust".

PLENAIRE VERGADERING

Prof. E. de Strycker S.J. opent de vergadering te 15u.10 — 26 leden zijn aanwezig.

Hebben bericht van verhindering gestuurd: Prof. Dr. H. van Werveke, Dr. E. Claes, Dr. J. Goossenaerts, A. Demedts, Mevr. Lic. Lydia de Pauw-de Veen, E.P. Em. Janssen S.J., Drs. J.J.M. Westenbroeck, Lic. Al. Jans, Dr. R. Lievens, Drs. Jef Notermans, Dr. R. Jans, Drs. L.J.A. Nellissen, W. Hoffman, Jozef Droogmans, Lic. H. Leclercq, Lic. J. Deschamps, Dr. Gabriele Schieb, Prof. Dr. W. Thys.

Agenda

1. De Voorzitter huldigt de nagedachtenis van Prof. Dr. Fr. Blockmans en van Lic. Ch. Nailis.

2. Na voorlezing van de notulen van de vorige vergadering wijst de secretaris op het groeiend aantal leden en op het zeker niet gering aantal buitenlanders, wat aan de Maatschappij een enigszins sterker internationaal uitzicht verleent. Hij dankt ook de instellingen, die de Maatschappij financiële steun verlenen.

3. Vooraleer Dr. R. Sterkens, penningmeester, een overzicht geeft van de geldelijke toestand van onze vereniging, wordt hij door de Voorzitter gelukgewenst met de bekroning waarmee zijn volledig werk door de provincie Antwerpen werd onderscheiden.

4. Worden tot lid van de Maatschappij benoemd : Lic. L. Goossens, Lic. J. Thielemans, Lic. A. Brisau, E.P. A.J.J. de Witte O.P., E.P. H. Ooms O.F.M., Lic. R. de Keyser, Lic. H. van Gorp, Mej. Dr. Nienke Bakker, Lic. L. van Buyten, Dr. M. Janssens.

5. Lezing door Dr. Win Roukens : „Volkskunde — in het kader der geesteswetenschappen — aan de universiteit? (Principiële beschouwingen in 't licht der cultuurwetenschappen in het huidige Europa)”. De tekst ervan kan men in deze „Handelingen” lezen.

Te 17 u. werd de vergadering geheven.

Vergadering van 6 oktober 1963

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** — Prof. Dr. H. van Werveke opent de vergadering omstreeks half elf. Er zijn 13 leden aanwezig.

E.H. J. de Brouwer handelt over „Het belang van de Kommunikantencijfers en de verhouding ervan tot de bevolking”. Deze lezing verschijnt in deze „Handelingen”.

Drs. G.J.B. Verbeet spreekt over „Aspecten van de Belegstaat van Maastricht in de jaren 1830-1839”. In 1830 werd Maastricht geen Belgische stad en zou voor het Noorden behouden blijven. De Pruisische regering heeft de Koning van Nederland gesteund, omdat hij in het overschrijden van de Maas door België in de richting van Pruisen een Frans opdringen zag. Voor Maastricht had de insluiting van de stad vele nadelige gevolgen, vooral op economisch terrein... Nog lange tijd na 1839 voelde men zich moreel met België verbonden.

Dr. C. Wijffels houdt een lezing over „Woeker en geldleningen, bijzonder de leningen 'a manaie', in de 13de eeuw”. In tegenstel-

ling tot de courante lening was bij de lening a manaie geen vervaldag bepaald, zodat de geldschieder op ieder ogenblik betaling kon vorderen, en was het juiste bedrag van de lening, dus zonder interest, in de schuldbrief genoteerd. Dergelijke leningen werden vooral door de steden aangegaan in Vlaanderen en Artesië, maar ook onder andere benaming in Picardië, en blijkbaar zonder enige specifieke benaming, ook buiten die gebieden.

Men mag aannemen, dat zij ook afgesloten werden door vorsten, edellieden, instellingen en burgers. De rentevoet was gematigd, uniform (werd niet bedongen) en algemeen bekend. Hij werd niet als woeker beschouwd, maar als vergoeding en werd dus door de Kerk getolereerd. Dat type van lening is blijkbaar ontstaan onder invloed van de strijd van de Kerk tegen woeker en woekeraars.

Elke spreker krijgt verschillende vragen te beantwoorden.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. — Prof. Dr. E. de Strycker S.J., opent te 10u.40 de vergadering ; acht leden zijn aanwezig.

Lic. Jacques de Bie handelt over „Werkelijkheid en verbeelding. Over modaliteit in het Latijn”. Zijn samenvatting luidt als volgt : „De moderne didactiek der vreemde talen wil dat men — niet de transpositie in de moedertaal — maar de vreemde taal zelf leert begrijpen.

Zo heeft, voor het Latijn, b.v. Dr. Klaus Strunk, in „Gymnasium” 69 (1962), blz. 445-460, tegenover de traditionele interpretatie van gerundivum + datief (interpretatie, die, steunend op de transpositie in de moedertaal, luidde : passieve vorm, met passieve betekenis en modaal bijbegrip van verplichting, + handelende persoon) een interpretatie gesteld die het Latijnse taalgebruik zelf verklaart en begrijpelijk maakt.

Inzake conjunctief, potentialis en irrealis heerst een soortgelijke verwarring. Het zou nochtans kunnen volstaan de conjunctief te interpreteren als „Modus der Vorstellung” (Kühner), waarmee de spreker of schrijver een gebeuren „voorstelt als slechts in zijn geest bestaande”. De tijden kunnen steeds volgens de gewone regels van het gebruik der tijden worden verklaard, ten minste als men aanvaardt dat het plusquamperfectum als verleden tijd van een perfectum praesens kan worden gebruikt. Een verder onderscheid tussen potentialis en irrealis moet meestal als niet-bestaand, kunstmatig, geforceerd, worden bestempeld. Alleen wordt soms, als men uitdrukkelijk een voorstelling als strijdig met de werkelijkheid wil laten doorgaan, deze voorstelling in een ingebeeld verleden gesitueerd”. Op deze heldere en goed gedocumenteerde uiteenzetting

volgt een levendige discussie, waaraan alle aanwezige leden deelnemen.

3. Taalkunde. — Drs. Jef Notermans is voorzitter. Dertien leden zijn aanwezig.

Drs. J.M. Pierre Schefman heeft het over „Mr. G.D.L. Franquinet (1826-1900) als taalgeleerde”. Franquinet studeerde in de rechten te Leuven en te Brussel, maar zijn activiteit ontplooidde hij vooral op het terrein van de Maastrichtse taal- en letterkunde. Ook als historicus was hij zeer verdienstelijk. Het eerste werk dat onze aandacht verdient, is zijn „Proeve over het taaleigen der stad Maastricht”. Naast Franquinet's andere activiteiten over het Maastrichtse dialect, over de Skandinavische talen en het Gotisch, belichtte spr. ook diens toewijding als stadsarchivaris te Maastricht, en later als provinciaal archivaris van Limburg.

Dr. W.E. Hegman spreekt „Over het belang van de fonetiek voor de studie van uitspraak- en stemstoornissen”. Hij onderzoekt de mogelijkheden die uit een confrontatie van de moderne taalwetenschap en de spraakheelkunde kunnen groeien. Er bestaat een fundamenteel verschil tussen spraakstoornissen, taalgebruiksstoornissen en verstoringen in de discriminatie der fonemen en fonologische opposities (distinctieve features). Voor de interpretatie van articulatiestoornissen bij traumatische en degeneratieve afwijkingen van de perifere spraakorganen kan de linguïstiek ook uitzichten bieden.

De linguïstische benadering van afasie stelt ons voor problemen als dysfonemie, parafonemie, dysgrammatisme en dysprosodie. Afasie mag beschouwd worden als een ontsporing van de symbolische functie van de taal. Bij stotteren en vele vormen van psychose vallen eveneens linguïstische problemen aan te wijzen. In het raam van de linguïstiek is er plaats voor wat wij zouden willen noemen de patholinguïstiek.

Aan de besprekingen namen alle aanwezigen deel.

4. Moderne Filologie en Literatuur. — Prof. Dr. R.F. Lissens, voorzitter, opent om 10u.45 de vergadering, in aanwezigheid van 16 leden.

Mej. Dr. Nienke Bakker handelt over „De 'Gezellebriefjes'. Over het ontstaan en de lotgevallen van de verzameling”. De „Gezellebriefjes”, alias Woordentas, zijn de taalkundige aantekeningen en excerpten, afkomstig van Gezelle, in het origineel nu voorlopig ter beschikking van het W.N.T. Die briefjes, die een grote verscheidenheid van handen en allerlei soorten papier vertonen, geven

aanleiding tot een aantal conclusies en onderstellingen omtrent ontstaan en behandeling.

Gezelle voorzag sommige briefjes van aanwijzingen, die opgevolgd moesten worden door zijn secretaresse, Cordelia van de Wiele. De lotgevallen van de collectie zijn talrijk geweest, waaruit deze niet ongeschonden te voorschijn is gekomen.

Een bijzonder verzamelingetje vormt het bastaardwoordenboek in statu nascendi; uitgaande van een bastaardwoord, een Franse of een Latijnse term, verwijst Gezelle naar „'n oud-vlaams" woord uit de 16de of 17de eeuw.

Na een woord van dank door Prof. Lissens voor deze boeiende uiteenzetting, wordt aan de bespreking deelgenomen door Prof. Bomhoff, Dr. Keersmaekers, Dr. Degroote en Dr. Lissens.

Dr. Lieven Rens houdt een lezing over „De koninklijke macht bij Vondel" waarvan de tekst in deze „Handelingen" verschijnt. — Na felicitaties aan het adres van de Hr. Rens volgt een levendige discussie waaraan wordt deelgenomen door Prof. Bomhoff, E.P. E. Janssen S.J. en Dr. Keersmaekers. — De vergadering wordt omstreeks 12u.45 geheven.

5. Afrikanistiek. — Prof. Dr. A.E. Meeussen heeft het over „Ervaringen met het Loko (Sierra Leone) en het Kaje (Nigeria)". — „Aansluitend bij het derde Congres van het West African Languages Survey te Freetown kon een kort onderzoek ingesteld worden over twee niet-Bantoetalen. Het meest kwam hierbij naar voren de nood aan korte, gemakkelijke questionnaire met zinnen (voor woorden is de vragenlijst van Greenberg voldoende). Ook een uiteenzetting van de feitelijke werkwijzen van linguïsten in kort „field work" is een dringende noodzaak. Twee andere opmerkelijke details waren: het veelvuldig voorkomen van klanken met simultane articulatie, en de voordelen van de zegsman die weinig school gelopen heeft."

Vervolgens geeft Prof. Dr. John Jacobs een „Grammatische schets van het Mbóle-Langa", die hij aldus samenvatte: „Spreker heeft in 1953 en later in 1957 gegevens verzameld voor een beschrijving van het Mbóle. Die bevolkingsgroep telt ongeveer twee duizend individuen; zij bewonen de wouden gelegen tussen de Lomani en de Boven-Tshuapa (Noorden van het gewest Katoko-Kombe).

Het is uiterst moeilijk in dit afgelegen gebied om goede informanten te vinden. Er kon praktisch niet gewerkt worden met de methode door opvragen. De auteur heeft eerst een reeks teksten geregistreerd; de grammatische gegevens werden verkregen door analyse van deze teksten.

Na latere onderzoekingen bij de Langa (gewest Kindu) en bij de Kuti (Wakuti, gewest Kindu) kon worden vastgesteld dat zij dezelfde taal spreken doch heelwat dialectverschillen vertonen, dat zij op linguïstisch gebied een geheel vormen. Het aantal sprekers van het Mbóle-Langa-Kuti bedraagt ongeveer 5.000.

Vergelijking van het verzamelde materiaal met de gegevens die voorhanden zijn voor het Olombo (Carrington) en voor het Gesogo (Harries) heeft uitgewezen dat grote overeenkomst bestaat tussen de vermelde talen. Er bestaat volgens spreker een Olombo-Mbóle groep met eigen kenmerken binnen de zone C (volgens Guthrie).

Spreker geeft een overzicht van de grammatica van het Mbóle”.

PLENAIRE VERGADERING

De Voorzitter, Prof. Dr. E. de Strycker S.J., opent de vergadering te 14u.45. Veertig leden zijn aanwezig.

Hebben bericht van verhindering gezonden: Prof. em. Edg. Blancquart, Prof. E. Rombauts, Ger Schmook, A. Demedts, Dr. F.G. Backbier, E.H. J.M. Gantois, Dr. H. van der Wee, Prof. en Mevr. K. Meeuwesse, Lic. A. Jans, Dr. van de Boogerd, Prosper Arents, E.P. E. Janssen Csr, E.P. H. Ooms, O.F.M., Prof. M. Rutten, Dr. J.H.W.M. Hansen, Dr. R. de Schryver, Dr. Gabriele Schieb, Dr. en Mevr. E. Claes, Prof. G. de Smet, Prof. H. van Looy, Dr. W. Roukens, E.P. Dr. Scholl, Lic. R. Raes, Dr. Ch. Thewissen, Drs. H. Wouters, Cor Bertrand, E.P. J. Andriessen S.J., E.P. Lenders S.J., Dr. A. Cosemans, E.H. Lic. F. Adriaens, Mevr. Dr. E. van Crombrugge, E.H. Al. de Maeyer, Prof. G. Vandevveegaete, Prof. em. Leo van Puyvelde, Ere-Inspecteur-Generaal A. van Hoof, Drs. L.J.A. Nellissen, Lic. H. Leclercq, Dr. L. Debaene, Lic. C. Tindemans, Mevr. Dr. Marta Baerlecken-Hechtle.

Agenda

1. De Voorzitter huldigt de nagedachtenis van Prof. Dr. C. van Deyck en van Dr. Jan Lindemans.

2. De notulen van de vorige vergadering worden door de secretaris voorgelezen.

3. Over de groepsvergaderingen wordt verslag uitgebracht door Prof. Dr. M. Hanot (Moderne Filologie en Literatuur); Drs. J. Sprenger (Algemene Geschiedenis); Lic. J. Thielemans (Taalkunde); Dr. G. Degroote leest het verslag voor over de sectie Klassieke Filologie en Geschiedenis.

4. Als nieuwe leden worden aanvaard : Drs. F. Verbiest, Mevr. Dra. V. Staelens-Strobbe, Lic. en Mevr. Fr. Wagemans, Drs. P.M. Orbons, Drs. H. van Nuffel, Lic. L. van de Velde, Prof. Dr. M. de Jong, Lic. M. van Spaandonck, E.H. Dr. N. Depaepe, Drs. G. H.M. de Bruin, Drs. O. Woestenberg, E.H. Lic. A. vander Taelen, Lic. D. Knecht, George Goossens, Dr. J. Baerten, Prof. Dr. K.H. Heeroma, Lic. R. Deman, Dr. L. Roppe, E.H. Dr. L. Engels, Loe Nagels, J.W. Veltman.

5. Lezing door Prof. Dr. J.G. Bomhoff over „De kitsch als literair probleem”. — Na een dankwoord van de Voorzitter voor deze hoogstaande uiteenzetting nodigt hij om 16u.30 de aanwezigen uit tot de receptie in „Concordia” ter ere van Dr. Remi Sterkens.

Ledenlijst 1963

- E.P. G. ACHTEN S.J., Oude Abdij, Drongen.
E.H. Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
A.J. AERNOUITS, Tuitenberghof, Sint-Kwintens-Lennik.
E.H. Prof. Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Frederik Lintsstraat 129, Leuven.
E.H. Prof. Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 15, Leuven.
Prof. Dr. W. Jappe ALBERTS, Engelandeweg 22, Beekbergen (Ned.).
E.P. ALCANTARA MENS, Bankstraat 71, Leuven.
E.P. Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
E. AMTER, Tiense Steenweg 389, Korbeek-Lo.
E.P. Dr. J. ANDRIESEN S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 37, Gent.
Prosper ARENTS, Vestinglaan 27, Mortsel.
Prof. Dr. W. ASSELBERGS (A. van Duinkerken), Regentessestraat 23, Nijmegen.
E.P. Stephanus AXTERS O.P., Justus Lipsiusstraat 18, Leuven.
Jef M.A. BAARTS, Scharnerweg 113a, Maastricht.
Lic. Fr. BACCAERT, Herreynsstraat 25, Mechelen.
Dr. F.G. BACKBIER, Elisabethstraat 26, Geleen (Ned.).
L. BAEKELMANS, Amerikalei 138, Antwerpen.
Mevr. Dr. M. BAERLECKEN, Xantenerstrasse 8, Düsseldorf (D.B.R.).
Dr. J. BAERTEN, Saksen-Coburgstraat 3, Brussel 3.
H. BAILLIEN, St.-Maternuswal 6, Tongeren.
Mej. Dr. Nienke BAKKER, Scholtenstraat 12, Leiden (Ned.).
Dr. J. BEHETS, H. Memlinglaan 9, St.-Denijs-Westrem.
Maur. BEQUAERT, Guido Gezellelaan 44, Brugge.
Cor BERTRAND, Stationsplein 30, Wylré (Ned.).
Dr. C. BETERAMS, Vrijbroeckstraat 13, Mechelen.
BIBLIOTHÈQUE MORETUS, 61, rue de Bruxelles, Namur.
Prof. em. Dr. E. BLANCQUAERT, Nevelse Straat 30, Mariakerke (O.-VI.)
E.P. Dr. J. BOETS, a.a., Veldenstraat 11, Kapelle-op-den-Bos.
Th. BOGAERTS, De Smet de Naeyerlaan 613, Brussel 2.
Dr. Th. BOGAERTS jr., Jan Palfijnlaan 16, Brussel 2.
Dr. A. BOILEAU, 57, avenue d'Esneux, Méry-Tilff (Liège).
Prof. Dr. A. BOLCKMANS, Willem Eekelaersstraat 41, Antwerpen.
Prof. Dr. J.G. BOMHOFF, Rijnsburgerweg 187, Leiden.
Dr. R. BOUMANS, Lange Herentalsstraat 69, Antwerpen.
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, Cogels-Osylei 67, Berchem-Antwerpen.
Dr. A.P. BRAAKHUIS, Baenjenstraat 14, Sittard (Ned.).
Prof. Dr. P. BRACHIN, 81, Boulevard Malesherbes, Paris VIIIe.
Lic. A. BRISAU, Em. Braunstraat 13, Gentbrugge.
Prof. Dr. J.L. BROECKX, Brandstraat 20, St.-Martens-Latem (Gent).
Mgr. P. BROECKX, Lombaardstraat, Hasselt.
Prof. Dr. A. BURSENS, Verschansingstraat 6, Mariakerke (O.-VI.).
E.P. Dr. J. CALBRECHT, Vlamingenstraat 13, Leuven.
Dr. E. CLAES, Washingtonstraat 163, Brussel 5.
Mevr. St. CLAES-VETTER, Washingtonstraat 163, Brussel 5.
Dr. V. CLAES, Karmelietenstraat 71, Berchem-Antwerpen.
Prof. Dr. F. CLOSSET, Nervierslaan 63, Brussel 4.
Mevr. Lic. E. COCKX-INDESTEIGE, Frankenstraat 54, Brussel 4.
E.P. Maur. COENS S.J., Sint-Michielslaan 24, Brussel 4.
Prof. Dr. Abel COETZEE, Escombelaan 51, Parktown, Johannesburg (Z.-Afrika).
Mgr. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, Leuven.
Dr. M. CORDEMANS, Leo de Bethunelaan 40, Aalst.
Prof. Dr. A. CORIN, 27, rue Bois l'Evêque, Liège.
Dr. A. COSEMANS, Vinkenlaan 11, St.-Pieters-Woluwe.

- E.H. C. COUPE (A. Van Wilderode), Klein Seminarie, St.-Niklaas (Waas).
 Dr. J. CRAEYBECKX, Minervalaan 21, Brussel 19.
 L. CRICK, Dageraadstraat 18, Brussel 5.
- Lic. L. DANHIEUX, Koninginlaan 82, Blankenberge.
 Prof. Dr. L. DEBAENE, Hof-ter-Schrieklaan 60, Berchem-Antwerpen.
 Lic. Jacques DE BIE, Singel 3, Oude-God.
 E. DE BOCK, Kraaienest, Alice Nahonlei 19, Schoten-Antwerpen.
 Mevr. Prof. Dr. R. DE BOCK-DOEHAERD, Neufchâtelstraat 64, Brussel 6.
 Lic. Fr. DE BRABANDERE, Kuipersstraat 37, Brugge.
 E.H. J. DE BROUWER, Impe (O.-Vl.).
 Dr. J.G. DE BROUWERE, Openveldstraat 69, St.-Agatha-Berchem.
 Prof. Dr. C.C. DE BRUIN, Zoeterwoudsesingel 57a, Leiden.
 Drs. G. DE BRUIN, Het Bat 14, Maastricht.
 Lic. A.W.A. DE BRUYNE, Kistestraat 9a, Tielt.
 Dr. Karel DE CLERCK, XVIII Oktoberstraat 12, St.-Andries-Brugge.
 Prof. Dr. R. DE CONINCK, Prudent Bolsiaan 157, Brussel 2.
 Lic. J. DE DEURWAERDER, Heilig Hartplein 28, Zottegem.
 Prof. W. DE GEEST, Koningin Fabiolalaan 7, St.-Denijs-Westrem.
 Prof. Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, St.-Agatha-Berchem.
 Prof. Dr. Martien J.G. DE JONG, „Flierefluiter”, Rhisnes (Namur).
 Prof. em. Dr. P. DE KEYSER, Egmontstraat 12, Gent.
 Lic. R. DE KEYSER, Reperstraat 120, Emelgem.
 Prof. Dr. G. DEKKER, Universiteit Potchefstroom (Z.-Afrika).
 Dom Eligius DEKKERS O.S.B., St.-Pietersabdij, Steenbrugge-Assebroek.
 E.H. O. DE LANDTSHEER, St.-Aloysiuscollege, Ninove.
 Dr. K. DELEU, Vrijheidslaan 28, Gent.
 Dr. J. DELHEZ, 1, rue du Parc, Verviers.
 Mej. Dr. R. DELRUE, Halfmaartstraat 4, Leuven.
 E.H. Al. DE MAEYER, Dirk Maertensstraat 13, Aalst.
 Lic. A. DEMAN, Oudergemselaan 57 E/5 A, Brussel 4.
 Prof. Dr. L. DE MAN, Limburg Stirumlaan 274, Wommel.
 Lic. R. DEMAN, de Hinnisdaellaan 9, Brussel 15.
 A. DEMEDTS, Condédreef 21, Kortrijk.
 Lic. Fr. DEMEY, Houtbriel 10, Gent.
 M. DE MEYER, Elsdoncklaan 7, Wilrijk.
 E.H. Dr. N. DE PAEPE, Naamse Straat 40, Leuven.
 Mevr. L. DE PAUW-DEVEEN, Karmelietenstraat 2A, Brussel 1.
 Prof. Dr. W. DE PAUW, 23ste straat 35, Menlopark, Pretoria (Z.-Afrika).
 Mej. Lic. A. DEPREZ, Northlaan 19, Oostende.
 Dr. P. DEPREZ, Blekerijstraat 63, Gent.
 Dr. F. DE RAEVE, Vlissingenstraat 21, Brussel 1.
 Lic. A. DEROLEZ, Hugo Verrieststraat 55, Sint-Amandsberg.
 Prof. Dr. R. DEROLEZ, Vaderlandstraat 23, Gent.
 Lic. R. DEROO, Fortuinstraat 15, Mechelen.
 Drs. J. DESCHAMPS, Runkstersteenweg 98, Hasselt.
 Dr. R. DE SCHRIJVER, Savoyestraat 8, Leuven.
 Prof. Dr. G. DE SMET, Hatertseweg 18, Nijmegen.
 E.P. Prof. Dr. Em. DE STRYCKER S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 E.H. A. DE SWAEF, Pittemstraat 12, Lotenhulle (O.-Vl.).
 Dr. F. DE TOLLENAERE, Merelstraat 41, Leiden.
 Drs. K.C.J.W. DE VRIES, Bieslanderweg 19, Maastricht.
 Theo DE VRIES, Keizersgracht 764, Amsterdam.
 Dr. Fr. DE VRIEZE, Najadenlaan 12, Watermaal.
 Dr. M. DE VROEDE, F. Peltzerstraat 40, Lier.
 Drs. A. DEWITTE, Leopold II-laan 9, Brugge.
 E.P. Dr. A.J.J. DE WITTE, Dennenstraat 135, Nijmegen-W. (Ned.).
 Mej. Dr. Elisabeth DHANENS, Boelare 97, Eeklo.
 Dr. H. DIERICKX, Tommeltlaan 25, Mortsel.
 E.P. Prof. Dr. M. DIERICKX S.J., Waverse Baan 220, Heverlee-Leuven.
 Lic. G. DOGAER, Willem Herreynsstraat 11, Mechelen.

- Mej. Dr. Bl. DOUCET, Maarschalk Joffrelaan 130, Brussel 19.
 Prof. Dr. H. DRAYE, Winkelse Steenweg 80, Herent-Leuven.
 Jozef DROOGMANS, Hoogdorp 39, St.-Lambrechts-Herk (bij Hasselt).
 Prof. Dr. W. J. du P. ERLANK Universiteit Stellenbosch (Z.-Afrika).
 Prof. Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. H. DYSERINCK, Albertlaan 58, Knokke.
 Dr. med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 130, Gent.
 Prof. Fred ENGELN, Universiteit Stellenbosch (Z.-Afrika).
 E.H. Prof. Dr. L.K. ENGELS, Tiense Vest 27, Kessel-Lo.
 Lic. D. FAGOT, Boeslinterstraat 11, Bunsbeek (Tienen).
 Prof. Dr. S.L. FLAXMAN, State University of New York, Stony Brook, N.Y.
 Prof. J. FLORQUIN, „Wildenhoge”, Predikherenberg, Kessel-Lo.
 Prof. em. Dr. R. FONCKE, Prudent Bolsaan 126, Brussel 2.
 Lic. R. GALDEROUX, 20, avenue Albert Ier, Braine-l'Alleud.
 Prof. em. Dr. F.L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, Brussel 5.
 E.H. J.M. GANTOIS, 41bis, rue de Lens, Lille (Nord).
 Dr. D. GEERAERTS, Male Steenweg 442, St.-Kruis (Brugge).
 Dr. M. GEERARD, Beukenlaan 10, St.-Kruis (Brugge).
 Dr. K. GEERTS, Oosterveldlaan 174, Wilrijk.
 Mevr. Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Solvijnstraat 31, Antwerpen.
 Prof. Dr. A. GERLO, Merellaan 33, Brussel 15.
 Mevr. Fr. GEYS-WALSCHAERTS, A. Geudensstraat 5, Mechelen.
 Lic. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, Brussel 8.
 Mej. Lic. M. GILLEIR, Fochplein 13, Leuven.
 Dr. W. GOBBERS, G. Vandewielelaan 10, Ronse.
 George GOOSSENS, Steenweg 1, Tegelen (Ned.).
 Prof. Dr. J. GOOSSENS, Elnhausen 1, Kreis Marburg D.B.R.
 Lic. L. GOOSSENS, Koning Albertlaan 54, Oostakker.
 Dr. P. GORISSEN, 21, chemin du Petit Paradis, Nivelles.
 Dr. M. GYSSELING, Heiveldstraat 137, St.-Amandsberg-Gent.
 Prof. Dr. H. GIJSSELS, Pater Agnellolaan 4, Brussel 15.
 Prof. Dr. R. HAESERIJN, Dr. De Reusestraat 15, St.-Amandsberg-Gent.
 Prof. Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 247, Gent.
 Drs. J.H.W.M. HANSEN, Godsweerdersingel 31a, Roermond.
 Prof. Dr. K. HEEROMA, Rijksstraatweg 366, Haren Gr. (Ned.).
 Dr. W.E. HEGMAN, „Olympia”, Verpleegsterstraat 2, Gent.
 Mej. Lic. L. HEIDENDAL, Kanaalstraat, Lanklaar.
 E.P. K. HEIREMAN S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
 Prof. Dr. W.Gs. HELLINGA, O.Z. Achterburgwal 213, Amsterdam.
 Dr. J. HELSEN, Guillaume Lekestraat 3, Brussel 7.
 Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, Liège.
 Dr. M. HOEBEKE, De Pintelaan 279, Gent.
 Trudo HOEWAER, Toekomststraat 29, Hasselt.
 Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
 Dr. Annemarie HÜBNER, Universität Hamburg, Germanisches Seminar, Hamburg
 13, Von-Melle-Park 15 (DBR).
 Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 108, Gent.
 Dr. Y. IJSEWIJN, Paul Lebrunstraat 27, Leuven.
 Prof. Dr. L. INDESTEGE, Ninoofse Steenweg 5, Dilbeek.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 43, Leuven.
 Prof. Dr. J. JACOBS, Weymouthlaan 6, Kapellen, Antwerpen.
 Mej. Dr. M.A. JACOBS, Kardinaal Mercierplein 2, Leuven.
 Dr. J.M. JALINK, Jacob Cabeliaustraart 3, 's-Gravenhage.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, Deurne-Antwerpen.
 Dr. R. JANS, Potterstraat 32, Geleen L. (Ned.).
 Lic. A. JANS, Leopoldstraat 35, Mechelen.
 E.P. Em. JANSSEN S.J., Waverse Baan 220, Heverlee-Leuven.
 E.P. E. JANSSEN C.SsR, Wittem (Ned.).
 Dr. W.A.F. JANSSEN, Bergweg 6, Maastricht.
 Prof. Dr. Arm. J. JANSSENS, Geldenaakse vest 22, Leuven.

- Prof. Dr. G. JANSSENS, Elisabethlaan 16, De Pinte.
 Dr. M. JANSSENS, Waverse Baan 172, Heverlee-Leuven.
 Magister K. LANGVIK JOHANNESSEN, Louisegt. 15 D, Oslo.
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, Mechelen.
 Prof. Dr. A.A. KEERSMAEKERS, Turnhoutse Steenweg 54, Beerse.
 M. KEMP, Parallelweg 50, Maastricht.
 Mgr. H. KESTERS, 12, rue de l'Evêché, Liège.
 Dr. H. KNIPPENBERG, Mierloseweg 4, Helmond.
 Dr. Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven.
 Dr. A.C.F. KOCH, Rembrandtkade 7, Deventer (Ned.).
 Dr. E.H. KOSSMANN, 86 Compayne Gardens, London NW 6.
 E.P. Milo H. KOYEN, Archivaris, Abdij, Tongerlo.
 J. KUYPERS, Zevenbunderslaan 172, Vorst (Brussel).
 Prof. Dr. P. LAMBRECHTS, Gaverland 19, Baarle-Drongen.
 Prof. Dr. J. LAROCLETTE, Klaproosstraat 47, Brussel 3.
 Prof. Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, Borgerhout-Antwerpen.
 Lic. H. LECLERCQ, De Bayostraat 64, Leuven.
 Dr. J. LEENEN, Dupontstraat 88, Brussel 3.
 E.P. Prof. Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 Prof. Dr. O. LEYS, Lydialaan 22, Heverlee-Leuven.
 Prof. Dr. T. LE ROUX, Sheraton 401, Pretoriusstraat 645, Arcadia, Pretoria (Z.-A.).
 Dr. H. LIEBAERS, Kloosterstraat 47, Brussel 2.
 Dr. R. LIEVENS, Julianalaan 4b, Oegstgeest (Ned.).
 E.H. C. LINDEMANS, Pastoor, Bornem.
 P. LINDEMANS, Ingenieur, Opwijk.
 Prof. Dr. R.F. LISSENS, Gebladertelaan 2, Brussel 18.
 Prof. Dr. E. LOUSSE, Blainestraat 10, Blanden (Leuven).
 Dr. M. LUWEL, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren.
 Prof. Dr. Th. LUYKX, Laneastraat 12, Brussel 2.
 Mevr. Lic. E. LUYKX-FONCKE, Laneastraat 12, Brussel 2.
 Lic. J. MACHIELS, Kleine Hoefijzerstraat 4, Brugge.
 Drs. K. MADDENS, Vierschaarstraat 1, Kortrijk.
 Dr. L.Th. MAES, Ridder Dessainlaan 57, Mechelen.
 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, St.-Pieters-Woluwe.
 Dr. J.J. MAK, Rapenburg 62, Leiden.
 Drs. H. MANDOS, Willibrorduslaan 112, Waalre (Ned.).
 Dr. P.J. MEERTENS, Nieuwe Hoogstraat 17, Amsterdam.
 Dr. L. MEERTS, Hazelarenstraat 12, Antwerpen.
 E.P. L. MEES O.F.M., H. Hartcollege, Heusden (Limburg).
 Prof. Dr. A.E. MEEUSSEN, De Reymaekerlaan 10, Tervuren.
 Prof. Dr. K. MEEUWESSE, Proosdijweg 12, Nijmegen.
 Mevr. Dra. H.P. MEEUWESSE-DULLEMOND, Proosdijweg 12, Nijmegen.
 Drs. J. MERTENS, AB-straat 11, Mechelen (Kon. Ath. B.P.S. 8 - B.S.D.).
 Drs. J.H. METER, Via Crispi 106, Napoli.
 Drs. W.M. MICHELS, Irènelaan 32, Geleen (Ned.).
 Lic. J. MICHIELS, Steenweg 44, Mazenzele-Asse.
 Prof. Dr. J. MOORS, 172, rue Deflandre, Embourg-Liège.
 Mej. Lic. A. MORLION, Em. Bockstaellaan 97, Brussel 2.
 Dr. A. MUNNICH, Zuid-Willemsvaart 117, 's-Hertogenbosch.
 LOE NAGELS, Grote Markt 1, Hasselt.
 Drs. L. NELLISSSEN, Kon. Emmaplein 16, Maastricht.
 E.H. J. NOTERDAEME, Gentse Steenweg 120, Sysle.
 Drs. Jef NOTERMANS, Grote Looiersstraat 26, Maastricht.
 Dr. P. NOYEN, Burgemeester Jacques Cardonstraat 35, Destelbergen.
 E.P. H. OOMS O.F.M., Theologicum Minderbroeders, Sint-Truiden.
 Drs. P.M. ORBONS, Pres. Rooseveltlaan 125c, Maastricht.
 Dr. P.C. PAARDEKOOPEL, Adrianusstraat 65, Eindhoven (Ned.).
 Prof. Dr. J.L. PAUWELS, Naamse Vest 40, Leuven.
 Prof. Dr. W. PEE, Vuurkeienstraat 3, Brussel 17.

- E.Br. Dr. L. PEENE, St.-Jozefsinstituut, Plein 26, Kortrijk.
 Lic. J. PEETERS, Ir. Haesaertsiaan 28, Edegem.
 Prof. Dr. K.C. PEETERS, Tentoonstellingslaan 37, Antwerpen.
 Dr. H. C. PEETERS, Waalhofstraat 51, Deurne-Antw.
 R. PEETERS, Otterstraat 3, Turnhout.
 Prof. Dr. W. PEREMANS, Kardinaal Mercierlaan 83, Heverlee-Leuven.
 Dr. A.J. PERSIJN, Riouwstraat 120, Den Haag.
 Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, Schoten.
 Lic. E. PERSOONS, Neerstraat 3, Tessenderlo.
 Lic. M. PINNOY, Astridlaan 216, Kraainem.
 Mevr. Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, Gemeenteplein 20, Haacht.
 Prof. Dr. L.R. PLANCKE, Verwersdijk 24, Brugge.
 Prof. Dr. E. POLOME, 2701 Rock Terrace, Austin 4, Texas (U.S.A.).
 Lic. L. PRENEEL, Overwinningsstraat 4, Kessel-Lo.
 Drs. W. PREVENIER, Blauwe Steenstraat, Ronse.
 Lic. R. RAES, Eedverbondkaai 17, Gent.
 E.H. A. REMANS, Normaalschool, Mechelen-aan-de-Maas.
 Dr. Lieven RENS, Kleine Bosstraat 67, St.-Stevens-Woluwe.
 Dr. G. RENSON, Staatsdomein, Gaasbeek.
 Prof. Dr. L. ROCHER, Raym. De Meesterlaan 36, Brussel 15.
 Prof. Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, Herent.
 Dr. R. ROEMANS, Stadionstraat 9, Vorst-Brussel.
 Prof. em. Dr. D. ROGGEN, Adolf Buyllaan 105, Brussel 5.
 Prof. Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Leuven.
 Prof. Dr. L. ROOSE, Lange Schipstraat 22, Mechelen.
 Dr. H. ROOSENS, Koudenaardestraat 109, Dilbeek.
 Dr. W. ROUKENS, Hazenkampseweg 15, Nijmegen.
 Prof. Dr. Kurt RUH, Steinbachtal 53, Würzburg (DBR).
 Prof. Dr. R. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, Liège.
 Drs. G. SANDERS, Zwijnaardse Steenweg 178, Gent.
 Drs. J. SCHEERDER, Bretheistraat 69, Genk.
 Drs. J.M. Pierre SCHEFMAN, Kalfstraat 19, Maastricht.
 A.I.J.M. SCHELLART, van Ostadelaan 23, Muiderberg, Holland.
 E.H. Prof. Dr. G. SCHEURWEGHS, Blijde Inkomstraat 51, Leuven.
 Mej. Dr. Gabriele SCHIEB, Roscherstrasse 1, Leipzig C 1 (DDR).
 Dr. A. SCHILLINGS, Tiense Vest 138, Leuven.
 Ger SCHMOOK, Volhardingstraat 70, Antwerpen.
 E.P. Dr. H.J. SCHOLL O. Praem., St.-Antoniusstraat 20, Turnhout.
 Prof. Dr. W. SCHRICKX, Afsneelaan 69, Gent.
 Prof. Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, Brussel 9.
 W.Z. SHETTER, Bryn Mawr College, Bryn Mawr, Penna. (U.S.A.).
 Lic. L. SIMONS, Molse Steenweg 54, Turnhout.
 Drs. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, Antwerpen.
 P.G.H. SMEETS, Alex. Battalaan 64, Maastricht.
 Dr. J. SMETS, de Merodelei 249, Turnhout.
 Dr. J. SMEYERS, Bruineveld 5, Kessel-Lo.
 Prof. Dr. W.A.P. SMIT, Karel Doormanlaan 63, Utrecht.
 Dr. J. SMIT, University of Melbourne, Parkville, N. 2, Victoria, Australia.
 Fr. SMITS, St.-Vincentiusstraat 22, Antwerpen.
 Prof. Dr. J.M.A.F. SMITS VAN WAESBERGHE, Staalstraat 19, Amsterdam.
 Dr. F.J. SNIJMAN, Donkershoekweg 26, Stellenbosch (Z.-Afrika).
 Lic. J. SOUVAGE, Maagdestraat 25, Gent.
 Dr. J. SOUVERIJNS, Kon. Albertvest 52, Tienen.
 Drs. J. SPRENGER, Sint Hubertuslaan 25, Maastricht.
 Drs. L. SPRONCK, Pres. Rooseveltlaan 165a, Maastricht.
 Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, Brussel 4.
 Prof. Dr. A. STEFENS, Grote Steenweg 565, Berchem-Antwerpen.
 E.H. Dr. J. STERCK, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
 Prof. Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, Schilde.
 Drs. A. STEVENS, Moerenstraat 29, Tongeren.

- Mej. Lic. Y. STOOFS, Kristus-Koninglaan 56, Mortsel.
 Prof. Dr. E.J. STRUBBE, St.-Gilliskerkstraat 10, Brugge.
 Prof. Dr. G. STUIVELING, Diependaalselaan 114, Rijversum (Ned.).
 Prof. Dr. J. TELS, Venneborglaan 143, Deurne-Antwerpen.
 Z.E.H. Kan. R. TAMBUYSER, Vlietje 9, Mechelen.
 Mevr. Prof. Dr. C. TAVERNIER-VERECKEN, Rijsschenbergstraat 97, Gent.
 Dr. Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht.
 E.H. Dr. J. THEYS, de Lignestraat 6, Heverlee-Leuven.
 Lic. J. THIELEMANS, Spanjaardstraat 11, Brugge.
 Prof. Dr. W. THYS, Ringlaan 84, Antwerpen 2.
 Dr. G. THIRY, Meuleschetterstraat 3/1, Aalst.
 Prof. C. TINDEMANS, Jan van Mirlostraat 1, Edegem.
 Alfons TIRELIREN, Stationstraat 116, Essen.
 Dr. P.L.M. TUMMERS, Schelsberg 48, Heerlen (Ned.).
 Dr. L. ULENS, de Pintelaan 239, Gent.
 Prof. Dr. H. UYTTERSROT, Voetbalstraat 9, Gent.
 Dr. G. VAN ACKER, C. Buyssestraat 7, Merelbeke.
 Prof. Dr. F.V. VANACKER, Gentstraat 163, St.-Amandsberg.
 Lic. L. VAN ACKER, Eeklostraat 79, Mariakerke (O.-VI.).
 Mej. Dra. H. VAN ASSCHE, Victor Rousseaulaan 140, Brussel 19.
 Dr. E. VAN AUTENBOER, Wouwerstraat 5, Turnhout.
 Dr. J.J.A. VAN BAKEL, Delistraat 11, Nijmegen.
 Lic. J. VAN BERGEN, Prinsenlaan 43, Oostende.
 Dr. A. VAN BILSEN, Ch. Debuckstraat 21, Brussel 4.
 A. VAN BRANTEGEM, E. Dedeynstraat 47, Ninove.
 Lic. L. VAN BUYTEN, Naamse Straat 128, Leuven.
 Prof. Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, Afsnee (O.-VI.).
 Dr. M. VAN CAN, Burgem. Jansenstraat 16, Tilburg.
 Prof. Dr. F. VAN COETSEM, Raalbeeklaan 11, Heverlee.
 Mevr. Dr. E. VAN CROMBRUGGE, Willem Tellstraat 13, Gent.
 Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Prins Albertstraat 46, St.-Niklaas-Waas.
 Dr. L. VAN DE BOOGERD, Laan van Mechlenburg 5, Breda.
 E.H. R. VAN DE MOORTELE, Brugstraat 28, Kruishoutem.
 Prof. Dr. L. VANDEN BERGHE, Blandijnberg 2, Gent.
 Dr. F. VAN DEN BREMPT, Rich. Neyberglaan 144, Brussel 2.
 E.P. Dr. R. VAN DEN BUSSCHE O.P., Sparrendreef 41, Zoute-Knokke.
 Z.E.H. Kan. VAN DEN DRIE, de Stassartstraat 2, Mechelen.
 Dr. H. Van. P. Jan VANDENHOUTTE, Kon. Leopold III-laan, Oostakker.
 Dr. O. VAN DER HALLEN, Cogelslei 10, Mortsel-Antwerpen.
 Prof. Dr. J.F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 41, Leuven.
 Prof. H.J.J.M. VAN DER MERWE, Lawleystraat 59, Waterkloof, Pretoria.
 Dr. M. VAN DER MIJNSBRUGGE, Astridlaan 62, Veurne.
 Prof. Dr. Flor. VAN DER MUIJSEN, Capucienenvoer 46, Leuven.
 Lic. L. VAN DER PAAL, Van Dornestraat 206, Deurne.
 Dr. P.D. VAN DER WALT, Universiteit van Natal, King George V-laan, Durban (Z.-Afrika).
 Dr. H. VAN DER WEE, Lange Leemstraat 374, Antwerpen.
 Prof. Dr. G. VANDEVEEGAETE, C. Buyssestraat 4, Merelbeke-Gent.
 Lic. Luc VAN DE VELDE, Verpleegsterstraat 54, Gent.
 Dr. R. VAN DE VELDE, Stationsstraat 9, Wichelen (O.-VI.).
 Prof. em. Dr. H.J. VAN DE WIJER, Edm. van Evenstraat 10, Leuven.
 Dr. M. VAN DOREN, Augustijnenstraat 13, Mechelen.
 Dr. W. VAN EEGHEM, Trooststraat 85, Brussel 3.
 Prof. Dr. A. VAN ELSLANDER, Spitaalpoortstraat 46, Gent.
 Dr. H. VAN GASSEN, Denderhoutse Steenweg 53, Ninove.
 Z.E.H. Kan. VAN GENECHTEN, Nonnenstraat 25, Herentals.
 Lic. H. VAN GORP, Naamse Steenweg 287, Heverlee.
 E.P. Drs. J. VAN GURP, O.F.M. Cap., Warandelaan 5, Oosterhout (Ned.).
 Prof. em. Dr. C.B. VAN HAERINGEN, Karel Doormanlaan 158, Utrecht.
 Prof. Dr. J. VAN HAVER, Sint-Bavolaan 7, Zellik.

- Em. VAN HEMELDONCK, Vosselaar (Turnhout).
 Z.E.H. Dr. J. VAN HERCK, Duivenstraat 22, Kontich.
 Dr. P.A. VAN HOOFF, Kauwekijnstraat 1, Ieper.
 Prof. Dr. J.A. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
 Dr. J. VAN HOVE, Hasseltberg 29, Brussegem-Merchtem.
 Prof. Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, Brussel 16.
 Prof. Dr. H. VAN LOOY, Krijgslaan 48, Gent.
 Lic. U. VAN MAELE, Eug. Demolderlaan 123, Brussel 3.
 Drs. H. VAN NUFFEL, Stalingradlaan 58, Brussel 1.
 Fr. VAN OLDENBURG ERMKE, Broekhoven 8, Geulle (Ned.).
 Prof. Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, Antwerpen.
 Prof. Dr. R. VAN POTTENBERGH, V. Braeckmanlaan 63, St.-Amandsberg-Gent.
 Prof. em. Dr. L. VAN PUYVELDE, Kamerdellelaan 15, Brussel 18.
 Lic. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, Antwerpen.
 Dr. M. VAN SPAANDONCK, Floraplein 1, Merelbeke.
 Prof. Dr. E. VAN 'T DACK, Prosper Pouletlaan 20, Heverlee-Leuven.
 Dr. R. VAN UYTVEN, Naamse Steenweg 186, Heverlee-Leuven.
 Dr. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, Hasselt.
 Prof. Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St.-Denijs-Westrem (Gent).
 Lic. Cl. VANWONTERGHEM, 13, rue Ernest Marneffe, Liège.
 E.H. Lic. P. VAN ZEIR, Vindictivelaan 9, Oostende.
 J.W. VELTMAN, Sint Servatiusweg 18, Maastricht.
 Lic. L. VERBEECK, „Galmenhof“ Vertrijk, Leuven.
 Lic. J. VERBEEMEN, Tolhuisstraat 18, Mechelen.
 Drs. G.J.B. VERBEET, Henri Goovaertsweg 17, Maastricht.
 Lic. Fr. VERBIEST, Wolfjagerslei 17, Borgerhout.
 Prof. G. VERBOVEN, Wetstraat 52, Antwerpen.
 Dr. H. VERDIN, Ninoofse Steenweg 382, Anderlecht.
 Dr. J. VEREMANS, G. Heuvickstraat 3, Oudenaarde.
 Prof. Dr. J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee-Leuven.
 Dr. E. VERHOFSTADT, Bromeliastraat 49, St.-Amandsberg.
 Prof. Dr. J.Ch. VERLINDEN, Victor Lefèvrestraat 40, Brussel 4.
 Dr. B.A. VERMASEREN, Willen III Laan 36, Breda.
 Dr. P.J.H. VERMEEREN, Druivenstraat 38, 's-Gravenhage.
 Lic. E. VERMEERSCH, Dorpsstraat 18, St.-Michiels.
 E.P. Dr. Ved. VERSTEGEN O.F.M., Luikstraat 40, Lokeren.
 Dr. H. VERVLIET, Woudlaan 13, Elsdonk-Wilrijk.
 Lic. F. WAGEMANS, Lampachstraat 17, Aarlen.
 Mevr. Lic. Nora WAGEMANS, Lampachstraat 17, Aarlen.
 Prof. Dr. J. WEISGERBER, Jules Lejeunestraat 6, Brussel 6.
 Drs. A.M.T. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelsplaas 9, Kessel-Lo.
 Drs. J.J.M. WESTENBROEK, Hogerbeetsstraat 13, Wassenaar (Ned.).
 Dr. M.H.J. WEYDEN, Hoge Kanaaldijk 13, Maastricht.
 Prof. Dr. A. WEIJNEN, Curaçaweg 18, Nijmegen.
 Dr. J. WEYNS, Herkenrodeplein 1, Bokrijk-Genk.
 Dr. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, Antwerpen.
 Dr. A.W. WILLEMSSEN, Victor Hugoplantsoen 8/III, Utrecht.
 Prof. Dr. L. WILS, Hof-ter-Schrieklaan 62, Berchem-Antwerpen.
 Drs. O. WOESTENBURG, Odasingel 10, Sittard (Ned.).
 Prof. Dr. G. WORG, Karel Marx-Universität, Universitätsstrasse 3-5, Leipzig
 C 1 (D.D.R.).
 Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
 Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, Merelbeke-Gent.

LEDENLIJST

BESTUUR

1961 - 1964

Voorzitter : Prof. Dr. E. DE STRYCKER S.J.

Ondervoorzitters : Dr. A. COSEMANS, Prof. Dr. R. DEROLEZ,
Prof. Dr. A. GERLO,

Secretaris : Dr. G. DEGROOTE,

Penningmeester : Dr. R. STERKENS.